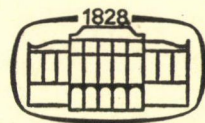

GAZDASÁG- ÉS JOG- TUDOMÁNY

**A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
GAZDASÁG - ÉS
JOGTUDOMÁNYOK OSZTÁLYÁNAK
KÖZLEMÉNYEI**

IX. kötet 1–2. szám

GAZDASÁG- ÉS JOGTUDOMÁNY

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADEÉMIA
GAZDASÁG- ÉS JOGTUDOMÁNYOK OSZTÁLYÁNAK KÖZLEMÉNYEI

A szerkesztő bizottság tagjai:

EÖRSI GYULA, FRISS ISTVÁN, SZALAI SÁNDOR

Szerkesztő:

EÖRSI GYULA

Technikai szerkesztő:

MÁDL FERENC

KIADÓHIVATAL: 1363 BUDAPEST V., ALKOTMÁNY U. 21.
SZERKESZTŐSÉG: 1051 BUDAPEST V., MÜNNICH F. U. 7.

A Magyar Tudományos Akadémia IX. Gazdaság- és Jogtudományok Osztályának Közleményei a *Gazdaság- és Jogtudomány* változó terjedelmű füzetekben jelennek meg, és az Akadémia IX. Osztályának munkájáról szóló tájékoztatóját, az Osztály előadó ülésén bemutatott dolgozatokat, magyar nyelven még nyomtatásban meg nem jelent értekezéseket közölnek a közgazdaságtudomány, az ágazati gazdaságtudományok, az állam- és jogtudományok, a szociológia, a statisztika, a demográfia, valamint az afro-ázsiai kutatások köréből. Évenként általában négy füzet jelenik meg.

A kéziratok a következő címre küldendők:

Gazdaság- és Jogtudomány
Magyar Tudományos Akadémia
IX. Osztályának Közleményei
1051 Budapest V., Münnich F. u. 7.

Ugyanerre a címre küldendő minden szerkesztőségi levelezés.

Közlésre el nem fogadott kéziratokat a szerkesztőség lehetőleg visszajuttat a szerzőhöz, de felelősséget a beküldött kéziratok megőrzéséért vagy továbbításáért nem vállal.

A *Gazdaság- és Jogtudomány* előfizetési ára 40, Ft. Belföldi megrendelések az Akadémiai Kiadó (1361 Budapest V., Alkotmány u. 21. Pénzforgalmi jelzőszámunk 215-11488.) külföldi megrendelések a „Kultúra” Könyv és Hírlap Külkereskedelmi Vállalat (1389 Budapest I., Fő u. 32., pénzforgalmi jelzőszám: 218-10990 43-790-057-181) útján eszköz-
lendők.

A Magyar Tudományos Akadémia IX. Osztálya a következő idegen nyelvű folyóiratokat adja ki:

1. *Acta Oeconomica* 2. *Acta Juridica*

Acta Oeconomica szerkesztősége: 1051 Budapest V., Münnich F. u. 7. *Acta Juridica* szerkesztősége: 1014 Budapest I., Országház u. 30.

GAZDASÁG- ÉS JOGTUDOMÁNY 1975. ÉVI KÖTET

KÖTET — TARTALOMJEGYZÉK

Az MTA Gazdaság- és Jogtudományok Osztályának ülése az Akadémia 150 éves jubileumi Közgyűlése alkalmából (1975. május 8.)	
<i>Szalai Sándor</i> : „A társadalomtudományok és korunk fő feladatai” c. referátuma	1
<i>Bognár József</i> korreferátuma	26
<i>Bihari Ottó</i> korreferátuma	37
<i>Osztrovski György</i> korreferátuma	40
Az MTA Gazdaság- és Jogtudományok Osztályának 1974. évi tevékenysége	
<i>Bognár József</i> : Új tényezők a nemzetközi gazdasági kapcsolatok rendszerében ..	59
Az üzemi demokráciáról (Kerekasztal konferencia 1974. december 6.)	81
<i>Szabó Kálmán</i> vitaindító előadása	81
Hozzászólások (Balogh József, Bauer Miklós, Herédi István, Kárpáti Tamás, Ladó László, Mód Aladárné, Nagy László, Nemes Ferenc, Sárközy Tamás, Szabó József, Timár János)	92
<i>Csizmadia Andor</i> : Az erdélyi jog fejlődése a fejedelmi korban	147
<i>Peschka Vilmos</i> : A polgári jogelméleti gondolkodás a XX. sz. első felében	160
<i>Farkas János</i> : Szociológiai világkongresszus Kanadában	219
<i>Vida Sándor</i> : Védjegy a fejlődő országokban	241
<i>Vörös Imre</i> : Kooperáció és kooperációs jog az NDK-ban	269
<i>Eörsi Gyula</i> : A magyar civilisztika 30 éve	301
Az ipar- és az iparvállalatok gazdaságtanának helyzetelemzése és fejlődési prognózisa	
Társadalmi, gazdasági fejlődésünk és az öröklési jog	315
(Az MTA Állam- és Jogtudományi Bizottságának vitaulése.)	343
<i>Nizsalovszky Endre</i> referátuma	343
Korreferátumok: <i>Bacsó Jenő</i>	372
<i>Weiss Emilia</i>	383
<i>Szolcsanszky Vilmos</i>	391
<i>Nagy László</i>	395
Hozzászólások: <i>Szászy István</i>	397
<i>Vékás Lajos</i>	399
<i>Szentpéteri István</i> : A szervezeti munkamegosztás és kooperáció	405
<i>Vékás Lajos</i> : Gazdaság és jogi gondolkodás a magánjogi szerződési rendszer kialakulásánál (Két portré)	433
<i>Takáts Endre—Kolozsvári István</i> : A Tisztességtelen Verseny ellen küzdő Liga XXIII. Kongresszusa	489

THE HISTORY OF THE UNITED STATES OF AMERICA

The history of the United States of America is a complex and multifaceted story that spans centuries. It begins with the early Native American civilizations, such as the Mayans, Aztecs, and Incas, who developed sophisticated societies in the Americas. The arrival of European explorers, including Christopher Columbus and John Cabot, marked the beginning of a new era of discovery and colonization. The United States was founded in 1776, and its early years were characterized by a struggle for independence from British rule. The American Revolution led to the signing of the Declaration of Independence and the establishment of a new nation. The young republic faced numerous challenges, including the Civil War, which resulted in the abolition of slavery and the preservation of the Union. The United States emerged as a global superpower in the 20th century, playing a central role in the world's affairs. The country's history is a testament to the resilience and ingenuity of its people, who have built a nation of freedom, democracy, and opportunity.

AZ MTA GAZDASÁG- ÉS JOGTUDOMÁNYOK OSZTÁLYÁNAK ÜLÉSE AZ AKADEμία 150 ÉVES JUBILEUMI KÖZGYŰLÉSE ALKALMÁBÓL

1975. május 8

Az MTA Gazdaság- és Jogtudományok Osztálya 1975. május 8-án a Magyar Tudományos Akadémia fennállásának 150 éves jubileuma alkalmából jubileumi közgyűlési osztályülést rendezett, amelynek napirendjén *Szalai Sándor* akadémikus „A társadalomtudományok és korunk fő feladatai” című referátuma szerepelt. A vitaülés felkért korreferensei *Bognár József*, *Bihari Ottó* és *Osztrovszki György* akadémikusok voltak. Az alábbiakban a vitaülés anyagából Szalai Sándor előadását és a három korreferátumot közöljük.

A TÁRSADALOMTUDOMÁNYOK ÉS KORUNK FŐ FELADATAI

Szalai Sándor előadása

Az a gondolatkör, amelyre előadásunk címe utal — a társadalomtudományok jelentősége és szerepe korunk fő feladatainak megoldásában — annyira tág és átfogó, hogy szerénytelenség lenne részünkről, ha bevezetőleg nem igyekeznénk körülhatárolni, hogy milyen szemszögből és milyen korlátozásokkal igyekszünk itt megközelíteni ezt a hatalmas kérdés-komplexust.

Kezdjük mindjárt azzal, hogy társadalomtudományokon a következőkben az ún. szűkebb értelemben vett társadalomtudományokat fogjuk érteni — nagyjából úgy, amint ezt például az UNESCO által alkalmazott nemzetközi terminológia teszi, amikor a „social sciences” („sciences sociales”), azaz éppen a szűkebb értelemben vett társadalomtudományok körét elkülöníti a bölcséleti, történeti és filológiai tudományok, röviden a filozófiai és humán tudományok körétől.

E különválasztás ismeretelméleti és tudományrendszertani jogosultsága sok tekintetben vitatható és vitatott is, de azért aligha vonható kétségbe, hogy éppen korunkban például a közgazdaságtudománynak, az állam- és jogtudománynak, a szociológiának, a demográfiának s általában a szűkebb értelemben vett társadalomtudományoknak *más* a konkrét társadalmi praxissal való kapcsolata, mint — mondjuk — az ontológiának, az esztétikának, a nyelvtudománynak, a történettudománynak, a régészetnek vagy az irodalom- és művészettörténetnek. Márpedig mi éppen a szűkebb értelemben vett társadalomtudományoknak a konkrét társadalmi praxissal való korszerű kapcsolatát kívánjuk taglálni előadásunkban.

Félreértések elkerülése végett azonban mindjárt azt is hangsúlyozzuk, hogy ezzel korántsem szándékozunk lebecsülni vagy kétségbevonni a filozófiai és humán tudományok rendkívül nagy fontosságát konkrét társadalmi praxisuk alakulása és korunk fő feladatainak megoldása szempontjából, sőt erre lesz is alkalmunk fejtegetéseink során külön rámutatni. Mindössze arról van szó, hogy témánkat a szűkebb értelemben vett társadalomtudományok szögéből igyekszünk megközelíteni.

További jelentés-korlátozást kell alkalmaznunk „korunk” fogalmát illetően. A periodizálás, a történeti korszak-határok és korszak-váltások meghatározása még a történészek visszatekintő bölcsességével is nehéz feladat. Ha ilyen történeti szabadsággal kívánnánk saját korunk feladatairól beszélni, akkor ehhez nemcsak azt kellene pontosan tudnunk, hol kezdődött ez a mostani kor, amiben élünk, hanem azt is, hogy hol fog végzõdni s melyek azok az elének meredő feladatok, amelyeknek megoldása már nem ránk, hanem a benünket követő korra vagy korokra tartozik.

Efféle elõrelátó történeti tudásra aligha emelhetünk igényt. Ezért mi — korunk fő feladatairól szõlván — „korunk”-on minden éles elhatárolás nélkül a *bõvített jelent* fogjuk érteni, vagyis napjainkat, valamint azt a néhány elmúlt évtizedet, amelyre a mai felnõtt társadalom derékhada még többé-kevésbé közvetlen személyes élményei alapján vissza tud tekinteni, s azt a néhány jövõbeli évtizedet, amelynek feladatai megoldásában — habár egyre fogyatkozó csapattal s egyre több tért engedve a felnõvekvõ nemzedékeknek — még valamiként részt venni remélhet. S e bõvített jelen fő feladatainak azokat fogjuk tekinteni, amelyek ennek a mi korunknak az idõhatárai között bontakoztak és bontakoznak ki, s várnak megoldásra is.

Aligha van korunknak egyetlen olyan nagy fontosságú feladata, amelynek megoldásához ne volna legalábbis a társadalomtudományok egyik vagy másik ágának hozzájárulására szükség. Hogy mást ne mondjunk, a természet-tudományok és a mûszaki tudományok majdnem minden eredményének hasznosításában igen számottevõ szerepet játszanak közgazdaságtudományi megfontolások is. Mindazonáltal sok az olyan korszakos jelentõségű feladat, amelynek megoldásában a döntõ lépést csak a fizikai, kémiai vagy biológiai kutatás elõrehaladásától, illetve új technológiák kialakulásától várhatjuk.

Mi itt azonban elsõsorban korunk olyan fő feladataival kívánunk foglalkozni, amelyeknek megoldásáért a *társadalomtudományokra*, mégpedig nem is csupán azoknak egyes ágaira, hanem a szűkebb értelemben vett társadalomtudományok *interdiszciplináris együttesére* hárul a döntõ tudományos felelõsség.

Úgy véljük, hogy a fentebb kifejtett korlátozások figyelembevételével megfontolásainkat három kulcsfontosságú probléma köré csoportosíthatjuk:

1. a tudományos-technikai forradalom társadalmi irányítása és az emberiség javára fordítása;

2. az állami irányítás és igazgatás s a társadalomszervezés módszereinek a korszerű szükségletekhez mért tudományos megalapozása és továbbfejlesztése;

3. a társadalmi értékrendszerek és a belőlük adódó döntési preferenciák tudományos felülvizsgálata.

Igyekeznünk fogunk kimutatni, hogy ezek az itt meglehetősen elvont formában és pusztán címszószerűen megfogalmazott problémák valóban központi jelentőségűek korunk konkrét társadalmi praxisa szempontjából, s hogy kielégítő megoldásuk — elsősorban éppen a szocialista társadalmi-gazdasági rend keretében — a társadalomtudományi kutatás nagyarányú fejlesztését és eredményeinek gyakorlati hasznosítását feltételezi.

Bevezetőleg itt még röviden utalnunk kell arra, hogy korunk legfőbb történeti meghatározói közé tartozik *hárcm* olyan világtörténelmi változás, amely messzemenően kihat *valamennyi* feladatra, ami „bővített jelenünkben” társadalmi megoldásra vár. Először is a mi életünk során vált a Szovjetunió politikai, gazdasági és tudományos téren egyaránt a világ egyik vezető nagyhatalmává, ami köré most már a szocialista országok nagy közössége csoportosul. Másodszor ugyancsak a mi életünk során ment végbe a nagy imperialista gyarmatbirodalmak felszámolása, s bontakozott ki a föld korábban gyarmati vagy ehhez hasonló elnyomottságban és visszamaradottságban szenvedő népeinek új nemzetépítő munkája, szuverén államokká való szerveződése, önálló világpolitikai és világ gazdasági tényezőkként való fellépése. Harmadszor pedig a *termelési, közlekedési, kommunikációs*, s tegyük mindjárt hozzá: *hadviselési* technika korszerű fejlődése olyan soha nem volt közlést, kölcsönös függőséget és egymásra utaltságot hozott létre a földkerekség népei között, hogy ezzel egészen új típusú világméretű *együttműködési* s egyben sajnos *összeütőközési* lehetőségeket teremtett meg.

Úgy is mondhatjuk, hogy korunkban első ízben merült fel *globális* méretekben a különböző társadalmi-gazdasági alakulatokat megtestesítő világrendszerek konkrét *koegzisztenciájának* problémája. E koegzisztencia-probléma tengelyét a szocialista és a tőkés világrendszer ellentéte alkotja. E körül polarizálódik sok tekintetben a „harmadik világ”, vagyis az ún. fejlődő országok problematikája is.

Mármost nyilvánvaló, hogy különböző társadalmi-gazdasági alakulatokon belül az anyagi fejlődés önmagukban véve *azonos* tényei, így többek között a tudományos és technikai fejlődés objektív eredményei is egészen *eltérő* érdekek és célok szolgálatában kerülhetnek felhasználásra, s már csak azért is egészen *eltérő* jellegű társadalmi problémákat vethetnek fel. Meggyőződésünk szerint a *szocialista* társadalomban elvileg sokkal kedvezőbb lehetőségek állnak fenn például éppen a természettudomány és a technika korszerű vívmányainak társadalmi hasznosítására, mint a *kapitalizmus* viszonyai között, bár az ebből adódó előnyök konkrét realizálhatóságának mértéke a szocialista társa-

dalom mindenkori fejlettségi fokától függ. Hasonlóképpen meggyőződésünk, hogy a szocialista társadalmi-gazdasági renden belül sokkal kedvezőbb lehetőségek nyílnak az új természettudományos és technikai vívmányok bevezetésével együttjáró negatív társadalmi khatások kiküszöbölésére, s hogy a tudományos szocializmus alapján nyugvó társadalomtudományi kutatás ilyen feltételek mellett egyedülállóan hatékony segítséget nyújthat a társadalmi élet anyagi alapjainak gyors megváltoztatásával kapcsolatos problémák előrelátó és tervszerű megoldására.

Többek között éppen ezért érdemes itt figyelmünket azokra az anyagi fejlődés által meghatározott *globális* problémákra fordítani, amelyekkel — ilyen vagy olyan formában — *mind* a szocialista, *mind* a tőkés társadalmaknak meg kell birkóznunk, mégpedig mindegyiküknek a *maguk* adottságai és lehetőségei szerint, *saját* társadalmi eszméiknek és társadalomtudományi felkészültségüknek megfelelő eszközök igénybevételével.

Mindezt azért tartottuk szükségesnek előrebocsátani, mert fejtegetéseink adott keretei között természetesen nem vállalkozhatunk arra, hogy minden egyes felvetődő probléma tárgyalásánál külön-külön részletezzük, miben térnek el a megoldás feltételei a szocializmus és a kapitalizmus viszonyai között, illetve milyen konkrét eltérések adódnak a probléma megközelítésében a marxista és a nem-marxista társadalomtudományi kutatás között. Másrészt persze azt sem engedhetjük meg magunknak, hogy felületes optimizmussal, például csupán a történelmi fejlődés általános törvényszerűségeire s a szocialista társadalmi-gazdasági rend végső soron mindenképpen megnyilvánuló fölényére való elvont hivatkozásokkal „intézzük el” azokat a nagyon komoly globális problémákat, amelyeket korunk társadalmi, tudományos és technikai fejlődése felvet. Célunk éppen ellenkezőleg néhány kulcsfontosságú probléma valódi méreteinek és veszélyeinek felmutatása. Igazi optimizmusunk ugyanis abban a meggyőződésünkben gyökerezik, hogy éppen a teljes konkrétságukban megvilágított és tudományosan elemzett problémák azok, amelyek a legkedvezőbb feltételeket nyújthatják a tudományos szocializmus alapján megvalósuló társadalmi gyakorlat megfelelő irányú továbbfejlesztésére s egyben a felmerülő nehézségek és veszélyek leküzdésére.

S ezzel most már rá is térhetünk érdemi fejtegetéseinkre, amelyeknél korunk tudományos-technikai forradalmának anyagi tényeiből indulunk ki, hogy azután nyomon kövessük ezeknek társadalmi khatásait, s rávilágítsunk azokra az újszerű követelményekre, amelyeket korunk e fejleményei állítanak a társadalomtudományi kutatás elé.

A tudományos-technikai forradalom társadalmi problémái

A tudományos-technikai forradalomról alkotott közkeletű képzetek főleg azoknak a nagy és szinte drámai vívmányoknak a hosszú sorához fűződnek,

amelyekkel a természettudomány és a technika az utolsó harmincöt évben, azaz nagyjából a második világháború kezdete óta lepte meg az emberiséget. Ha e forradalom döntő fegyvertényei után érdeklődünk, leggyakrabban az atomenergia felszabadítását, mesterséges elemek és izotópok előállítását, az elektronikus számítógép feltalálását, a radart, a tranzisztort és az elektronika megannyi új csodáját, az űrhajózást, a lökhajtásos és szuperszonikus repülőgép megvalósítását, az antibiotikumok felfedezését, a szívmotort és a művesét s újabban még az átöröklés mechanizmusának feltárását, a genetikai kód megfejtését s a terméshozamokat megsokszorozó új agrotechnikát halljuk emlegetni.

Mindebből úgy tűnhetnék, mintha korunk tudományos-technikai forradalmának lényege, azaz *forradalmi* mivolta, legfőként abban nyilvánulna meg, hogy az utolsó három és fél évtizedben a természettudományos felfedezések és technikai újdonságok soha nem látott arányú, történetileg példátlan áradata zúdult volna reánk.

De bármilyen nagyszerű és csodálatos eredmények sokaságát produkálta is a természettudományos és technikai fejlődés ebben az utolsó harmincöt évben, az elért eredményeknek ilyen világrekordlistákra emlékeztető számbavétele és kumulatív-kvantitatív méltatása nem sokkal visz közelebb a szemünk előtt lejátszódó látványos folyamat forradalmi jellegének és jelentőségének megismeréséhez.

Mindenekelőtt tudomásul kell vennünk, hogy a tudományos és technikai fejlődésnek ilyen lökészerű és nagyarányú frontáttörései a tudománytörténezhöz szemével nézve egyáltalán nem olyan példátlanok. Gondoljuk meg, hogy az 1865 és 1900 közti három és fél évtizedre esik többek között: az elektromágneses fényelmélet, az elektronelmélet, az elektrolitikus disszociáció elmélete, a radioaktivitás, a rádium, a röntgensugárzás és a rádióhullámok felfedezése, nemkülönben a dinamó, az izzólámpa, a villamos vasút, a többfázisú elektromotor, a magasfrekvenciájú áramkeltés, a fotocella és a drót nélküli távíró feltalálása, a gőzturbina, a benzinmotor, a dieselmotor, az automobil, a hűtőgép, valamint az írógép, a sorszedőgép, a telefon, a gramofon és a mozgófénykép létrehozatala; azután még az agrokémia, az élelmiszerkémia és a szerves szintézis megalapozása, továbbá a biológia és az orvostudomány területén a fejlődéstan és az átöröklés alaptörvényeinek meghatározása, a legfontosabb fertőző betegségek kórokozóinak kimutatása, az antiszepepszis és az aszepepszis bevezetése a sebészetbe, a védő- és gyógyító szérumok előállítása — és így tovább.

Nehéz volna olyan mércét találni, amely szerint a tudományos és technikai fejlődés a 19. század utolsó harmadában kevesebb vagy kisebb súlyú eredményt produkált volna, mint korunk tudományos-technikai forradalma a második világháború kezdete óta eltelt három és fél évtizedben. Sőt némi irigységgel hozzátehetjük, hogy a 19. század utolsó harmadának természet-

tudósai és technikusai ezt a legalábbis azonos nagyságrendű tudományos és technikai „output”-jukat hasonlíthatatlanul kisebb „input”-tal, azaz a maihoz viszonyítva elenyésző intézményi beruházásokkal, anyagi és munkaerő-ráfordításokkal valósították meg.

De akár messzebbre is visszanyúlhatunk a tudomány és a technika történetében. Az 1635 és 1670 közti három és fél évtizedben ismerkedett meg a világ Galilei mozgástörvényeivel, a newtoni általános gravitáció-elmélettel, a pascali hidrosztatikával és descartesi analitikus geometriával; ekkor született meg a differenciál- és integrálszámítás, ekkor fektették le a modern kombinatorika és a valószínűségszámítás alapjait; ekkor határozták meg a fénytörés és a rugalmasság alaptörvényeit; ekkor mutatta ki Boyle a vegyi elemek létezését, valamint a gázok térfogata és nyomása közti törvényszerű összefüggést; ekkor született meg az ingaóra, a tükrös teleszkóp, a barométer, a légszivattyú, az összeadó- és szorzógép, sőt még a ceruza is; ekkor fedezte fel Swammerdam a vörös vérsejteket, Leeuwenhoek az egysejtű ázalékállatkákat, Hooke a növények sejtes felépítését, s ekkor hajtotta végre Jean Denis az első vérátömlesztést. S mindezt együttvéve fél tucat európai ország pár száz természettudóvára, orvosára, mérnöke és mesterembere kutatta fel, figyelte meg, kísérletezte ki — többnyire szabad idejében, egyéb irányú kenyérkereső elfoglaltsága mellett, például mint a nassauai herceg seregének hivatásos katonatisztje és udvari házitanító, londoni műszerész, magdeburgi polgármester vagy amszterdami lencsecsiszoló.

Korunk tudományos-technikai forradalmának lényegi sajátosságait, történetileg valóban példátlan átütőerejét, amellyel néhány évtized alatt a szó szoros értelmében gyökeresen átalakította az emberiség létfeltételeit a földön, semmiképpen sem magyarázhatjuk meg tehát egyszerűen a szemünk láttára végbemenő tudományos és technikai fejlődés terjedelmi növekedésére és gyorsaságára való hivatkozással.

Magyarán: a tudományos-technikai forradalom nem autochtón módon a tudományban és a technikában, annak kutatóhelyein, laboratóriumaiban és műhelyeiben, hanem — mint minden más forradalom — a *társadalomban* zajlik. A folyamat forradalmi lényegét abban kell keresnünk, hogy *gyökeres változás ment végbe a tudományos és technikai produkciónak a társadalomhoz való viszonyában.*

E változás számos — részben sokat emlegetett, részben azonban egyelőre még viszonylag kevés figyelemre méltatott — jelenségben és folyamatban mutatkozik meg.

Gyakran esik szó például arról, hogy a tudományos kutatás és fejlesztés évi költség-ráfordításai, amelyek 1940 előtt a világ egyetlen országában sem érték el a nemzeti jövedelem egy ezrelékét s úgyszólván nem is kerültek külön nyilvántartásra, napjainkban csaknem minden iparilag fejlett országban a nemzeti jövedelem 2–3 százaléka között vagy még ennél is magasabb szinten

mozognak. Hasonló ütemben, azaz néhány évtized alatt húsz-harmincszoros nagyságúra növekedve, épült ki a kutató-fejlesztő munka saját intézményi bázisa is.

Nevezetes társadalmi jelenség az is, hogy korunkban a tudományos kutatótevékenység önálló és immár munkaerő-gazdálkodás szempontjából is komolyan figyelembe veendő kenyérkereső foglalkozássá vált, míg korábban túlnyomórészt más irányú tudományos vagy nem-tudományos tevékenységek (például a felsőoktatási, könyvtári vagy múzeumi munka, az orvosi, jogászai és mérnöki foglalatosság, az állattenyésztés, növénynevelés és némely kézműves mesterség) többé-kevésbé önkéntes és esetleges velejárója, vagy pedig egyszerűen egyéni megismerési vágytól vezetett szabadidei tevékenység volt.

Egy másik oldalról nézve a leglényegesebb fejlemény természetesen az volt, hogy a mi korunkban vált a tudományos kutatás és fejlesztés az ipari és mezőgazdasági termelés egész fejlődésének egyik legfőbb *meghatározó* tényezőjévé, amivel együttjárt a tudományos kutató és fejlesztő munka egyre megszabottabb menő beépülése az ipari és mezőgazdasági termelőmunka szervezetébe. Kibontakozott tehát — s továbbra is kibontakozóban van — az a folyamat, amelyet Marx mint a tudomány *közvetlen* termelőerővé válását látott előre. S prófétai előrelátását annál is inkább csodálhatjuk, mert hiszen meg sem érte az *első* két olyan új iparág — nevezetesen a szerves szintetikus vegyipar és az elektrotechnikai ipar — kialakulását, amely lényegileg a tudományos kutatás eredményeire épült fel.

Ma nemcsak az ilyen „tudományos iparágak” sokaságával rendelkezünk — az atomtechnikától az elektronikán át a műanyaggyártásig —, hanem gyakorlatilag alig van olyan termelési ág, amely nem a tudományos kutatás és fejlesztés útján keresné a maga technikai problémáinak megoldását, termelékenységének megnövelését, új technológiáinak és új termékeinek kialakítását. Ez szöges ellentétben áll a múltbeli társadalmi praxissal. A XIX. század derekáig a tudománynak leginkább csak annyi szerepe volt a termelés fejlesztésében, hogy az évszázadokon át felhalmozódott mesterségbeli tudás és tapasztalat mélyebb megértése és elemzése révén nyert tudományos eredmények egy részét a termelés idővel hasznosítani tudta. Nem a termodinamikából született meg a gőzgép, hanem a gőzgépből a termodinamika, s abból a hatékonyabb gőzgép, gőzturbina stb.

A fordulat egészen drámai jellegű. Ki gondolt volna, mondjuk, akár csak negyven-ötven év előtt arra, hogy — nem is a kis Magyarországon, hanem bárhol a világon — külön főhivatású Cipőipari, Növényolajipari és Mosószer-gyártási vagy éppenséggel Répatermesztési Kutatóintézetet hozzon létre. Márpedig mindezek a főhivatású kutatóintézetek sok-sok más hasonlóval együtt már vagy két évtizede léteznek hazánkban, s ha csak valami bizarr ötletből hozták volna létre őket, nem pedig a korszerű termelés tényleges köz-

vetlen tudományos szükségleteinek fedezésére, akkor bizonyára nem tudtak volna fennmaradni és továbbfejlődni ennyi időn át.

Talán a legfeltűnőbb és egyben legtöbb társadalmi-gazdasági problémát felvető sajátossága korunk tudományos-technikai problémájának az a szinte hihetetlen gyorsaság, amivel a tudomány és a technika számos — bár korántsem valamennyi — vívmányának a tömegtermelésbe való átvitele és közhasználatba vétele végbemegy. Három évvel azután, hogy az első működésképes tranzisztort sikerült rendkívül bonyolult laboratóriumi eljárással létrehozni, megkezdődött a tranzistorok ipari előállítása, amihez pedig olyan mikro-metallurgiai technikák alkalmazására és olyan félvezető anyagok felhasználására volt szükség, amelyek korábban az iparban teljesen ismeretlenek voltak. Az előző negyedszázad folyamán óriási beruházásokkal felfejlesztett rádióvevőcső-gyártás termelési volumene a tranzisztor elterjedése révén másfél évtized alatt rohamosan összezsugorodott s ugyanakkor a nyomtatott vagy egyéb úton sokszorosított miniatűr-áramkörökkel milliószámra példátlanul olcsón előállítható és filléres elemekkel működtethető tranzisztoros zsebrádió elindult a szó szoros értelemben világhódító útjára, ami egyszeribe lehetővé tette a rádiózás elterjedését olyan óriási területeken, ahol az elektromos áramszolgáltatásnak még nyoma sincs. Afrika népességének jelentékeny része, amely még nem ismeri sem a vasutat, sem a villanyvilágítást, így kapcsolódott be az elmúlt tíz év alatt az elektronikus tömegkommunikációba.

Vagy vegyünk egy hazai példát. Az ötvenes évek derekán épült fel szovjet segítséggel Budapesten az első magyar kísérleti atomreaktor. Alig fél évtizeddel később, a hatvanas évek elején már az itt előállított radioaktív izotópokat használták rutinszerű eljárás keretében a Csepeli Vasműben öntvények átvilágítására, klinikai diagnosztika és terápia céljára stb. Ehhez még történelmi előzményként hozzátehetjük, hogy az atomtechnika ilyen békés céljait szolgáló első magyar kísérleti atomreaktor felállítását mindössze egy évtizeddel előzte meg az első atombomba teljes titokban történt felrobbantása Alamogordóban, az újmexikói sivatagban, ezt pedig éppen csak három évvel előzte meg az első kísérleti „atommáglya” beindítása, azaz az első kritikus méretű mesterséges nukleáris láncreakció megindítása Fermi által 1942-ben.

S itt egy pillanatra érdemes megállni s elgondolkozni a tudományos előrelátás lehetőségein korunk tudományos-technikai forradalmának sajátos viszonyai között. Lise Meitner — aki maga is a nácizmus üldözöttje volt — Otto Hahnnal és Fritz Strassmannal együtt 1938-ban tette közzé a német „Zeitschrift für Physik”-ben az uránium-mag hasadására és az ennél felszabaduló energiára vonatkozó alapvető tanulmányát, amely négy év múlva a Fermi-féle atommáglya működésében és további három évvel később pedig az első atombomba sikeres felrobbantásában nyerte el a szó szoros értelmében „napnál is fényesebb” kísérleti beigazolását. Sem Ilse Meitnernek, sem Otto Hahnnak vagy Fritz Strassmannak nem volt közleményük közzétételekor

a leghalványabb sejtelve sem arról, hogy fizikai felfedezésüknek bármiféle közvetlen gyakorlati vagy éppenséggel konkrét haditechnikai felhasználhatósága lenne, még hozzá alig pár év leforgása alatt. Hiszen különben aligha hozták volna nyilvánosságra felfedezésüket 1938-ban, ráadásul éppen a hitlerista Németországban megjelenő „Zeitschrift für Physik”-ben. Egyébként, ha a folyóirat akkor már náci ellenőrzés alatt álló szerkesztőségében bárkinek sejtelve lett volna a Meitner—Hahn—Strassmann-cikkben rejlő „potenciális energiáról”, akkor ez természetesen nem kerülhetett volna nyilvánosságra, hanem menten a náci haditechnikai kutatás legtitkosabb aktájává vált volna.

Dehát az persze nem véletlen, ha három olyan zseniális fizikus, mint Meitner, Hahn és Strassmann akkoriban fel sem figyelt arra, hogy saját atomelméleti felfedezésének miféle gyakorlati alkalmazásai lehetnének. Hiszen ne felejtjük el, az a hatalmas elméleti és kísérleti fizikai alapkutatás, amely egész természettudományos világképünket alapvetően megváltoztatta, s 1900-ban Planck kvantumelméletével, 1905-ben Einstein speciális relativitáselméletével, 1913-ban a Bohr-féle atommodellel, 1924—25-ben a Schrödinger—de Broglie—Heisenberg-féle hullám- és kvantummechanikával, majd 1932—34-ben Chadwick, ill. Joliot-Curie tevékenysége révén a neutronok, a pozitronok és a mesterséges radioaktivitás felfedezésével ajándékozott meg bennünket, századunk első négy évtizedében úgyszólván semmi közvetlen „gyakorlati haszonnal” nem járt, semmi olyat nem produkált, ami akár az iparban, akár a társadalmi és termelési gyakorlat bármely más ágában, a haditechnikát is beleértve, valami számottevő alkalmazást nyert volna. Miért éppen Lise Meitnernek és társainak jutott volna eszébe 1938-ban, hogy ez ezentúl egészen másként lesz?

Korunk tudományos-technikai forradalmának döntő jellegzetessége — mint láttuk — nem az, hogy néhány évbe vagy évtizedbe sűrítetten új és alapvető megismerések, felfedezések és találmányok sokasága vetődik fel a tudományos és műszaki élet legkülönbözőbb, egymástól részben igen távolfekvő területein. Ilyesmire már korábban is volt példa — egyebek közt a 19. század utolsó harmadában, a 17. század derekán vagy akár a hellenizmus korszakában. Egyébként az irodalom és a művészet történetében is jól ismertek az ilyen kiugró szellemi produktivitású, lángoló korok.

Ami a szemünk előtt végbemenő tudományos-technikai fejlődést történetileg olyan egyedülállóvá teszi és forradalmi jellegét tulajdonképpen meghatározza, az a körülmény, hogy éppen a második világháborút közvetlenül megelőző egy-két évtizedben, majd még inkább a második világháború során kezdett kibontakozni a *modern nagyiparnak és szervezési, közlekedési, kommunikációs, gyártmányfejlesztési és értékesítési infrastruktúrájának* az a komplex és átfogó rendszere, amely korunkban lehetővé teszi, hogy egy-egy új tudományos vagy technikai vívmány néhány év leforgásán belül nemcsak ipari alkalmazásra, hanem tömeggyártási felhasználásra s ennek révén adott esetben mindjárt világméretű elterjedésre s közhasználatba vételre kerüljön.

Úgy is mondhatnók, hogy a modern ipari termelés apparatúrája és infrastruktúrája a mi korunkra érte el azt a „kritikus tömeget”, amelynél korábban soha nem létezett robbanásszerű gyorsasággal és expanzivitással megy végbe új tudományos és technikai eredmények termelési hasznosítása és a társadalmi gyakorlatra való láncreakciószerűen terjedő, nem ritkán globális méretű kihatása. A termelési apparátus ma mint valami hatalmas *sokszorozó, gyorsító és erősítő berendezés* működik közre az új tudományos és technikai eredmények társadalmi-gazdasági hatékonyságának növelésében. S ehhez még hozzátehetjük, hogy a tudományos kutatás és a termelés szervezete között kialakult meglehetősen szoros visszacsatolás következtében ez a multiplikatív, akceleratív és amplifikatív effektus egyre csak fokozódik. Napjainkban mindinkább úgy érezzük, hogy megfelelő irányítás híján, megfelelő szabályozók beiktatása nélkül ez az egész rendszer — műszaki nyelven szólva — könnyen „begerjedhet”, ellenőrizhetetlen, veszélyes, sőt pusztító lengésbe kerülhet.

A szabályozáselméleti metaforát a konkrét társadalmi valóság nyelvére visszafordítva ez egyszerűen a következőt jelenti:

Előző korszakokban, sőt még a 19. század második felében és a századforduló utáni időkben is általában hosszú-hosszú évtizedekbe telt, amíg egy laboratóriumi felfedezés vagy egy találmány műszaki hasznosításának feltételei kiérlelődtek, s további évtizedekbe került, amíg az így született új technológia vagy új termék akárcsak némileg széles körű elterjedtségre tett szert. Stephenson 1814-ben építette meg első gőzmozdonyát, az első kis vasútvonal 1825-ben nyílt meg Stockton és Darlington között, további huszonegy évbe telt, amíg Pest és Vác közt megszületett az első magyar vaspálya, még további húsz évbe, amíg Bulgáriában is megindult az első vonat. Ilyen volt tehát a vasút „páratlanul gyors, világhódító útja”. Az elektromotornak 65 év kellett, amíg ipari alkalmazásba került. De még a röntgensugarak 1895-ben történt felfedezése után is 18 évbe telt, amíg megindult a röntgensövek egyelőre szigorúan egyedi ipari előállítás.

Mármost az ilyen hosszú, sok évtizedes „átfutási idők” mellett természetesen a társadalomnak s ezen belül a gazdaságnak bőségesen volt ideje arra, hogy adaptálódjék az új tudományos-technikai vívmányokhoz, úgyszólván menetközben és különösebb erőfeszítések nélkül kialakítsa lassú, fokozatos alkalmazásuk és elterjedésük anyagi és szervezeti feltételeit, kitapogassa előnyeiket, hátrányaikat, a velük járó kockázatokat s ezek elhárításának módjait. Az első lokomotív előtt még piros zászlóval integető ember szaladt, hogy az emberek és állatok meg ne riadjanak, majd volt bőven idő arra is, hogy a technikusok kifejlesszék a vasúti jelző- és biztosítóberendezéseknek a mindenkori szállítási terhekhez és sebességekhez mért rendszerét, a közgazdászok kikísérletezzék a vasúti személy- és áruszállítás célszerű tarifarendszerét, a jogászok kimunkálják a „veszélyes üzem” fogalmát s a vasúti közlekedéssel kapcsolatos jogszabályok egész sorát, a vasúti hálózat hozzáidomuljon a meglévő település-

hálózathoz, illetve magához idomítsa azt. S azt talán mondani sem kell, hogy a fokozatosan gyarapodó utazóközönségnek volt ideje kitanulni, mire jó a vasút, hogyan illesztheti be a vasúti közlekedési lehetőségeket mindennapi életébe, s mire kell vigyázni, ha „jön a vonat”.

Viszont mi a helyzet napjainkban?

Az oszcilloszkóp költséges, finom műszer. 1950 táján pár száz vagy talán egy-két ezer idehaza egyedileg vagy egészen kis sorozatokban gyártott, illetve külföldről behozott darab van belőle — szinte kizárólag *laboratóriumok* vagy elektrotechnikai *üzemek* használatában. 1960-ban viszont már 100 000, 1974-ben pedig 2 1/4 millió oszcilloszkóp van („tévé-készülék” néven) a *lakosság* birtokában új, belsejében 15—30 000 volt feszültséggel működtetett háztartási eszközként. S mi nem azon csodálkozunk, hogyan volt képes az ipar ennek a fantasztikus oszcilloszkóp-tömegnek a kitermelésére ilyen gyorsan ráállni és például több tízezer voltos feszültséggel működő apparatúrákat háztartási használat céljára biztonságossá tenni, hanem azon panaszkodunk, hogy másfél évtized alatt nem sikerült elég jó reggeltől estig tartó „oszcilloszkóp-programokat” kifejleszteni, a gyerekek túl sokat ülnek a televízió előtt, ahelyett, hogy olvasnának és tanulnának, az emberek nagy részének kulturális szabadidő-felhasználását felborította a televízió, senyved a színház és a mozi, már vacsora közben sem beszélgetnek a családok, hanem tévét néznek — és így tovább). Röviden: a tudomány és a technika a korszerű multiplikatív, akceleratív és amplifikatív ipari áttétel révén sokkal hamarabb produkálta és terjesztette el a televíziót, semmint mi társadalmilag megtanultunk volna megfelelően bánni vele. Persze nem is láttuk előre számtalan kedvező és kedvezőtlen társadalmi kihatását — például azt sem, hogy milyen világméretű politikailag mozgósító hatása lesz annak, ha a vietnami háború rémségei úgyszólván megtörténésük pillanatában az emberek százmillióinak szeme előtt játszódnak le saját otthonukban a képernyőn, de sajnos azt sem, hogy egy „ártatlan” Robin Hood-kalandfilmnek a tévéműsoron való megjelenését követő hetekben egy-egy országban száznál is több gyermek szenvedhet súlyos szemsérülést vagy veszt-heti el egyik szemevilágát, mert játszótársaival együtt kipróbálta a gyermekszobában vagy a kertben Robin Hood „varázsos” nyílveszőjét.

Vagy vegyük például a DDT-t. Ezt mint minden eddigénél hatásosabb rovarirtószert a második világháborúban fedezték fel — éppen idejében arra, hogy a nyomorúságba került emberek millióit tetvetleníteni lehessen. Amint vegyiparunk a felszabadulás után újraépült, mi is ráálltunk tömeges előállítására, hiszen a mezőgazdaságban — úgy tűnt — nagyszerű alkalmazási lehetőségei vannak. De már 1968-ban nálunk is, mint sok más országban be kellett tiltani a DDT alkalmazását, mert kiderült, hogy veszélyesen felhalmozódik az állati és emberi szervezetben, s rendkívüli kihatású környezeti ártalmakat okoz. Átfogó nemzetközi egyezményt a DDT betiltása ügyében azonban nem sikerült létrehozni, többek között, mert az Egészségügyi Világszervezet ki-

mutatta, hogy az olcsón és nagy tömegben előállítható DDT-nek szúnyogirtásra való alkalmazása révén sok millió fővel sikerült lecsökkenteni a fejlődő országokban a malária-halálozások évenkénti számát s hasonlóan olcsó, könnyen és tömegesen hozzáférhető szúnyogirtószer híján a DDT általános betiltása az évenkénti malária-elhalálozások számának újabb több milliós felszökésére vezetne.

Még sokkal átfogóbb és komplexebb társadalmi-gazdasági problémák adódnak közismert módon abból, hogy a tudományos-technikai forradalom következtében a természeti környezet különböző erőforrásai, különösen pedig egyes energia- és nyersanyagforrások olyan exponenciálisan növekvő arányban kerülnek felhasználásra és kiaknázásra, hogy ez rendkívüli veszélyeket idézhet fel. Megfelelő tudományosan megalapozott és tervszerű óvintézkedések nélkül amelyek sajnos általában rendkívül költségesek és széles körű nemzetközi vagy éppenséggel globális együttműködést tételeznek fel a földkerekség országai között, könnyen megtörténhetik, hogy egyik vagy másik ilyen erőforrás az exponenciálisan növekvő kihasználás következtében akár már sajátmagunk és gyermekeink életidejének határain belül hamarabb merül ki, semmint helyettesítéséről vagy helyreállításáról gondoskodni tudnánk.

Nem kell, hogy itt képzeletünk a manapság annyira divatos „fekete utópiák” és katasztrófa-elméletek nyomába szegődjön. Változatlan maradhat az a meggyőződésünk, hogy a tudomány és a technika fejlődése a megfelelő társadalmi szervezéssel párosultan az emberiség minden szükségletének fedezéséhez meg tudja találni az utat. Igen ám, de semmiféle természeti vagy társadalmi törvény nem garantálja azt, hogy a tudomány és a technika fejlődése úgyszólván „naprakészen”, vagyis éppen *arra* az időpontra tudja majd produkálni a kellő megoldást, mint amikor mi a természeti környezetnek vagy energia- és nyersanyagellátásunknak valamely létfontosságú erőforrását gondatlanul és mindennemű előrelátás hiányával kimerítettük vagy tönkretettük. A mai dimenziók között elegendő lehet egy-két évtizedes késedelem valamilyen alapvetően fontos tudományos vagy technikai „szükség-megoldás” létrejöttében, ill. kellő méretű társadalmi kiaknázásában, s olyan katasztrófákra kerülhetne sor a világ egyik-másik részén, ami mellett eltöprel az, ami most az aszály és éhség sújtotta afrikai Szahel-övezetben végbemegy.

Egészen különös kockázatok adódnak korunk tudományos-technikai forradalmának abból a sajátosságából, hogy szinte pillanatok alatt tömegesen hozzáférhetővé tesz, sőt közhasználatba juttat rendkívüli hatékonyságú új eszközöket, anyagokat, technikákat. Ez persze önmagában véve igen pozitív, mondhatnók demokratikus fejlemény, csakhogy sajnos a társadalmi adaptálódás és a társadalmi ellenőrzés egyelőre nehezen tart lépést ezeknek az éppen felfokozott hatékonyságuk miatt potenciálisan igen veszélyes eszközöknek, anyagoknak és technikáknak rohamos „népszerűsödésével”.

Talán triviálisnak tűnik éppen kriminológiai példával élni itt, de tény,

hogy bármely barkácsoló üzletben vagy rádiótechnikai szakkereskedésben könnyűszerrel beszerezhető alkatrészekből akárki szerkeszthet magának egy kis aktatászkában vagy akár a kabátzsebben elférő rádió adóvevő-készüléket, sőt erre a munkára számtalan amatőr rádiótechnikai folyóirat meg is tanítja, még tervrajzot és kapcsolási vázlatot is ad hozzá, továbbá még egy-két vegyszerkereskedés bevonásával és a középiskolai szintet nem sokkal meghaladó kémiai szakismeretek latbavetésével összehozhatja azt is, ami egy időzíthető vagy rádió útján felrobbantható pokolgép előállításához szükséges. Most már csak egy törre vagy egy pisztolyra, esetleg csak egy valódinak látszó játék-pisztolyra, valamint egy órültre, egy fanatikusra vagy egy gonosztevőre van szükség, s együtt van minden, ami „szerencsés esetben” egy sikeres repülőgépetéltérítéshez, egy repülőgép-legénység és párszáz utas életének veszélybe-döntéséhez, talán egy pár millió dolláros zsaroláshoz kell. Csak fel kell ütni az újságokat, hogy az ember lássa: ez nem lázálom, ez kézzelfoghatóan konkrét társadalmi eshetőség korunkban.

Közismert tény az is, hogy a legveszélyesebb, tudathasadásos lelkiállapotokat előidéző izgatószerkezetek egyikét, az LSD-t (lizergsav dietilamidot) igen közkeletű gyógy-, ill. vegyanyagokból némi kémiai szakismerettel és minimális apparatúrával úgyszólván konyhailag elő lehet állítani, s például az Egyesült Államokban az LSD ilyen módon való forgalomba kerülése igen komoly problémákat vetett fel, sőt vet fel még ma is. Ami pedig az elektronikus számítástechnikát illeti, az egyre komplexebb és áttekinthetlenebb számítógépi programokba való finom módosító beavatkozások révén villámgyorsan végrehajtható méretű óriási méretű csalási, sikkasztási, hamisítási és illegális adatszerezési manőverek elhárítása ma a nagy számítógép gyártó és „software” tervező világcégek fejlesztési osztályainak egyik legfőbb gondja. Talán jelképes jelentősége is van annak, hogy napjaink alighanem legnevezetesebb politika botránya, az Egyesült Államok elnökének lemondására vezető Watergate-ügy, néhány miniatűr lehallgató-mikrofonnak az egyik politikai párt választási főhadiszállására való beépítésének kísérletével vette kezdetét és a Nixon elnök bizalmas megbeszéléseiről rutinszerűen felvett magnószalagok visszajátszásával érte el drámai csúcspontját. A tudományos-technikai forradalomnak *ilyen* társadalmi kihatásai is vannak.

De minden emberi szándéktól függetlenül is bőven megmutatkoznak a tudományos és technikai fejlődés jelenlegi rohamos üteméhez való társadalmi adaptáció nehézségei és problémái. Nem is vitás például, hogy a közlekedés óriási felgyorsulása, azaz — mint mondani szokták: a földgömb összezsugorodása — a nagy hatótávolságú lökhajtásos repülőgépek elterjedése révén egyike korunk legjelentősebb vívmányainak. Ma menetrendszerű légi járatokkal fél nap alatt Indiából Budapestre, Rómába vagy akár Londonba lehet repülni. Nemrégiben egy ilyen utazáshoz még többhetes hajóútra volt szükség. A nagy hagyományú hajóközlekedéssel kapcsolatban természetesen régesrégén kiala-

kult az a „társadalmi technika”, amely a járványoknak távoli vidékekről való behurcolását megakadályozta. Mivel a fertőző betegségek lappangási ideje általában néhány naptól néhány hétig terjed, a többhetes hajóút során mindig kiderült, van-e a hajón ilyen fertőző beteg. Ha akadt, akkor a hajót abban a kikötőben, ahová először befutott, vesztegzár alá vették, s ezzel igen hatékonyan megelőzték járványok behurcolását. A mai repülőközlekedés mellett természetesen a világ bármely pontjáról a világ bármely más pontjára észrevétlenül behurcolhatók járványok, sőt a fertőzés lappangási ideje annyival hosszabb, mint a repülési menetidő, hogy esetleg még ki sem tört a járvány a világ egyik pontján s a repülőutasok már át is plántálták a fertőzést a világ számos más, egészen távolfekvő országába. Többek között az influenza vírus egy-egy újabb változata is a lökhajtásos repülőgépek sebességével tud terjedni, s egyelőre még korántsem világos, hogy a járványok dinamikájának ezzel a korszerű átalakulásával milyen hatékony társadalmi-egészségügyi intézkedések révén tudunk megbirkózni.

A lökhajtásos repülőgépek sebességét is százmilliószorosan meghaladó sebességű rádióhullámok hátán utaznak ma a hírek és a hasznos információk, de éppúgy a jó és rossz divatok, valamint a kártékony híresztelések, rágalmak és uszítások is. A társadalmi adaptáció és ellenőrzés fejlődése ebben a vonatkozásban sem tudott egyelőre lépést tartani a tudomány és a technika vívmányainak kibontakozásával és elterjedésével.

E vívmányok általában véve jellegzetesen Janus-arculatúak: egyik arcuk az emberi jólét és boldogulás páratlan új távlatai felé fordul, másik arcuk az emberi szenvedés, nyomorúság és pusztulás minden eddigi pokolnál mélyebb szakadékaiba tekint.

Úgy véljük, hogy az elmondottakból nyilvánvaló: *azt, hogy a tudományos-technikai forradalomnak pozitív vagy negatív társadalmi kihatásai kerekednek-e felül, nem a természettudomány és a technika vívmányainak anyagi sajátosságai döntik el, hanem azok a társadalmi tényezők, amelyek a vívmányok hasznosításának módozatait és feltételeit meghatározzák.*

Sajnos meg kell vallanunk, hogy a társadalomtudományok eddig nem túl sokat vállaltak magukra a korunk tudományos-technikai forradalmával kapcsolatos társadalmi gondok megoldásából. Más szóval: *a társadalomtudományi kutatás az utolsó három és fél évtizedben nem túl sok olyan új elméleti vagy egyéb eredményt produkált, amellyel jelentős mértékben megkönnyítette volna a tudományos-technikai forradalom folyamatának társadalmi irányítását, s lényegesen hozzájárult volna az új természettudományos és technikai vívmányok alkalmazásával kapcsolatos negatív, azaz káros vagy veszélyes társadalmi kihatások megelőzéséhez, ill. kiküszöböléséhez.*

Meggyőződésünk az, hogy *igen nagy mértékben a társadalomtudományi kutatáson, illetve a tudományos-technikai forradalom társadalmi irányításának tudományos megalapozásán múlik, hogy milyen hamar, milyen hatékonyan és*

mekkora áldozatok árán sikerül a mostani rohamos anyagi fejlődéssel kapcsolatban adódó és részben éppen annak következményeként fejünk fölé tornyosuló globális méretű problémákon és veszélyeken úrrá lennünk, s korunk tudományos-technikai forradalmának eredményeit egyértelműen az egész emberiség javára fordítanunk.

A társadalomtudományok számára ez a „Hic Rhodus, hic salta!” pillanata — most kell megmutatniok, mire képesek.

*Az állami irányítás és igazgatás s a társadalomszervezés
tudományos szükségletei*

Az állami irányítás és igazgatás, amin itt az állami ügyintézésnek a legalsóbb helyi adminisztratív szinttől az országos politikai döntéshozatal legfelsőbb szintjéig terjedő apparatúráját értjük, napjainkban egészen újszerű és különös feladatokkal került szembe.

Az állami ügyintézés eljárási módszerei és rutinjai több ezer éves — nyilván Hammurabi és a bibliai József kora mögé is messze visszanyúló — lassú fejlődés folyamán, a tapasztalatok és hagyományok fokozatos felhalmozódásával alakultak ki. Igaz, időnként forradalmi változások mentek végbe az állami hatalom birtoklásában, s teljesen átalakultak azok a társadalmi-gazdasági rendszerek és ideológiák, amelyeknek érdekében az igazgatás működött. Ennek nyomán egyes korábbi eljárási módszerek és rutinok kiküszöbölődtek és újakkal helyettesítődtek, a korábbi tapasztalatok és hagyományok felülvizsgálatra kerültek, illetve új tapasztalatokkal és hagyományokkal bővültek.

Az a világtörténelmi fordulat, amit a szovjet állam létrejötté, majd a szocialista országok táborának kialakulása jelentett, természetesen teljesen új alapokra — *a tudományos szocializmus* alapjaira — helyezte az államvezetést, a politikai hatalom érvényesítését ezekben az országokban.

Viszont azért egészében véve elmondhatjuk, hogy maga az igazgatás, az ügyintézés egészen a legutóbbi időig világszerte a *gyakorlati mestersegek* fejlődésének útját járta, azok módjára gyarapodott ismeretekben és készségekben. A tudományos kutatásnak nem túl sok szerepe volt az igazgatás ügyintézési módszereinek és szervezeteinek fejlesztésében. Az államapparátus a maga „kézműves” módján — ha késve, ha lassan, ha fogyatékosan is — előbb vagy utóbb valamiként meg tudott birkózni azokkal a feladatokkal, amelyekkel szembekerült.

Legújában azonban a helyzet ebben a vonatkozásban is gyökeresen megváltozott. E változás legjellemzőbb sajátosságait röviden a következőképpen foglalhatjuk össze:

a) több nagyságrenddel megnövekedett az állami irányítás és igazgatás által megoldandó feladatok terjedelme (volumene);

b) rendkívüli mértékben megrövidült az az idő, amelyen belül az állami irányításnak és igazgatásnak különböző eseményekre reagálnia kell s amely feladatainak megoldásához rendelkezésre áll;

c) egyre nagyobb számban hárul az állami irányításra és igazgatásra olyan *teljesen újszerű*, s többnyire *igen komplex* társadalmi feladatok megoldása, amelyek az államigazgatás hagyományos módszereivel és eszközeivel nemigen oldhatók meg s amelyhez az állami irányítás és igazgatás történetileg kialakult szervezete csak igen nehezen adaptálható.

Ami az állami irányításra és igazgatásra háruló feladatok terjedelmének nagyságrendi növekedését illeti, ez olyan nyilvánvaló, hogy szinte felesleges példákkal illusztrálnunk. Mégis, gondoljunk arra, hogy a hagyományos értelemben vett állami pénzügy-, ipar- és kereskedelempolitikához képest milyen méretű feladatok hárulnak ma az államra a gazdaságpolitikai tervezés, a gazdasági élet irányítása, a beruházások stb. terén — hogy a *szociaista* országokban magától értetődő átfogó népgazdasági tervezés és állami termelésirányítás feladatairól már ne is beszéljünk. Olyan világban élünk, ahol például egyedül a tízmillió főnyi népességű Magyarországon felhasználásra kerülő energia-hordozók energiatartalma három milliárd ember fizikai teljesítményének felel meg. Úgy is mondhatnók, hogy három milliárd embernek, vagyis a föld majdnem egész lakosságának kellene teljes munkaidejében egy óriási kereket forgatnia, hogy akkora teljesítményt fejtsen ki, mint amekkora energiát a tíz millió főnyi magyar népesség termelési és egyéb életszükségletei számára folyamatosan felhasznált energia-hordozók tartalmaznak. Egy kis háztartás 15 kilowattos villanyórája tudvalevőleg 20 technikai értelemben vett lóerőt, vagyis akkora energiát szolgáltat, mint amennyi 400 rabszolga fizikai teljesítményének felel meg. S az országos méretű energiaellátás biztosítása ma a legfontosabb állami feladatok közé tartozik. (A Magyarországon felhasznált energia-hordozók energiatartalmának emberi munkateljesítményben kifejezett egyenértékére vonatkozó számítási adatokat Lévai András akadémikusnak köszönhetjük.)

A közegészségügyi ellátásnak az egész népességre való kiterjesztése megint csak nagyságrendileg megnövekedett állami feladatot jelent a néhány évtized előtti múlthoz képest. De éppúgy utalhatnánk az állami feladatoknak arra az új nagyságrendjére, ami például a nemzetközi kapcsolatok fenntartása terén adódott a nagy kormányközi szervezetek egész rendszerének és az ún. multilaterális diplomáciának újkeletű kialakulásából, valamint egyszerűen abból is, hogy a gyarmatbirodalmak felszámolásával pár évtized folyamán megháromszorozódott a világ szuverén államainak száma. Ezer és egy okból ma már öt földrész legtávolabbi pontjain végbemenő politikai, gazdasági és kulturális folyamatokat kell figyelemmel kísérni a nemzeti érdekek érvényesítése szempontjából.

Az állami döntések meghozatalához és az állami intézkedések fogana-

tosításához rendelkezésre álló idő rendkívüli megrövidülése nagyrészt abból adódik, hogy a tudományos-technikai forradalom úgyszólván minden társadalmi folyamatot hatalmasan felgyorsított, s a sokféle irányban exponenciális jellegű növekedés mellett minden kis késedelem igen messzeható következményekkel járhat. Az a sokszorozó, gyorsító és erősítő effektus, amiről a korszerű ipari termelés rendszerével kapcsolatban már korábban beszéltünk, többek között az állami tervezés és intézkedés esetleges hibáinak vagy fogyatékoságainak kihatásaiban is megmutatkozik. Hogy ne menjünk a szomszédba példáért, említsük itt meg, hogy az a viszonylagos lemaradás, ami hazai telefonhálózatunk fejlesztésében állami beruházási alapjaink egyéb irányú sürgősen szükséges igénybevétele révén az utóbbi évtizedek során előállott, többek között azzal a következménnyel járt, hogy a legfrissebb adatok szerint évi kétmilliárd percre becsülhető a helyi és helyközi távbeszélő-forgalomban előálló várakozási idő. Évi kétmilliárd perc — ez körülbelül 16 000 dolgozó teljes évi munkaidejének felel meg. Olyan tehát a helyzet, mintha mondjuk a Dunai Vasmű valamennyi dolgozóját teljes évi munkaidején keresztül kizárólag azzal foglalkoztatnók, hogy várjon, bejön-e a vonal, létrejön-e a kapcsolás, kimegy-e a csengetés stb. Csupán ennek a kétmilliárd perces várakozási időnek a költségét — munkabérvesztését, berendezés-igénybevételi és rezsiköltségeit — a szakértők nemzeti jövedelmünk közel egy százalékának megfelelő összegre becsülik.

Ami végül az államra háruló újszerű és komplex feladatokat illeti, amelyek az igazgatás hagyományos módszereivel nemigen oldhatók meg és amelyekhez az igazgatás történetileg kialakult szervezete csak igen nehezen adaptálható, talán elég lesz, ha itt néhány olyan korszerű feladatra utalunk, amely korábban vagy egyáltalán nem is létezett, mint tudatosan felismert társadalmi feladat, vagy pedig jól-rosszul való megoldása a társadalmi fejlődés spontán erőire volt bízva, míg ma az állam legégetőbb gondjai közé tartozik. Ilyen feladat többek között a környezetvédelem, a népességszaporulat szabályozása vagy akár a tudományos kutatás irányítása és megfelelő anyagi eszközökkel, munkaerőkkel való ellátása. Vagy ki hallott például pár évtizeddel ezelőtt arról, hogy az állam feladata volna arról gondoskodni, megfelelő körülmények között tudják-e az emberek szabad idejüket eltölteni? Már-már észre sem vesszük, milyen történeti újdonság az, hogy tőkés kormányzatok felelősséget vállalnak — vagy felelőssé teszik őket — a nemzeti jövedelemnek, illetve a bruttó nemzeti termelés értékének évről évre való folyamatos, meghatározott százalékarányú növekedéséért. Ez teljesen újkeletű „szokás”.

Mindezeknek a feladatoknak a megoldása nemcsak az állami irányítás és igazgatás óriási arányú fejlesztését s tevékenységének az aktív, tervszerű társadalomszervezés irányában való messzemenő kibővítését igényli. S a mennyiségi változás itt már valóban minőségi változásba csap át.

Képzelnünk el magunknak egy híres francia „chef”-et, egy mesterszakácsot, aki az évszázadokon át kifejlődött és kifinomult konyhaművészetnek

minden csínját-bínját tudja. Nagyszerű érzéke és óriási tapasztalata révén pillanatnyi gondolkodás nélkül tudja, sőt nem is csak tudja, hanem a kisujjában van az, hogy mikor kell még egy csipetnyi só a levesbe, mikor tolja kissé félre a fazekat, hogy csak csendesebben forrjon tovább a leves, mikor kavarja meg lassan, óvatosan — és így tovább.

S most képzeljük el, hogy ugyanezt a híres mesterszakácsot odaállítják egy modern nagyüzemi konyha hatalmas, 2000 literes, elektromos fűtési és hőszabályozás, keverőlapátos üstje elé, majd felszólítják, főzze meg benne kedvenc levesét. Mihez fogjon nagyszerű érzékével, óriási tapasztalatával és remekül bevált receptjével? Honnan tudja, hogy mennyi egy „csipetnyi só” — nem egy fazéknyi, hanem 2000 liternyi levesben? Két kiló, öt kiló vagy talán tíz kiló? Honnan sejtse, milyen hőfokra állítsa be az üst elektromos hőszabályozóját, s mikor milyen sebességfokozattal indítsa be a motorhajtásos keverőlapátot, hogy ugyanazt az effektust állítsa elő, mint amit a fazék félretolásával és a benne fővő leves lassú, óvatos megkavarásával korábban elért?

Nos, számos tekintetben egészen hasonló problémák elé kerül korunk tudományos-technikai forradalmának korábban jellemzett sajátos viszonyai közepette az államapparátus. A mai feltételek mellett sok eddig rutinszerűen megoldott probléma és még több teljesen újszerű, komplex jellegű s nagyarányú társadalomszervezési intézkedéseket is igénylő feladat megoldása — még hozzá *idejében* való megoldása — reménytelennek tűnik új, tudományosan megalapozott elveknek, eljárásoknak és módszereknek kidolgozása s az állami irányításba és igazgatásba s a társadalomszervezésbe való bevezetése nélkül.

A szocialista társadalmi-gazdasági renden belül egészen más, hasonlíthatatlanul tágabb lehetőségek nyílnak a korszerű, tudományosan megalapozott irányítási, igazgatási és szervezési technikák hasznosítására, mint a kapitalizmusban. Ezzel nem csupán arra kívánunk utalni, hogy a szocializmusban e technikák magától értetődően össznépi érdekeket, az osztálytársadalmi fejlődés érdekeit hivatottak szolgálni, s ennyiben tágabb hasznosításuk köre. Konkrétan arról is szó van, hogy a politikai és gazdasági hatalomnak, az igazgatási és termelési apparátusnak, a társadalomszervezés valamennyi eszközének és erőforrásának a dolgozó nép által való egységes birtoklása révén a tudományosan megalapozott irányítási, igazgatási és szervezési technikák sokkal átfogóbb, következetesebb és hatékonyabb alkalmazására nyílik lehetőség. S ezzel a lehetőséggel élnünk kell.

Márpedig a dolog természeténél fogva az itt számításba jövő elvek, eljárások és módszerek kimunkálása elsősorban a *társadalomtudományok* hatáskörébe vág. Sőt a társadalomtudományoknak kellene folyamatos társadalomkutató munka révén azokat a tudományos helyzetelemzéseknek, diagnosztikus és prognosztikus felismeréseknek és távlatos döntési alternatíváknak a jó részét is kimunkálniok, amelyekre az állami irányításnak és igazgatásnak s a társadalomszervezésnek most már napról napra fokozódó mértékben szüksége van.

Való igaz, hogy a társadalomtudományokkal kapcsolatban ilyen követelményeket felállítani ma nem „realisztikus”. De ez csak annyit jelent, hogy mindaddig nem készültek fel kellőképpen a társadalomtudományi felismeréseknek és módszereknek a konkrét társadalmi praxisban való *alkalmazásaira*, úgy is mondhatnók: nem alakították ki az *alkalmazott társadalomtudományok* közvetítő rendszerét vagy korszerűbb kifejezéssel élve a *társadalomtudományi kutatás-fejlesztés* apparatúráját. Mentségükre szóljon, hogy ehhez eddig nagyjából hiányzott a megfelelő partner is, többek között éppen a társadalomtudományi megismerés eredményeiben és módszereiben kellőképp érdekelt és ezeknek felhasználására kellőn felkészült hivatalis apparátus.

De nem a mi dolgunk itt, hogy mentségeket találjunk a társadalomtudományok ilyen értelemben vett lemaradására. Tény az, hogy ha ma az állam például megkérdezné tőlünk, társadalomtudósoktól, milyen *elméleti belátásokkal* vagy *konkrét kutatási eredményekkel* tudnók igazolni azt, hogy miért éppen hazai nemzeti jövedelmünk 2 vagy 3 százalékát, miért nem ennek kétszeresét vagy esetleg éppen csak a felét, vagy harmadát célszerű az országos kutató-fejlesztő tevékenység céljaira fordítani, akkor csak hebegnénk-habogánánk, olyanokat mondanánk, hogy hasonló fejlettségű más országok is ugyanazt teszik, meg hogy ez így alakult ki az utóbbi egy-két évtized tudományfejlesztési praxisa nyomán, s most nem lehet hirtelenében a kutató-fejlesztő munka intézményi és munkaerő bázisát ugrásszerűen megnövelni vagy a tudományfejlesztés ütemét felére vagy harmadára visszaforgatni. Dehát *ennyit* az államvezetés a társadalomtudósok megkérdezése nélkül is tud. Viszont igaz az, hogy korunk tudományos-technikai forradalmának három és fél évtizede után a közgazdaságtudományi, szervezéstudományi és tudományszociológiai kutatás még mindig nem volt képes semmiféle használható elméletet vagy akár csak kritérium-rendszert produkálni a tudományos ráfordítások társadalmi-gazdasági hatásmechanizmusáról, gyakorlatilag semmi mércét nem tudott kialakítani a tudományos „output” mérésére. A KGST egyik legutóbbi szimpóziumán történetesen éppen szovjet jogászok panaszolták fel, hogy a tudományos munka jogi vonatkozásaival kapcsolatos jogtudományi kutatások mennyire lemaradtak, s tulajdonképpen még az sincs tisztázva, hogy mi is voltaképpen egy kutatási szerződés „tárgya”. Így sepernek tehát a társadalomtudósok a *saját* ajtajuk előtt.

Igaz, azért nincs okunk lebecsülni azt, amit *más* ajtók, többek között az államapparátus és a társadalomszervezés ajtai előtt mégiscsak már összehesepertek korunk tudományos-technikai forradalmának viszonyai közepette. Aligha kétes például az, hogy a gazdasági növekedés elméletére vonatkozó kutatásaival, valamint különböző matematikai és egyéb modellező eljárások kialakításával és sok egyéb újkeletű eredményével a közgazdaságtudomány jelentékeny mértékben hozzájárult a népgazdasági, ill. vállalati tervezési és irányítási gyakorlat tudományos megalapozásához. A jogtudományi kutatás

számos ága is a korábbinál sokkal szorosabb kapcsolatokat épített ki a törvényalkotási és jogszolgáltatási munkához. A demográfiai kutatás bizonyos eredményei jelentős mértékben felhasználásra kerülnek népesedéspolitikánkban. A szociológiának is vannak, főleg az üzemszociológia és a települészociológia területén, olyan eredményei, amelyek egyre mélyebben hatolnak be a konkrét igazgatási praxisba. A szociálpszichológiának, a közvéleménykutatásnak, a „management science”-nek, azaz a vezetéstudománynak, az operációkutatásnak stb. mind megvannak az állami irányítás és igazgatás s a társadalomszervezés gyakorlatában ma már többé-kevésbé konkrét alkalmazásra kerülő módszerei és eredményei.

Különös módon az újabban komoly fejlődésnek indult politikai-tudományi és politikai szociológiai kutatások azok, amelyeknek eddig viszonylag legkevésbé sikerült nyilvánvaló gyakorlati céljukat, a politikai döntéshozatal tudományos alátámasztását s az igazgatási praxis korszerű tudományos továbbfejlesztését megközelíteniök. Azoknál, akiknek a politikai döntéshozatalban aktív szerepük van, a politikai-tudományi és politikai szociológiai kutatók mondanivalói többnyire legjobb esetben is csak meghallgatásra találhatnak, de hogy ezek a tényleges döntésekre számottevően kihatnának, azt egyelőre nehéz volna kimutatni.

De akár többre, akár kevesebbre becsüljük a társadalomtudományok hozzájárulását korunk állami irányítási és igazgatási, valamint általános társadalomszervezési problémáinak megoldásához, annyi bizonyos, hogy amit jelenleg nyújtani tudnak, az csak csekély töredéke annak, amire korunk tudományos-technikai forradalmának viszonyai közepette szükség volna.

Továbbá kétségtelen az is, hogy a társadalomtudományi kutatás mindenféle hasznos eredménye ellenére éppen az állami irányítás, igazgatás és szervezés szívéét alkotó *politikai döntéshozatali folyamat* korszerű társadalomtudományi megismeréséhez, megalapozásához és továbbfejlesztéséhez jutott legkevésbé közel. Pedig talán éppen ez volna a társadalomtudományi kutatás legközpontibb és legnagyobb társadalmi súlyú feladata korunkban.

Társadalmi értékrendszerek és döntési preferenciák

Nyilvánvalóan egészen irreális volna azt várni, hogy a társadalomtudományi kutatás korunkban hamarosan a magas szintű politikai döntéshozatal *közvetlen* meghatározó tényezőjévé válhatik. Minél feljebb tekintünk a politikai döntéshozatal szintjein, annál nagyobb szerephez jutnak a döntéshozatalban résztvevőknek végső soron már csak személyes meggyőződésükön, belátásukon és elhatározásukon múló világnézeti, erkölcsi és egyéb ideológiai állásfoglalásai. Ezek természetesen szorosan kapcsolatosak egyrészt saját társadalmi helyzetükkel, másrészt azokkal az általános társadalmi célokkal és érdekekkel,

amelyeknek képviselőit az illetők tudatosan vagy ösztönösen elkötelezték magukat.

A politikai döntésekben mindenkor társadalmi értékrendszerek és ezekből adódó döntési preferenciák jutnak érvényre, mégpedig többnyire *különféle* értékrendszerek és *különféle* preferenciák érvényesülnek egymással ütköző vagy kompromisszumot kereső formában.

Természetesen szó sincs arról, hogy e *különféle* társadalmi értékrendszerek és *különféle* döntési preferenciák mindig világosan körvonalazottak és ismeretesek lennének, még kevésbé azt, hogy megfelelő betekintésünk volna keletkezésükbe és változásukba, vagy hogy éppenséggel biztosak lehetnének abban, hogy tényleg megfelelnek-e döntési kihatásaikban azoknak az általános céloknak és érdekeknek, amelyeket döntéshozók érvényesíteni kívántak.

A társadalmi értékrendszerek és a belőlük adódó döntési preferenciák (egyes döntési alternatívák előnyben részesítése másokkal szemben) mindeddig nagyon kevésbé képezték korszerű társadalomtudományi vizsgálat tárgyát. Igaz, éppen napjainkban alakult ki az ún. „döntésmélet” mint matematikai, ill. logikai elvekre épülő elemzési eljárás. Ennek tárgyát azonban éppen nem a döntési folyamatok konkrét *tartalmi* meghatározói — például a politikai döntéshozatal szempontjából releváns *konkrét* társadalmi értékrendszerek és döntési preferenciák — alkotják, hanem a döntési folyamat bizonyos elvont szerkezeti sajátosságai.

A korunkban, ill. korunk különböző társadalmában, társadalmi rétegeiben és csoportjaiban kialakult, gyakran egymással ütköző vagy kompromisszumot kereső konkrét társadalmi értékrendszerekről és döntési preferenciákról tehát igen kevés megbízható és részletes ismeretünk van. Pedig feltárásukhoz és elemzésükhöz igen nagy érdekek fűződnek.

Hadd jegyezzük meg azonban itt, hogy ez a feltáró és elemző munka semmiképpen sem lehet csupán a szűkebb értelemben vett társadalomtudományok feladata, hanem itt már a filozófiai és humán tudományok, különösképpen pedig a történettudományi diszciplínák egész elméleti és módszertani arzenáljának felvonultatására is szükség van.

Milyen haszonnal járhat mármost a politikai döntéshozatal szempontjából a konkrét társadalmi értékrendszerek és döntési preferenciák ilyen sokoldalú, interdiszciplináris társadalomtudományi feltárása és elemzése?

Nos, elsősorban persze utalnunk kell arra, hogy *saját* értékrendszereink és preferenciáink, valamint a velük *szembenálló* értékrendszerek és preferenciák mélyebb megismerése magának a politikai és ideológiai harcnak egyik igen hatékony tudományos fegyvere.

Ugyanakkor azonban rá kell mutatnunk arra is, hogy a számba jövő társadalmi értékrendszerek és döntési preferenciák explicit és módszeres tudományos kifejtése nagyban hozzásegíthet a magas szintű politikai döntéshozatal tehermentesítéséhez és hatékonyságának növeléséhez. Ugyanis éppen a szó-

ban forgó értékrendszerek és preferenciák ilyen explicit és módszeres kifejtése teszi lehetővé azt, hogy a továbbiakban azután a megfelelő döntések jelentős része ne terhelje a magas szintű politikai döntéshozatal szerveit, hanem az állami irányítás és igazgatás alacsonyabb szintjeinek többé-kevésbé rutinszerű „programozott” döntéshozatali tevékenysége révén jöjjön létre. Márpedig a magas szintű politikai döntéshozatal szerveinek éppen ma igen nagy szükségük van arra, hogy több szabad kapacitásuk legyen olyan döntések kimunkálására, amelyek az adott viszonyok között csakis magas politikai szinten oldhatók meg, s legalábbis egyelőre semmiképpen sem „programozhatók”.

De talán a legdöntőbb érv a társadalmi értékrendszerek és a belőlük adódó döntési preferenciák társadalomtudományi vizsgálatának kiterjesztése mellett az, hogy korunk rendkívül gyorsan változó társadalmi viszonyai közepegyáltalán nem lehetünk biztosak abban, vajon *meglevő* társadalmi értékrendszereink és döntési preferenciáink egyáltalán alkalmasak-e döntési szükségleteink fedezésére.

Világítsuk meg ezt a helyzetet néhány példával.

Az átlagos életkor rohamos növekedésével rendkívül megnövekedett a társadalom öregkorú tagjainak száma. Az orvostudomány vívmányai révén egyre több embert tudunk — habár igen költséges módon — csökkent vagy megszűnt munkaképességgel is életben tartani. Rohamosan növekszenek viszont az ifjúság oktatási szükségletei, az általános közművelődési szükségletek stb. Mármost a gazdasági növekedés gyorsasága ellenére jelenleg a föld egyetlen országában sincsenek meg és nem is lesznek meg az eszközök az összes ilyen sokoldalú, nagyarányú és részben vadonatúj társadalmi szükséglet *teljes* fedezésére. Az állami költségvetés keretében rendelkezésre bocsátható anyagi eszközök végesek, s bármilyen nagyságúak is adott pillanatban, huzamosan mindenképpen csak 100%-ban oszthatók szét. Ez a 100% pedig nem elegendő az összes önmagukban véve egészen jogos igények kielégítésére. Tehát akkor — mint mondják — beosztással kell élni, azaz bizonyos preferenciákat kell érvényesíteni, tudva, hogy sajnos, amivel az egyik célra többet juttatunk az állami költségvetésből, az tvalamely más céltól vagy céloktól vonjuk el. Igen ám, de hol az a társadalmi értékrendszer, amely elég expliciten és módszeresen van kifejtve ahhoz, hogy — ha érvényesnek fogadjuk el — útmutatást adjon pl. annak meghatározásához, vajon az adott viszonyok között az állami költségvetés hány százalékát „érdemes” az öregek ellátásának megjavítására fordítanunk? Netán mégis inkább az óvodai rendszer és az iskolai testnevelés kielégítése érdekében az oktatásügyi tárca költségvetési részesedését növeljük, vagy ehelyett az egészségügyet fejlesszük erősebben, vagy esetleg vonjunk el innen is, onnan is pár százalékot, hogy a teljesen újszerű környezetvédelmi szükségleteket kellő mértékben fedezzük?

Manapság tudvalevőleg az ilyen költségvetési döntések meglehetősen bizonytalanul körülírt és kevésbé egyeztetett, gyakran csak ösztönszerű érték-

kelések és preferenciák eredőjeként, különféle nehezen ellenőrizhető hivatali hagyományok, tárca- és egyéb csoportérdekek nyomása alatt jönnek létre. Tehát körülbelül úgy, mint a múltban. Igen ám, csak hogy a mi korunkban a már sokat emlegetett multiplikatív, akceleratív és amplifikatív effektusok révén igen hamarosan megmutatkoznak a hibás vagy akár csak erősen „szuboptimális” költségvetési politikának drámaian nagyarányú következményei.

A beruházási tevékenységgel, de éppúgy az energia- és nyersanyagforrások kialakulásának ütemével vagy megint csak a környezetvédelemmel kapcsolatban újra meg újra felmerül az a kérdés, vajon milyen mértékben szükséges és érdemes a most élő nemzedékeknek terheket és áldozatokat vállalnia elkövetkező nemzedékek kedvéért. Egy cinikus polgári politikus nemrégiben azt a választ adta erre a kérdésre egy nemzetközi politikai fórumon, hogy szerinte pontosan annyit kell tennünk eljövendő nemzedékekért, mint amennyit azok tesznek értünk. Ez persze még viccnek is gonosz, de ezért egyáltalán nem világos, hogy hol az effajta, manapság egyre többfelől igényelt altruisztikus áldozat- és tehervállalásokra a korszerűen alkalmazható mérték? Hol a mérték például arra, hogy viszonylag magas életszínvonalon élő népességeknek a *jólétüket*, ill. jólétük folyamatos *növekedését* biztosító eszközöknek mekkora hányadáról „kell” vagy „érdemes” lemondaniok ahhoz, hogy a földgolyó más részein a legnagyobb nyomorúságban és éhségben tengődő néptömegeken segítsenek? Amikor százmilliós néptömegekről és ennek megfelelő nagyságú anyagi eszközöknek latbavetéséről van szó, akkor a „jótékonyosság”, a „részvét”, az „emberszeretet” és az „emberi szolidaritás” történetileg kialakult érték-kategóriái nyilvánvalóan igen kevés útmutatást nyújtanak a konkrét és hatékony cselekvéshez.

Korunk tudományos-technikai forradalmával szorosan kapcsolatos és egészen újszerű politikai döntéshozatali problémák merülnek fel annak révén is, hogy az összes eddig ismert társadalmi értékrendszerek érthető módon nem terjeszkednek ki a mai természettudományos és műszaki kutatás vívmányai-val együttjáró fantasztikus társadalmi eshetőségekre.

Itt vannak mindjárt a biológia és a biotechnika legújabb vívmányai, amelyek minden jel szerint egészen rövid időn belül lehetővé fogják tenni a gének tervszerű „manipulálását”, vagyis az átöröklés menetébe való aktív beavatkozást, az örökletes tulajdonságok megváltoztatását, új mutációk létrehozását, még hozzá az ember sajátosságaiban is. Hol van az a társadalmi értékrendszer, amely útmutatást tudna adni arra, hogy kinek, mikor és milyen feltételek mellett szabadjon vagy ne szabadjon gén-manipulációkat végezni — például örökletes megbetegedések kiküszöbölése céljából, vagy a különleges tehetségek, szellemi és fizikai képességek genetikai alapjául szolgáló „génkészlet” gyarapítása céljából vagy bármi egyéb célra. Magyarán: ami eddig a természetes kiválasztásra, illetve hasznos növények és állatok esetében a tenyésztésre volt bízva, azért most vegye át a felelősséget az ember genetikai

fejlesztését illetően valami társadalmi intézmény vagy hatóság? Ennél félelmetesebb „politikai döntés” még aligha merült fel. Mérlegelése az emberiség múltjának legrettentőbb eseményeit és korunk tudományának legfényesebb távlatait egyaránt felidézi előttünk.

Már napjainkban is egészen komoly törvényhozási és egyéb társadalmi problémákat vet fel tudvalevőleg a szervtranszplantáció fejlődése. Az orvostudomány ma hajlamos arra, hogy az agyi halált, vagyis a magasabb rendű agytevékenység irreverzibilis megszűnését fogadja el a beállott halál kritériumaként. Ugyanakkor viszont megtalálta a módszereket arra, hogy az emberi szervezet alacsonyabb rendű életműködéseit az agyi halál bekövetkezése után is meglehetősen huzamos ideig fenntartsa, illetve az ember egyes szerveit és szöveteit elvben akármeddig „életben tartsa”. Ez rendkívül nagy tudományos vívmány s éppen ezen alapszik a korszerű, egyre több irányban és egyre tömegesebben alkalmazásra kerülő, egyre több sérült és beteg életet megmentő szervtranszplantációs technika. De éppen ezen egyre több irányú és alkalmazásra kerülő szervtranszplantációs műtétek miatt válik egyre sürgősebben szükségessé a „vér-bankok” mintájára újabb meg újabb „szerv-bankok” létesítése. Ilyen körülmények között aztán nem csodálatos, hogy éppen nemrégiben olvashattunk egy komoly tudományos vitáról, amelynek tárgya az volt, vajon nem volna-e gazdaságosabb specializált szerv-bankok helyett legalábbis részben olyan központokat létesíteni, ahol a magasabb rendű agytevékenység irreverzibilis megszűnése következtében halottnak minősülő emberi szervezeteket alacsonyabb rendű életműködéseik mesterséges fenntartásával „tárolnánk”, úgyhogy szükség esetén legkülönbözőbb szerveik és szöveteik transzplantációs célokra felhasználhatók legyenek. Bármilyen hátborzongató ezt kimondani, de az ilyen korszerűsített élőhulla-házak engedélyezése vagy eltiltása felől is döntéshozatalra van szükség, s éppen a tömeges igények és szükségletek miatt nem bízhatjuk a döntést egyszerűen az orvosok egyedi erkölcsi érzékére, hozzátartozók esetenkénti érzelmi megítéléseire vagy más hasonló tényezőre.

De hagyjuk most el a biológiai tudományok területét, s vegyünk még egy különösen érdekes példát a földtudományok és műszaki tudományok területéről.

Napjainkban igen gyors fejlődésnek indultak azok a korábban csak korlátozott területeken és speciális feltételek mellett többé-kevésbé kísérletileg alkalmazott technikai eljárások, amelyek lehetővé teszik az „esőcsinálást”, vagyis a mesterséges csapadék-előállítását, a ködképződést és a ködök felszállását, s több másfajta időjárás-beavatkozást. Ha mármost az ilyen technikák az elkövetkező pár évtized során nagy méretekben és gazdaságosan alkalmazhatókká válnak, aminek kétségtelenül megvan a valószínűsége, akkor már el is érkeztünk az „állami időjárás-tervezés” korába. Ennek kétségtelenül megvannak a maga mesébe illő perspektívái: biztosítani lehet, hogy a földek megkapják az aranyat érő májusi esőt, repülőterek felett ne legyen köd, viszont

nagy hidegek mellett megmaradjon a köd ott, ahol fagyvédelmi szempontból szükséges a növényzet számára — és így tovább. Ez így valóban szépen hangzik. Csak hát olyan problémák merülnek fel, hogy az a csapadék, ami az egyik helyen leesik, az a másik helyről hiányozhat. Például mit szól egy ország ahhoz, ha a másik ország felett az ő irányába vonuló felhőkből kicsapják az esőt, ami különben az ő kiszáradt földjeire hullott volna? Továbbá ki mérte valaha fel az állami időjárás-tervezéshez szükséges szabotossággal, hogy az ország területén hol, mikor, milyen embercsoportok társadalmi és termelő tevékenységei számára kedvező vagy kedvezőtlen ez vagy az az időjárás? Hol vannak azok a társadalmi értékrendszerek és döntési preferenciák, amelyeknek számbavételével az állam megalkothatja a maga „időjárás-politikáját”? Nyilvánvaló, hogy ennek a nagy természettudományos és technikai vívmánynak a bevezetéséhez is igen nagyarányú és komplex társadalomtudományi kutatásokra van szükség. S még e kutatások segítségével is nehéz lesz elkerülni, hogy igen sokan, akik eddig a jóistent szidták a rossz időért, ezentúl ne a kormányzatra hárítsák a felelősséget érte.

Úgy véljük, ennyi példa már éppen elegendő annak dokumentálására, hogy milyen fontosságot kell tulajdonítanunk a társadalmi értékrendszerekre és a belőlük adódó döntési preferenciákra irányuló komplex, filozófiai, humán tudományi, történettudományi és szűkebb értelemben vett társadalomtudományi kutatások kiépítésének, s milyen jelentőségre tehetnek ezek szert a politikai döntéshozatalban, valamint korunk feltartóztathatatlan tudományostechnikai forradalmának az emberiség javára fordításában. *A marxista társadalomtudományi kutatás elvi és módszertani magasabbrendűsége különösen kedvező feltételek között nyilvánulhat meg az idevágó vizsgálatokban és különösen eredményesen járulhat hozzá a szocializmus világnézeti és politikai ellenfeleivel vívott küzdelem konkrét feladatainak megoldásához.*

Összefoglalóan azt mondhatjuk, hogy a társadalomtudományoknak mindenekfelett újszerű bátorságra és kezdeményezőképessegre van szükségük, hogy megfelelően részt tudjanak venni korunk fő problémáinak megoldásában.

„A politikai gazdaságtan bírálatahoz” írott előszavában Marx — Dantét idézve — a következőképpen mutatott rá a tudományos bátorság döntő szerepére:

„A tudomány bejáratánál éppúgy, mint a pokol bejáratánál, ezt a követelést kell tanúsítanunk:

Qui si convien lasciare ogni sospetto,
 Ogni viltà convien che sia morta.
 (Itt el kell hagynod minden törpe gondot
 S mint holtra nézned minden gyávaságra!)”

Nyilvánvaló, hogy korunk tudományos-technikai forradalmának viszonyai között a tudomány kapuja még sokkal közelebb esik a pokol kapujához, mint valaha. Ha más nem, hát a Hiroshimára hullott atombomba mindannyiunkat meggyőzhetett erről.

Nem kis részben a mi társadalomtudományi munkánk bátorságán fog múlni, hogy útunk a jövőbe melyik kapun át vezet.

Tudományos világnézetünk alapján munkánk és küzdelmeink *végső céljai* világosan állnak előttünk. Nincs kétségünk afelől, hogy az emberiség „előtörténete”, amit még ma is élünk, végül elvezet a szükségszerűség és a szükség birodalmából az egész emberiség szabadságának és jólétének birodalmába. Ámde világnézeti biztonságunk végső céljaink megvalósulása felől csak még jobban fokozza tudományos felelősségünket, közelebbről: *társadalomtudományi kutatói felelősségünket* azért, hogy végső céljainkat milyen *időtávlatban* és milyen *áron*, mennyi *felesleges* kitérés, hiba, küszködés, szenvedés és áldozat elkerülésével tudjuk megvalósítani népünk és az egész emberiség javára.

Társadalomtudományi kutatásunk legfőbb feladatait korunkban ez a felelőség, a létező szocializmustól végső céljaink teljes és világméretű megvalósulásához vezető társadalmi fejlődés mindennapos „miként”-jéért, azaz minden nap új meg új alakban felvetődő konkrét problémái legemberségesebb és legkielégítőbb megoldásáért való tudományos felelősségünk határozza meg.

Bognár József korreferátuma

Feladatunknak megfelelően e hatalmas problémákat átfogó és rendkívül érdekes előadás egyetlen fejezetéhez szeretnék hozzászólni; ti. ahhoz, amely a társadalmi értékrendszerekkel és a belőlük adódó döntési preferenciák kérdésével foglalkozik.

A döntési preferenciákat azért kell elméleti és tapasztalati úton egyaránt elemezni, mert ugyanazon eszközök (források) perspektivikus és szintetikus célok esetében nagyon eltérő módon csoportosíthatók. A célok perspektivikus volta ugyanis annyit jelent, hogy a döntés időpontja és a tárgyát képező folyamatok kibontakozása között hosszabb idő telik el, szintetikus volta pedig abban tükröződik, hogy a döntés (a források koncentrációja) és az eredmény közötti viszony alakulásában a szóban forgó folyamaton kívül más folyamatok (tényezők) is szerepet játszanak.

Olyan módszereket és eljárásmodokat kell tehát kidolgozni és adaptálni, amelyek segítségével a különböző célok minőségi és mennyiségi szempontból összehasonlíthatókká válnak, hogy a preferálásukkal vagy diszpreferálásukkal kapcsolatos következmények és összefüggések rendszere áttekinthető legyen.

Mielőtt azonban e módszerekkel és eljárásmodokkal kapcsolatos problémák ismertetésére áttérnék; szeretném hangsúlyozni, hogy mondanivalóimat — a hozzászólásban szereplő nemzetközi problémák kivételével — első-

sorban a szocialista társadalomra összpontosítom, noha e módszerek és eljárás-módok (többsége) jelentős hányada nem a szocialista társadalom körülményei között alakult ki.

A szocialista társadalomban nincsenek ellentétes osztályérdekek és így a lakosság túlnyomó többsége magáévá teszi a társadalmi szervek és kormányzatok által kialakított fundamentális fejlődési célokat. Természetesen a szocialista társadalom egységes fundamentális értékrendszerén belül is vannak „al-rendszerek”, amelyek bizonyos csoportérdekekkel és koncepciókkal (részfelfogásokkal) is társulnak. Ezek a különbségek azonban a politikai döntések során *kompromisszumok* formájában kerülnek áthidalásra.

A gazdasági célok (alternatívák) összevetése során a *legnagyobb eredmény elve* (a racionális gazdálkodás legfőbb posztulátuma) képezi az alternatívák közötti választás alapját (rendező elvét). A legnagyobb eredmény vagy a legkisebb ráfordítás elve azonban nem tapasztalati törvény, hanem posztulátum (axióma), amelyet a gyakorlati cselekvés során — az adott feltételrendszerből függően — lehet és kell megközelíteni.

A feltételrendszernek a korszerű gazdasági struktúra, a munkaerő nagyfokú mobilitása, a normális kölcsönös függőségi viszonyok és a diszkriminációtól mentes áruforgalom a nemzetközi gazdaságban és más tényezők szerves részét képezik. Ebből következik, hogy a gazdaságban sem lehet (néha nem is célszerű) minden egyes döntést a legnagyobb eredmény elvének megfelelően hozni. Másfelől nyilvánvaló az is — miután a vizsgálódás kérdéseinek más társadalmi rendszerű országokra történő kiterjesztése olyan széles összehasonlító (komparatív) folyamatelmzést tenne szükségessé, ami egy hozzászólás kereteit messze meghaladná —, hogy egyensúlyviszonyokat a gazdaságban csak úgy lehet biztosítani, ha a gazdasági döntések legnagyobb részét ezen elv követelményeinek megfelelően hozzák.

Bonyolultabb problémát jelent a gazdasági és nem-gazdasági alternatívák összehasonlítása. Ebben az esetben ugyanis nincs az összevetésnek olyan rendező elve, mint a legnagyobb eredmény, mert a biztonsági, kulturális vagy egészségügyi problémák a gazdaságtól független értékrendszerbe tartoznak: ezért tevékenységük *végcéljai* (az állam és a nemzet biztonsága, az emberi személyiség sokoldalú kibontakozása, a művelődéshez és egészséghez való jog stb.) számos, nem-gazdasági összefüggés, viszony és folyamat termékei. Más kérdés az, hogy a nem-gazdasági tevékenységek konkrét megszervezése során a munka bizonyos fázisaiban (oktatási vagy egészségügyi hálózat kiépítése, beruházások, egyes szolgáltatások stb.) a racionális gazdálkodás elvei (a legnagyobb eredmény elve) igen jól használhatók. (Közismert pl. az operációkutatás abból a háborús szükségletből született, hogy célszerűen meg kellett állapítani a konvojban haladó hajók számát, illetve optimális útvonalát.)

A korszerű közgazdaságtudomány két legfőbb irányzata: az *interdiszciplináris*, valamint az *ökonometriai* közelebb visznek bennünket ahhoz a célhoz,

hogy a különböző alternatívák *minőségi* és *mennyiségi* alapon összevethetők legyenek.

Az *interdiszciplináris* szemléletmód a gazdaságot az élő társadalomban minden irányba kiterjedő, kölcsönösen összefüggő viszonyok rendszerének látja, ezért egyfelől a gazdasági folyamatokat a társadalmi folyamatok komplex rendszerében igyekszik megközelíteni, másfelől a kialakult gazdasági folyamatok társadalmi hatásait (elsődleges, másodlagos, közvetlen, közvetett) gondosan elemzi. Ilyen komplex alapon vizsgálja az interdiszciplináris irányzat

a társadalmi gazdaság célrendszerét, amely nem egyszerűen a nemzeti jövedelem növelésére, hanem *a társadalmi jólét minden elemének* emelésére irányul,¹

a gazdasági érdekek és ösztönzők rendszerét,

az egyéni és vállalati magatartásokat, cselekvéseket és azok következményeit,

a gazdasági cselekvés által érintett folyamatok és jelenségek körét,

a gazdasági cselekvés társadalmi közegeit és feltételrendszerét, miután a célok elérése nem egyszerűen a beruházásoktól, hanem a társadalom állapota és a fejlődés céljai közötti összefüggéstől és az institucionális rendszer korszerűségétől is függ.² (Ilyen értelemben bizonyos reformok igen nagy szerepet játszanak a célok elérésében.)

valamint azon megfigyelési rendszert, amely a bonyolult jelenségeket oly módon fogja össze és tekinti át, hogy azok nemcsak tapasztalatok gyűjtésére, hanem olyan kísérletek elvégzésére is alkalmasak, amelyekből elméleti összefüggéseket (eszméket) meríthetünk.

Az interdiszciplináris (komplex) irányzat képviselőitől azt várhatjuk, hogy az alternatívák között *minőségi* alapon történő választást a különböző általános és részcélok egységes rendszerbe való vitelével mozdítják elő. A különböző anyagi és szellemi szükségletek a népgazdasági tervcélok komplexumában követelmények formájában, egymással szorosan összefonódva jelentkeznek. N. P. Fedorenko,³ a kiváló szovjet közgazdász — például — e komplexumot egy „célfá” alakjában; azaz egy összefüggő gráffal szemlélteti, amely világosan kifejezi a kölcsönös kapcsolatokat és mellérendeltségi viszonyokat. A célok funkcionális terminus technikuskban kerülnek megfogalmazásra előbb általánosan (pl. anyagi jólét, szociális jólét stb.), majd konkrétabb formában (táplálkozás, öltözködés, lakás-komplexum, ellátottság öregkorban stb.).

A célfá csúcsát a szocialista társadalom erősödése és fejlődése, legfelsőbb ágait pedig a népjólét, a társadalom szocialista jellegének erősödése, a zavartalan fejlődés (társadalmi biztonság) és a jövő fejlődés lehetőségei jelentik.

¹ Gunnar Myrdal: Korunk kihívása: a világszegénység, Gondolat, Budapest, 1974.

² Gunnar Myrdal: I. m.

³ N. P. Fedorenko: Komplex népgazdasági tervezés.

Miután az interdiszciplináris (komplex) irányzat számos követőjéhez hasonlóan — hiszen az említett két irányzat egymást kiegészítő és feltételező jellegű — N. P. Fedorenko ökonometrikus is, a funkciókból (a minőségből) történő kiindulása konkrét mennyiségi összefüggések megismerését és *alternatívákban* történő kifejezését is lehetővé teszi.

Az ökonometria (dinamikus alapon kvantifikáló) irányzat a közgazdasági összefüggések és fogalmak *kvantitatív* formában történő kifejezésére törekszik. Nem elég azt előre látni és megmondani, hogy valamely intézkedés milyen *irányú* hatásokkal jár, mert ez aligha szolgáltat elegendő alapot a különböző problémák helyes eldöntéséhez. Ismerni kell a különböző tényezők kölcsönhatásainak lehetséges mennyiségi és dinamikai variánsait ahhoz, hogy a különböző alternatívák között megalapozottan választhassunk. Az ökonometria lényeges eredményeket ért el

a) a különböző tényezők kölcsönhatásainak mennyiségi és dinamikus alapon történő megismerésében azonos preferenciarendszeren belül,

b) a döntési feltételek megjavításában olyan új módszerek kidolgozásával, mint nálunk sajnos nem adaptált *minimax elv* a kollektív döntéseknél. (Ez utóbbi, a hibás döntések következményeinek *minimax elvét* [Savage⁴] alkalmazza olyan kollektív testületek döntéseire, amelyek összetételüknél fogva arra törekszenek, hogy a „lehetséges legnagyobb eltérés” a lehető legkisebb legyen.⁵)

A preferenciafüggvények azonban — amelyek a gazdaság leírásánál figyelembe vett változók olyan függvényei, amelyek maximálása a gazdaságpolitika által elérendő cél definíciójának tekinthető (célok és feltételek modellje), mai formájukban nem alkalmasak *a különböző preferenciarendszerek közötti* választás kritériumainak biztosítására. A legkiválóbb ökonometrikusok⁶ ezzel kapcsolatban azt mondják, hogy a véleménykülönbségek kiegyenlítése (lecsillapítása) nem az ökonometria, hanem a politikai rendszer feladata. Álláspontjuk szerint a közgazdaságtudomány és más tudományágak közötti határvonalat itt kell meghúzni. (Alapvető nézeteik elsősorban e tekintetben térnek el azokétól, akik a fejlődés interdiszciplináris vonalát követik.)

Ragnar Frisch,⁷ a Nobel-díjas közgazdasági kiválóság — akinek nézeteit az előzőekben idéztük —, határozottan foglalt állást az alternatívák ellen — utalva arra, hogy sok alternatíva bemutatása esetén a politikusok az „információhalál” állapotába kerülnek. A különböző preferenciarendszerek szembeállításánál azonban elkerülhetetlennek érzi a politikusok bekapcsolását „*interjúk*” formájában. Az interjú során a szakértő (tervező) vagy a szakértők

⁴ Leonard J. Savage: *The Foundations of Statistics*, New York, 1954.

⁵ Oscar Lange: *Optimális döntések*, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1966, XII. fejezet.

⁶ Ragnar Frisch: *Kvantitatív és dinamikus közgazdaságtan*, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest 1974, II. és XI. fejezet.

⁷ Ragnar Frisch: I. m.

azt kérdezik a politikusoktól, hogy miképpen viselkednének egy adott helyzetben, ha szabad választásuk lenne? A kérdezősködést addig folytatják, amíg a politikus azt nem válaszolja, hogy neki mindegy, hogy melyik alternatívát választja. Ez a *közömbösségi pont*, amelynek alapján elkészíthető a preferenciafüggvény szabad formája. A munka további fázisában a szakértők a gépbe táplált adatok és a kvantitatíve megfogalmazott preferenciák segítségével megkapják a gazdasági növekedés „optimális pályáját”. A nagy tudós persze a kapitalista társadalom körülményei között végezte ezt a munkát; mégis nehéz elhinni, hogy a politikusokkal, az előadott módon készített interjú megbízhatóbb következtetésekre adjon lehetőséget, mint a kutatásoknak és elemzéseknek a közgazdaságtudomány hagyományos határain túlrá történő áthelyezése. A politikai rendszert ugyanis az önmagát egyébként pluralistának valló tőkés társadalomban nem képviselheti kizárólag a kormányzat („a döntést hozó hatóság”), hiszen a politikai cselekvésben — amelynek a gazdasági helyzet egyik elindítója — a kormányon kívüli erők is részt vesznek. Az ellenzéki pártok és a rendszeren kívüli állapotba szorított tömegek cselekvéseinek kritikus pontjait aligha tükrözi vissza a megkérdezett politikusok megszépített véleménye. Ragnar Frisch a közgazdaságtudomány egzaktságáért harcolva és parttalansága ellen védekezve nem veszi észre, hogy a gazdasági döntések sem jobbak, sem egzaktabbak nem lesznek abban az esetben, ha a döntési alternatívák kidolgozása szerint az általa leírt módon meghallgatott politikusok („a hatóság”) nem-egzakt alapon hozott értékítéleteit az alternatívák közötti választás alapjának tekintjük.

Az emberi tudás eddigi fejlődéstörténetét szemlélők számára természetesen tűnik, hogy egy fontos diszciplína kutatási (területét) struktúráját inkább a társadalmi-gazdasági fejlődés konkrét szükségletei és törekvései határozzák meg, mint zseniális alapítójának és úttörőjének szándékai. Újabban számos ökonometrikus tesz kísérletet olyan közgazdasági modellek kialakítására, amelyekben nem egy (a nemzeti jövedelem növekedése), hanem több gazdasági és társadalmi cél szerepel. Alapvető követelmény — természetesen —, hogy az egyes befolyásoló tényezőknek a különböző döntési alternatívákban szereplő célok mindegyikére tett hatását számszerűen kimutassák. I. Adelman és C. T. Moriss⁸ modelljeikben a hagyományos gazdasági változókon kívül társadalmi és politikai változókat is szerepeltetnek. (Ilyenek pl. bizonyos rétegek részesedése a nemzeti jövedelemben vagy a tömegek részvétele a politikai döntésekben stb.)

Nyilvánvaló, hogy a *megfigyelési rendszernek* nyomon kell követnie a társadalmi-gazdasági szükségletek által indukált kutatási törekvéseket. A társadalomstatisztika területén — többek között hazánkban is — kialakultak olyan

⁸ J. Adelman, C. T. Moriss: Society, politics and economic development, Baltimore, John Hopkins Press, 1967.

törekvések, amelyek az egy főre jutó jövedelem növekedése mellett más lényeges társadalmi célok alakulását is nyomon követik.⁹ (Társadalmi és jövedelmi különbségek, az oktatás és az egészségügy fejlődése, az életmód kulturáltsága stb.)

A szocializmusban a kvantitatív módszerek alkalmazásának nemzetgazdasági, illetve ösztársadalmi szinten igen nagy lehetőségei vannak, miután a társadalom fundamentális célrendszere határozott és konszisztens és nincsenek antagonisztikus osztályérdekek. Arra kell törekednünk azonban, hogy a szintetikus és perspektivikus célok (célrendszer) és a konkrét társadalmi politikai vagy gazdasági cselekvések alternatívái közötti összefüggések és kapcsolatok világát erőteljesebben munkáljuk ki.

A nemzeti államok határain belül megindított folyamatok előjele és hasznossága gyakran olyan nemzetközi körülményektől függ, amelyeket nem láthatunk előre. Ennek következtében a döntést hozó testületek és egyének alkotó erejére, erkölcsi felelősségére és bátorságára mindenkor szükség lesz.

Az igazgatási tevékenység egyes elemei automatizálhatók és egyes egyszerűbb döntések elektromos agyak segítségével meghozhatók, de a társadalom, a nemzet vagy az integráció alapvető (lényeges) fejlődési kérdéseit csak olyan vezetés képes megoldani, amely

a jövőendő problémáinak előrelátásában *alkotóerővel*,

a tudományosan kiszámítható kockázatok vállalásában *bátorsággal*,

a lehetőségek és korlátok kölcsönhatásainak megértésében *bölcsességgel*,

a szükséges érdekegyeztetések (kompromisszumok megteremtése) során *türelemmel* rendelkezik.

A korszerű közgazdaságtudomány mindkét fő irányzata előmozdítja tehát a különböző társadalmi érdekrendszerek és preferenciák jobb megközelítését, de a legjobb eredményt mégis e két irányzat jellemző módszereinek *kombinációja* adja majd. A legnagyobb problémát változatlanul a gazdasági és nem-gazdasági tényezők összevetése jelenti a ráfordítás—eredmény (input—output) szempontjából. A koncepciók összeütközését a döntést (tervezést) megelőző stádiumban elsősorban az okozza, hogy a különböző területek inputjuk maximális növelését kívánják abban a feltételezésben, hogy ez a társadalmi fejlődés során hasznosítható outputjukat arányosan (egyenes arányban) növeli. Ez a körülmény összefügg azzal, hogy a saját feltételrendszerükben rejlő korlátokat az ágazatok — általában — aláértékelik. Pedig a gazdasági eredménynek a nem-gazdasági tényezők is szerves részét és feltételét képezik; és megfordítva a nem-gazdasági területek inputját rendszeresen növelni csak egy jól működő gazdaság képes. Az oktatással összefüggő tényezők szerepe — például — nemcsak igen lényeges, hanem sok tekintetben döntő a gazdasági

⁹ Andorka Rudolf—Illés János: A társadalomstatisztikai rendszer kidolgozásának kérdései, Statisztikai Szemle, 1974. No. 1. 62—77.

növekedés az *intenzív időszakában*, midőn a munkaerő-tartalékok már kimerültek vagy kimerülőben vannak. Gyakorlatilag a termelés növelésének ez a forrása már nem áll rendelkezésre (strukturális átcsoportosítás természetesen lehetséges, de ez egyes nem-preferált ágazatok visszafejlesztését vagy a más ágazatokban elért termelékenységgel növekedését feltételezi), tehát a termelést csak az állótőke növelésével (beruházások), valamint a termelékenység olyan emelésével lehet növelni, amely a technikai fejlődésre, a magasabb fokú szervezethez, a dolgozók jobb szaktudására és egészségügyi körülményeire épül. Ha ez utóbbi tényezők már nagyobb szerepet játszanak a termelés növelésében mint az állótőke növelése, úgy feltehető, hogy a saját feltételrendszerét gyökeresen megjavító oktatás kiadásait a nemzeti jövedelem emelkedését lényegesen meghaladó ütemben kellene növelni.

A helyes döntés megkönnyítése érdekében egyrészt makroökonómiai szinten kellene a hazai növekedés forrásainak összetételéről megfelelő vizsgálatokat elvégezni (ilyenekre számos országban került már sor¹⁰), másrészt konkrét gazdaságszociológiai feltáró munkát lehet végezni néhány termelőszövetkezetben, illetve ipari üzemben. E vizsgálatok során annak megállapítására kellene törekedni, hogy a különböző tényezők (a gépesítés, az egységnyi területre jutó műtrágya növekedése egyfelől; az öntözés, új fajták bevezetése, a szakemberek számának növekedése, a munkaerő általános és szakképzett-ségének növekedése stb. másfelől) milyen mértékben járultak hozzá a hozam növekedéséhez. Ha a véletlenszerűen kiválasztott gazdasági egységekben arra a következtetésre jutunk — amint az feltételezhető —, hogy az állótőke növelésén kívüli faktorok döntő forrást jelentenek a termelés növelésében, úgy lehetséges, hogy oktatás hatása a termelésben nemcsak hosszútávon, hanem már közepes időszakban (5–10 év) is érezhető.

Egy ilyen összefüggésnek a konkrét vizsgálat során történő bizonyítása igen lényeges változást jelenthet a kormányzat döntési preferenciáiban.

Az eddigiek során Szalai Sándor akadémikushoz hasonlóan feltételeztük, hogy a társadalomtudományok által feltárt, valamint a gyakorlatban adaptált ismeretek, összefüggések és módszerek mennyisége és struktúrája között nincs lényeges különbség. Más megközelítéssel szólva: a tudományok által elért közvetlen vagy közvetett eredmények kevés időbeli eltolódással adaptálásra kerülnek. Sajnos, a valóságban nem ez a helyzet; ezért az elért közvetlen vagy közvetett eredmények alkalmazási (adaptálási) problémáival *külön is* kell foglalkozni. (*Közvetett* eredményekről azért kell szólni, mert a tudományos felfedezéseket nemcsak azon a területen vagy azon korlátozott cél érdekében lehet és kell hasznosítani, amelynek érdekében azokat kutatták vagy feltárták. Minden új, tudományos felfedezés egyúttal új kombinációk kezdetét jelenti.)

¹⁰ Lásd Theodor W. Schultz számításait F. Harbison—Ch. A. Myers: *Education, Manpower and Economic Growth*, Mc Growth-Hill Book Company, New York.

A szocialista gazdaság irányítási (vezetési) módszereire jellemző gazdaságpolitikai időszakokban gondolkozva, úgy mondhatjuk, hogy a hosszútávú tervezésben a tudomány és a gazdaságvezetés közötti kapcsolat erős és intézményes, a közép- és rövidtávú tervezésben e kapcsolat már gyengébb, a folyamatos gazdaságvezetésben pedig minimális. Feltehető azonban, hogy a tudományos eredmények adaptálása és a kutatóknak a döntésekbe történő bevonása között szoros összefüggés áll fenn. Korunkban ugyanis senki sem kívánja a tudomány befolyásoló szerepét a gondolkodási rendszerre és a szemléletmódra korlátozni, hiszen a korszerű tudomány képessé vált átfogó cselekvési programok kidolgozására, azok megvalósulásának ellenőrzésére és a tapasztalat alapján történő korrigálására is.¹¹ A tudomány ugyanis mindhárom szférában (alapvető célok, konkrét gazdaságpolitikai (társadalompolitikai) célok, mikroökonómiai tevékenység) kutatómunkát végez és eredményeit mindhárom szféra hasznosíthatja. Célszerű tehát, hogy a tudományos kutatók a gyakorlati munka minden fázisában vegyenek részt, mert így a haladás *iteratív* alapon mehet végbe. [Kutatási eredmények — azok bevezetése — a folyamatok ellenőrzése — a tapasztalatok elméleti (általános) értékelése — a szükséghez képesti korrekciók elvégzése; vagy gazdaságpolitikai tapasztalat — a befolyásoló okok és tényezők elemzése — általánosítás — a gazdaságpolitika korrigálása.]¹²

Kutatóknak és társadalompolitikusoknak egyaránt fel kell ismerniük, hogy az elméleti és gyakorlati szakemberek közötti kapcsolatok követelményrendszere messze maga mögött hagyta a korábbi történelmi periódusokban kialakult normatívákat. Ma már nemcsak intézményesen biztosított és folytonosan megújuló kapcsolatokra van szükség e két réteg képviselői között, hanem *közös munkára, feladatok közös vállalására is*.

Ilyen közös munka, közös vállalkozás volt nálunk az irányítási rendszer komplex reformjának kidolgozása. A közös munka során azonban nemcsak a kétféle tevékenység hasonlóságát és közös célját kell figyelembe venni, hanem szükségszerű eltéréseit is. A hasonlóságok, eltérések és célok mérlegelése után kaphatjuk meg a közös munka ésszerű kapcsolódási pontjait. Közös munkával lehet kialakítani az egyes nagy tervezési blokkok komplex cél- és eszközrendszerét, az eszközök és korlátok egybevetéséből adódó gazdaságpolitikai értékítéleteket, illetve azon módszerek finomítását, amelyek egy-egy komplex gazdaságpolitikai (tervezési) feladat jobb megközelítése érdekében felhasználásra kerülnek. Erőteljesen szeretném hangsúlyozni, hogy napjainkban a kész tudományos eredmények sem adaptálhatók a tudomány közreműködése nélkül.¹³ A legtöbb esetben azonban még az ún. „kész eredmények”

¹¹ Bognár József: A közgazdasági kutatás és a gazdaságpolitika kapcsolata, *Gazdaság*, 1973. december (VII. 4.).

¹² Bognár József: I. m.

¹³ Bognár József: I. m.

(a célkutatás végtermékei) is tartalmaznak olyan *módszereket*, amelyek mint eljárás módok más területen is hasznosíthatók. Tegyük fel — például —, hogy egy lényeges feladatot a mai megközelítési módszerekkel a tervezési processzus során csak hiányosan (tökéletlenül) tudunk megközelíteni. Ilyen esetben ma már a normális gyakorlathoz kellene tartoznia egy olyan vizsgálat elvégzésének, amely annak felderítésére irányulna, hogy nincsenek-e már jelenleg is olyan tudományos módszerek (formulák) kidolgozva, amelyek némi továbbfejlesztéssel a szóban forgó feladat jobb megoldását lehetővé tennék.

Más megközelítéssel élve: az *adaptálás is alkotó tevékenység*, mert módszer jellegű eredmények esetén még fel kell fedezni azon területeket, ahol a szóban forgó eljárás mód alkalmazása a szükségletek jobb vagy teljesebb kielégítését biztosítja. (Csupán zárójelben jegyzem meg, hogy a mindannyiunk által gyakran idézett és megcsodált japán műszaki fejlődés egyik hajtóereje az volt, hogy a megvásárolt nyugati licenceket nem változtatlan formában alkalmazták, hanem továbbfejlesztették. A helyzet különlegességéhez tartozik az is, hogy ezt a továbbfejlesztést az üzemekben feleslegesen nagy létszámban jelenlévő mérnökök végezték, akikkel nem technikus, hanem konstruktóri munkát végeztek.)

Az elmondottakból is az következik, hogy a közös munka során a tudomány is közvetlenebbül és teljesebben érzékeli a *szükségeket*; már pedig a helyesen érzékelt szükségletek az előrehaladás egyik alapját képezik. A közgazdaságtudományban pl. egyre gyarapszik a módszer jellegű ismeretek köre, ezért feltételezhető, hogy a szükségletek jellegét teljesebben érzéklő tudomány gyakran lesz képes arra, hogy a meglévő eljárás módok adaptálásával, továbbfejlesztésével vagy új módszerek kidolgozásával elősegítse a problémák jobb megközelítését. Azt hiszem, felesleges hangsúlyozni, hogy ezen közös munka mégis elsősorban a gyakorlatnak válik hasznára; hiszen különböző népgazdasági vagy társadalmi problémák jobb megoldása több anyagi és szellemi erőt biztosít az országnak és a népgazdaságnak egyaránt.

Engedjék meg, hogy befejezésül még röviden hozzászóljak két olyan világproblémához,¹⁴ amelyeket Szalai akadémikus ebben a fejezetben felvetett. (Az általa felvetett biológiai kérdésekhez nem tudok hozzászólni; noha tudom, hogy a gének manipulálása [az örökletes tulajdonságok előre történő meghatározása] Diderot-tól G. B. Shaw-ig és H. G. Wellsig mennyi nagy szellemet foglalkoztatott.)

A mesterséges csapadékelőállítás vagy egyéb korlátozott időjárás beavatkozás problémáját a technika veszélyességével összefüggő problémakörbe utalom.¹⁵ Az osztályozás ilyen módja azért látszik célszerűnek, mert az időjárás beavatkozás nemcsak nemzetek közötti problémákat vet fel, hanem

¹⁴ Bognár József: Új tényezők a nemzetközi gazdasági kapcsolatok eddigi rendezésében.

¹⁵ Bognár József: I. m.

világméretű kérdéseket is. Neumann János¹⁶ ugyanis arra utal, hogy az időjárás beavatkozások magát a glóbuszt mint bizonyos folyamatok egységét és egyensúlyrendszerét veszélyeztetik. Neumann János ugyanis az éghajlat-szabályozás lehetőségeit optimistábban ítéli meg, mint pl. a Természettudományi Lexikonunk,¹⁷ mert úgy látja, hogy a szükséges beruházások csak olyan nagyságrendűek lennének, mint a vasutak vagy más nagy iparágak kifejlesztése, „tudásunk a légkör dinamikájáról és szabályozási folyamatairól közeledik ahhoz a színvonalhoz, amely lehetővé teszi ezt az előrelátást”.¹⁸ A következő évtizedekben számolni kell azzal, hogy a technika veszélyessége, ami eddig elsősorban a haditechnikán keresztül demonstrálódott (noha nyilvánvaló volt, hogy a technika ezen két fajtája szerves egységet képez), egyre több területen realizálódik. A polgári technika alkalmazásának is különböző fokozatai vannak, amint a haditechnikában is lényeges különbség van egy hadgyakorlat megtartása és az atomfegyverek további tökéletesítése között. A jelenlegi nemzetközi egyezmények csak az atomkísérleteket tiltják meg, de a biztonság szélesebb értelmezése esetén (európai biztonsági értekezlet, bécsi haderő-csökkentési tárgyalások) már a hadgyakorlatok kötelező bejelentéséről is szó esik.

Lehetséges, hogy a mikro- és mezoklíma befolyásolása esetén nem kell ugyanolyan megkötéseket és előírásokat alkalmazni, mint a makroklíma vonatkozásában.

Nyilvánvaló azonban, hogy a kérdés csak nemzetközi alapon rendezhető, de itt is kezdünk megközelíteni egy olyan állapotot, hogy egy ilyen egyezmény elutasítása (a nem csatlakozás) igen súlyos problémákat vet fel. E példa is azt bizonyítja, hogy az emberiség lehetőségei mérhetetlenül kitágulnak, de a Föld egyre veszélyesebbé válik.

A második világprobléma: a fejlődő országok élelmezésével összefüggő kérdéskomplexum. Hajlandók-e az egyes államok, illetve azok népessége lemondani lehetséges jólétük egy részéről a földgolyó más pontjain nyomorúságban élő és éhező néptömegek javára? Szalai Sándor akadémikus igen helyesen utal arra, hogy százmillió ember tömegek és ennek megfelelő nagyságrendű anyagi eszközök „transzferálása” esetén olyan történetileg kialakult érték-kategóriák, mint az „emberszeretet”, „emberi szolidaritás”, „részvét” vagy „jótékonyosság” nem igazítanak el. Súlyosbítja a helyzetet, hogy e hatalmas problémák olyan időpontban közelednek kulminációs pontjukhoz, midőn a nyersanyagok drágulása, valamint a környezetvédelem szükségessége miatt az egységnyi termékre jutó ráfordítások erőteljesen emelkednek; azaz a gazdasági növekedés üteme feltehetően lelassul.

¹⁶ Neumann János: Válogatott előadások és tanulmányok — Túlélhetjük-e a technikát?, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1965.

¹⁷ Neumann János: I. m. 112. l.

¹⁸ Természettudományi Lexikon, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1965.

Nyilvánvaló — természetesen —, hogy a probléma megoldásának széles nemzetközi háttere lesz; nemzetközi egyezményt kell kötni a terhek vállalására; hiszen a társadalmi rendszerek és a nemzeti gazdaságok közötti versengés rendkívül éles; azaz senki sem hajlandó lehetséges riválisaihoz képest rosszabb helyzetbe kerülni. Ebből adódik az első következtetés: csak nemzetközileg egyeztetett rendszerben lehet eljárni. (Zárójelben jegyzem meg, hogy az egyeztetett rendszer nem egységes rendszer; azaz differenciált megoldásra van szükség, mert az eszközöket átadó gazdaságok is nagyon eltérő helyzetben vannak.)

Az államokon belül a probléma még nehezebb, mert az effektív lemondás (annak minden tényleges és pszichológiai terhével) itt történik. Lehet, hogy népszavazás esetén e magatartás nem kapna többséget. Egyetlen területe azonban van a nemzeti életnek, ahol az emberek megszokták az áldozatok vállalását: *ez a nemzetbiztonság*. Kétségtelen az is, hogy a föld egyik felén jelentkező éhség — annak összes következményeivel együtt — csökkenti a biztonságot a világ másik felében is; hiszen a súlyos társadalmi feszültség vagy éppen krízis könnyen átcsaphat nemzetközi területre; azaz hirtelen fellángolhatnak határviták, törzsi vagy vallási villongások, régi területi követelések stb. Ezek pedig egy ennyire interdependens világban átterjedhetnek a világ más részére is. Ezért századunk utolsó negyedében *a szó tágabb értelmében vett biztonság* gondolata is polgárjogot nyer. Ha a javak és szolgáltatások transzferálását a szó tágabb értelmében vett biztonság körébe soroljuk, úgy talán könnyebb lesz az áldozatok vállalása, különösen, ha az új terhek vállalása a régi terhek csökkentésével párhuzamosan megy végbe. (Fegyverkezési kiadások csökkentése nemzetközi megállapodások alapján.)

Természetesen e szerény megjegyzések csak feltételezések és jelzések. A jelzések, illetve a jelzések nyomán esetleg meginduló kutatómunkára — amelynek során a hogyan? legalább olyan fontos lesz, mint a mit? — az emberiségnek igen nagy szüksége van, hiszen meg kell tanulnia e nagyon veszélyes problémákkal oly módon együttélni, hogy azok fokozatosan kielégítő megoldást nyerjenek, de másfelől a nehézségek kulminálódásuk idején se veszélyeztessék a békés együttélés feltételeit.

A társadalmi értékrendszerek és a belőlük adódó preferenciák kérdése tudományosan még nincs teljesen megoldva, de a legfőbb célt, a gazdasági és nem gazdasági célok egységes rendszerbe történő elhelyezését és összehasonlíthatóságát több oldalról kezdjük megközelíteni. A megközelítési folyamatot nagyon meggyorsíthatnák a kutatók és a tervezők (társadalompolitikusok) közötti kapcsolat és közös munka azon formái és módszerei, amelyeket hozzászólásunk során ismertettünk. Megjegyzem, hogy — véleményem szerint — a különböző célokra irányuló egyeztetett tevékenység és közös munka esetén — különösen abban az esetben, ha a kutatók az adaptációs munkában is részt vesznek —, a tudomány a magas szintű politikai döntéseket *közvetlenül* is befolyásolhatja. További céltudatos erőfeszítések esetén tehát többet is elér-

hetünk, mint a magas szintű döntéshozatal tehermentesítését, ami persze szintén lényeges probléma.

Végül szeretném újólag felhívni a figyelmet arra, hogy a nagy világ-problémák megoldásának előmozdítása nagy alkotóerőt, szellemi bátorságot és sokoldalúságot kíván a társadalomtudományok képviselőitől.

Bihari Ottó korreferátuma

Szalai Sándor akadémikus előadása világosan utalt arra a helyzetre, ami a természettudományos kutatások akcelerációja folytán a társadalomtudományokban az utóbbi évtizedekben előállott. A természettudományok ilyen gyors fejlődése sok társadalomtudományi kutatót megriasztott (nemegyszer szinte megsértett), hiszen arra kényszerítette, hogy alapvetően átgondolja addigi megállapításait, új és új „segédtudományok” létezését legyen kénytelen elismerni, s ennek minden konzekvenciáját vállalja. Az ilyen attitűd azonban csak annak tükre, hogy korunkban mély szakadék jött létre a természettudományi és társadalomtudományi kutatások között. Alig kap elegendő információt az egyik tudomány a másik új kutatásainak műhelymunkálatairól s ez lehetetlenné teszi az eredmények összekapcsolását *in statu nascendi*. Nyilvánvaló, hogy e területen a jóindulat, jószándék magában nem elég; „felvevőképes” kutatógárda szükséges ahhoz, hogy felfogja a másik területről érkező jelzéseket s elég gyorsan reagáljon rájuk.

Ugyanakkor a társadalomtudósnak — annak, akit nem a már említett felháborodás fűt — meg kell állapítania, hogy korszakunk olyan lehetőségeket nyitott, amelyek néhány évtizede még elképzelhetetlenek voltak. Ezért éppen azon kell munkálkodnia, hogy az előnyöket helyes és jó célokra használja fel. Gondolok itt a kommunikáció elképesztő kiterjedésére és gyorsulására, a matematikai módszerek, a számítógépek eredményeire és hasonlókra. Nemrégiben hívtam fel a figyelmet egy előadásomban arra, hogy nem volt olyan sajtótermék az elmúlt évszázadokban a világon, amelyik oly gyorsan és pontosan tudósított volna a parlament vitáiról, mint napjaink televíziója, amely az állampolgárok lakásába viszi be — nemcsak az elmondott szöveget, hanem az ülés hangulatát, reagálásait, s arra készíti őt, hogy szinte azonnal alkotson ítéletet a tárgyalt ügyről és a hozott határozatról. Aki ezt a változást nem veszi figyelembe, az vaksötétben tapogatózik.

Mindezen új viszonyoknak az államszervezetre és annak tevékenységére gyakorolt hatásával éppen az államjognak, az igazgatástudománynak, a politikai szociológiának és az ezekhez kapcsolódó társadalomtudományi ágazatoknak kellene, illetve kell foglalkozniuk — feltárva a korunk adta összefüggéseket.

Talán ott kellene kezdenünk, hogy az új technika a kommunikációban nem esetlegessé, hanem szükségképpen általánossá tette az egyes állampolgá-

rok információját az állami szervek tevékenységéről. Ez az információ hiteles, ismételt, írásban és szóban egyaránt megjelenő — többnyire erősen centralizált, hivatalos forrásokból eredő. Kiterjed országos és helyi jelentőségű kérdésekre egyaránt (bár nemegyszer megfordul az egykori arány és több az országos, illetve a nem helyi híradás, mint a lokális információ!).

Elégedett-e a közvélemény az információ mennyiségével? Újra s újra kitűnik, hogy az információ mennyiségi növekedése az állami cselekvés bemutatásával összefüggésben újabb hírszomjat okoz s gyakran olyan panaszok hangzanak el, amelyek már-már a frusztráltság érzését keltik a szemlélőben. Pedig minden bizonnyal nem mennyiségi hiányról van szó, hanem egyszerűen túlfeszített, részletekre vágyó igényről, másrészt az informálás nem helyes arányairól, irányairól.

Ismeretes, hogy Lenin már Október előtt is (s azt követően) gyakran beszélt a vezetés „mindenki” által történő megtanulásáról, a társadalmi termelés tömeges irányításáról, ellenőrzéséről. A szovjetekben, a forradalomnak ezekben a teljes új arculatú képviselői szerveiben is ennek a fejlődésnek az előképeit látta. Fél évszázad múltán a természettudomány fejlődése az új szuverént képessé tette arra, hogy oly sok ismeretet szerezzen állama (s ennek szervei) működéséről, amennyi elődeinek sohasem állhatott rendelkezésre. A szuverén azonban nem elégszik meg azzal, hogy ismerje mindezt, hanem álláspontot foglal el, azaz legitimálja vagy elveti a javaslatokat, tervezeteket, határozatokat, amelyek az állami szervezetben születnek. A legitimálás minősége attól függ, milyen szinten ismeri a lakosság az eléje kerülő problémát; azaz csak a felületet láthatja vagy pedig sokoldalúan: előnyeivel, hátrányaival, várható holnapi hatásaival. Ehhez minden bizonnyal az az első lépés, hogy maguk a képviselői szervek is több változat alapján döntsenek.

Honnan származnak a korszerű állami szervezetben a döntési változatok? Nyilvánvalóan olyan igazgatási szervektől, amelyek képesek tudományos módszerekkel, nemegyszer matematikai modellek segítségével a legracionálisabb javaslatokat előterjeszteni. Mivel azonban az ilyen modellek rendkívül sok tényezőtől állnak össze, számolni kell azzal, hogy sok, közel egyenlő értékű tervezet születik s ebből a politikailag legmegfelelőbb kiválasztása már a demokratikus — politikai folyamat része —, tehát sokrétű legitimálás tárgya.

Ilyen módon a korszerű szocialista állami szervezet működése során a természettudomány két nagy eredménye — a kommunikáció rohamos fejlődése és a számítógépek elterjedése két egyensúlyi elemet erősít: a szocialista demokratizmus kiterjedését és a tudományos szintű döntésváltozatok előkészítését. Egyben egyaránt kiküszöbölheti az indokolatlan szubjektív, esetenként hisztérikus tömeghatásokat az egyik oldalon, a technokrata túltengést, a demokratikus legitimálás lenézését a másikon.

A szocialista alkotmányi államszervezeteken belül rendelkezésre állanak a keretek; ezek korszerűsítése politikai és tudományos kérdés. Az alkotmány-

jogtudomány, az igazgatástudomány és más társadalomtudományi ágazatok a szervezeti formákat (változataikat) a korszerű igényeknek és lehetőségeknek megfelelően alakíthatják ki, illetve javasolhatják. Korszakunk szocialista társadalmának fejlettségi foka nem engedi meg, hogy akár a demokratikus részvételt, akár a tudományos egzaktságú modellek megteremtését jelszóként vagy státusszimbólumként használjuk. Ezért ezek realizálása a fő feladat.

A kereteket természetesen szintén korunk szükségletei teremtik meg. Figyelembe kell venni, hogy a számítógépek üzemeltetéséhez túl kis egységeket nem lehet kiválasztani, hogy gazdasági összefüggések korszerű vizsgálata csak nagyobb területeken lehetséges. A modern mezőgazdaság nagyságrendje lényegében meghatározza napjaink településrendjét — s ezzel a működőképes állami szervezet területének minimumát is. A kommunikáció mai szintje felbontja a belső, sokáig szentnek hitt közigazgatási-gazdasági határokat, utat törnek a regionális érdekek, regionális kapcsolatok — a korunkban kialakult gazdasági terület működésének megfelelően.

Másrészt az információ XIX. századi vagy századunk első felében ismert formái a maguk idejében nem biztosíthatták az államélet eseményeinek folyamatos és valóságos megismerését. Azt csak felületén érintették — anélkül, hogy az állampolgár a valóságos koncepciókat, azok indokait és hatásait megismerhette volna. Ha a kapitalista államnak ez kapóra jött s manipulációinak egyik forrásává tette a korlátozott információt, a szocialista állam ebbe nem nyugodhatott és nem nyugodhat bele. Ezért mondhatom, hogy a szocialista társadalomnak egyik legjobb szövetségese a technikai fejlődés, amelyik a társadalom tudatos erőinek az államépítéshez szükséges maximális ismeretanyagot kezébe adja s ezekből a legegzaktabb modellek kidolgozását lehetővé teszi. Ezt követően eredményeiről s javaslatairól tovább tájékoztathatja az állampolgárokat, akik viszont — tömegükben — szuverénként legitimálják a számukra legmegfelelőbb megoldást. Mindez arra int, hogy az államéletben, az államszervezetben ugyanúgy végig kell gondolnunk a korszerű kapcsolatok rendszerét az állampolgárok milliói (de nemcsak milliói, hanem tízezrei) és az állam, annak szervei közt, mint ahogy jó néhány éve újra fogalmaztuk, majd újra s újra megvizsgáltuk a közművelődés formáit, az ismeretterjesztést, de magát az oktatást is.

Egyébként más szempontból is utalnom kell arra a tényre, hogy a ma államszervezetének tudomásul kell vennie az akcelerációt a társadalmi jelenségek változásában is. Az, hogy bürokraták a törvényesség megszegése indokolásul hozták fel korábban a „rugalmas” jogalkalmazást, a hatályos törvények, jogszabályok áthágását, magában nem változtat a gyorsulás tényén. Ha pedig ez így van, a jogalkotás gondosságának kell ellensúlyoznia a szükségtelen jogszabály-módosításokat (hiszen ez végrehajthatóságukat, a szükséges szilárdságot, törvényességet veszélyezteti). Ugyanakkor semmiféle stabilitásra való törekvés sem lehet ok arra, hogy megváltozott társadalmi viszonyokat

elavult normákkal kísérlejen meg a jogalkotó és a jogalkalmazó megmerevíteni. A tudomány egyik igen fontos feladata azoknak a módszereknek a feltárása, amelyeknek segítségével át lehet hidalni a társadalmi fejlődés gyorsulása és a társadalom stabilitásra törekvése közti különbséget. A „legegyszerűbb” megoldások — mint a kerettörvények elfogadása és ezek nyomán a többszintű jogalkotás — nem hoztak eddig megoldást, mert a jogalkotást a demokratikus szintről a hivatali szervezetre tolták át. Márpedig bizonyos az, hogy az állami munkamegosztás korszerű formái közt a szocialista társadalomban továbbra is első helyen szerepel a demokratikus legitimálás — nemcsak formailag, hanem tartalmilag erősödve annak megfelelően, ahogy a lakosság ismeretei, információi is növekedtek a tudományos-technikai forradalom eredményeként.

A korszerű tudományos eredmények feldolgozása teremti meg annak az alapját, hogy az állami tevékenységgel, az államszervezettel foglalkozó tudományágak maguk is korszerűen nyúljanak e terület problémáihoz és korunk szükségletei szerint vázolják fel a továbbfejlesztés irányát.

Osztrovszki György korreferátuma

Szalai akadémikus előadásában korunk legjellemzőbb sajátosságának a modern nagyipart és az ennek megfelelő infrastruktúra kialakulását említi, amelynek átfogó komplex rendszere teszi lehetővé a tudományos-technikai újdonságok gyors alkalmazását és elterjedését az élet minden területén. Előadásának fő mondanivalója e folyamatnak az egész társadalom érdekében való tervszerű irányítása, szabályozása.

Korreferátumomban a társadalmi irányítás és ezzel összefüggésben a munkahelyi demokrácia néhány vonatkozásáról szeretnék szólni.

Az őszember teljesen anarchikus és csak veszély és vadászat során ideiglenesen szervezett hordájától a XX. század 2. felében kialakuló világméretű integrált műszaki-gazdasági és politikai rendszerekig hosszú út vezetett. E fejlődést évezredek keresztül a lassú mennyiségi fejlődés jellemezte. Úgy tűnik, hogy ez a lassú fejlődési szakasz csak a XIX. század ipari forradalmával fejeződött be, hogy az azóta az egyre gyorsuló fejlődés az emberi társadalom új, minőségi ugrását készítse elő.

Mint ismeretes, az ember kiválása az állatvilágból azáltal vált lehetségessé, hogy már nemcsak alkalmazkodni tudott a természethez, de változtatni is tudta természetes, fizikai környezetét. A következő nagy minőségi változást — a szükségszerűség birodalmából a valóságos emberi lét korszakába — az készíti elő, hogy az ember nemcsak a gyors és egyre gyorsuló technikai változásokhoz lesz képes rugalmasan alkalmazkodni, de megváltoztatja társadalmi környezetét is.

Ezt a következő ugrást a termelés egyre inkább közvetlenül is társadalmivá válása vezeti be. A termelési és politikai világrendszerek kialakulása a termelés technikai és emberi feltételeinek egységes társadalmi és gazdasági folyamatba való tervszerű összehangolását, tudatos irányítását, az emberiség kulturális megújódását igényli.

Ma már egyre világosabbá válik a társadalomtudomány élenjáró művelői előtt az egész világon, hogy az árutermelésen alapuló tulajdonviszonyok és individualizmus már nem szolgálhat tovább alapul az emberiség fejlődése számára. Erich Jantsch, a nemzetközileg elismert jövőkutató írta a *Futures* angol folyóirat 1974. februári számában a következőket: „Az individualizmus megőrzésének és az életképes társadalmi rendszer kialakításának együttes vágya eredménytelen kísérleteket, hamis tudatot, ad hoc jellegű mítoszokat szül. Napjainkban nagyon is világossá vált, hogy a nyugati mintájú individualizmust nem lehet átmenteni a magasabb rendű, a soron következő fejlődési szakaszba; ez az individualizmus nem szolgálhat erkölcsi alapul az emberi rendszer további fejlődéséhez.”

A marxizmus klasszikusai mindezt előre látták. A XX. században a termelőerőknek az a felgyorsult fejlődése, amit ma általában tudományos-technikai forradalomnak neveznek, nemcsak a technika és az ember, de *az emberek között is új viszonyok kialakítását követelik meg*. A magas fokon szervezett technika nemcsak a termelés, a társadalom irányításának magasabb színvonalát igényli, de új emberi viszonyokat is. Ez az új követelmény: az egyes emberek, embercsoportok és az osztársadalmi érdek közelítése.

Ennek elsődleges, de nem egyedüli feltétele a társadalmi viszonyok szocialista átalakítása és fejlesztése. Ezzel párhuzamosan a társadalom olyan tudatos irányítása is megteremtendő, amely eredményeként minden egyénben a társadalmi aktivitás, az alkotókészség sokoldalú kibontakoztatása, a közös tevékenység és a közös eredmény sikerélményének igényléséhez s ugyanakkor a kispolgári individualizmusra jellemző magatartásmódok elhalásán keresztül vezet az út. E folyamatot annak felismerése segítheti elő, hogy az emberek között megvalósuló új együttműködési viszonyok nemcsak a technika, a gazdaság fejlesztésének objektív feltételei, de az egyes ember emberi léte kiteljesedésének, a termelőerők jelenlegi és különösen jövőbeli fejlesztésének egyetlen járható útja.

A társadalmi folyamatok tudatos, tervszerű irányítása az emberi társadalom egész történelmében nélkülözhetetlen volt. Nem arról van tehát szó, hogy csak most jött el az ideje a társadalmi termelés tudatos irányításának, hanem arról, hogy a társadalom érettségének, fejlettségének meghatározott fokán újabb törvényszerűségek, tendenciák jelentkeztek és a társadalmi irányítás hatékonysága alapvetően azon múlik, milyen mértékben vagyunk képesek felismerni ezeknek a megváltozott objektív törvényszerűségeknek a követelményeit. Így pl. ma az irányításban a legfontosabb az emberek,

embercsoportok irányítása, mert a dolgok folyamatos irányítása is elsősorban az emberek helyes, tudományosan megszervezett célszerű irányításától függ. A szubjektív tényező szerepének növekedését a szocialista társadalomban e rendszer saját objektív törvényszerűsége is megköveteli. Az emberek szubjektív tevékenységének összhangját azért kell biztosítani, mert a szocialista termelési rendszer csak a társadalom összes tagjának együttes, összehangolt cselekvésén keresztül az osztársadalmi célok megvalósítása érdekében kifejtett együttműködés mellett fejlődhet. E feltétel megvalósulása alapvetően a szocialista demokratizmus elvének érvényesülésén múlik, amely nélkül a korszerű, a szocialista gazdasági rendszerrel adekvát anyagi-műszaki alapok nem is hozhatók létre. A tudomány és technika fejlődése, széles körű alkalmazása a termelésben önmagában nem biztosíthatja automatikusan az egyén életének, magatartásának, munkakapcsolatainak szocialista jellegű átalakulását. Ezért szükséges a közelebbi és távolabbi jövőre irányuló társadalompolitikai céljaink konzisztens rendszerének kialakítása és e társadalmi célok megvalósítására a társadalom mind szélesebb rétegeinek megnyerése.

Az osztársadalmi, csoport- és egyéni érdekek közelítésének egyik legfontosabb intézményrendszere a *munkahelyi demokrácia*. Az osztársadalmi érdekek cselekvésre mozgósító hatása ugyanis csak akkor jelentkezik, ha az egyes emberek, társadalmi rétegek és csoportok előtt konkrét formában is megjelenik. A társadalmi érdekeknek, céloknak az egyes emberek és csoportok előtt álló konkrét feladatok közvetítésével kell úgy érvényesülniük, hogy ezzel egyidejűleg az egyének és csoportok érdekeire is figyelemmel vagyunk.

Ezt a kérdést azért kell a fokozott műszaki haladással összefüggésben felvetnünk, mert az elkövetkező évtizedekben a különböző politikai és gazdasági szervezetek specializált munkájuk társadalmi ellenőrzésére fokozottabban szükség lesz. A szocialista demokrácia intézményeinek fejlődése feltehetően tágabb teret nyújt a rendszeres társadalmi ellenőrzés kibontakozásához.

Annak érdekében, hogy a közvetlen demokrácia hatékonyan érvényesüljön és az osztársadalmi érdekek megvalósulását segítse elő, különösen fontosnak tekintjük a társadalmi irányítás legkorszerűbb módszereinek és eszközeinek tanulmányozását és továbbfejlesztését. Ez megköveteli a társadalmi folyamatok belső törvényszerűségeinek rendszeres feltárását. Az elmúlt esztendőik tapasztalatai igazolták a modern matematikai és kibernetikai módszerek alkalmazhatóságát a szocialista gazdaság tervezési és irányítási problémáira. Úgy véljük, hogy ezek a módszerek és alkalmazásukhoz ma már rendelkezésre álló eszközök szerephez juthatnak a társadalmi irányítás korszerűsítésében is.

A társadalmi irányítás hatékonysága fentiekén túlmenően a vállalati vezetés módszereinek továbbfejlesztésén is múlik. E vezetési módszerek akkor szolgálják leghatékonyabban a társadalom fejlődésének ügyét, ha az emberek közötti együttműködés fejlesztésének irányában hatnak. Így teremthető meg szerves egység a társadalom tudományos alapokon nyugvó köz-

ponti irányítása és a termelőegységekben működő munkahelyi demokrácia között.

A gazdaságirányításnak az a rendszere, amely a vezetési funkciók észszerű decentralizációjára épül, új alapokra helyezi a vezetők és beosztottak viszonyát, az egyes vezetői rétegek kapcsolatát is. Nemcsak arról van szó, hogy a dolgozók egyre szélesebb rétegeit vonják be a vállalati célok meghatározásába, a döntések előkészítésébe, a tervekben folyó egyes részfeladatok megoldásába, hanem a megoldás útjának megválasztásában is nagyobb önállóságot kell biztosítani az egyes szervezeti egységeknek. Az ezzel járó felelősség, valamint a jól végzett munkából adódó anyagi és erkölcsi elismerés a munka színvonalának jelentős fejlődését eredményezheti. A mai hierarchikusan felépülő vállalati szervezet csak korlátozottan teszi lehetővé valamennyi dolgozó intézményes bekapcsolódását a vezetésbe. E lehetőség megteremtésének egyik útja éppen a vállalati szervezet struktúrájának módosítása lehet. Különös fontossága van annak, hogy megtaiáljuk mindazokat a formákat és módozatokat, amelyek lehetővé teszik, hogy a gazdasági szervezetekben tevékenykedő munkacsoportok és egyének képességeiket kifejthessék és megteremtődjék a szervezet tagjainak egyéni törekvései és a vállalati célok közötti összhang.

Fentiekből látható, hogy a munkahelyi demokrácia kérdése elsődlegesen a vezetés gazdasági aspektusához kapcsolódik, de fejlesztésének szükségességét a műszaki fejlődés meggyorsítása egyértelműen igényli. A társadalmi és a technikai munkamegosztás során a termelésben egymástól elkülönült embercsoportok összehangolt kollektív munkájának követelménye a korszerű technika alkalmazásával kerül előtérbe, a megoldás módozatait tekintve azonban alapvető tényező a társadalom tulajdonviszonyai. A szocialista tulajdonviszonyok azonban nem automatikusan hozzák létre a korszerű technika alkalmazásának legjobban megfelelő üzemi szervezetet, ehhez az szükséges, hogy szocialista viszonyainknak legmegfelelőbb üzemszervezési, vezetési formák és módszerek kifejlesztést nyerjenek. Azt tudjuk, hogy a cél a gazdasági szervezet céljaival azonosult, azt öntevékenyen és felelősséggel, képességeinek maximális kifejtésével szolgáló szocialista embertípus kialakítása. A feladat megoldása, ilyen embertípus kialakítása azonban még csak a kezdetén tart. Ma erről még csak annyit mondhatunk, hogy a döntések decentralizációja, a döntéselőkészítés demokratizmusa nem választható el a vállalati dolgozók szakmai és politika felkészültségének mindenkori színvonalától. Megfelelő általános és szakmai műveltség szükséges ahhoz, mind a vezetők, mind a kollektíva többi tagja részéről, hogy olyan üzemi légkör alakuljon ki, amelyben természetessé válik az ismeretek állandó szinten tartásának igénye, illetve igénylése, a kollektív döntés és az azt végrehajtó munka megszervezéséhez szükséges tájékozottság. A vállalati demokrácia kimunkálása a szocialista vállalati vezetés és szervezés egyik kulcskérdése, továbbfejlesztése meg sem oldható az üzemi demokrácia elmélyítése, formáinak és módszereinek kidolgozása nélkül.

Az üzemi demokrácia intézményi, információs és kulturális előfeltételeinek biztosítása azonban ugyanakkor túlmutat a vállalati vezetésben való aktív részvétel egyébként kívánatos perspektíváján. Működése során, a munkahelyi demokrácia gyakorlata során olyan új, átfogó társadalmi problémák iránt is érdeklődő, aktív, közösségi tudattal rendelkező emberek milliói nevelődnek, akik nélkül az állami igazgatás bármilyen korszerű rendszere hatékonyan nem működhet.

AZ MTA GAZDASÁG- ÉS JOGTUDOMÁNYOK OSZTÁLYÁNAK 1974. ÉVI TEVEKENYSÉGE

Az Osztálynak 7 rendes, 9 levelező, 5 tiszteleti és 5 tanácskozási jogú tagja van: az idetartozó tudományágakban a tudományok doktora 62 (ebből közgazdaságtudományi 32, állam- és jogtudományi 30), kandidátus 415 (ebből közgazdaságtudományi 282, állam- és jogtudományi 133).

Az Osztály 9 tudományos bizottság, 2 nemzeti bizottság és 2 társaság tevékenységét irányítja.

Az Osztály tevékenysége (az osztályülésekről)

Az Osztály 1974-ben 5 rendes, egy tudományos, az I. és a II. Osztály részvételével pedig egy együttes ülést tartott. Az osztályülések látogatottsága és aktivitása kielégítő volt. Megállapítható továbbá, hogy a kéthavonként tartott ülések módot adtak az Osztályra tartozó állandó és időszakosan jelentkező feladatok ellátására, az Osztályhoz tartozó tudományágazatokkal összefüggő legfontosabb kérdések figyelemmel kísérésére, valamint az Osztály tagjainak tájékoztatására.

A beszámolási időszakban az Osztály tevékenysége az előzetesen kialakított tervnek megfelelően alakult. Terv szerint elkészült a statisztika és a szociológia tudományági helyzetelemzése. Mindkét tudományági beszámolót az egyes tudományágak legkiválóbb szakértőinek bevonásával tárgyalta meg az Osztály.

A statisztika tudomány helyzetelemzése alapján az Osztály a statisztikai szemlélet kiterjesztése érdekében mindenekelőtt két fontos teendőre hívta fel a figyelmet. Az egyik a „kereslet” oldalára esik. Ezzel kapcsolatban az Osztály célszerűnek tartja, hogy a KSH legalább a társadalomtudományok területén jelentkező igényeket felmérje. Ugyancsak a „keresleti” oldalt érintik a nép-gazdaságban és általában társadalmunkban bekövetkező változások, amelyek figyelemmel kísérése a statisztika fontos feladata. Fokozni kell továbbá az adatok tárlásának hatékonyságát, ennek azonban jó receptorok nevelésével kell találkozni: a társadalomtudományok művelőit meg kell tanítani arra, hogy használni tudják a statisztikát. Evégből a statisztika oktatását, ideértve a posztgraduális oktatást, tovább kellene fejleszteni. Mindezt ki kell egészíteni a szolgáltatások propagálásával. A „kínálat” oldalán fontos feladat egy elméleti-módszertani kutatóbázis megteremtése. Két együtt is alkalmazható megoldás kínálkozik: a KSH szervezete keretében vagy valamelyik egyetemi tanszéken. Az Osztály felkérte a Statisztikai Bizottságot, hogy ebben, valamint a statisztikusok tudományos minősítése kérdésében tegyen javaslatot.

A szociológiai tudomány helyzetelemzésével kapcsolatban az Osztály felkérte a jelentés készítőit arra, hogy a beszámoló összefoglalóval és határo-

zati javaslattal kerüljön az Elnökség elé. Az anyag tartalmi erősítése érdekében szükségesnek tartotta a hazai szociológia két világháború közötti kibontakozásának tárgyalását a haladó hagyományokra is tekintettel kiegészíteni; a szociológia helyét, a társadalomban betöltött szerepét, funkcióját alaposabban kimunkálni, továbbá a helyzetelemzést a Szociológiai Kutatóintézet mellett más szociológiai kutatóhelyekre is fokozottabban kiterjeszteni. Bővebb tájékoztatást kért a kutatási főirányokról (mivel a koordinálásnál a hangsúlyt a téma szerinti koordinációra kell helyezni), a szociológia oktatás tekintetében pedig azt javasolta, hogy az erők koncentrálása és a posztgraduális képzési forma erősítése legyen a cél.

Az Osztály állásfoglalása szerint az előterjesztésben célszerű érdemiben szólni azokról a tudománypolitikai irányelvekkel ellentétes ideológiai és politikai nézetekről, amelyek a szociológia területén jelentkeztek. Az Osztály úgy döntött továbbá, hogy a hazai és nemzetközi fejlődés egybevetését legalább a KGST tagországok vonatkozásában el kell végezni. Hasonlóképpen fontos feladat, hogy a szocialista országok szociológiai kutatóhelyeivel az együttműködés intenzívebbé váljék, különös tekintettel az interdiszciplináris kutatásokra. Felhívta a figyelmet arra, hogy az előterjesztés nyomatékosan húzza alá a szociológiai kutatások rossz segéderő- és gépellátottságát.

Végezetül az Osztály célszerűnek tartotta, hogy az anyag vesse fel az akadémiai bizottságok koordinációs tevékenységével kapcsolatos problémákat általában, mivel e problémák feltehetően nem csak a Szociológiai Bizottság tevékenységével kapcsolatosak.

A jelentést az Elnökség és a Tudománypolitikai Bizottság a határozati javaslatra vonatkozó kiegészítésekkel elfogadta. Valamennyi vita megerősítette azt az álláspontot, amely szerint a szociológia mint szaktudomány, ma már jelen van a hazai társadalomtudományokban, és minden nehézsége ellenére hozzájárul a társadalomépítés gyakorlatához. Egyes ágaiban nem csupán a hazai társadalomtudományi szintet érte el, de nemzetközi elismerésre is talált. Ugyanakkor központi feladat az elméletnek a gyakorlati szociológiai tevékenységgel kölcsönhatásban való fejlesztése, a szociológiai oktatás továbbfejlesztése és a belföldi, valamint nemzetközi szocialista koordináció hatékonyságának növelése.

Az Osztály a beszámolási időszakban ezenkívül megkezdte a közgazdaságtudomány helyzetelemzésének szervezését; ezt ez év júniusában fogja megvitatni.

Az Osztály a Magyar Szociológiai Társaság megalakítására vonatkozó előterjesztés vitájának eredményeképpen a Társaság létrehozásával egyetértett, a Társaság megalapítására vonatkozó jelentést az előterjesztők kiegészítéseivel és a vitában elhangzott javaslatokkal irányelveként elfogadta. Felkérte a szervezőket, hogy a Társaság megalapításához, illetve működéséhez szükséges anyagi feltételekkel kapcsolatos elképzeléseiket dolgozzák ki és

tájékoztatassák az Osztályt. Mindezek alapján az írásos anyag készítői az Osztállyal együttműködve elkészítették az Elnökség elé került előterjesztést, ezt az Elnökség elfogadta.

Az Osztály tudomásul vette, és hozzájárult ahhoz, hogy a szociológia 14 éves rendkívüli keretet kapjon egy olyan kiadvány megjelentetésére, amely a világkongresszus résztvevőit a magyar szociológia szervezeti rendszeréről és kutatásairól tájékoztatja. A kiadvány a kongresszuson nagy sikert aratott.

Az Osztály tájékoztatást kapott a IV. Közgazdász Világkongresszus néhány fontosabb szervezési problémájáról is. E tájékoztató alapján megismerhette az előkészítő munka naptári ütemtervét, a résztvevők várható számát, a külföldről meghívandó marxista tudósok körét stb. Az Osztály írásbeli tájékoztatót kapott még a szovjet–magyar tudományos együttműködési szerződés aláírásának 25. évfordulója alkalmából megrendezésre kerülő szimpóziumról.

Az MTA intézetfejlesztési koncepcióját az Osztály a másik két társadalomtudományi osztállyal (I. és II. Osztály) együttes ülés keretében is megvitatta, majd ezt követően a hozzá tartozó tudományágazatok középtávú fejlesztésére külön osztályülésen tett javaslatot. Az Osztály a következő tervidőszakban a Közgazdaságtudományi Intézet számára kiemelt, az Ipargazdaságtani Kutatócsoport esetében az átlagosnál valamivel nagyobb arányú, a többi kutatóhely, illetve főirány vonatkozásában pedig átlagos fejlesztést javasolt. Emellett az Osztály még néhány kislétszámú akadémiai és egyetemi kutatócsoport létrehozását, illetve kisebb arányú fejlesztését javasolta. Az intézetfejlesztési javaslatokkal egyidejűleg az Osztály megvitatta és elfogadta az OTTKT-nak a hosszútávú népgazdasági tervvel összhangban való kiegészítésére, pontosítására, illetőleg 1990-ig történő meghosszabbítására vonatkozó jelentést.

Az 1975. évi könyvkiadási tervvel két alkalommal is foglalkozott az Osztály. A magyar nyelvű kiadás mellett az Osztály változatlanul jelentős feladatának tekinti az idegen nyelvű könyvkiadást. Továbbfejlesztése érdekében azonban szükségesnek tartja annak a szempontnak a jelenleginél fokozottabb mértékű biztosítását, hogy idegen nyelven való kiadásra csak olyan munkákat hozzanak a bizottságok javaslatba, amelyek mind tárgyuknál, mind pedig tudományos és ideológiai színvonaluknál fogva alkalmasak az idegen nyelvű könyvkiadással szolgált célok megvalósítására. Ennek előmozdítása érdekében az osztályelnök e tárgyban tervezetet készített; ezt az Osztály megvitatta és elfogadta. Indokoltnak látja továbbá az Osztály azt is, hogy azok a bizottságok, amelyek alig vagy egyáltalán nem élnek akadémiai könyvkiadási javaslattal — akkor is, ha tudományáguknak más kiadók is rendelkezésre állnak —, a jövőben helyezzenek nagyobb súlyt az adott tudományterület jelenlétére az akadémiai könyvkiadásban.

Az Osztály 1974-ben megkülönböztetett figyelmet fordított az Akadémia 150 éves évfordulójával kapcsolatos osztályrendezvény előkészítésére.

Az Osztály a közgyűlés keretében egy ankétot, illetve tudományos ülészakot tart, amelyen egy interdiszciplináris előadás hangzik el „A társadalomtudományok és korunk fő feladatai” címmel. Emellett a jubileum jegyében az Osztályhoz tartozó három fő tudomány egy-egy felolvasó ülést rendez.

Az Osztály Akadémián belüli és kívüli kapcsolatai az előző évek gyakorlatának megfelelően a tárgyévben is kedvezően alakultak. Az Osztály minden olyan esetben megkereste a Társadalomtudományi Főosztályt vagy az illetékes társosztályokat, amikor a feladat jellege, eredményes megoldása ezt indokolttá tette. Hasonló együttműködési készséget tapasztalt az Osztály a Főosztály, illetve a társosztályok részéről. (A VI. Osztály például Osztályunk véleményét kérte az Energetikai Kutatócsoport felállításával kapcsolatban, az Akadémia intézetfejlesztési koncepcióját a három társadalomtudományi osztály együttes ülésen is megvitatta.)

Változatlanul jó a kapcsolat az Osztály és a TMB között. 1974-ben az Osztály és bizottságai az akadémiai doktori disszertációkkal kapcsolatban 15 jelölt tudományos munkásságát értékelték. Az Osztály a TMB-nek tett javaslatai jobb megalapozása érdekében általában szakértői véleményekre támaszkodott.

Megállapítható a fentiekből, hogy az Osztály eleget tett azoknak a feladatoknak, amelyek felsőbb döntésekből reá hárultak. Bár ez is elég tennivalót hártott az Osztályra, megemlítendő, hogy a saját kezdeményezéséből az Osztály jelentős tevékenységet nem fejtett ki. Az osztályelnök számos esetben kérte az Osztály némely tagjának véleményét, tanácsát, illetve vont be tagokat döntések előkészítésébe. Minden ilyen esetben az Osztály tagjai a legnagyobb készséggel segítették az osztályelnököt munkájában. Talán növelhető volna az Osztály tagjainak kezdeményező kedve.

Az Osztály és az OMFb kapcsolatainak már hagyományai vannak. Az OMFb az elmúlt évben is gyakran fordult az osztályhoz, illetve annak tagjaihoz szakvéleményért. Az Osztály tagjai többször láttak el szakértői feladatokat más miniszteriális szervek megbízásából is.

A bizottságok működése

Az Agrárgazdasági Bizottság 1974-ben egy alkalommal tartott teljes körű bizottsági ülést. A bizottsági élet nagyrészt albizottsági keretek között folyt. Az albizottságok (szövetkezetelméleti, mezőgazdasági vállalati és a mai kapitalizmus és a szocializmus agrárviszonyaival foglalkozó bizottság) mellett működik egy szűkebb körű testület is, amely az albizottsági vezetők, valamint az elnökből és a titkárból áll. Ez a testület 1974-ben háromszor ülésezett.

A plenáris ülésen a Bizottság megvitattott egy, a szövetkezeti tulajdonnal foglalkozó tanulmányt. A vitában több fontos elméleti kérdés merült fel,

amelyek kutatása túlmutat a szövetkezeti tulajdon témakörén — a tulajdon általános kérdéseivel függ össze.

A Bizottság közreműködésével került megrendezésre az Közgazdaságtudományi Intézet által szervezett nemzetközi közgazdasági konferencia. A konferencia mezőgazdasági kérdésekkel foglalkozó szekciójában a Bizottság tagjai aktívan közreműködtek: többen nyújtottak be előadást, elnököltek, illetve hozzászólásokkal segítették a konferencia munkáját. A Lipcsében megrendezett nemzetközi szimpóziumra, amely az agráripari komplexum fogalmával foglalkozott, a Bizottság két tagja nyújtott be előadást. Ezenkívül a Bizottság foglalkozott az 1975-ben Magyarországon megrendezendő hasonló célú nemzetközi szimpózium előkészítésével is.

Az Állam- és Jogtudományi Bizottság a beszámolási időszakban egy ülést tartott, nyolc tagú elnöksége pedig három alkalommal ülésezett. Ezenkívül az egyes jogágazatok helyzetelemzésére létrehozott albizottságok vezetői az elnökséggel egy közös munkaértekezletet tartottak.

A Bizottság megvitatta „A magyarországi idegen nyelvű jogtudományi irodalom helyzete és fejlesztési problémái” c. előterjesztést. Határozatában javasolta a magyar szerzők jogtudományi munkáira vonatkozó teljes bibliográfia előkészítését, az idegen nyelvű magyar kiadványok összehangolását és rendszeres koordinációjának megszervezését, valamint a szakfordító-képzés helyzetének megvizsgálását. Foglalkozott a Bizottság a Nemzetközi Összehasonlító Jogi Társaság teheráni kongresszusának előkészítésével és egyetértett azzal, hogy a társaság 1978. évi kongresszusát Magyarországon rendezze meg.

A Bizottság elhatározta az egyes állam- és jogtudományi ágazatok helyzetelemzésének elkészítését. Az e célból létrehozott öt albizottság megkezdte munkáját és a jelentéseket folyamatosan a bizottság elé terjeszti. Az ütemterv szerint 1975-ben valamennyi beszámolót megvitatja a Bizottság.

A Demográfiai Bizottság 1974-ben két plenáris, valamint két ad hoc jellegű ülést tartott. A Bizottság továbbra is alapvető feladatának tekintette a távlati népesedéspolitika tudományos koncepciójának kialakítását, továbbá az idevonatkozó párt- és állami határozatok hatékonyságának vizsgálatát. Ennek megfelelően a Bizottság egyik plenáris ülésén megvitatta „A népesedéspolitika távlati koncepciója” című tanulmányt. Ugyanez a plenáris ülés foglalkozott az 1973. októberi népesedéspolitikai határozatok rövid távú hatásaival. A Bizottság állásfoglalása alapján, az érintett szervek részére a Népeségtudományi Kutatóintézet elvégezte a népesség előreszámítás korrekcióját.

További jelentős, nemzetközi vonatkozású feladatnak tekintette a Bizottság az 1974. évi Népesedési Világkonferenciára való felkészülést. A konferenciára benyújtott dokumentumok előkészítése, valamint a konferencia munkájában való részvétel koordinálása céljából a Bizottság többször is

ülésezett. A konferencia munkájáról a magyar delegáció kibővített plenáris ülésen tájékoztatta a hazai szakértőket.

A Bizottság a Magyar Közgazdasági Társaság Statisztikai Szakosztályának Statisztikatörténeti Szakcsoportjával közös rendezésben 1974. november 12-én előadóülést tartott, amelyen „A XVI—XVIII. századi európai agrár- és ipari fejlődés, valamint a népességfejlődés kölcsönhatása” címmel Paul Deprez professzor (Kanada) tartott előadást.

A Bizottság kezdeményezésére lépések történtek az Akadémia illetékes szerveinél a tudományos minősítések terén mutatkozó jelentős lemaradás fokozatos csökkentésére.

Az Igazgatástudományi Bizottság szervezeti sajátossága, hogy tevékenységét két szekcióban fejti ki: a közigazgatástudományi és a vállalati szervezési szekcióban. A két szekció tevékenységét a Bizottság elnökéből, két alelnökéből (egyben a szekciók elnökei) és titkárából álló munkacsoport koordinálja. A Bizottság együttes ülést csak a leglényegesebb kérdések, feladatok megtárgyalására tart.

A szekciók 1974-ben négy-négy ülést tartottak. A szekcióüléseken mintegy nyolc téma került megvitatásra. A témák vitájában sok észrevétel és javaslat hangzott el, ezek új impulzusokat adtak annak a két kutatási főiránynak (egyfelől „A közigazgatás komplex tudományos megalapozása”, másfelől „A szocialista vállalat”) a kutatásaihoz, amelyben a két szekció közvetlenül is érdekelt. A szekciók által (esetenként más szervekkel közösen) megvitatott témák tárgyalását, kivétel nélkül, nagy érdeklődés kísérte: a bizottság tagjai, illetve a meghívottak közül sokan vettek részt a vitában. A tárgyévben a Bizottság részt vett a szervezéstudomány helyzetének feltárásában, illetőleg a fejlesztését célzó intézkedések kidolgozásában. Az intézkedések megfelelő érvényesítése érdekében napirenden tartja az igazgatástudományi bázis kiszélesítésének kérdéseit és folyamatosan megvitat szervezési intézetek tevékenységét elemző tanulmányokat, esetenként szervezési témájú egyetemi tananyagokat.

Az Ipargazdasági Bizottság a tárgyévben négy ülést tartott. Az üléseken megvitatott két, időszerű témát tárgyaló dolgozatot. Az egyik az iparpolitika feladataival és eszközeivel foglalkozott. E vita egyben a „Gazdaságpolitikánk tapasztalatainak elemzése, javaslatok a továbbfejlesztésre” c. OTTKT főirányban folytatandó kutatásokat is elő kívánta készíteni. A másik — a Munkatudományi Bizottsággal együttes ülésen napirendre tűzött — dolgozat egy nagyobb, a munkaszervezés fejlesztésének feladatait elemző vizsgálat tapasztalatait összegezte. Mindkét vita hasznos útmutatásokat adott a további kutatásokhoz, illetőleg a kutatási eredmények hasznosításához.

A Bizottság megtárgyalta a közgazdasági kutatóhelyek helyzetét, különös tekintettel az ipargazdasági kutatóhelyekre. Ezen az ülésen különösen élénk vita bontakozott ki az ágazati ipargazdasági és üzemszervezési intézetek

szerepéről. Általános igényként fogalmazódott meg az alapozó és általánosító jellegű kutatások erősítése. A Bizottság külön ülésen foglalkozott „A szocialista iparvállalatok és egyesületek irányításának kérdései”-ben folyó KGST együttműködés 1976—80-ra javasolt programjával és ennek megvalósításában való magyar részvétellel. A Bizottság a programot a vitában elhangzott javaslatok figyelembevételével elfogadta és a hazai részvétel erősítését javasolta.

A Bizottság meghívottak szélesebb köre részére előadást rendezett az ipar struktúrájának fejlesztési kérdéseiről. A téma előadója R. Yanakiev bolgár professzor volt. A korábbi évek gyakorlatának megfelelően a Bizottság összeírást készített a tárgyévben befejezett és folyamatban levő ipargazdasági kutatásokról és ennek eredményeit kiadványban tette közzé. A Bizottság 1975-ről helyzetelemzést és prognózist készített tudományterületéről. 1974 folyamán ennek előkészítése folyt.

A Közgazdaságtudományi Bizottság a tárgyévben két ülést tartott és előkészítette harmadik ülését is. Első ülésén az MTA Társadalomtudományi Főosztályának kérésére megvitatta a hazai közgazdasági kutatóhelyek funkcióinak, feladatainak egymáshoz való viszonyáról, arányairól, illetve a kutatóhelyek együttműködéséről szóló jelentést, amelyet a Főosztály megbízásából szakértők közreműködésével a Bizottság titkára állított össze. A második ülésén a „Gazdasági fejlődésünk tervszerűsége” c. OT tanulmány vitájára a pártkongresszusi előkészületekkel kapcsolatban került sor. Ezen az ülésen felvetődött a mérnökök gazdasági képzésének problémája. Ezt a kérdést az ülést vezető időszerűvé, hogy az Oktatási Minisztérium e téren változtatásokat vezetett be. A kérdés megvizsgálására a Bizottság albizottságot küldött ki, amelyben helyet kaptak az átszervezéssel kapcsolatban ellentétes álláspontot elfoglaló szakemberek is.

A Bizottság elnöksége foglalkozott a közgazdaságtudomány helyzetéről és további feladatairól szóló jelentés előkészítésének feladataival. Az év folyamán megszervezte a legfontosabb közgazdasági kutatóhelyek éves munkaterveinek cseréjét. Kapcsolatot tartott más akadémiai és nem akadémiai közgazdasági tudományos bizottságokkal, amelyekkel kölcsönösen kicserélte vitaanyagait.

A tárgyévben a Bizottságnak három albizottsága működött. A Közgazdasági Szemle szerkesztő bizottságának munkája 1973-ban bekövetkezett újjászervezés után folyamatosabb lett. Az Acta Oeconomica szerkesztő bizottsága az év nagyobb részében az általa megválasztott szűkebb szerkesztő bizottságon keresztül fejtette ki irányító tevékenységét. A modern kapitalizmus kutatások albizottsága továbbra is eleget tett a nemzetközi kötelezettségekből adódó feladatoknak. A téma kutatói az albizottság szervezésében több nemzetközi konferencián vettek részt és tartottak előadásokat.

A Munkatudományi Bizottság 1974-ben két ülést és egy tudományos konferenciát tartott. „A dolgozók társadalmi-gazdasági ösztönzése” c. kon-

ferencián három vitaindító előadás hangzott el, majd ezt követően — mintegy 25 ív terjedelemben előzetesen közreadott — 22 írásos tanulmány alapján folyt a vita. A konferencia a résztvevők körében, valamint a tudományos és a napi sajtóban is kedvező visszhangra talált. Jelentőségét aláhúzza, hogy újszerűen ragadta meg az ösztönzés komplex munkatudományi problémáit. A konferencia anyagából a Kossuth Könyvkiadó gyűjteményes kötetet kíván megjelentetni. Megállapítható tehát, hogy a konferencia előkészítésében a Bizottság tagjaiból alakult szűkebb munkacsoport sokrétű és eredményes munkát végzett. Ezenkívül a Munkatudományi és az Ipargazdasági Bizottság együttes ülésen vitatta meg az Ipargazdasági Kutatócsoport „A munkahelyi tevékenységek szervezettségét befolyásoló komplex tényezők feltárása” c. kutatási beszámolóját.

A Statisztikai Bizottság az elmúlt évben négy alkalommal ülésezett. Ebből kétszer a statisztikai tudomány helyzetelemzésével foglalkozott. Egy ülésnek a társadalomstatisztika integrált rendszere volt a témája. Végül a Közgazdasági Társaság Statisztikai Szakosztályával együttes vitaulést rendezett az „Általános statisztika” tankönyvről.

A Bizottság 1974. évi munkáját alapvetően a statisztikai tudomány helyzetelemzésének előkészítése és vitája határozta meg. A tudományág helyzetét több tudós és szakértő bevonásával értékelte a Bizottság, majd az általa összeállított anyagot a Gazdaság- és Jogtudományok Osztálya elé terjesztette. Az osztályülés, amely a Központi Statisztikai Hivatalban került megrendezésre, megállapította, hogy a Statisztikai Bizottság a tárgyévben igen jó munkát végzett, színvonalas jelentést készített, amely igen élénk vita alapjává vált. Az Osztály a vita alapján több ajánlást (ezeket bővebben „Az osztály tevékenysége” c. részben ismertettük) fogalmazott meg a statisztikai tudomány továbbfejlesztése érdekében. Ezek közül a statisztikai tudományos minősítés kérdése megoldásának az előkészítésére a Bizottság saját tagjaiból egy háromtagú szakértői csoportot hozott létre.

A Szociológiai Bizottság az elmúlt évben két plenáris ülést tartott. Emellett tagjaiból szervezett két albizottságon keresztül fejtett még ki tudományszervezési tevékenységet. A Bizottság számára az 1974-es év rendkívül zsúfolt volt, hiszen erre az évre esett a tudományág helyzetelemzésének elkészítése, a Magyar Szociológiai Társaság megalakításának előkészítése, valamint a VIII. Szociológiai Világkongresszus.

A tudományági helyzetelemzés előkészítése során a Bizottság több szakértői jelentést vitatott meg és ezek, valamint a bizottsági vita alapján készített előterjesztést, amelyet az Osztály elé terjesztett. Az Osztály az anyagot megvitatta, majd a vita és az illetékes pártszervek véleménye alapján átdolgozott előterjesztés az Elnökség elé került. Az Elnökség az előterjesztett anyagot — a határozati javaslatok kiegészítése után — elfogadta. A helyzetelemző tanulmányt megvitatta a Kormány Tudománypolitikai Bizottsága is.

Az elmúlt évben a Bizottság előterjesztést tett a Magyar Szociológiai Társaság megalakítására, közreműködött a VIII. Szociológiai Világkongresszuson való magyar részvétel előkészítésében, továbbá megtárgyalta a kongresszusról készült beszámolót és ezzel együtt értékelte a magyar részvételt.

Végeredményben megállapítható, hogy az Osztály nem egy bizottsága számottevő, eredményes munkát végzett. Ez azonban általánosnak nem mondható. Némely bizottság tudományterületét nem tudja hatékonyan koordinálni, nincs kellő tekintélye a tudományága területén; a nehézségek erősen szétágazó tudományterületeken mutatkoznak elsősorban. Az idevágó hiányosságok okai nem kizárólag e bizottságok passzivitásában vagy kevéssé hatékony tevékenységében, esetleg nem kielégítő összetételében rejlenek, hanem alighanem részben a tudományági bizottságok jelenlegi státuszában is.

A tudományos társaságok

Az Osztályhoz két *hazai tudományos társaság* tartozik: a Magyar Államtudományi Társaság és a Magyar Közgazdasági Társaság.

Az Államtudományi Társaság 1974-ben is folyamatosan részt vett a Nemzetközi Politikatudományi Társaság (IPSA) rendezvényein. Főtitkára útján közreműködött a szocialista országok államtudományi, ill. politikatudományi társaságainak munkaértekezletén. Az értekezlet a kölcsönös tájékoztatást, a Társaság 1974. évi nemzetközi kongresszusának előkészítését, a kongresszuson való részvétel összehangolását célozta. A Társaság egy küldöttel és egy referátummal működött közre a helyi igazgatás fejlődési tendenciáival foglalkozó nemzetközi munkabizottság 1974 szeptemberében Lengyelországban rendezett tanácskozásán.

A Magyar Közgazdasági Társaság az elmúlt évben mintegy 390 rendezvényt szervezett tudományos és vitaülés, előadás, konferencia, illetve vándorgyűlés formájában. A Nemzetközi Közgazdasági Társaság felkérésére különösen számottevő rendezvény volt a IV. Közgazdász Világkongresszus, amely nemcsak lényeges közgazdasági témával foglalkozott, hanem politikai-ideológiai szempontból is igen kényes, bonyolult kérdést tűzött napirendre, hiszen a gazdasági integráció nemzetközi síkon szorosan összefügg az adott társadalmi rendszerek sajátosságaival, értékítéletével, működési mechanizmusával. A szocialista országok közgazdászai fel tudták használni a tanácskozást arra, hogy magas szintű, tudományos vitában lépjenek fel a szocialista közgazdaságtudomány, a szocialista gazdasági gyakorlat és a nemzetközi együttműködés mellett. Egyben kritikusan elemezték a tőkés nemzetközi gazdasági kapcsolatokat, a tőkés integráció mai rendszerét, elméleteit. Sajnálatos, hogy a Világkongresszusra a szervezők az Osztályt csak a Kongresszus utolsó előtti napján hívták meg.

A Társaság 1974. évi rendezvénysorozatából még két jelentősebb rendezvény emelkedett ki. Az egyik a szocialista országok regionális kérdésekkel foglalkozó kutatóinak IV. Tanácskozása Székesfehérvárott, a másik pedig a Kecskeméten megrendezett XIII. Közgazdász Vándorgyűlés, amely a területfejlesztési politika időszerű kérdéseivel foglalkozott. Ezenkívül a Társaság szervezetei az elmúlt évben is nagyszámú tanulmányt készítettek általában helyi irányító szervek felkérésére, és több témában hirdettek meg pályázatot, amelyek eredményesnek bizonyultak. A Társaság munkájának tervszerűsége nőtt, gyarapodott azok száma, akik a Társaság munkájából tevőlegesen kivesszük részüket.

Nemzetközi kapcsolatok

Az Osztályhoz tartozó tudományos bizottságok, társaságok és nemzeti csoportok (tagozatok) meghívására 1974-ben is több tekintélyes *külföldi tudós látogatott* hazánkba. A magyar tudósok különböző nemzetközi konferenciákon való részvétele is nagyrészt az említett testületek közreműködésével történt. Sajnálatos módon az Osztály 1974. évi különmeghívottai közül senki sem tett eleget a meghívásnak. Két meghívott vendég kérte, hogy látogatására 1975-ben kerüljön sor. Az elmúlt évben az Osztály a Nemzetközi Kapcsolatok Bizottságának 19 tanulmányútra tett javaslatot. Az NKB valamennyi javaslatot kedvezően bírálta el.

A *nemzetközi tudományos társaságok* tekintetében a Nemzetközi Büntetőjogi Társaság (AIDP) magyar nemzeti csoportjának fő feladata a tárgyévben a Budapesten megrendezésre került XI. Nemzetközi Büntetőjogi Kongresszus előkészítése és lebonyolítása volt. A kongresszus előkészítése céljából a nemzeti csoport két plenáris ülést, illetve munkaértekezletet tartott. A kongresszus szakmai és társadalmi programja egyaránt jelentős sikerrel bonyolódott le. Az egyes szekciók ülésein a magyar nemzeti csoport képviselői aktívan részt vettek a tudományos vitákban és képviselték a magyar büntetőjogtudomány álláspontját. Más szocialista országok képviselőivel együtt állásfoglalásuk jelentős mértékben járult hozzá a kongresszusi határozati javaslatok megformálásához. A magyar nemzeti csoport tevékenységének nemzetközi elismeréseképpen a kongresszus a csoport ügyvezető alelnöke személyében magyar főtitkárhelyettest választott. A kongresszus teljes anyagát a nemzeti csoport külön kötetben fogja közzétenni.

A Nemzetközi Jogtudományi Egyesület (AISJ) magyar nemzeti tagozata abból kiindulva, hogy az AISJ nemzeti tagozatainak szerepe jórészt csak névleges, illetve egy-egy szavazás alkalmából jut kifejezésre, az elmúlt év folyamán javasolta, hogy a közeljövőben célszerű volna összehívni az AISJ közgyűlését bizonyos szélesebb körű érdeklődésre számot tartó kérdések megvitatása céljából.

Az AISJ évenkénti üléseinek programja rendszerint két részből tevődik össze: egyrészt egy tudományos kérdésből, másrészt az Egyesület működésével kapcsolatos szervezeti és költségvetési kérdések megvitatásából. 1974-ben az egyesület a mexikói ülésén a környezetvédelem jogi kérdéseivel foglalkozott, amelyhez a magyar nemzeti tagozat elnöke (aki egyben az egyesület alelnöke is) készített referátumot.

Az Académie International de Droit Comparé IX. teheráni világkongresszusán Magyarország két főreferátummal és közel húsz, külön kötetben megjelentetett nemzetközi referátummal vett részt.

Rendezvények

Az Osztály (a már említett bizottsági és társasági rendezvényeken kívül) 1974. szeptember 17-én a *Magyar—Szovjet Tudományos és Műszaki Együttműködés alkalmából tudományos osztályülést tartott. Az osztályülésen*

Kiss Tibor: Nemzetközi ipari szervezetek a KGST-ben,

Kozma Ferenc: A szocialista nemzetközi munkamegosztás új vonásai, és

Ganczer Sándor: A magyar népgazdaság strukturális jellegzetességei c. előadása hangzott el.

Székfoglalók

Bihari Ottó lev. tag: Belső ellentétek és kiegyenlítések a szocialista államszervezetben (1974. febr. 7.)

Kulcsár Kálmán lev. tag: A jog hatékonyságának társadalmi feltételei (1974. márc. 11.)

Világhy Miklós lev. tag: A jogi személy problémája (1974. ápr. 1.)

Eörsi Gyula r. tag: A jogfejlődés útjai a polgári jogban (1974. máj. 23.)

Szabó Kálmán lev. tag: Az üzemi demokrácia és a politikai gazdaságtan (1974. jún. 7.)

Erdős Péter lev. tag: Reálbér és értéktörvény a kapitalizmusban (1974. nov. 25.)

Bognár József r. tag: Új tényezők a nemzetközi gazdasági kapcsolatok rendszerében (1974. dec. 19.)

Könyv- és folyóiratkiadás

Az Osztály a *könyvkiadás* területén az elmúlt időkben fokozottan került szembe az Osztály 300 szerzői íves könyvkiadási keretében rejlő lehetőségek és a szükségletek ellentmondásával. A növekvő igények forrása és magyarázata egyebek között a következőkben látható:

Az intézetek fejlődésével növekszik az alapkutatói eredményeket összegező kéziratok száma; a távlati kutatási tervek keretében jelentkező könyvkiadási igények is jelentős részben az Osztály könyvkiadási tervében csapódnak le (e körben csak két új sorozat indítása jelentkezett, nem beszélve most önálló munkákról); az Akadémia testületi ágán is növekszik az akadémiai kiadásra

érdemes munkákra vonatkozó javaslatok száma. Mindezek folytán az Osztály és a Kiadó évek óta nem a kézírathány, hanem a kéziratmennyiség zavarában van. Ez ugyan lehetővé teszi, hogy az Akadémiai Kiadó elismerésre méltó tevékenységgel az Osztály 300 szerzői ívre szóló könyvkiadási keretét és tervét túlteljesítette. Így sem győzheti azonban „feldolgozni” a jelentős termelést. Évek óta túltervezünk. Ez kezdetben azt szolgálta, hogy a tervteljesítéshez szükséges kéziratok mindenképpen elkészüljenek. Most azonban már ott tartunk, hogy több munka érkezik be, mint amennyi az évi 300 szerzői ív keretében kiadható. Példa erre az 1974. évi tényleges megjelenés is. A Kiadó az Osztály keretéből 23 munkát jelentetett meg, összesen 337 szerzői ív terjedelemben; pedig az 1974. évi kiadói összegezésben — amely ezt a 337 ívet jelzi — nem is szerepel egy-két olyan munka, amely ténylegesen már 1974-ben kész volt, de 1974. évi keretünk telített volta miatt már az Osztály 1975-ös „számlájára” került. Mindez amellet szól, hogy az Osztály éves keretét az Akadémia megnövelte. Súlyosbítja a helyzetet, hogy az idegen nyelvű könyvkiadás is az Osztály említett ívkeretét terheli. Az Osztály évek óta kb. 50%-ban idegen nyelvű könyvet vesz fel tervébe, és így alakul a megjelenés is. Ennek folytán a fent említett igények honorálására tulajdonképpen kb. évi 150 szerzői ív marad. Ez akkor is kevés, ha az Osztály mind az idegen nyelvű, mind a magyar nyelvű könyvkiadás területén állandóan törekszik a jobb szelekcióra és az egyes munkák terjedelmének „gazdaságos”, nemegyszer radikális megállapítására. Erről az oldalról nézve is indokolt tehát az Osztály könyvkiadási keretének növelése.

Az Osztály *folyóiratai* általában eredményesen, szakterületük elismerésével működnek, és a Kiadót e téren is elismerés illeti. Mégis néhány általános problémával is küzdenek. Ilyenek egyes esetekben az átfutási idő lassúsága, a terjedelembeli korlátozottság egyrészt és másrészt indokolatlanul nagy terjedelmű kéziratok benyújtása, valamint az idegen nyelvű lapok körében az alacsony fordítói és egyéb tiszteletdíjak.

A *Gazdaság- és Jogtudomány* 1974. évi anyagából ki lehet emelni, hogy a szokásos publikációk (székkfoglalók, éves beszámolók) mellett jelentős teret biztosított olyan írásoknak, amelyek a távlati kutatási témák kidolgozását szolgálják (pl. a szocialista vállalat számos kérdése körében), ill. az egyes tudományágak helyzetéről adnak átfogó elemzést (pl. a statisztikai tudományról szóló helyzetelemzés 1974-ben).

A *Jogtudományi Közöny* az Állam- és Jogtudományi Bizottság folyóirataként jelenik meg. 1974. évi 12 számában jelentős teret szentelt a szocialista állam és jog fejlődése hazai problémáinak, elméleti és gyakorlati vonatkozásokban egyaránt. Pl. az elmúlt évben cikkeiben jelentősen hozzájárult több nagyobb kodifikációs munkálat elvi-elméleti megalapozásához (a családjogi kodifikáció, a környezetvédelmi törvény előkészületei, a büntetőjogi kodifikáció munkálatai körében). Jelentősek azok a munkák is, amelyek a nemzetközi

gazdasági együttműködés és az államközi kapcsolatok jogi kérdéseire vonatkoznak. A lap folyamatosan tájékoztat a nemzetközi jogtudományi élet jelentősebb fejleményeiről és eredményeiről is.

Az *Acta Juridica* 1974. évi számainak írásai közül kiemelhetők azok, amelyek a demokrácia kérdéseivel foglalkoznak, továbbá a KGST keretében megvalósuló nemzetközi együttműködés problémáit tárgyalják. A lap folyamatosan tájékoztat hazai jogtudományi publikációkról, információkat ad a hazai jogalkotás legújabb eredményeiről, továbbá a hazai és nemzetközi konferenciákról. Jelentős bibliográfiai rovata útján részletesen informál a magyar jogtudomány minden publikált munkájáról.

A *Közgazdasági Szemlében* fő helyet foglalták el a magyar népgazdaság helyzetét elemző tanulmányok; ezek egy része az V. ötéves terv előkészítésének jegyében íródott. Nagyobb teret kaptak a szocialista tervgazdaság működésének, mechanizmusainak kérdései is. Kedvező irányú változás, hogy megnőtt a vállalati gazdálkodással foglalkozó tanulmányok, cikkek száma. A lap törekszik arra, hogy vitákat bontakoztasson ki a szocialista gazdálkodás különféle elméleti és gyakorlati kérdéseiről. Háttérbe szorult viszont a világgazdasági tematika, s ezen belül különösen a tőkés világgazdaság problémáinak tárgyalása. Elismerést érdemel, hogy sok új, főleg fiatal szakemberrel bővült a lap szerzői gárdája.

Az *Acta Oeconomica* továbbra is jelentős teret szentelt a magyar gazdaságpolitika, a tervezés és gazdaságirányítás kérdéseinek. Az elméleti cikkek többsége matematikai megközelítésű volt. Az ágazati gazdaságtani cikkek közül legnagyobb súllyal a mezőgazdasággal foglalkozó cikkek szerepeltek. A folyóirat 1974. évi számai a korábbinál kevesebb világgazdasági tárgyú cikket tartalmaztak. A szokásos informatív rovatokon kívül a folyóirat híreket közölt a magyar közgazdaságtudomány életéről, bibliográfiát külföldi könyvek magyar nyelvű recenzióiról.

A *Szociológia* iránt az érdeklődés fokozatosan nő. A folyóirat 1974-ben 3000 példányban, az angol nyelvű külön szám pedig 2000 példányban jelent meg. A folyóirat 1974. évi számaiban több elméleti cikk és empirikus kutatásra épülő elemző tanulmány jelent meg a társadalmi struktúra és mobilitás, az életmód és szabadidő, valamint a szervezetek témaköréből, illetve a szociológia és társtudományok kapcsolatáról.

Két vonatkozásban előrelépett a folyóirat ebben az évben: a nemzetközi szociológiai eredmények széles körű figyelése és azokról tudósítás és a szocialista országok — főleg a Szovjetunió — szociológusaival való együttműködés terén. Ez évben több cikket publikált a szocialista országok szociológusaitól. A jövőben arra törekszik, hogy a legszínvonalasabb szerzőktől kapjon tanulmányokat. A folyóiratok körében többé-kevésbé általános jelenség a vitalitás gyengesége, valamint az, hogy a könyvismertetések kevésbé elemzőek és még kevésbé tartalmaznak érdemi bírálatot.

A jövő tennivalói

Az Osztály jövőbeni feladatainak középpontjában továbbra is a hozzá tartozó tudományterületek hazai helyzetének áttekintése, a tudományágak hazai és nemzetközi eredményeinek értékelése, valamint a továbbfejlesztés lehetőségeinek a feltárása áll. Az érintett tudományos bizottságokkal együttműködve, 1975-ben sor kerül a közgazdaságtudomány komplex helyzetelemzésére, valamint az állam- és jogtudomány helyzetelemzésének előkészítésére.

Az Osztály a jövőben is fontos feladatának tartja a „Szocialista vállalat” és a „Közigazgatás fejlesztésének komplex tudományos megalapozása” c. országosan kiemelt kutatási főirányokba tartozó kutatások figyelemmel kísérését és megvitatja ezeknek az Osztály elé kívánczoló problémáit; fontos feladatának tartja az akadémiai és más tárca szintű kutatások segítségét; valamint az MSZMP Agitációs és Propaganda Bizottsága által ajánlott társadalomtudományi témák kidolgozásának előkészítését.

Az Osztály feladatainak sorába tartozik az egyetemi kutató- és oktatómunka elvi támogatása, a társadalmi igények irányába történő orientálása.

1975-ben az Osztály a megbízásából elkészített szakértői jelentés alapján napirendre tűzi a prognosztika és futuroológia kérdését.

Az Osztály, lehetőségeihez mérten, ösztönözni kívánja a hozzá tartozó tudományterületek művelői közötti tudományos viták, kapcsolatok kiszélesítését, az interdiszciplináris kérdésekkel kapcsolatos együttes munkát.

Az Osztály nemzetközi téren szorgalmazza a KGST-országok akadémiai intézeteinek hatékony együttműködését, kutatási és egyéb kapcsolataik intenzívesebbé tételét.

Az Osztálynak — mint a hazai társadalomtudományi kutatások egyik felelős szervének — bizottságai és a társaságok útján törekednie kell a társadalomtudományi kutatások szakmai ellenőrzésére és azokban a tudománypolitikai irányelvek megfelelő érvényesítésére.

ÚJ TÉNYEZŐK A NEMZETKÖZI GAZDASÁGI KAPCSOLATOK RENDSZERÉBEN*

BOGNÁR JÓZSEF

A hatvanas évtizedet a nemzetközi gazdasági kapcsolatok dinamikus növekedése jellemezte. A nemzetközi kereskedelem évi növekménye 10% felett volt, a turizmus és a nemzetközi szolgáltatások pedig az áruforgalmat is meghaladó ütemben fejlődtek. A nemzetközi hitelek, a tőke, a technika, a know how, a korszerű vezetéstudományok eredményei, valamint a világ egyes körzeteiben a munkaerő nagyobb mobilitásról tettek tanúságot, mint eddig bármikor a gazdaságtörténelem során.

A fejlett tőkés országok gazdaságában — amelyek egyébként a nemzetközi kereskedelem több mint 70%-át, valamint a hitel és tőkemozgás több mint 90%-át realizálták — kedvezően alakultak mindazon tényezők, amelyek egy középtávú prosperitás hordozói lehetnek. Olcsó energia és nyersanyag, nagy beruházási kedv, meggyorsult technikai fejlődés, új gazdasági együttműködési formák kialakulása, a termelés és kereskedelem bővülését előmozdító hitelpiacok, valamint a kedvező klímát alig zavaró lassú infláció jelentették e viszonylag gyors növekedés feltételrendszerét.

Az évtized során fokozatosan megszűnt a hidegháború, majd — a Szovjetunió és a szocialista országok kezdeményezései révén — csökkent a nemzetközi feszültség és a kialakulóban levő politikai egyensúlyviszonyok elég teherhírnak bizonyultak ahhoz, hogy a létrejött helyi konfliktusokat elszigeteljék, majd felszámolják. (A konfliktusok elszigetelését és felszámolását igen nagy eredménynek tekintjük, noha az számos esetben csak ideiglenes jelleggel valósult meg, hiszen a világ és az érdekeltek időt nyernek a konfliktust kiváltó tényezők más alapon történő megközelítésére.)

Fontos és látványos fejleménye volt ennek az évtizednek, hogy a tőkés világon belül a Közös Piac és Japán lényegesen megrendítették az USA gazdasági hegemóniáját, amely a második világháborút követő másfél évtizedben alakult ki.

A prosperitást tápláló középtávú befolyásoló tényezők mögött azonban ott rejtett egy olyan kimondatlan és talán végiggondolatlan feltételezés, amely

* A Magyar Tudományos Akadémián 1974. december 19-én tartott székfoglaló előadás. *Bognár József* MTA levelező tagot, az MTA Világgazdasági Kutató Intézetének igazgatóját a Magyar Tudományos Akadémia 1973. évi közgyűlésén az Akadémia rendes tagjává választotta. *Szerk.*

hosszabb távon *krízist* okozhatott. A modern gazdaság — különösen a világ-gazdaság — bonyolultságát éppen az okozza, hogy a racionális középtávú döntések és cselekvések látszólag szilárd talajon épülnek; ti. a megelőző és összefüggő döntések és cselekvések egész komplexusára.

Ezek az összefüggő cselekvések azonban csak a közbeeső összefüggésekre adott logikus választ jelentik, de nincsenek közvetlen kapcsolatban a cselekvési sort elindító kiinduló feltételezéssel. Ha a kiinduló feltételezés helytelen vagy túlhaladottá válik, úgy minden olyan cselekvés racionalitása kétséssé válik, amely végső soron, részben vagy egészben, közvetlenül vagy közvetve erre vagy ennek következményeire épült. Ezért lepi meg gyakran a tőkés konjunktúra vizsgálóit, szemlélőit vagy részeseit a modern gazdaság által létrehozott hatalmi konstrukciók rendkívüli törekénysege.

A kiinduló feltételezések gazdaságban *közvetlenül* az árak és költségviszonyok közepes vagy hosszabb távon várható alakulására vonatkoznak, de az árak változásai *közvetve* (kevésbé direkt formában) a gazdasági-piaci hatalom eloszlásában *végbemenő kumulatív eltolódásokat* is visszatükrözik. Az egymásra épülő elemekből összetevődő cselekvési sor elindítója az a hosszútávú feltételezés volt, hogy a késztermékek és energiahordozók, valamint egyéb alapvető nyersanyagok *cserearányai* az előttünk álló évtizedben nem változnak lényegesen. A költségviszonyok és cserearányok azon trendje, amely az elmúlt két évtizedben alakult ki, azonban csak abban az esetben lett volna fenntartható:

a) az árakat döntő módon befolyásoló gazdasági-piaci viszonyok szempontjából; ha a különböző energiaforrások termelése és fogyasztása a rendelkezésre álló készletek mennyiségével, összetételével és az esetleges hiányok áthidalásához, illetve helyettesítések biztosításához szükséges idő mennyiségével arányos lett volna,

b) a költségviszonyokat és cserearányokat szintén lényegesen befolyásoló gazdasági-hatalmi aspektusok szempontjából; ha a gyarmati rendszer fennállása idején kialakult cserearányokat az erőviszonyok megváltozása ellenére is fenn lehetne tartani, noha időközben az olajexportáló országok önállóak lettek, öntudatra ébredtek, kialakították saját érdekrendszerüket, és különböző formák között megerősítették az olajforrások feletti felügyeletüket.

E cserearányok — különösen az energia árának — mérlegelése ugyanis napjainkban minden gazdasági fejlesztés egyik kulcskérdése. A technika fejlődésével foglalkozó természettudósoknak ugyanis egyöntetű az a véleménye, hogy „minden új technikai előrelépés esetén a rendelkezésre álló energia mennyisége és ára határozza meg a termelés korlátait”.¹

¹ Sir Francis Simon: Nuclear Energy and the Future Lloyds Bank Review, 1955. ápr. Idézi: Robert A. Brady: Tudományos forradalom a termelésben, Közgazdasági és Jogi Kiadó, Budapest, 1966. 299. l.

Az energia ára és a cserearányok várható alakulására vonatkozó feltevézéseket különleges gonddal kell megvizsgálniuk olyan importvulnerábilis gazdasági egységeknek, mint a Közös Piac és Japán. Vulnerabilitásról és nem szenzibilitásról beszélünk — bár nehéz volna megmondani, hogy hol végződik az egyik, és hol kezdődik a másik —, hiszen az előbbi szénhidrogén szükségletének 96%-át, míg az utóbbi 99%-át importálja. Importálják egyébként e gazdasági egységek a 11 alapvető fém nagy részét is. Ismeretes az is, hogy az olaj-export 89%-át világviszonylatban a fejlődő országok adják.

A krízist az energiaválság *robbantotta ki*, de egyrészt a világgazdaság mozgását befolyásoló egyes tényezők nincsenek egymástól elválasztva, másrészt egyetlen tényező nem is lehet képes egy ilyen bonyolult rendszer mozgási trendjének megváltoztatására. A gazdasági hatalom *centrumaiban* keletkező krízisek sok tényező viszonyában kialakult, fokozatosan kumulálódó egyensúlyhiányok eredői; azaz megoldatlan gazdasági, társadalmi és politikai problémák következményei.

A hetvenes évtized elején a tőkés gazdaság *instabilitásának* más, lényeges komponensei is megjelentek. Az instabilitásnak a világkereskedelmi helyzetet befolyásoló tényezői közül elsősorban az *inflációt* és a nemzetközi monetáris rendszer felbomlását kívánjuk megemlíteni. A hatvanas évek mérsékelt inflációja egyrészt felgyorsult a belső gazdaságban, másrészt áterjedt a nemzetközi kereskedelemre is. A monetáris rendszer felbomlása az aranyalapról történő letérést, az amerikai dollár kulcsvaluta szerepének meggyengülését és a fix valutakurzusok megszüntetését eredményezte. A régi rendszer felbomlott, ideiglenes megállapodások és rövid időre szóló szabályozások vannak jelenleg érvényben; anélkül, hogy egy új rendszer körvonalai kibontakoztak volna. Az infláció a tőkés gazdaságok legnagyobb belső problémájává vált, amelynek súlyát a két világháború közötti munkanélküliséggel kezdik összevetni. A helyzetet súlyosbítja, hogy az infláció a nemzetközi kereskedelemre is áterjedt, és a kölcsönösen „importált infláció” gyorsítja az árak emelkedési tempóját. Az infláció egyre súlyosabb következményei ellenére az ún. „antiinflációs” programok keresztülvitele — a hagyományos nyugat-európai politikai struktúrák válságos helyzete miatt — igen nagy nehézségekbe ütközik. Nyilvánvaló ugyanis, hogy a kisebbségi vagy igen kis többséggel rendelkező kormányzatok (Nagy-Britannia, Franciaország, Német Szövetségi Köztársaság és még súlyosabb formában Olaszország) mind az indokolatlanul magas profitok csökkentésére, mind a széles néprétegek életkörülményeit mélyen érintő deflációs politika megvalósítására képtelenek. Az említett jelenségeknél — amelyek „belülről” rázzák meg a tőkés gazdaságokat —, intenzitásánál, kiterjedésénél és továbbgyűrűző hatásainál fogva fontosabb a harmadik: *egy új gazdasági hatalmi bázis kialakulása*.

Az olajárak emelkedése ugyanis a világgazdaság minden szereplőjét valamilyen cselekvésre (magatartás-változásra) kényszeríti; tehát az új gazda-

sági hatalmi bázis jelenlétét és potenciálját mindenki érezteti. A fejlett tőkés országok és más szénhidrogénekben szegény gazdaságok a szubsztitúció útján indulnak el, hiszen az eddig nem gazdaságos energiaforrások (új primer energiaforrások feltárása, mint a napenergia, geotermikus energia, nukleáris energia vagy szekunder eljárások, mint szélenergiasztítás, hidrogéngyártás stb., vízienergia stb.) egy csapásra gazdaságossá váltak. Ezzel kapcsolatban persze új problémák merülnek fel, mint hatalmas beruházások, a bioszféra szennyezése, a megengedhető rizikók kérdése stb., de ebben a helyzetben igyekeznek ezeket áthidalni. (Lásd az USA által meghirdetett „Project Independence”.) Az USA azonban előnyösebb helyzetben van, mint a Közös Piac vagy Japán. E gazdaságokban az olajárak emelkedése a legközelebbi 5–6 esztendőben hatalmas deficitet okoz a fizetési mérlegben. 1974-ben az áremelkedések következtében Nyugat-Európa 40 M \$-ral fizet többet ugyanannyi importért; azaz a tervezett 10 M \$ fizetési mérlegfelesleg helyett 30 M \$ deficitje lesz. 1975-től fogva — előzetes számítások szerint — a szükséges importra — a már bevezetésre került vagy kidolgozás alatt álló takarékosági rendszabályok ellenére —, 50 M \$-ral többet kell fordítani.

Az olajtermelő országok megtöbbszörözött bevételei abban az esetben is új erőviszonyokat juttatnának kifejezésre, ha azokért a fejlődésükhöz szükséges technikát (gépeket, berendezéseket, műtrágyát stb.) importálnák. Elegendő lakossal és területtel rendelkező országokban feltehetően ez történik majd. A Perzsa-öböl kis országai vagy Szaud-Arábia azonban annyira kevés lakossal rendelkeznek, hogy valamilyen „nemzeti gazdasági struktúra” kialakítása számukra nem volna racionális. E kis országok adottságaikhoz képest erőteljes, de még racionális gazdaságfejlesztés esetén sem képesek jövedelmeiket belső fejlesztésre elkölteni. Számítások szerint a hetvenes évek második felében évente 50–60 M \$-ral növelik feleslegeiket. Egyes vélemények szerint ezen évtized végére a tőkés világ összes monetáris tartalékainak 55–65%-a ezen országok kezében lesz.

Ily módon az új gazdasági hatalmi bázisnak döntést kell hoznia arról, hogy miképpen kívánja hasznosítani a rendelkezésére álló feleslegeket. Ezen új gazdasági hatalmi bázis sajátos, mert struktúrája eltér a szokásostól. Megjelenése annyit jelent, hogy *monetáris téren* a gazdasági hatalom másképpen oszlik meg, mint a termelésben, technikában, műszaki tudományokban vagy a magasan kvalifikált szakemberekben. Ebből következik, hogy az USA és a vezető tőkés országok arra törekszenek, hogy a gazdasági hatalom szférájába betört új erőket elszigeteljék, majd a régi erőviszonyokat fokozatosan helyreállítsák. Az új gazdasági hatalmi bázis kezében összpontosuló monetáris eszközök kétféle problémát okoznak; hiányoznak egyrészt a tőkés országok gazdasági vérkeringéséből (azaz kevesebb lesz a beruházás vagy alacsonyabb a fogyasztás), illetve további zavarokat okozhatnak a valuták közötti egyensúly felborításával. E kettős veszély ellen az USA védekezni fog a politikai és gazda-

sági nyomás minden lehetséges formájával (a katonai ma aligha lehetséges), de új lehetőségeket is nyit a tőketulajdonosok számára. A nyomás és a csábító lehetőségek megnyitása egyaránt azt a célt szolgálja, hogy a tőketulajdonosok hosszú lejáratra kössék le tőkéiket; azaz az olajjövödelmek kapcsolódjanak be a tőkés gazdaság vérkeringésébe. A dinamikus iparágakba történő bekapcsolódás lehetőségét, magas profitot és nagyobb befolyást ígérnek nekik a finánc-kapitalizmus világában.

A cserearányok változása megerősítette az olyan masszív gazdasági egységek helyzetét, amelyek nagy területtel és népeiséggel rendelkeznek, nyersanyagokban gazdagok és a fejlett technikát is birtokolják (Szovjetunió, USA, Ausztrália, Kanada).

A nyersanyagokban szegény kis vagy közepes országok fejlődési lehetőségei abban az esetben is megnehezülnek, ha fejlett technikával és jó exportpiacokkal rendelkeznek. Drágább energia és magasabb nyersanyagárak esetén ugyanis lényegesen csökken azon áruféleségek köre, amelyeket gazdaságosan exportálhatnak, illetve termelhetnek.

A szocialista országok — amint az ismeretes — kezdettől fogva egyeztetett energiapolitikát folytattak, és a Szovjetunió nagy szállítási lehetővé tették, hogy a világ más részeiből kevés energiahordozót kelljen importálniuk. Az egymás közötti kereskedelmet azonban mindenkor világpiaci árakon bonyolították; megtisztítva azokat azon spekulatív elemektől, amelyek az értékesítés tőkés módjának szerves tartozékai. Nyilvánvaló, hogy a cserearányok változása megnehezíti az energiában és nyersanyagokban viszonylag szegény szocialista országok növekedési feltételeit. Az elmúlt 25 esztendő tapasztalatai egyértelműen azt bizonyítják, hogy a kölcsönös segítség elve mindig érvényesült, ha az egyes tagállamok különböző világgazdasági effektusok hatására nehéz helyzetbe kerültek.

Azon nehézségek ellenére, amelyeket a cserearányok változása egyes szocialista országokban okozhat, a szocialista világ gazdasági pozíciói megerősödnek a hetvenes évtizedben. E megerősödés különböző tényezők együttes hatásának tudható be; ezek közül egyik legfontosabb az, hogy a Szovjetunió nagy energia- és nyersanyagtartalmú, valamint exportszállításai közép- és hosszútávon egyre lényegesebb komponensét képezhetik az energia- és nyersanyagellátás kérdéseiben kialakuló világhelyzetnek. Ez a körülmény újabb lendületet adhat a kelet—nyugati gazdasági kapcsolatok nyugati részről történő átértékelésének. Az átértékelés egyik elemét képezi a legnagyobb kedvezmény elvének biztosítása az USA és a diszkrimináció különböző formáinak felszámolása a Közös Piac tagállamai részéről. Az átértékelés lehetővé fogja tenni egyrészt a beruházási hitelek azon fajtáinak folyósítását energia- és nyersanyagtermelés céljaira, amelyeket „önmagukat visszafizető” hiteleknek szoktak nevezni, másrészt a nyugati országok keleti exportjának meghitelezését. A kialakult világgazdasági helyzetben a szocialista országok együtt-

működése, előrelátó gazdaságpolitikája és biztos alapokon nyugvó gazdasági növekedése hozzájárul a szocialista világ tekintélyének megszilárdulásához a nemzetközi gazdaságban.

A növekvő lehetőségek erőteljes kiaknázására azonban a szocialista világ csak abban az esetben válik képpessé, ha a nemzetgazdaságoknak a nemzetközi gazdasághoz való kapcsolódását mind a KGST-n belül, mind azon kívül erőteljesebb alapokra helyezi. A nemzetközi politikai helyzet fejlődése, a nemzetközi gazdasági folyamatok növekvő interdependenciája, a fejlődő világ súlyos helyzetben levő részének közvetlen és közvetett megsegítése; valamint saját fejlődésünk meggyorsítása egyaránt e posztulátum megvalósítása mellett szólnak. Kedvező körülménynek tekinthetjük, hogy e feladat megvalósítására az *integráció* kiépülésével párhuzamosan kerülhet sor. Az integráció ugyanis csak abban az esetben lehet gazdaságilag hatékony, ha kiépülése során fokozatosan meghaladja azon, a korábbi időszakban kialakult kapcsolati formákat, amelyek még megőrizték magukban az embargó által felélesztett természetes szemléletmód, a nemzeti gazdaságok egymástól történő bizonyos szeparálódásának, valamint az áru- és pénzviszonyok mellőzésének számos elemét.

A világgazdasághoz való erőteljesebb kapcsolódást a szocialista országoknak ellentmondásos helyzetben kell megvalósítaniuk. Kétségtelen hogy a tőkés gazdaságban jelentkező krízisszerű folyamatok (jelenségek) egyes hatásait intenzitásukban mérsékelni és időben lassítani kell, mert ellenkező esetben társadalmilag olyan szituációk keletkeznek, amelyek szocialista országban nem tolerálhatók. E fékező és lassító tevékenységet azonban nem szabad olyan módszerekkel megvalósítani, amelyek következtében a vállalatok az üvegházban maradnak vagy oda visszasétálnak, és a racionalizálási vagy változtatási kényszert csak a népgazdaság (a központi gazdasági vezetés) érzi. Választásunk ugyanis — a legtöbb esetben — nem a kényszer (a szóban forgó hatás) elfogadásában vagy elutasításában van, hanem a kényszer jelentkezési helyének és időpontjának meghatározásában. Ha a kényszerelem (a szóban forgó hatás) a népgazdaságban (kormányzati szinten) jelentkezik, úgy a vállalatok *anyagilag* nem az energia- és nyersanyagtakarékoságban, nem az új struktúra kialakításában (hiszen a gazdaságtalan termelést növekvő mértékben szubvencionálják) és nem a technikai fejlődés meggyorsításában lesznek érdekeltek, hanem a korábbi világgazdasági helyzetben kialakított nyereségi-termelési feladatok elérésében.

A világgazdasághoz való kapcsolódásunk új alapokra helyezése azonban nemcsak az *import* (energia- és nyersanyagellátás), hanem az *export* kérdéseiben is jelentkezik. E kapcsolódás megjavítása és erősítése végett *aktív nemzetközi gazdasági politikát* kell folytatni; mind a szocialista világon belül, mind a világ más részeiben.

Aktív nemzetközi gazdasági politika azon összehangolt intézkedések és törekvések összefüggő rendszerét jelenti, amelyet a belső gazdaságban, vala-

mint a világpiacon a nemzeti gazdaság (integráció) külgazdasági tevékenységének fellendítése érdekében kifejtünk.

A belső gazdaságokban olyan struktúrapolitikára, ösztönzőrendszerekre és érdekelttségi viszonyokra, szervezethez és reagálási képességekre van szükség, amelyek előmozdítják, hogy a gazdaság exporthordozó egységei a világpiacon minőségben, árban, hitelnyújtási lehetőségekben és komplex szolgáltatásokban felvehessék a versenyt a különböző piacokon megjelenő tőkés cégekkel és vállalatokkal. A versenyfeltételek mindenkire kötelezők; a hazai gazdaságpolitika csak azon *eszközöket biztosíthatja*, amelyek révén a versenyképesség elérhető és folyamatosan megtartható.

Az aktív nemzetközi gazdaságpolitika külső aspektusai az integráción belüli és az integráción kívüli gazdasági feltételrendszerekben találhatók. Ilyen politikának az integráción belül elő kell mozdítania olyan fundamentális kérdések megoldását, mint a nemzeti gazdaságok és az integráció követelmény és ösztönző rendszereinek közelítése, a konvertibilitás fokozatos megvalósítása az integráción belül, közös vállalkozások működéséhez szükséges gazdasági környezet biztosítása — figyelembe véve e vállalatok szükségszerű megjelenését a nem szocialista világban és hasonlókat. Az integráción kívüli világban pedig kezdeményezőként kell fellépnie olyan kérdésekben, mint a különböző társadalmi rendszerű országok közötti gazdasági kapcsolatok új formái vagy az államok jogait és kötelezéseit meghatározó külgazdasági kódex elfogadása és hasonlókat.

Az aktív nemzetközi gazdaságpolitika előmozdítja, hogy a szocialista közösség országai egyrészt elláthassák az őket megillető feladatokat, másrészt lényeges mértékben befolyásolják e drámai változásokat átélő korszakban a világgazdaság jövődjének alakulását.

A fejlődő országok között erőteljes *polarizálódás* megy végbe. A kis vagy közepes lélekszámú olajtermelő országok rövid időn belül a fejlett országok közé emelkednek; bár a több oldalú (diverzifikált) és kiegyensúlyozott (extrém jövedelmi differenciák nélküli) gazdasági növekedésük csak további erőteljes társadalmi reformok bevezetése esetén valósulhat meg. Egyes, jelentékeny olajtermeléssel rendelkező nagyobb népességű országok (pl. Indonézia, Nigéria) meggyorsíthatják az olajexport segítségével gazdasági növekedésük ütemét. Kedvezőbb helyzetbe kerültek azon fejlődő országok is, amelyek egy-egy a nemzetközi gazdaság szempontjából fontos ipari nyersanyaggal rendelkeznek. A fejlődő országok negyedik csoportja (India, Banglades, Szahel országok stb.) rendkívül rossz (szinte katasztrofális) helyzetbe kerül. Továbbra is importálniuk kell az olajat, amely elsősorban termelési célokat szolgál, hiszen az olyan fogyasztási módok, mint személygépkocsi vagy a lakások fűtése, igen korlátozott szerepet játszanak ezen országok felhasználási struktúrájában.

Behozatalra szorulnak azonban ezen országok más ipari nyersanyagokból, mezőgazdasági termékekből és műtrágyából is. Ennek az egy milliárdnyi

embert képviselő országcsoporthoz fejlődési lehetőségei elakadnak, élelmezési problémái elviselhetetlen méreteket ölthetnek. Az éhhalál a Szahel vidékén vagy az indiai szubkontinensen, az állatok millióinak elhullása a több éves szárazság következtében csak igen szerény előjátéka annak, ami ezen fejlődő országokban fenyegeti a lakosságot és azon keresztül az egész emberiséget; ha a bajok enyhítése végett nem lesz nemzetközi összefogás.

A világgazdaság várható folyamatainak elemzése során az a nagy jelentőségű elméleti probléma merül fel, hogy *globálisnak* tekinthetők-e egyes jelenségek, noha azok kialakításában egymástól gyökeresen különböző és saját fejlődési törvényeiket követő társadalmi-gazdasági rendszerek, illetve nemzetgazdaságok vesznek részt? A résztvevők között a kapitalista és szocialista államok (nemzetgazdaságok) világos ismérvekkel rendelkező csoportja mellett a fejlődő országokra is gondolnunk kell, amelyek a hagyományos társadalomból a korszerűbe történő átívelésük során egy átmeneti rendszer különböző típusait valósítják meg, és még nem váltak képessé arra, hogy kiszakadjanak a tőkés világgazdaságból. Az elmúlt évtizedek tapasztalatai meggyőzően igazolják, hogy e rendszerek belső gazdasági kérdéseiket a jellegüknek és fejlődési problematikájuknak leginkább megfelelő módszerekkel igyekeznek megoldani, sőt a külső hatások egy részét is ily módon közvetítik a belső gazdaságba.

A különböző társadalmi-gazdasági rendszereket megtestesítő nemzetgazdaságok azonban olyan világgazdaságban tevékenykednek, amelyben az *interdependencia* (a kölcsönös függőségek rendszere) igen magas fokot ért el és állandóan erősödik. Szeparált társadalmi-gazdasági rendszerek és nemzetgazdaságok ugyanis nincsenek (bár a hidegháború időszakában történtek kísérletek ilyenek megteremtésére) és a különböző rendszereket megtestesítő nemzetgazdaságok egymással mennyiségileg és minőségileg fejlődő kapcsolatokat alakítanak ki. E kapcsolatok kiépítése során a felek:

a) közvetett vagy közvetlen munkamegosztást valósítanak meg (klasszikus áruforgalom — államközi megállapodásokkal létrejövő kooperáció),

b) mindkét fél által elfogadott „de facto” szabályok és normák szerint kereskednek egymással a „kölcsönös előnyök” jegyében. (A „de facto” szabályok és normák fogalma jól összeegyeztethető azzal az ismert ténnyel, hogy a szabályokat mindkét fél igyekszik — a kapcsolatok veszélyeztetése nélkül — megváltoztatni.) A politikai és gazdasági kapcsolatok erőteljes javulása esetén közösen elfogadott (de jure) szabályok megalkotása is lehetségessé válik.

c) egymás gazdasági fejlődését a kapcsolatokon és általános gazdasági helyzetükön keresztül (alapján) befolyásolják,

d) számos világprobléma megoldásában ugyanazon nemzetközi fórumokon — egymással politikai harcot folytatva és együttműködve —, tevékenykednek,

e) a mai világgazdasági jelenségek interdependens jellegénél fogva erőteljesen csökkent azon folyamatok köre, amelyeket a gazdaságilag erősebb fél

a másik kárára alakíthat anélkül, hogy önmaga lényeges veszteségeket szenvedne. A holnap világgazdaságában még nagyobb lesz a valószínűsége annak, hogy a gazdaságilag „agresszív” fél már középtávon is nagyobb veszteségeket szenved, mint okozni képes.

Nyilvánvaló azonban, hogy a két ellentétes világnézeti és osztálybázison fejlődő rendszer politikai harca — a világgazdasági folyamatok globalitása és interdependenciája ellenére — tovább folyik. A politikai harc fegyvereinek megválasztása során azonban a világgazdasági folyamatok globalitásából és interdependenciájából adódó következményekkel éppúgy számolni kell, mint a katonai eszközök felhasználási lehetőségének limitálásával biztonsági és fegyverkezéskorlátozási egyezmények esetén.

Az eddigiek során elsősorban arról szóltunk, hogy milyen új jelenségek kerültek felszínre a világgazdaságban a hetvenes évek elején és miként érintik azok a világgazdaság különböző résztvevőit, illetve döntési központjait. Indokoltnak érzem azonban egyrészt a probléma önsúlyánál, másrészt a világgazdaságra kifejthető hatásainál fogva, hogy elemzésem során még egyszer visszatérjek a fejlett tőkés országok helyzetével összefüggő kérdések általános mérlegelésére. Az általános mérlegelés során az alábbi kérdést kell felvetnünk: nem kerül-e a következő évek folyamán a többféle, az időben egyre súlyosabb formákat öltő krízisjelenségekkel (egyensúlyhiányokkal) túlterhelt (küzdő) tőkés gazdaság, amelynek most a cserearányok változásával is meg kell küzdenie; *általános gazdasági krízisbe*. *Általános gazdasági krízisről* — véleményem szerint — akkor beszélhetünk, ha a gazdasági folyamatok és tevékenységek keretei és méretei olyan mértékben esnek vissza, ami már a kölcsönös kötelezettségek egész egymásba kapcsolódó rendszerének automatikus (öntörvényű) felbomlására vezet. Ilyen összeomlás után a gazdasági tevékenységet csak új alapon és alacsonyabb színvonalon lehet újra elindítani.

Utalni szeretnék arra, hogy egy összeomlásszerű, általános gazdasági krízis a legsúlyosabb politikai és társadalmi probléma; azaz jelentkezése esetén nemcsak a nemzetközi gazdasági együttműködésben rejlő előnyök forognak kockán, hanem az ismert egyensúlyviszonyokon alapuló egész nemzetközi rendszer; a békés együttélés és az enyhülés is.

Gazdasági és társadalmi szempontból az a probléma, hogy fenntartható-e az instabilitás és feszültség ilyen súlyos formái egy antagonisztikus társadalomban, ahol a tőke és a munka antiinflációs programja szükségszerűen ellentétes; és a stabilizáció terhet mindegyik fél a másikra kívánja áthárítani.

Általában hol vannak az instabilitásnak és feszültségnek azon limitjei, amelyeken belül a helyzet még elviselhető és mikor lépi túl a gazdasági cselekvés e limiteket? Egzakt előrejelzést nemcsak azért nem lehet adni, mert a lehetséges cselekvési programok között a végén emberek (közgazdászok) tanácsai alapján emberek (politikuskok) döntenek, hanem azért sem, mert az instabilitást tápláló három tényező közül csak egy belső jellegű; bár annak

alakulását is elhatározó módon befolyásolják a külső tényezők. A másik két tényező esetében elsősorban nemzetközi gazdasági problémákról van szó, mégpedig olyanokról, amelyeknek alakulását a fejlett tőkés világon kívül kialakult gazdasági-hatalmi centrumok is befolyásolják. Hasonló nemzetközi összefüggések esetén azonban a felek nem elsősorban az adott probléma megoldására, hanem egymás lépéseinek ellensúlyozására törekszenek, ami nem ugyanaz.

Ennyi bizonytalanság közepette csak annyit mondhatunk, hogy — véleményünk szerint — az instabilitás tartós lesz (5—10 év), ezen időtartam alatt súlyos zavarok lesznek, krízisek iparágakban és egyes gazdaságokban, de a korábbiakban kifejtett kritériumokkal rendelkező *általános gazdasági krízist nem tartunk valószínűnek*. Ezen értékítélet (feltételezés) megkockáztatása után is szeretném hangsúlyozni, hogy a „súlyos zavarok” a szocialista országok exportja számára kedvezőtlen fejleményt jelentenek, a kereskedelmet átmenetileg számunkra hátrányos módon szabályozhatják, vagy a hosszúlejáratú hitelek feltételeit megnehezíthetik.

E rendkívül bonyolult, a világgazdaság jelenlegi folyamatait, e folyamatokhoz kapcsolódó érdekrendszereket és institutionális rendet mélyen érintő változások olyan körülmények között valósulnak meg, midőn a nemzeti gazdaságok növekedési trendjét és struktúráját a világgazdaság nagyobb mértékben befolyásolja, mint a gazdaságtörténelem eddig ismert korszakaiban. A kis vagy közepes piaccal (lélekszámmal) rendelkező országok a világgazdaságra szenzibilisek vagy vulnerábilisek. E megállapítás annyit jelent, hogy a nemzeti gazdaság növekedése, célrendszere, technikája, struktúrája és felhasználható eszköztára nagymértékben a nemzetközi összefüggéseken múlik. A világgazdasági folyamatok dinamikusan növekvő hatása azonban nemcsak a kis és közepes lélekszámú országokra vonatkozik, hanem olyan nagy gazdaságokra is, mint az USA vagy a Szovjetunió. A világgazdaságtól még olyan szeparálódásra hajlamos ország sem zárkozhat el, mint a Kínai Népköztársaság. A növekvő világgazdasági effektus természetesen nem azt jelenti, hogy a szóban forgó nagy gazdaságnak nincsen alternatívája. Az alternatíva átmenetileg az elzárkózás is lehet, de ez annyira irracionális és annyira ellentétben áll egyrészt a szóban forgó ország érdekeivel, másrészt olyan hatásokkal, amelyeket más területen saját választása alapján elfogad (a Kínai Népköztársaság esetében ilyen — például — a fegyverkezés, különösen az atomfegyverkezés), hogy a vezetés (új vagy folyamatos, hiszen az utóbbi is változtat politikát) előbb-utóbb revízió alá kénytelen vonni saját korábbi döntését.

Erőteljesen fejlődött a világgazdasági és világpolitikai kérdések közötti *összefonódás* is. Ez az összefonódás a 19. századtól fogva mindig megvolt, mert — például — a nemzeti biztonság kérdései mindig szorosan kapcsolódtak a gazdasági kérdésekhez. A békés gazdasági potenciál háború idején katonai potenciállá válik, a technológiai hatalom pedig meghatározza a fegyverkezés más hatalmakhoz viszonyított színvonalát.

Gazdasági feleslegeket kell létrehozni a fegyverkezés során is, amelyet minden országban a költségvetés alimentál. A 19. és 20. század számos háborújában a gazdasági blokádnak (azaz a másik fél katonai potenciáljának szélsőséges gazdasági eszközökkel megvalósuló tönkretétele) mindkét fél erőfeszítéseiben igen fontos szerepet játszott.

Napjainkban a különbség a hatás és összefonódás *intenzitásában, térbeli kiterjedésében* (a lényegesebb világgazdasági folyamatok minden országra hatnak), *komplexitásában* (a hatás alá kerülő országban e folyamatok széles és összefüggő területeket érintenek) és *kölcsönös meghatározottságában* van. (A hatások nemcsak A kontinensről mennek B kontinensre, hanem megfordítva is.)

A világgazdasági és világpolitikai kérdések erőteljes összefonódása következtében egyre gyakrabban használnak gazdasági eszközöket politikai célok elérésére, illetve megfordítva politikai eszközöket gazdasági célok elérésére. Az előbbi történt a Marshall-terv esetében, az utóbbi az USA-ba irányuló japán textilexport „önkéntes” csökkentésével kapcsolatban. Tapasztalat az is, hogy a gazdasági tevékenység paraméterei (keretei és szabályai) politikai alapon kerülnek megállapításra még abban az esetben is, ha a hatalom döntése szabad folyást enged az események alakulásának. A nukleáris korszakban a katonai erő felhasználásának lehetősége limitált és ez a körülmény lényegesen növeli a gazdasági eszközök szerepét a nemzetközi politikában.

A világgazdasági és világpolitikai cselekvések legerőteljesebb összefonódását éppen a Kelet—Nyugat kereskedelem mutatja, amely a különböző társadalmi-gazdasági rendszerben élő országok gazdasági kapcsolatainak legfőbb formája. E megállapítást pontosan nyomon követhetjük e kapcsolatok történetében, amely a hidegháború idején az embargóval kezdődött (gazdasági eszköz politikai cél szolgálatában), ami a kapcsolatok terjedelmét minimalizálta. (1953-ban a Kelet—Nyugat-i kereskedelem részesedése 1,2%-a volt a világkereskedelemben a két világháború között kialakult 6%-kal szemben.) Az enyhülés (olvadás) és a nemzetközi helyzet lassú javulása révén az embargót és a diszkriminációk különböző fajtáit enyhítették, majd a szocialista országok részéről határozott erőfeszítések történtek a forgalom emelése és ennek következtében a kereskedelem ezen fajtájának részesedése 2,8—3%-ra emelkedett.

Minden jel arra vall, hogy az európai biztonsági rendszer tartóssá tétele és élettél való megtöltése során a gazdasági kapcsolatok különlegesen nagy szerepet játszanak. Minden megegyezés ugyanis, amely kizárólag a politikai-biztonsági tényezőre korlátozódik, egyoldalú és „steril” marad, és pusztán meg nem támadási egyezményé válik. A „biztonság” azonban hosszabb távú és szélesebb fogalom, mert a nemzeti állam életének és fejlődésének minden lényeges komponensét érinti. A biztonsági rendszer helyes funkcionálásához szervesen hozzátartozik a *közös gazdasági érdekek* dinamikus növekvő mennyisége.

Ha a közös gazdasági érdekek mennyisége és minősége kielégítő, úgy a gazdaság — mint a nemzeti érderendszer fókusza — előmozdítja a kölcsönös bizalom növekedését. Nemzetközi feszültség esetén pedig a közös gazdasági érdek olyan moderáló erőt jelent, amely a felek politikailag szükséges (elkerülhetetlen) lépéseit tartalmilag vagy formailag enyhíti. Ezért a nemzetközi politika szempontjából az a kívánatos, hogy a kelet—nyugati gazdasági kapcsolatok nagyságrendjükben és súlyukban (jelentőségükben) gyorsan fejlődjenek. Mindkét félnek arra kell törekednie azonban, hogy előmozdítsa a közös érdekek létrejöttét és a kapcsolati formák korszerűsítését.

A világgazdasági és világpolitikai problémák egyre fokozódó összefonódása *minőségileg* új helyzetet jelent a nemzetközi politikai és gazdasági életben. Az összefonódás tényét illusztráló példák eddig a nemzeti gazdaságokra vagy legfeljebb az integrációkra vonatkoztak, és azt demonstrálták, hogy miképpen járnak el a cselekvő felek (az államok) a rendelkezésükre álló eszköztár felhasználása során. A nemzeti államok vagy integrációk érdekei, céljai és eszközei a nemzetközi gazdasági problémák megközelítésének és megvizsgálásának *szükséges, de nem elégséges* kiindulópontját képezik. Napjainkban egyre növekszik azon fundamentális kérdések (problémák) száma, amelyek bilaterális alapon vagy két integrációs egység együttműködése útján nem oldhatók meg. Nem pusztán játék a szavakkal, ha azt mondjuk, hogy vannak fontos nemzetközi kérdések és *vannak súlyos világproblémák*. E világproblémák jellegüknél, hatásaiknál vagy veszélyességüknél fogva az egész földgolyóra kiterjednek, és ennek következtében az egész emberiség sorsát érintik. Másfelől viszont csak az emberiség egésze rendelkezik azon eszközökkel, amelyek segítségével e súlyos problémák megoldhatók, illetve a veszélyek csökkenthetők.

E világproblémák közül néhányat szeretnénk a továbbiakban nagyon röviden megemlíteni és kiemelni, hogy azután feltegyük a kérdést: lehetővé teszi-e a világgazdaság jelenlegi institutionális rendje olyan koordinált vagy közös cselekvési programok tervszerű megvalósítását, amelyek

a) előmozdítták e problémák megoldását, illetve

b) minimalizálják azon veszélyeket, amelyek hasznos és fontos technikai folyamatok „mellékhatásai” gyanánt jelentkezve, az emberiség életfeltételeit rontják, vagy éppen veszélyeztetik.

A „*meg nem újuló erőforrások*”, elsősorban az energia kérdése képezi az első problémát. Nyilvánvaló, hogy az energia döntő szerepet játszik az ipari forradalomban és a technikai civilizációban. Neumann János arról ír, hogy „az ipari forradalom minden szakaszában több és olcsóbb energiát tett lehetővé”.² „A villamosság a legfontosabb erő, amely az automatika és az elektronika kibontakozásával a termelőfolyamatok összességének szinkronizálását

² Neumann János: Válogatott előadások és tanulmányok. Túlélhetjük-e a technikát? 103. lap, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1965.

előmozdítja” — írja R. A. Brady.³ Ma azonban egyre gyakrabban merülnek fel olyan feltételezések, hogy a meg nem újuló erőforrások az exponenciális jellegű gazdasági növekedés következtében kimerülnek. Az e véleménynek hangot adó tudósok a Paley Bizottságtól⁴ fogva a Római Clubig⁵ nagy eréllyel képviselik meggyőződésüket. Téves az a sokfelé elterjedt feltételezés, hogy ebben a kérdésben csak az iparosodott országok érdekeltek; hiszen a fejlődő országok az elmúlt évtizedben a hatalmon levő kormányzatok (rezsimek) gazdaságpolitikai állásfoglalását egyértelműen kifejező „fejlesztési tervek” (nemzetgazdasági tervek) alapján, erőteljes iparosítási programok megvalósításába fogtak. Alapvető problémát jelent tehát számukra az a kérdés, hogy valóban szegényebb, szűkösebb és ritkább természeti erőforrások állnak-e rendelkezésükre az iparosításhoz, mint a régebben iparosodott országoknak. Ha a cél az — és más aligha lehet —, hogy ezen országok, amelyek a világ népességének már ma is több mint 70%-át jelentik —, 3–4 generáción belül az egy főre eső termelésben és fogyasztásban megközelítsék a mai ipari országokat —, úgy a meg nem újuló erőforrások felhasználása sokkal nagyobb méreteket ölt, mint ahogy azt a Római Club tudósai feltételezték. Nyilvánvaló, hogy a tudományos és technikai haladás tágíthatja a fejlődés azon limitjeit, amelyeket a források korlátozottsága jelent. Az első cél — ebben a vonatkozásban —, hogy tisztán lássunk; azaz a Föld és a tengerek egészét figyelembe vevő *prognózisok* készüljenek nemzetközi összefogás alapján. Amíg ilyen viszonylag megbízható prognózis nem áll rendelkezésre, addig a tudomány és a technika nem képes arra, hogy új módon közelítse meg e kérdéseket. Mai tudományos ismereteink alapján már láthatjuk, hogy az ember és a természet viszonyában *új korszak* jött létre. Ebben a korszakban e viszony megfelelő alakítása egyik kulcskérdése a racionális társadalmi-gazdasági cselekvésnek. Minden jel arra vall, hogy a természeti erőforrások felhasználása során — akár a felhasználásra kerülő erőforrások mennyiségéről, akár azon hatásokról van szó, amelyeket a felhasználás vagy fogyasztás során a természetre kifejünk — éppen úgy tiszteletben kell tartanunk bizonyos határokat és egyensúlyviszonyokat, amint azt a társadalomban az emberi civilizáció (gazdaság és kultúra) építése során tesszük.

A technika terjedése és alkalmazásának rendkívüli veszélyei alkotják a második világproblémát. (Csupán közbevetőleg utalunk arra, hogy a világproblémák tárgyalásának sorrendje a jelen előadásban egyáltalán nem jelenti azok fontosság szerinti minősítését.) Azt szokták mondani, hogy a technikai

³ Robert A. Brady: Tudományos forradalom a termelésben. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest 1966. 299. l.

⁴ Paley Commission, Az Egyesült Államok Elnökének anyaggazdálkodási bizottsága, kiadványa: Resources from Freedom, Washington, 1952.

⁵ A Római Club különböző kiadványai közül Dennis Meadows—Donella Meadows: Limits to Growth.

fejlődés során „a környezet kicsivé és rosszul szervezetté vált”⁶ és „hosszúlejáratra, kritikus módon kezdjük érezni a Föld véges, tényleges méreteinek hatását”.⁷ Neumann János — akitől e sorokat idéztem — ebben az eszmefuttatásában a technikának a földrajzhoz és a világ politikai szervezetéhez való viszonyát veti fel. Erre a gondolatra még visszatérek, de utalnom kell arra, hogy a meglévő (a kialakult) technika Földön belüli terjedésével kapcsolatos problémákat szintén súlyosnak ítélem, hiszen a korszerű technika az emberiség túlnyomó többségéhez még el sem jutott; noha az ipari forradalom minden fázisában jobb kommunikációs lehetőségek álltak rendelkezésre, mint korábban. Vitathatatlan, hogy a technika elterjedésének bizonyos sávhatások között mozgó, szigorú társadalmi feltételrendszere van. A technika szempontjából ez annyit jelent, hogy fejlődése eddig *extenzív* alapon ment végbe: hiszen egyfelől a méretek adta korlátokba ütközik, másfelől nem jut el azokhoz, akiknek igen nagy szüksége volna jótékony hatásaira. (Természetesen az extenzív fejlődés nem egyedül a technika problémája, ugyanez a jelenlegi világgazdaságról is elmondható, ha glóbuszunk méreteiben gondolkozunk, vagy az energiaátalakítás hatásfokát vizsgáljuk.)

Egyes rendkívül fejlett technikák elterjedése viszont automatikusan a világ biztonságának veszélyeztetésére vezet, ha nem jönnek létre e kérdéseket szabályozó nemzetközi megállapodások. Ez a tendencia ma legtisztábban a haditechnikában érezhető, amelyben „a támadó fegyverek hatékonysága felborít minden lehetséges védelmi időskálát”.⁸ Közismert azonban, hogy az energiaproblémák megoldásában a nukleáris energia igen lényeges szerepet játszik. (1980—1985 között számos olyan jelentős ország lesz, amely összes energiatermelésének 15—25 százalékát produkálja nukleáris energiában.) Egyre több szó esik a magreakciós módszerek kiaknázásáról; valamint az elemek tömeges átalakításáról. Nyíltan vitatják a „szabályozott éghajlat” lehetőségét — ha ezt néhány évtizedes problémának is mondják. A nukleáris energia által megteremtett új lehetőségek, a Föld egészét érintő technikai vívmányok összekapcsolják a nemzetek életét, és akkor beáll az a helyzet, amelyet Neumann⁹ úgy jellemez, hogy „az a technika, amely most (ti. 1955-ben, a tanulmány megjelenése idején) van kifejlődőben és uralkodni fog a következő évtizedekben, úgy látszik, teljes ellentétben van a hagyományos és főként a jelenleg érvényes földrajzi és politikai egységekkel és koncepciókkal”. Ez a helyzet nemcsak a technika, hanem az emberiség válságát jelenti. E válságot azonban nem lehet a meglévő „földrajzi és politikai egységek” (azaz a nemzetállamok) megszüntetésével megoldani, mert erre a világ nincsen

⁶ Neumann János: I. m. 103. l.

⁷ Neumann János: I. m. 104. l.

⁸ Neumann János: I. m. 105. l.

⁹ Neumann János: I. m. 114. l.

készen. Nyilvánvaló tehát, hogy a probléma csak új területekre és problémákra kiterjedő nemzetközi együttműködés segítségével oldható meg.

A harmadik — *fundamentális világproblémát* a föld megnövekedett népességének élelmezése jelenti. A föld lakossága 2000-re 7 M-ra növekszik, oly módon, hogy 5,7 M ember lesz a fejlődő világban, 1,3 M pedig a fejlett országokban. Jelenleg a Föld lakosságának 71—72%-a él a fejlődő világban és produkálja az élelmiszertermelés 43—44%-át. Ha az évszázad végére megduplázódik a mezőgazdasági termelés, úgy az egy főre eső fogyasztás — világviszonylatban — változatlan marad, de a fejlődő országokban csökken. Miután ez a helyzet nem tolerálható, viszont 1965 és 1970 között viszonylag kedvezőbb eredményeket értek el a fejlődő országok a termelésben, az indikatív tervezéssel foglalkozó nemzetközi szervezetek (FAO) „megemelték” a termelési előirányzatokat. (Évi 3,6—4% termelési növekménnyel számoltak.)

A 70-es évtized elejétől fogva azonban lényeges lassulás és ingadozás kezdődött a termelésben, ami több tényező együttes hatásának eredője. A „zöld forradalom” nem váltotta be a hozzáfűzött várakozásokat, az energia-hordozók és a műtrágya megdrágultak, az időjárási feltételek romlottak. Sőt a meteorológiai távprognózisok arra utalnak, hogy az időjárási feltételek a jövőben is nagyobb területeken romlanak, mint javulnak vagy változatlanok maradnak. Ilyen körülmények között további erőfeszítéseket kell a mezőgazdasági termelés fellendítése érdekében tenni, de számolni kell azzal is, hogy az importszükségletek évről évre emelkedni fognak. Jelenlegi becslések szerint a fejlődő országoknak 1985-ben kétszer annyi gabonát kell importálniuk, mint a 70-es évtized elején.

E követelmény elérése nincs jelenleg biztosítva, hiszen a gabonakészletek sohasem voltak olyan alacsonyak, mint jelenleg, az amerikai terméseredmények 1974-ben gyengék és tapasztalat szerint rossz időjárás esetén a fejlett világhoz tartozó egyes országok is importálnak gabonát. Ráadásul az USA-ban, Kanadában és Ausztráliában olyan termeléspremixálási rendszer volt érvényben, amely szándékosan csökkentette a farmerek érdekelttségét a gabonatermelésben. A fejlődő országok most olyan nemzetközi összefogást sürgetnek (FAO világkonferencia 1974), amelynek keretein belül ők maguk nagy erőfeszítéseket tesznek a mezőgazdasági termelés emelésére, a fejlett országok (különösen az USA) előmozdítják a gabonatermelést, a termelők érdekeltté válnak a készletek fenntartásában, és nemzetközi egyezményt kötnek a termelés és termékgazdálkodás szabályozásáról.

Szabad legyen utalnom arra, hogy a fejlődő országok élelmezési problémáinak megoldása érdekében már 1967-ben megjelent művemben¹⁰ egy olyan világpiaci mechanizmus bevezetését javasoltam, amely a gazdasági életben megmarad az anyagi érdekelttség bázisán, de az emberiség jövődjével össze-

¹⁰ Bognár József: A gazdasági növekedés irányítása a fejlődő világban, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1967. 562—563. l.

függő néhány fundamentális kérdésben *állami (kormányzati) szinten* — a szükséghelyzetet, a rendkívül nagy érdekeket vagy veszélyeket tudomásul véve — letér erről az alapról és a helyzet megjavítása vagy a veszély kiküszöbölése érdekében cselekszik.

A negyedik nagy világproblémát annak a negyven fejlődő országnak és kb. 1 M embernek a helyzete jelenti, amelyeket és akiket legjobban sújtanak az áremelkedésekkel összefüggő, jelenlegi világgazdasági változások. E fejlődő országoknak a jövőben is importálniuk kell az elsősorban *termelési* célokat szolgáló olajat, az élelmiszerek jelentős részét, valamint a műtrágyát is. Ezen országok egy része sok csapást szenvedett az időjárástól is és ez számos kutató véleménye szerint a Szahara további terjeszkedésével függ össze. Olyan nagy országban, mint India, természetesen sokat lehet még tenni (szénhidrogéneket vagy nyersanyagokat találni, az öntözhető földek hányadát a mezőgazdasági termelésben emelni stb.), de az nyilvánvaló, hogy ilyen sűrűn lakott országban (ebben a tekintetben az indiai szubkontinens más országai is hasonló helyzetben vannak) hosszabb idő múltán — lehet csak érezhető eredményeket elérni.

Ezért nyilvánvaló, hogy e súlyos helyzetben levő országokat — *az emberiség 25%-át* — csak széles nemzetközi összefogással lehet megmenteni. Energiaimportjuk egy részét meg kell hitelezni, a mezőgazdasági termékeket részben ingyen kell biztosítani, a nemzetközi segélyeket ezen országokba kell koncentrálni. A segélyezésben és különféle akciókban pedig minden országnak részt kell vállalnia, így elsősorban a kolonializmus gazdasági hasznát a múltban bőségesen kiaknázó államoknak, de azon országoknak is, amelyek az áremelkedések eredményei gyanánt jelentős monetáris feleslegekkel rendelkeznek. Elő kell segíteni azt is, hogy e nehéz helyzetben levő országok a hiteleket olyan formában és határidőkkel fizethessék vissza, amely erőfeszítésekre készíteti őket, de reális.

Ötödik nagy világproblémának a természeti környezet és az ember viszonyát tartom. Közismert, hogy a modern ipari technika nagyarányú, de az ún. „mellékhatásokkal” nem számoló alkalmazása milyen súlyos problémákat okozott. Természeti környezetünk élővilág, de azt mégis „adott”-nak vettük és nem számoltunk azon bonyolult folyamatokkal és egyensúlyrendszerekkel, amelyeket termelőtevékenységünkkel befolyásolunk. A jelek arra vallanak, hogy a bioszféra és a hidroszféra egyensúlyát számos területen érezhetően megzavartuk. E veszélyek elhárítása vagy megelőzése csak széles nemzetközi együttműködés esetén lehetséges, hiszen a folyókat, a nagy tavak egy részét, a tengereket és a levegőt több vagy sok ország ipara és lakossága használja. Megvédésük is közös gondot jelent; beleértve a kutatást is, amely egyetlen ország tapasztalatait sem nélkülözheti.

Közgazdasági szempontból a környezetvédelem még egy nagyon lényeges elvi problémát vet fel. Szeretném azonban hangsúlyozni, hogy ezen elméleti problémának nagy gyakorlati effektusa van.

A klasszikus közgazdaságtan kétféle jószágot ismert: *gazdasági javakat*, amelyek szűkösen állnak rendelkezésre, tehát gazdálkodás tárgyát képezik, valamint *szabad javakat*, amelyek „korlátlan mennyiségben” állnak rendelkezésre. A szabad javak körébe sorolták a vizet és a levegőt; bár a víznek bizonyos felhasználási-fogyasztási módok esetén korábban is volt ára. A mai helyzetben már elmondhatjuk, hogy *nincsenek* többé szabad javak, mert az ember számára — élet és munkafeltételei biztosítása végett — a természeti környezetet meg kell védeni. A természeti környezet védelme és degradálódásának megakadályozása tehát olyan *költségtényezővé* vált, amelyet a beruházások tervezése során kalkulálni kell. E költségtényező azonban azon berendezések árától függ, amelyek a különböző iparágak káros melléktermékeinek a levegőbe vagy vízbe jutását (kerülését) megakadályozzák. Lehetséges, hogy e költségdifferenciák az egyes iparágak beruházási és termelési költségeiben olyan eltolódásokat okoznak, hogy azok már az adott iparágak más iparágakhoz képesti gazdaságosságát érintik.

A *hatodik nagy világproblémát* a tengerek felhasználása jelenti a korlátozottan rendelkezésre álló „meg nem újuló” források kiaknázásában. A tudomány és a technika mint a természeti erőforrások kulcsa lehetővé teszi a bolygónk kergét alkotó kőzetek és a légkör gázai mellett a tengerek kiaknázását is. Szakértőknek az a véleménye, hogy a tenger vizében található ércék és ásványok dúsíthatók, sőt többféle új módszer szaporíthatja majd a kitermelhető anyagok számát. A tengerfenék kimeríthetetlen forrása lehet a fémeknek és vegyi anyagoknak, ha sikerül megtalálni gazdaságos termelésük módszereit.

Számos vélemény szerint a tenger alatti olaj mennyisége felülmúlhatja a szárazföldön található olaj mennyiségét. Előzetes számítások szerint 1980-ban már a kitermelt olaj 30—40%-át, 2000-ben 40—50%-át adhatják a nyílt-tengeri termelőhelyek.¹¹ Természetesen e téren igen súlyos politikai és nemzetközi jogi problémák vannak, amelyeket csak nagy nemzetközi együttműködéssel lehet rendezni. Még az sincs egységesen rendezve, hogy a partmenti államok mekkora sávot birtokolnak; 29 ország beéri a 3 mérfölddel, 70 12 mérföldet követel, egyes országok pedig 200 mérföldet vetettek fel. Az 1973-as tengerjogi konferencia óta a jelek arra vallanak, hogy a felmerülő jogi, gazdasági, technikai, politikai és termelési problémák csak nemzetközi alapon oldhatók meg.

Egy ilyen összefogás esetén nem minden nemzet nyerne a mai helyzethez képest (pl. Kanada vagy Ausztrália), de a ritkán lakott, gazdag országok

¹¹ C. Fred Bergsten: *The Future of the International Economic Order: An Agenda for Research*, Lexington Books, D. C. Heath and Company, Toronto—London, 1973. 242. l. (*The Developing Countries in a Changing International Order — Overseas Dev. Council — James W. Howe*).

véleménye aligha lehet mérvadó. A többi országnak — amely a partmenti övezeten kívüli területeken folyó termelésben részt vesz — hozzájárulása alapján kell részesednie a kitermelt javakból.

Nem célunk most, hogy egy ilyen jellegű nemzetközi szervezet és vállalkozás problematikájába elmerüljünk; a nemzetközi politika és a gazdaság szempontjából az lenne a döntő, hogy nemzetek közösen elfogadott elvek szerint járulnának hozzá a termeléshez és részesednének abból. A nemzetközi vállalkozás tehát a tenger azon területeinek kiaknázására jönne létre, amelyek az emberiség közös kincsét képezik.

A világgazdasági folyamatokban, erőviszonyokban és szükségletekben beállott igen lényeges (alapvető) változások; így — többek között —

a) a biztonsági — a politikai és a gazdasági kérdések növekvő összefonódása napjainkban és a jövőben,

b) a különböző nemzeti gazdaságok fejlődési és növekedési feltételei között kialakult és egyre erősödő interdependencia,

c) az emberiség gazdasági és környezeti létfeltételeinek biztosítása (különös tekintettel a tengerek kiaknázására, valamint a hidro- s bioszféra megóvására),

d) azon nemzetközi gazdasági klíma biztosítása, amely — különösen a jelenlegi változásokkal kedvezőtlenül érintett — „fejlődő országok gyors növekedését előmozdítja”,

e) feltételezik és meg is követelik a nemzetközi gazdaság eddig kialakult institutionális rendszerének mélyreható megváltoztatását (átalakítását).

Az institutionális rendszernek — mint ismeretes — három síkja (döntési központja) van; a vállalati, a nemzetgazdasági (kormányzati) és a nemzetközi sík. E három központ súlya jelenleg is rendkívül eltérő a három résztvevő gazdaságában. A szocialista gazdasági rendszer egyik legfőbb jellemzője a nemzetgazdasági döntési szféra túlsúlya a vállalati döntésekhez viszonyítva. A tőkés gazdaságra — a tulajdonviszonyok adott rendszere következtében — a vállalások által hozott döntések a jellemzők. A fejlődő országokban egyrészt a gazdasági fejlődés feltételeit megteremtő társadalmi reformok szükségessége, másrészt a tőkés nagyvállalkozások által képviselt gazdasági hatalom (amely átcsapathat természetesen a politikába is) ellensúlyozása végett a kormányzati szint szintén *kezdeményező (és nemcsak „kiegyenlítő”)* szerepet játszik a gazdaság irányításában.

Az egész világgazdaságon belül növekszik a jövőben azon kérdések köre, amelyeket csak nemzetközi alapon lehet, vagy nemzetközi alapon a *legcél-szerűbb* rendezni. Ilyen kérdések — pl. — azok, amelyek a világ biztonságával, az emberi társadalom gazdálkodási és létfeltételeivel, valamint az államok közötti gazdasági viszonyok rendezettebb alapokra történő helyezésével függenek össze. A világ biztonságával összefüggő problémának tekinthetjük pl. az általános leszerelés, illetve korlátozott fegyverkezés kérdéseit vagy a

föld jelentős részén jelentkező éhség megelőzésének problémáit. Az emberi társadalom gazdálkodási és létfeltételeivel olyan kérdések függenek össze, mint pl. a rendelkezésre álló nyersanyagok felkutatása és feltárása — különös tekintettel az óceánokban található „meg nem újuló” erőforrásokra — vagy a környezetvédelem. Az államok közötti gazdasági viszonyok szabályozása új gazdasági-jogi kódexet jelentene, amelynek rendeznie kellene a gazdasági tevékenységnek új területekre történő kiterjedésével, a gazdasági folyamatok növekvő interdependenciájával, valamint a fejlődő országok számára szükséges nemzetközi gazdasági klíma megteremtésével összefüggő kérdéseket.

Az előadás terjedelmi korlátai miatt csak zárójelben és nagyon röviden szeretnék utalni arra, hogy az UNCTAD — amely már korábban is foglalkozott a nemzetközi kereskedelmet szabályozó általános és speciális elvek meghatározásával — 1972-ben nagy szótöbbséggel elfogadta Luis Echeverria mexikói elnök javaslatát, az államok gazdasági jogait és kötelességeit meghatározó Charta kidolgozásáról. A vita során a felszólalók túlnyomó többsége magáévá tette azon elgondolást, hogy e „chartának olyan súllyal kell rendelkeznie gazdasági téren, mint az Emberi Jogok Deklarációjának”. Az UNCTAD által kiküldött Munkabizottság — amely 31 állam szakértőit foglalta magában — elkészült ezen „univerzálisnak és minden államcsoport által elfogadhatónak” szánt dokumentum-tervezettel, amelyet a napokban terjesztettek az ENSZ 29. közgyűlésének gazdasági és pénzügyi bizottsága elé. Az okmányt, amelyet a 99 fejlődő ország „magatartási chartá”-nak nevez, az Egyesült Nemzetek Közgyűlése 1974 decemberében 120 igenlő szavazattal elfogadta. Az Egyesült Államok és néhány nyugat-európai szövetségese (összesen hatan) a Charta elfogadása ellen szavaztak.¹²

Természetesen a világproblémák és a nemzetközileg szabályozandó kérdések körének kiszélesedése egyben a nemzetközi gazdasági összefüggésekkel foglalkozó intéciók felülvizsgálatát és e feladatokra való alkalmassá tételét is magában foglalja. Nyilvánvaló az is, hogy hatékonyan szabályozni nemzetközi alapon csak a kérdések viszonylag szűk körét lehet; ezért nagyon gondosan kell megvizsgálni azon problémák jellegét, amelyek — megfelelő előkészületi idő után — valóban világproblémának vagy olyan nemzetközi kérdésnek tekintendők, amelyet nemzetközi alapon kell rendezni.

Az államok „gazdasági kötelességeinek és jogainak” szabályozását azért is napirendre kell tűzni, mert a gazdasági problémák egy része (hidro- és bioszféra kérdései, óceánok kincseinek kiaknázása) hosszabb távon *biztonsági* kérdéssé vált; de nem egy-egy ország, hanem *a világ és az emberiség létfeltételeinek biztonsági kérdésévé*.

12. Karl Becher: Charter of the Economic Rights and Obligations of State, German Foreign Policy 1974/5.

¹² A „magatartási charta” az ENSZ előtt, Világ gazdaság, 1974. nov. 29.

Számolni kell azzal is, hogy a nemzetközi osztályharc kérdéseiben a gazdasági tényezők egyre növekvő szerepet játszanak.

E körülményt több tényező együttes eredőjének tartjuk. Ilyen tényezők:

a) a politikai és gazdasági eszközök széles területen megnyilvánuló konvertálhatósága,

b) az enyhülési politika ellenzőinek jelentős része a gazdasági kérdésekre koncentrál (lásd azt a több, mint két esztendeje folyó harcot, amely az USA-ban a legnagyobb kedvezmény elvének a Szovjetunióra és az európai szocialista országokra történő kiterjesztése körül tombol),

c) a több gazdasági érintkezés több közös érdeket teremt, ami nagyon hasznos, de több érintkezés nagyobb súrlódási felületeket is okoz.

Az államok kötelességeinek és jogainak átfogó rendezése és az arra felépülő nemzetközi gyakorlat előmozdítaná, hogy a gazdasági kapcsolatok fejlődéséből a nemzetközi politika a legnagyobb hasznot nyerje a kockázati százalék csökkentése mellett.

Röviden szeretnék még utalni arra, hogy a részletesen ismertetett változások néhány összetevője a fejlett tőkés országokban is jelentős eltolódást hoz létre a döntési központok (vállalat — kormány) eddigi feladatmegosztásában. A kormányzati szinten hozott döntések súlya erőteljesen növekszik a vállalkozások által hozott döntésekhez viszonyítva. Ezt a fejlődést természetesen nem szabad túlértékelni, hiszen a szóban forgó állam osztályalapjai nem változnak. A hatáskörét kiterjesztő állam az a monopolkapitalista állam, amely a burzsoázia osztályuralmának megtestesítője.

Több tényező hat a döntési szintek közötti súlyponteltolódás irányába:

a) az ismert gazdasági nehézségek; különösen az ún. „antiinflációs cselekvési programok”,

b) az *integráció*, amelynek cselekvési rendszere túlnyomóan a kormányzatokra épül,

c) a multinacionális vállalatok érdekstruktúrájának szinte teljes elválása a nemzetgazdasági érdekrendszerrel,

d) a fejlődő országok antikolonialista gazdasági törekvései, amelyeket a vállalatok vagy multinacionális cégek sem kivédeni (elhárítani), sem átmeneti kompromisszumokig elvezetni nem képesek,

e) a korábban ismertetett világproblémák megközelítésének mechanizmusa (ti., hogy e kérdések megközelítésében az államok működnek közre),

f) más országok (elsősorban a szocialista országok) példája, amely akkor is hat és munkál, amikor e hatás jelenlétét a legnagyobb mértékben tagadják. (Az életképes precedens, illetve alternatíva hatása egy antagonisztikus ellentmondásokat megtestesítő társadalomban.)

Fejtegetéseinket azzal a megállapítással kezdtük, hogy a világgazdaságban *korszakváltás* megy végbe; véget ért az ötvenes években elkezdődött és viszonylag stabil konjunkturális viszonyok között megvalósuló expanzió

időszaka és egy új korszakba vivő *átmeneti periódus* vette kezdetét. Az átmeneti periódusban más nagyságrendben és összetételben; azaz *új kombinációkban* jelentkeznek azon tényezők, amelyek a nemzetközi gazdasági kapcsolatok fejlődését és ésszerű határait befolyásolják. E változások *elementáris erővel* lendítették meg az árakat, a *cserearányokat* és a *költségviszonyokat*; azaz a racionális export-import tevékenység feltételrendszerét. Másrészt tudományos felismerések eredménye gyanánt számos új problémával kell szembenéznünk; így a meg nem újuló erőforrások által megszabott fejlődési limitekkel, valamint a növekedés ökológiai határaival egy olyan időszakban, midőn az emberiség lélekszáma a század végéig megduplázódik. A régi feltételek megváltozása, az új követelmények megjelenése, a gazdasági folyamatok növekvő interdependenciája és összefonódása a nemzetközi politika és biztonság kérdéseivel parancsolóan megkövetelik az államok közötti gazdasági kapcsolatok új alapon történő rendezését és a nemzetközi gazdasági kapcsolatok institucionális rendjének korszerűsítését. E követelmények meg hiúsulása esetén a nemzetközi gazdasági kapcsolatok bizonyos formái éppúgy veszélyessé válhatnak a világ számára, mint a hidroszféra vagy a bioszféra egyensúlyának felbomlása.

Felmerül a kérdés, hogy van-e remény ennyi nagy probléma racionális megoldására egy ilyen — gazdasági értelemben is — nagyon nyugtalan világban, amelynek régi erő- és egyensúlyviszonyai már felbomlottak, de az erők új elrendeződésén alapuló új egyensúlyviszonyok megteremtése még egy évtized vagy ennél is hosszabb idő kérdése?

Elméletileg általában azt vallják, hogy reformok bevezetése esetén jobb viszonylagos egyensúlyviszonyokból elindulni, mert akkor a mozgás irányát, időtartamát és célját (végpontját) biztosabban szabályozhatjuk. A gyakorlati tapasztalat ilyen bonyolult folyamatok esetén, mint a világ-gazdaság — ezzel szemben — az, hogy az egyensúlyviszonyokat nem szívesen bontják fel abban az esetben, ha a dolgok *viszonylag* jól mennek. Ezért a nagyobb reformokat általában a kritikus helyzetek kényszerítik ki, midőn egyrészt minden, vagy nagyon sok tényező mozgásban van, illetve kockán forog és a kérdések megoldása elől nem lehet kitérni. A krízis formájában jelentkező új helyzet csökkenti azok ellenállását is, akik az új rendezés ellen vannak, mert a régi viszonyokhoz úgyszemint lehet visszatérni. E cselekvés természetesen kockázattal jár — minden más cselekvéshez hasonlóan —, de az új helyzet meg nem értése és a cselekvés halogatása kiszámíthatóan katasztrófához vezet.

A világgazdasági korszakváltással együttjáró folyamatok, eltolódások és bizonytalanságok mellett — amelyek minden nemzeti gazdaság növekedési feltételeit befolyásolják, ha nem is egyenlő mértékben és előjellel — még egy tényező szól amellet, hogy ebben az évtizedben megkezdődik a nemzetközi gazdasági rendszer megreformálása. E tényezőt abban véljük felfedezni, hogy

a világgazdaság mindhárom résztvevőjének *érdeke* az adott körülmények között a *változás*, noha a változás előmozdításának motívumai és a változás tartalmához fűződő érdekei gyökeresen (nagyon lényegesen) különböznek.

A fejlett tőkés országok realista vezetőkorei tudják, hogy a régi helyzet-hez nem lehet visszatérni és ideiglenes rendezésekkel a viszonylagos egyensúlyt hosszabb ideig nem lehet fenntartani. Érzik azt a növekvő nyomást, amely egyrészt a külső világ (szocialista országok, a különböző típusú fejlődő országok), másrészt a belső politikai erőtényezők (erősödő baloldal, szakszervezetek, stb.) részéről rájuk nehezedik. Remélik, hogy bizonyos követelmények elfogadása esetén jobb pozícióból folytathatják a harcot „fundamentális érdekeik” megvédéséért. Konzervatív, a megegyezés ellen levő, antikommunista erők természetesen szintén nyomást fejtenek ki a kormányzatra, de jelenlegi összetételükben aligha válnak képessé egy egységes cselekvési platform kidolgozására. A viszonylag józanabbak attól is óvakodni fognak, hogy a lehetséges cselekvés teljes terét átengedjék a baoldalnak.

Azon fejlődő országok, amelyek olajjal vagy jelentős nyersanyagokkal rendelkeznek, azért lesznek a változás mellett, hogy a világpiacon kivívott előnyeiket institutionálisan is konszolidálják. Jobb institutionális pozíciókból kiindulva az eredményeket könnyebb megtartani, vagy új területekre kiterjeszteni. A nyersanyagokban szegény és a mezőgazdaság gyengeségeivel küszködő fejlődő országok viszont csak egy új nemzetközi gazdasági rendszer megvalósulásától remélhetik a súlyos katasztrófától való megmenekülésüket és fejlődési feltételeik biztosítását.

A szocialista országoknak egyrészt lényeges gazdasági érdekei fűződnek az új nemzetközi gazdasági rendszer kialakulásához, másrészt jól tudják, hogy a nemzetközi gazdasági kapcsolatok egyre növekvő szerepet játszanak a mai világban. Ennek következtében a *béke* ma nem őrizhető meg olyan világban, amelyben a nemzetközi gazdasági kapcsolatok nem a népek és államok közötti közös érdekrendszerek megteremtését és a lehetséges veszélyek csökkentését szolgálják, hanem konfliktusok keletkezését és a veszélyek növekedését mozditják elő.

A nemzetközi politikában a haladó erők alakították ki a békés együttélés koncepcióját az atomháború alternatívájával szemben.

A nemzetközi gazdaságban is a haladó erőknek kell kialakítaniuk az új nemzetközi gazdasági rendszer azon koncepcióját, amely egyrészt minden nemzet számára előmozdítja a béke egyik alapját jelentő gazdasági fejlődést, másrészt megvédi e glóbuszon az emberiség élet- és létfeltételeit; a jelenleg élő és munkálkodó nemzedékét és azokét, amelyek utánuk következnek.

Az új nemzetközi gazdasági rendnek azt kell biztosítania, hogy a nemzetközi gazdaság a nemzetek közötti fejlődési különbségek elmélyítésének és kiegyezésének eszközéből a *viszonylagos kiegyenlítődés* eszközeivé válják.

AZ ÜZEMI DEMOKRÁCIÁRÓL

kerekasztal-konferencia

Megrendezésre került „A szocialista vállalat” kutatási főirány keretében 1974. december 6-án a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetemen

Az üzemi demokrácia témakörének interdiszciplináris jellege indokolta, hogy a konferencia munkájában különböző tudományterületek képviselői vegyenek részt: közgazdászok, jogászok, vezetés- és szervezéstudományi szakemberek és szociológusok. Így lehetőség nyílt arra is, hogy szembesítsük és közelítsük az eltérő álláspontokat, mind az azonos tudományágon belül, mind a tudományágak között. Ezzel hasznosan szolgálhatjuk a témakörben folyó kutatások koordinálását és szintetizálását.

A konferencia elnöki tisztét *Eörsi Gyula* akadémikus, a IX. Osztály elnöke töltötte be; a vitaindító előadást *Szabó Kálmán* akadémikus, a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem tanszékvezető egyetemi tanára, „A szocialista vállalat” kutatási főirány Koordináló Tanácsának elnöke tartotta.

Hozzászóltak: *Balogh József*, az MSZMP Politikai Főiskolájának tanára, *Bauer Miklós*, a Komplex Külkereskedelmi Vállalat jogtanácsosa, *Herédi István*, a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem docense, *Kárpáti Tamás*, a SZOT Elméleti Kutató Intézetének tudományos munkatársa, *Ladó László*, a Budapesti Műszaki Egyetem tanszékvezető egyetemi tanára, *Mód Aladárné*, a Központi Statisztikai Hivatal munkatársa, *Nagy László*, a Szegedi József Attila Tudományegyetem egyetemi tanára, a Munkaügyi Minisztérium főosztály-vezetője, *Nemes Ferenc*, a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem docense, a Szociológiai Kutatócsoport vezetője, *Sárközy Tamás*, az MTA Állam- és Jogtudományi Intézetének tudományos munkatársa, *Szabó József*, az MSZMP Politikai Főiskolájának rektorhelyettese, *Tímár János*, a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem tanszékvezető docense.

Az alábbiakban *Szabó Kálmán* referátumát, valamint az elhangzott hozzászólásokat és a zárszót közöljük. A kerekasztal-konferencia anyagának technikai szerkesztését *Tarján Dániel* végezte.

VITAINDÍTÓ ELŐADÁS

SZABÓ KÁLMÁN

Azt hiszem, a kérdés jelentőségéről nem szükséges beszélni. Az üzemi demokrácia egyrészt gazdasági, másrészt társadalmi, harmadszor politikai jelentőségű kérdés. Azt hiszem, nem egyedüli véleményem: ha azt akarjuk, hogy a következő időkben a vállalatokban levő tartalékokat jobban kimerítsük, mint eddig, vagyis növekedjék a hatékonyság, ahhoz erősíteni kell az üzemi demokráciát is. Társadalmi jelentőségű a kérdés, hiszen a munkásosztály vezető szerepének az üzemekben, a munkahelyeken való érvényesítéséről van szó — az üzemi demokrácia címszó alatt —, amely az egész társadalmi mozgásra is kihatással van. Harmadszor politikai jelentősége is van a kérdésnek

— úgy érzem, hogy Pártunk elsősorban erről az oldalról közelítette meg ezt a témát —, vagyis lényegében a Párt és a munkásosztály közötti kapcsolat elmélyítésének kérdéséről, a munkásosztály és szövetségeseinek kérdéséről, a vállalatoknál dolgozó értelmiség és a munkások közötti kapcsolatokról, tehát a politikai uralom gazdasági alapjának erősítéséről van szó.

A vita természetéhez talán még az is hozzátartozhatna — s ezt kérném —, hogy ezen a mai beszélgetésen ne az üzemi demokrácia fogalmáról vitatkozzunk. A magam részéről az üzemi demokrácián egyszerűen azt értem, hogy *a dolgozók aktívan és intézményesen részt vesznek a vállalat vezetési, irányítói tevékenységében*, amely megfelelő kötelezettségekkel és felelősséggel is jár, nemcsak joggal. A munkaviszonnyal, a munkavállalói érdekekkel stb. kapcsolatos jogok, illetve mozgalmi tevékenységek tehát *szükséges*, de *nem elégséges* feltételei annak, hogy az üzemi demokrácia kibontakozzék szocialista viszonyok között, ahol a munkásosztály uralmon van, ahol a vezető nem a tőkés menedzsere. Annál másabbnak és többnek kell lennie. Azzal többnek, hogy a dolgozó részt vesz a gazdálkodás ügyeiben. A gazdálkodást pedig felfoghatjuk úgy, hogy az a társadalmi tulajdon funkcionálása a vállalati önállóság keretein belül, és ebben a funkcionálásban való részvétel erősödő megnyilvánulása a gazdai mivolt. A továbbiakban ebben az — némiképp leegyszerűsített — értelemben — kellene alapul elfogadni — ha feltételelesen is —, mit értsünk üzemi demokrácián. Az is célszerű lenne, ha a vitában az állami szektort, azon belül is a termelőágazatokat tartanánk szem előtt, és legfeljebb kitekinténénk innen, ha szükségesnek látják a hozzászólók. Óvakodjunk attól is, hogy megpróbáljunk olyan kérdéseket felvetni vagy tisztázni, hogy mit értünk vállalaton, mik a vállalat funkciói — a szó gazdasági vagy társadalmi értelmében —, és hogy milyen a vállalat optimális nagysága stb.? Ezt mind azért mondom el, mert úgy érzem, hogy ilyen alapállás kell ahhoz, hogy a továbbiakban ne fogalmak körül folyjon a vita, hanem inkább a kutatásra és a gyakorlati teendőkre összpontosítsunk. Ezek után sorra venném a meghívóban jelzett kérdéseket.

I. A vállalati önállóság és az üzemi demokrácia

Evidenciának számít, hogy a vállalati önállóság egyenes arányban áll az üzemi demokrácia lehetséges mozgásterével. Tehát minél nagyobb a vállalati önállóság, elvben annál nagyobb az üzemi demokrácia, a részvétel mozgásterére, mert maga a vállalat is nagyobb önállósággal, mozgáslehetőséggel bír. Ezzel kapcsolatban most a következőket szeretném jelezni:

1. Ha a vállalati önállóságot a hatáskörre és a vagyona vonatkozó jogszabályi státuszunk vesszük, akkor bizonyos tipikus zavaró tünetekkel találkozunk, melyeket csak jelezni kívánok. A minisztériumoknak, a főhatóságok-

nak egymás közti viszonyában a vállalatokat illetően rendezetlenségek mutatkoznak. Az irányító szervek formálisan vagy informálisan beavatkoznak a vállalati gazdálkodásba. Beavatkozás esetén problematikus az anyagi kiesés vagy károsodás kompenzálása. Jogszabály írja elő meghatározott formákban az ellensúlyozást, ami azonban vajmi kevésbé funkcionál. A jog szintjén itt látom a zavaró tüneteket.

A kérdés: melyek azok a legfőbb intézményi faktorok, amik túlzottan korlátozzák a vállalati gazdálkodásnak a tervgazdálkodás egységes rendjében való önállóságát; mik az okok, és mi lehetne a megoldás lehetséges iránya?

2. Ha adva van a jogi státusz, akkor a vállalatok önálló gazdálkodási tere döntően gazdasági tényezőkön múlik. Elvben annál nagyobb a *gazdasági önállóság*, minél koncentráltabb a termelés és ennek megfelelően a szervezeti nagyság, minél konvertálhatóbb és korszerűsíthetőbb a technostruktúra — hadd ne fejtsem ki, hogy ezen mit értek —, minél nagyobb változékonyságra késztet a bel- és külföldi piac vagy a kényszerhelyzet, egy-egy vállalat a gazdaságpolitika preferenciaskálájának minél támogatottabb felén helyezkedik el, és végül minél nagyobb a vállalat szubjektív alkalmazkodó készsége, ami a vezetők és a dolgozók kvalitásain múlik.

A gyakorlatban azonban fölöttébb tarka a kép. Nem egyértelmű az összefüggés aközött, hogy objektíve a vállalati mozgástér mekkora, és aközött, hogy milyen hatékony a vállalat gazdálkodása. Az utóbbin nem egyszerűen csak jövedelmezőséget értek, hanem a működés dinamizmusát, amelyet vagy a vezetés kezdeményező ereje, vagy a körülmények és a környezeti tényezők kényszerhatása vált ki.

Ezzel szemben áll a másik jelenség: elég szoros a korreláció aközött, hogy egy vállalat milyen hatékonyan működik, milyen dinamikus (függetlenül attól, hogy a lehetőségei objektíve nagyobb vagy kisebb dinamizmust tennének lehetővé), és aközött, hogy az üzemi demokráciának milyen a tényleges fejlettsége és milyen az eziránti igény a vállalati szakemberek részéről és a kollektíva részéről.

A kérdés tehát az: levonható-e nagyjából olyan következtetés, hogy nagyobb gazdasági hatékonyságot akarni annyi, mint érdemibb üzemi demokráciát akarni, és fordítva.

3. Az üzemi demokrácia fejlettsége erősen függ egyfelől a gazdasági vezetők magatartásától, azok kvalitásától, a káderpolitikától, a továbbképzéstől stb., másrészt a kollektíva hagyományaitól és a társadalmi szervezetek által alakított légkörtől.

Kérdés: milyen súlya van ezeknek a tényezőknek, hogyan vetődnek fel azok a valóságban az idevonatkozó vizsgálatok tanúsága szerint?

4. Itt van a közüzemek kérdése, melyeknél nem remélhetjük, hogy saját maguk belátható távlatban finanszírozni tudják beruházásaikat. Az is lehet, hogy elméletileg ezeket nem is lehet vállalatszerű alakzatnak tekinteni.

Kérdés: elérhető ilyen gazdasági szervezetek esetén a kollektíváknak magas fokú demokráciája pl. úgy, hogy az alaprentabilitás bizonyos szabályok szerint biztosítva van?

Általánosabban úgy is felvethető a probléma: vajon az üzemi demokrácia magasabb fokra való fejlődésének nem elégséges feltétele-e a normális működéshez szükséges eszközökkel történő alapszerű gazdálkodás, függetlenül attól, hogy nagyobb bővítések általában állami támogatással történnek?

II. A vállalati belső elszámolási rendszer és az üzemi demokrácia

1968 óta a vállalatok terveket készítenek, illetve kötelesek tervezni törvény szerint is, tervezési önállóságot élveznek. Ez kitágította annak a lehetőségét, hogy a dolgozókat bevonják a tervezés előkészítésébe. A tünetek itt a következők:

1. Több szocialista országhoz képest, ahol nem önálló a vállalati tervezés, de bevezették az ellentervek, találkozótervek rendszerét (Bulgária, NDK, Szovjetunió), hazánkban elmaradás mutatkozik a tervezésbe való munkásbevonásban.

A tervezés a vállalati csúcok szakapparátusának belügye maradt; létrejöttek, illetve erősödnek a technokrata tendenciák, gyakorlatilag kész tervek kerülnek a dolgozók elé, igen sokszor a lenti vezetők elé is, és ritkán van mód, lehetőség arra, hogy a terveken változtassanak. Nagyon ritkák az előzetes tervvariációk. Vonatkozik ez a vállalati politikai és társadalmi csúcstestületek elé vitt előterjesztésekre is. Különösen feltűnő, hogy éppen a gyáregységek, üzemek sorsát leginkább érintő kérdésekben (távlati tervezés, technológiai irányvétel), tehát a stratégiai koncepciókban gyakran még az informatív megvitatás is hiányzik a szélesebb körök számára. Az az általános kép, hogy a dolgozók többsége jobban ismeri az országos fejlesztési előirányzatokat, mint a saját vállalatának más egységeiben folyó beruházásait. Ezek tehát a tünetek.

A kérdésem a következő: melyek a tervezésbe való bevonás alacsony fokának az okai? A pozitív példák alapján, milyen lépésekre volna itt szükség, amelyek azonban nem duzzasztanák a bürokratizmust, a papírmunkát?

2. A vállalati belső mechanizmust végső soron a technológia és gazdasági faktorok interdependenciája határozza meg, amely szükségszerűvé teszi egyfelől a szakirányítás hierarchikus rendjét, másfelől — bizonyos tűrési határok között — az üzemi demokrácia intézményi rendszerének ahhoz való alkalmazkodását. Ahogy a termelési viszonyok a termelőerőkhöz alkalmazkodnak, hasonlóan, az objektíve ésszerű szakirányítási rendszerhez is alkalmazkodnia kell a demokratizmus intézményeinek is, nem feledve a kölcsönhatást.

Az érdemi részvételnek egyik jellemző akadálya a belső egységek viszonylagos önállóságának a fejletlensége. Ez oka is és okozata is a hatáskörök és az irányítási funkciók túlzott centralizáltságának. Következménye: a feladatok kialakításában, a szervezés, a tervezés előkészítésében, a hibák feltárásában viszonylag gyenge a részvétel; a kollektíva tevékenysége nem tud eléggé kapcsolódni a vállalati összhatékonysághoz, a vállalati célokhoz, mert sokszor nem tudja, mivel járul hozzá az eredményhez, ha a tervét teljesíti; illetve amikor tudja is, hogy mivel járul hozzá, hiányzik az ő plusz teljesítményének valamiféle arányban való előzetes garانتálása.

Kérdés a következő: mit állíthatunk szembe az olyan ellenérvekkel, hogy

- az összvállalatnak így több jut (vertikális vállalatoknál gyakran fordul elő, hogy a belső árat lenyomják)?
- önálló elszámolást könnyebb a horizontális, nehezebb a vertikális vállalatnál, könnyebb az egyedi gyártásnál és nehezebb a sorozatgyártásnál megvalósítani?
- túl nagy-e az időráfordítás, ha a belső elszámolást igazán szilárd alapra akarjuk helyezni, ahhoz képest, amennyit ezen a réven többleteredményként elérhetünk?
- végül az olyan gyakran elhangzott ellenvetésekkel, hogy a helyi vezető nem ért ezen a szinten a feladatokhoz, illetve nem is kívánja azt a felelősséget vállalni, amely ráhárulna egy ilyen belső elszámolási rendszer és viszonylagos önmozgás esetén?

III. A közvetlen és képviseleti részvétel kérdései a gazdasági szervezetek egyes szintjein

1. Minden demokratikusan szervezett organizmusnak lényeges kritériuma a többségi elv. Mivel a szocialista vállalat eredendően demokratikus szervezet, a majoritási elv — mutatis-mutandis — rá is érvényes. A tünet itt nagyon egyszerű és felismert: eléggé általános jelenség, hogy a termelőüzemek fizikai dolgozóinak a szerepe sokszor elenyészően kicsi az üzemi demokrácia hatályos képviseleti fórumaiban, testületeiben, holott ők alkotják a többséget.

Tipikus ellenérvek a következők: a munkást nem érdekli a részvétel, nem fizetődik ki az neki sem anyagilag, sem morálisan; nem ér rá, mert beutazó; vagy nem ért hozzá. Továbbá a küldötti választás formális, akár bizalmiról van szó, akár másról. A küldötteknek amúgy sincs érdemi szerepe; ha pedig van és élni akarnak vele, akkor vagy baj éri őket, vagy integrálják őket az alkalmazotti vagy a vezetői szférába, amelynek működésében mint munkásnak kellene részt venniük.

Kérdés: helytálló-e ezek a tények, s ha igen, mely körülmények között?

IV. Az egyszemélyi és a testületi vezetés kombinációi, a döntésben való részvétel

Ha a demokratikus szervezet gazdasági egység, mint jelen esetben, azt hiszem, evidensnek látszik, hogy a többségi elvnek *párosulnia kell* a speciális szaktudás többszörös jelenlétével. Az oka az, hogy bonyolult műszaki, piaci, pénzügyi folyamatok, egyéb környezeti összefüggések átlátására, átfogására van szükség a hatékony irányításhoz, ez pedig speciális szaktudást és önálló munkakört kíván.

De éppen ez a kombináció, tehát a szakmai elv és a demokratikus többségi elv kombinációja okozza — elvileg és gyakorlatilag is — a legtöbb problémát az előrehaladásban. Melyek ezek?

A legtöbb vállalatnál nincs komplettálva az egyszemélyi vezetők és a kollektíva részvételi viszonya, sem a vezetői aktusokban, sem a hierarchia skáláján. Vizsgálataink szerint: amíg „fent” azt lehet mondani, hogy fórumhiány van — ha a pártszervezetet nem tekintem a kollektíva egésze képviselőjének, hanem a politikai felelősség hordozójának —, addig „lent” fórumbőség. Ezek általában olyan kérdésekkel foglalkoznak, amelyek ugyan önmagukban jelentősek, nem szabad elhanyagolni őket, azonban a gazdálkodás szempontjából mégis másodrendűek. A tervdöntések előkészítésében inkább a talpazattal nem kommunikáló csúcstestületek vesznek részt, ha részt vesznek. A tervteljesítésért folyó aktivitás viszont a munkahelyi kollektívánál az erősebb (munkaverseny, szocialista brigád stb.).

Az ösztönzési rendszer, a működési rend kialakításában vagy szabályozásában alapvetően szintén csak a csúcsoknak van szerepe (itt a kollektív szerződésre, a jövedelemszabályozásra stb. gondolok). Ugyanígy a vezető beszámoltatása is érdemben a politikai testületeknél történik. A művezetők számára igen sokszor már csak a bírsághatóság kellemetlenebb joga jut, és kevésbé az ösztönözhetőség kellemesebb lehetősége. Tehát szakadás van a csúcs és a középszinten keresztül az alsószint között.

Kérdések:

1. Redukálható-e a gazdasági vezetés fogalma szocialista vállalatnál az egyszemélyi vezetőkre, vagyis kizárható-e a vezetés fogalmából a kollektíva, ha egyszer a vállalat nem azonos a vezetővel, ha belső mechanizmusa sem azonos a vezetővel, ha belső mechanizmusa nem azonos a szakirányítás rendszerével, hanem egy alulról felépülő demokratikus intézményi rendszert is magába zár? (Ez egyébként így van a makro-mechanizmusnál is).

2. Kimondható-e a vállalat egyes szintjeire nézve is — amelyeken olyan egységek értendők, ahol az eredményhez való hozzájárulás mértéke felmutatható valamilyen formában, tehát a belső elszámolási rendszer lehetősége fennáll —, hogy azok vezetése sem egyéb, mint a gazdasági vezető plusz a kollektíva képviselőjének sajátos egysége, és hogy a képviselő viszonya koordinatív, mellérendelt a hasonló szintű egyszemélyi gazdasági vezetővel

(üzem-üzem, műhely-műhely), illetve alá-fölérendeltségnek kell érvényesülnie a kollektíva képviselőitől különböző szintű testületei között?

3. Mi volna a kompetenciák célszerű megosztása a különböző vezetési aktusokban és szinteken? A kompetenciák skálája az egyszemélyi vezető abszolút kompetenciájától (amely jogilag most legtöbbször deklarálva van, csak de facto nem így van) a kollektíva teljes kompetenciájáig terjedhet.

4. Értelmes vállalkozás lenne-e komplett kompetencia-modellek többféle változatban való kidolgozása, és ha igen, mely szempontokra építve legyenek variációk?

A mellékletben látható egyfajta modell. Az oszlopok a vezetői-irányítási aktusok skáláját mutatják, amelyek a végrehajtásig és az ellenőrzésig terjednek. A sorok négy szintet, s egy-egy szinten belül a vezetői, (képviselői) részvételi kompetenciát tüntetik fel. Az utóbbiak minden szintre és minden vezetői-irányítói tevékenységre nézve a következők:

- a) az egyszemélyi vezető teljesjogú kompetenciája;
- b) a kollektíva észrevételezési joga, ahol tulajdonképpen még mindig a vezető teljesjogú kompetenciájáról van szó;
- c) a kollektíva javaslattevő joga (a vétőjogot szándékkal nem tüntettem fel);
- d) véleményezési jog, illetve véleményeztetési kötelezettség;
- e) egyetértési jog; melynek egyik lehetséges változata az ún. közös döntés (ami a gyakorlatban többször előfordul; bizonyos kérdésekben közösen határoznak, noha az okmányt formálisan az egyszemélyi vezető írja alá);
- f) a kollektíva, illetve a képviselő teljes jogú kompetenciája.

A modellt nem a véglegesség igényével, hanem annak kedvéért írtam fel, hogy érzékelhető legyen, mit értek a komplettáltság hiányán és hogy ehhez hasonló, de persze tökéletesebben végiggondolt rendszerszemléletű változatokat kellene kidolgoznunk. S roppant előnyére válna kutatásainknak is, de bizonyára az ilyen irányokban kísérletező vállalatoknak is, ha sikerülne ezen változatokkal a gyakorlati megoldásokat megfelelően orientálni. Hiszen a vállalat maga is organizmus, tehát az irányító rendszernek is organikusnak kell lennie, hogy jól funkcionáljon.

V. A gazdasági döntésekért viselt felelősség alapkérdései

A demokratikus és a szakmai egyszemélyi elv kombinációjára alapozott vezetői-irányítói tevékenység akkor lehet hatékony, ha a döntési mechanizmusban való kollektív részvétel joga párosul a vele arányos kötelezettségekkel. Ami a vezető (felettes) kötelessége a kollektíva (beosztott) iránt, az a kollektíva (beosztott) joga a vezető (felettes) iránt, és fordítva, ami a vezető (felettes) joga, az a kollektíva (beosztott) kötelessége.

Melyek itt a problémák?

De jure az egyszemélyi vezető mindenért felelős. De facto, csak akkor vonható felelősségre, vagy gyakorlatilag csak akkor vonják felelősségre, ha visszaélést, ha jogsértő cselekményt követ el, vagy valamilyen felelősség terheli ilyenért. A rossz gazdasági döntéssel vagy tevékenységgel okozott anyagi kár azonban ilyenkor is messze nincs arányban a behajtható anyagi fedezettel. Itt tehát legfeljebb a leváltás, pénzbüntetés vagy valami más jöhet szóba, de ettől az ország vagy a vállalat még nem nyer elégtételt. Továbbá, ha rosszul látja el a feladatát, legfeljebb leváltják, áthelyezik, tehát gyakorlatilag a kárt a kollektíva és a társadalom viseli.

Kérdések:

1. A részvételi felelősség milyen vezetői aktusokban és hogyan volna szankcionálható?

2. Kombinált fórum tagjai között kidolgozható-e megfelelő feladatmegosztás, nemcsak elvileg, hanem konkrétan is? (Olyanra gondolok itt, hogy aki pl. a tervezésben, döntéselőkészítésben részt vett, annak köze legyen a terv leviteléhez is, ami fokozza részvételi felelősségét és azt a kötelességét nemkülönb, hogy támogassa a végrehajtást.)

3. Elképzelhető-e olyan rendszer, amelyben felelősségrevonást kell érvényesíteni, vagy felelősségrevonást kezdeményezni a felső vezetővel, szakmai vezetővel szemben, ha az a működési szabályzat vagy törvények által előírt decentralizált hatáskörbe tartozó kérdéseket felfelé ad át, vagy alulról felfelé magához von anélkül, hogy a szabályzatot módosítanák?

4. Kezdeményezni és érvényesíteni lehet-e a felelősségrevonást azokkal a gazdasági vezetőkkel szemben, akik a kollektíva kompetenciáját — amely valahol le van fektetve valamilyen elvek szerint — megsértik vagy figyelmen kívül hagyják?

5. Felelősségrevonás alkalmazható-e, és ha igen, miképp, a kollektíva vagy képviseleti szerveinek tagjaival szemben, hogyha egy olyan kérdésben, amelyben az egyszemélyi vezetőnek abszolút szabadsága van (például a végrehajtás), vagy amelyben egyetértés alapján döntöttek, nyomást gyakorolnak a gazdasági vezetésre, illetve sértik az egyszemélyi vezető jogkörét?

6. A gazdasági vezetők és a testületi szervek képviseleti tagjai között a különböző szinteken milyen funkciómegosztás volna célszerű, hogy ne mosódjék el a saját felelősségük, inkább ellenkezőleg, fokozza a kölcsönös együttműködés szellemét és a személyi felelősségviselés lehetőségét?!

S é m a

a gazdasági vezetésben való maximális munkásrészvétellel
(tipikus nagyvállalat modelljén)

MŰKÖDÉSSZINT	Vezetői-irányítói tevékenységek A részvétel neve (pártirányítás alatt)		1	2	3	4	5	6	7	8
			Vállalati stratégia és ötéves terv koncepciója	Vállalati ötéves terv	Ötéves tervre a nyereségből képzett alapok megosztásának arányai (fejl., szoc. kult., egységek)	Vállalati éves terv	Kollektív szerződés (szoc., kult. + gazdasági alap felhasználás, bér stb. cirek)	Működési és szervezési szabályzat; a hálókörök, irányítói funkciók megváltoztatása	Gazdasági nyilvántartás és elszámolás rendje és lényeges változtatás	Egységek, részleg, csoportok létesítési és szétbontási rendje, ill. változtatása
VÁLLALAT	Észrevétel és javaslattevés	a)								
	Véleményezési jog	b)				+			+	
	Egyetértési jog	c)		+				+		+
	Együttes döntés a vezetővel	d)	+		+		+			
	Teljes kompetenciájú döntés joga	e)								
GYÁR-ÉS GYÁREGY-SÉGI SZINT	Észrevétel és javaslattevés	f)								
	Véleményezési jog	g)	+	+		+			+	
	Egyetértési jog	h)			+		+	+		+
	Együttes döntés a vezetővel	i)								
	Teljes kompetenciájú döntés joga	j)								
ÜZEMI SZINT	Észrevétel és javaslattevés	k)	+							
	Véleményezési jog	l)		+	+	+	+	+	+	
	Egyetértési jog	m)								+
	Együttes döntés a vezetővel	n)								
	Teljes kompetenciájú döntés joga	o)								
MŰHELYSZINT	Észrevétel és javaslattevés	p)	+						+	
	Véleményezési jog	r)		+	+	+	+	+		
	Egyetértési jog	s)								+
	Együttes döntés a vezetővel	t)								
	Teljes kompetenciájú döntés joga	u)								

Séma folytatása

MŰKÖDÉSSZINT		A részvétel neme (pártirányítás alatt)		9	10	11	12	13	14	15	16
				Beruházás, műszaki fejlesztés szervezése	Termelés, term. előkészítés, értékesítés, szállítás stb.	Munkaszervezés, technikai racionalizálás	Munkaköri besorolás, egyéni ösztönzés (bértárlt, jutalom, prémium, részesedés)	Döntésvégrehajtás szabályozása, irányelvei	A gazdasági döntések operatív végrehajtása	A végrehajtás menet közbeni észrevételezése (kritika, módosítási javaslat)	A döntések és végrehajtásuk törvényes jogszabályoknak ellenőrzése
VÁLLALAT	Észrevétel és javaslattevés	a)		+	+	+				+	
	Véleményezési jog	b)	+				+				
	Egyetértési jog	c)				+		+			
	Együttes döntés a vezetővel	d)									
	Teljes kompetenciájú döntés joga	e)									+
GYÁR- ÉS GYÁRÉGY-SÉGI SZINT	Észrevétel és javaslattevés	f)				+				+	
	Véleményezési jog	g)	+	+				+			
	Egyetértési jog	h)				+					
	Együttes döntés a vezetővel	i)									
	Teljes kompetenciájú döntés joga	j)									+
ÜZEMI SZINT	Észrevétel és javaslattevés	k)								+	
	Véleményezési jog	l)	+	+	+			+			
	Egyetértési jog	m)				+					
	Együttes döntés a vezetővel	n)									
	Teljes kompetenciájú döntés joga	o)									+
MŰHELYSZINT	Észrevétel és javaslattevés	p)	+							+	
	Véleményezési jog	r)		+	+			+			
	Egyetértési jog	s)				+					
	Együttes döntés a vezetővel	t)									
	Teljes kompetenciájú döntés joga	u)									+

Séma folytatása

MŰKÖDÉSSZINT	Vezetői-irányítói tevékenységek A részvétel neme (pártirányítás alatt)		17	18	19	20	21	22	23
			Egyes kérdésekben alkalmi vizsgálát, felmérés, menet közbeni ellenőrzés	A döntésvégrehajtásának ellenőrzése, tájékoztatás alapján	A gazdasági vezető beszámolóitása	A vezetői beszámoló elfogadása és tevékenységének értékelése	A gazdasági vezető meg erősítése, felmentése, kinevezése	Az eggyel magasabb szintű képviselői fórum tagjainak jelölése	Az eggyel magasabb képviselői fórum tagjainak megválasztása és visszaváltása
VÁLLALAT	Észrevétel és javaslattevés	a)							
	Véleményezési jog	b)							
	Egyetértési jog	c)					+		
	Együttes döntés a vezetővel	d)						FB-ba	
	Teljes kompetenciájú döntés joga	e)	+	+	+	+		+	+
GYÁR-ÉS GYÁREGY-SÉGI SZINT	Észrevétel és javaslattevés	f)							
	Véleményezési jog	g)							
	Egyetértési jog	h)					+		
	Együttes döntés a vezetővel	i)						+	
	Teljes kompetenciájú döntés joga	j)	+	+	+	+			+
ÜZEMI SZINT	Észrevétel és javaslattevés	k)							
	Véleményezési jog	l)							
	Egyetértési jog	m)					+		
	Együttes döntés a vezetővel	n)						+	
	Teljes kompetenciájú döntés joga	o)	+	+	+	+			+
MŰHELYSZINT	Észrevétel és javaslattevés	p)							
	Véleményezési jog	r)							
	Egyetértési jog	s)					+		
	Együttes döntés a vezetővel	t)						+	
	Teljes kompetenciájú döntés joga	u)	+	+	+	+			+

HOZZÁSZÓLÁSOK

SÁRKÖZY TAMÁS:

Hozzászólásomban a Szabó elvtárs által felvetett 5 kérdéskör sorrendjében elsősorban azt vizsgálném, hogy a *jog sajátos eszközeivel* hogyan lehetne az üzemi demokrácia kibontakoztatásához hozzájárulni. Nyilvánvaló, hogy a jog az üzemi demokrácia nem minden területén tud hatni — alapvetően a döntésekbe való bevonás *előfeltételeinek* a területe az, ahol a jog hatása a legintenzívebb lehet.

1. A vállalati önállóság problémája

Nyilvánvaló, hogy kollektív részvételnek a vállalati döntésekben csak akkor van értelme, ha vannak olyan kérdések, amelyek *kizárólagos* vállalati hatáskörbe tartoznak. Hogy tartalmilag melyek ezek a kérdések, azt a *mindenkori* gazdaságpolitikának a *mindenkori* gazdasági mechanizmus keretében kell meghatároznia. De ilyen kizárólagos hatásköröknek, mégpedig relatíve széles körben, *lenniük kell*, mert ellenkező esetben nincs mibe bevonni a vállalati kollektívát. A jognak tehát tételesen meg kell határoznia a kizárólagos vállalati jogköröket és garanciákat kell adnia ezek elvonása ellen.

Jelenlegi vállalatiirányításra és vállalati gazdálkodásra vonatkozó jogszabályaink ebből a szempontból nem kielégítőek. Az állami vállalatokra vonatkozó 11/1967/V. 13./Korm. sz. rendelet látszólag igen nagy, sőt túl nagy vállalati önállóságot ad. Mivel azonban a vállalati jogokat, illetve köteleességeket nem határozza meg egyértelműen, számtalan olyan jogszabály jelenik meg, amely a vállalati önállóságot az osztársadalmi érdek biztosítása szempontjából *feleslegesen* korlátozza. Ezeknek a sokszor magasabb rendű jogszabályokkal ellentétes alacsony rendű szabályoknak közleményekbe, ajánlásokba egyéb, ún. „elvárásokba” bújtatott operatív beavatkozásoknak száma *igen nagy*; állandóan változnak, módosulnak, az egyes ágazatokban *eltérő* beavatkozásokra, vállalati kötelezettségmegállapításokra került sor.

Bizonytalan jogszabályainkban az *ágazati minisztériumok jogállása*, ágazati irányító és vállalatfelügyeleti funkciójuk egymáshoz való viszonya, az ágazati irányító és a vállalatfelügyeleti jogok tartalma. Tapasztalható, hogy ágazati minisztériumok ágazati érdekeket népgazdasági érdekeként feltüntetve pl. gátolják vállalataik ágazatközi kooperációit, az ágazatközi eszközáramlást és társulást — ismeretes olyan ágazati minisztériumi utasítás, amely a Kormány rendeletével szemben megtiltja vállalatának, hogy ingatlana kezelői jogát más minisztérium felügyelete alatt álló vállalatnak adja át stb. Úgyszintén *bizonytalan* a *funkcionális* gazdaságirányító szervek vállalatirányító tevékenységének tartalma is. Remélhetően ezen bizonytalanságokat

az előkészületben levő vállalati törvény meg fogja szüntetni, erre azonban csak akkor lehet képes, ha nem semmitmondó általános generalclausulákat fog tartalmazni, hanem *érdemben és részleteiben* szabályozza a gazdaságirányítás és a vállalatok közötti *teljes* kapcsolatrendszerét.

Ha olyan méretű jogszabályinfláció van a gazdasági életben, mint jelenleg (és ma sajnos jogszabályerejű, sőt néha erősebb is egy közlemény, egy ajánlás, egy irányelv), az az *üzemi demokrácia súlyos gátja*. Jelenleg egy vállalat életében bármikor alkalmazandó jogszabályok mennyisége és módosulásának gyakorisága olyan mérvű, hogy azt egy vállalati jogtanácsos sem tudja megjegyezni, nem egy igazgató, vagy különösen egy munkásokból álló kollektív képviseleti szerv. Ezért lenne lényeges a vállalati törvényben előírni egyfelől (rövid határidővel) az eddigi vállalatra vonatkozó joganyag intézményes felülvizsgálatát, másfelől azt az elvet, hogy a vállalati törvény után vállalatra érdemi jellegű jogot vagy kötelezettséget *csak* kormányzati szinten vagy csak a Kormány kifejezett felhatalmazása alapján miniszteri rendelettel, illetve államtitkári rendelkezéssel lehet megállapítani.

Végül egy olyan probléma, ahol a jogi szabályozás csak formális szerepet játszik, a közvetett gazdasági szabályozók kérdése. Az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete ezirányú vizsgálata tartalmazza azt az elképesztő adatot, hogy 1968 óta a részesedési alapra vonatkozó részben egymást módosító rendelkezések száma majdnem eléri a 150-et. Közelmúltban is megjelentek olyan szabályok, amelyek az előző év elejére visszaható hatállyal megváltoztattak igen lényeges adókulcsokat. Mindez felveti jogász részéről azt a kérdést, hogy a jelenlegi világgazdasági helyzetre is tekintettel *képes* e közgazdaságtudomány, a gazdaságpolitika a gazdasági szabályozók *relatív állandósítására*. Mert ha nem, az nagyon leszűkíti a kollektíva bevonási lehetőségeit az alapvető vállalati gazdasági döntésekbe, pl. a középtávú vállalati tervbe, a vállalati fejlesztésbe. A mai körülmények között a vállalati igazgatók joggal félnek ilyen kérdéseknek a kollektíva elé tárásától, hiszen bármelyik pillanatban *megváltozhatnak azok az érdekeltségi tényezők, amelyek a dolgozók döntéskialakítását befolyásolták*.

2. Vállalati belső szervezet és működés

Van olyan felfogás, mely szerint a vállalati belső mechanizmus nem jogi kérdés, a jog kizárólag a munkáltató—munkavállalói viszony szabályozására hivatott. Ez az állam—állampolgár viszony *mechanikus* lefordítása a vállalat szintjére. Összefügg ez azzal az elmaradással, hogy alkotmányos szinten is csak egyéni jogokról és kötelelıségekrıl van szó, *kollektívákról* szinte semmi. Ki kellene ezért *államjogi szinten* dolgozni a szocialista kollektívák jogállását, alapjogainak és kötelelıségeinek rendszerét. Ennek az alapelemei az Eörsi-féle kollektívaelméletben évtized óta le vannak fektetve, de ennek

tételesjogra való átfordítása mind ez ideig nem történt meg. Külsődleges jele ennek a lemaradásnak pl., hogy az állampolgárokat érintő jogszabályok előkészítése (családjogi törvény stb.) jóval demokratikusabb, mint a szocialista kollektívákra vonatkozóké, ez utóbbiak megvitatásába a vállalatokat nem vonják be stb. Mindebből következik, hogy eljött az ideje az egyedi munkaviszonyokra vonatkozó munkajog átalakításának — a szövetkezeti jog mintájára, de annak túlzásait nem átvéve — a *vállalati belső szervezeti és működési viszonyokat egységesen szabályozó vállalati joggá*.

A belső elszámolás jogi szabályozása körében az első kérdés, hogyan tudná a közgazdaságtudomány körülhatárolni azokat az ismérveket, amelyek alapján valamely belső egységnek (gyáregység, műhely, építésvezetőség) jogilag is biztosított, tehát a *vállalati központtal szemben is védett*, önálló elszámolást lehet biztosítani Nyilvánvaló, hogy az ilyen jogilag garantált önelszámolást nem lehet tetszőleges szintre levinni. A kérdést megfordítva, milyen közgazdasági ismérvek alapján lehetne a vállalatok közül kiemelni az olyan vállalatokat, amelyekben belül ilyen relatíve *jogilag is önállósult* egységek működnek. A belső önelszámolás kérdésének ugyanis véleményem szerint *nem az ún. részleges jogi személyiség megadása* az ugrópontja, tehát, hogy az egységnek külső szervezetekkel szemben polgári jogilag mennyire adunk önállóságot (erre a Ptk alapján amúgy is mód van), hanem hogy a *vállalaton belül milyen önállóságot* biztosítunk részére. Az ilyen belső önállóság vállalati központtal szemben való garantálásának több szocialista ország jogszabályaiban példáját találjuk (NDK, Bulgária). A kérdés másik oldala, hogy az egyes önelszámoló egységek között milyen jogilag szabályozott kapcsolatokat építünk ki, így a *belső szerződések rendszerét, vállalaton belüli quasi-bíráskodást* stb. Erre is több szocialista példa akad. Arra azonban vigyázni kell, hogy ezek a belső szerződések, „bíráskodások”, *ne váljanak bürokratikus formáságokká* (mint 1963—1964 során végrehajtott ipari átszervezésünk kapcsán), hanem *tényleges* gazdasági tartalom húzódjék meg mögöttük.

A belső elszámolás tartalmának kialakítása, mégpedig részletes kialakítása közgazdasági feladat, azt ne várják jogászoktól, hogy a vállalati törvényben ezt maguktól megoldják. Az azonban feltétlenül jogtudományi teendő, hogy a vállalaton belüli *általános szabályozó aktusok dogmatikáját* kidolgozzuk, itt elsősorban a *vállalati szervezeti és működési szabályzatokra* gondolnánk. Hatályos tételesjogunkban a vállalati igazgató hatásköre a vállalati működés és szervezet meghatározásánál *korlátlan*, elvileg pl. arra is módja lenne, hogy egy igazgatóhelyettes alá egyetlen egy szervezeti egységet se rendeljen. Itt tehát feltétlenül az lenne a feladat, hogy a *jogi szabályzást hozzáigazítsuk* a vállalatoknál fennálló közgazdasági és szociológiai körülményekhez.

Felmerülhet, hogy nem lehetne-e a *nagyvállalat egységes jogi típusát* kialakítani a mai trösztök, tényleges gazdaságirányító funkciót betöltő egyesületek, és a gazdaságirányítás által kiemelten kezelt, de jogilag egyszerű

vállalatnak minősülő hármashoz helyett, mégpedig lényegében a mai ún. *korlátozott jogkörű trösztök mintájára*. E korlátozott jogkörű trösztök működésére a MÉM területén igen jó tapasztalatok vannak. Ha ilyen jellegű nagyvállalatokat hoznánk létre, ez nagymértékben növelné a jelenlegi trösztvállalatok, illetve nagyvállalati gyáregységek önállóságát anélkül, hogy csorbítaná a központi irányítás jogait, másrészt megtisztítaná a hatályos jogunkban teljesen zavaros egyesülési jogállást: a ténylegesen trösztként működő egyesüléseket akként is kell szabályozni, a nem így működőket viszont *jogi személyiséggel rendelkező valóságos vállalati koordinációs társulásként*.

Az eddigiekből az is következik, mely szerint a jelenlegi teljesen egységesítő vállalati szabályzás *a jövőben nem tartható*, és a vállalati alapjogok és kötelességek kialakításánál a vállalatok között *mélyrehatóan differenciálni* kell, és nem csak az ún. közüzemekre kell speciális szabályozást kialakítani.

3—4. *Egyszemélyi és testületi vezetés, közvetlen és képviselői munkásrészvétel*

A vállalati igazgatók jogviszonya jelenleg nem egyértelműen szabályozott. Kifejezésre kell egyértelműen juttatni az *igazgató kettős kötöttségét*, azt, hogy egyrészt a *vállalati kollektíva tagja*, másrészt olyan tag, akivel szemben az *alapvető káderintézkedéseket* a gazdaságirányítás gyakorolja. Ebből következik, hogy nem szabad megengedni, hogy egyes gazdaságirányítási szervek más feladatokat tűzzenek az igazgató elé, mint amit a vállalat feladatául jelölnek meg. Ha ezt a szabályt nem tartjuk meg, létrejön a vállalati vezető tudathasadása. Nem egészséges, ha az igazgatót munkáltatói utasítással olyanra kötelezzük, amire a vállalatot nem volna jogunk utasítani. Nem egészséges, hogy akkor, amikor a vállalati kollektíva a nyereségben érdekelt, az igazgatónak rendszeresen olyan feladatokra tűznek ki prémiumot vagy más jutalmat, amelynek végrehajtása a kollektíva nyereségét csökkenti stb. Nem lehet az *igazgató munkaviszonyát tartalmilag tehát ugyanúgy szabályozni, mint bármely dolgozóét*, mert abból csak anomáliák adódnak, hanem *sajátos igazgatói jogviszonyt* kell kialakítani.

Magam részéről egyetértek azzal a táblázattal, amit Szabó elvtárs a vállalatban belüli kollektív vezetés bevezetése tárgyában előterjesztett — érdemi helyességének elbírálása természetesen alapvetően társadalom- és gazdaságpolitikai feladat. A Szabó elvtárs által javasolt döntésmegosztási konstrukció *semmilyen jogi alapelvet* nem érint — természetesen, hogy bevezetése esetén számos, az egyszemélyi felelős vezetés túlzott és sematikus érvényesítésén alapuló jogszabályt át kell szövegezni, de hát voltaképpen ez a jogalkotó mindennapos feladata. Természetesen jogszabályba való átültetés előtt a táblázatot *finomítani* kell, pl. gondolni olyan esetek feloldására, amikor a

döntéshez egyetértés kell, egyetértés nincs, de valamifajta döntést mégiscsak kell hozni stb.

Egyébként megjegyezném, hogy az egyszemélyi felelős vezetés érvényesítésére való törekvés olyan erős nálunk, hogy a gyakorlatban *akkor sem érvényesítjük a kollektív vezetést, amikor erre a jogszabály lehetőséget ad, sőt tulajdonképp kötelezővé is teszi.* Ez a helyzet a vállalatok társulása útján keletkező *közös vállalatoknál*, pl. amelyeket a jogszabály értelmében igazgatótanácsnak kellene kollektívan vezetnie és mégis a tapasztalatok szerint az igazgatótanács csak formális vezető szerv és a tényleges vezetői hatalom az ügyvezető igazgatónál vagy valamelyik vállalat igazgatójánál van. Ha valamennyi állami vállalatnál bizonyos mértékig helyet akarunk adni a kollektív vezetésnek, akkor mindenekelőtt azokat a lehetőségeket kellene kimeríteni erre, amelyeket a jog már eddig is megnyitott.

5. A gazdasági döntésekért viselt felelősség

A már hivatkozott gazdasági jogszabályinfláció roppantul *megnehezíti* a jogi felelősségrevonás *következetes* érvényesítését. Ma úgy vezetni egy vállalatot, hogy az igazgató minden jogszabályt vagy quasi-jogszabályszerű előírást betart, lehetetlen, illetve ha lehetne, úgy az meglehetősen káros lenne a népgazdaságra. Némi túlzással általánosítható az az iparirányítási tapasztalat, hogy éppen a legjobban dolgozó, politikailag-erkölcsileg a legjobban megbecsült vállalati vezetőkkel szemben indul a legtöbb fegyelmi vagy szabálysértési eljárás. Más szóval itt a *jogi és politikai-erkölcsi felelősség egészségtelenül szétválik* és bizonytalanság keletkezik abban, hogy egy jogszabálysértés mikor von maga után felelősségrevonást és mikor nem (illetve esetleg dicséretet is). Nyilvánvaló, hogy a politikai-erkölcsi és jogi felelősség teljes egységítése nem lehetséges, de a jövőben az *erőteljes közéletésre* kellene a hangsúlyt helyezni.

Másik probléma az egyszemélyi felelős vezetés elvének *mechanikus értelmezése* a felelősségrevonás terén. Ha a vállalatnál bármilyen szabálytalanság történik — helytelen rakodás, egy műhely kéménye füstöl stb. —, úgy a tanács vagy az illetékes hatóság kiszab a vállalati vezetőre egy bizonyos összegű bírságot, amit aztán a minisztérium sokszor, miután tőle független körülményről van szó, valamilyen burkolt módon, jutalommal stb. visszajuttat részére. Ugyanezt csinálja az igazgató az üzemegység-vezetőkkel szemben stb. Mindezek a jelenségek a felelősségrevonás *erkölcsi alapjának lerontására* alkalmasak. A jognak tehát ezen a területen a *vezetői felelősség sajátos elveit és formáit* kell kialakítania. Pl. élesebben megkülönböztetni az intézkedésért, illetve az ellenőrzés elmulasztásáért való felelősséget. Vagy másik szabály lehetne, hogy a vezető mindenért felel a vállalatnál, kivéve ha a konkrét cselekményekért felelőst tud állítani maga helyett. Ha azonban az

ilyen felelősségrevonást érdemlő esetek elszaporodnak a vállalatnál, úgy ez a vállalat egész vezetését jellemzi, és már az igazgató felelőségét kell felvetni. Az igazgatói felelőségnek új szankciót kell intézményesíteni, túllépve a munkajog jelenlegi szűk formáin, beépítve e sajátos felelőségi rendszerbe olyan, egyébként nem felelőségi elemeket is, mint anyagi érdekeltségi hatások, illetve a leváltás.

LADÓ LÁSZLÓ:

Egyetértek azzal, hogy a célt szolgáló jogi szabályozás vagy legalábbis kodifikálás, rendszerbefoglalás szükséges. Ha nem kellően szabályozott, hogy ki miben dönthet, minek az elrendeléséhez szükséges meghatározott funkciókban levő személyek vagy kollektívák egyetértése, vagy véleményének meghallgatása, hol kell az egyet nem értést a döntést megakadályozó tényezőnek tekinteni, akkor az üzemi demokráciában meglévő jelentős potenciális erő nem hasznosítható a legjobb hatékonysággal céljaink elérésére. A szükséges jogi kodifikálással együtt kell járnia a joggyakorlók kellő tájékoztatásának is; jó, ha ez tipikus példák ismertetésével történik.

Ezt előrebocsátva, szabadjon a munkaterületemhez közelebb álló vállalati hatékonyság, gazdaságosság, illetve tervezés szempontjából néhány gondolatot felvetnem. A téma kapcsán felmerül bennem Marx azon megállapítása, amelyet a kooperációval kapcsolatban tett, valamint a karmester és a zenekar kapcsolatáról szóló példája. Nyitott kérdés ugyanis, hogy társadalmi, illetve vállalati érdekből mikor és miben nyilvánítsanak a dolgozók véleményt. A zenekar példáját alapulvéve nyilvánosan a hangverseny műorszámainak kitűzése, az egyes szólamokat vivő zenészek személye, a produkció után az egész tevékenység és a részmunkák értékelése lehet téma. A műsor előadása alatt azonban teljes egészében a kottát, illetve a karmestert kell követni. A zenekarnak is az az érdeke, hogy együttesen hasznosat produkáljon, ami az egyéni érdekek meghatározott időbeni alárendelését igényli. Vállalati vonalra irányítva ezt a gondolatsort, véleményem szerint jelentős disztingválás szükséges többféle szempontból:

— Az első az üzemi demokrácia érvényesítésének időpontjával függ össze, abban az értelmezésben, hogy a döntést megelőző előkészítő fázisban szinte korlátozás nélkül célszerű érvényesíteni a „beleszólás”, illetve javaslat-tétel jogát, a terv végrehajtása folyamán csak korlátozott mértékben, a teljesítés értékelésénél ismét széleskörűen.

E témánál szükséges a tervezéstechnika fejlődését, különösképpen a számítógéppel folyó munkát figyelembe venni: ha ugyanis a kritériumok, célok már eldöntöttek, akkor a számítógép — pl. a termékstruktúra optimalizálása során — olyan nagyszámú összehasonlító, rendező műveletet végez, amelyet senki fejben áttekinteni nem tud. Számos esetben előfordul, hogy az

„egész” érdekében részeket (pl. egyes gépeket) rövidebb ideig leállít. Ha az emberi fejben lehetséges ismeretek alapján valaki is javasolná, hogy a munkával el nem látott géppel dolgozzanak fel mégis bizonyos anyagokat, annál nagyobb a valószínűsége a végső fokon káros zavar keltésének, minél jobb és teljesebb körű a számítógépes programozás. Tudomásul kell venni, hogy a technika fejlődésével jelentősen megváltoznak azok a területek, amelyek csak emberi tapasztalatok, meglátások szerint módosíthatók. Félreértések elkerülése végett azonban ki kell hangsúlyozni, hogy a tevékenységek tartalmi, érdemi részének meghatározását mindig ember fogja végezni; a progresszív javaslatok, észrevételek területe áthelyeződik.

— Feltétlenül disztingválni kell aszerint, hogy egészében ún. veszélyes üzemről van-e szó vagy sem. Nagyon fontos a veszélyesség jellege és mértéke is. A közlekedési üzemek területén súlyos katasztrófát eredményezhet az, ha kisebb feladatok végrehajtására hivatott kollektívák a nagy rendszeren belül egyénileg döntenek. Az egyes közlekedési rendszereken belül is lényeges különbségek vannak. Ebből adódóan, különösen a veszélyes üzemeknél, nagyon pontosan meg kell jelölni azt a határvonalat, amely elválasztja egy mástól az üzemi demokrácia érvényesítésének területét az utasítások egészen pontos végrehajtásának szférájától.

— Az előbbi témához kapcsolódó további felvetés: Számos vállalatban belül rendkívül eltérő az üzemekben folyó munka veszélyessége. Így pl. olyan vállalatnál, amely melegüzemekkel rendelkezik, az üzemi demokrácia megnyilvánulásának egyes módozatait a gyakorlatban másképpen célszerű szabályozni, mint pl. műhelyrendszerű gyártásban forgácsolást végző üzemeknél. Természetesen ez nem jelenti azt, hogy az alapvető kérdésekben a veszélyesebb munkát végzőknek kevesebb joguk lenne, mint a többi dolgozónak. A felvetett disztingválás s azzal együtt a munkafegyelmi kapcsolat a kiadott tervfeladatok végrehajtásának módjára vonatkozik és alapvető célja a dolgozók testi épségének biztosítása.

Szabó Kálmán elvtárs a kerekasztal-konferencia eredményességének érdekében bevezetőjében felvetette, hogy lehetőleg ne foglalkozzunk az üzemi demokrácia értelmezésével. Elismerve ezt az igényt csupán annyit szeretnék megemlíteni, hogy az üzemi demokráciát mindig kapcsoljuk össze a társadalmi haladást szolgáló érdekekkel. Gondolom, hogy ez így szinte természetesnek tűnik, talán nem is kellene kihangsúlyozni. Javaslatomat azonban azért teszem meg, mert az üzemi demokrácia érvényesítésének és a társadalmi haladás biztosításának együttes említése bizonyos korlátozást jelent, mégpedig véleményem szerint nagyon szükséges korlátozást. Ismert például, hogy a vállalatban belüli anyagmozgatás viszonylagos elmaradottsága jóval több munkaerőt köt le, mint amennyi technikai és technológiai fejlettségünk mai szintjén indokolt lenne. Meglevő munkaerő-gondjainkon sokat segítene, ha sok anyagmozgatót termelőmunkára lehetne átirányítani. Ha azonban megkérdeznénk

azokat az anyagmozgatókat, akik szakmai képzettséggel nem rendelkeznek, hogy kívánnak-e betanított munkásként pl. valamely szalag mellett dolgozni, az esetek többségében valószínűleg nemleges lenne a válasz, részben bérezési okok miatt is. Társadalmi érdek az érintett képzetlen munkások tekintetében is azt kívánja, hogy az az anyagmozgatás, amely alapvetően csak az emberi fizikai munkán alapszik, mielőbb megszűnjön, mert jóval alatta van a környekre jellemző egyszerű átlagmunkának. Ezen a területen tehát az üzemi demokrácia érvényesítésének ezen legegyszerűbb módja nem vezetne célra; demokratikus és humánus úton, meggyőzéssel, átképzéssel el kell érni, hogy az érintettek vállalják az új munkakört.

Nem annyira pregnáns, de hasonló problémák mutatkoznak az automatizálásnál. Kevesen örülnek az olyan termelésregisztráló berendezéseknek, amelyek a gépi állásidőt és más fogyatékoságokat kimutatják. A közlekedésben sem kedveltek azok a „kémeknek” nevezett műszerek, amelyek a gépkocsi-igénybevételnek számos jellegzetességét pontosan rögzítik. A számítógépek, továbbá a példákkal illusztrált regisztráló stb. berendezések célja, hogy a vállalati munka hatékonyságát, eredményességét növeljék. A mi rendszerünkben ez társadalmi érdek. Ismét hangsúlyozom, hogy a realizálásnak szükségszerűen sajátos az útja, alapvető fontosságú a helyes tájékoztatás, meggyőzés, majd a berendezések munkábaállítása után, információk oly módon való hasznosítása, hogy ismét csak az egész kollektíva érdekeit szolgálják, figyelembe véve azt, hogy egyes dolgozók némelykor nehezen szokják meg az új rendet.

Az üzemi demokrácia témáját tárgyalva, alapvetően a munkások demokratikus jogainak érvényesítéséről, a vezetés funkcióiban való részvételről beszélünk. Véleményem szerint ez annyiban kétségtelenül helyes és szükséges, mert az elmaradás ezen a téren a legnagyobb. Emellett azonban figyelembe kell venni, hogy minden vállalatnál számos olyan alkalmazotti szervezeti egység létezik, amelynél a helyesen értelmezett üzemi, illetve vállalati demokrácia gyakorlásának előmozdítása ugyancsak szükséges.

Végezetül néhány gondolat, illetve tapasztalat az üzemi demokrácia gyakorlásának kérdéseire:

Amikor az üzemi demokrácia fejlesztése fontos feladatként előtérbe került, néhány tanszéki munkatárssal igyekeztünk megvizsgálni, hogy alapvetően milyen tényezők, körülmények korlátozzák vállalatainknál az üzemi demokrácia érvényesítését. A feltárt korlátokat csoportokba soroltuk, három fő csoportot képeztünk:

- Az elsőbe a népgazdasági és ágazati szintű szabályozásokat,
- a másodikba a környezet különféle hatásait, és
- a harmadikba a vállalatban belüli helyzet által meghatározott tényezőket soroltuk.

E kategorizálás is arra utal, hogy az üzemi demokrácia érvényesítésénél a rendszerösszefüggések fontos szerepet játszanak. Természetesen nem gondol-

tunk arra, hogy e három kategória minden egyes tényezőjét pontosan megfogalmazzuk; a feltárt, befolyásolást gyakorló körülmények száma mégis utal néhány, véleményem szerint el nem hanyagolható jellegzetességre. Ezek a következők:

Fejlettségünk jelenlegi szintjén az üzemi demokrácia kibontakoztatásának fejlesztésében nem a népgazdasági vagy ágazati szintű szabályozások jelentik az alapvető korlátokat, hanem igen pregnánsan a vállalati vezetés színvonala és módja. Ha csak valamennyire is jó volt az összeállításunk, akkor az arra utal, hogy politikai és gazdasági szempontból egyaránt jól vezetett vállalatoknál a mai szabályozási rendszerben is nagyon sokat lehetne tenni az üzemi demokrácia fejlesztése érdekében.

Mintegy százféle korlátozó tényezőt tártunk fel, s ezeknek legnagyobb része a vállalati szférához kapcsolódik. A felső szintű korlátként figyelembe vettek között is több olyan van, amely csak akkor jelentkezik problémaként, ha a vállalat elmulasztja a dolgozók kellő tájékoztatását. Ilyen korlátok a népgazdasági tervből eredő konkrét szabályozások, a különleges okok miatt felmerülő erőforrás-korlátozások stb.

A vállalatok életére nagyon serkentő és a társadalom fejlődése szempontjából rendkívül hasznos, ha a dolgozók munkafelajánlásokat tesznek. A vezetés akkor jár el helyesen, ha ennek legfontosabb és reális területeit előre megjelöli. Ilyen esetben nem fordulhat elő, hogy a jóhiszemű felajánlások a termékösszetétel kedvezőtlen alakulásához vezetnek, vagy pl. olyan anyag felhasználást teszik szükségessé, amely szűkösen áll rendelkezésre, vagy megfontolt elemzés után célszerűbben lett volna hasznosítható.

Az üzemi demokrácia gyakorlását fékező korlátok feltárása során szerzett eddigi tapasztalatainkat igyekszünk, ipari megbízások kapcsán vállalatoknál folyó szervezési munkánkban hasznosítani, és a szervezési munka integráns részeként olyan tájékoztatási, tervezési, döntési rendszerre javaslatokat kidolgozni, amelyek egyrészt megteremtik az üzemi demokrácia jobb érvényesítésének vállalati előfeltételeit, másrészt közvetlenül is előmozdítják megvalósítását.

Említést tettem az üzemi demokrácia oly módon való értelmezéséről, hogy az a vezetés funkcióiban való részvételt jelentse. Munkaterületünkhöz különösen a vezetés tervezési és szervezési funkciója áll közel. Nagyon kézenfekvő és a szervezési munkában nem kellően érvényesített gyakorlat, a veszteségforrások feltárásában a dolgozók véleményének és javaslatainak megismerése. A veszteségforrás megjelölése tulajdonképpen csak információadás, a szervezők számára könnyen elérhető; sokan ennél meg is állnak, s nem jutnak el a második nagyon fontos lépésig, a dolgozók javaslatainak kikéréséhez, annak érdemi mérlegeléséhez, megvitatásához, majd a javaslatok felhasználásáról szóló tájékoztatáshoz. Hiba lenne azonban a dolgozók véleményének kikérését csak a veszteségforrásokra korlátozni. Konkrét tapasztalataink

bizonyítják, hogy több, viszonylag bonyolult szervezési feladat megoldásához is fontos javaslatokat tudtak adni. Ismert, hogy az emberek általában szívesebben vesznek részt olyan feladat végrehajtásában, amelynek kitűzésében is részt vettek. A probléma csak az, hogy az elérendő célokat, a rendelkezésre álló lehetőségeket, figyelembe veendő korlátokat a dolgozóknak meg kell mondani, és ily módon a javaslatok terét meghatározni. Ezt jól végrehajtani valóban problematikus és időigényes. Tapasztalatunk szerint azonban kimondottan szakmai szempontból is megtérül, nem is beszélve az ilyen eljárás emberi, társadalmi jellegű hasznosságáról. Ez a példa arra is utal, hogy az üzemi demokrácia gyakorlásának szakmai feladata változó, sajátos módszertani előfeltételei is vannak, amelyeket a korszerű vezetői stílus elemeként szinte tanítani kellene.

NAGY LÁSZLÓ:

A Szabó Kálmán elvtárs bevezetőjében vázolt koncepcióval lényegében egyetérték. Egyetérték azzal is, hogy most ne kezdjünk vitát az üzemi demokrácia fogalmáról. Ennek ellenére — Ladó elvtárshoz hasonlóan — szükségesnek tartok egy rövid megjegyzést. Az üzemi demokráciát — véleményem szerint — nem lehet leszűkíteni a vállalatokra. Minden olyan szervezetben, amely a társadalmi munkamegosztásban részt vesz, szükségszerűen szerepe van az üzemi demokráciának. Az azonban tény, hogy ma az üzemi demokrácia fejlesztésének súlypontja a vállalat, csak másodlagosan jelentkezik az egyéb területeken való előrehaladás.

A bevezető érintette a vállalaton belüli nagyobb önállóság és az üzemi demokrácia fejlesztésének tapasztalatát. Vitathatatlan, hogy minél szélesebb körű egy szervezet autonómiája, annál tágabb lehetőség nyílik ezen belül a dolgozók részvételére, az ügyekbe való „beeszólásra”. Szeretném azonban ennek a kérdésnek egy másik oldalát kiemelni. A vállalaton belüli önállóság „túlhangsúlyozása” ugyanis veszéllyel is járhat. Könnyen kialakulhat olyan álláspont, amely szerint, amíg nem szélesedik a vállalaton belüli önállóság kellőképpen, addig az üzemi demokrácia fejlesztése terén sem léphetünk előbbre. Ez pedig indokolatlanul fékezne az előrehaladást. Erre azért kell a figyelmet felhívni, mert a valóságban a legszűkebb önállósággal rendelkező szervezetben, egységekben is aránylag rendkívül nagy tere van az üzemi demokráciának. Állításom alátámasztására emlékeztetni szeretnék arra, hogy a legköztöttebb gazdálkodási és irányítási rendszer keretén belül is azt, hogy egy dolgozó valamely szervezeten belül ténylegesen milyen munkakört fog betölteni, jobb vagy rosszabb munkát fog-e kapni, a munkahelye huzatos vagy kellemes, világos vagy sötét, mindig a helyi vezetés dönti el. De ezeken túlmenően jelentős részben a helyi vezetéstől függ, hogy szervezett-e a munka, megfelelő-e az anyagellátás, lehet-e folyamatosan dolgozni. Ez utóbbi viszont

már a keresetében is jelentős mértékű különbséget jelenthet, mert hiszen az anyagellátás, szervezettség nagymértékben befolyásolja a teljesítményt és ezen keresztül a kereseteket. De ugyancsak nagyrészt helyi tényezők befolyásolják a munkahelyi légkör alakulását is. Arra szeretnék tehát utalni, hogy igaz, hogy a vállalati önállóság fokozása az üzemi demokráciának nagyobb teret ad, de ugyanakkor a mai helyzetben is igen nagy és kellően ki nem használt lehetőségei vannak az üzemi demokrácia fejlesztésének. Ezzel kapcsolatban egy másik körülményre is fel szeretném hívni a figyelmet. Az üzemi demokrácia fejlesztésével kapcsolatban rendszerint a nagy vállalati döntésekben — középtávú terv, éves terv — való részvétel kerül előtérbe, ez kap hangsúlyt. Tény, hogy ezek a vállalat életére hosszú távon kiható döntések, tehát az ezekben való részvétel biztosítása igen fontos. Ugyanakkor viszont ennek a megvalósítása a legnehezebb, azért is, mert igen sok vállalaton kívüli információ ismeretét igénylik. De ha végignézzük az egész vállalati tevékenységet, akkor láthatjuk, hogy e nagy döntéseken túlmenően, ezek végrehajtásaként rendkívül sok kisebb, a dolgozókat azonban rendkívül erőteljesen érintő és érdeklő döntés történik. Pl. annak eldöntése, hogy mi a munkamegosztás az egységek között, a szervezést hogy hajtják végre stb. Ezek zömében olyan témák, amelyek már alapvetően belső előfeltételeken, elhatározásokon és alapvetően belső körülmények rendezésén múlnak. Ha mi nemcsak a nagy döntésre, tehát a vállalati nagy célok eldöntésére helyezük a súlyt, és nemcsak ezeket helyezük előtérbe, akkor mindjárt világosabb, hogy a kisebb önállóság mellett is igen tág tere van az üzemi demokrácia területén a továbblépésnek. Szeretnék ezzel kapcsolatban egy igen érdekes példát idézni. A most folyó kongresszusi munkaversennyel kapcsolatban több vállalatnál egyes szocialista brigádok, illetve műhelyek a vállalat igazgatójával külön szocialista szerződést kötnek, amelyben vállalják bizonyos munkák elvégzését, eredmények elérését, viszont a vállalat vállalja, hogy a munkaszervezéssel, anyagellátással kapcsolatban és az egyéb szükséges területeken a vállalások teljesítéséhez szükséges előfeltételeket biztosítja. Ez is arra utal, hogy az élet keresi azokat a formákat, amelyen keresztül a dolgozók a vállalati belső kérdések rendezésébe bekapcsolódhatnak. Persze van negatív példa is, amely a lehetőségek kellő ki nem használását mutatja. A munkajogi szabályok szerint a vállalati kollektív szerződés keretei között a gyáregység is köthet a gyáregység dolgozóival egy kiegészítő megállapodást a speciális helyi kérdések rendezésére. Ezzel kapcsolatban a tapasztalatok igen rosszak. Ilyen megállapodások, „kis kollektív szerződések” alig jönnek létre. Sajnos a vállalatok számos olyan kérdést is központilag rendeznek, amely ésszerűleg csak helyileg volna szabályozható. (Így pl. volt olyan országos vállalat, amely a munkaidő-kezdést és -befejezést is kollektív szerződésben egységesen rendezte és emiatt egyes vidéki telepein a dolgozókat, de a helyi vezetést is rendkívül nehéz helyzet elé állította, sőt ezzel munkaerő-vándorlást indított el. A végén a megyei

szerveknek kellett beavatkozni és az ő javaslatukra módosították a kollektív szerződést.) Mindkét példa — más-más oldalról — jól szemlélteti, hogy a lehetőségek a mai helyzetben is szélesebb körűek, mint ahogy élnek velük.

Az eddig elmondottak mindjárt választ adnak Szabó elvtársnak arra a kérdésére, hogy közüzem esetén van-e lehetősége az üzemi demokráciának. Véleményem szerint van, még a mai szabályozás mellett is. Persze a fokozottabb előrelépést elősegítené a mai szabályok módosítása is. Itt különösen egy — Sárközi elvtárs által érintett — kérdés igényel rendezést. Ez pedig a közüzemet irányító szervnek az elvonási joga. Ezt bizonyos mértékben korlátozni kellene.

Felvetődött itt a tervezés, a vállalati tervek meghatározásának kérdése. Bizonyos vonatkozásban én is érintettem már. Most egy másik összefüggésével szeretnék foglalkozni, amelyet már Szabó elvtárs is érintett. Ma jelentős szakadék van vállalaton belül a felső vezetés és a dolgozók szervezett kapcsolatában, és ez részben magyarázatot ad arra is, hogy a tervezésbe miért nem vonják be kellőképpen a dolgozókat. Jelenleg az üzemi demokrácia alapvető fórumai a műhelyértekezletek, brigádértekezletek. Egy-egy vállalaton belül igen sok a fórum. Ennyi fórumon nagyon nehéz úgy megtárgyalni a tervet, hogy valóságos vita bontakozzon ki. Egyrészt a vállalati legfelső vezetés képtelen annyi értekezleten részt venni. Viszont ennek hiányában nehezen várható a vitában felmerülő kérdésekben megfelelő tájékoztatás, állásfoglalás. De nem lesz megfelelő vitakészség a dolgozói oldalon sem, mert egy-egy műhely, brigád tagjai általában kevéssé ismerik a többi műhely, egység helyzetét, problémáit. Nincs és nem is lehet kellő áttekintésük és így a tervhez nehezen fognak tudni hozzászólni. Hiányzik az összekötő kapocs. Szükség volna arra, hogy a műhelyek, brigádok által delegált küldöttek üzembrészi szinten, és részleg küldöttei vállalati szinten részt vegyenek a döntéseket előkészítő vitákban. E tanácskozások résztvevői főntről levinnék az információkat, lentről pedig továbbítanák az észrevételeket. És erre képesek is lennének, mert a felsőbb tanácskozásokon megszereznék a megfelelő áttekintést, viszont továbbra sem szakadnának ki a műhely életéből, tehát saját tapasztalataikból is ismernék az ottani véleményeket, illetve körülményeket és lehetőségeket. Tehát kialakítható a vállalati kollektívának egy olyan magja, amely megérett arra és kellő információkkal is rendelkezhet arról, hogy a legnehezebb, legbonyolultabb kérdésekben is véleményt tudjon nyilvánítani. Amellett ez a mag erjesztője és elősegítője lesz a dolgozók szélesebb körében a vállalat ügyei iránti érdeklődés felkeltésének, a további politikai és társadalmi fejlődésnek.

Rendkívül fontos az üzemi demokrácia fejlesztése szempontjából a dolgozók érdekeltsége. Az előbb mondottak — úgy gondolom — érzékeltették azt, hogy a dolgozóktól hozzászólást, javaslatot igazán csak akkor várhatunk, ha felismerik, hogy a terv vagy egyéb javaslat hogyan fogja érinteni munká-

jukat, helyzetüket. Erről már itt is sok szó esett. Ezzel kapcsolatban két megjegyzést szeretnék tenni.

Az egyik inkább csak figyelemfelhívás jellegű. Nagyon gyakori, hogy ha érdekeltségről beszélünk, akkor csak az anyagi érdekeltségre gondolunk. Szeretném hangsúlyozni az erkölcsi oldal fontosságát is. A gyakorlati tapasztalatok azt mutatják, ha valakinek a tanácsait kikérik, ha valaki érzi, hogy fontos ember, mert adnak a véleményére, ez sokszor többet jelent, mintha jutalmat vagy béremelést kapna. Ezt azért is hangsúlyozni kell, mert több vállalatnál tapasztalható, hogy a vezetők több fáradságot szentelnek annak, hogy egy-egy dolgozót lebeszéljenek a javaslatáról, mint arra, hogy azt vizsgálják, hogy mi abban a jó, a megvalósítható.

A másik megjegyzésem egyben a viták, tárgyalások előkészítésével is kapcsolatos. A dolgozók elé úgy kell a vállalati javaslatot előterjeszteni, hogy felismerjék, hol és hogyan érinti az érdekeiket. Ma gyakori, hogy a tervet vagy kollektív szerződést minden háttér, alternatívák és indokok nélkül, terjesztik a dolgozók elé. Így valóban nehéz hozzászólni. Ha azonban a vállalati tervet úgy mutatják be, hogy ismertetik az öt év alatt végrehajtandó fejlesztésnek, profilváltotatásnak stb. a következményeit (pl. a szakmai követelményt változtatni kell, különösen ebben és ebben a műhelyben, ezeknek a dolgozóknak hogyan változik a keresetük, különböző műhelyekre ebből milyen előnyök és hátrányok származnak stb.), akkor mindenki hozzá tud szólni az előterjesztett anyaghoz. Szeretném erre vonatkozólag egy tapasztalatomat elmondani. 1968 elején a kollektív szerződés előkészítése során rendkívül hosszú vita dült egy nagy vállalatnál a túlóra-korlátozás szabályozásával kapcsolatban. A vállalati vezetés több túlóra lehetőséget akart, a szak szervezeti tanács erőteljesebb korlátozást. Miután hosszú időn át nem jutottak döntésre, a dolgozók elé vitték a kérdést. De nem pusztán a két javaslatot terjesztették oda, hanem bemutatták a mögöttes indokokat és a hatásokat is. A vállalati vezetés elgondolása az volt, hogy — élve a jelentkező rendelkezésekkel — emelik a tervet. Ez ugyan egyes műhelyekben csak az addiginál több túlórával teljesíthető, viszont több lesz a bevétel és a részesedés is. A túlórázás erőteljesebb korlátozása esetén viszont csak kisebb mértékben emelhető a terv és ennek nyomán kevesebb lesz a bevétel és a részesedés is. Az előterjesztés nyomán három-négyórás élénk vita alakult ki. A vége az lett, hogy nem fogadták el a vállalat túlóraemelési javaslatát, de magasabb szintet javasoltak, mint ami az addigi tárgyalásokon szerepelt. De nem ez volt a lényeg, amiért az eset tanulságos, hanem az, hogy a vállalatvezetés kapott vagy két tucat jó szervezési és műszaki intézkedésre javaslatot, amelyek lehetővé tették az általa javasolt emelt terv teljesítését kevesebb túlórával is. Ezt tartom lényegesnek. Tehát ha megfelelően viszik a dolgozók elé a javaslatot, akkor mindenki aránylag nagy kérdéshez is hozzá tud szólni.

Szó volt mind a bevezetőben, mind a hozzászólásokban az üzemi de-

mokrácia vállalati modelljéről. Világos, hogy ilyen lehet készíteni, sőt többfélét is. Én három döntési kört szoktam megkülönböztetni, amelyek az ügyek jellege szerint alakulnak. Így vannak: *a)* külső információkra támaszkodó ügyek, *b)* a vállalati belső — termelési jellegű — ügyek és *c)* a dolgozókat közvetlenül érdeklő munkaügyi témák. Ezekben más-más szinten kell a döntéseket hozni, más lesz a dolgozók, a kollektíva részvételi joga (pl. egyetértés, véleményezés). Alapjában egyetérttek a gondolattal, hogy ilyen modellt feltétlenül készíteni kell.

Az üzemi demokráciával kapcsolatban felmerült a tanácskozás során is az egyszemélyi vezetés kérdése. Úgy gondolom egyértelműen megállapíthatjuk, hogy a vezetés nem redukálható az egyszemélyi vezetésre. Elvi oldalról már csak azért sem, mert ma már rendkívül bonyolulttá vált egy-egy vállalat szervezete, a munkamegosztás nagymértékű, a döntéseknél hallatlan sok faktort kell figyelembe venni. Erre egy ember képtelen. A vezetés számára szükséges információ egy részét éppen a dolgozói kollektíva tudja biztosítani. Van azonban a kérdésnek egy másik oldala is. A döntések helyes végrehajtása szempontjából, a felmerülő akadályok elhárítása érdekében nagyon fontos minden poszton — így a munkásnál is — az öntevékenység. Ha a munkást valamilyen formában bevonták a döntés előkészítésébe, és tájékozott a döntés céljáról, indokairól, ez megalapozza öntevékenységét. A vezetés ma a modern felfogásban nem is lehet teljes, ha ezt az oldalt nem vesszük hozzá.

Felmerült a jogi szabályozás kérdése is. Ezzel kapcsolatban csak két kérdésre térek ki. Sárközi elvtárs megjegyezte, hogy előfordulhat, hogy nincs megegyezés a vállalati vezetés és a dolgozói kollektíva között. Úgy gondolom, hogy ehhez jogi mechanizmust csak arra az esetre szabad létrehozni, ha kifejezetten jogi jellegű vitáról van szó. Pl. egy jogszabály értelmezéséről. Bizonyos mértékig ilyen jogi mechanizmust jelent ma ilyen esetekre a szakszervezet kifogásolási joga. Ha azonban a gazdasági jellegű vitáról, érdekösszeütközésről van szó, ilyen kérdésbe nem lehet és nem is szabad kívülről beleavatkozni. Ha a döntés kívülről történik, egy sor olyan egyéb konzekvenciát vonhat maga után, amelyek mélyrehatóan érinthetik a vállalat önálló gazdálkodását. Amellett egy ilyen külső döntés elmossa a vállalati felelősséget a végrehajtásért. Egyébként az elmúlt hat évnek a kollektív szerződésekkel kapcsolatos gyakorlata jól mutatja, hogy sohasem megoldhatatlan vitákról vagy kérdésekről van szó. Ami a vállalaton belüli jogi szabályozás kérdését illeti, erre elsősorban a kollektív szerződést látom alkalmasnak és nem a működési szabályzatot. A működési szabályzat hatásköröket és eljárásokat rendez. A kollektív szerződés inkább tartalmi kérdéseket. Itt érzem a kettő közötti elválasztás lehetőségét. Hasonlónak érzem a vállalati törvény és a Munka Törvénykönyve közti munkamegosztást is.

MÓD ALADÁRNÉ:

Szabó elvtárs a bevezetőjében kérte, hogy ne legyenek fogalmi viták, egy megjegyzést azonban mégis szükségesnek tartok. Ő, mint mondotta, üzemi demokrácián egyszerűen azt érti, hogy „a dolgozók aktívan és intézményesen részt vesznek a vállalat vezetési, irányítói tevékenységében”. Számomra ez csak úgy elfogadható, ha a „vezetés” fogalmát sokkal szélesebben értelmezzük, mint ahogy azt azok a példák mutatják, amit a további részletezésben Szabó elvtárs adott. Ezek szerint ugyanis a vállalatvezetés tevékenységében elsősorban a vállalati stratégiának a kidolgozása, a vállalati terveknek a kialakítása tartozik, ami a vállalati vezetés közvetlen gazdasági érdekéhez kapcsolódik. Éppen ezért nyilván nem véletlenül, az egész expozéban az üzemi demokrácia képviselői formái domináltak, amelyek valóban elsősorban a vállalatvezetés ilyen kérdéseivel hivatottak foglalkozni. Ugyanakkor látni kell, hogy a munkások közvetlen érdekei viszonylag kevésbé, a vezetőkénél mindenesetre sokkal kevésbé kapcsolódnak a vállalat gazdasági eredményeihez. Ezért az üzemi demokrácia fenti meghatározása csak akkor elfogadható számomra, ha a „vezetés” tevékenysége a gazdasági eredmények biztosítása mellett magába foglalja az egész kollektíva mindenfajta érdekeinek biztosítását. A sajátos munkásérdekek képviselőit inkább alkalmasak a közvetlen demokratikus fórumok, ezért feltétlenül szükséges volna különbséget tenni az üzemi demokráciának e két terénuma, fóruma között azért is, mert egészen mások a lehetőségek és a teendők ezek tekintetében, ami mellett döntő jelentősége volna annak, hogy megtaláljuk-e két területnek a jelenleginél organikusabb együttműködését. Ehhez sok más mellett nagymértékben hozzátartozna az is, hogy a közvetlen munkásérdek kapcsolódjék jobban a vállalati gazdasági érdekhez, aminek megvannak a maga gazdasági és jogi feltételei. Addig, amíg e téren nem tudunk jelentősen előrehaladni, szükségszerűen viszonylag kicsi az érdeklődés a munkások közt a vállalati gazdasági érdek jobb érvényesítésében, azért fordul elő, hogy a vállalat ügyei nem érdeklik eléggé a munkásokat, azért „nem fizetődik ki” számukra, hogy törődjenek vele, mert hiányzik annak a saját életükkel való közvetlen kapcsolata. Elhangzott itt, hogy bizonyos fórumokon kevés a munkásképviselő. Szerintem nem ez a döntő dolog, olyan formai követelmény ez, aminek aránylag könnyen tudunk eleget tenni. Több munkást nem nehéz a különböző fórumokba behozni, de nem ettől változik meg a dolog lényege, hanem attól, hogy a képviselői fórumokon bent levő munkások úgy működjenek, képesek legyenek úgy működni, ahogy ezt osztályuk és egész társadalmunk érdeke megkívánná. Én vitatkozom Nagy elvtárral abban, hogy az üzemi demokráciának a döntés vagy a végrehajtás-e a lelke. Ő — bár nyilván szintén nem tagadva a döntés szerepét sem — az üzemi demokrácia gyakorlati megvalósításában mégis előtérbe állítja a végrehajtást. Szerintem ezzel szemben az üzemi demokrácia

lényege a döntés, a döntésben való részvétel. Arról beszélünk, hogy a munkásban legyen tulajdonosi tudat — hát hol volt olyan tulajdonos, aki nem döntött? A munkás mindaddig, amíg a végrehajtásban tevékenykedik, elsősorban mint munkavállaló tevékenykedik. Akkor válik lehetővé, hogy kettős minőségében mint tulajdonos és ugyanakkor mint munkavállaló működjön, ha a döntésben és a végrehajtásban is részt vesz. Az persze egészen más kérdés, hogy milyen döntésekben, hogyan és milyen mértékig. Ennek kapcsán hangsúlyozom, hogy a legfontosabb döntések nem a döntések legutolsó állomásain születnek, ezek a fórumok nemcsak a munkások, hanem a szakmai vezetés számára is túlnyomórészt csupán megpecsételik azt, ami addigra rendszerint sok állomáson, sok mérlegelésen keresztül menetközben már régen kialakult. Azok is, akik a terveket készítik, menetközben mérlegelik, mit lehet, mit nem, mi célszerű, mi nem. Ezért nem képzelhető el, hogy a munkások, akár a legjobbak is, amikor ott ülnek például a vállalati távlati tervek jóváhagyásának üzemi felső szintű fórumain, ahol a végső döntést hozzák, megalapozottabban azt mondják, hogy „barátaink, nem is ezt kéne, hanem azt”. Erre még a vállalat legkvalifikáltabb szakgárdája sem képes. Éppen ezért az volna a leglényegesebb, mert érdemben ez tenné lehetővé a munkások részvételét a döntésekben, hogy ez a döntések előkészítésének folyamatában, a kezdettől fogva végig történjék meg. A munkásoktól így is bizonyos meghatározott fajta állásfoglalást lehet kérni a döntésekben, amihez a gazdasági vezetésnek is segítséget kell adni. Nem elég ugyanis arról beszélni, hogy ezt és ezt akarjuk tervezni, mert ennek ilyen és ilyen gazdasági kihatása lesz. Emellett az egyes döntési fázisoknál ki kell emelni azokat a dolgokat, amelyek a munkásokat közvetlenül érintik — például a létszámot, a technológia, a munkafolyamat és munkakörülmények változását, a bérezési lehetőségeket stb. — s amelyek egyik vagy másik alternatíva esetén várhatók. A bevonás csak így lehet érdemi — tervet nem lehet készen „levinni”, annak alakításában menetközben kell részt venni, mégpedig oly módon, hogy az üzemi demokrácia képviselői szerveibe delegált munkások azt nem kizárólag saját feladatuknak tekintik, hanem kontaktusban vannak azokkal, akiket képviselniük kell — az indokolt stációkban ismertetik az alakuló terveket és ismerte, kellően mérlegelve a munkások véleményét, foglalnak maguk állást. Kellően indokolt és átlátható tervek és következményeik mérlegelése, az azok közti választás során nevelődhet ki idővel az a munkásréteg, amely egy fokkal magasabbról képes áttekinteni és részt venni a vállalat legfontosabb dolgainak eldöntésében, a szó teljesebb értelmében a vállalatok vezetésében.

A második kérdéscsoport, amiről beszélni szeretnék: a közvetlen üzemi demokrácia. Én azt hiszem, hogy ki kellene alakítani a közvetett, azaz képviselői és a közvetlen üzemi demokrácia kompetenciájának körét. Egy összefüggő rendszerben látni kellene, hogy mi az, ami az egyszemélyi felelős vezető döntésére tartozik, és mi az, ami a képviselői, továbbá a közvetlen demokrácia,

azaz a teljes kollektíva kompetenciájába tartozik. És megítélésem szerint nem is kevés olyan kérdés van, amelyekben megvan a lehetőség a kollektíva döntésére. Azt, hogy mit kellene csinálni egy vállalatban, aligha dönthetik el a munkások, de azt már, hogy amit kell, hogyan csinálják, sokszor ők tudják jobban. Világos, hogy nem a műszaki megoldások között választhatnak, de így is rendkívül széles skálája van a lehetőségeknek. Nagyon széles azoknak a kérdéseknek a skálája, amelyeket a „közvetlen hadszíntéren” lehet legjobban eldönteni. Az egyszemélyi felelős vezetés távolról sem azt jelenti, hogy mindent egy ember határoz el. Mindenütt ki van építve egy piramisszerű rendszer, amely a növekvő fontosságú feladatok feletti végső döntést egyre kevesebb ember körében összpontosítja, ami arra épül, hogy az alsóbb döntésekkel a legfelső vezetés egyetért. És ha alsóbb szinteken valami összérdeket sértő döntés születne, akkor a következő lépcsőn a korrekció lehetősége adva van. Természetesen ez volna a teljes kollektíva kompetenciájába tartozó kérdéseknél is a helyzet, hiszen az adott esetben arról lenne szó, hogy a „le-adott” döntési jogköröknek az eddigieken túl még egy szintje lenne. Nagy elvtárs elmondta, hogy tapasztalata szerint nem volt olyan kérdés az üzemeknél, amelyekben a munkások és a gazdasági vezetés végülis ne jutott volna egyetértésre. Nem vagyok annyira biztos benne, hogy az „egyetértés” minden esetben valóban tökéletes volt a kollektíva részéről, de mert mit tegyen, elfogadta, amit kellett. Mit lehet tenni? Egyfelől teljesen átérzem, hogy nagyon nehéz volna úgy dolgozni a vállalatokban, hogy kívülről, felülről döntsenek el vitás kérdéseket a munkások és a gazdasági vezetés között. Ugyanakkor nem volna szerencsés, ha teljesen el lenne vágva a lehetősége annak, hogy egyáltalán tudomást lehessen szerezni arról, hogy valami vita volt. Mert ahhoz, hogy bizonyos jelenségekben törvényszerűséget lehessen megállapítani, azok alapján általános feladatokat lehessen kitűzni, a vállalaton kívülre is kell jelzéseknek érkezni. Elvben erre volnának hivatottak az üzemi társadalmi szervek — szakszervezet, pártszervezet. A jelenlegi általános gyakorlat nem kedvez eléggé annak, hogy nagyon is fontos jelzések kellő formában és kellő helyre jussanak. Azt a közérdeket képviselő helyes felfogást, hogy a társadalmi szerveknek a termelés érdekeit kell képviselni, sokhelyt leegyszerűsítve és egyoldalúan értelmezik. A termelés érdekeihez nagyon szorosan hozzátartozik a munkásérdek képviselése is, és szerintem ma nem elég jó egyensúlyban van egymással e kettőnek a képviselése. Az üzemi demokrácia fejlesztésével erőteljesebb hangsúlyt kellene kapnia a munkásérdekek képviselésének is.

TÍMÁR JÁNOS:

Két kérdéshez szólnék hozzá. Az egyik az üzemi demokrácia fejlesztésének útja és iránya; a másik a vállalati önállóság és az üzemi demokrácia viszonya.

Ami az első kérdést illeti, úgy vélem, hogy a jelenlegi helyzetben nem volna helyes túl sok és túl messzemenő célokat kitűzni az üzemi demokrácia fejlesztésére és szélesítésére. Régen túl vagyunk a felszabadulás utáni forradalmi helyzeten, amikor a tömegek politikai aktivitását — és gazdasági, termelő munkáját is — olyan nagy társadalmi célok mozgatták, mint a termelés megindítása, az államosítás stb. A dolgozók üzemi-társadalmi aktivitása — érdeklődése és felismert érdekeltisége is — a fejlődés egyik ellentmondásaként — jóval kisebb ma, mint volt 25—30 évvel ezelőtt.

Ezért a dolgozók — nemcsak a fizikai munkások, hanem a számban és arányban is egyre terebélyesedő alkalmazottak — kezdeményező, véleményező és — ahol kell, ott — elhatározó szerepét azokon a területeken kell először kifejteni, amelyben az érdekelttség és illetékesség a széles tömegek számára magától értetődő. Nem tartanám racionálisnak, ha most, egyszerre, mindenféle vállalati tevékenységbe, a vezetés és irányítás olyan bonyolult kérdéseinek megtárgyalásába is be akarnánk vonni a dolgozókat, mint pl. a vállalat távlati fejlesztési terveinek kialakítása.

Hivatkozom itt arra az érdekes kutatásra, amelyet az MTA Ipargazdasági Kutatócsoport folytatott az elmúlt két évben. Ennek tanulságai annyiban tartoznak ide, hogy rávilágított arra, milyen szűk körre, a munkájukat, üzemi életüket, jövedelmüket a legközvetlenebbül meghatározó tényezőkre terjed ki a munkások aktív figyelme. (Pl. a munkabér és a béren kívüli keresetek, a munka közvetlen fizikai feltételei.) Ez persze nem jó, de a kutatás ebben valószínűleg nem tévedett. Akkor pedig a dolgozók aktivitásának ösztönzését, szervezését e pontokon kell elkezdeni (de nem itt befejezni). Ez annál is fontosabb, mert a dolgozók nagyon sok vállalatnál azt látják, hogy ezekben a mindennapi életüket közvetlenül érintő kérdésekben se kérdezik meg őket, vagy ha véleményüket kikérik, azt nem veszik figyelembe, vagy nem magyarázzák meg a más irányú döntés okát és célját.

Ez a gyakorlat fokozza az amúgy is tapasztalható közömbösséget, a befelé fordulást, vagyis az elfordulást a vállalati közügyektől. Márpedig a mi körülményeink között, ahol éppen a szocialista társadalmi és tulajdonviszonyok következtében a közvetlen anyagi és nem anyagi kényszer jóformán nincs és a közvetlen anyagi érdekelttség hatóereje is kisebb, mint tőkés viszonyok között, az említett közömbösség a munka hatékonyságának javulását számottevően fékezi.

A szociológusok és a munkapszichológusok mindegyike hangsúlyozza az identifikáció jelentőségét a társadalmi-gazdasági viszonyok fejlődése szempontjából. A megoldandó probléma egyik gyökere minden bizonnyal abban van, hogy a munkások és a beosztott alkalmazottak véleménye még azokban a kérdésekben sem jut többnyire a felszínre vagy nem érvényesül, amelyben pedig a dolgozói érdekelttség és illetékesség vitathatatlan, és a dolgozók által is igényelt.

Ezen a helyzeten eddig nem segített eleget a kollektív szerződések kidolgozása, mivel gyakran csak már komplett — és bonyolultságukban alig áttekinthető — tervezetek kerülnek a dolgozók elé — nemegyszer csupán formális vita és jóváhagyás céljából.

Összefoglalva az első kérdést: az üzemi demokrácia fejlesztésének útjában a célok megfelelő rangsorát kell kidolgozni. Az egyszerűbb, a közvetlenebb céloktól fokról-fokra haladjunk a bonyolultabb, távolabbi célok felé, különben az a veszély fenyeget, hogy a sok és túl nagy célok kitűzése miatt a kevés és kisebb cél sem valósul meg.

A második vitatni kívánt probléma: igaz-e az az állítás, hogy amilyen mértékben nő a vállalati önállóság, ennek megfelelően növekszik az üzemi demokrácia az üzemekben. Úgy érzem, hogy bármilyen paradoxonnak tűnik, részben inkább fordítva következett be. Talán nemcsak a történelmi helyzet különbségeiből adódik, hogy a direkt tervutasításos rendszer idején a dolgozók bevonása a vállalat életébe valamivel jobban funkcionált, mint most. Jóval egyszerűbbek voltak ugyanis a kapcsolatok, világosabbak a problémák. A vezetés, ha elég okos volt és a vállalati terveket a dolgozók elé tárta, mondhatta azt, ami az egész tervet illeti, hogy azt a minisztérium határozta meg: „ennyivel kell emelni a tervet”; „ezt a terméket be kell vezetni, annak gyártását abba kell hagyni”; „ennyit meg ennyit termelni”; „a létszám és a bér ennyi meg ennyi”; stb., stb. A vita tehát csak arról folyt, ami ezen belül mozgott, ami e tervekből az egyes üzemrészekre kézenfekvően hárult. Ez sokkal egyszerűbb volt, ehhez jobban hozzá lehetett szólni.

A mai mechanizmus és ennek még kifejlesztendő fejlettebb fokozatai, az ilyen egyszerű megítélést — vagy magyarázkodást — már nem teszik lehetővé. Nem beszélve arról, hogy az árak, különösen a világpiaci árak változása, ennek összefüggése a gyártmánystruktúrával, a technológiai irányokkal, vagy ugyanilyen vonatkozásban pl. a munkaerőhelyzet belátható változásainak kapcsolatai a vállalat fejlesztési politikájával, olyan messze-menő és bonyolult következményekkel járnak, annyira nem közvetlenül beláthatók a dolgozók tömegei számára (munkás vagy nem munkás, teljesen mindegy), hogy ezért a vállalati önállóság szélesedése nehezíti az üzemi demokrácia kifejlesztését.

Ugyanakkor a mai politikai és gazdasági viszonyok objektíve jóval több lehetőséget adnak az üzemi demokrácia fejlesztésére és főként sokkal inkább megkövetelik azt, mint bármikor korábban. Ennek nem mond ellent, hogy ennek megvalósítása viszont ma sokkal bonyolultabb és nehezebb, mint bármikor korábban. Ez még inkább arra figyelmeztet talán, hogy olyan irányba tegyük meg a kezdeti lépéseket, ami a dolgozók tömegeit közvetlenül érinti, általuk belátható és amely kérdésekben véleményezésük nélkül valóban nem szabadna dönteni.

Úgy érzem, hogy ehhez a mainál világosabb munkamegosztást, ennek

megfelelő nagyobb önállóságot és elkülönülést kellene a párt-, a szakszervezet és az állami szervek között kialakítani. A mai feltételek mellett a „csúcsok integrálódása” miatt, amint ezt Szabó Kálmán elvtárs említette, az elkülönülő érdekek és a különböző nézetek gyakran nem ütköznek meg egymással és ezért nem is oldódnak fel. A „csúcsok” kompromisszumai — a legteljesebb jószándék esetén is — nem mindig szolgálják a problémák tényleges megoldását, de mindig fékezik a tömegek aktivitását és ezzel a demokratizmus érvényesülését.

Ezért van szerintem szükség világosabb elkülönülésre a különböző funkciójú szervezetek között, valamint arra, hogy e szervezetek jó együttműködése úgy érvényesüljön, hogy mindegyik a rá tartozó kérdésekhez, a dolgozók megfelelő rétegeinek, csoportjainak részvétele, véleményük meghallgatása és képviselése alapján „integrálódják”.

KÁRPÁTI TAMÁS:

Ipari vizsgálatainkból egyértelműen kitűnik, hogy a vállalatok iparáganként milyen nagy mértékben különböznek egymástól: mások az adottságaik, más és más lehetőségek mutatkoznak az üzemi demokrácia érvényesítésére. Ha elméleti megfontolásainkból ezt a jelenséget figyelembe akarjuk venni, akkor számolnunk kell azzal, hogy országos intézményesítés minden rész-kérdésben nem valósítható meg. A kérdés egyébként ma úgy vetődik fel, hogy mi legyen a teendő vállalati szinten és mi tárcaszinten. Nem kétséges, hogy szükség van egy elvibb intézményrendszerre és egy praktikusabb vállalati összehangolásra, intézményesítésre.

A vállalat: organizmus, működése szervezeti működést jelent, amely rendet és összehangoltságot igényel a vállalat belső folyamataiban. A vállalati irányítás gazdasági szempontból igyekszik is ennek megfelelni. Problematikusabb viszont, hogy az emberi és a közösségi szempontok nem vagy csak nehezen, körülményesen illeszkednek a gazdasági-technikai folyamatba. Ez a tény rányomja a bélyegét az üzemi demokrácia közvetlen formában történő érvényesítésére, s emellett gyengíti a képviselési út hatékonyságát is. Ezzel szemben nagy társadalmi igény mutatkozik arra vonatkozóan, hogy a vállalatok jobban feleljenek meg társadalmi kötelezettségeiknek, továbbá, hogy szocialista tartalommal töltsenek meg a ma még steril gazdaságának tűnő irányítási módszerek.

A jelzett igények ellenére a vállalatok szervezeti szabályzatai, ügyrendjei és hatásköri listái semmiféle ilyen elemet nem tartalmaznak. A beosztott dolgozókhoz közelítve, a szabályzatok egyre kevesebb lehetőséget és egyre több korlátot fogalmaznak meg, s így nem meglepők azok a művezetői célzások vagy kijelentések, hogy az üzemi demokratizmus csak az ügyrend megszégésével érvényesíthető. A másik dolog, hogy hiányzik a kollektíva ebből

az egész körből: sem a szervezet felépítésében, sem a működés szabályozásában nem gondoltak arra, hogy a szocialista értékek kifejlődése az irányításban játszott szereppel is végbemegy. Már itt is felvetődött, hogy például közelíteni lehetne egymáshoz a kollektív szerződést, a hatásköri listát és a működési szabályzatot. Nem arról lenne szó tehát, hogy mindent egybe kell szabályozni, inkább a harmonikus egység kialakítása jön számításba, azzal a fontos kiegészítéssel, hogy időről időre felül kell vizsgálni: jó-e még a szabályzatok összhangja.

Ha ma megnézzük az iparban levő szabályzatokat, ezek nagy hányada több mint 10 éves. Ami esetleg módosult bennük, az is szakigazgatási, funkcionális jellegű. Ez érthető annyiban, hogy a szabályzatokat a szakigazgatási szervek készítik; saját növekvő jelentőségüket mintegy az ügyrendeken keresztül is manipulálni tudták és tudják jelenleg is. Felvetődik ezért, hogy a vállalat valamennyi belső szabályozási tevékenysége fokozottabb társadalmi kontroll mellett menjen végbe; a demokratizmus szélesítése ebben a körben mindenképpen indokolt.

A belső irányítás egy másik sajátos kérdése az irányítás „hosszúságával” kapcsolatos. Az egyik vizsgált iparvállalatnál az igazgató és a munkások között az irányítási lánc hossza nyolc lépcsőt foglalt magába, tehát a szervezeti távolság az igazgató és a munkások között meglehetősen nagy volt. Vizsgáltunk továbbá olyan üzemegységeket, ahol az üzemvezető és a munkások között a következő lépcsőket találtuk: üzemvezető-helyettesek, főművezető, főművezető-helyettesek, művezetők, segédművezetők, csoportvezetők, brigádvezetők. Tehát egy viszonylag kis helyre koncentrált, nem sok dolgozót foglalkoztató üzemből ennyi — többségében fiatal — vezető volt! Felvetődik a kérdés, hogy van-e értelme ennek. Lehet-e ennyi embert felelős irányítási feladattal megbízni, munkájukat értékelni? Az egyik munkásból például azért lett segédművezető, mert szakmai továbbképzésben vett részt, és mert korábban erre ígéretet kapott. Az üzemvezető-helyettesek egyikének pedig a vállalat volt KISZ-titkárát nevezték ki.

Úgy gondolom, a példák nem elszigetelt vagy egyedi jelenségre utalnak. A munkások vezetővé való kiemelése igen fontos politikai kérdés; a vezetők helyettesítésének megoldása szintén fontos ügye a vezetői utánpótlás kérdésének. Bírálatom nem is ezekre irányul, hanem arra, hogy a munkásból lett vezető ne csak a vezetők származási statisztikáját javítsa; a helyettesek pedig szintén lassanak el felelős irányítási feladatkört. Aligha tévedek, ha azt állítom, hogy a példában az üzem teljes munkájának összes irányítási problémáját meg tudja oldani egy üzemvezető + művezetők (egy-egy helyettesel) + brigádvezetők.

A belső irányítás személyi feltételeit illetően részletesebben a művezetőkkel szeretnék foglalkozni. Egy 1973-as OVK adat szerint az iparban mintegy 43 ezer fő közvetlen munkahelyi vezető dolgozik (alsó szinten)..

Minta szerinti kiválasztással megvizsgáltuk, hogy kik ezek az emberek. Az üzemi demokrácia érvényesítése szempontjából vizsgálatunk az alábbi következtetést fogalmazta meg. A művezetők

— tényleges vezetői munkaterülettel, feladatkörrel rendelkeznek és beosztottaik vannak;

— utasítási jogokat gyakorolnak, s elsősorban ezekkel befolyásolják beosztottaik tevékenységét;

— ugyanakkor ők is beosztottai a magasabb szintű (szakigazgatási vagy a vonalban levő, vagy egyidejűleg mindkét) vezetőknek, ennek során tevékenységük állandó és viszonylag nagyfokú befolyás alatt áll;

— az alá- és fölrendeltségi viszony mellett mellérendeltségi viszony is érvényesül a társüzemek, az átadó és átvevő munkahelyek között, valamint a társadalmi szervekkel kapcsolatban; mindezek együttesen azt eredményezik, hogy a művezetők

— egész működése nyílt társadalmi és gazdasági színtéren zajlik: beosztottaik, feletteseik és a társadalmi szervek kontrollja alatt áll.

A munkahelyi vezetők helyzete és szerepe, valamint tekintélye és befolyása módosult az elmúlt 10 évben. Az ipar 1964-ben befejezett átszervezésekor nyilvánvalóvá vált, hogy a nagyfokú koncentráció egységes, nagyvállalati szemléletű irányítást követel, ami az erősen központosított vállalatvezetéssel látszott elérhetőnek lenni. Azonban 1965—67 között a vállalatvezetés szintjén már olyan tömegű feladatok halmozódtak fel, hogy az irányítás helyzete tartóhatatlanná vált; megkezdődött a vezetői posztok szaporítása a termelési oldalon, és ezzel egyidejűleg a szakigazgatási szervek megerősítése műszaki és közgazdasági szakemberekkel.

Ez a kibontakozás azonban nem volt egyenletes: az irányítás szervezési és vezetési feladataihoz legjobban értő szakemberek a vállalati hierarchia magasabb posztjait tudták elfoglalni, lényegében a termelési vonal vezetőinek rovására. Vagyis hiába emelkedett a munkahelyi vezetői státuszok száma, ez nem párosult a megfelelő befolyás kialakíthatóságával. Ugyanakkor, miután a szakigazgatás pozícióiba való bekerülés a nagyobb presztízs és a várható nagyobb jövedelem miatt új előrelépési lehetőséget rejtett magában, a termelésben dolgozó vezetők legjobbjai igyekeztek átkerülni a szakigazgatás szerveibe. Ezzel azonban az egyébként sem magas kvalifikációjú munkahelyi vezető gárda személyi állománya, ha átmenetileg is, de meggyengült, viszont pozíciójának jelentőségénél, presztízsének súlyánál tartós visszaesés mutatkozik.

Ez a relatíve alacsonyabb szintre kerülés azonban más problémákkal is járt. Ezek között minden bizonnyal a legelső az, hogy nemcsak szélességében és mélységében csökkent a munkahelyi vezetők súlya, befolyása, hanem — sajnálatos módon — tartalmában is igénytelenebbé vált. A munkahelyi vezetők a gazdasági szervezetben jelenleg egy sajátos technokrata logika követelményrendszerének próbálnak eleget tenni; ami körülbelül az alábbi:

— A munkahelyi vezetők folyamatos feladatait termelési direktívák határozzák meg, amelyet kötelesek elfogadni, betartani és beosztottaik felé képviselni.

— A helyi vezetők felelősek a technológiai fegyelem betartásáért, továbbá „azért, hogy a munkahelyen minden rendben legyen”.

— A munkahely jelentőségét a termelési teljesítés szempontjából kell megítélni, azért a munkahelyi vezetők — a szolgálati út betartásával — kötelesek haladék nélkül beszámolni a termelési eredményekről.

— A munkahelyi vezetők szerepét ezért a technikai munkamegosztás (munkás—brigádvezető—csoportvezető—művezető stb. — vezérigazgató) jelöli ki, amely az ügyrendbe iktatva mindenkire egységesen vonatkozik.

Megfigyelésünk szerint az idősebb munkahelyi vezetők bizonyos mértékig beletörődnek a gyakorlat ilyen alakulásába. Látják, hogy a munkás és az igazgató közti szervezeti távolság nagyobb lett, valamint, hogy magasabb szintű vagy éppen vállalati tárgyalásokra nemigen hívják meg őket. Idővel hozzászoktak a kisebb felelősséghez. Megszokottól eltérő feladatokat nem vagy nem szívesen vállalnak; meglévő pozicionális jogaikhoz viszont göresösen ragaszkodnak. Így — akarva, akaratlanul — mintegy igazolják a fenti szemlélet szükségességét. Nem látják be ugyanis, hogy a társadalmi munkamegosztás különbözik a technikaitól, hogy a szociális viszonylatok irányításához politikai eszközök szükségesek.

A fiatalabb vezetőknel más jellegű problémák állnak fenn. Többségükben az a felfogás tartja magát, hogy a helyi irányítás színvonalának, „szakértelmének” emelése önmagában képes igényesebbé tenni a munkahelyi vezetők tevékenységét, visszahozni elveszett presztízst. E téren számos illúzió él. Ennek egyike az, hogy az irányítás színvonalának emelése végbemehet a beosztottak részvétele nélkül, mégpedig úgy, hogy a helyi vezetőknek elegendő elismerést kell kivívnia a vállalatvezetés előtt.

Emellett vannak, akik lebecsülik az érvényes ügyrendet, s azt tartják, hogy a munkahelyi vezető hatásköre megszerezhető valami; amelynek körét a termelési feladat és a vezető személyisége szabja meg és ezért kinek-kinek meg is kell azt szerezni. Azok a kvalifikált vezetők, akik saját helyzetükről úgy vélekednek, mint a termelésirányításban-munkaszervezésben semmi mással nem helyettesíthető pozícióról, azok ugyancsak a technikai munkamegosztás korlátlan lehetőségeiben hisznek.

A munkahelyi vezetők mindkét korosztály-csoportjában jelentős arányt képviselnek az önkritikus, polemizáló, alternatívákban gondolkodó vezetők. Meggyőződünk arról, hogy gazdasági és politikai értelemben egyaránt mérlegelik helyzetüket és irányítási feladataikat. Mégis az esetleg felróható következetlenség, az ettől való félelem túlzottan óvatossá teszi őket, s nem nagyon igyekeznek meggyőzni társaikat. Így ahelyett, hogy nyilvánvaló többségre tennének szert, úgy tűnik, hogy kisebbségben vannak.

Néhány további adat a munkahelyi irányítás alakulásának áttekintéséhez: A művezetők mintegy fele rendelkezik középfokú műszaki végzettséggel, köztük pedig emelkedőben van az egyetemet végzettek, illetve az egyéb felsőfokú szakképzettséggel rendelkezők aránya. (üzemmérnök, felsőfokú technikus). A művezetők kategóriájában egy igen intenzív kicserélődési folyamat figyelhető meg. Ennek mértékére jellemző, hogy 69 százalékuk 1965 után került a jelenlegi beosztásába.

Érdekes az is, hogy a kb. 10 éve tartó kicserélődés tulajdonképpen egyre emelkedő ütemben zajlik. Akik például 1965–1970 között léptek be a vállalatukhoz, azok 41 százalékát azonnal kinevezték, 52 százalékát pedig 1970 után. Akik viszont 1970 után léptek be, azok 97 százaléka azonnal művezető lett. Vagyis megállapítható, hogy a szakmai kvalifikáltság alapvetően annak következtében javult, hogy az utóbbi 3–4 évben a művezetők 44 százaléka kicserélődött! A folyamat konkrét következménye: az új művezetők összetételében megnövekedett a fiatal korosztályokba tartozó férfi dolgozók aránya. Több mint egyötödük egyetemet, főiskolát végzett, csaknem 50 százalékuk pedig középfokú végzettséggel rendelkezik. Ha töredék arányban is, de még előfordult, hogy 8 általánosnál kevesebb iskolát végzett dolgozót tettek meg művezetőnek.

A brigád- és csoportvezetők esetében merőben más a kép. Még mindig fehér holló a középfokú végzettség: kevesebb mint egyötödük rendelkezik vele és 10 százalékuk a 8 általánossal sem rendelkezik. A kicserélődés ebben a kategóriában is végbemegy, azonban csak lassú folyamatként. Így több mint kétharmaduk tartozik a törzsgárdához. A férfi dolgozók itt is többséget alkotnak, úgy, hogy minél magasabb törzsgárdafokozatot nézünk, a nők aránya annál inkább csökken.

Az adatok egybevetésével arra lehet következtetni, hogy az utóbbi években a művezetőkkel szemben támasztott követelmény elsősorban a szakmai kvalifikáltság volt, míg ahhoz, hogy valakiből brigád- vagy csoportvezető legyen, elsősorban az volt a szükséges és elégséges feltétel, hogy a vállalat régi dolgozója legyen.

Igen érdekes ugyanakkor, hogy a két kategória anyagi elismerése közel esik egymáshoz. Míg a művezetők 82 százaléka keres havi 3600 Ft-nál többet, addig a brigád- és csoportvezetőknél 57 százalék. Ámde, ha az összehasonlítást a 4200 Ft-nál többet keresőkre vonatkoztatjuk, a különbség már szinte elenyésző: a művezetőknél 39 százalékot ér el az ide tartozók aránya, a brigád- és csoportvezetőknél 32 százalékot. Ebből viszont az következik, hogy a brigádvezetők társadalmi presztízisének emelkedése jelenleg már anyagiakban is tükröződik, míg a művezetőknél a kvalifikáltság emelkedésének üteméhez képest az anyagiak emelkedése jóval lassúbb, amire csak a presztízsbeli különbségek adhatnak megfelelő magyarázatot.

Szorosan ide tartozó kérdés az is, hogy a brigádvezetők közül — a lehető-

ségekhez képest — csak csekély mértékben kerülnek ki művezetők. Ezzel szemben a társadalmi munkamegosztásban ennél jóval nagyobb a szerepük. Azt is mondhatnánk, hogy a művezetők inkább csak a gazdasági szférában próbálják tevékenységüket elismertetni, a brigádvezetőket viszont a gazdasági szervezet viszonylag jobban, a társadalmi szervezetek pedig egyértelműen jobban értékelik, elismerik. Alátámasztja következtetésünket, hogy a brigádvezetők 35 százaléka (a művezetők 14 százaléka) tölt be szakszervezeti tisztséget; továbbá, hogy a brigádvezetők valamennyi szakszervezeti testületben jelentős többséget alkotnak.

Mindezen körülmények nyilvánvaló hatást gyakorolnak az üzemi demokrácia mechanizmusában. Megjelenik egy egészséges törekvés a szocialista brigádmozgalom fokozottabb bekapcsolására, illetve a szocialista brigádvezetők vezetésben való részvételének felgyorsítására. A brigádvezetők többsége szívvel-lélekkel bekapcsolódik a fórumok és testületek munkájába, aktívizáltan igyekszik a vállalatvezetésnek segíteni, a brigád tagságának együttesét alakítani. A keretekre, a lehetőségekre, a formákra a gazdasági és a társadalmi szervek hívják fel a figyelmét; nevelik, oktatják, ha támaszkodni akarnak rájuk. Azonban a művezetők mintha kimaradnának ebből a körből. Mintha az üzemi demokrácia mechanizmusa nélkülözhetné az összes munkahelyi vezető tettekézségét, vitatott vagy nem vitatott jelentőségét az ott dolgozók körében és a vállalatvezetés előtt.

A jelenlegi jogszabály értelmében a művezető belső irányításban munkaszervező-termelésirányító vezető, ez a korszerű feladatuk. Ezzel szemben a vállalati igények nem ezek. Még gyakran fellelhető többek között a művezető mint előmunkás; a művezető mint patriarchális vezető; a művezető mint a munkahelyi rend őre; a művezető mint anyagbiztosító vagy mint speditőr stb. Hogy a kor színvonalán rendezzük a helyi irányítás tevékenységét, ahhoz a vállalatvezetésnek nem a 8 általános alatti igényekhez kellene alkalmazkodnia. Ezért a művezetői szintre telepített tevékenységek és az önálló döntések szélesítése mellett szóbjön az is, hogy a művezetők döntési kompetenciáját erősítsük meg a kezdeményezési joggal, a tanácskozásokon való részvétel jogával és végül az egyetértésben hozott döntés gyakorlatával. A művezetők döntési kompetenciájának sajátos vállalati kidolgozása megalapozná a helyi irányítás színvonalának általános emelését és az üzemi demokrácia továbbfejlesztését egyaránt.

BALOGH JÓZSEF:

Az üzemi demokrácia szociológiai elemzése szempontjából fontos kérdés, hogy a szakirányítás és a demokrácia önmagukban is fejlődő tendenciái milyen konkrét formákban (vagy szinteken) kapcsolódhatnak össze tartalmas, gyakorlati egységgé. Vizsgálataink bizonyítják, hogy az üzemi demokrácia

elvont, a vállalati körülményektől független funkcionáltatása és értelmezése formális eredményekhez vezet.

Az ilyen eredmények kétségtelenül azok „igazát” bizonyítják, akik tagadják a korszerű ipar körülményei között alkalmazható demokratizmus érvényességét.

Mindezek a közgazdasági, jogi, szociológiai, szervezési stb. analízisek konkrétabbá tételét és egyesítését teszik szükségessé. Ezért is üdvözlendő ez a tanácskozás és a Szabó elvtárs által felsorolt vitakérdések köre.

Valóban, az üzemi demokrácia funkcionálása nagymértékben függ a vállalat önállóságától, belső szervezeti rendjétől, felépítettségétől, a munkásrészvétel tartalmától és formáitól.

Elvileg természetesen minden tudományos értékelés egyetért azzal, hogy csak akkor beszélhetünk valahol demokráciáról, ha van miről dönteni. Ebben az értelemben a vállalati önállóság növekedésével növekszik a kollektív részvétel lehetősége is. Gyakorlatilag azonban igen sok a torzító tényező:

1. A vállalatok jelentős része, helyzetéből fakadóan, évről évre behatárolt rutinprogramot teljesít. A döntések itt nem annyira a tartalomra, hanem a megoldás módjára vonatkoznak.

2. A kimondottan önállósággal rendelkező vállalatot is korlátozza a rendkívül sok módosító jogszabály, mint erről Sárközy elvtárs részletesen beszélt.

3. Az önkorlátozás is jelentős szerepet játszik: a kialakult szokásokhoz, idejétmúlt elvárásokhoz való alkalmazkodás.

4. Végül, de nem a legjelentéktelenebb a kockázatmentes vezetési taktika, amelyről Nemes elvtárs fog részletesen beszélni. A „minimális előrelépés” politikája nem teszi szükségessé a vállalati tartalékok nagyobb arányú felhasználását, a munkahelyi kollektíva emberi, informális vagy politikai mozgósítását. Vizsgálati tapasztalataink szerint szoros kapcsolat van a vállalati dinamizmus és a társadalmi aktivitás (részvétel) között, a dinamizmus és az üzemi demokráciával való elégedettség között. A vállalati önállóság kérdése direkt módon kapcsolódik a belső döntési struktúra kérdéséhez. A vállalati önállóság fejlődése, szélesedése nem jár együtt a belső önállóság fejlődésével. Rendkívül erőteljes a belső centralizáció, az érdemi döntések egy vagy egynéhány funkcióra összpontosítása. Ez sokszor nemcsak az üzemi demokrácia követelményei, hanem egy racionális szervezéselméleti koncepció szempontjából is egyoldalú vezetési rendszert jelent. A tényleges, érdemi döntések az alsó- és középszintű vezetőknél ritkán találhatók meg. Ezért a beleszólás, a részvétel lehetőségei számukra sokszor ugyanolyan problémát jelentenek, mint a munkások számára. E helyeken az üzemi demokrácia a felső szakmai vezetés partnereként jelentkező párt- és szakszervezeti vezetők lehetőségeiben adott. A többi szinten és a közvetlen demokrácia fórumait jelentő értekezleteken ezért formalizálódik a tevékenység. Ha az üzemi

demokrácia leszűkül a döntések meghallgatására, a kész döntések végrehajtásával kapcsolatos észrevételek közlésére, ez mechanikussá teszi a demokratikus eljárásokat.

A technokratikus irányzat képviselői egyértelműen hangsúlyozzák is, hogy a szakértelem és az információk hiánya következtében nincs lehetőség a döntésben való részvételre. Hibája az érvelésnek, hogy ezeken a helyeken a szakértők bevonása is nagyon minimális. A másik hiba, hogy a döntéseket e nézet nagyon egysíkúan, csak szakmai szempontból szemléli. A döntések személyi, politikai, társadalmi, szociális stb. vonatkozásait nem veszi figyelembe. Természetesen nem minden döntésnek van ilyen sok vonatkozása. Ezért meg kell különböztetnünk

a) a komplex, valamint a stratégiai döntéseket és

b) az operatív döntéseket. Ezen belül is a technikai-technológiai vagy műveleti döntéseket, a szociális, a személyi, üzemi politikai stb. döntéseket.

Már a felsorolásból világosan kiderült, hogy az üzemi demokrácia minősége más és más nagyságrendű, mindegyik döntési típus esetében.

Felmerül azonban a kérdés, hogy az üzemi demokrácia valóban csak a döntést, a döntésben való részvételt jelenti-e. Úgy vélem, ez a lényege, de sok egyéb formája, szintje, tere is van. Az üzemi demokrácia általános feltétele a vezetés demokratizmusa. A demokratikus vezetési stílus önmagában nem jelenti ugyan az üzemi, különösen nem a munkásdemokráciát, de elengedhetetlen feltétele annak. A jó munkahelyi légkör ugyanígy nem azonosítható a demokráciával, de nélkülözhetetlen alapja (és egyben következménye is) annak. Hasonló a helyzet a tájékoztatással, a vezetés nyíltságával, a jó emberi kapcsolatokkal is.

Az üzemi demokrácia a szocialista vállalat társadalmi-politikai rendszerét jelenti: a dolgozó kollektívák érdek-érvényesítésének, tájékozódásának, vezetésben való részvételének, ellenőrzési lehetőségeinek, társadalmi (vagy réteg-) kapcsolatainak adottságait. Ez a demokrácia közvetlen jogokat kell hogy jelentsen az egyének számára; képviseleti jogokat a párt és társadalmi szervezetek, a szakmai és a politikai vezetők számára.

Minden demokráciában (így az üzemiben is) nagy szerepet játszik a közvélemény. A különböző csoportok véleményének felszínre kerülése a vállalati rendben nem okoz anarchiát. Sokan a vélemények figyelembevétele alatt azt értik, hogy úgy kell dönteni, ahogyan azt az adott réteg elvárja. Ez azonban naiv elképzelés. A figyelembevétel az érdekek egyeztetését jelenti és nem azt, hogy az esetleges egyoldalú vélemény szerint döntök. Itt elhangzott az a példa, hogy az anyagmozgatásban dolgozóknak nem érdekük a gépesítés. Az ő általuk látott, közvetlen érdekeket tekintve ez igaz. Az átállást mégsem lehet csak adminisztratív eszközökkel, az ellenállás tényét figyelmen kívül hagyva végrehajtani. A technikai tényezők itt nem „kívánják” az emberibb eljárást, ez más tényezőkből következik. A különböző rétegérdekek érvénye-

sítése, figyelembevétele, a vélemények kifejtésének lehetősége: a vezetésben való részvételt, a vezetés társadalmi értelmű iskoláját jelenti.

Mindezek különös hangsúllyal húzzák alá az üzemi demokrácián belül a munkásdemokrácia fontosságát. A szocialista vállalatok e társadalmi és termelői bázisa nagyobb szerepet kell hogy kapjon az üzemek társadalmi-politikai életében: a pártban, a szakszervezetben, KISZ-ben éppen úgy, mint az általános jellegű testületek munkájában.

A munkások érdemi részvétele a vezetésben azonban nem egyszerű rendelkezés kérdése, nem a lehetőség általános biztosításának a kérdése, hanem nagyon komoly munkát jelentő feladat. Az érdemi részvétel a feltételek biztosítását is jelenti:

— Az eddiginél tartalmasabb tájékoztatást és információcserét.
— A vezetési módszerekben az emberi orientáció és az együttműködési stílus fokozását, tehát a vezetésbe való aktívabb bekapcsolást.

— A zárt-adminisztratív jellegű vezetés helyett, ahol lehet, nyíltabb vezetési stílus megvalósítását.

Vizsgálatai tapasztalataink szerint a munkásdemokrácia fejlesztésének jelentős bázisát képezik a szakmunkások, akiknek szakmai és politikai érdeklődése messze felülmúlja a többi munkásréteg ilyen irányú törekvéseit. A munkások bevonásának jelentős formáit képezik a szocialista brigádok és a törzsgárda-tagok gyűlései, véleményezési jogai.

A technikai fejlődés nagymértékben növeli a betanított munkák körét. Ez a tendencia jelentős akadályokat támaszt az üzemi és munkásdemokrácia fejlesztése terén. A részmunka, a lazább szakmai kötődés, a társadalmi rétegsajátosságok (betanított munka, a bejárók és a nők nagy száma az ilyen munkában) csökkentik az érdeklődést, az aktivitást és az informáltságot. Mindezek nehezebbé teszik a vezetésben való részvételt.

A vállalat szociális struktúrájában a különböző rétegek vezetésben való részvételének feltételei és érdekeltségei különbözők. Némely rétegben a megfelelő tájékoztatás elégedettséget kelt, a másik réteg rendszeres véleménycserét igényel, a szakmunkás vagy műszaki értelmiségi réteg az információ mellett kontroll-lehetőséget vár el. Mások operatív részvételre törekcsenek. Az első típust tehát a tájékozottság, az információellátottság igénye jellemzi, amely mindenféle demokratikus formának a logikai előzményét kell hogy alkossa. A második típus véleményét az jellemzi, hogy módja legyen az egyének kontrollálni a vállalatoknál mások által hozott, és mások által megvalósított döntések hatékonyságát, azok eredményét, a harmadik típus jellemzője pedig, hogy részt vegyen az egyén a vállalat vezetésében. Nemcsak a döntésekben való részvétel a lényeg tehát, hanem az, hogy a vállalat vezetése kollektív legyen. Ebben a formában a vezetés sokszor létrehozza saját érdekében, saját támogatására a munkahely demokratikus légkörét, vélemények szabad cseréjét. Ez nem feltétlenül hivatalos fórumokon, termelési értekezleteken

valószínűleg meg, mert legyen bár a termelési értekezlet rossz, nem hatékony; ha a vállalati vezető és az egyes dolgozó úgy érezheti — ha véleményét kötetlen formában meghallgatják —, hogy részt vesz a vállalati döntések meghozatalában. Bár nincs ott a döntéseknél, nincs is joga, hogy ott legyen, jó személyes kontaktus esetén mégis kielégítő légkör van az ilyen vállalatnál. Az ilyen légkör kialakítása elsősorban a vállalat igazgatóján, a vállalat vezetésén múlik. Azt hiszem, ahol az igazgató megköveteli, hogy a véleményeket eljuttassák hozzá, sőt maga is részt vesz a tanácskozásokon, a dolgozókkal beszélget, visszajelzést is megkövetel a dolgozók részére, ilyen vállalatnál a légkörrel lényegesen elégedettebbek a dolgozók. Ez azonban legtöbb helyen az igazgatón múlik, tehát az igazgató személyén. Egy olyan vállalatnál, ahol ilyen demokratikus légkör uralkodik, a dolgozók azzal is tisztában vannak, hogy ez a légkör megváltozna, lényegesen romlana akkor, ha az igazgató távozna. Látható tehát, hogy a helyenként meglévő demokratikus légkörnek nem annyira szervezeti biztosítékai vannak, mint inkább személyi, szubjektív feltételei. A szervezet szakmai és érdekviszonyai inkább ezzel ellentétes hatást váltanak ki. A munkaszervezet jelen formájában nem ösztönöz az üzemi demokrácia kialakítására.

Az üzemi demokrácia továbbfejlesztése tehát megköveteli, hogy a vezetői kiválasztás során ilyen természetű követelményeket is támasszunk, de azt is, hogy a személyi garanciákon túlmenő politikai, szervezeti, jogi biztosítékok is legyenek. Több helyen az üzemi demokráciáról vitatkozva szervezeti tényező alatt azt értik, hogy mennyi és milyen fórum van. Sok vezető rögtön tiltakozik: „Nem kellene új fórumok, így is sok van. Mindig ugyanazok az emberek vesznek részt a különböző értekezleteken”. Valójában ez a funkcióhalmozás a vállalati létszám 1–2%-át érinti. Ugyanakkor művezetők, de mások is állandóan panaszkodnak, hogy nincs hol elmondaniuk panaszukat, javaslatukat. Bizonyos kérdések rendszeres megvitatásának nincs fóruma. Formálisan természetesen az üzemi demokrácia nem igényel új fórumokat. De ez csak általában igaz. A munkásdemokrácia fejlesztése kiterjedtebb jogokat és kötelezettségeket jelent mind a vezetők, mind a munkások részére. Lehetséges, hogy több régi formára, amely tartalmatlan, nincs szükség,* más oldalról pedig törekednünk kell az eddigieknél tartalmasabb régi és új formákra. Mereven ragaszkodni a régi formákhoz és csak agitatív megjegyzésekkel biztatni a tartalmasabb munkára: ez az út nem vezethet eredményhez. A szervezeti biztosítékok köre azonban szélesebb a fórumok nyújtotta lehetőségeknél. Ide tartozik az a kérdés is, hogy milyen szerepük van a párt- és társadalmi szervezeteknek? Milyen jogkörük van a szervezeteknek a beleszólásra és a tényleges ellenőrzésre? A szakmai vezetők milyen mértékben érdekeltek és kötelezettek az üzemi demokrácia kiépítésében és a társadalmi-politikai szervezetek-

* Lásd a Vasas és Fémipari Dolgozók Szakszervezetének törekvéseit!

kel való együttműködésben? A perszonális függőségek zavaró mozzanatait a demokratikus együttműködés útjából milyen mértékben sikerült elhárítani?

A következő lényeges kérdés, a formától függetlenül a döntés tartalma.

A vállalati dolgozók elégedettsége bizonyos döntésekkel kapcsolatban nemcsak attól függ, hogy részt vettek-e annak meghozatalában, hanem jelentős mértékben attól, hogy ez a döntés (függetlenül attól, hogy ki hozta, és milyen természetű: termelési, szociális vagy egyéb döntés) milyen hatással van rájuk, munkájukra, helyzetükre. Az első és legfontosabb tehát az objektív érdekelttség; az, hogy milyen körülményeket teremt valamely döntés a dolgozó egyén számára, a különböző vállalati rétegek számára. Az elégedettséget nagymértékben befolyásolja a közvetlen és távoli érdek különbsége, felismert-sége, a tényleges és vélt érdek keveredése.

Vizsgálatok bizonyítják, hogy az érdekekkel összhangban levő döntések esetében nagyobb a demokratikus fórumok hiányának tűrőképessége. Az érdekekkel való összhang azonban intenzívebb vezetői kapcsolatot igényel. A kérdés másik oldala az, hogy döntése válogatja, hogy mennyire sikerül kollektíva nélkül helyes döntésre jutni. Az ipari vállalatok dolgozói a szociális és munkakörülményekre vonatkozó döntésekben nagyobb mértékben igénylik a részvételt, mint a szakmai, fizetési döntésekben. Ezekben az esetekben különösen fontos, hogy a döntés (ha érdekeknek megfelelő is) milyen körülmények között jött létre. Bizonyos kérdésekben reális lehetőség van a döntésekben való szélesebb részvételre, mert a kérdés nem feltételez oly nagy mennyiségű szakismeretet. E kérdésekben többnyire az egyeztetés mozzanata a domináló elem.

Az üzemi demokrácia tartalmas funkcionálása nagymértékben függ a demokrácia tömeges gyakorlásától. A komplex és átfogó döntésekbe való beleszólás készsége az egyszerűbb döntésekben való részvétel alapján kialakult jártasságtól függ. Erre az esetre is vonatkozik az elv: a bonyolultabbhoz az egyszerű fokozatokon keresztül jutunk el. A dolog lényege ott van, mint már többször elhangzott ebben a vitában, *hogy az üzemi demokráciát nem lehet felülről, kívülről bevinni az üzembe*. Hozzáértő, szakmai, sőt vállalatpolitikai kérdésekhez is szakszerűen, jól hozzászólni tudó kollektíva csak ott alakulhat ki, ahol gyakorolják ezeket a jogokat. Ha a dolgozó azt látja, hogy megkérdezik egyszerűbb kérdésekben a véleményét, kedvet fog érezni arra, hogy a szakmai kérdéseknek is jobban utánanézzon és ott is megalapozottabb véleményt tudjon nyilvánítani.

Ki szeretnék térni arra a kérdésre is, hogy az üzemi demokráciát a fentiek ellenére nem szabad valamiféle pedagógiai, nevelési intézménynek tekinteni. A demokratikus fórumok fő célja nem az, hogy a dolgozókat nevelgessük, még kevésbé, hogy kioktassuk. *Elsősorban* nem arra valók e keretek, hogy a vezetők magyarázzák a dolgozóknak ezeken a fórumokon a jó vagy rossz döntéseiket. Ha ilyen jelenséget tapasztalnak a dolgozók, akkor soraikban

nagyfokú elégedetlenség és közömbösség lép fel, elfordulnak a demokratikus fórumoktól, termelési tanácskozásoktól, ezeket formálisaknak, sőt fölöslegesnek tartják. E következmény visszavezethető arra a tényre, hogy vagy jelentéktelen, lényegtelen kérdéseket akarnak a dolgozókkal megtárgyalni, vagy pedig nem kezelik őket felnőtt vitapartnerként és inkább leereszkedő tájékoztatást tartanak a döntésekről. Sajnos, sok értekezleten olyan szellem uralkodik, hogy amikor megkérdezik a résztvevőket, hogy van-e valakinek véleménye, akkor ezt a kérdést olyan hangsúllyal teszik fel, hogy mögötte érezhető az, hogy „de ne legyen”, „úgysem reális, hogy valaki érdemlegesen hozzászóljon”. Magam is úgy vélem, hogy ha egyes esetekben a demokrácia formális, hatékonysága nem kielégítő, az nem szakmai, vagy politikai tájékoztatatlanságra vall, hanem egyszerűen arra, hogy e vállalatok vezetőinek nincs jó vezetői érzékük. Sok vezető egyszerűen nem ér rá arra, nem szán időt arra, hogy véleményeket kérjen és itt nem is a tág értelemben vett üzemi demokráciáról van szó, hanem egyszerűen szakértők meghallgatásáról. A vezető, ha erre nem szán időt, akkor az lassan kialakítja a vezetőben azt a tudatot, hogy erre nincs is szükség, hiszen ő szakmailag jól érti ezeket a dolgokat, és nincsen szükség arra, hogy bárkit is meghallgasson. És a vezető helyes vagy helytelen szakmai öntudatához csaknem mindig hozzájárul a formális elvárások tudata, az a tudat, hogy mit várnak el tőle a minisztériumban, vagy a területi pártbizottságon.

A formális alkalmazkodás a követelményekhez mindig igyekszik kizárni a tartalmi, vagy tényszerű beleszólást. Az üzemi demokrácia fejlődését nem az gátolja, hogy a dolgozók, az emberek érdektelenek, nem az, hogy sok vagy kevés fórum van, hanem a módszeres, rendszeres, elemző vezetői tevékenység hiánya. Másrészt nincs komoly érdekelttség, nincs olyan feszítő érdekelttség, ami nyomná az egyes dolgozókat arra, hogy igényeljék ők maguk a döntésekben való részvételt. Sokan csak olyan esetben törődnek az emberi tényezőkkel, olyan esetben kérik ki a dolgozók véleményét, ha már baj van, ha már a dolgozóktól függetlenül meghozott döntések, vagy a külső körülmények olyan helyzetet teremtettek (munkaerőhiányt, piacon helyt nem álló termékek gyártására alapozott vállalati stratégiát stb.), ami súlyos helyzetbe hozta a vállalatot.

Természetesen az országos rendelkezések ilyen esetben is meghatároznak bizonyos lehetőségeket, de ezek csak akkor hatékonyak, ha a politikai szervek számára a propagandalehetőségeken túlmenő konkrét eljárásokat és eszközöket is biztosítanak.

Az üzemi demokrácia tehát komplex rendszert jelent, amelynek társadalmi, gazdasági, politikai, szervezeti és személyi feltételei vannak. Óhajokkal és általános felhívásokkal a konkrét elemek kiépítése nélkül e területen sem léphetünk előbbre.

NEMES FERENC:

Hozzászólásomban két problémakörrel kívánok foglalkozni: az egyik az üzemi demokrácia szerepe a vállalati gazdálkodás hatékonyságában, a másik az üzemi demokratizmus és a vállalatok szervezeti modelljeinek a kapcsolata.

Ami a vállalati gazdálkodás hatékonyságát illeti, véleményem szerint, vállalataink jelentős hányada a rendelkezésre álló erőforrásokkal nem a lehetőségeknek megfelelően gazdálkodik. Nem a rendelkezésre álló erőforrások lehető legjobb felhasználására törekszik, hanem arra, hogy még mind a külső társadalom, mind pedig a belső vállalati kollektíva által tolerált teljesítményszintet érjen el. Vállalataink többségének a magatartására tehát az optimalizálás vagy a maximalizálás helyett inkább a *megelégedésre törekvés* jellemző. Ez a vállalati gazdálkodás az eredmények optimalizálása, az érdekek ütköztetése helyett a feszültségek, konfliktusok minimalizálására, a népgazdaság, az ágazat, a vállalatvezetés és a kollektíva érdekeinek látszólagos harmóniájára törekszik. Ez a magatartás egyben az üzemi demokrácia gyengeségeire is utal, mivel véleményem szerint az üzemi demokráciát úgy is felfoghatjuk, mint a különböző érdekek ütköztetésének, illetve összekapcsolásának terrénumát. Tekintettel azonban arra, hogy gazdasági életünk gyakorlatában hosszú ideig élt az a tulajdonviszonyok helytelen értelmezéséből fakadó szemlélet, amely szerint a népgazdasági, a vállalati és az egyéni érdekek automatikusan egybeesnek, ilyen igény az üzemi demokráciával szemben fel sem igen merült.

A felszabadulást követő években, amikor az objektív érdekek közötti különbséget a priori tagadták, a célok közötti eltéréseket kizárólag tudati tényezőkre vezették vissza. A célok összekapcsolását az ún. *társadalmi hatásmechanizmusokon* keresztül kívánták elérni. Ez a hatás-mechanizmus meggyőzéssel, példamutatással, új szocialista magatartás-minták kialakításával készítette az egyént, illetve a vállalatot arra, hogy a népgazdasági érdeket, illetve célokat saját érdekeként, illetve céljaként adoptálja.

Az ötvenes évek végén, a hatvanas évek elején már bizonyos objektív érdekkülönbségeket kezdtek felismerni, aminek következtében a különböző érdekek, illetve célok integrálásában a tudati hatások mellett egyre nagyobb teret engedtek az *anyagi ösztönzésnek*. Ez az ösztönzési rendszer jelentősen intenzívebbé vált a gazdaságirányítás reformjával, melynek gyakorlata oda vezetett, hogy a különböző érdekek összekapcsolásának a mechanizmusa indokolatlan mértékben az anyagi ösztönzés irányába tolódott. Ezen ösztönzési rendszer torzulásainak a felismerése, a tulajdonosi jogosultságok nagyobb fokú érvényesítésének az igénye, s nem utolsósorban a különböző szintű érdekek, illetve célok között továbbra is megfigyelhető diszkrepancia csökkentése, illetve kiküszöbölése koncepciójában *új ösztönzési rendszer* kidolgozását és bevezetését tette szükségessé. Ez az ösztönzési rendszer egyrészt szűkebb

határok közé helyezi az anyagi ösztönzést, másrészt szorosabb kapcsolatot igyekszik létesíteni a teljesítmények és az ösztönzés formái között. Ezzel párhuzamosan célul tűzi ki a nem anyagi jellegű motivációk hatékonyabb formáinak, módszereinek a kidolgozását. Ezek között megkülönböztetett szerepet szánnak a dolgozók gazdasági irányításba történő bevonásának, a vállalati, üzemi demokratizmus kibontakoztatásának. Ez a részvétel a vállalati politika kialakításától a vállalati gazdálkodási tevékenységének az ellenőrzésig terjed. Ez biztosítja egyrészt a tulajdonosi jog gyakorlására irányuló igények kielégítését, másrészt a munkavállalói érdekek és célok közvetlen képviselőjét mindazokban a döntésekben, amelyek meghatározzák a vállalati gazdálkodás menetét.

Tekintettel arra, hogy a vállalati ösztönzési rendszer nem más, mint a makro-érdekeltségi rendszer üzemi leképezése, nyilvánvaló, hogy az utóbb leírt ösztönzési (motivációs) rendszer kiteljesedése is csak akkor képzelhető el, ha ennek külső feltétel-rendszerét sikerül megteremteni. Amíg tehát a mindenkori makro-érdekeltségi rendszer csak korlátozottan képes a népgazdasági érdekek közvetítésére (a valóságos népgazdasági és vállalati érdekek ütköztetésére), addig a vállalati ösztönzési rendszertől sem várható el a vállalatok tagjainak a valóságos népgazdasági és vállalati érdekek irányába történő készítése. Márpedig, ha a vállalat valóságos érdekei helyett vélt érdekeket követ (vagyis optimalizálás helyett megalégedésre törekszik), akkor feltehetően tagjai sem nagyon tehetnek mást (gondoljunk csak az indokolatlan normaszigorítás miatt kialakuló teljesítmény-visszatartásokra, a túlórákkal való taktikázásokra stb.). Mindezekből adódóan a vállalatok demokratizmusának és gazdálkodásának hatékonysága sem lehet kielégítő.

A második problémakört illetően emlékeztetnem kell arra, hogy a gazdaságirányítás reformjával lényeges változások következtek be a vállalati szervezeteknek a gazdálkodás konkrét rendszerébe történő bekapcsolódásában. A tervezés, a döntés, a szabályozás vagy az ellenőrzés rendszerében végbemenő változások szinte kivétel nélkül olyanok, amelyek a vállalatok szervezeti modelljét valamilyen formában érintik, következésképpen a régi szervezeti formák és módszerek továbbfejlesztését igénylik. Napjainkban erre annál is inkább szükség van, mivel a gazdaságirányítás reformjának a kidolgozásakor és a bevezetést követő években is a szervezeti kérdések háttérbe szorultak. Ennek a mulasztásnak a felismerése vezetett a „Szocialista vállalat” központi-
lag kiemelt kutatási főirány létrehozásához, melynek kutatásai a szocialista vállalatelméleti modellek kidolgozása jegyében folynak. Ezek a kutatások annak az egyre inkább tarthatatlan helyzetnek a meghaladására kell hogy törekedjenek, amelyben a legtöbb hazai szervezetkutatás kimondva vagy kimondatlanul egy minden helyzetben alkalmazható szervezeti modell kialakítására, a gyakorlat pedig ennek alkalmazására törekedett.

A szervezetelméleti szakirodalom — kissé leegyszerűsítve — két egymás-

tól alapvetően eltérő szervezeti modellt különböztet meg. Ezt a két modell-koncepciót a szervezetelmélet két pólusaként is felfoghatjuk, amelyek egy képzeletbeli skála végpontjain helyezkednek el. A skála egyik végpontjában a klasszikus szervezet-elméleti iskola értelmében felfogott *autokratikus modell*, a másikban a participatív teoretikusok által kidolgozott *demokratikus modell* áll. Ezek között átmeneti modellek találhatók.

Mindezt annak illusztrálására mondtam el, hogy még érzékeltetőbb legyen, hogy az egyes koncepciók mögött más és más szervezeti állapotok és folyamatok húzódnak meg, s ezek minden modellen belül egy konzisztens rendszert alkotnak. Következésképpen bármelyik rendszerbe úgy beavatkozni, hogy abban csak egyes folyamatokat kívánunk megváltoztatni, például egy autokrata rendszer döntési folyamatait demokratizálni, az egész rendszer hatékonyságát veszélyezteti. Ezek után könnyen belátható, hogy az üzemi demokrácia kiszélesítésének lehetőségeit és feltételeit szervezeti oldalról is biztosítanunk kell. Az előttünk álló feladat bonyolultságát jelzi az a tény, hogy egyrészt a társadalmi-gazdasági fejlettség különböző szintjein más és más modell az optimális, másrészt egyes tevékenységek a társadalmi-gazdasági fejlettségtől függetlenül meghatározott modellt igényelnek.

MÓD ALADÁRNÉ:

Itt többször fölmerült, hogy ne áltassuk magunkat különböző illúziókkal az üzemi demokráciát illetően. Azt hiszem, ilyen illúzió volna, ha azt hinnénk, hogy annak a célja lehetne, vagy egyáltalán elérhető volna révén a munkásérdekek „integrálása”. Teljesen nyilvánvaló és természetes dolog, hogy minden üzemben nagyon különböző munkásérdekek léteznek, mert nagyon különbözők például a most induló fiatal, és a már nyugdíj előtt álló idős, a szakképzett, valamint nem szakképzett munkásoknak és nem akarom sorolni, mi mindenki másnak az elképzelései, az érdekei. Elvont dolog volna azt képzelni, hogy ezeket az üzemi demokrácia keretében „integrálni” lehetne. Egy dologra kellene törekedni, amire az üzemi demokrácia lehetőséget ad, nevezetesen, hogy a különböző munkásérdekek megfelelő rangsorolását érjük el, azaz azok az érdekek kapjanak prioritást, amelyek a munkások méltánylandó elégedettségét, a termelés fejlesztését és az üzem gazdasági eredményeit viszonylag legjobban szolgálják.

Szabó elvtárs közbeszól: de ki mondja meg, hogy mi a magasabb érdek?

Én azt hiszem, hogy az üzemektől nem lehet azt követelni, hogy mindenütt mindjárt „magasabb érdeket”, a népgazdasági érdeket célozzák meg, mert a népgazdasági érdek számtalan egymást keresztező részérdek összeütközéséből alakul. Az egyes üzemektől csak annak mérlegelését kellene szerintem elvárni, ezt azonban el kellene várni, hogy melyek azok az érdekek, amelyeket konkrétan ott és akkor — a dolgozók különböző csoportjai, rétegei esetében

(ideértve a munkásokat és vezetőket egyaránt) ki kell elégíteni, meddig lehet ebben elmenni, hogy az egyidejűleg a lehető legjobban szolgálja a nagy általános irányelvek, az országos célok keretei közt a termelés, a gazdasági eredmény fejlődését is. Itt utalás történt a jugoszláv példára, hogy annak negatívumai is vannak. Nincs biztosíték arra persze, hogy megfelelően állapítják meg azokat az érdekeket, amelyek viszonylag leginkább közelítik a különböző célok optimális egyidejű elérését, és még kevésbé arra, hogy ha ezeket helyesen ismernék is fel, az adott erőviszonyok ezek érvényesülését segítik. Nyilvánvaló, hogy számtalan esetben nem az az érdek érvényesül, amelynek éppen érvényesülnie kellene. Ez politikai munka dolga. Nagyon sok vita van arról, hogy az üzemi demokrácia fejlesztésében mi a munkamegosztás a gazdasági és a társadalmi szervek, a szakszervezet és pártszervezet között. Megítélésem szerint a társadalmi szervek, elsősorban a párt szerveinek legfontosabb feladata éppen az, hogy ismerjék fel, hogy melyik az adott helyen és időben leginkább érvényesítendő érdek. Azt persze nem lehet elképzelni, hogy ebben mindenki tökéletesen egyformán érdekelt volna, prioritásával tökéletesen egyetértene. De azt el lehetne várni, hogy a többség megértse, tudomásul vegye és elfogadja azt, mégpedig leginkább az üzemi demokrácia fórumain, ha az — amint szerintem lennie kellene — nem az „érdekek összehangolásának”, hanem az érdekek ütközésének, és ennek során a leginkább méltánylást érdemlő érdek vitában történő kialakulásának a színtere. Ennek egyik nélkülözhetetlen feltétele, hogy a politikai-társadalmi szervek megfelelő áttekinthetőséggel és ítélőképességgel bírjanak, és a szerintük érvényesítendő érdek mellett kiálljanak akkor is, ha ez az üzemben „följebb” nem is fekszik a legjobban.

HERÉDI ISTVÁN:

Azokhoz a dilemmákhoz, aggályokhoz szeretnék hozzászólni, amelyekről Ladó elvtárs beszélt, az üzemi demokrácia fejlesztése és a gazdasági hatékonyság közti kapcsolatot érintve. Ladó elvtárs felhívta a figyelmet arra, hogy a döntésekben való demokratikus részvétel gyengítheti a gazdálkodás hatékonyságát. A vitaindító ettől eltérően azzal a reménnyel fordul az üzemi demokrácia felé, hogy ennek fejlesztése növelheti a gazdasági hatékonyságot. Az ilyen eltérő feltételezések létezése, megjelenése azt sugallja, hogy nagyon faramacsi dolog ez az üzemi demokratizmusnak nevezett jelenség — vagy legalábbis a róla alkotott elképzelés —, ha ilyen ellentétes következményekkel járhat. (Egyesek tehát úgy vélik, hogy az üzemi demokrácia ronthatja a hatékonyságot, mások szerint az alacsony hatékonyság egyik forrása — az üzemi demokrácia hiánya.)

Ladó elvtárs a Magyar Vagon- és Gépgyár példájával illusztrálta, hogy a gazdasági hatékonysághoz magasfokú szervezettség, hozzáértés és fegyelmezett munka szükséges, továbbá megfelelő ösztönzési rendszer. A példa

valóban meggyőző, azonban — s ez a dolog érdekessége — ugyanattól a vállaltól vett másik példa azt mutatja, hogy ezt a racionális és hozzáértő gazdasági vezetést adott esetben olyan irányban manipulálták az egyengető lakatosok, ami hatékonyságrómlást idézett elő, legalábbis ebben a gyáregységben, ill. műhelyben.*

Az egyengető lakatosok pl. kb. 70 és 170% között hullámoztatták teljesítményüket a gyárban érvényesülő racionális szabályozó eszközök-adta kereteken belül. Most — anélkül, hogy a részleteket felidézném — ezzel a jelenséggel kapcsolatban csupán azt a következtetést szeretném levonni, hogy a gazdasági szervezetek szigorú technikai, gazdasági, szervezeti, jogi szabályozási elvei *önmagukban nem feltétlenül* képesek biztosítani az optimális gazdasági hatékonyságot; másfajta szabályozási formákra is szükség mutatkozik ennek érdekében.

Nos, az üzemi demokratizmus alatt tulajdonképpen olyan szabályozási elvet vagy elveket értek, amely vagy amelyek a technikai, gazdasági, szervezési, jogi elvek, apparátusok, mechanizmusok mellett, azokkal szerves egységben, magasabb gazdasági hatékonyságot biztosíthatnak. Ez — az anyagcsere-folyamat *társadalmi szabályozója*, a szervezetek belső mechanizmusának szerves összetevője, a szocialista gazdálkodás nélkülözhetetlen ismérve, még tisztán ökonómiai szempontból nézve is.

Arról van szó, hogy *a munka és más elvek szerinti* anyagcsere-folyamat szabályozási eszközei (makro- és mikroszinten) közül a piaci eszközök csak korlátozottan használhatók, ezért helyettük és mellettük más *értékelési mechanizmusokat* kell kiépíteni. Az üzemi demokrácia ilyen — társadalmi — értékelési mechanizmus már a mai gyakorlatban is, mégha ezt nem is így határozzuk meg.** (A „társadalmi” jelleg pedig magában foglalja, hogy ez a szisztéma nem az alá-fölérendeltségi viszonyok alapján szerveződik.)

Az üzemi demokrácia eszerint az ipari, gazdasági szervezet belső vezérlésének sajátos társadalmi mechanizmusa, amely nem negligálja a technikai, gazdasági stb. apparátusokat, „mérőműszereket”; ellenkezőleg ezeket bázisként, alapként használja.

Az „üzemi demokrácia” formula talán nem túlzottan alkalmas a fentiek ábrázolására részben azért, mert ezt a fogalmat eléggé történetlenül használjuk, részben pedig mert a köztudatban, a szemléletben eléggé zavaros és ellentétes elképzelések vannak a fogalom értelmezése körül. Tudom, hogy nagyon elvontan hangzik, mégis jobbnak tűnik, ha az üzemi demokratizmust a vállalat létezési vagy működési módjának tekintenénk, amely sajátos *jelleget, minőséget* ad az egész vállalatgazdálkodásnak.

* Lásd: Héthy Lajos—Makó Csaba: Munkásmagatartások és a gazdasági szervezet c. tanulmánya. Bp. Akadémiai K. 1973.

** Most nincs mód arra, hogy ezt a koncepciót részletesebben is kifejtjük és nincs is erre szükség: konferenciánk egyik célja: indítékokat adni a további kutatásokhoz.

Lehet, hogy a fenti hipotézis első megközelítésre mehökkentőnek és a valóságtól elrugaszkodottnak tűnik. Valójában mind bizonyos elméleti tanulmányokban, mind a gyakorlatban mutatkoznak olyan törekvések, hogy ilyen irányban közelítsünk a problémához.

Az empirikus elméleti kutatások nyomán nagy valószínűséggel megállapítható, hogy az üzemi demokratizmusnak ma három fokozata érvényesül. Ezek intenzitási fokozatok. Az első fokozat — amely a legtömegesebb — lényegében véleményezési jogot jelent bizonyos kérdésekben. (A munkások, munkáskollektívák, alkalmazotti állományúak véleményezési jogát.) A második fokozat, amelyen a véleményezési jog mellett kísérletek történnek arra, hogy bizonyos döntések meghozatalát rábizzák a munkáskollektívákra. Van egy harmadik fokozat, amikor üzemegeységi vagy gyáregységi szinten kialakítják az egyszemélyi vezetés és a testületi vezetés elvének olyan kombinációját, amikor bizonyos kérdésekben közös döntések születnek az egyszemélyi vezetéssel, ill. a testületekkel, más kérdésekben pedig vagy az egyszemélyi vezető vagy a testület rendelkezik önálló döntési joggal és a döntések végrehajtása kölcsönösen kötelező. Ez a konstrukció nem függeszti fel az egyszemélyi felelősséget a testületi döntések végrehajtásában; a *végrehajtásból* kizárja a testületi felelősség elvét. (Itt a szigorú alá-fölrendeltségi viszonyt érvényesíti.)

Nos, még az első fokozat gyakorlata sem zárja ki az üzemi demokrácia olyan értelmezésének a realitását, hogy az a vállalatgazdálkodás szabályozásának sajátos *társadalmi* mechanizmusa, mert még az igen gyenge *véleményezési* gyakorlat is befolyással van a vállalat működésére. Még nyilvánvalóbb ez a harmadik fokozat esetén. Az üzemi demokrácia ott már úgyszólván valóban a gazdasági szervezeti egység működésének, létezési formájának, szervezeti alkatának a sajátosságává vált. (Szerves egységben a többi mechanizmussal és szabályozó elvvel.)*

Az intenzívebb üzemi demokrácia előfeltételei közé tartozik, hogy a szervezet belső mechanizmusait maximálisan tökéletesítettük és erre építjük rá az egyszemélyi és a testületi elv sajátos kombinációját, illetve kombinációit. Mai szervezés- és szervezetelméletünk túlzottan egyoldalúan *egyszemélyi* vezetéscentrikus. (Kétségtelen, hogy itt is van gondunk.) Tudatosan nem foglalkozunk a testületi döntés, ill. vezetés kérdéseivel, pláne nem a kettő kombinációs lehetőségeivel. Pedig úgy tűnik, hogy a reálisabb üzemi demokrácia kulcsát itt kell keresnünk.

Természetesen nem gondolom azt, hogy a két elv új típusú kombinációja esetén nem lesznek problémák, hogy az ily módon szervezett *társadalmi* szabályozó mechanizmus képes permanensen integrálni az érdekeket és növelni

* Ezt az tette lehetővé — pl. az egyik fővárosi vállalatnál —, hogy az egyes üzemegeységek nagyfokú önállósággal rendelkeznek; optimálisan decentralizálták a hatásköröket, fejlett belső elszámolási rendszer működik stb.

a munka hatékonyságát. Valószínű, hogy a két elv is csak dialektikus ellentmondások megoldásán keresztül fog funkcionálni. Mindenesetre addig nem lehet levonni a végkövetkeztetést, amíg a gyakorlat sok-sok esetben nem bizonyít vagy cáfol.

Az is nyilvánvaló számomra, hogy az üzemi demokrácia csak akkor válhat intenzívvé, ha bizonyos központi feltételek is jelen vannak. Így elengedhetetlen egyfelől a maximális vállalati önállóság, másfelől a szükséges centralista irányítás. Ez potenciálisan mindig nagyobb legyen, mint reálisan, azért, hogy alkalmasint központi beavatkozással biztosíthassák a vállalati, üzemi demokrácia némely előfeltételét. (Ennek jogosságát igazolják pl. a jugoszláv vállalati öngazgatás nehézségei, ill. azok a törekvések, hogy *társadalmilag* is szabályozzák a szervezet külső és belső feltételeit.)

Visszatérve azokra a dilemmákra, amelyek az üzemi demokrácia fejlesztésével kapcsolatban elméletileg felmerülnek: a gazdasági szervezet belső mechanizmusaival egybeforrott üzemi demokratizmus (mint az üzemi, vállalati viszonyok természetes rendje) hosszabb távon és tömegméretekben nem akadályozza, hanem ellenkezőleg, nagyban elősegítené a gazdasági hatékonyságot. A két szervezési elv, az egyszemélyi végrehajtási és döntési, valamint a testületi döntési elvek újítványú kombinációján keresztül fejlődne a dolgozói részvétel a vállalatért viselt felelősségben, s ezáltal erősödne a köztulajdonosi magatartás is.

BAUER MIKLÓS:

A demokrácia általában és az üzemi demokrácia különösen, valamiféle jogi szabályozás nélkül elképzelhetetlen, mert mindenféle demokrácia — a hagyományon és a légkörön túlmenően — jogok és kötelezettségek megosztását jelenti, s ezt valamilyen formában szabályozni kell. De a jogásznak ezen a triviális megállapításon túl is van a problémához mondanivalója. A jogász feladata az üzemi demokrácia témakörében nemcsak az, hogy valamilyen gazdaságpolitikai döntést jogilag megfogalmazzon, és ha kell, jogi eszközöket találjon a meghozott döntés végrehajtására. A jog és a jogot alkalmazó gyakorló jogász feladata az is, hogy sajátos gondolkodásmódjával, a gazdasági folyamatok, a mechanizmus rendellenességeire érzékenyebb reagálásával hozzájáruljon a gazdaságpolitika kialakításához is. A jogász nemcsak a gazdaságpolitikai impulzus megformálásában, hanem — a visszacsatolás során — a kiigazításban is szerepet kap. Ebből a szerepkörből is tud az üzemi demokrácia kérdésében állást foglalni.

Bár azt a felszólítást kaptuk, hogy az üzemi demokrácia fogalmi meghatározásával ne foglalkozzunk, mégis szinte valamennyi eddigi hozzászólás érintette a fogalom meghatározását. A magam részéről ebből a szempontból azt emelném ki, hogy a munkahelyi vezető „demokratikus” magatartása, az,

hogy meghallgatja munkatársai elképzeléseit, meghallgatja a dolgozók panaszait, közvetlenül viselkedik a dolgozókkal, még nem jelent tényleges üzemi demokráciát. Feltétlenül helyes Szabó elvtársnak az a meghatározása, hogy az üzemi demokrácián az egyes dolgozónak a vezetésben és az irányításban való részvételét értjük, de ez a meghatározás annyira tág, hogy a tényleges tartalom nehezen ragadható meg. A vezetésben és az irányításban való részvételnek ugyanis rengeteg fokozata van, az egyetértési jogtól (amelynek már az elnevezése is már rendkívül szerencsétlen, mert azt a benyomást kelti a dolgozóban, hogy csak egyetérteni van joga) az alapvető döntésekben való részvételig, illetve a kollektív döntésekig. Az említett meghatározás tehát önmagában nem mond eleget. Jelenleg társadalmi és gazdasági adottságaink mellett, gazdasági fejlődésünk jelenlegi szakaszában a mélyebb elemzés, a tartalmilag alaposabb megközelítés még idő előttinek tűnik.

A tényleges üzemi demokrácia a vállalati önállóság függvénye. Az önállóságon — ebből a szempontból — nem csak azt értem, hogy a vállalat önálló elszámolási egység, és van jogi személyisége. Ilyen formai önállósága jelenleg is van a vállalatnak. A tényleges vállalati önállóság azonban két oldalról is korlátozott. Korlátozza a tényleges vállalati önállóságot egyrészt az, hogy a vállalat jogköre a gazdaságirányító állami szervekkel szemben részben nem szabályozott, részben túlszabályozott. A nem kellő szabályozás bizonytalansághoz, az önálló döntésektől való tartózkodáshoz vezet. A túlszabályozás pedig olyan helyzetet teremt, hogy ha a vállalati vezetők mindenben betartanák az irányító szervek utasításait, a vállalat működését korlátozó szabályokat, a vállalat biztos halálra volna ítélve. (Ha például a gépiprónők fizetésénél betartanák a szabályokat, és nem bújtatva, más besorolással alkalmaznák őket, akkor nem lenne a vállalatoknál megfelelő számú gépipró, és a szabályok ilyen megkerülése miatt csak azért nincs mód egy vállalati igazgató ellen fegyelmi eljárást indítani, mert a fegyelmi eljárás is írásbeliséget követel meg, és nem akadna gépipró, gépiprónak besorolt megfelelő gépipró — aki a fegyelmi határozatot leírná.)

Korlátozza a vállalati önállóságot másrészt az is, hogy nem alakult ki még megfelelően a vállalati érdek. A döntésekben való részvétel akkor jelent tényleges üzemi demokráciát, ha nemcsak jóléti, szociális, a munkafeltételeket érintő kérdések eldöntésében vesz részt a dolgozó, hanem a vállalat gazdasági tevékenységét lényegesen érintő kérdések jelentős kockázattal járó kérdések megvitatásában és eldöntésében is. A vállalat vezetése azonban a kockázatvállalásban nem érdekelt, gyakorlatilag — amint azt előbb Nemes elvtárs mondta — csak abban érdekelt, hogy a korábbinál egy kevésbé jobb eredményt érjen el, s ehhez kockázatvállalásra nincsen szükség. Olyan kockázat vállalásában, amely sikeres kimenetel esetén nagy lépéssel vihetné előre a vállalat ügyét, egyetlen vállalat vezetői sem érdekeltek, de nem érdekelt az ilyen kockázatvállalásban a dolgozó kollektíva sem, mert

ha a kockázatvállalás mellett jelentős eredmény születik is, abból rendkívül kevés jövedelem csapódik le a vállalat dolgozóinál. Az összefüggést a vállalat által vállalt kockázat és saját jövedelmük között szinte egyáltalában nem látják a dolgozók. Jelenlegi szabályozó rendszerünk nemigen teszi lehetővé, hogy a vállalat eredménye s ennek alapján a vállalat dolgozóinak jövedelme más vállalattal és más vállalati dolgozókkal szemben úgy növekedjék, hogy jelentős különbségek jöjjenek létre. Tímár elvtárs utalt arra, hogy az anyagi ösztönzésnek nem az egyes szakmák közti arányok kialakítása lenne a főkérdése, hanem az, hogy egyes szakmákon és azonos munkakörökön belül tudjunk jó és rossz vállalatok között, jó és rossz dolgozók között különbséget tenni. Ezt a mai szabályozórendszer inkább nehezíti, mint segíti.

Mindez azt jelenti, hogy az önálló vállalati érdek nemigen van kialakulóban. Két különböző vállalat vezetőinek érdekei közelebb állnak egymáshoz, mint egy vállalatban belül a vezetők és a többi dolgozó érdekei. A vezetők az állam gazdasági érdekeit képviselik, a dolgozó elsősorban — önállósuló vállalati érdek híján — egyéni érdekei szerint jár el. Olyan vállalati érdek, amely az állam gazdasági érdekeit és a dolgozók egyéni érdekeit vállalati szinten integrálni tudná, még nem alakult ki. Márpedig, ha ilyen önállósult vállalati érdek nem alakul ki, akkor a dolgozó kollektíva bevonása a döntésekbe — ha egyáltalában sor kerül rá — még nem jelent tényleges üzemi demokráciát. Engedjék meg, hogy egy Ladó elvtárustól hallott példát ismertessek a mondotak alátámasztására. Egy tervezőintézetnél, tehát olyan gazdasági szervezetnél, ahol a dolgozók szakmai és szellemi színvonala viszonylag magas, a vezetők az intézet dolgozóitól a további munkára javaslatokat kértek. A tervezők, a dolgozók elég passzívan fogadták a felhívást. Amikor azonban már az merült fel, hogy a kialakult helyzetben az intézet munkáját meg kellene szüntetni, a dolgozók nagyon is aktívvá váltak, számos igen jó, az intézet további munkája szempontjából igen hasznos, az intézet fennmaradását alátámasztó és biztosító javaslatot tettek. Amikor tehát a csoportérdek ténylegesen felmerült, amikor az intézet léte vagy nemléte forgott kockán, a dolgozók aktív részvétele az intézet további sorsának alakításában azonnal megvalósult.

Az üzemi demokrácia kibontakoztatásának egyik legfontosabb feltétele az lenne, hogy megteremtjük, kialakítsuk az önálló vállalati érdeket, mégpedig úgy, hogy az állam gazdasági érdekét jobban szolgáló vállalat önálló vállalati érdekeit a szabályozó rendszer jobban kielégítse más vállalat érdekeinél.

Végül még azt említeném meg, hogy az üzemben belüli demokratizmus első lépcsője, de egyúttal előfeltétele is a dolgozók tájékoztatásának kiszélesítése és folyamatossá tétele. Számos vállalatnál az információáramlás még a szakmai döntések kellő koordinálását sem támasztja alá, a dolgozók tájékoztatásának pedig a szakmai koordináláshoz szükséges tájékoztatást sokszorta meg kell haladnia. Az üzemi demokrácia a már meglevő fórumokon sem tudhat

eléggé érdemivé válni, ha a kollektíva véleményalkotása nem folyamatos és széles körű tájékoztatáson alapul. A rendszeres és reális tájékoztatás teszi lehetővé azt is, hogy a kialakuló és az állam gazdasági érdekeinek az irányába ható vállalati érdek a kollektívában tudatosodjék és így a kollektíva részvétele a döntések előkészítésében és meghozatalában betölthesse gazdasági szerepét.

NAGY LÁSZLÓ:

Nagy örömmel venném a Szabó elvtárs által felvázolt modell TEAM-munkában való kidolgozását. Az itt elhangzott hozzászólásokból ítélve legáltalább hatféle megközelítési lehetőség áll fenn. Rendkívül érdekes modelleket, sőt modellvariáció-ajánlásokat lehetne készíteni. Ha az ember elkezd beszélni az üzemi demokrácia kérdéséről, különösen vállalati vezetők előtt, rögtön felmerül a kérdés, hogy milyen fóruma volna ennek célszerű, hány embernek és milyen beosztású embereknek kellene ezeken részt venni. Rendelkezésemre áll kb. 100 vállalat modellje arra vonatkozóan, hogy milyen vállalatirányítási formák léteznek. A modellek rendkívül sokrétűek, függenek a vállalat szervezésétől, a tradícióktól, a dolgozók felkészültségétől. A Szolnoki Sütőipari Vállalatnál pl. biztos, hogy nem lehet ugyanazt a modellt megvalósítani, mint a Csepel Vas- és Fémműveknél.

Ezért lényeges tehát, hogy mi is modellajánlásokat, variációkat dolgozzunk ki, amelyekből minden vállalat kiválaszthatja a neki leginkább megfelelőt, sőt még tovább tökéletesítheti, saját belső viszonyai alapján.

A jelenleg meglévő sokféle fórummal ugyanis pontosan ugyanez a legfőbb baj, hogy ezeknek a jelentős részét központilag rendelték el, központi határozat alapján kellett minden vállalatnál ugyanolyan összetételű fórumot létrehozni. Sok olyan furcsa jelenség van, hogy az élet spontánul felvet bizonyos kérdéseket, kezdeményezéseket. Valamely központi szerv, legyen az a minisztérium, a Minisztertanács vagy a szakszervezetek elnöksége, magáévá teszi, ennek a támogatására hoz egy határozatot, és ezt a határozatot később rendkívül nehéz megszüntetni. 1972-ben pl. a Minisztertanács hozott egy olyan határozatot, amely hatályon kívül helyezte a termelési tanácskozásokra vonatkozó rendelkezést, de a SZOT elnöksége ezt a rendelkezést az irányelveiben visszahelyezte. A kormányhatározat tehát megszüntette a termelési tanácskozásokkal kapcsolatos eddigi rendelkezéseket, új elképzelés viszont még nem alakult ki.

Ugyanilyen a törzsgárda-tagság kérdése is, rengeteg bajunk van vele. A törzsgárda az üzemi demokrácia egyik belső és igen fontos jelensége volt. Abban az időben alakult ki, amikor a törzsgárdatagság olyan erkölcsi tartalmat jelentett, hogy ezek voltak azok az emberek, akik végrehajtották a politikai változást, jól ismerték a vállalat dolgait és régen dolgoztak ugyanannál a vállalatnál. Ők valóban gazdák voltak. Ez a réteg azóta felhígult, jórészt

eltűnt. Korábban tehát a törzsgárdatagságnak nagyon jelentős erkölcsi tartalma volt. Amikor a munkaerő-vándorlással kapcsolatban olyan határozatot hoztunk, hogy jobban kell törődni az egyes dolgozókkal, nagyobb figyelmet kell fordítani arra, hogy egy munkahelyen megmaradjanak, vagyis amikor a törzsgárdatagsággal pénz kezdett járni, akkor ez az erkölcsi tartalom megszűnt. Régen tehát valami erkölcsi érdem kellett ahhoz, hogy valaki törzsgárdatag legyen, ma viszont válogatás nélkül mindenki az, aki legalább két éve ugyanannál a vállalatnál dolgozik. Fel sem merült tehát a gyakorlatban, hogy a törzsgárdatagságnak erkölcsi követelményének is kell lennie. A törzsgárdatagság tehát átalakult „pénzfizetési jogcímmé”. Ezen a jogcímen mindenkinek többletjövedelem jár, még a fegyelmileg „leglinkebb” dolgozónak is, ha közben nem került el a vállalattól. Továbbá, társadalmi szinten felmerült az is, hogy egységesíteni kell az ilyen címen adható jövedelemkiegészítéseket, mert nem engedhető meg, hogy különböző vállalatoknál különböző mértékben részesüljenek a törzsgárdatagok. Annak, aki törzsgárdatag, a szocialista brigádok gyűlésén módja van hozzászólni, de ennek ellenére tartjuk a törzsgárdagyűléseket is, mert senkinek sincs bátorsága azt mondani, hogy szüntessük meg ezt a fórumot. Tipikus példája ez annak, hogy bizonyos intézmények túléltek önmagukat. Megszűnt az a politikai tartalom, ami miatt létrejött, de nem mondjuk, hogy maga az intézmény is szűnjön meg emiatt, mert „a politikai felelősséget” ezért senki sem vállalja, holott itt semmiféle politikai felelősségről szó sincs, hiszen egy ilyen rendelkezés mögött nem volna semmi. A felsőbb szervek feladata volna, hogy a vállalatokat bátorítsák arra, hogy az önmagukat túlélte formákat, az étellel meg nem tölthető formákat szüntessék meg. És hozzanak helyettük létre új, étellel megtölthető fórumokat, intézményeket, vagy pedig a meglévőket töltsék meg új tartalommal.

Röviden szólnék még a Mód elvtársnő által felvetett kérdéshez, nevezetesen ahhoz, hogy a döntésekbe, vagy a döntések végrehajtásába kell-e a dolgozókat bevonni. Amit mondtam, azt én úgy értettem, hogy a nagy döntésekbe viszonylag kisebb a lehetőség a dolgozókat bevonni, viszont a döntések végrehajtása tulajdonképpen maga is döntésekből áll, csak kisebb döntésekből, és ezekbe a kisebb döntésekbe nagyobb lehetőség van a dolgozó kollektívát bevonni.

Még néhány szót a vezetőkről. Nemes elvtárs különösen éles hangon szólt a vezetés jelenlegi helyzetéről. A vezető tulajdonképpen dolgozó. Ezt úgy értem, hogy nem különbözik az összes többi dolgozótól semmilyen tekintetben sem. Tehát, amilyen a szemlélete a dolgozóknak általában, olyan a szemlélete a vezetőnek is. A vezetőt a művezetőtől kezdődően értem, az igazgatóig bezárólag. Ha egy vezetőtől demokratizmust követelünk, akkor olyan körülményeket kell teremteni számára, hogy maga körül is érezze a demokratikus légkört. Például abban, hogy a felügyeleti szerv döntései is demokratikusak legyenek, a minisztérium döntéseit is beleértve. A művezetőtől

csak akkor lehet elvárni, hogy a dolgozókat bevonja döntéseibe, ha a művezetőnek is lehetősége van arra, hogy ő maga is részt vegyen egy demokratikus fórumon, és ő se csak utasítást kapjon felülről. Ezzel szemben a művezetők eddig minden vizsgálat során elmondották, hogy öneik semmilyen demokratikus fórumuk nincs. A művezetőket többnyire csak azért hívják össze, hogy kiadják az utasítást nekik. Hogyan lehet így elvárni azt, hogy egy vezető demokratikus légkörben vezessen, ha vele szemben sokszor a legantidemokratikusabb formákat alkalmazza a felsőbb vezetés vagy a felügyeleti szerv?

A vezetők státuszával kapcsolatban feltétlenül el kell mondani, hogy a demokratikus vezetés feltétele az, hogy a vezető érezze, hogy biztosan áll a helyén. Eddig a felelősség kérdése merült fel, de ha egy vezető úgy érzi, hogy az ő helye nem biztos, hanem szinte „udvarolnia” kell a felettes szervnek és különböző társadalmi szervezeteknek, akkor nem fogja biztosan érezni magát a vezetői státuszában. Természetesen az a vezető érzi magát legbiztosabban, aki azt érzi, hogy mögötte áll az üzemi kollektíva.

NEMES FERENC:

Egyes vállalatoknál a törzsgárda tagok szerepe kimondottan diszfunkcionális. Ezt tapasztaltuk a MKKE Gazdaságszociológiai Kutatócsoportjának egyik legutóbbi üzemszociológiai vizsgálata során is, amikor arra kerestük a választ, hogy mi okozza az általunk vizsgált gyár nem kielégítő létszámhelyzetét. A vizsgálat során megállapítottuk, hogy a létszámhelyzet alapvetően a gyári légkör következménye, ennek kialakulásában viszont a törzsgárdatagoknak van meghatározó szerepük, mivel nem támogatják az új belépőket. A törzsgárdának az új belépőkkel szemben kialakult negatív magatartását alapvetően anyagi indítékok motiválták. Arról volt ugyanis szó, hogy a törzsgárda tagok attól féltek — s nem is indokolatlanul —, hogy ha az új belépők megmaradnak a gyárnál, akkor nő a kétműszakos munkarend bevezetésének veszélye, és ennek függvényében csökken a túlórázás lehetősége. Márpedig a törzsgárdatagok 70—80%-a végzett kisebb-nagyobb rendszerességgel túlórárt, ami számukra havonta átlagosan mintegy 600—700 Ft többletkeresetet jelentett. A törzsgárda tagoknak ez az érdekeltsege azt eredményezte, hogy vagy már a belépni szándékozókát elriasztották, vagy pedig az újonnan belépőket különböző módon „elmarták”. Egy esztergályos mondta: „Az új szakik általában az iroda előtt lejönnek hozzánk, hogy megtudják, mi újság. Mi megmondjuk nekik, hogy ahányan belépnek, annyian megyünk második műszakba. A jobb érzésű ember (!) ezek után fel sem megy az irodába, hanem továbbáll.” Aki ennek ellenére belép, magára marad, mind a munkában, mind pedig az emberi kapcsolatok vonatkozásában. Nehézségeinek megoldásában gyakran még a közvetlen munkahelyi vezetőktől sem sokat remélhet,

mivel ők is a gyárnál hosszabb ideje dolgozók közül kerülnek ki, ezért első sorban a törzsgárdatagoknak segítenek, emberileg, baráti kapcsolatokon keresztül elsődlegesen hozzájuk kötődnek.

LADÓ LÁSZLÓ:

Igen fontos kérdés, amiről ma még nem esett szó: az üzemi demokrácia nemzetközi vonatkozásai. Mi Európa közepén élünk, számos fejlett ország van körülöttünk, ebből következik, hogy az üzemi demokráciában sürgősen előre kell lépünk, ha nem akarunk más szocialista országok, továbbá pl. Svájc vagy Svédország mögött ezen a területen lemaradni.

Véleményem szerint a fő út a vezetők kiválasztásán vezet keresztül. Történelmileg új helyzetben vagyunk. Azoknak a 30–40 éves embereknek, akik most a vezetői kinevezés küszöbén állnak, legfeljebb 1956-ban volt némi alkalmuk arra, hogy a rendszer iránti politikai hűségüket kimutathassák. Különben semmiféle alkalmuk nem volt erre. Az ÉVM-nél folyik egy olyan vezető-előkészítő, ahol 30–40 közötti, viszonylag fiatal embereket készítenek elő a majdani vezető funkciókra. Rendkívül alapos szakmai és politikai indokok alapján kerülnek be erre az előképzőre ezek az egyének, és a végső célja ennek az, hogy amikor később be kell tölteni egy vezetői állást, akkor azokra a fórumokra, ahol ez eldől, be tudják nyújtani A, B, C és D személyek nevét, azzal a megjelöléssel, hogy e közül a négy személy közül válogathatnak és ötödik pedig nincs.

Alapos és lelkiismeretes, szakszerű vezetőképzéssel előbbre juthatunk az üzemi demokrácia fejlesztésében, mint új fórumok létesítésével. Fel kell ismernünk a történelmi helyzetet, a történelmi időváltást ahhoz, hogy megfelelő embereket helyezzünk a vezetői beosztásokba.

SZABÓ JÓZSEF, az MSZMP Politikai Főiskolájának rektorhelyttese nem vett részt a konferencián, az alábbi hozzászólásának szövegét írásban küldte meg:

Az üzemi demokrácia fejlesztésének néhány kérdéséről

Szó esett itt az üzemi demokrácia fogalmáról, jelentőségéről és szerepéről. Én is egyetérték Szabó Kálmán elvtárs meghatározásával, de még jobban szeretném hangsúlyozni, hogy az üzemi demokrácia szerves része a szocialista demokráciának. Szoros kölcsönhatás van a szocialista demokrácia egésze és az üzemi demokrácia között. A szocialista demokrácia fejlesztése mindenoldalú feladat, érinti a párt- és társadalmi szervek működését, az állami, a tanácsai szervek munkáját, az állami vállalatok és szövetkezetek tevékenységét. A szocialista demokrácia különböző oldalai egységes rendszert alkotnak és kölcsönösen hatnak egymásra.

Ezzel kapcsolatos, hogy mikor az üzemi demokrácia érvényesülését elemezzük, ne feledkezzünk meg két nagyon fontos tényezőről: az egyik, hogy a munkás kellő politikai stabilitást érezzen a társadalomban és az üzemben, a másik, hogy jó legyen az ügyintézés, a munkás észrevételeinek legyen fogadnia, ha gépeivel van valami, megcsinálják, ha bérével jogos problémája van, elintézik stb. Szóval ezen tényezők figyelembevételével kell nekünk munkálkodni az üzemi demokrácia továbbfejlesztésén, annak figyelembevételével, hogy az üzemi demokrácia nagyon fontos része a szocialista demokráciának, nagyon fontos része az osztálytársadalmi politikai stabilitásnak.

A fentiekből az következik, hogy az üzemi demokráciát nem elég csak a tulajdonviszonyokból levezetnünk, hanem a munkáshatalom lényegéből, természetéből is le kell vezetni. Az üzemi demokrácia a *munkáshatalom helyi gyakorlásának egyik formája*. A dolgozó az üzemben mint a *hatalom birtokosa*, mint *tulajdonos* és mint *munkavállaló* van jelen.

Óvakodni kell persze minden sematizmustól. A vállalati, üzemi *kollektíva termelési kollektíva* és *társadalmi kollektíva*. Az üzemi kollektíva termelőtevékenysége mellett társadalmi életet él, üzemi közéletet fejleszt. Egy dolog a vállalat, az üzem műszaki és gazdasági irányításának kérdése s más dolog az üzemi közélet. A kettőt nem szabad összekeverni, bár szorosan összefüggnek egymással. Mind a két dologban való részvételtől van szó, de itt most elsősorban a dolgozóknak a vállalat műszaki és gazdasági vezetésében való részvételéről, bevonásáról beszélünk. Szeretném én is aláhúzni, hogy ezt az üzemben levő társadalmi és pártszervek nélkül megoldani nem lehet. Hogy milyen mértékben tud fejlődni az üzemi demokrácia, az nem független a vállalatokban működő pártszervezetek és társadalmi szervezetek tevékenységétől.

A vitában szó esett a *munkás tulajdonosi öntudatáról*, amit fejleszteni kell, ez helyes dolog. Itt azonban vigyázni kell. Nagyon gyakran ezt úgy vetik fel, hogy szemben a termelészövetkezeti tagok tulajdonosi öntudatával a munkásnak nincs hasonló tulajdonosi öntudata, mivel a termelészövetkezeti tag a tsz-t saját tulajdonának érzi, míg az üzemi munkás az ő gyárát nem érzi így a saját tulajdonának. Ebből olyan következtetést is levonnak — ez a mostani vitában is megtörtént —, hogy a társadalmi tulajdont valamiféle csoport-öntudattal kell megfogni, hogy az állami vállalatokban ki kell fejleszteni a csoportöntudatot. Ez, azt hiszem, nem helyes. Néha jelentkeznek olyan tendenciák, amelyek a tulajdonosi öntudat kapcsán társadalmunkat a szövetkezetesítés irányába akarnák tolni. *A munkásnál egy másik fajta tulajdonosi öntudat az, amit ki kell fejleszteni. Az állami vállalat az össznépi tulajdon része, amely az ott dolgozó kollektíva kezelésébe van adva, amelynek a kezeléséért, fenntartásáért, fejlesztéséért az ott dolgozó kollektíva felel az egész nép előtt. És ez egy magasabb szintű felelősség, a tulajdonosi öntudatnak egy minőségileg más, magasabb formája.*

A vállalati önállóság és az űzemi demokrácia összefüggéséról a vitában sok szó esett, azt hiszem, hogy kialakult a helyes álláspont. Az én véleményem szerint is az űzemi demokrácia fejlesztésében maximális önállósága van a mi vállalatainknak. A fenti kérdés elemzésénél figyelembe kell venni még azt a fontos elvet is, hogy a demokratikus centralizmus elve alapján tökéletesítjük a társadalom központi irányítását, és egyidejűleg növeljük a helyi szervezetek önállóságát és felelősségét. Az elmúlt években vita volt a demokratikus centralizmus érvényesüléséról a gazdasági szférában. Ez a vita úgy jelentkezett, hogy a szövetkezeti szektor egyes képviselői, egyes szövetkezeti ideológusok s politikusok között jelentkezett egy olyan tendencia, hogy itt az állami ellenőrzésnek, az állami beleszólásnak nincs helye, s ezt azzal igyekeztek elvileg indokolni, hogy itt nincs demokratikus centralizmus, hogy itt csak demokratizmus van! Ez így nem helyes! Mi itt a fő kérdés? A fő kérdés az, hogy az egész gazdasági szférában szükség van szilárd és hatékony központi irányításra és helyi kezdeményezésre, helyi önállóságra. A kettő egységére van szükség, a kettőt együttesen kell kezelni népgazdaságunk minden szektorában, beleértve a szövetkezeti szektort is. És ezt a szilárd központi irányítást az adott szektor sajátosságainak megfelelően kell érvényesíteni. Mondhatjuk úgy is, hogy az adott ágazat sajátosságainak megfelelően kell érvényesíteni, mert az iparon belül is az ágazatok különbözőek, a konfekciógyártásban nem ugyanúgy kell érvényesíteni, mint az energetikai iparban, itt nagy eltérések vannak.

A központi irányítás szilárdabbá és hatékonyabbá tételéhez szükség van egyrészt bizonyos lazulások, lazító tendenciák megszüntetésére, másrészt szükség van a központi irányításban is a demokratizmus növelésére. A mi gazdasági reformunknak megvannak a maga nagyon komoly eredményei, ez egy nagyon szilárd valami. De vannak javítanivalóink is. Nem lehet a vállalatokat teljesen szabadjára engedni, pl. sok terméket gazdaságtalannak kiáltanak ki, amelyek pedig népgazdasági szinten gazdaságosak s a népgazdaságnak szüksége van rájuk. Szükség van annak meghiúsítására is, hogy a reform égisze alatt, a reform köpönyegébe burkolva szocialista törekvéseinkkel ellentétes lazító tendenciákat érvényesítsenek. Szükség van erre éppen az alapján jól bevált gazdasági reformunk továbbfejlesztése érdekében. Másfelől viszont a központi irányítás hatékonyabbá tétele s a szocialista demokrácia fejlesztése érdekében ki kell alakítani és ki kell dolgozni a demokratizmus fejlesztését abból a szempontból is, hogy a felsőbb szervezetek gazdasági döntéseik előtt, amelyek adott vállalat tevékenységét, esetleg egész életét meghatározzák, kikérjék a vállalatok véleményét a rájuk vonatkozó döntések kialakítása előtt. Vagyis azt értem ez alatt, hogy itt is kell demokrácia, itt is kell érvényesíteni a demokratikus jogokat.

Ide tartozik az is, hogy a minisztériumok és főhatóságok a vállalatokat és a tanácsokat is vonják be a népgazdasági tervek készítésébe és koordinációjába. Ugyancsak jogos igény, hogy az ágazati s a funkcionális minisztériumok

és az Országos Tervhivatal adjanak állandó konzultációs lehetőséget s segítséget a nagyobb vállalatoknak a vállalati tervek készítésénél is.

A bevezető felvetette, hogy a vállalati tervezésbe való bevonás *alacsony fokú*. Helyesen állapítja meg, hogy más szocialista országokhoz képest, ahol az ellentervek, találkozótervek rendszerét bevezették — Szovjetunió, NDK, Bulgária — is, elmaradás van a tervezésbe való munkásbevonásban. Szerintem nagyon pozitívnak kell tekinteni a Szovjetunió példáját, ahol a vállalatokon belüli tervfeladatok ismerete kiváló, amely feltétele az ilyen ellenterv-rendszer kialakításának, most arról nem beszélve, hogy az ellentervek megvalósításától vagy meg nem valósításától nem függ a kollektíva anyagi érdekeltsége, akkor is ugyanúgy részesedhet anyagilag, ha nem teljesítik az ellentervet. Vagyis nem tervesítik a tervszámokban az ellentervet. Az NDK-ban is különösképpen fontos az üzemi demokrácia fejlesztésével kapcsolatban az ellentervek mozgalmának kialakítása, amelyeknek persze feltétele az, hogy a terveket megfelelően ismerjék a vállalati kollektívák.

Mik az okai a tervezésbe való bevonás alacsony fokának nálunk? A felzárkózásokban már több okot megjelöltek. Szeretném ezeket kiegészíteni. Egyik döntő ok szerintem, hogy *a vállalati tervezés színvonala nem kielégítő*. Még egyes nagyvállalatoknál se megfelelő a vállalati tervező részleg. A felsőbb szerveknek több módszertani segítséget kellene adni a vállalatoknak ahhoz, hogy jobb, eredményesebb legyen a vállalati tervezés. A vállalati tervezés fejlesztése során *a vállalaton belül olyan tervezési módszert* kell kialakítani, amiben már a tervezés során részt vehetnek a termelő kollektívák. A tervezés során a döntések előkészítésében s a döntésben való részvételt csak úgy lehet biztosítani, ha a dolgozói kollektívák vagy képviseleti fórumaik tudják, hogy milyen alternatívák között választhatnak s azok milyen technikai, gazdasági és társadalmi következményekkel járnak.

Pozitív példaként lehet felhozni a *Csepel Vas- és Fémművekben a tervmegbeszélések gyakorlatát*. Csepelen a következő évi tervet már a folyó év májusában elkezdik csinálni. Úgy kezdődik, hogy a tervjavaslatot megkonzultálják a KGM-mel, a pénzügyi szervekkel. Egyeztetik elgondolásaikat a hazai nagy megrendelőjük szükségleteivel, s megkeresik a velük intenzív kapcsolatban álló külföldi céget is. Konzultálnak az Országos Tervhivatallal is. A folyó év augusztusára kész a gyári terv. Ahol a tervezés során nehézségek vannak, ott leülnek az illetékes dolgozókkal, hogy mit tudnak a nehézségek leküzdése érdekében vállalni. Az elkészült tervet először a 40 legfontosabb vezetővel gyári tervtárgyaláson vitatják meg, azután *a tervet lebontják üzemi szintre, majd brigád szintre*. Így az üzemek és brigádok konkrétan tudják, hogy *mi a tervük és milyen feltételek állnak rendelkezésre a terv teljesítésére*. Csepelen tehát közvetlen fórumokon, munkásgyűléseken is megvitatják az üzem, a brigád tervét s az emberek, ismerve konkrét feladataikat, vállalásokat is tudnak tenni, mint ahogy azt tették most a kongresszusi versenyenél.

Szabó Kálmán elvtárs a III-as témában felveti azt a kérdést, hogy *a munkást érdekli-e a részvétel?* Igen, érdekli, de a tényleges részvételnek sok összetevője, feltétele van. A mai körülmények között a tapasztalatok alapján a munkásoknak a részvételre a következő indokaik vannak (amelyek alapján aktivitásuk nő): az egyik a kereset növelésére való törekvés; a másik a munka tartalmának fejlődése, hogy örömet lelje abban a munkában, amit végez; a harmadik ilyen ok az önszabályozás igénye, hogy ne mindent utasításra kelljen csinálnia, hanem maga ossza be, hajtsa végre a feladatait; a negyedik a munkakörülmények javítására való törekvés; az ötödik az ésszerű gazdálkodásra való törekvés, ugyanis a munkások nehezen nyelik le a pazarlást, a szervezetlenséget stb. Mindezek az indító okok a munkásoknál érdekként jelentkeznek és ezeket az érdekeket kell megfelelően összehangolni.

A vállalati belső irányítási rendszer fejlesztésében egyik legnagyobb problémának tartom, hogy *hogyan tudjuk a vállalati szintet és a gyáregységi szintet összekapcsolni.* Különösen nehezen tudunk megoldást találni arra, hogy *a területileg különböző helyeken levő gyáregységek irányítása hogyan alakuljon,* hogyan váljon egységessé, hogyan lehet ilyen esetekben *egységesen biztosítani az üzemi demokrácia érvényesülését.* Érinti e probléma *a vállalatnak a társadalomhoz való kapcsolódását.* A vállalat egyrészt a népgazdasági tervezésen és a központi funkcionális s ágazati irányításon keresztül kapcsolódik a társadalomhoz. Másrészt a vállalatnak, illetve a vállalaton belüli gyáregységnek, telephelynek van kapcsolódása a területhez, a régióhoz is és ez utóbbi a munkások számára közvetlenebbül érzékelhető is. És a vállalati, gyáregységi telephelyek párt- és társadalmi szervezetei szorosan kapcsolódnak a területi párt- és társadalmi szervekhez. A nagyvállalat gyáregységei egységes vállalatot alkotnak, szoros kapcsolatban vannak a vállalati központtal és a többi gyáregységgel, de amellet a gyáregység, illetve telephely ezer szállal kapcsolódik a területi szervekhez, a területi éllethez is, s ez a helyi dogozók számára közvetlenebb. Mivel ez a területi kapcsolódás nagyon kihat a dolgozók létfeltételeire, életkörülményeire, ezért e tényezőket a vállalatnak és a tanácsnak közösen számba kell venni és fejleszteni kell. Ez érinti a kommunális szervezet fejlesztését az utaktól, a villanyhálózattól a gyermekintézményekig és lakásvizonyokig. Itt szóba jönnek ma már vállalati és tanácsi közös beruházások és mások is. Településfejlesztési tervek is kidolgozásra kerülnek, amiben az üzemi és a tanácsi középtávú tervek szintézise történik meg.

Felmerül annak szükségessége is, hogy a vállalati gyáregységi, telephelyi pártszervezetek és a nagyvállalati pártbizottság beleszólását a nagy jelentőségű döntésekbe vállalati szinten is növeljük. Azon is érdemes gondolkodni, hogy a vállalati szakszervezeti tanácsot ne olyan küldötttertekezlet válassza, mint most, hanem területileg válasszák a tanács tagjait és a vállalati szakszervezeti tanácsban levő tag meghatározott kollektívát képviseljen s ez a kollektíva számoltassa is őt be.

Szeretnék néhány szót szólni az *üzemi demokrácia fórumairól is*. Az üzemi demokrácia nem új találmány. Voltak és vannak meglevő fórumai s sor kerül új fórumok szervezésére is. Az egyik, amit hangsúlyozni szeretnék, hogy az üzemi demokrácia alapvető szervezetei a párt-, szakszervezeti és KISZ-szervezetek. Ha a párt, szakszervezet és a KISZ működése nem garantált, akkor a fórum semmit sem old meg. Új fórummal nem lehet pótolni mozgalmi szervezeteink gyengeségeit. A párt, a szakszervezet és a KISZ az üzemi demokrácia legbiztosabb támaszai. A munkásgyűlést valakinek meg kell szerveznie, az nem ösztönösen jön össze. A szakszervezetnek kell tudatosan, értelmesen szervezni, hogy a fórumok elé lényeges kérdéseket vigyenek s közérthető módon. Az emberek akkor aktívak és fejlődnek. Többen utaltak rá, hogy itt van egy olyan ellentmondás, hogy lent a politikai szervezetek hatásköre megnőtt, a párttaggyűlés, a szakszervezeti gyűlés tud dönteni, de az üzemvezetőnek nem áll rendelkezésére jogkör, hogy intézkedjen és a rendelkezéseket végrehajtsa. Mindenki jogosan igényelte a vitában, hogy az üzemvezetők jogkörét növelni kell. Mégpedig nemcsak a jogi jogkörét, hanem a jogkör végrehajtásához meg kell kapnia a feltételeket is (bérfejlesztés, munkakörülmények javítása, szociális juttatás stb.).

A másik, amire utalnék, hogy *minden új fórumnak akkor van létjogosultsága, ha többet nyújt, mint a régi*. Nagyon lényeges formáknak tartom a *termelési tanácskozásokat* (Lenin szépen hangsúlyozta a termelési tanácskozások jelentőségét, ne engedjük ezt elfelejteni), a munkásgyűléseket, brigádtanácskozásokat, műhelygyűléseket.

A dolog *lényege* az, hogy *milyen jogokat adunk a közvetlen fórumoknak*, mert ezek akkor fejlődhetnek, ha bátrabban bízunk rájuk dolgokat, hogy ők döntsenek bizonyos kérdésekben. Megint a csepeli példát mondanám el, mint követendő példát. A tervlebontról már beszéltem, hogy üzem és a brigád is megkapja, hogy *mi a terve* és milyen *feltételek* állnak rendelkezésre a teljesítéshez. Ennek vitája — nem döntés — megtörténik a munkásgyűlésen. Másodszor a technológiai változás vagy gyártmánystruktúra-változásnál javaslatokat kérnek a döntés előtt. Itt arról van szó, hogy gyártmánystruktúra-változásnál esetleg át kell irányítani a dolgozókat régi munkahelyükről új munkahelyre s azok, akiket ez érint, nehezen viselik el. De ha munkásgyűlésen vitatják meg, ha tényleg érthetően tárják a feladatokat, a problémákat a munkások elé, s ők tehetnek javaslatokat, akkor jobban megértik s jobban hajtják végre. *Döntenek* viszont a következő kérdésekről: 1. A *kiváló dolgozót* — aki jelvényt és pénzt kap — a brigád választja meg. Nagyon pozitív ott az a tapasztalat, hogy munkások tényleg csak azokat választották meg kiváló dolgozónak, akik megérdemelték. Nagyon sokoldalúan vitatják meg, hogy ki a kiváló, s a vitában a munka mellett emberi, magatartási kérdések is szóba kerülnek. 2. Munkásgyűlés dönt Csepelen a *bérfejlesztés kérdésében* is, hogy ki mennyi fizetésemelést kapjon. A brigád megkapja, hogy mennyi bérfejlesztés áll rendelkezésre. Az

illetékes vállalati szervek a brigádokra való bérlebontásnál figyelembe veszik: a) hányan dolgoznak a brigádban, s mennyi ott a kvalifikált dolgozó; b) figyelembe veszik a kormányzati szervek és a SZOT által kiadott szakmai bértáblázatot; c) figyelembe veszik, hogy a brigád mennyi termelési értéket állít elő, ha többet termel, több bért fog kapni, és d) hogy alakul a brigádnál a munka termelékenységé. Ilyen mutatók alapján megállapítják, hogy a brigádnak mennyi bérfeljesztés jár. A brigádokra lebontott béreket a brigádvezetők, üzemvezetők, művezetők értekezletén tárgyalják meg, ahol ott van a szakszervezeti vezető, a KISZ-titkár és a párttitkár is. Ha a brigád nem ért egyet a lebontással, jogában áll interveniálni az SZB-nél vagy az igazgatóságnál. A kapott bért viszont *a brigádnak kell elosztani differenciáltan*, a végzett munka mennyiségével és minőségével arányban. Az ülésen részt vesz a szakszervezeti bizalmi és a pártbizalmi is. A brigádvezetők felelőssége nagyon megnőtt, mivel nekik kell javaslatot tenni a bérelosztásra. Mióta a bért a brigád osztja el, a brigádvezetők sokkal többet járnak az üzemvezetőkhez és a munkaügyi osztályhoz, hogy felelősen, differenciáltan tegyenek javaslatot a bérelosztásra.

3. A brigád- és munkásgyűlések témája az élet- és munkafeltételek javítása is. Döntenek lakáselosztásról, döntenek arról, hogy az üzemi munkakörülményekben mit javítsanak először. 4. Legújabbban az üzemi demokrácia témájává tették az ésszerű takarékoság kérdését is. A megtakarított anyag, pénz, idő értékének bizonyos százalékát a brigádok visszakapják jutalmazásra. A brigádok a takarékoság kérdését megtárgyalják.

A különböző döntésekben való részvétel útján a munkás érzi, hogy fontos személy, érzi, hogy gazda, hogy a hatalom birtokosa és tulajdonosa.

Terjed *a fizikai dolgozók bevonása az igazgatói tanácsokba, felügyelőbizottságokba*. A Magyar Optikai Művekben pl. a párt-küldöttértekezleten értékelték a tapasztalatokat és a bevont három dolgozó egyike is elmondta tapasztalatait. Jelentősége számukra abban áll, hogy egyénileg nagyobb tájékozottsággal rendelkeznek a vállalatvezetés által megoldandó kisebb és nagyobb problémákról, az operatív feladatok mellett a távlati célkitűzésekről. Közvetlenül érzékelik, amit addig legfeljebb feltételeztek, hogy a megoldások néha forró légkörben, heves viták után, a vezetők felelősségteljes mérlegelése vagy kényszerhelyzetekbe való beletörődése árán születnek. Megértőbben kezelik a közvetlen munkahelyükön előforduló problémákat, mérlegelőbbek javaslataik megtételében, aktívabbak a műhelyi demokratikus fórumokon, rendezvényeken. Látókörük szélesedik, a felmerülő kérdések jobb megértésének vágya érdeklődésre, tanulásra serkenti őket. Nem kis eredmény ez, követendő példa. De három embert érint. Érinthetne legfeljebb tízet a néhány ezerből. De ha majd minden vállalatnál alkalmazták és évente cserélik a résztvevőket, akkor a fizikai dolgozók ezreinek lesz lehetősége „ilyen vezetési iskolába” járni. Elterjesztése ezért helyes, hasznos, de persze szerepét túlbecsülni se célszerű az üzemi demokrácia fejlesztésében.

Az üzemi demokrácia hatékony érvényesülésének a fórumok mellett fontos feltétele a vállalati gazdasági és politikai *vezetők személyi kapcsolatainak a munkásokkal*. Hiszen a munkás nem vár egy hónapig vagy negyedévig, ha valamit fel akar vetni, hanem annak szól, akivel jó a kapcsolata és aki meghallgatja. A vezetők és dolgozók mindennapos jó kapcsolata különösen fontos olyan ágazatokban, mint pl. az építőipar, ahol a változó munkahely jellegéből eredően naponta jelentkeznek a termeléssel, gazdálkodással, a dolgozók munka- és életkörülményeivel összefüggő teendők, amelyek megválaszolása nem várhat a következő tanácskozásig. A személyi kapcsolatok esetleg néha legalább olyan fontosak lehetnek, mint az értekezletek, a fórumok. Egyébként — mint ismeretes — az ún. humán vezetési rendszer, vagyis az ember bevonása a vezetésbe általános világtendencia. A dolgozó már nemcsak több bért akar, hanem személyiség, tényező is akar lenni, érdeklődése, ambíciói vannak. A tőkés vezetésnek is ez egyik legnagyobb problémája.

A szocialista vezetés módszereit nekünk a vezetők szemléletformálásával is fejleszteni kell. Emellett nagyon fontos a *vezetők demokráciájának* fejlesztése is, azt értem alatta, hogy az alsóbb szintű gazdasági és politikai vezetők, művezetők, brigádvezetők és párt- és szakszervezeti bizalmiak részt vegyenek az irányításban. Ha az üzemvezetőket, illetve a művezetőket és brigádvezetőket bevonják a vezetésbe, akkor ők a dolgozók hangját is hozzák és maguk is fejlesztik az üzemi demokráciát az alapfokú munkahelyeken.

ZÁRSZÓ

SZABÓ KÁLMÁN

A vitát nagyon hasznosnak ítélem. Szándékosan törekedtünk arra, hogy olyan személyeket hívjunk meg, akiknek ismereteink szerint egymástól eltérő a véleménye, hadd ütközzenek a nézetek.

Őszintén szólva meglepett az, hogy az alapvető kérdésekben mégis mennyire megvan az egyetértés. Szeretnék néhány kérdésre röviden reflektálni. Az egyik és a legfontosabb, a kérdés politikai oldala. Nagyon örülök, hogy Ladó elvtárs érintette az üzemi demokrácia nemzetközi vonatkozásait.

Az az igazság, ha Nyugat-Európába utazunk, ott nemcsak azt kérdezik tőlünk, milyen itt az életszínvonal, hogyan élünk régi önmagunkhoz képest, hanem azt is, hogy mi a szava az embereknek az üzemekben, a munkahelyeken. A tőkés gazdaságban ez a szó a sztrájkjal és az ellenállással tud csak nyomatékkal megnyilvánulni. A szocializmusban a dolgozóknak nem ilyen formában kell kinyilvánítaniuk szavukat. Mint az élet más vetületeiben, ezen

a téren sem térhetünk ki a tőkés országok munkásainak, haladó mozgalmainak felénk irányuló fürkésző tekintete elől. Tehát csakugyan a szó szoros értelmében nagy jelentőségű politikai kérdéstről van szó.

A tradícióinkban azonban néha öröklődnek, gyakran még a harmadik generációban is, bizonyos bér munkási magatartásformák. Ennek oka nem a munkás, hanem azok a konkrét viszonyok, amelyek éltetik azt is, ami túlhaladott vagy annak kellene lennie; e viszonyok formálása pedig elsődlegesen a vezetésen s általában az ország egész fejlődéséért felelősséget viselő tényező-kön múlik, ideértve a kultúra és a társadalomtudományok művelőinek sajátos felelősségét is. Ha a reális adottságok lehetőségei közt nem teszünk eleget az új magatartási formák számára kedvezőbb konkrét viszonyok és légkör kialakításáért, akkor úgy hiszem, nincs jogunk az üzemi demokrácia ügyét illetően a dolgozók passzivitására hivatkozni.

A vezetésnek, természetesen, van olyan területe is, ahova nem kell bevonnai senkit. Nagyon alaposan végig kell gondolni, melyek azok a vezetői aktusok, amelyekben nem szabad, nem célszerű részvételtől beszélni, ahol a vezető határozottságának, a szakmai hozzáértés iránti bizalomnak lehet csak helye. Aztán, melyek azok, ahol szükséges a részvétel ilyen vagy olyan mértéke. Ha uralomról van szó, amely sohasem tehető szervek ügyévé, akkor feltétlenül a döntés a lényeges. Ha mégsem a döntésekben való részvételtől beszéltem, azt azért tettem, mert a döntés maga csak aláírás kérdése. A lényeg a döntések mechanizmusa, amely a döntések előkészítését is magában foglalja.

Mint közismert, a szakmai döntések és mindenfajta döntés — különösen bonyolult, nagy jelentőségű kérdések esetén — az előkészítésnél dőlnek el. Ezért kell figyelmünket arra a problémára fordítani, hogy miként lehet a tervezésbe, mint a gazdasági döntések előkészítésének legtipikusabb folyamatába a kollektíva bekapcsolódását értelmesen megvalósítani, s a bekapcsolást a szakmai apparátus dolgozóinak természetes igényévé tenni. Kivételes jelentőséget tulajdonítok ebből a szempontból olyan gyakorlat kialakításának és elterjesztésének, miszerint éppen a legfőbb, legátfogóbb vállalati fejlesztési kérdések, közép- és hosszútávú feladatok reálisan lehetséges megoldásairól dolgozzanak ki a szakemberek műszakilag, pénzügyileg, üzleti szempontból egyaránt megalapozott, koncepcionális változatokat, s azt terjesszék a vezetők, ők pedig az erre hivatott képviselői testületek okos gyülekezete elé.

Több példás tapasztalat bizonyít amellet, hogy a legbonyolultabb műszaki és gazdasági kérdések lényege, összefüggéseinek az eleje és vége sohasem érthetetlen a dolgozók valamennyire is jártas küldöttei, körei számára. Igaz, ez több munkát, odafigyelést, több meggyőző szót kíván a szakemberektől, a vezetők-től, valamint az „avatatlanok” kritikai, avagy módosító észrevételeinek elvisselni-elismerni készségét. Ilyen alkalmak érlelik a dolgozók igazi bizalmát a szak-

emberek tudása, a vezetők rátermettsége iránt, megsokszorozzák az embereknek azt a képességét, hogy napi munkájukban orientálódni és környezetükbe orientálni tudjanak, és amikor nehézségek tornyosulnak az ügyükre tett terv véghezvitele előtt, számítani lehet áldozatkész összefogásukra, megoldást segítő leleményükre. Ha pedig egyszer-egyszer a tőlük független külső tényezők következtében meghiúsulna valamely cél elérése, az nemcsak a vezetőknek, szakembereknek szolgálna okulásul, s ezenkívül a helyzetük súlyát is nagyobb megértés kísérné.

Nem a fantázia, hanem bizonyos megfigyelések tapasztalata mondatja velem, hogy alapkérdésnek tartjuk *éppen a legfőbb kérdések eldöntésében* a fokozott demokratizmust. Nem volna jó, ha akár egyetlen gazdasági vezető is valamiféle háztáji gazdaságnak tekintené az üzemi demokráciát. Azt volna jó elérni, hogy a vállalat sorsát tegyék mindenütt a kollektíva ügyévé. Ismétlem, ha a legfőbb gazdasági döntések mögött ott áll a kollektíva, a vezető is biztosabban állhat a posztján és a lábán, amikor a döntésnek érvényt kell szerezni. Ha pedig megszűnik vezető lenni, döntéseinek esetleges negatív vagy azzá lett következményeit sem fogják — vagy kevésbé fogják — utólagos bölcsesség alapján a nyakába varrni.

Itt vetődik fel az időtényező kérdése. Először úgy, hogy — és a vállalatoknál ekörül mindig sok az aggodalom — az ötéves tervre, vagy a szabályozómódosításra vonatkozó kormányzati, vagy parlamenti döntések, amelyekre a vállalati tervet építeni kell, a szükséghez képest kevés időt hagynak a helyi tervek szakszerű kidolgozására. Jelenleg ez ugyan érthető, de nem kedvez a kollektívával vagy képviselőivel való ugyancsak időigényes tanácskozásoknak. Mit ajánlhatunk tehát? Tudjuk, hogy minden — a helyzet magaslatán álló — gazdasági vezetés már jó előre gondoskodik saját fejlesztési elképzeléseinek, előzetes koncepcióinak kimunkálásáról. Nos, úgy vélem, már ezek felett a saját koncepciók felett is lehet a dolgozók képviselői testületével eszmét cserélni oly módon, hogy azt ne értelmezhesék a vezetés elkötelezettségének. Amidőn a végleges terv tető alá kerül, lényeges vonásainak a szembesítése az eredeti verziókkal tanulságul szolgálhat a testületek számára, nemcsak a vezetés gondjainak, hanem a gazdaságpolitikai célok és az ezekből a vállalatra háruló feladatok közötti kapcsolatok jobb megértéséhez is. Ami pedig a szakapparátusoknak a koncepcionális változatokra, s azok vitájára fordított többlet-idejének kérdését illeti, azt hiszem, ezt sosem szabad sajnálni. Az ilyen jellegű kérdések egyébiránt sem készíthetők el kellő szakmai megalapozottsággal csak amúgy sebtében. Kell tehát időt biztosítani arra is, hogy meghányják-vessék azokat a dolgozók erre szolgáló fórumaival. Hol térül meg ez a többletráfordítása az apparátusoknak? Ott, hogy kevesebb időt igényel majd a konkretizált terv megértetése és a feladatok elfogadtatása, az operatív tervek tartalmának vitája esetleg szükségtelenné is válik. Végül egészen bizonyos, hogy a terv teljesítése során kevesebb lesz a kölcsönös megnevelésből eredő konfliktus,

a szubjektív és tárgyi oldalról jelentkező akadályok, következésképpen az az idő is, amit vezetőknek, szakembereknek ezek levezetése, elhárítása végett — gyakran sokszorosan — utólag kell ráfordítani.

Végig munkásrészvételről beszéltem. Semmiképpen sem szeretném, ha ezt bárki értelmiség- vagy alkalmazott-ellenes beállításként értelmezné. Természetesnek tartom, hogy amikor kollektívát mondunk, abba minden dolgozót beletartozónak tekintünk. Viszont nemkülönben természetes az, hogy a munkahelyi demokrácia legszilárdabb alapjában vállalatainknál mindenféle szempontból a fizikai dolgozók, a munkások üzemi demokráciáját lássuk. Osztályhelyzetük elvi okán is; annál az egyszerű oknál fogva, hogy — a külkereskedelmi vállalatok kivételével — mindenütt ők vannak többségben, az ő munkájuk alkotja a társadalmi újratermelési folyamat tengelyét. Aztán minden jel arra vall, hogy a munkások legsűrűje és a vállalati apparátusoknak éppen a legértékesebb, legalkotóbb műszaki és közgazdasági szakemberei, valamint a dinamikus, rátermett vezetők törekvései találkoznak össze az üzemi demokrácia tartalmi és érdemi továbbfejlesztésének dolgában. Korántsem szabad ezt véletlen és csak pillanatnyilag jelentkező tünetnek minősíteni. Érdeemes volna elidőzni egyszer a termelői és a szellemi kreativitás hordozói közötti természetes vonzódás mélyebb okai fölött.

A vezetők szerepét ugyanúgy rendkívül fontosnak tartom, mint az új történelmi helyzet lényegének a felismerését is. Nem véletlenül mutattam rá a vizsgálatok eléggé ellenőrzött azon eredményeire, melyek mutatják, hogy a vállalati dinamizmus és az üzemi demokrácia foka legtöbbször egyenes arányban áll egymással.

Ahol dinamikus a vezetés, amire rákényszerítette a kormány vagy a külső környezet, vagy maga a vezető és szakmai gárdája eleve kezdeményező és ambiciózus, ott erősebb a munkások érdekeltsége és részvétele is. Persze sokszor nem lehet eldönteni, hogy azért van-e nagyobb dinamizmus, mert a kollektíva olyan, hogy élni akar és tud a részvétel tényleges és jogi lehetőségeivel, miáltal a vezetőket, szakembereket lendületesebb tevékenységre készíteti, avagy fordítva. Azt hiszem, az az igazság, hogy mégis a gazdasági és helyi politikai-társadalmi vezetés, valamint a kollektíva java részének a viszonyosságában, az elvi alapon álló együttműködésükben kell keresnünk a „titok” nyitját.

Végül örömmre szolgál, hogy egyetértettek javaslatommal: „A szocialista vállalat” kutatási főirányon belül fogjunk hozzá az említett modellváltozat műhelyszerű kidolgozásához. Úgy látom, hogy a jelenlevő közgazdászok, jogászok, szociológusok és még mások is készek a közreműködésre. Meggyőződésem, hogy többen együtt tudományosan megalapozott, minden fontos kritériumot tartalmazó elvi rendszert tudunk alkotni, s ennek is olyan, az egyes vállalati típusokhoz igazodó változatait, melyek közelebb hoznák a gyakorlati alkalmazhatóságuk lehetőségét. Így aziránt is erősödhet

reménykedésünk, hogy akiken az ügy gyakorlati előmozdítása elsősorban múlik, akarják is e modelleket munkájukhoz igénybe venni.

Köszönöm értékes részvételüket, melyben garanciáját látom a további, összpontosított kutatói együttműködésünknek.

Az egésznapos — intenzív — vitában természetesen még számos értékes gondolat nyert megfogalmazást, amelyekre itt nem térhettünk ki az idő és a terjedelem korlátozott volta miatt, de amelyeket a további kutatómunkában feltétlenül hasznosítanunk kell.

AZ ERDÉLYI JOG FEJLŐDÉSE A FEJEDELMI KORBAN

Kodifikációs munka a XVII. századi Erdélyben

CSIZMADIA ANDOR

I

A XVI. században a török uralom magyarországi megszilárdulása és előretörése következtében önálló fejedelemséggé vált Erdély 1540. augusztus 29-én tartott segesvári országgyűlésen kezdte meg a magyarországitól különálló törvényalkotását. Ettől kezdve a fejedelem és a rendek évenként, — gyakran többször is (1556-ban pl. hat ízben) — tartottak országgyűléseket, melyeken — az erdélyi politikai és társadalmi viszonyoknak e korszakban történt gyakori változásai következtében — sok, s még inkább egymásnak gyakran ellentmondó törvényeket hoztak, s ezek évről évre növelték a jogbizonytalanságot. E mellett az erdélyi fejedelemségben elismerték a fejedelemség megalakulása előtti magyarországi jogforrások érvényét, mivel Erdély — a fejedelemség önállósulása előtt — Magyarország szerves része volt, ott a magyar törvények és egyéb jogszabályok hatályban voltak, s ezeket a régi jogszabályokat Erdélyben 1540 után is érvényesnek tartották.

Az elválás idején Magyarországon nem volt megoldva a törvények s más jogszabályok rendezése, noha két irányban is elindult a prekodikáció.¹ Utalok itt a magyar szokásjogi szabályok összegyűjtésére, amelyet² Werbőczy István országbírói ítélőmester Tripartitumában elvégzett s utalok az összes dekrétumoknak az 1507:XX. tc.-ben először, majd több törvényben (1514: LXIII, 1527:III, 1548:XXI, 1550:X, 1563:XXX. tc.-ek) ismételten elrendelt összegyűjtésére (collectio decretorum) és rendszerezésére. A collectio e rendelkezések alapján ugyan sohasem készült el, de végül is a törvényeket Mosóczy

¹ Corvin Mátyás 1486. évi *Decretum maius*át már bizonyos értelemben prekodikációs kísérletnek lehet tekinteni. A törvény bevezetésében ugyanis utal a rendetlenségek (inordinationes) megszüntetésére és állandó szabályok, decretumok alkotására (statuta et decreta . . . stabilia condere), amelyek „pro legibus et iure scripto perpetuo haberentur”. Hasonló prekodikációs tendenciát észlelhetünk II. Ulászló 1492. évi nagyobb decretumában. Itt a *clausula perpetuae sanctionis* alkotott Mátyás-féle törvény helyett „de antiquis legibus decretis et consuetudinibus ejusdem regni, excerptos, et communi omnium consilio, ac deliberatione recollectos, et novo etiam, pro temporis conditione, et rerum statu, conceptos” törvénycikkeket gyűjtöttek egybe s törvénykönyvként kiadtak.

² Vö. 1498: VI. tc., 1500: X. tc. 5. §.

Zakariás nyitrai és Telegdi Miklós pécsi püspökök, a királyi tábla ülnökei magánszorgalomból összegyűjtötték és kinyomatták.³

Noha Werbőczy Tripartitumát az 1514. évi országgyűlésen a király szentesítette,⁴ a főnemesi reakciónak sikerült megakadályozni a királyi megpecsételést s a vármegyékhez a kihirdetés mozzanatához nélkülözhetetlen megküldést. Így a Hármaskönyv nem emelkedett törvényerőre, csak hosszan tartó bírói gyakorlat emelte szokásjoggá s így inkorporálódott a magyar jogforrások rendszerébe. A burzsoá jogtörténeti felfogás Magyarországon a Hármaskönyv jelentőségét túlglorifikálta. Illés József, a budapesti egyetem egyik jogtörténet-tanára Werbőczyről szóló panegiriszében egyenesen a magyar jogfejlődés legnagyobb termékének nevezte.⁵ Ma összefüggéseiben vizsgálva megfelelően értékelhetjük első szokásjogi kodifikációnk e kétségkívül színvonalas termékét, s azt is megállapíthatjuk, hogy a Hármaskönyv csak hosszú idő, majd egy évszázad után vált a nemesség „bibliájá”-vá, amit a tényleges Bibliával és a Lócsei Kalendáriummal együtt őriztek még a kisnemesek is zsúpos házaik „mestergerendá”-ján. Hogy Magyarországon az erdélyi fejedelemség önállósulása idején még nem volt nagy Werbőczy-kultusz, annak több oka volt. Werbőczy a köznemesi párt egyik vezére volt s a nemesi una eademque libertas-t hirdette. Politikai törekvései miatt a mohácsi vész előtt a hatalmat ismét megszerző főnemesség az 1526. évi országgyűlésen proskribáltatta (1526. évi rákosi országgyűlés XXVI. cikke), a Habsburg-Magyarországon pedig a következő évtizedekben tudni sem akartak Werbőczyről. A Tripartitum második kiadása csak 1545-ben Bécsben készült el, s az a tény, hogy csupán a század hatvanas éveitől s egyelőre továbbra is Bécsben jelenik meg (1561, 1572, 1581, 1599, 1628), megmagyarázza, hogy a Habsburg-Magyarországon a század harmadik harmadáig miért nem hat a jogfejlődésre.⁶ Hogy az uralkodó osztályoknak a politikai hatalmat kézben tartó rétege nem elégedett meg Werbőczyvel, mutatja az 1548:XXI. tc.-be foglalt rendelkezés, hogy a király válasszon ki jogtudós férfiakat, kik az ország jogát átvizsgálják és . . . kijavítsák.⁷ A Tripartitum használatbavételét a köznemesi sedriák s az ottani ügyvédek gyakorlata segíti elő s bizonyára nem utolsósorban a Hármaskönyvnek Weres Balázs

³ *Decreta, Constitutiones, et Articuli Regum Inelyti Regni Hungariae*, 1584., mely több kiadást megérve és állandóan bővítve 1696-ben Szentiványi Márton kiadása óta a *Corpus Juris Hungarici* nevet vette fel.

„Regio imperio, Regiaeque auctoritatis plenitudine roboratum, irrevocabile sanctione firmavit”. Werbőczy megjegyzése a Tripartitum prologusában.

⁵ Illés József, *Bevezetés a magyar jog történetébe* (II. kiad.) Budapest, 1930. XIII. l.

⁶ A Hármaskönyv kiadására l. Csekey István, *A Tripartitum bibliográfiája*. A „Werbőczy István” Kolozsvár, 1942. Universitas-Francisco-Josephina. Acta Juridico-Politica 2. kötetben 143–194. l.

⁷ L. még 1550 : X, XI., 1563 : XXX. tc. Az 1553-ban elkészült ún. Quadripartitumban viszont az udvar és a rendek nem tudtak megegyezni s így a Quadripartitumból sem lett törvény, sőt a bírói gyakorlatba sem ment át.

által magyarra való lefordítása,⁸ amelynek megjelenése után Soós Imre levéltári igazgatónak, a feudális magyar vármegyei rendszer ma is egyik legeredményesebb kutatójának megállapítása szerint a vármegyei sedriák bírói ítéleteiben egyre gyakrabban találkozunk a Tripartitumra való hivatkozással.⁹ A gyakorlatbavétel időhatárát kitolja — bár nem dokumentálja — Krcelić Baltazar horvát történétírónak az a következtetése, hogy a Tripartitumot Magyarországon a XVII. században kezdik használni, az ügyvédek hivatkozni rá mint olyan ember művére, akinek — mint egykori ítélőmesternek — nagy volt a gyakorlata és tapasztalata a bírósági ítéletek szerkesztésénél.¹⁰ Kétségtelen, hogy a XVII. század elején Kitionich János királyi ügyigazgató a joggyakorlaton levők számára kiadott Directio Methodica-jához mellékletként fűzött tanulmányban megvilágítja a Hármaskönyvben levő ellentmondásokat és bizonytalanságokat,¹¹ ami már az elterjedt bírósági gyakorlatára utal. Ettől csak egy lépés az 1635:XVIII. tc., az 1647. évi XVI. és LXXXI. tc.-ek, melyek hivatkozásaikkal a Tripartitum jogforrási jellegét már sokoldalúan elismerik.¹² Így azután nem véletlen, hogy a Mosóczy- és Telegdy-féle törvénygyűjteménynek az újabb törvényekkel kiegészített második kiadásába (1628) a Tripartitum is bekerül a törvénygyűjtemény élére.

Míg azonban a Habsburg-Magyarországon a Tripartitum hosszú utat tett meg, míg eljutott a jogforrási elismerésig, Erdélyben nem kellett erre várni. Werbőczy Szapolyai János híve és — mint említettük — a köznemesi párt egyik vezére volt, s könyvét János király uralmának területén a köznemesi vezetés alatt levő bíróságok bizonyára kezdettől fogva használták. Erdély önállósulása után az országgyűlések számos esetben hivatkoznak a „decretum”-ra (iuxta decretum), amely alatt ugyan régebbi magyarországi vagy újabb erdélyi törvényt is lehetne érteni, de valószínűbb a Tripartitumra hivatkozás, mert annak már 1571-ben kolozsvári, majd 1572-ben ugyanott latinul megismételt kiadása azt egyaránt „Decretum”-nak nevezi.¹³ Erdélyben a Hár-

⁸ Magyar Decretum kyt Weres Balas a deakbol tudni illyk, a Werbewcky István Decretomából, melyet tripartitomnak neveznek Magyarra fordítot (!) Debrecen, 1565.

⁹ Soós Imre megállapítása szerint Zemplén megyének 1558-tól folyamatosan vezetett protokollumai 1568-ig, tehát 10 éven át mintegy 800 oldalon keresztül egyetlen alkalommal sem hivatkoztak a Hármaskönyvre. Végre 3 évvel a Weres-féle magyar fordítás megjelenése után már hivatkoznak többek között a Hármaskönyv primae nonusára (Borsod-Abaúj-Zemplén megyei Levéltár, Zemplén megyei Prot. II. köt. 92–95. p.). Ettől kezdve rendszeressé válik a Hármaskönyvre való hivatkozás — főleg az eljárás kérdéseiben. (Soós Imre szíves közlése.) — Az 1588 : XXIV. tc. már hivatkozik a Tripartitum egy büntetőjogi tételére, mint jogforrásra.

¹⁰ Dissertatio de Tripartito. Kézirat az Országos Széchényi Könyvtárban, Budapest. Quart. Lat. 424. sz. 62–104. p.

¹¹ Centuria certarum contrarietatum et dubietatum ex decreto Tripartito desumptorum et resolutarum. 1619.

¹² 1655-ben I. Lipót koronázási oklevelében a Tripartitumra esküdött s benne megígérte, hogy megtartja a kiváltságos nemességnek a primae nonus-ban (Trip. I. r. 9. c.) foglalt jogait.

¹³ Decretum. Az az Magyar és Erdely Országnac Törvény Könyve. Heltai Gaspartol wyonnen meg nyomtattot. Colosvarot 1571. — Decretvm, Opvs Tripartitvm iuris consuetudinarij inelyti Regni Hungariae. Colosvarini in Officina Caparis Helti (!).

maskönyv általánosan elismert és állandóan használt jogforrás. Erre mutatnak a fejedelmi eskük is: „Magyarországnak kiírt decretumát” megtartják.¹⁴ Erre mutatnak megismételt újabb kiadásai is (Kolozsvár, 1698, Csíksomlyó 1745, Kolozsvár 1762, 1815), noha a joggyakorlatban az akkor már többszöri magyarországi kiadásokat is használhatták. 1691-ben azután I. Lipót, a Diploma Leopoldinum 3. pontjában a fejedelemség alatt készült erdélyi kódexek mellett Werbőczy Tripartitumát — az ellenállási jog kihagyásával — jogforrásként elismerte.

A magyarországi régi törvények — egyrészt az erdélyi fejedelemség állami helyzetének és külső kapcsolatainak alakulása, másrészt a belső társadalmi és politikai viszonyok változásai folytán — mind kevesebbszer voltak alkalmazhatók a felmerülő jogi problémák rendezésére. A Tripartitum ugyan az egyes magánjogi kérdések s perjogi problémák megvilágításában továbbra is irányadó volt, az erdélyi fejedelemségben a három natio és négy vallás uralmának biztosítása, a külön önálló államiság igényelte állami szervezet, az állami bevételek rendezése, a büntetőjog s különösen a sok tekintetben a magyarországitól különállóan fejlődött eljárési jogok kérdései egyre jobban indokolták a szabályozás szükségességét. A sűrűn tartott országgyűléseken — mint említettük — nagyszámú törvények keletkeztek, amelyek az adott helyzet szükségére alkalmazott, kazuisztikus jellegük következtében zűrzavarnak váltak forrásaivá.

Alig telt el néhány évtized az önállósulás után, amikor a homályos, egymásnak gyakran ellentmondó, igen sokszor alig hozzáférhető törvények rendezése mellőzhetetlenné vált, különösen a bíróságok gyakorlatában. Ezzel indokolták Magyarországon is a törvénygyűjtemény összeállítását.¹⁵ Éppen ezért nem volt véletlen Bethlen Gábor fejedelemnek az a rendelkezése, hogy legelőször az eljárési jogban teremtsenek rendet. Ezt szolgálta az 1619-ben elkészített Specimen juridici processus, amelyet a fejedelem az 1619. évi májusi gyulafehérvári országgyűlés elé terjesztett, s annak jóváhagyásával

Anno Domini 1572. — Érdekes adat, hogy 1547-ben a szászok és székelyek közötti határperben hivatkoznak Werbőczyre, de Fráter György mint helytartó nem Werbőczy statybálya szerint ítélt azzal az elég átlátszó indokolással, hogy ez nem vonatkozik két nemzet közti határra. (Székely Oklevéltár. V. köt. 64—65. l. Valójában a régi szokásjogot alkalmazza, mert Werbőczy itt római jogi alapon újítani kívánt. (Az adatra Degré Alajos hívta fel a figyelmemet).)

¹⁴ Approb. Const. II. R. I. Cz. I. 2. cz. — I. még Báthory Endre 1599, Rákóczi Zsigmond 1607, Báthory Gábor 1608, Bartsay Ákos 1658, Kemény János 1661, Apaffy Mihály 1661. évi inaugurális esküit.

¹⁵ Mosóczy és Telegdi a Decreta . . . első kiadásában idézi is: Illud enim constat, in sede Regia super una Lege decem et amplius Libros, me Judicibus ordinariis assidente discrepantiam attulisse usque ad summum ipsorum Judicium taedium . . . Quaedam usque adeo mendosa, et corrupta, ut ne a doctis quidem, plerisque, in locis intelligi poterat”. Vö. Párnicy Mihály—Bátyka János, A magyar Corpus Juris. Budapest, 1936. 52. l. 3 j.

törvénnyé vált.¹⁶ Mint az 1619. évi májusi országgyűlés 22. tc.-e leírja, a perjogi kodifikációra azért került sor, mert a haza veszélyes állapotában az eljárási szabályokat állandóan változtatták, összegyűjtésük hiányzott s ebből „sok abusosok és inconvenientiák” következtek. Ezek sem a peres feleknek, sem a bírácoknak nem voltak hasznosak. Ezért most összegyűjtötték egy corpusba az alkalmas szabályokat, azokat mind a fejedelmi ítélőszéken, mind a megyék és a székelyek székein Erdélyben és a Partiumban egyaránt megtartani rendelték.¹⁷

A bethleni erdélyi fejedelmi konszolidáció idején¹⁸ megerősített Specimen juridici processus-szal egyidejűleg jelent meg Kitionich Jánosnak, a királyi ügyek igazgatójának nagy perjogi munkája, a már említett Directio methodica, amely ugyan nem volt törvénygyűjtemény, de célja ennek is a peres eljárásban tapasztalható bizonytalanságok és ellentmondások megszüntetése volt.

A Specimen juridici processus-t illetően az erdélyi fejedelmi kor kitűnő kutatója, Trócsányi Zsolt egy kiadás alá készült munkájában¹⁹ megállapítja,²⁰ hogy a Bethlen-féle kódex tulajdonképpen az 1582. április—májusi IV., részben az 1597. április—májusi IX., az 1598. januári XV. és az 1607. júniusi XL—XLI. tc.-ek megerősítése; ami kimarad, az a kódex zárórendelkezései szerint — érvénytelenné válik.²¹

A fejedelemtörvénykezési eljárás bonyolultságát és a magyarországitól sok tekintetben való eltérését Erdély különleges struktúrája indokolta. Az erdélyi fejedelemség átvette a törvényhozásban részt vevő három kiváltságos nemzetnek (magyar, székely és szász) a XV. században egyezség útján létrejött ún. unióját, amely 1630-ban az erdélyi törvénykönyvbe is bekerült. Ez biztosította e nemzeteknek a magyar királyság, majd az erdélyi fejedelemség alatt szerzett „szabadságát, immunitásait és privilégiumait”. A fejedelmi korban Erdélyhez kerültek tényleg és igazgatásilag a török előnyomulás által Magyarországtól elszakított részek (Partium), melyeknek kiváltságos rendjei is részt vettek az erdélyi törvényhozásban és a bíraskodás-

¹⁶ Erdélyi Országgyűlési Emlékek (= EOE), szerkesztette Szilágyi Sándor. Budapest, 1881. VII. kötet, 518—527. l.

¹⁷ A szászokat a törvényhely nem említette. EOE. VII. 518—519. l.

¹⁸ Bethlen Gábor fejedelemségére l. Szekfü Gyula, Bethlen Gábor c. monográfiáját. Budapest, 1929. — Marxista összefoglalás: Wittmann Tibor, Bethlen Gábor. Budapest, 1952.

¹⁹ A fejedelmi Erdély országos jogának kialakulása.

²⁰ E helyen mondok köszönetet Trócsányi Zsolt kollégámnak értékes tanácsaiért s azért, hogy kéziratban levő munkájának vonatkozó részeit rendelkezésemre bocsátotta.

²¹ „Mindezeket azért országul iljen rendelés és módok alatt Felsőség kegyelmes tetszése után approbálván, és ennek utánna, hogy minden rendek magokat ez processus-hoz tartsák acceptálván, tetszett egész országul, hogy az elmúlt esztendőknben mind az királyok és az approbált decretumnak idejétől fogva valamennyi articulusok, az időknnek külömb-külobmb változásaihoz képest, sokképen és sok módon emanáltattanak és irattanak az törvény processusiról, azok ezután *pro cassat is et invalidatis tartassanak* (az én kiemelésem Cs. Á.) és se exceptióknban, se törvény processusiban, sem táblán, sem vármegyéken azokkal ne élhessenek, hanem azok helyén ez rövid formában kiíratott igaz és hasznos módokkal contentusok legyenek minden rendek.” EOE. VII. 527. l.

ban. A nemzeteknek külön bíróságai voltak, amelyeknek eljárásában az országos jogszabályok mellett nagy szerepe volt a szokásjognak és a nemzetenkénti (pl. székelység, szászság) egyetemes vagy kisebb területi egységeikre (székekre) érvényes statutumoknak. Külön joga volt az egyházi bíróságoknak, amelyek világi (pl. házassági köteléki és vagyonjogi) perekben saját jogszabályaik (kánonjaik) szerint ítéleztek. Erdélyben már a fejedelmi korszakban négy recepta religio (református, evangélikus, katolikus és unitárius) volt, de működött mint ekkor még túrt (később a XVIII. század végétől befogadott) vallás a görögkeleti is, melynek egyházi bíróságai is saját törvényeiket alkalmazták. Erdély negyedik nemzetét, a románságot mint külön alkotó elemet a fejedelmi korban a három kiváltságos nemzet szűkkeblűen kizárta az unióból. Kiváltságos tagjai a magyar, székely vagy szász rendek közt helyezkedtek el, községeikben — különösen a fejedelmi korban is fennmaradt kenézségi telepekből kialakult kiváltságos román falvakban — azonban bizonyos önkormányzati jogokkal éltek, ami kisebb ügyekben a jogszolgáltatást is magában foglalta.²² Jelentősebb pereikben vagy fellebbvitel esetén megyei, széki fórumok ítéleztek. A románság felsőbb rétegei (kenézeik, vajdáik) nemesi privilégiumok birtokában a kiváltságos rendek tagjaiul tekintettek s élvezhették lakóhelyük vagy birtokuk területi és törvénykezési immunitásait.²³

Az erdélyi fejedelemség állami és társadalmi struktúrájának itt vázolt alapjai a jogszolgáltatásban még bonyolultabbá váltak azáltal, hogy külön bíraskodás érvényesült az egyes nemzetek körében is a kiváltságosok s külön az elnyomottak számára; külön bíraskodás érvényesült a magyar vármegyékben, a székely és szász székekben s külön még e területeken belül a városokban. Ha a bíraskodást alulról felfelé vesszük szemügyre, a jobbágyok ügyei a falvak bíróságai²⁴ s az úriszékek elé kerültek. A nemesség részére a magyar (és Partium-beli) vármegyékben a magyarországihoz hasonló törvényszék (sedria = később elnevezésben székely hatásra derékszék) volt az általános bíróság, ahova a jobbágyok jelentősebb ügyei is másodfokon (ha a földesúr úriszéket nem tartott, elsőfokon), a nemesek ügyei (hacsak elsőfokon járási szolgabírói ítélszék, alszék nem járt el) elsőfokon kerültek. Hasonló volt

²² L. erre A. Herlea, *Principes Communs de l'Administration dans l'Europe Centrale et réformes administratives Roumaines jusqu'en 1944. Verwaltungshistorische Studien*. Pécs, 1972. I. 85. l. — A román jog alakulására l. Emil Cernea, *Traditions autochtones et influences étrangères dans l'ancien droit roumain, referátum a konstanzai konferencián* (1974. szept. 12—14). Soksz. — A román egyházi törvények érvényesülésére l. A. Pacurariu, *Les fondements juridiques des droits et des obligations des roumains de Transylvanie d'après les documents de l'union religieuse avec Rome de 1700. Referátum az 1974. évi szept. 12—14-i konstanzai konferencián*. Soksz.

²³ A kenézi szervezetről áttekintő képet ad Csánki Dezső, *Magyarország történeti földrajza a Hunyadiak korában* II. és V. kötetében, Temes és Hunyad megyék földrajzához írt bevezetésében.

²⁴ Faluszéke (egy magyar forint értékig), Kolosváry—Óváry, *Corpus Statutorum Hungariae Municipium*. I. k. Az erdélyi törvényhatóságok jogszabályai. Budapest, 1885. 51, 52, 279, 413, 501. l. — A székely falvakra Imreh István, *A rendtartó székely falu*. Bukarest, 1973. 54 sk. l., uő., *Székely falutörvények*. Kolozsvár, 1947.

a székely székek törvénykezési szervezete (alszék, derékszék). A szász székekben városi és széki törvényszékek működtek, innen a fellebbvitel útja a szász nemzet egyeteméhez, az Universitas Saxonumhoz vitt.

Az összes bíróságok (a magyarok és székelyek ügyeiben) rendes fellebbviteli fórum a fejedelmi tábla (tabula principalis) volt. Hűtlenségi ügyekben az országgyűlés volt a bíróság. A legfőbb bírói hatalom azonban a fejedelmet illette, aki azt személyesen vagy a fejedelmi tanács közreműködésével gyakorolta.²⁵

A fejedelemerkori Erdély jogszolgáltatási szerkezetének e csekély vázlata is érzékelteti a problémáknak azt a sokaságát, ami 1619-ben a perjogi szabályok kodifikátorára hárult. Nem is térhetett ki a legtöbb eljárási mozzanatra, de a munka általános tendenciájaként megállapítható a rendteremtés és az eljárás gyorsításának kívánalma, a perbeli buktatók kiküszöbölése. Az általánosságban hat perszakra bontható perek mind előkészületi, mind excepciós, mind a per „derekát” jelentő allegációs szakaszában, az ítélethozatalt vagy egyezséget produkáló befejezési vagy perorvoslati, végül végrehajtási szakaszában a jogszabályok kuszáltsága és homályossága egyaránt számos lehetőséget biztosítottak, hogy bármelyik fél a befejezést megghiúsítsa.²⁶ S mindezen felül ott volt a de jure korlátozott, de facto azonban a kényszerítés eszközeivel rendelkező fejedelmi hatalom, mely az eljárás szinte minden szakaszában — különösen a táblai perekben — a per folyamatába beleavatkozhatott, ami a jogszolgáltatás rendes útját megváltoztatta vagy legalábbis a továbbjutást akadályozta.

A Specimen juridici processūs szerkesztője azonban nyilván csak a legszükségesebb rendezésre kapott megbízást. Ezért a hosszú, rövid és legrövidebb perek közül a *rövid perek* (brevis processus) kategóriáját helyezi az élre, amelyek egyébként a legáltalánosabbak voltak, vagyis mindazok, amelyek a hosszú vagy legrövidebb perek taxációval felsorolt kategóriáiba nem tartoztak. A rövid pereket rövid törvényszakon vagy egy törvényszakon (az AC. IV. R. I. Cz. 13 cikke szerint két törvényszak alatt azon törvényszék előtt, ahol kezdtek) kell befejezni. Ide tartozott különösen a nagyobb hatalmaskodás öt esete (causae quinque casuum seu actuum potentiariorum majorum), a kisebb hatalmaskodások, a szándékos emberölés, a hitbér, hozomány visszakövetelése, a leánynegyed, a gyámsági viták, az elzálogított jószágokat érintő perek, bánatpénzek, egyezségek teljesítése, letét, hamis feladók ellen

²⁵ Az erdélyi bírósági szervezetre Varga Endre—Bónis György—Degré Alajos, A magyar bírósági szervezet és perjog története. Budapest, 1961. Sokszt. 82—92. l. — Dósa Élek, Erdélyhoni jogtudomány. Kolozsvár, 1861. 3. k. 34 sk.l. — A „jus valachorum”-nak érvényesülésére érdekes adatokat hoz fel Vasile Gionea, Etapes dans l'évolution législation de la Transylvanie aux XVI—XVII-e siècle. c. referátumában a konstanzi konferencián (1974. szept. 12—14.) Sokszt.

²⁶ Kevesebb volt a lehetőség a büntetőperben, de a kodifikáció is elsősorban a polgári peres eljárásra vonatkozott.

vagy oklevelek visszaszerzéséért indított perek. Mindezekben, akár a fejedelmi tábla előtt, akár a megyei (széki) bíróságok előtt folynak, az eljárás rendezése a jogbizonytalanság megszüntetését vagy legalábbis csökkentését szolgálta. Megállapította a törvény az alperes megjelenése miatt bekövetkezett elmarasztalásnak, a *per non venit sententia*-nak következményeit, s csökkentette az ez ellen használható inhibícióval való visszaéléseket (XXVI., XLII. art.), viszont biztosítani kívánta a jogos inhibíció érvényesítését (XXVII. art.). Csökkenti az ítéletet megakasztó és a per további folytatását lehetővé tevő prohibíciók használatát (XLIV. art.), biztosítani kívánja a perek tárgyalási sorrendjének megtartását. Ebben még a fejedelem se engedjen kivételt (XLII. art.). A *juridictio*k a fellebbezéseket is minden általános és *partialis* üléseiken *revideálják*. Szeretnék megkötni a fejedelem kezét, ne akadályozza meg *mandátumokkal* az ítéletek végrehajtását (XLI. art.).

Néhány *articulus* a parasztok által elkövetett hatalmaskodásról, illetve károkról (XXXIII. art.), a szökött szolgák és jobbágyok visszaköveteléséről (XXXV—XXXVII. art.) rendelkezik. Ezek közül eljárásjogi szempontból a XXXIII. *articulus*nak arra a rendelkezésére kívánunk utalni, amelyik a hatalmaskodást vagy kárt okozott paraszt földesurát kötelezi, hogy *egy szolgabíró előtt tartozék törvént tenni nyolczad napra füstin* (az én kiemelésem. Cs. A.). Innen a vármegyéhez lehet fellebbezni. A „füst” — mint Eckhart Ferenc a XVI—XVII. századi magyarországi büntetőbíráskodásról írt monográfiájában kimutatta, a faluközösség ősi bírósága volt, amely az úriszéki bíráskodás korában általában a kihágások és a pénzkövetelések kérdésében ítélt.²⁷ Erdélyben bizonyára a jobbágyok károkozása is a falu bírósága elé tartozott, de a szolgabíró jelenlétében.²⁸

Messze vezetne, ha az 1619. évi *Specimen juridici processus* bemutatása során a XVII. századi erdélyi jogszolgáltatást elemezni kívánnánk. A kódex ismeretlen készítője — mint láttuk — csak egyes kérdésekre koncentrált; e vonatkozásban alapos munkát végzett; valószínű azonban, hogy megbízása teljesítésének határideje nem tette lehetővé, hogy teljes kodifikálást végezzen. Csak a legszükségesebb kérdésekben kodifikált, ott azonban igen gondosan válogatta ki a régebbi törvényeknek a felvetett kérdésekre vonatkozó rendelkezéseit. A törvényt nem szolgai módon másolta, hanem ha ellentmondással találkozott, azt feloldotta, ha homállyal, azt megvilágította, ha a rendelkezés hiányos volt, azt kiegészítette. Hogy a *Specimen juridici processus*t később is milyen becsben tartották az erdélyi peres eljárásban, mutatja az egy emberöltővel később készült törvénykönyv prefatiójában II. Rákóczi György

²⁷ Eckhart Ferenc, A földesúri büntetőbíráskodás a XVI—XVII. században. Budapest, 1956. 9—11. l.

²⁸ A 18. századi székely falusi bíráskodásban már nem szerepel a falu füstje, legalábbis a rendtartó székely faluról írt gondos monográfiájában Falu székéről, falugyűlésről emlékezik Imreh István, i. m. 58 sk. l.

fejedelem azon megállapítása, hogy e törvénykönyvet a „törvénykezésben manapság is többnyire irányadóul szokták követni”, de a törvény „úgy látszik a dolgok jelen állapotához képest kelleténél rövidebb, és sem a régi törvények lényegét a maga teljességében ki nem meríti, sem a dolgokat az ő jelentőségük szerint kellően beosztott rendszerben meg nem különbözteti”.²⁹

A Specimen juridici processus már keletkezésekor sem pótolhatta a törvények összegyűjtésének, kiválogatásának, rendszerezésének, végeredményben egy törvénykönyv elkészítésének munkáját, amely Erdélyben is mind halasztathatatlanabbá vált. Bizonyos értelemben ilyen munkák készültek a szomszédos román fejedelemségekben is a Moldvában 1646-ban hozott Cartea romaneasca de invatatura és a Valachiában 1652-ben alkotott Inreptarea legii-vel.³⁰ Magyarországon még késlekedtek, még meglegedtek a törvények összegyűjtésével, a törvénygyűjtemény időnkénti kiegészítésével s a köznemesi bíróságok gyakorlata által mind nagyobb tekintélyre szert tett Tripartitum interpretálásával. Erdélyben azonban I. Rákóczi György szükségesnek látta a törvények rendezését s ennek előkészítésére elrendelte a fejedelemkori törvényeknek a vármegyék és városok levéltáraiból és jegyzőkönyveiből való összegyűjtését és felkutatását. Mivel uralkodásának utolsó idejét a háborúk vették igénybe, a munka befejezése fiára és utódára II. Rákóczi Györgyre (1648—1657) maradt.

A fejedelem 1652 tavaszán megbízta Lázár György ítélőmestert „az articulusoknak több arra rendeltetett, böcsületes hive(in)kkel való egybeszedgetésére”.³¹ Mivel a munka közben úgy látszik elhalasztódott s a fejedelem az eredményt „az nemes ország végezése szerént” sürgősnek látta, megparancsolta az ítélőmesternek, úgy intézze otthoni dolgait, hogy október 20-án Szászrégenben lehessen, ahová több más „böcsületes hívét” is rendelte. Ezek „az articulusoknak kiszedegetéséhez hozzáfogván” jussanak előre. Ő maga Görgényben lesz s ha valami probléma van, hozzáfordulhatnak.³²

A munka első fogalmazványa ezen a szászrégeni tanácskozáson, melyen Lázár Györgyön kívül a bizottság elnökségét ellátó Bethlen János Torda megyei főispán, Vitéz György, Orbán Ferenc, Torma Péter, Szentpáli István

²⁹ „... hoc pro praesenti, rerum statu, justo compendiosus esse, nec priscorum statutorum succum plene exhausisse, nec sat distincta methodo rerum momenta discriminasse videtur”.

³⁰ L. A. Constantinescu, Gheorge Cronț, A. Herlea referátumait az 1974. áprilisi kremsi konferencián. Kéziratban. — L. még Horváth Pál, A kelet- és közép-európai népek jogfejlődésének főbb irányai. 1968. 428—429. l. — A törvénykönyv legújabb kiadása: Cartea Romaneasca de Invatatura 1646. Bukarest, 1961. — és Indreptarea Legii 1652. Bukarest, 1962. Ed. Acad. Rep. Pop. Romine.

³¹ Az 1652. február—márciusi országgyűlésen a kinevezett bizottsági tagoknak a magyar rendek és a szászok „az adónak első terminusára kapuszám után húsz-húsz pénzt”, a székelyek 300 forintot, a taxás városok — Várad kivételével — 100 forint után 1—1 forintot ígértek s az ígéretet törvénybe is iktatták. (1652. febr.—márc. XI. Art. EOE. XI. 149—150. l.)

³² II. Rákóczi György levele Lázár Györgyhez 1652. szept. 17.-ről. EOE. XI. 153. l.

táblabírák, Virginás István Partium-i és Sárkány Márton erdélyi kincstári ügyigazgatók, Kőrösi István, Károlyi Mihály és Farkas Ferenc magyar és székely, Reyzner János és Literatus János szász jogismerők³³ vettek részt, már elkészült.³⁴

A bizottság — figyelembe véve már I. Rákóczi György alatt elindított gyűjtés eredményeit, végigtekintvén az 1540 óta működő erdélyi országgyűlések fellelhető törvényanyagát s közöttük Bethlen Gábor törvényekbe iktatott Specimen juridici processusát, ezeket megvizsgálta. Az időközben kifejezetten vagy hallgatólagosan hatályon kívül helyezett törvényeket törölte s azokat, melyeket a jövőre is fenntartandónak vélt, kiválasztotta. Ezután az egy tárgyhoz tartozókat egybevonta, összeegyeztette (consolidatio) s a maga helyére beillesztvén (incorporatio) az egész művet egy, részekre, címekre és cikkelyekre osztott rendszeres könyv tervezete alakjában még az 1652. év végén a fejedelemnek bemutatta.³⁵

A fejedelem december 15-én bocsátotta ki a „litterae regales”-t 1653. január 15-ére Gyulafehérvárra az országgyűlés összehívására.³⁶ A meghívó csak az országgyűlés általános összehívására utal, s az 1652. évi őszi országgyűlés elmaradását mentegeti. Ha tehát 1652-ben „az közönséges jóra nézendő dolgokról való elmélkedések és végzések nem vitethetnek végben”, most mikor a portai főkövet „minden jóval való” megérkezését várja, reméli egyben, hogy „az közönséges megmaradásról” is „minden jót” tudnak végezni s a gyűlések alatt „eligazítani szokott pörök és dolgoknak” revízióját is ígéri.

A január 15-én kezdődött és március 15-ig tartott gyulafehérvári országgyűlés ideje alatt a fejedelmi tanács elvégezte a gyűjtemény revízióját, sőt a budapesti Országos Levéltárban levő már előbb említett első tervezet mellett van egy ún. „második szerkezet” is, melyre a régebbi levéltári rendezés „Gyulafehérvár, (1653 jan-márcz)” dátumot is feljegyzett. Ez azonban nem második szerkezet, hanem kiegészítése az első tervezetnek s tartalmazza az elkészült negyedik rész I. címét és anyagát „a törvények processusairól” a szerkezetben és a sorrendben némi módosításokkal.³⁷

³³ Felsorolásuk az Approbáták Conclusiójában.

³⁴ Az első fogalmazványt, mely eddig közölve nem lett, megtaláltam az Országos Levéltárban elhelyezett Gyulafehérvári Káptalan Országos Levéltára Lymbus F. 12. állagában. A fogalmazvány eleje hiányzik. A régeni fogalmazvány csupán néhány módosítását közli Szilágyi az EOE XI. kötetében 154—159. l., maga a fogalmazvány nem került közlésre.

³⁵ Kolozsvári Sándor—Óvári Kelemen, 1540—1848. évi erdélyi törvények. A Márkus-féle Corpus Juris Hungarici Milleneumi Emlékkiadásából. Budapest, 1900. Bev. IX.

³⁶ Nagyszében városhoz címzett meghívót l. EOE. XI. 154. l.

³⁷ Így a III. Articulusra (1622. évből) azt írta Kemény János széljegyzetben, hogy az akkori időből való, most már nincs szükség rá. Ennek megfelelően kimarad, így a tervezetben következők a végleges formában eggyel alacsonyabb sorszámot kaptak. Viszont a tervezetben hiányzó XLVI. Art. a protestációkról bekerült a végleges törvénykönyvbe.

A gyulafehérvári országgyűlésen január 18-án került sor a szászrégeni tervezet benyújtására.³⁸ Magát a revíziót, mint a kézirat mutatja, a fejedelmi tanács a tervezeten végezte. Különösen Kemény János Fejér megyei főispán és fogarasi főkapitány (a későbbi fejedelem) és Lázár György ítélőmester javításaival találkozunk a kéziraton. Keményről meg is jegyzik a törvénykönyv Conclusiójában, hogy „qui in adornando isthoc opere plurimus fuit”, ezt azonban nyilván nem a munka készítésére, hanem felülvizsgálatára kell érteni. Lázár György ítélőmester pedig, akinek valójában oroszlánrésze lehetett a szerkesztésben, most a revíziónál a fejedelem, illetőleg a fejedelmi tanács kívánságait vezette keresztül. A revízióban még Bethlen Ferenc főudvarmester, Sulyok István kincstartó, Barcsai Ákos Hunyad megyei főispán, Haller Gábor zarándi főispán, Petki István, Bassa Tamás székely főkapitányok és tanácsosok vettek részt.³⁹ A revízió még ez országgyűlés alatt folyt. Az egyes rendek, közülük különösen a szászok garantáltatni akarták privilégiumokat és mentességeiket, melyeket a tervezetben nem láttak eléggé biztosítottak.⁴⁰ Így kifogásolták, hogy a szász és nemes között folyó per már első instanciában a fejedelmi tábla elé kerüljön s főképpen azt, hogy a másik két nemzet tagjainak is joguk legyen a szászok között házat vásárolni. Mivel azonban a szászok törekvése nem vezetett sikerre, ünnepélyes tiltakozást nyújtottak be a gyulafehérvári káptalannál.⁴¹ Nagyobb vita volt a jezsuiták kitiltása körül is. A besztercei országgyűlés ugyanis kitiltotta őket az országból, ugyanakkor a megyesi országgyűlés bevette. Most a kitiltás ellen a katolikus főurak szólaltak fel, majd az országgyűlésre nehezen beengedett Milley István kolozsmonostori jezsuita, sőt a császár ekkor érkezett követe Somogyi Ferenc egri prépost is közbenjárt, de eredménytelenül.⁴² A protestáns presbiteriánusok viszont az újítás (innováció) elleni cikkelyt akarták töröltetni, de itt is fenntartották az innovációt tiltó 1574. évi törvény felvételét.⁴³ Végre március 13-án bevégezték a megállapított articulusok felolvasását. A fejedelem a törvénykönyvet a szokásos megerősítő levélbe foglalta s annak kijelentésével, hogy az a régibb és újabb törvényekkel megegyezik, sőt ezeknél a gyakorlatra nézve alkalmasabb,⁴⁴ megerősítette. Az approbatio adta végül a törvény-

³⁸ Johannes Simonius-nak a szász Universitas jegyzőjének naplója. Közli EOE. XIII. 428. l.

³⁹ Approb. Conclus.

⁴⁰ Simonius naplója elsősorban a szászok kívánságait és érdekeik védelmét tartalmazza. EOE. XIII. 427–471. l.

⁴¹ EOE. XI. 161–163. l.

⁴² Simonius naplóját EOE. XIII. 427 sk.l., Milley jelentését EOE. XV. 553–574. l., vö. Bochkor Mihály, *Az Erdélyi Katolikus Autonómia*. Kolozsvár, 1911. 227 sk.l.

⁴³ Pokoly József, *Az erdélyi református egyház története*. Budapest, 1901–1905. II. 228 sk.l.

⁴⁴ „opus illud nihil nisi antiquis et recentioribus decretis, et iuribus consonum experiamur, et rem earum cum legibus et sanctis prioribus, et recepta consuetudine, methodo licet diversa, usui quippe accommodatori, contineat”.

könyvnek később használatos elnevezését: „Approbatae Constitutiones Regni Transylvaniae et Partium Hungariae Eidem Annexarum.”

Az Approbatae Constitutiones vagy mint köznyelven hívták: „Approbaták,” nem egyszerű időrendbe szedett törvénygyűjtemény (collectio decretorum), hanem a törvényeknek bizonyos rendszerben való feldolgozása, az 1540-től 1653-ig alkotott országos végzeményekből kiválogatott, néhol kivonatolt, sőt a szükséghez képest módosított és kiigazított törvénycikkeknek rendszeres tárgyuk szerinti csoportosításban való egybeállítás. Sokan vitatkoztak már, hogy az Approbaták vajon milyen jellegű jogforrás? Nem kódex, mert nem egy jogág anyagát foglalja össze, nem jogkönyv, mert bár joghoz értő személyek állították össze, túllépett a magánmunkálat keretein: országgyűlési elfogadást és fejedelmi megerősítést kapott. Éppen ennek a fejedelmi megerősítésnek következtében nem lehet kétséges jogforrási megítélése: az Approbata Constitutio Erdélynek 1653-ban *törvénykönyve* lett.

A könyv előbeszéde utalt arra, hogy a törvényt bizonyos rendszerbe szedték nem ugyan logikai, de gyakorlati (usualis) rendszerbe. Az első részben tárgyalják az egyházak jogait, a másodikban a fejedelmet, az államot és a fiscust illető szabályokat. A harmadik rész a különböző rendek jogállását tárgyalja, a negyedik rész a bírósági eljárást (perjogot) s végül az ötödik rész az ún. edictumokat foglalja össze, amelyek főleg közigazgatási természetű rendelkezéseket tartalmaznak.

A törvénykönyv rendjét nyilván a szerkesztők állapították meg s a feudális ideológia fontos támaszait, az egyházakat s azok rendjét helyezték az élre. „... Illendőnek ítéltetett — mondja az I. articulus —, hogy minden egyéb világi dolgoknak igazgatási előtt, azon isteni tiszteletről való végzések praemittáltassanak.” Az erdélyi fejedelemségben — szinte az önállóság óta — a vallásszabadság Európában kevéssé ismert formája valósult meg. Törvény ugyan elűzte a katolikus püspököt és az óriási püspöki vagyont szekularizálta, vicariusok azonban működtek, akiknek kinevezésében a fejedelmek a régi királyi főkegyúri jogot a főként világiakból álló ún. erdélyi katolikus státussal osztotta meg.⁴⁵ Kitiltották azonban a Báthoryak által betelepített jezsuitákat, amit az Approbaták két helyen is megismétel (I. R. I. Cz., V. art. és az V. R. XXV. Edictum). Egyéb rendbeli papokat vagy szerzeteseket a hazafiak tarthatnak házuknál s templomokban is működhetnek, amelyeket előbb meghagytak vagy most visszaadják őket. A fejedelemség első religiója az Approbaták szerint az Evangelica Reformata (közönségesen Calviniana), a követ-

⁴⁵ Biró Vencel, Püspökjelölés az erdélyi római katolikus egyházmegyében. Cluj-Kolozsvár. 1930. — Jakab Antal, Az erdélyi római katolikus püspöki szék betöltésének vitája a XVII. században. Kolozsvár, 1944. 5. l. — Veszely Károly, Erdélyi egyháztörténelmi adatok. Kolozsvár, 1860. I. 332 sk.l. — Fraknói Vilmos, A magyar királyi kegyúri jog Szent Istvántól Mária Teréziáig. Budapest, 1895. 455. l. — L. még A. Csizmadia, Rechtliche Beziehungen von Staat und Kirche in Ungarn, vor 1944. Budapest, 1971. 31 — 32. l.

kező a Lutherana sive Augustana s csak ezután a Romano-Catholica, végül az Unitaria vel Antitrinitaria, melyekben a vallásgyakorlat az ország határozatai értelmében való szokásos helyeken szabad. Új vallásokat nem szabad behozni. A judaismust — ami különösen a székelyek között terjedt el — tiltják és büntetik (I. R. I. Cz. IV. Art. IV. Cz., I. Art.). A románok által követelt görög orthodox vallást az Approbaták is propter regni emolumentum patialja s a papok által választott püspök megerősítését fejedelmi jogkörbe utalja. A vallás gyakorlásába különben a törvénykönyv nem szól bele, de a külföldről jövő román papok tartoznak az állami tisztviselők előtt examenre jelentkezni s évenként a földesúrnak „bizonyos honorárium”-ot fizetni. Ha a földesúrnak „képtelen kívánsága lenne”, az érdekelt a vármegyéhez fordulhat megállapításért. Noha a román papok mentességet élveznek, fiaik, ha nem nemesek, ismét, földesúri iurisdiction alá tartoznak (I. R. VIII. Cz., I—III. Art.). Szabályoz a törvénykönyv más részében is egyházi vonatkozású kérdéseket. A III. Részben pl. rendelkezik a görögkeleti szerzetesek az ún. kalugyerek felől, kiknek működését előbb nem engedték meg, sőt tilalmazták, most az ország és a fejedelem szabad dispositiójára bízzák túrésüket vagy eltiltásukat.⁴⁶

A szokásjog és törvények alapján az állam élén a fejedelem állott, akit a rendek „szabadon választottak”. Ez — az Approbaták szerint — „mind ez ideig megtartott”. Igaz, formális választásokat mindig tartottak, de a választásokhoz a török szultán is hozzájárult, mivel a fejedelmi kor legnagyobb részében az erdélyi fejedelem a török szultán hűbérese volt. Ez bizonyos évi honoráriumadáson kívül azt jelentette, hogy a fejedelem a szultán beleegyezése nélkül önálló külső hadjáratot nem folytathatott, s külpolitikájának a török külpolitika érdekeibe kellett beilleszkednie. A szultán adta a fejedelemválasztáshoz a megerősítést (athname).⁴⁷ Mindezt az Approbaták csak közvetve rögzítik, azt azonban tartalmazzák, hogy a rendek a megválasztott fejedelmek elé feltételeket (conditiók) szabnak, amelyeket ők elfogadva esküvel erősítenek meg. A conditiókban azonban már szó van a fejedelmeknek a török portához való kapcsolatáról.

A fejedelem mellett állott a fejedelmi tanács, melynek tagjait a fejedelem jelölése alapján az országgyűlés választotta, majd a fejedelem a választást is megerősítette.⁴⁸ Az Approbaták nem rögzítik jogkörüket, mely a fejedelem törvényhozó és végrehajtó hatalmának ellenőrzője s e hatalom gyakorlásának részese. Bethlen Gábor conditióiban egyenesen benne van, hogy „belső és külső országok dolgokat”, „confoederatiókat, nagyobb adományokat és fő-

⁴⁶ LIII. cz. A három kiváltságos natiohoz és a négy bevett valláshoz nem tartozó románok és a görögkeleti vallásúak jogviszonyait az Approbataokban megvilágítja Alexandru Herlea, Les conditions de l'élaboration et l'importance des constitutions approuvées de Transylvanie c. tanulmányában. Revue Roumaine d'Histoire N. 3/1972. 411 sk.l.

⁴⁷ Biró Vencel, Az erdélyi fejedelmi jog 1571—1690. Kolozsvár, 1912.

⁴⁸ Biró Vencel, i. m. 31. l. és uő., Az erdélyi fejedelmi hatalom fejlődése 1542—1690. Kolozsvár, 1917. 20 sk.l.

tisztek alkalmazását” ezek nélkül ne tegye. A törvénykönyv azonban arra is utal, hogy ha valamely tanácsos törvénytelen, ok nélkül való dolgokra ad tanácsot, törvényes elmarasztalás után hűtlenség bűnébe esik (II. R. III. Cz. I. art.).

Fejedelmi jogkör a hadüzenet és béke joga, de a törvénykönyv e cikkeiben a fejedelemválasztás feltételeire utal, amelyek kötelezik a fejedelmet a béke megőrzésére (II. R. IV. Cz. I. art.). Külön articulus szól a magyar és román jó kapcsolatok fenntartásáról, arról, hogy a fejedelem tartsa meg a moldvai és havasalföldi fejedelmekkel való confoederatiót, „miglen szentül és igazán observálják” (II. R. V. Cz. I. art.). A szomszédság közös érdekei s a törökkel való azonos állami kapcsolat Erdély történetében a fejedelmi korban a három állam időnkénti szoros együttműködéséhez vezetett. Az Approbaták elfogadása idején II. Rákóczi György fejedelem éppen nemzetközi tekintélye csúcspontján volt s aktívan avatkozott be a havasalföldi és moldvai fejedelemségek hatalmi ügyeibe is.⁴⁹ Később ezek a viszonylatok megváltoztak; az Approbatákban rögzített kapcsolat azonban az államok közös érdekét takarta.

A fejedelem rendkívül széles jogköréből — amely a törvényalkotásra, a kormányzásra és jogszolgáltatásra egyaránt kiterjedt — a törvénykönyv több címében is utal a pénzügyi jogkörre, az ország bevételeinek kezelésére. A fejedelmek adományozhatnak — némi korlátozással — a fiscalis javakból, felügyelnek a bányák kezelésére, a dézsmákra és a dézsmálásra, a harmincadokra, az adókra és pénzverésre egyaránt. Az előbbiekről az Approbaták II. Része szól (II. R. VIII—XII. Cz.), az adó és pénzverési jog kérdését már a III. Rész tárgyalja.

Míg a törvénykönyv I. és II. Része s látni fogjuk — a IV. Rész is eléggé szorosan a tárgyaknál marad, a III. és IV. Részről nem lehet ugyanezt elmondani. A bevezetés szerint a III. Részben „az országlakosokra néző fontosabb dolgok vannak előadva”. Mindenekelőtt a három nemzet és négy vallás uniójára vonatkozó 1630. és 1649. évi törvényeket megismétlik. Az unióban négy recepta religiónak szabad gyakorlatot biztosítanak. Ha a három nemzet valamelyikének szabadságában, immunitásában, privilegiaiban vagy szokott rendtartásában „bántódása lenne”, a másik két nemzettel együtt megtalálják a fejedelmet és tanácsát, sőt az országgyűlést. A három nemzet pedig „egymásnak óltalommal, segítséggel tartozzék lenni”. A védelmet kiterjesztik a nemes személyekre, városokra és más communitásokra.

Ez általános védelem után kitér a három nemzet egyes jogaira. Így a nemességre (VI. Cz.), külön az armalistákra (VII. Cz.), a liber baronatusra (XVIII. Cz.), az abrudbányai (XVI. Cz.), belényesi nemesekre (LXIX. Cz.), a székelységre (LXXVI. Cz.), a szászságra (LXXX. Cz.).

⁴⁹ Makkai László, Magyar—román közös múlt. Budapest, 1948. 124—125. 1.

A három natiohoz tartozókon kívül külön szabályozzák a hajdúk (LXXXVI. Cz.), a görögök (LII. Cz.), a cigányok (LVIII. Cz.) jogait és kötelességeit. Biztosítják a városi polgárok jogait s a városok kiváltságait (LXXXI. Cz.) s a míves emberek privilegiumait (LXXXV. Cz.). A jobbágyok (XXX. Cz.) keményebb terhekkel élnek, mint Magyarországon. Itt törvénybe kell iktatni, hogy a földesurak ne akadályozzák a jobbágylányok férjhezmenését, a megholt jobbágy ingóságait pedig csak egyharmad részben kapja az özvegy, kétharmad a földesúr. Nagy gondot okoznak a szökött jobbágyok. Még akkor is, ha nemesítve lesznek a földesúr manumissiója nélkül, a nemesítés érvénytelen legyen (XXXI. Cz.).⁵⁰

Sok magánjogi és közigazgatási kérdés szabályozását találjuk meg a III. részben.

A IV. Rész a polgári és büntetőeljárást és a jogszolgáltatási szervezet egyes kérdéseit szabályozza: Jelentősen bővebb, mint a Bethlen-féle Specimen juridici processus, noha az új szabályozás nemegyszer utal a Specimen rendelkezéseire s arra is, hogy annak kibocsátásával a régebbi erdélyi eljárásjogi törvényeket eltörlik, megerőtlenítik. Valóságban a IV. rész szerkesztői — mint az Országos Levéltárban levő már említett gyulafehérvári tervezet szerzői lapszálon arra utalnak, visszanyúl — bár ritkán — a régebbi törvényekhez is és felhasználja természetesen a Specimen után alkotott eljárási törvényeket.⁵¹

Az eljárási rész felöleli a fejedelemség valamennyi territoriális részének eljárási jogát a székely és szász székeket is beleértve. Mindenekelőtt általánosságban rendelkezik a bíróságok ülészakainak a szokott időben és helyen való megtartásáról (IV. R. I. Cz. I—II. art.), a szükséges bírói személyzet biztosításáról (III. art.). A szegényebb nemesség védelmére is látunk rendelkezést a nagyurak ellenében, akikkel szemben nem mernek vagy nem tudnak eredményesen perelni. Mindazokat, akik akadályozzák, vagy zavarják a szegény nemes perét, vagy fenyegetőznek, a dekrétum (nyilván a Hármaskönyv) szerint rendelik büntetni (IV. art.). Védik a törvények most is a perek sorrendjének (series) betartását, ezt nem szabad mandátumokkal akadályozni (I. Cz. VIII. art., vö. még IX. Cz.).

A Specimenre általában hivatkozva (X. art.) újból részletesen tárgyalják a rövid pereket (XI. art.). Azokat most is lehet akár a táblán, akár a közép-bíróságoknál indítani, de ha hűtlenség bűncselekményével van kapcsolatban, az országgyűlésen kell perelni (XII. art.). Szabályokat találunk a személyes

⁵⁰ Hogy a jobbágy nemesítéséhez a földesúr hozzájárulása szükséges, ez az elv a magyar törvényhozásban is érvényre jutott a XVII. század első felében, sőt ennek kontrollálási eszközét is kialakították, mikor kötelezővé tették az armális megyegyűlési kihirdetését. Vö. Illés József, A címeres levél kihirdetése. Kolosváry Bálint Emlékkönyv. Budapest, 1939.

⁵¹ A processuális rész régebbi törvényekkel való kapcsolatát is részletesen elemzi Trócsányi Zsolt említett kézírata, ezért az alábbiakban csupán e rész rövid összefoglalóját adjuk.

megjelenésről (XIV—XVI. art.) s a rövid perek többi eljárási cselekményeiről, a perújításokról (XVII—XXIII. art.), a fellebbezésekről (XXV. art.), a szavatos perbehívásáról (XXVI. art.). Említettük már a parasztember károkozásának füstin való megítélését (XXVIII. art.), s kitérnek a végrehajtás eredményesebb biztosítására (XXXIII—XXXIV. art.). Ezt külön tilalom (X. Cz.) részletesen is szabályozza. Szó van az osztályra bocsátásról (XXXVI. art.), az elődöktől örökölt perekről (XXXVII—XXXIX. art.) s a makacs perlekedőknél az örökös hallgatás elrendeléséről (IX. art.). Eltiltanak az ügyek folyamatában minden kedvezést (XLV. art.) és az ország törvényei ellen minden protestációt (XLVI. art.).

Ez I. címbe foglalt eljárási szabályokat az időhaladékok csökkentése (II. Cz.), a hirdetések (III. Cz.), adóssági perek (IV. Cz.), a hűtlenek elleni zálogkövetelések kielégítéseinek szabályozása (V. Cz.) követi. Az okleveles bizonyítás elősegítésére gondoskodnak az oklevelek megszerzésének megkönnyítéséről (XI. Cz.), a meghagyó parancsok (XII. Cz.), a donációk eljárás-szabályozásáról (XIII. Cz.). A jogszolgáltatás szervezetéről és személyzetéről is találunk szabályokat. A 12 táblaassessornak a fejedelem a haza „törvényéhez értő jó lelkiismeretű emberek”-et rendeljen. Az elnök mellett két ítélőmester működik, akik fizetést élveznek (XVI. Cz.). A fiscalis direktorok is részt vehetnek a székek és táblák jogszolgáltatásán, de olyan ügyben, melyben bíráskodnak, nem lehetnek felperesek (XVII. Cz.). A hiteleshelyi tevékenységet ellátó káptalanokba a fejedelem fizetett személyeket állít, „jó lelkiismeretű, és azon hivatalnak megfelelésére elégséges tudományú alkalmas embereket”. Minden káptalanban legalább 3 személy legyen. Szabályozza a törvény a káptalani hatáskört és eljárást is (XVIII. Cz.), majd a jog érvényesítésének törvényes kizárását kimondó jus legatum eltörlése mellett szabályozza az okiratok kiadásának díjszabását (XX. Cz.). Egy régebbi törvény (1578. ápr.—máj. VI. tc.) felújításaképpen az ügyvédek (procurator, prókátor) tevékenységének szabályozásával is találkozunk, melyben az ügyvédi etikának csírát is fellelhetjük (XIX. Cz.). Messze vannak még az Approbaták attól, hogy a fejedelmi Erdély teljes perjogát tartalmazzák. Mégis jól érzékelhető a fejlődés az 1619. évi még igen vázlatos perjogi kodifikációval szemben. Azt is látnunk kell, hogy míg az Approbaták csak a székely jobbágyok visszaperléséről intézkedik s biztosítja a székely székek bíróságainak hatáskörét és illetékeségét (XIV. Cz.), a szászoknál pedig csupán a táblához való fellebbvitel esetén a revízió sorrendjének betartását (XV. Cz.), a valóságban a székely és a szász bíróságok szokásjoga e mellett — mint a feudális kori magyarországi és erdélyi statutumok gyűjtőinek, Kolozsvári Sándornak és Óvári Kelemennek az erdélyi helyhatósági szabályokat tartalmazó kötete mutatja, a törvények hézagai közötti lehetőséget kihasználva — sokoldalú és sokszínű volt.⁵²

⁵² Az erdélyi perjog későbbi fejlődési fázisaira lásd Bónis György, Erdélyi perjogi emlékek. *Idea processuum*. I. Szász Károly perjogi előadásai. 1836. Kolozsvár, 1942.

Végül a törvénykönyv ötödik része „ediktumok”-nak nevezett fejedelmi határozatokból áll, melyek a tárgyat tartalmazó vagy arra utaló címfeliratokkal vannak ellátva és 49 címben összefoglalva összesen 103 ediktumot tartalmaznak. Az ediktumok a tárgyfeliratok alfabetikus sorrendjében következnek mindenesetre az akkori írásmód szerint.⁵³ Az V. rész túlnyomóan közigazgatási, ezen belül leginkább rendészeti tartalmú, de bennük magánjogi, büntetőjogi rendelkezések is találhatók.

Ha az Approbaták gyűjtését, szerkezetét, rendszerét tekintjük, kétségkívül meg kell állapítanunk, hogy a törvénykönyv a XVII. századi prekodifikáció érdemes és jelentős alkotása. Elsősorban a törvényeket dolgozza fel szerencsés válogatással s ha a belső rendszerezés — mint láttuk — nem is küszöböli ki az ismétléseket, átfedéseket, az a század gazdasági és társadalmi rendjében alkalmasnak mutatkozott a bonyolult erdélyi rendi és vallási szervezetben a hatalmat kézben tartók érdekeinek szolgálatára s ezzel a feudális anarchia elkerülésére. Éppen ezért a szerkesztők a törvényeken kívül válogatnak a fejedelmi határozatokból, s figyelembe veszik „a bevett szokást”, amiket „a gyakorlathoz inkább alkalmazott” rendbeszedéssel szerkesztve terjesztették elő az országgyűlésben. Ettől a végleges törvénykönyvtől — írja a Conclusio-ban a fejedelem — „non potuimus illi assentiri”, „imo quod omnes continentias, articulos, et puncta, ratas, gratas, et accepta habentes, pro dominis regnicolis et eorum posteris universis valituras acceptavimus, approbavimus et confirmavimus”.

E helyen nincs módunk arra, hogy az Approbaták rendelkezéseinek társadalmi, politikai tendenciáit részletesen elemezzük. Az Approbatáknak az erdélyi románokra vonatkozó rendelkezéseit Alexandru Herlea professzor már említett értékeléséből megismerhettük, a törvénykönyv részletes összehasonlítását a korábbi törvényanyaghoz és funkcióját Erdély XVII. századi történetéhez Trócsányi Zsolt már többször említett még kéziratban levő művében elvégzi. Itt tehát célkitűzéseinknek is megfelelően meg kell elégednünk a prekodifikáció mechanizmusának bemutatásával s a törvénykönyv sommás jogi értékelésével, illetőleg utalással a törvénykönyvnek a későbbi erdélyi jogfejlődésben való szerepére. Csatlakozhatunk egyúttal az erdélyi történetet alaposan ismerő Trócsányinak ahhoz a megállapításához, hogy a törvénykönyv mint jogi alkotás nagy mű, „jelentősége az erdélyi feudalizmus egész további időszakára, három évszázadra kiterjed”.⁵⁴ Annál inkább áll ez a megállapítás, mert a XVII. században készült következő törvénykönyv, az ún. *Compilaták*

⁵³ Pl. az ötvösmesterekről szóló az e (eötvös) betűnél található, a zsidókról szóló az s (sidó) betűnél.

⁵⁴ Trócsányi i. gépelt kézírata 122. l. — Világos értékelését adja az erdélyi törvénykönyvek társadalmi relációjának a konstanzai konferenciára (1974. szept. 12–14) készült referátumában Valeriu Sotropa, *Conditions sociales et politiques des premières formes de legislation et des premières monuments legislatifs en Transylvanie.* (Soksz.)

osupán az Approbaták után — 1653 és 1669 között — alkotott törvényeket dolgozza fel az Approbaták rendszerében, tehát csak az Approbaták kiegészítésének tekinthetjük.

IV

A Compilaták aránylag gyors — az Approbaták után 16 évvel való — elkészítését azok a folytonosan megújuló politikai változások indokolták, melyeket II. Rákóczi Györgynek az Approbaták életbeléptetése után indított szerencsétlen hadjáratai, bukása, majd az egymást váltó fejedelmek külső és belső háborúi involváltak, s amelyek az egymást sűrűn váltó országgyűléseken hozott, egymásnak s az Approbatákban rögzített feudális jognak is gyakran ellentmondó törvényekben jutottak kifejezésre. Az 1667. január—februári marosvásárhelyi országgyűlésen már meg kellett állapítani, hogy az Approbaták, hacsak későbbi törvény valamely cikkelyét nem módosította, érvényben van.⁵⁵ Végre I. Apafi Mihály uralmának viszonylagos konszolidációja tették lehetővé az új törvénykönyv kidolgozását. Az 1668. január—februári beszercei országgyűlésen el is rendelték az Approbaták után kelt articulusok összegyűjtését (compilálását) s a fejedelemre bízták annak előkészítésére bizottság kirendelését.⁵⁶ Apafi nem intézkedik, hanem a radnóti országgyűlésre (1668. máj. 26-án) kibocsátott meghívójában utal a beszercei országgyűlés végzésére „az articulusok compilálása felől”,⁵⁷ s a III. art. a bizottságot meg is alakítja. A vármegyéket Teleki Mihály,⁵⁸ Rédei Ferenc és Petrichevich Horvát Kozma, a székelyeket Mikes Kelemen és Gábor Deák, míg a szász universitást Beszercei János és Medgyesi Szerafin Bálint képviselik, akikhez a két ítélmester járul.⁵⁹ 1669. január 25-én a gyulafehérvári országgyűlésre kibocsátott fejedelmi propozíciókban nincs ugyan említés a készülő törvénykönyvről,⁶⁰ mégis Czajbert a szász náció jegyzője országgyűlési naplója szerint február 6-án már bemutatták a gyűjteményt s azt előlegesen a fejedelemhez tették át. Másnap azonban ismét a rendek elé került. Néhányan elhalasztatni akarták a legközelebbi országgyűlésre, de a nagyobb rész a rögtöni tárgyalás mellett nyilatkozott. A szászok egyes pontok (kézművesek árainak ellenőrzése, porták defalcációja stb.) ellen rögtön kifogást tettek, mire a többi rendek engedtek nekik s így aznap a törvényeket 1662-ig letárgyalták. A következő napokon (febr. 9—12) tovább folyt a törvénykönyv tárgyalása. 12-én Bethlen Miklóssal átküldik a fejedelemnek, amire 18-án érkezik le a fejedelmi válasz.⁶¹ A Com-

⁵⁵ X. tc. EOE. XIV. k. 216. l.

⁵⁶ XXXIII. tc. EOE. XIV. k. 330. l.

⁵⁷ EOE. XIV. k. 338. l.

⁵⁸ Trócsányi Zsolt, Teleki Mihály. Budapest, 1972. 53. l.

⁵⁹ EOE. XIV. k. 347. l.

⁶⁰ EOE. XIV. l. 353—357. l.

⁶¹ A szász naplóíró szerint nagy vita támadt e körül Teleki Mihály és Bethlen Miklós között. Teleki szokása szerint fenyegetőzni kezdett, Bethlen azonban ezt meg sem hallkatta. EOE. XIV. 376. l.

pilaták felolvasását 22-én folytatták, közben azonban egyes részek ismét a fejedelemhez kerültek. Február 25-én fejezték be a tárgyalást, miután néhány cikk értelmezése körül egyes rendek, főképpen Mikes Kelemen, Bethlen György, Szentpáli István és Sárossi György vitatkoztak. A szászok ugyanakkor sérelmezték, hogy a szászságra „peculium” elnevezést használtak, amit 27-én végül is korrigáltak. Most már a rendek is sürgették az országgyűlés bezárását, így a hátralevő viták eldöntésére és a végleges megfogalmazásra az ítélmesterekből, Horvát Kozma (a vármegyék), Szentiványi Sámuel (székelyek), Seraphin Bálint (szászok) tagokból álló bizottságot küldték ki. A munkára terminust is adtak: két héttel húsvét előtt, a hely pedig Marosvásárhely lesz.⁶²

Úgy látszik, a végső szövegezés idejét a revíziót végzők megrövidítették, mert március 4-én még az országgyűlés végén a fejedelem a törvénykönyvet „*Compilatae Constitutiones Regni Transilvaniae et Partium Hungariae eidem annexarum*” cím alatt megerősítette.⁶³ A megerősítő levélben a fejedelem maga is utal arra, hogy a *Compilaták* követik az előző törvénykönyv beosztását, de nem mindig következetesen. Így a rendi jogokkal a II. részben is találkozunk, az ediktumok az V. részben pedig nem helyezkednek el betűrendben.

Noha a *Compilaták*at a szerzők is az *Approbaták* kiegészítésének szánták, a kompilátoroknak a viharos másfél évtized törvényanyagát tekintve mégis jelentős válogatást kellett elvégezniök, hogy a konszolidációnak megfelelő és jól használható törvénykönyv jöjjön létre, amely a lényegében bevált, jól szerkesztett *Approbaták*nak színvonalas kiegészítése lesz.

A vallásokkal kapcsolatban ismét több *articulust* találunk.⁶⁴ Rendezni kívánják az időközben elfoglalt templomok visszabocsátását (I. art.), biztosítani a vegyes felekezeti községekben a többség kívánságát (III. art.). A parasztember köteles legyen templomba járni, mert kalodába kerül (II. art.). Biztosítani kívánják a dézsma quartáját a helyi egyháznak (IV., V., VI. art.). A háborúk során rabbá lett személyek újból házasságra kelt feleségeit visszarendelik férjeikhez (VIII. art.). Kötelezik a görögkeleti papokat egyházi cselekmények végzésére (X. art.).

A fejedelmi dolgokról szóló II. Rész Bartsai Ákos, Kemény János, Apafi Mihály *condicióit* és esküjét, II. Rákóczi György esküjét és a rendek esküformuláit tartalmazza (I. Cz.). Szabályozzák ugyanakkor az országgyűlések tartását s megtiltják, hogy a fejedelmi *propozíciók* kiküldése után az ország-

⁶² EOE. XIV. k. 363–385. l.

⁶³ EOE. XIV. k. 387–389. l. Maga Apafi naplójában nem tulajdonít különös fontosságot a *Compilaták*knak. Mindössze annyit jegyez fel: „jan. 28. kezdődött el az ország gyűlése. Februáriusban nem volt semmi oly dolog, mely feljegyzésre lett volna méltó, hanem 21. Febr. jött egy csauz kajmekám levelével, de semmi derék dolog nem volt benne. Martius. 4. Lett vége a gyűlésnek”. I. és II. Apafi Mihály naplója. Közli Tóth Ernő. Erdélyi Múzeum. XVII. k. 1900. 146. l.

⁶⁴ *Comp. Const.* I. R. I. Cz. *Ecclesiai dolgokról.*

gyűlésen újabb proposíciókat tárgyaljanak (II. Cz.). Az országos jövedelmek közül a harmincadok (III. Cz.) és különösen a dézsmák részletes szabályozása (IV. Cz.) tartozik még e részhez.

A III. Rész a postákat (I. Cz.) és más közlekedési és utazási igazgatási kérdéseket kíván szabályozni (II—III. Cz.), miután az idegen országba utazást együtt szabályozzák a bányaműveléssel (IX. Cz.). Továbbra is mentesíteni kívánják a vármegyei nemeseket a falusi bíróság terhének viselésétől, a székelyföldön viszont a bíróság terhétől húzódozó puskásokat erre kényszerítik (IV. Cz.).

Alkotmányjogi kérdést is tárgyaltak e részben a Compilaták: a tanácsurak számát 12-ben állapítják meg. A tábla bírái is azonos számúak. Hozzájuk kell még számítani az ítélőmestereket és a fiscalis direktort (V. Cz.). Szabályozzák a törvények kinyomtatását is (XII. Cz.).

A IV. Rész a Praefatio szerint a törvénykezési eljárást szabályozza. A háborús időkben még nagyobb problémát jelentett a kizsákmányolható munkaerő biztosítása s az elmúlt 15 év rendkívül sok lehetőséget adott a jobbágyok szökésére. Az országgyűlések a szökött jobbágyok visszaszerzésének procedúrájával ez években többször is foglalkoztak, a Compilaták mindezeket most összefoglalják (I. Cz.).

A Compilaták V. Részének címe az ediktumok mellett az adókat is felsorolja. Az adókról valóban több ediktum rendelkezik (XL—XLVII.) s itt találjuk az adószedőre (perceptor) vonatkozó szabályozást. (XLVIII—LI. ed.) A többi ediktumba foglalt rendelkezés vagy azonos az Approbatákban közölt ediktumok tárgyaival, vagy csupán a változásokat rögzíti.

A Compilaták az Approbatákhoz hasonlóan, annak kiegészítéseképpen foglalták egybe a feudális kori erdélyi fejedelemség törvényeit. A bele felvett rendelkezéseken már az Apafi alatti konszolidáció érezhető: a változó fejedelmekre vonatkozó kondíciókon és az eskün kívül csupán azokat a törvényeket és ediktumokat vették fel, melyek a konszolidáció célját szolgálták. Mindenképpen változatlan azonban a három natióban és négy vallásban tömörült kiváltságos rendek privilegizált helyzete s a kívülállókat legfeljebb túrt helyzetűnek tekintették — mint a törvénykönyvek mondják — „propter bonum publicum”. E miatt sokszor jogos volt Kolozsvár történetírója: Jakab Elek által 1848-as visszaemlékezéseiben közölt román epigramma: *Approbata si Compilata suspensurat pe tata.*⁶⁵ Az Approbatáknak az erdélyi románságra gyakorolt kedvezőtlen hatását fejti ki idézett tanulmányában A. Herlea is.⁶⁶

A három erdélyi törvénykönyv, melyek közül a harmadik az utolsó tényleg uralkodó önálló erdélyi fejedelem, Apafi Mihály országglása alatt látott napvilágot, a fejedelmi Erdély országos jogát foglalják össze s legfeljebb ennek

⁶⁵ Jakab Elek, Szabadságharcunk történetéhez. Visszaemlékezések 1848—1849-re. Budapest, 1880. 97. l.

⁶⁶ A. Herlea i. m. 411—412. l.

keretében érvényesülhettek az Erdélyben nagy számban érvényesülő particularis jogok: a székely és szász nemzeti konstitúciók és a magyar vármegyék statutaris jogai.⁶⁷ Emellett — mint láttuk — jelentős szerepet játszottak a székely falutörvények⁶⁸ vagy a román nemzet községi szokásjoga, illetőleg a világi ügyekben is kompetens egyházak szabályai.⁶⁹

V.

A jogtörténet feladata még annak vizsgálata, hogy az erdélyi törvénykönyvek kodifikációja milyen helyzetet teremtett az erdélyi jogfejlődésben. E kérdésben csupán annak jogforrási következményeire gondolok: vajon az erdélyi törvénykönyvek hogy viszonyultak egymáshoz, hatályon kívül helyezték-e a korábbi jogforrásokat, illetőleg a kodifikáció után érvényesülhettek továbbra is azok az előbbi törvények, melyek nem kerültek be a törvénykönyvekbe.

Hogy Werbőczy Hármaskönyve továbbra is jogforrás maradt, azt bizonyítja a decretumra való állandó hivatkozás és a Diploma Leopoldinum elismerése. A három törvénykönyv egymáshoz való viszonyában az Approbaták, bár az előszóban elismerően nyilatkoznak a bethleni Specimenről, a IV. rész új rendezésével azt feleslegessé tették s a későbbi bírói gyakorlatban nincs is visszautalás a Specimenre. Maradnak tehát az Approbaták és Compilaták, amelyek — mint láttuk — egymást kiegészítették s amelyeket az országgyűlés elfogadott, a fejedelem pedig a törvényekre szokásos ünnepélyes alakban kiadott. E törvénykönyvek a fejedelmi s a későbbi feudális korban is nem vitatottan élő jogforrások voltak. Kérdés azonban, hogy az előző, de a törvénykönyvekbe nem foglalt törvények érvényessége hogy áll. Az Approbaták kifejezetten nem helyezik hatályon kívül az előző törvényeket, de azzal, hogy a fejedelmi praefatio a gyűjteményt a „hazai jogok és dolgok zsinórmérté-

⁶⁷ Kolozsvári—Óvári, Az erdélyi törvényhatóságok jogszabályai. Budapest, 1885. kötetben. Benkó, Josephus, Imago in Transylvania Nationis Siculicae, Nagy-Szeben, 1791. — (Székely Mihály) A nemes székely nemzetnek constitúciói, privilegiumai és a jószág leszállását tárgyazó személy törvényes ítéletei. Pest, 1818. — Reissner, Georg, Commentatio succinta ad Jus Statutarium seu Municipale Saxonum in Transilvania. Lipcse, 1744. — Eder, Joseph Carl, De initiis juribusque . . . Saxonum Transsilvanorum. Bécs, 1792. — Schuler Frigyes, Statuta Jurium Municipalium Saxonum in Transilvania. Das Eigen-Landrecht der Siebenbürger Sachsen. Nagy-Szeben, 1853. Mindezekre Wenzel Gusztáv, Az országos jog és a particularis jogok közti viszony hazai jogrendszerünkben. Budapest, 1876. 58 sk.l.

⁶⁸ Imreh István, Székely falutörvények. Kolozsvár, 1947. és A rendtartó székely falu i. m.

⁶⁹ A. Herlea a kremsi referátumban rámutat, hogy a havasalföldi és a moldvai fejedelemségekben elterjedt Právilák az egyházi bírászkodás útján a görögkeleti románság egyházi ügyeiben Erdélybe is behatoltak (penetratio). A. Herlea, Le coexistence des droits Roumain, Hongrois et Allemand sur le territoire de la Roumanie. (Itt természetesen a mai Romániához tartozó egykori erdélyi fejedelemségről van szó.)

kéül”⁷⁰ ismerte el, értelemszerűen az addigi erdélyi jog egyedüli összefoglalásának tekinthető. Kivételek mindenestre azok a törvények, amelyekre a törvénykönyvek szövege külön hivatkozik. Ugyanez a helyzet a *Compilatáknál* is, ahol a megerősítő levélben ugyancsak arra utalnak, hogy az 1654-től hozott törvénycikkeket — kihagyva közülük azokat, melyek a hazai alaptörvényekre ártalmasak és azokba ütközőek⁷¹ — mint a hazai törvényeknek és törvényerőre emelkedett szokásoknak egy zsinórmértékül szolgáló könyvét kiadják. Bizonyos, hogy az *Approbaták* és *Compilaták* megalkotásuk után a fejedelmi Erdély jogforrásaiban a *Hármaskönyv* mellett monopolhelyzetet foglaltak el, s hatályukat a Habsburg-uralmat beköszöntő *Diploma Leopoldinum* is fenntartotta (megerősíti ezt az 1791:II. erd. tc. is), amely ezenkívül a helyhatósági szabályokat, a szász nemzet municipális jogait külön is elismerte.

Bár e törvénykönyvek a románságot nem ismerték el Erdély kiváltságos nemzetének s az elnyomott jobbágyok (magyarok és románok) helyzetében nem hoztak javulást, mégis mint az erdélyi prekodifikáció termékei, jogtechnikailag jelentős alkotások, melyek keretet adtak a feudális kor végi Erdély jogfejlődésének.

⁷⁰ „ad amussim jurium rerumque patriarum recognitum”.

⁷¹ „articulos . . . exclusos, fundamentalibus patriae legibus, plerosque noxios et contrarios . . .”

A POLGÁRI JOGELMÉLETI GONDOLKODÁS A XX. SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN

PESCHKA VILMOS

Jogelmélet, jogszociológia, jogfilozófia. Társadalmi, ideológiai háttér. Általános kép. lét és legyen. A jog fogalma és érvényessége. Helyes jog—természetjog. Bírói jog.

Jogelmélet — jogszociológia — jogfilozófia

Az elemzés tárgya, a XX. század első felének polgári *jogelméleti gondolkodása*, előzetes megvilágosító magyarázatot igényel. Kérdésként fogalmazódik meg és feleletre vár: mit értünk egyáltalán jogelméleti gondolkodáson és miért használjuk ezt a meglehetősen meghatározatlan kategóriát? Tévedés lenne azt gondolni, hogy ez a bevezető fejtegetés nem magára a tárgyra tartozik és esetleg elvezet attól. Éppen ellenkezőleg in medias res vagyunk. Annak megvilágítása ugyanis, hogy vizsgálódásunk középpontjába miért a jogelméleti gondolkodást helyeztük, egyúttal a jog általános kérdéseinek elemzésére a század első felében irányuló polgári kísérletek egyik rendkívül jellemző és sokatmondó sajátos vonására is fényt bocsát. Arról van szó, hogy a jogelméleti gondolkodás terminus jelenleg pusztán rövidítése, tömör kifejezése e tanulmány célkitűzésének, amely arra irányul, hogy ne csak a polgári jogelméletnek, hanem a jogszociológiának és a jogfilozófiának is a megjelölt időszakban megmutatkozó általános fejlődési tendenciáját felvázolja. A vizsgálódás valóságos tárgya tehát: a polgári *jogelmélet, jogszociológia és jogfilozófia* alakulása a XX. század első felében.

Ennek alapja jogelméletnek, jogfilozófiának és jogszociológiának az a széjjelválása, amely a századforduló táján a polgári jogtudományban megfigyelhető. A jog általános kérdéseire irányuló általános elméleti kutatásoknak ez az elkülönülése lényegében azokra a gazdasági, jogi és ideológiai változásokra vezethető vissza, amelyek a XIX. század végén, illetve a XX. század elején a polgári társadalomban végbementek. A kapitalista fellendülés, illetve a tőkés termelési-gazdasági viszonyoknak monopolkapitalistává átalakulása és az ennek nyomán fellépő új társadalmi jelenségek és folyamatok, valamint az ezekkel szükségképpen együttjáró, megoldásra váró társadalmi problémák elkerülhetlenné tették e társadalmi viszonyok és feltételek vizsgálatát és az e feladatra rendelt tudománynak, a *szociológiának* a megjelenését. A szociológia

keletkezése Németországban, akárcsak Angliában és Franciaországban — mint arra Lukács György rámutat¹ — a társadalmi jelenségek és folyamatok vizsgálatára irányuló tudománynak, a szociológiának a közgazdaságtudományból — még ha egy szubjektivisták közgazdaságtudománytól is — való elválasztásával megy végbe. A szociológiának és a közgazdaságtudománynak ez a szétválása azzal az eredménnyel jár, hogy a társadalmi jelenségek és folyamatok szociológiai vizsgálatából elvesz azok gazdasági megalapozottsága, a társadalmi viszonyoknak és intézményeknek a végső fokon meghatározó termelési-gazdasági viszonyokkal való összefüggése. Ilyenképpen a konkrét társadalmi jelenségek és folyamatok valóságos tartalmának, lényegének és fejlődési tendenciáinak társadalomtudományi magyarázata lehetetlenné válik. Az egyetemes társadalomtudományról való lemondást és ezzel a társadalmi totalitásra irányuló társadalomtudománynak mint történelemtudománynak marxi koncepciójával való közvetett polémiát fejezi ki a közgazdaságtudomány és a szociológia széjjelválását követő az a további lépés, amely a *társadalomtudományok szakosodását* jelenti. Immár nemcsak a szociológia és a közgazdaságtudomány válnak el egymástól, hanem az egyes társadalmi jelenségeket és folyamatokat vizsgáló tudományok is specializálódnak. Persze a különböző társadalomtudományok viszonylagos önállósága vitathatatlan tény, a társadalmat kutató tudományok differenciálódása és specializálódása az objektív társadalmi jelenségek és folyamatok eltérésén és sajátosságán alapul. Ám az a differenciálódás, ami a társadalomtudományok szakosodásában ekkor végbemeleg, eltünteti a társadalom totalitását és az ezt átfogó összefüggéseket. Ilyenképpen olyan speciális vizsgálódások és eredmények jönnek létre a különböző szaktársadalomtudományok területén, amelyek figyelmen kívül hagyva a társadalmi totalitáson belüli összefüggéseket, a vizsgált társadalmi folyamat vagy jelenség valóságos lényegét homályban hagyják, illetve eltorzítják. A társadalomtudományoknak a múlt század végén „tisztá” szaktudományokra bomlása, amelynek egyik későbbi megnyilvánulása a jogszociológiának a jogelmélettől és a jogfilozófiától való elválása, létrehozza azt a spontán módon keletkező, a polgári módszertanban soha tudatossá nem váló feladatot, hogy „a társadalmi élet döntő problémáit az egyik szaktudományból, amely mint ilyen nem illetékes a megoldására, átutalja a másik szaktudomány illetékességének körébe, amely aztán a maga részéről — éppoly következetesen — illetéktelennek mondja magát”².

A társadalomtudományokban végbemenő ez a differenciálódás és szakosodás, amelynek egyik részét a jog általános problémáira irányuló kutatásoknak, a jogelméletnek, a jogszociológiának és a jogfilozófiának a szétválása jelentette, klasszikus elméleti megalapozását az *újkantianizmus*, elsősorban

¹ Lukács György: Az ész trónfosztása Budapest, 1954. 466—467, 472. p.

² Lukács: I. m. 467—468. p.

Rickert tudományelméletétől kapta. Ez a tudományelméleti koncepció — mint ismeretes — lét és legyen szigorú elválasztásából és abból az alapvető ismeretelméleti megállapításból indul ki, hogy az ismerettárgyat a megismerés módszere határozza meg. E módszertani dualizmusnak és ismeretelméleti szubjektívizmusnak az alapján Rickert természettudományok és szellemtudományok, kultúrtudományok között tesz különbséget. A századforduló polgári jogtudománya ezt az újkantiánus tudományelméletet hasznosítja és alkalmazza, amikor a jogelméletet, a jogszociológiát és a jogfilozófiát egymástól elválasztja. Eszerint a *jogelmélet* a jog megjelenési formáinak, a pozitív jognak, a jogi normáknak a vizsgálata, míg a *jogszociológia* a jognak társadalmi vonatkozásait, elsősorban genezisének és érvényesülésének, funkcionálásának, realizálódásának szociológiai jelenségeit, folyamatait kutatja. A *jogfilozófia* terrénuma pedig az értékek és értékelések világa, annak a legyenek a birodalma, amely eligazít bennünket abban, hogy a jognak milyenek *kell* lennie, hogy mi a „helyes” jog. A jognak az újkanti módszertisztaság jegyében folyó ez a komplementer vizsgálata a jogszociológiában, a jogelméletben és a jogfilozófiában annak a társadalomtudományi munkamegosztásnak egyik megnyilvánulása, amely a XIX. században megindult. E jogi teóriák és elméleti kutatások „tisztá” szétválasztása csupán része annak a folyamatnak, amelyben közgazdaságtan, a szociológia, a történelem, a jogtudomány stb. szubjektív módon specializált területekre elkülönítése végbement. A társadalomtudományoknak a szubjektív tudományos érdeklődés alapján különálló területekre szétválasztása — mint arra Lukács György felhívja a figyelmet³ — azzal az apologetikus társadalmi tartalommal rendelkezett, hogy a különböző társadalomtudományok, fejlődési vonalaik párhuzamosan futva egymás mellett, „egyre formalisztikusabbak lesznek, mindegyik immanens-formális kazuisztikát teremt magának, s ezzel a lényeges tartalmi és keletkezési problémákat kölcsönösen egymásnak tolják át”. A jogelmélet, a jogszociológia és jogfilozófia újkantiánus-pozitivistá felfogásában ez annyit jelent, hogy a jogelmélet csak a jogi normákkal, a jogi jelenségek normatív értelmével és jelentésével a jog eszmei, normatív érvényességével foglalkozik, de a jogtársadalmisága, társadalmi genezise és érvényesülése, a jogi jelenségek, intézmények és képződmények társadalmi vonatkozásai, egyszóval a jog tartalmi, társadalmi kérdései nem tartoznak a jogelméleti vizsgálódás körébe. Ezeket a jog tulajdonképpeni lényegét jelentő és érintő problémákat a jogelméleti kutatás eszközeinél, módszerénél fogva megoldani nem képes és ezért a jogszociológiának engedi át. A jogi jelenségek, a jogszabályok és a jogi folyamatok normatív értelmét és érvényességét nem vizsgáló jogszociológia azonban szintén nem jut el a jog körébe utalt társadalmiságának valóságos lényegéhez, mégpedig nemcsak azért, mert empirikus szociológiai elemzésének szubjektív, formális módszere

³ Lukács: I. m. 487—488. p.

ebben megakadályozza, hanem ettől el nem választhatóan azért sem, mert egyfelől a jog szóban forgó genetikus és funkcionális folyamatainak társadalmiságát a maga közvetlenségében csak olyan mélységig vizsgálja, amelynek rétege már más társadalomtudomány, különösen a közgazdaságtan területére nem tartozik. Ennek megfelelően azok a termelési-gazdasági viszonyok, amelyek a jog keletkezésének, alakulásának és érvényesülésének lényegét meghatározzák, kikerülnek a jogszociológiai vizsgálódásból. Másfelől a jog társadalmi genezisében és funkcionálásában nagy szerepet játszó értékek és értékelések sem a jogelméleti, sem a jogszociológiai kutatásoknak nem lehetnek tárgyai, azokat a jogfilozófiának kell vizsgálnia.

A jogi jelenségek és képződmények ilyen felparcellázott vizsgálata, a szigorúan specializált kutatás csupán azért, mert ugyanannak a társadalmi jelenségnek és folyamatnak egységes materiájáról van szó, önmagában és elméletileg még nem kizárt, ha ezek a különböző szaktudományokban folyó kutatások állandóan figyelembe veszik a tudományuk tárgyát alkotó közös anyagból, a jogi jelenségekből és folyamatokból adódó összefüggéseket. Ám az újkanti módszertisztaság követelményeinek megfelelően végrehajtott tudományos munkamegosztás — mint pl. a jogszociológia és a jogelmélet weberi — kleseni „tisztá” elválasztása — éppen ezeknek a kutatás közös tárgyát alkotó jelenségekből és képződményekből adódó összefüggéseknek a figyelembevételét egyenesen lehetetlenné teszi azzal, hogy a jogszociológia és a jogelmélet tárgyát az újkantiánus módszerdualizmus alapján úgy határolja el egymástól, hogy a szubsztanciális közösséget megszünteti. A jogszociológiának, a jogelméletnek és a jogfilozófiának — az újkantianizmus szerint — külön tárgya van, amelyet a tudományos vizsgálódás módszere hozott létre. Az egyik vagy a másik körében feltárt tartalmak és összefüggések a másik szférájába nem hatolhatnak, és egyikük vizsgálódása sem terjedhet ki a jogi cselekedetekben és folyamatokban szerepet játszó értékek, értékelések vizsgálatára, illetve tudományos megalapozására. Ilyenformán a jog tudományos vizsgálata során nemcsak a jog pozitív formái, valamint keletkezésük és működésük társadalmisága közötti összefüggések mennek veszendőbe, hanem a jog elmélete és gyakorlata közötti kapcsolatot is felszámolják.

Társadalmi-ideológiai háttér

A századfordulóval kezdődő és lényegében a II. világháborúval záródó korszak jogelméleti gondolkodását aligha lehet bemutatni anélkül, hogy fel ne villantsuk azokat a folyamatokat, mozzanatokot és tendenciákat, amelyek ebben az időszakban a polgári világ gazdasági, politikai és ideológiai életét alapvetően jellemezték. Még ha igaz is az, hogy e kor jogelméleti gondolkodásáról nemigen mondható el, hogy e fél évszázad önmegértésének hű tükre lett

volna,⁴ az tagadhatatlan, hogy a szóban forgó periódus polgári jogelméletének, jogszociológiájának és jogfilozófiájának jelentős koncepciói és irányzatai azokkal a mélyreható változásokkal összefüggésben jöttek létre, amelyek a polgári társadalom politikai és ideológiai, kiváltképpen pedig gazdasági viszonyaiban századunk első felében végbementek. A századfordulót követő első évtizedek polgári jogelméleti gondolkodásáról szólva, lehetetlen nem jeleznünk azokat a jelentős *gazdasági* változásokat, amelyek már a XX. század végén megkezdődtek, s amelyek — ha nem is közvetlenül de —, végső fokon a jogelmélet, a jogfilozófia és a jogszociológia fejlődését meghatározták. A tőkés gazdaságnak monopolkapitalizmussá átalakulásáról, arról van szó, hogy a termelés és a tőke rendkívüli koncentrációja következtében létrejönnek a monopóliumok és a nemzetközi monopolista szövetségek, az ipari és a banktőke egybeolvadásával megjelenik a fináncőtőke, növekszik a tőke kivétel és megkezdődik a világ tőkés újrafelosztása. Ezt a változást és átalakulást konstatálja és fogalmazza meg az amerikai jogszociológia nyelvén Roscoe Pound, amikor a következőket írja: „Már tudjuk, hogy a szabad vállalkozó, versenyző, individuális rend nem felel meg a mai embernek, ezek az eszmék a múlt századot kormányozták, a mai ipari társadalom mást követel.”⁵ A monopolkapitalizmus megjelenése ugyanakkor a munkásosztály gazdasági, politikai és ideológiai erejének, szerepének és jelentőségének rendkívüli megnövekedését eredményezi és elkerülhetetlenül együtt jár azokkal a nagy gazdasági és politikai megrázkódtatásokkal, amelyek közül elég csak az 1929—30-as nagy gazdasági válságra, a világ újra felosztását célzó és eredményező két világháborúra, a fasiszta diktatúrák megjelenésére utalni, nem is szólva arról az egész kapitalista világot megrázó történelmi eseményről, amit a szocialista forradalom oroszországi győzelme jelentett. A polgári világ termelési-gazdasági viszonyainak mintegy fél évszázados alakulását tekintve — természetesen — megbocsáthatatlan mulasztás lenne az egyenlőtlen fejlődés Marx által megállapított törvényszerűségéről megfeledkezni. Magától értetődő, hogy a gazdasági viszonyoknak monopolkapitalistává válása nem ment végbe mindenütt egyszerre, egy időben és egyformán. A monopolkapitalista gazdasági átalakulás az egymástól olykor jelentősen eltérő változatok nagy gazdagságát mutatja, a termelő erők és a termelési viszonyok fejlettségi szintjétől, a nyersanyag és az energiaforrások természetadta lehetőségeitől, az egyéb helyi, természeti, éghajlati viszonyoktól, a gazdálkodás tradícióitól stb. függően. Elég csak azokra a jelentős eltérésekre gondolni, amelyek az Amerikai Egyesült Államok és Európa, Kelet- és Nyugat-Európa, illetve a skandináv államok monopolkapitalista fejlődése között megfigyelhetők. A gazdasági viszonyok monopolkapitalista alakulásában megmutatkozó egyenlőtlen fejlődésre s ebből eredő eltérésekre,

⁴ A. Kaufmann—W. Hassemmer: Grundprobleme der zeitgenössischen Rechtsphilosophie und Rechtstheorie. Frankfurt am Main, 1971. 36. p.

⁵ R. Pound: Social Control through Law. New Haven, 1942. 15. p.

sajátosságokra — sajnos — itt nem térhetünk ki, amint azokra a specifikus vonásokra, mozzanatokra és különbségekre sem, amelyek e korszak szellemi-ideológiai folyamataiban és jogi viszonyaiban az adott gazdasági viszonyok által feltételezeten ugyancsak az egyenletlen fejlődés következtében végbementek. Pedig ezeknek a momentumoknak, eltéréseknek és jellegzetességeknek — mint arra majd az egyes jogelméleti, jogfilozófiai és jogszociológiai koncepciók és irányzatok bemutatásakor olykor utalni fogunk — a polgári jogelméleti gondolkodás alakulására jelentős befolyása volt.

A jogelméleti gondolkodást a legközvetlenebbül természetesen azok a változások érintik, amelyek a *jogrendszerben*, a jogalkotásban, a jogi normákban és a jogalkalmazásban, a jogi viszonyokban történtek. A mélyreható átalakulás, amely a tőkés gazdasági viszonyokban a monopóliumok megjelenésével végbement, nagy feladatok elé állította a polgári jogrendszereket s azokban jelentős módosulásokat eredményezett. A monopolkapitalista átalakulás szükségszerű kísérő jelensége az állam és a gazdasági élet közötti eddigi kapcsolatnak a gazdasági, állami, politikai és jogi viszonyok totalitására kiható megváltozása, nevezetesen, hogy a tőkés állam feladja korábbi „tartózkodását” a gazdasági-termelési viszonyokkal szemben, és egyre nő az állam gazdasági aktivitása, hatékony beavatkozása a gazdasági életbe, napvilágra hozta az új, monopolkapitalista jellegű gazdasági viszonyok és a meglévő jogrendszer ellentmondását, kiváltképpen pedig szakadékot teremtett a jog normái és a joggyakorlat között. Nyilvánvalóvá vált a jogrendszer monopolkapitalista gazdasági viszonyokhoz való adaptálásának feladata. Ez jóformán az egész burzsoá jogrendszerben, annak minden ágazatában éreztette hatását. Kiváltképpen azonban a gazdasági élettel legközvetlenebbül és legszorosabban összefüggő magánjogban. Elkerülhetetlenné vált az ún. klasszikus magánjogi elvek nyílt korlátozása, sőt feladása. A magánjog olyan fontos intézményei, mint a tulajdonjog és a szerződés lényeges változáson mennek át. De nemcsak a magánjog, hanem a büntetőjog és az igazgatási jog területén is felmerül az új, monopolkapitalista gazdasági viszonyokhoz idomulás szükségessége; gondolkunk csak a diszkréciónak mindkét jogterületen kibontakozó egyre nagyobb szerepére. A tőkés jogrendszernek hagyományosan közjogra és magánjogra tagozódása a magánjog közjogiasításával meghaladottá vált. Új jogágak jelennek meg: a kereskedelmi jog, a munkajog és a vegyes szakjogok. Külön probléma, hogy a jogrendszernek a monopolkapitalista viszonyok vágányára átállítását hogyan, milyen jogi eszközökkel hajtsák végre. Problematikussá válik a jogforrásrendszer, a jogalkotás és a jogalkalmazás viszonya: A törvényhozás súlya csökken, a rendeletalkotás szerepe megnő, a bírói jogalkotás előtérbe kerül, a jogalkalmazásban a megszorító, illetve a kiterjesztő értelmezés és főként az analógia a legfrekvenciáltabb módszerek stb. Aligha szükséges hangsúlyozni, hogy mindezek a folyamatok és mozzanatok eltérő súllyal, formában és módon jelentkeznek, attól függően, hogy milyen jellegű jogrend-

szerben zajlik le a jogrendszernek a monopolkapitalista gazdasági viszonyokhoz adaptálódása. Nyilvánvaló az a nagy különbség, amely ebben az átalakulásban a kontinentális és az angolszász, a kontinentális jogrendszereken belül a radikális vagy a késleltetett polgári forradalom eredményeképpen előálló burzsoá jogrendszerek, illetve a skandináv jog között megmutatkozik.⁶

A XX. század első felében nemcsak a gazdasági viszonyokban és ezektől függően a jogrendszerben és a jogintézményekben történtek olyan mélyreható változások, amelyek a kor jogelméleti gondolkodását meghatározták, hanem azokban a filozófiai, *ideológiai viszonyokban és nézetekben is*, amelyeket általában „korszellemnek” szokás nevezni. A monopolkapitalizmus időszakában a polgári társadalomra és ideológiájára általában jellemző eldologiasodás és fetisizáció tovább fokozódik, minek következtében a gondolkodás és a valóság, konkrétan a társadalmi viszonyok jelenségszintjének látszatára épülő gondolkodás és a társadalom tényleges valóságát jelentő lényegi folyamatai között a távolság megnő. Ez a távolság egyfelől lehetővé teszi az empirikus, pozitívista törekvések fennmaradását, másfelől meggátolja a társadalmi viszonyok dialektikus mozgásának felismerését; innen ered e korszak ideológiájának alapvető történetietlensége. Ugyanakkor a filozófia szemben a XIX. század utolsó harmadának az ismeretelméletre szorítkozásával, a világnézeti, a tartalmi kérdések felé fordul, mert azok a mélyreható változások, amelyek a monopolkapitalista átalakulásban bekövetkeztek, magyarázatra várnak. Az ismeretelméleti bázis továbbra is lényegében a szubjektív idealizmus és a relativista agnoszticizmus. Ez azonban a monopolkapitalizmus időszakában új eszközökkel és mozzanatokkal bővült: az álobjektivitást eredményező objektivizmusra törekvéssel és az intuíción mint a megismerés organonját előtérbe helyező irracionálizmussal. A monopolkapitalista korszak filozófiájában beálított lényeges fordulat legfontosabb mozzanatai tehát: „objektivizmusra törekvés és ezzel kapcsolatban egy álobjektivitás létrejötte; harc az ismeretelméleti formalizmus ellen, annak látszólagos leküzdése, s ezzel karöltve az intuíción trónra emelése, mely mint az új filozófiai világszemlélet új szerve kerül a filozófia középpontjába, a világnézeti kérdések újból való felvetése, az elmúlt korszak következetes agnoszticizmusa helyett”.⁷ Last but not least századunk első felének filozófiai-ideológiai gondolkodását alapvetően az a küzdelem jellemzi, amit a különféle szellemi, ideológiai törekvések a dialektikus materializmus ellen közvetlenül vagy közvetve, nyíltan vagy rejtve folytatnak.

Általános kép

A század első felében található polgári jogelméleti gondolkodás egészéről kell először képet alkotnunk, hogy az egyes iskolák, irányzatok és koncepciók valóságos jelentését, szerepét és funkcióját megérthessük: a materialista

⁶ L. *Eörsi Gyula*: Összehasonlító polgári jog. Budapest, 1975. IV. fejezet.

⁷ *Lukács*: A polgári filozófia válsága. Budapest, 1949. 79. p.

dialektika totalitásszemléletének igazsága e tekintetben is érvényes. Melyek azok a legfontosabb utak, amelyek a korszak polgári jogelméleti gondolkodását behálózzák, mi ezek iránya és hogyan csatlakoznak ezek egymásba? A túlságosan részletes térkép zavarba hozza az ismeretlen tájon utazót, a vidék arculatát meghatározó helységek, útvonalak, folyók és dombok kiemelése jobban eligazít. Nincs terünk rá és nem is feladatunk, hogy a XX. század első felének jogelméletéről, jogfilozófiájáról és jogszociológiájáról részletes, átfogó térképet rajzoljunk: csak a legjelentősebb, a jogelméleti gondolkodás egészét meghatározó irányzatokról, tendenciákról, koncepciókról és ezek összefüggéseiről szólunk. Ezek kiválasztása, meghatározása és megjelölése során a marxi felismerést és módszert alkalmazzuk: „Az ember anatómiája kulcs a majom anatómiájához.”⁸ Napjaink társadalmi viszonyainak és jogelméleti gondolkodásának ismeretében immár könnyebben megítélhető, hogy melyek voltak azok a jogelméleti, jogfilozófiai és jogszociológiai gondolatok, amelyek a század első felének monopolkapitalista társadalmában és jogfejlődésében jelentkező új jelenségekre, mozzanatokra és tendenciákra reagálva, ezeket először kísérelték meg a jogelméleti gondolkodásban megragadni, s azt olyképpen tették, hogy még napjaink polgári jogelméletére, jogfilozófiájára és jogszociológiájára is hatásuk van.

A monopolkapitalista társadalmi viszonyok és jogrendszer alakulásában megfigyelhető új vonásoknak és belső ellentmondásoknak a jogelméleti gondolkodás nyelvén kifejezése a század első harmadában kétségkívül uralkodónak mondható jogbölcséleti iskolában — paradox módon — olyan ismeretelméleti és ontológiai alapokon történt meg, amelyek a filozófiában lényegében egy korszakkal előbb, a polgári társadalom ún. szekuritásának időszakában kerültek felszínre. A jogfilozófia, a jogelmélet és a jogszociológia történetében is érvényesül az egyenlőtlen fejlődés marxi törvényszerűsége, amit a filozófia és jogfilozófia kapcsolatát illetően Arthur Kaufmann „fáziseltolódásnak” nevez.⁹ Konkrétan arról van szó, hogy a 900-as évek első évtizedeiben uralkodó jogfilozófiai és jogelméleti iskola arra az *újkantiánus* filozófiára épít, amelynek kezdetét Karl Prant 1852-ben meghirdetett híres jelszava: „vissza Kanthoz” jelzi. Ez a valóság és érték dualizmusát valló filozófia, agnosztikus, szubjektív idealista ismeretelméletével, melynek keretében a híres kopernikuszi fordulat fogalom és tárgy viszonyában végbement, miszerint nem a fogalom igazodik a tárgyhöz, hanem a megismerés módszere határozza meg tárgyát, szigorú antimaterializmusával, amely Kant filozófiájából minden materialisztikus gondolatot száműzött, minek folytán a „Ding an sich” „botránykó Kant minden híve számára Maimontól a marburgi és a délnyugatnémet iskoláig”,¹⁰ a valóságtól elfordulván és a világnézeti kérdéseket elutasítva, lényegében

⁸ *Marx—Engels*: Művei 46/I. kötet. Budapest, 1972. 31. p.

⁹ *Kaufmann—Hassemer*: I. m. 22. p.

¹⁰ *Lukács*: Az ész trónfosztása. 337. p.

a századfordulóig állt a polgári filozófiai gondolkodás előterében. S éppen mikor csillaga a filozófia egén már leáldozóban volt, kelt új jogfilozófiai létre.

Ám az újkantiánus filozófia alapján — mint arra W. Friedmann felhívja a figyelmet¹¹ — a legkülönbözőbb jogfilozófiai, jogelméleti konklúziók vonatkoznak le. Ez minden bizonnyal jelentősen közrejátszott abban, hogy a század első harmadának polgári jogelméleti gondolkodásában az *újkantiánizmus* vált uralkodóvá. Az újkantiánus filozófiát dualizmusa, ismeretelméletének agnoszticizmusa, szubjektív idealizmusa, valamint értékrelativizmusa kiválóan alkalmasra teszi arra, hogy olykor egymástól jelentősen eltérő jogfilozófiai koncepciók filozófiai megalapozását nyújtsa. Attól függően, hogy e filozófia melyik oldala, vonása vagy mozzanata vált meghatározóvá az egyes jogfilozófiai, jogelméleti fejtegetésekben és rendszerekben, kiváltképpen pedig az, hogy ezek a filozófiai tételek és megállapítások milyen értelmezésben részesültek, milyen nyílt vagy be nem vallott módosuláson estek át, ment végbe a jogfilozófiai, jogelméleti és jogszociológiai nézetek, koncepciók differenciálódása az újkantiánus jogelméleti gondolkodáson belül. Elég itt csak arra utalni, hogy az újkantiánizmus nem kis részben éppen az újkanti ismeretelmélet és módszertan hatására elkülönülő jogfilozófiában, jogelméletben és jogszociológiában egyaránt éreztette hatását. Ezért a polgári jogelméleti gondolkodásban a XX. század első felében érvényesülő újkantiánizmusról szólva, ezen az általánosan belül állandóan figyelemmel kell lenni azokra a jelentős eltérésekre, amelyek egyfelől a jogelméletre, jogfilozófiára és jogszociológiára differenciálódás, másfelől pedig annak következtében állanak elő, hogy a jogelméleti gondolkodás egyes produktumai az újkantiánus filozófia melyik ágazatához kapcsolódnak. Az újkantiánus jogelméleti gondolkodást gyakran mint a pozitívizmustól a század első felében végbemenő elfordulás egyik megnyilvánulását említik. Mégsem szembe fordulás a tényekkel, ha *újkantiánus jogi pozitívizmusról* szólunk, mi több, azt is megállapíthatjuk, hogy a polgári jogelméletet a XX. század első felében az újkanti filozófia marburgi ágához kapcsolódó Kelsen „tiszta jogtana” uralja, mondhatni, ez a kor par excellence polgári jogelmélete. Kelsen alapvető törekvése, hogy a jogtudományt mint a *pozitívizmus* értelmében vett tudományt megalapozza. E célkitűzés megvalósítása érdekében fordul elméleti segítségért az újkanti filozófia marburgi iskolájához. A marburgi újkantiánizmus (Cohen, Natorp stb.) steril logizmusa, dualizmusa és módszertana szolgál a kelsen-i tiszta jogtan pozitivistá jogelméletének filozófiai alapjául. Kelsen lét és legyen kanti elválasztásának az ismeretelméletből a jogra áttelepítésével a jogot mint a tudományos megismerés tárgyát kizárólag a legyen világában helyezi el; következetesen valósítva meg az újkanti módszertisztaság követelményét, olyan jogelméletet hoz létre, amelyben Boehmer szellemes megállapítása szerint „A jogi »legyennek« semmi köze

¹¹ W. Friedmann: *Legal Theory*. London, 1947. 86—87. p.

sem az ethoszhoz, sem telos-hoz, az kizárólag a logosz konstruktív teremtménye".¹² A tudomány pozitivista felfogásának a marburgi újkantiánizmus segítségével a jogra vonatkoztatásával így jön létre a kelsen-i tiszta jogtanban, amely a jogot kizárólag mint jogi normák összességét vizsgálja, távol tartva attól bármilyen etikai, ideológiai, szociológiai, politikai mozzanatot vagy szempontot, a *jogelméleti pozitívizmus újkanti változata*.

Az újkantiánus filozófia marburgi iskolájának hatása azonban nemcsak a jogelméletben, hanem a *jogfilozófiában* is megfigyelhető. A marburgi újkantiánizmushoz kapcsolódó jogfilozófiának kiemelkedő képviselője *Rudolf Stammler*, akit az újkanti jogfilozófia megalapítójának tartanak. Míg Kelsen elsősorban Kantnak a valóságot és az értéket megkülönböztető ismeretelméleti dualizmusából indul ki, addig Stammler jogfilozófiájában főként az a priori és az a posteriori fogalmak, illetve a forma és a tartalom kanti disztinkciója dominál. Stammler a kanti tiszta ész fogalmainak megfelelően kísérli meg a jog fogalmát meghatározni: formális, egyetemes érvényű, a tapasztalatot megelőző, a priori jogfogalmat keres. Ennek megfelelően a jog pusztán tudattartalom, tiszta gondolkodási formává válik, amelynek segítségével a változó jogtartalmakat jogként összefoglalhatjuk.¹³ Lényegében ezen az újkantiánus úton jutott el „jogi alaptanához” *Somló Bódog* is, aki azonban nyilván korábbi jogszociológiai érdeklődésétől befolyásoltan nem tudta vagy nem akarta az újkanti jogfilozófia gondolatformáinak e tisztaságát elérni. Számára a jog nem gondolkodási forma a tapasztalat kanti a priori-ja mintájára, hanem csupán a változó jogi tartalmak a priori-ja: a változó jogi jelenségek változatlan és maradandó elemeit jelenti. „A jogfogalom tehát empirikus, de nem a jog tartalmában adottan empirikus fogalom lévén, a jogtudomány relatív a priori-ja.”¹⁴ Bármennyire is jellemző Stammler jogfelfogása az újkantiánus jogfilozófiára, bármilyen érzékenyen fejezte is ki a monopolkapitalista társadalmi-gazdasági változás következtében a jogrendszerben is szükségszerű változás és változtatás tényét a jogtartalmak változásának gondolatával, és bármennyire is megfelelt a materialista történelemfelfogás stammleri bírálata a korabeli polgárság érdekeinek és ideológiai szükségleteinek,¹⁵ a polgári jogfilozófia alakulására a legnagyobb hatást a „helyes jogról” szóló tanítása gyakorolta. Ez volt az a jogfilozófiai gondolat, amely a jognak a monopolkapitalista átalakulás igényeihez adaptálását elméletileg a polgári jogelméleti gondolkodás további alakulásának egyik útját is kijelölve, a legfinomabban, kivételes érzékkel kifejezte. Míg Stammler számára a kanti tiszta ész a jogfogalom formájában jelent meg, addig a gyakorlati ész a céltételező jogeszmé képviseli. A jog-

¹² *G. Boehmer*: Grundlagen der bürgerlichen Rechtsordnung. Tübingen, 1951. 144. p.

¹³ *R. Stammler*: Theorie der Rechtswissenschaft. Halle, 1923. 6–7. p.

¹⁴ *F. Somló*: Juristische Grundlehre. Leipzig, 1927. 127. p.

¹⁵ *L. Stammler*: Wirtschaft und Recht nach der materialistischen Geschichtsauffassung. Leipzig, 1896.

eszme, amely végső soron éppen olyan formális, mint a jogfogalom, a jog érték-mérője. A jogeszmének megfelelő adott, változó pozitív jog a helyes jog: „A helyes jog tehát egy történetileg feltételezett jog. Paragrafusokból, cikkek-ből és egyéb jogtételekből áll, amelyeknek mindegyikét anyagi különösségek jellemzik. A *helyes jog* . . . tökéletlen jog, változékony, változó, alakuló, minde-nütt csak *viszonylagosan* érvényes. Csakhogy *nem csupán szubjektíve* érdekes és jelentős, mert *nem mást*, mint személyes indokokat rejt magában — *objek-tíve* (ha nem is *abszolúte*) *helyes*, mert tartalmának feltételezett részeit mérték-adóan a *jogeszméhez* igazítja, s törekvése legmagasabb szempontjául a különös élmények feltétlen harmóniájának vezérlő csillagát választja.”¹⁶ A helyes jog nem természetjog, hanem pozitív jog, az állandóan változó és alakuló tételes jognak az a része, amely a helyesség értékmérőjének, a jogeszmének megfelel. Helyes jog nincs önmagában, csak helyes és helytelen pozitív jog létezik. Ilyenformán a helyes jogról szóló stammleri tanításban adva van az a polgári jogelméleti gondolkodás alakulása számára jelentős két gondolat, melyeket Larenz a pozitívizmustól való elfordulás szimptomájaként jelöl meg: a jog *történetisége* és ennek a *természetjoggal* összekapcsolása.¹⁷ Valóban a relatív, történeti természetjog gondolatának első megjelenése Stammler „változó tartalmú természetjoga”.

Más úton jut el az újkantiánus filozófia alapján a természetjog gondolatahoz *Gustav Radbruch*, akit méltán tartanak az újkanti filozófia délnyugat-német ágához, az ún. bádeni iskolához kapcsolódó jogfilozófia kiemelkedő képviselőjének.¹⁸ A délnyugatnémet újkantiánizmus a jogelméleti gondolkodás figyelmét az értékekre és arra a sajátos, közbenső, harmadik világra irányította, amely mintegy a lét és legyen, a valóság és az érték között helyezkedik el „az értékre vonatkoztatott valóságra”. A természettudomány tárgya a valóság, a filozófiáé pedig az értékek; léteznek azonban olyan jelenségek, amelyeknek csak az értékekre irányultságuk, az értékekkel való kapcsolatuk folytán van jelentésük, a kultúrjelenségek; ezek alkotják a történettudomány, illetve a kultúrtudományok terrénumát. Ez a főként Rickert és Windelband nevéhez fűződő újkantiánus tanítás nem marad hatástalan a polgári jogelméleti gondolkodásra. Elég itt csupán Jellinek, Kantorowicz jogelméletére, Lask, Mayer és Radbruch jogfilozófiájára, valamint Max Weber jogsociológiájára utalni. Hogy a bádeni iskolához kapcsolódó újkantiánus jogfilozófia reprezentánsaként Radbruchot emeltük ki, annak oka az, hogy jogfilozófiájában az újkantiánus filozófia délnyugatnémet ágának gondolati ösztönzései szinte

¹⁶ *Stammler*: Richtiges Recht. (Begriff und Wesen des Rechts. Herausg. von W. Maihofer. Darmstadt, 1973. 374. p.)

¹⁷ *K. Larenz*: Methodenlehre der Rechtswissenschaft. Berlin—Göttingen—Heidelberg, 1960. 83. p.

¹⁸ Radbuch jogfilozófiájának beható marxista elemzését l. *Péteri Zoltán*: Gustav Radbruch és a relativista jogfilozófia néhány kérdése című tanulmányában. (Kritikai tanulmányok a modern polgári jogelmületről. Budapest, 1963. 349—401. p.)

maradéktalanul megértésre, és konkretizált kifejtésre találtak: a lét és a legyen meghaladása irányában tett lépésben, az értékre vonatkoztatott valóság vagy az értékrelativizmus gondolatában. A kor társadalmi és jogi problémáira érzékenyen reagáló Radbruch megkísérli a jogot, ezt a marburgi újkantiánizmus szerint tiszta formát és tudattartalmat a valósághoz közelíteni, a valósággal valamiféle kapcsolatba hozni. E törekvéshez szinte felbecsülhetetlen elméleti, filozófiai segítséget kap a bádeni iskolának a kor világnézetéhségétől inspirált értékek felé fordulásától és az értékre vonatkoztatott valóságról kidolgozott kategóriájától. Lét és legyen alapvető dualizmusa ugyan továbbra is fennmarad, de a jog többé nem pusztá legyen, hanem olyan valóság, amelynek jelentése van és ezt az értékekre irányultságától nyeri. Az érték, amely a jog valóságát értékessé teszi, amelyre a jog vonatkozik: a jogeszme. A közvetítő kategória és mozzanat a radbruchi jogfilozófiában, amely ezt a jogeszmét a valósághoz közelíti, amely arra hivatott, hogy lét és legyen dualizmusát, e kettő közötti távolságot enyhítse, a XX. század jogfilozófiájában oly divatos fogalom: a dolog természete. Szerencsés intuícióval a dolog természetében is megpillanthatjuk a jogeszmét, ilyen úton is megvalósulhat és feltárulhat „az eszme anyagmeghatározottsága”, amely az anyag által és az anyag számára meghatározottságot jelent. „A jogeszmény pontosan a jog számára, közelebb-ről egy meghatározott kor, egy meghatározott nép joga számára, egészen meghatározott szociológiai és történeti viszonyok számára adott eszmény. Az eszme érvényes egy meghatározott anyag számára, ehhez az anyaghoz hozzárendelt és így az uralni akart anyag által újólag meghatározott.”¹⁹ Bár itt a legkevésbé sincs szó a jog vagy a jogeszme materialis meghatározottságáról, arról igen, hogy a jogeszme konkrét és történeti. Annyiban is „modern” ez a jogfilozófiai koncepció, hogy a jogeszmének ezt a konkrét történetiségét az irracionális intuíció segítségével gondolja csak elérhetőnek.

A jogeszme konkrétsága, történetisége és irracionálisága egészen nyilvánvalóvá Radbruch relativista jogi értéktanában vált. Értéktanában Radbruch kísérletet tesz arra, hogy azokat az értékeket, amelyekre a jog irányul és a közöttük levő összefüggéseket megvilágítsa. A jogeszmét kitevő értékeket, amelyekre a jog vonatkozik; a jogbiztonság, az igazságosság és a célszerűség. Radbruch elemzésének eredménye, hogy ezek az értékek a legkülönbözőbb ellentmondásokba kerülnek, jöllehet, feltételezik egymást: „Szemléletmódunk feltartóztatlanul sodor a jogeszme egyik alkotórészétől a másikig: A jogeszme három alkotórésze követeli egymást — de ugyanakkor ellent is mondnak egymásnak.”²⁰ A jogot meghatározó jogeszme egyes oldalainak, a jogbiztonságnak, az igazságosságnak és a célszerűségnek az ellentmondásosságából Radbruch két, egymással szoros rokonságot mutató következtetést von le:

¹⁹ G. Radbruch: Rechtsphilosophie. Stuttgart, 1950. 98. stb. p.

²⁰ Uo.

egyfelől ezek relativitását, a közöttük levő viszonyok relatív jellegét; másfelől pedig e jogi értékek, viszonylataik, illetve a közöttük való döntések tudományos igazolhatatlanságát. „Legyen-kijelentések csak más legyen-kijelentésekkel alapozhatók meg és bizonyíthatók. Éppen ezért a végső legyen-kijelentések bizonyíthatatlanok, axiomatikusak, nem a megismerésre, hanem csak a hitvallásra tartoznak. Ahol tehát a végső legyen-kijelentésekről ellentétes megállapítások, ellentétes érték- és világnézetek vitatkozva állnak szemben egymással, közöttük immár nem lehet többé tudományos egyértelműséggel dönteni. A tudományos értékszemlélet... képes ugyan megtanítani arra, hogy mit tud vagy mit akar tenni az ember, de azt nem, hogy mit kell tennie.”²¹ Az újkantiánus forrásból táplálkozó ez az agnosztikus és irracionalista értékrelativizmus ugyanakkor a jogi értékek jelentőségének és helyzetének konkrétságára, történetiségére irányítja a figyelmet. Azoknak a jogeszmét kitevő értékeknek a rangsora és viszonya, amelyekre a jog vonatkozik, a radbruchi koncepcióban valójában azoknak a konkrét társadalmi-politikai változásoknak megfelelően alakul, amelyeken a polgári társadalom Németországban a XX. század első felében keresztülment. Míg a 20-as években a jogi értékek élén a jogbiztonság állt, s ezt követte a célszerűség és az igazságosság, addig a 40-es években a célszerűség már az utolsó helyre kerül s az igazságosság a jogbiztonság rovására is érvényesülhet. Nem kétséges, hogy a jogi értékek sorában a jogbiztonságot az élre helyező, lényegében jogpozitivistá állásponttól a jog igazságosságát hangsúlyozó, lényegében természetjogi nézet felé fordulást a fasiszta Németország jogrendszerének riasztó tapasztalatai váltották ki. Ezek elméleti következménye volt, hogy a háborút követően Radbruch kijelentette: „Vannak olyan jogi alapelvek, amelyek erősebbek, mint bármely tételes jogszabály, úgy hogy nem érvényes az a törvény, amely ezeknek ellentmond. Ezeket az alapelveket természetjognak vagy észjognak nevezik.”²² A jogbiztonság és az igazságosság mint jogértékek közötti konfliktusban pedig mindig konkrétan kell dönteni az „elviselhetetlenné” válás meglehetősen határozatlan mértékének megfelelően: „Az igazságosság és a jogbiztonság közti konfliktust... akként lehet kiküszöbölni, hogy a pozitív írott szabályban lerögzített és a hatalom által biztosított jog akkor is elsőbbséget élvez, ha tartalmilag igazságtalan és célszerűtlen, kivéve, ha a tételes törvények az igazságossággal való ellentéte oly elviselhetetlen mértékűvé válik, hogy a törvénynek mint az igazságosság »helytelen jogának« meg kell hátrálnia.”²³

Az újkantiánus filozófia délnyugatnémet ágának értékrelativizmusa és tudományelmélete nem volt hatástalan a *jogszociológiára* sem. Kiváltképpen *Max Weber* jogszociológiájára gondolunk, amely nemcsak azzal kapcsolódott az újkantiánizmushoz, hogy — mint arról már szó volt — jogelmélet, jogfilo-

²¹ Uo.

²² Uo. 336. p.

²³ Uo. 353–354. p.

zófia és jogszociológia elkülönítését, és ezzel a jogszociológia mint tudomány elméleti megalapozását Rickert tudományelmélete alapján végezte el, hanem mind jogfelfogásával, mind pedig azzal, ahogyan a jogszociológiai kutatás körét és módszerét kijelölte. Weber jogszociológiájának kiindulópontja éppúgy lét és legyen, valóság és érték dualizmusa, mint Kelsen jogelméletének vagy az újkanti jogfilozófiának. Ezen a dualizmuson alapul a jog „eszmei” és „empirikus” érvényességének megkülönböztetése, valamint a jogszociológiai vizsgálódások határainak olyan megvonása, hogy azok a jog „empirikus” érvényességének körében maradjanak. A bádeni iskola értékelmélete a valóságtól elkülönített értékvilágával és relativizmusával pedig példásan konkretizálódik a weberi jogszociológiában. A értékmentes jogszociológia gondolata ugyanis nem más, mint az újkanti agnosztikus és irracionális értékrelativizmusnak a szociológia empirikus, pozitivistá felfogása alapján a jogszociológiára való konzekvens alkalmazása. Ha az értékek és értékelések tudományosan nem igazolhatók, csak megértőleg magyarázhatók, mert az értékeszmék érvényességének bizonyítása empirikusan lehetetlen, akkor ebből magától értetődően következik az olyan jogszociológia és jogszociológiai vizsgálódás követelménye, amely távol tartja magát az értékítéletektől. Az értékelések mértékét képező végső értékek ugyanis elvileg és áthidalhatatlanul eltérőek, engesztelhetetlen harcban állnak egymással: „Ha valamit, akkor ma újra tudjuk, hogy lehet valami szent nemcsak annak ellenére, hogy nem szép, hanem mert és *amennyiben* nem szép . . ., hogy valami szép lehet nemcsak annak ellenére, hogy nem jó, hanem éppen abban, amiben nem jó . . ., hogy valami igaz lehet annak ellenére, hogy és abban, amiben nem szép és nem szent és nem jó.”²⁴ A különböző értékek és értékrendek állandó harcában való döntés, az értékek közötti választás nem a tudomány, hanem az akaró ember dolga. Az egyén dönt afelől, hogy számára az értékek közül melyik az ördög és melyik az isten. „Mert itt is különböző istenek állanak egymással harcban, és pedig mindörökre . . . S ez istenek és harcuk felett ott lebeg a sors, ám minden bizonytalansággal semmiféle »tudomány«. Csak azt lehet megérteni, mi az isteni az egyik és a másik számára, illetve az egyik és a másik rendben.”²⁵ Weber tehát a végső értékek áthidalhatatlan eltérését feltételezve, az ezeken alapuló értékeléseket relativizálva, az értékítéleteket az egyén szubjektív döntésére, választására bízva és tagadva bármiféle tudományos igazolhatóságukat, akár csak Radbruch, az egész értékproblémát az irracionális körébe tolja át. A racionális tudománytól, így a jogszociológiától pedig nyilvánvalóan idegen az értékek és értékelések irracionális világa; a jogszociológia, ha igényt tart a tudomány rangjára, értékmentes kell legyen. „Tény és való — írja Weber²⁶ —, hogy az

²⁴ M. Weber: Állam, tudomány, politika. Budapest, 1970. 147. p.

²⁵ Uo. 147—148. p.

²⁶ Uo. 96—97. p.

empirikus tudományágakban felvetődő problémákra magukban véve »értékmentes« válaszokat kell adni. Ezek nem értékproblémák.” Így alapozza meg Weber elméletileg az értékmentes, empirikus jogszociológiát, az újkantiánus filozófia szubjektív, irracionális értékrelativizmusa segítségével.²⁷

Ebben azonban sem a délnyugatnémet újkantiánizmus hatása a weberi jogszociológiára, sem az értékek szerepe a weberi értelemben vett jogszociológiai kutatásban még nem merül ki. A jog empirikus szociológiai kutatásának módszertanát vizsgálva, Weber hasznosítja a bádeni iskola sajátos kategóriáját: „az értékre vonatkoztatott valóságot.” Az értékhez kapcsolódás rickerti fogalma Weber felfogásában azt jelenti, hogy az empirikus tudományos vizsgálódás során „a világtörténetis értelmetlen végtelenségéből” a kutatás konkrét tárgyát alkotó metszetet annak az értelemnek és jelentésnek az alapján vágjuk ki, amelyet annak valamely értékeszmével, a kutató értékeszméjével való kapcsolata, vonatkozása kölcsönöz. Röviden: „az »értékkapcsolódás« kifejezés csupán azt a sajátos tudományos »érdeklődést« kívánja filozófiailag értelmezni, amely egy empirikus vizsgálat tárgyának kiválasztását és megformálását megszabja.”²⁸ A jelenségek tömegéből a lényegesnek, a fontosnak, a rickerti érték-kapcsolat segítségével Weber által is elismerten²⁹ szubjektív kiemelésén alapul a társadalmi, így a jogi jelenségek megismerésének és megértésének híres weberi tudományos eszköze: az *ideáltípus*. Az ideáltípus a társadalmi jelenségek megismerésének és megértésének, nem pedig megítélésének, értékelésének eszköze: megismerési organon és nem értékmérő. Ámde az utópisztikus, nem a történeti valóság lényegére törő, fiktív ideáltípus — mint azt a jogszociológia ideáltípusaival végzett weberi elemzések igazolják — segítségével történő empirikus, szociológiai vizsgálatok, minthogy Weber az értékek tudományos vizsgálatát lehetetlennek tartja s az értékek és az értékválasztás problémáját az irracionális körébe utalja, nem teszik lehetővé a konkrét empirikus tények totális és tartalmi elemzését. A különféle értékeszmék, amelyekkel való kapcsolatuk a társadalmi cselekvéseket és jelenségeket a tudományos kutatás számára jelentőssé teszi, valamint ezen eltérő értékeszmék összefüggései ugyanis — Weber szerint — a racionális megismerés útján felderíthetetlenek és nem igazolhatók. Ezért ezek az értékeszmék és összefüggéseik nem tudják a velük kapcsolatban levő és így jelentős, fontos társadalmi cselekvéseknek, ezeknek az empirikusan vizsgált individuális jelenségeknek valóságos összefüggéseit, totalitását racionálisan megalapozni.³⁰

Az újkantiánizmus nemcsak azzal vált a század első harmadában a polgári jogelméleti gondolkodás uralkodó irányzatává, hogy ismeretelmélete és

²⁷ Az értékmentes jogszociológia weberi koncepciójáról l. *Peschka Vilmos*: Az „értékmentes” jogszociológia weberi koncepciója. *ÁJ.* 1973. XVI/1. szám 39–61. p.

²⁸ *Weber*: I. m. 97. p.

²⁹ *Uo.* 43. p.

³⁰ *L. Peschka*: Max Weber jogszociológiájának „ideáltípusai”. *ÁJ.* 1973. XV/4. 574–596. p.

módszertana mind a jogelméletben és a jogfilozófiában, mind a jogszociológiában — mint láttuk — meghatározó szerepre és jelentőségre tett szert, hanem azért is, mert a polgári jogelméleti gondolkodásnak az újkanti filozófia alapján kijelölt e három területét egyaránt a marxizmus, a *marxista jogfelfogás* ellen fordította. A marxista jogfelfogás és jogelmélet kritikája az újkantiánizmus talaján álló jogelméletnek, jogfilozófiának és jogszociológiának egyaránt sajátja. Ez a bíráló hol közvetlenül, hol közvetve, hol nyíltan, hol leplezettebben a polgári jogelméleti gondolkodás említett mindhárom területén egyaránt megnyilvánul. A polgári jogelméleti gondolkodás újkantiánus áramlata bírálja a jog marxista felfogását állítólagos, ideologikus jellegéért éppúgy, mint szociologizmusáért, normativizmusáért éppúgy, mint természetjogi beállítottságáért. De mind az újkanti jogelmélet és jogfilozófia, mind az újkanti alapokra épülő weberi jogszociológia a marxista jogfelfogásra irányuló bírálatának központi problémája: a gazdaság és a jog viszonya. A jog történelmi-materialista felfogása, a marxista jogelméletnek az az alapvető megállapítása, hogy a jogot végső fokon a társadalom gazdasági viszonyai határozzák meg — jelenti az újkantiánus jogelméleti gondolkodás és kritika fő gondját. Nem véletlen, hogy Stammler híres művében,³¹ amelynek már címe közvetlenül jelzi tulajdonképpeni célját, Kelsen pedig több munkájában³² is azon fáradozik, hogy a marxista jogelméletnek ezt a tételét bírálja, mi több, kimutassa tarthatatlanságát, mondván nem a termelési-gazdasági viszonyok határozzák meg a jogot, hanem éppen megfordítva, a jogi normák, a jogi fogalmak és formák, lévén ez utóbbiak a gazdasági viszonyok logikai előfeltételei. Weber pedig bírálja ugyan Stammlernek ezt a megállapítását, miszerint a jogi szabályozás a gazdasági viszonyoknak ezeket megelőző, egyetemes formája, s így a gazdasági viszonyokat is a jog kauzális determinánsai közé helyezi, mégis vulgár-materialista módon félremagyarázva bírálja a marxista jogelmélet említett tételét, amikor a jogot meghatározó különféle társadalmi és ideológiai tényezőket nivellálva, a gazdasági viszonyokat ezek egyikeként, de nem elsődleges és döntő faktorként jelöli meg.³³

Az újkantiánizmus tehát a XX. század első évtizedeiben kétségkívül a polgári jogelméleti gondolkodásban vezető szerepet töltött be. Jól megmutatkozik ez abban is, hogy az újkantiánizmus a polgári jogelméleti gondolkodás további útját is több irányban kijelölte és befolyásolta. A polgári jogelméleti gondolkodásnak azok a később előtérbe kerülő s hosszabb-rövidebb

³¹ *Stammler*: *Wirtschaft und Recht nach der materialistischen Geschichtsauffassung*.

³² *H. Kelsen*: *Sozialismus und Staat*. Leipzig, 1920.; *Allgemeine Rechtslehre im Lichte materialistischer Geschichtsauffassung*. Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik. 66. B. 1931. 449—521. p.; *The Communist Theory of Law*. New York, 1955. stb.

³³ *Weber*: *R. Stammlers „Ueberwindung“ der materialistischen Geschichtsauffassung*. (Gesammelte Aufsätze zur Wissenschaftslehre. Tübingen, 1922. 322, 336, 343 stb. p.); *Állam, politika, tudomány*. 27, 29. stb. p.)

ideig vezető irányjai, mint a jog szociológiai elmélete, a szabadjogi iskola vagy a konkrét természetjogi elmélet eredetét az újkantiánus jogelméleti gondolkodásra vezeti vissza, meghatározó indítékát annak fejtegetéseiben és világában véli megtalálni. Így a későbbiek során — bár az újkantiánus jogelméleti gondolkodásról mint a jogelmélet, a jogszociológia vagy a jogfilozófia uralkodó tendenciájáról már nem beszélhetünk — a század első felének polgári jogelméleti gondolkodása minduntalan újkantiánusi hatásokról árulkodik. Melyek azok a fő áramlatok, amelyeknek sodrába az újkantiánizmus mellett és azt követően a polgári jogelméleti gondolkodás kerül?

Mindenekelőtt a *jogszociológia* vagy másképpen kifejezve a szociologikus jogelmélet. A szociológiai szemléletnek a XX. század első felének polgári jogelméleti gondolkodásába behatolása, mi több, a jogszociológiának a polgári jogelméleti gondolkodás egyik vezető irányzatává válása annak a jelentős társadalmi változásnak az eredménye, amely a kapitalizmusnak a századfordulón monopolkapitalizmussá átalakulásában ment végbe. A gazdasági-társadalmi viszonyok jellegében beállott ez a változás nem maradhatott hatástalan a fennálló jogrendszerekre nézve. Sőt a monopolkapitalista átalakulás folytán a tőkés jogrendszer ellentmondásba került az új gazdasági-társadalmi viszonyokkal.³⁴ Erőteljessé válik tehát a jog megváltoztatásának követelménye: a tőkés jogrendszer monopolkapitalista gazdasági-társadalmi viszonyokhoz való adaptálásának szükségessége. Joggal állapítja meg Kulcsár Kálmán, hogy a jogszociológiai szemléletnek a polgári jogelméleti gondolkodásban előtérbe kerülése a század első felében a *jog változásának* problémájával függött össze.³⁵ A monopolkapitalista gazdasági viszonyok és a fennálló jogrendszer ellentmondását elsősorban a jogalkalmazók észlelték, aminthogy ők voltak azok is, akik a klasszikus polgári jogi elveknek és intézményeknek az új viszonyokhoz adaptálására kényszerültek. Ezt a valóságos társadalmi és jogi helyzetet fejezte ki a jogszociológia központi problémája: a hatályos jogi normák, a könyvekben levő jog és az élő, érvényesülő jog viszonya. E kérdés exponálásának és jogszociológiai megoldási kísérleteinek bemutatása előtt még jeleznünk kell a század első felének polgári jogelméleti gondolkodásában megerősödő szociológiai szemléletnek legfontosabb jogelméleti megnyilvánulásait és tendenciáit. Nem véletlen, hogy a jogszociológia e periódus polgári jogelméleti gondolkodásának uralkodó irányzatává az Amerikai Egyesült Államokban vált. Ennek okai mindenekelőtt az angoszász jogrendszer sajátosságában keresendők, így abban, hogy a bírói gyakorlat központi helyet foglal el a common law rendszerében, az állam kimondottan jogalkotó szerepe itt kevésbé jelentős, a jogi gondolkodást empirizmus és pragmatizmus jellemzi, ami-

³⁴ L. Pound: I. m. 15. p.

³⁵ Kulcsár Kálmán: A jogszociológia problémái. Budapest, 1960. I. fejezet; A szociológiai szemlélet a modern jogelméletben. (Kritikai tanulmányok a modern polgári jogelmületről. 204. p.)

nek csak másik oldala a jog normatív szemléletének háttérbe szorulása.³⁶ Ezzel szemben a jogszociológia Európában periferikus helyet foglal el, kiváltképpen Németországban, ami jórészt a jog ún. kontinentális rendszerének, annak tulajdonítható, hogy a jogrendszer középpontjában az állami törvényhozás és a kodifikált jog áll, nem is szólva az államhatalom szigorú centralizmusáról és zártságáról, valamint a jogszociológiai szemléletnek nem kedvező filozófiai hagyományokról.³⁷

Az amerikai és az európai jogszociológia megkülönböztetésével még azonban nem kapunk teljes képet a jogszociológiai szemlélet a század első felében a polgári jogi gondolkodásra tett hatásának konkrét megnyilvánulásairól és tendenciáiról. Az amerikai jogszociológiában ugyanis legalább két irányzatról kell szólni, annál is inkább, mert az egyiket sokan nem is tekintik jogszociológiának. A kiemelkedő képviselőjét R. Poundban megtaláló *pragmatista jogszociológiáról* és az ún. *realista mozgalomról* van szó. A főként I. Frank nevével fémjelzett realista iskolát többen pszichologizmusa miatt választják le a jogszociológiáról, holott „ez az irány alapproblémáiban és kérdésfelvetéseiben azokat a tendenciákat élezi ki a végsőkig, amelyek már a pragmatista jogszociológiában is adva vannak...”³⁸ Azt a tényt pedig, hogy a jogi realizmus — egyes kontinentális jogelméleti mozgalmak, mint a skandináv realizmus hasonló tendenciáitól eltekintve — kifejezetten amerikai jelenség, Friedmann a következőképpen magyarázza: „Sehol sem vált az ellentét oly nyilvánvalóvá egyrészt a jog formája és elméleti logikája, másrészt a szociológiai valósága között, mint az Egyesült Államokban a század kezdetén. Egy ország sem tud olyan gazdag anyagot adni a tényekben ható jog tanulmányozására, mint az Egyesült Államok, szövetségi és 48 állami joghatóságával, amelyek együtt megszámlálhatatlan precedenst produkálnak, a legfelsőbb bíróságnak az ország politikai és társadalmi életében gyakorolt funkciójával, az alkotmányos alapelvek elméleti és gyakorlati megjelenése közötti ellentéttel; a hatalmas testületek fejlődésével, amelyeket ugyanazon egyéni jogok védelmeznek, mint a vadnyugat pionír farmerját, a bírósági szervezetben lezajló sokféle politikai machinációval. Ezek és más tényezők járultak hozzá annak a szkepticizmusnak a kifejlődéséhez, amely a XIX. század életszemléletét — a jogban nem kevésbé, mint más területen — érintő krízis szimptomája.”³⁹ Európában ebben az időszakban a szociológiai szemlélet jellemzi az amerikai realizmus ellenpárjának tekintett⁴⁰ *szabadjogi iskolát*, amely főleg Ehrlich és Kantorowicz munkásságában nyert kifejtést. Ez az irányzat a szociológiai módszerek és az empirikus kutatás fontosságát hangsúlyozza az „élő jog”

³⁶ *Kulcsár*: A szociológiai szemlélet a modern jogelméletben. 208. p.

³⁷ Uo. 209. p.

³⁸ Uo. 216. p.

³⁹ *Friedmann*: I. m. 183–184. p.

⁴⁰ Uo. 188, 224. p.

vizsgálatában, végső elméleti konklúziója pedig még az amerikai realizmuson is túlhalad annyiban, hogy a jognak — mint erről még szó lesz — nem pusztán a bírói jogot, hanem az ennek is forrását alkotó ún. „élő jogot” tekinti. Az európai polgári jogelméleti gondolkodás szociológiai szemléletéről szólva, még a *jogi realizmus skandináv változatát* kell megemlíteni.

A XX. század első felének polgári jogelméleti gondolkodásában fontos szerepre szert tevő jogszociológiai tendenciát legjobban azokkal a problémákkal és elméleti megoldásokkal jellemezhetjük, amelyeket a kor jogszociológiája felvetett, illetve megkísérelt, s amelyek a polgári jogelméleti gondolkodás további alakulása szempontjából is jelentősek. Mindenekelőtt a jog változásának és változtatásának, illetve a jog a megváltozott gazdasági viszonyokhoz adaptálásának már jelzett kérdését s a jogszociológiának erre reagálását kell kiemelni. Éppen a jogrendszer és a gazdasági-társadalmi viszonyok ellentmondása hívta fel a jogelméleti gondolkodás figyelmét a normativista, pozitivistá jogszemlélet nem kielégítő voltára és fordította a jogelméleti érdeklődést a *jog társadalmi, szociológiai valósága* felé. Érdekes módon a társadalmi viszonyok és a jogviszonyok ellentmondása a jogszociológiai gondolkodásban a könyvekben levő, a jogi normákban kifejeződő jog és az élő, konkrétan érvényesülő jog ellentétéként nyert megfogalmazást. A társadalmi viszonyok és a jog a társadalmi viszonyok változása következtében fellépő ellentmondásának a jog belső ellentmondásává stilizálása egyfelől útját állta a jog valóságos társadalmi lényege feltárásának; másfelől a jog belső struktúrájában és mozgásában a jogalkalmazó tevékenység szerepét és jelentőségét eltúlozva, a jogi folyamatok és mozgás súlypontját az állam kimondottan jogalkotó munkájáról és az így létrejövő jogi normákról a *jogalkalmazásra* és elsősorban a *bírói döntésre* helyezte át. E korszak polgári jogszociológiájának az a törekvése, hogy a jog szociológiai valóságát tárja fel, kétségekívül pozitív. Amikor a jogszociológia azonban a jog társadalmiságát pusztán a jogalkalmazásban, a bírói döntésben vagy a jog szféráján ugyan kívül elhelyezkedő, de joggá minősített szokásokban és más társadalmi tényekben találja meg, akkor a jog valóságos társadalmi lényegét elkerüli, s csupán a jog egyes, a társadalomban megvalósuló gyakorlati folyamatait jelöli meg. A jogszociológia egyes képviselői e kérdést illetően olykor jelentősen eltérnek egymástól: míg például Pound a pragmatista-funkcionalista szemléletével azt kutatja, hogyan működnek a *jogszabályok*,⁴¹ tehát jognak a joggyakorlatban, a jogalkalmazásban élő és érvényesülő jogi normákat tekinti, addig Frank számára a jog már pusztán csak a bíró előre meg nem jósolható *döntése*.⁴² Ehrlich pedig még ennél is továbbmegy, amikor hangsúlyozza, hogy az *élő jogot* sem a jogi normák, sem a joggyakorlat, hanem az ezeken túl elhelyezkedő szokások, tulajdon- és birtok-

⁴¹ Pound: I. m. 123. p.

⁴² J. Frank: Law and the Modern Mind. London, 1949. 125–128. p.

viszonyok, szerződések, végrendeletek, szabályzatok és más intézkedések jelentik.⁴³ Mindezek az eltérések azonban a jog szociológiai lényegét nem érintik, annál inkább jelzik azt a folyamatot, amelyben a jogélet súlypontja a tulajdonképpeni állami jogalkotásról és a jogi normákról egyre inkább a jogalkalmazásra, a bírói döntésre, sőt a jogon kívül elhelyezkedő tényezőkre helyeződik át. Az állam által alkotott törvények és rendeletek, jogi normák Poundnál még jogforrások a fogalom formális értelmében, Franknál már nem, hiszen a jog egyetlen alaki forrása a bírói döntés Ehrlich pedig a jogi szférán kívül helyezi el a jog formális értelemben vett forrásait. Ez egyfelől a jog stabilitásának feloldásához, a jog általánosságának megszüntetéséhez, másfelől a jogi és nem jogi jelenségek egybemosásához vezet.

A jog szociológiai valóságának pragmatikus, empirista és funkcionalista megközelítése, a jogalkalmazói folyamatokra és a bírói döntésre koncentrált-sága mellett, a jogszociológiának még két jelentős és jellemző vonását kell megemlíteni: a *természetjogtól* érintettségét és *pszichologizáló* tendenciáját.

Bizonyára meglepő a század első felének jogszociológiájáról szólva, annak alkotó, *természetjogi elemét*, a természetjogi gondolat iránti érdeklődését említeni. Mégis a szóban forgó időszak polgári jogelméleti gondolkodásának jellemző vonásait kutatva, nem hagyhatjuk figyelmen kívül azt a polgári jogelméleti gondolkodás további alakulására oly nagy hatással bíró ténytet, hogy a természetjog felé orientálódás, amely aztán a II. világháború nyomán a természetjog reneszánszához vezetett, még a szociológiai szemlélettől áthatott polgári jogelméleti irányzatban is érezhető. Az amerikai jogszociológiában mind Pound, mind Cardozo felveti a természetjog gondolatát. Azok a jogszociológusok ugyanis, akik pusztán a tények elismerését nem tartják a legmagasabbrendű álláspontnak a joggal szemben, hanem a jog életében az eszmék, az értékek szerepére és jelentőségére is tekintettel vannak, a joggyakorlatnak az eszmékhez igazodásában valamiféle természetjogi mozzanatot látnak. A természetjog Poundnál és Cardozónál is a joggyakorlattal összefüggésben merül fel. Pound hangsúlyozza, hogy ha egyetemes értékmérő nem is létezik, értékek és érdekmérlegelés nélkül a joggyakorlat nem képzelhető el. A joggyakorlatnak ez az értékelése és érdekmérlegelése pedig az adott hely és idő civilizált társadalmának megfelelő jogi posztulátumok szerint történik.⁴⁴ A térhez és időhöz kötött jogi posztulátumok pedig mint a joggyakorlat értékmérője nem más, mint relatív természetjog.⁴⁵ Cardozo pedig a bírói jogtalálást illeszti a természetjog szélesebb keretébe. A szokáson alapuló erkölcsiség, amelynek alapján a bíró kétséges esetben a hatályos jog hézagainak kitöltésekor dönt, tulajdonképpen valamiféle természetjog, de — mint azt Cardozo

⁴³ E. Ehrlich: Grundlegung der Soziologie des Rechts. München und Leipzig, 1913. 382—383. p.

⁴⁴ Pound: I. m. 113—115. p.

⁴⁵ Kulcsár: I. m. 234—235. p.

hangsúlyozza⁴⁶ — nem a természetjog hagyományos, hanem új értelmében, amely szerint az már nem örök, hanem változó természetjog, olyan anyag, amelyből a tételes jogot szövük. De nemcsak az amerikai, az európai jogszociológiai gondolkodás sem maradt mentes a természetjogi befolyástól. Geny a jog „adottságait” vizsgálva, olyan változatlan és egyetemes tényezőkről szól, amelyekkel a jognak szükségképpen számolnia kell. Ezek az „adottságok”, amelyek — Geny szerint⁴⁷ — a természetjognak felelnek meg, minden pozitív jog alapja. Jóllehet ez a természetjog egyetemes és változatlan, Geny jogelméleti rendszerében mégis konkrétta és történetivé válik, hiszen az „adottságokat” a jogászok a jogi technikával a mindenkori társadalmi élet követelményeihez igazítják. Mindebből kitűnik, hogy a természetjog a kor követelményeinek megfelelően módosított változata a század első felének polgári jogelméleti gondolkodásában nemcsak az újkantiánus jogfilozófiában, kiváltképpen Stammler „változó tartalmú természetjogában” talált kifejtésre, hanem a szociológiai szemléletű jogelméleti gondolkodásban is. E periódus jogszociológiája is tanúskodik tehát a polgári jogelméleti gondolkodásnak a természetjog, mégpedig a hagyományos természetjogtól lényegében eltérő, új, változó, konkrét és történeti természetjog irányában tett első lépéseiről.

A polgári jogelméleti gondolkodásban a század első felében jelentős szerepre és hatásra szert tevő jogszociológia másik jellemző vonásaként *pszichologizáló* jellegét, pszichologizmusát emeltük ki. Mind az amerikai, mind az európai jogszociológiai gondolkodás szerves része a pszichologizáló okfejtés és érvelés. Elég csupán a bergsoni filozófiából származó intuíciónak R. Pound jogszociológiában játszott szerepére, Frank freudi alapokon nyugvó jogi realizmusára, a skandináv realizmusnak a jog érvényét és a jogi normákat pszichikai tényezőkkel és motivációs folyamatokkal magyarázó fejtegetéseire emlékeztetni (Hägerström, Olivecrona stb.). Miben áll e korszak jogszociológiájának pszichologizmusa? Poundnál abban, ahogyan a bergsoni intuíció jelentőségét és szerepét a jogi szabályozás meghatározott körében kifejti. A jogi szabályozásnak azokon a területein, ahol a szabályozás tárgyát az emberi magatartások és viselkedés alkotják, ahol az individualizáció előtérbe kerül, ott „... bergsoni értelemben az intuíció területén vagyunk. Olyan elemmel van dolgunk, amely minden egyes esetben egyetlen és »olyan speciális szituáció tökéletes birtoklását igényli, amelyben az ösztön uralkodik« (Bergson)”.⁴⁸ Pound tehát az intuíció pszichológiai kategóriájának jogelméleti jogosultságát a jogi jelenségek két sajátos mozzanatával összefüggésben alapozza meg: az egyik a jog változása és alakulása folytán keletkező új irracionalitások gondo-

⁴⁶ B. Cardozo: *The Nature of the Juridical Process*. New Haven—London, 1960. 131—135. p.

⁴⁷ F. Geny: *Science et technique en droit privé positif*. Páris, 1924. 147. p.

⁴⁸ Pound: *Interpretations of Legal History*. Cambridge, 1923. 154—155. p.

lata, a másik ehhez kapcsolódóan bizonyos jogi jelenségek egyszerűsége, egyedisége és páratlansága.

Nem Bergsonnak az intuíciónról szóló tanítása, hanem Freud mélypszichológiája a forrása az amerikai jogi realizmus vezéregyénisége, J. Frank szélsőséges pszichologizmusának. A freudi mélypszichológia megállapításai Frank jogszociológiájának minden pólusát betöltik és áthatják; joggal tartjuk Frankot a jogelméleti freudizmus egyik megalapítójának. Frank Freud nyomán a jogi alapmítosznak, a jogbiztonság illúziójának gyökereit és forrásait a gyermekkorban, a gyermekkori élményekben és problémákban, illetve e problémákkal találkozás gyermeki módjában találja meg. „Miért keresik az emberek a realizálhatatlan biztonságot a jogban? Azért — válaszoljuk —, mert még mindig nem mondtak le a tekintélyes apa gyermeki igényéről és tudattalanul megkísérlik, hogy a jogban megkeressék a gyermekkorban az apának tulajdonított szilárdság, bizonyosság és csalhatatlanság attribútumainak pótlékát.”⁴⁹ De nemcsak a jogbiztonság eszméje, hanem azok az elképzelések is, hogy a jog a jogi normák összességét jelenti, hogy előre megmondható, az adott esetben mi lesz a jog, hogy a bírák alkalmazzák és nem alkotják azt, illúziók, a gyermekkor élményeiben gyökerező, a gyermekes gondolkodásból táplálkozó mítoszok. Mindezek alapján állapítja meg Frank a jog határozatlanságát, változékonyságát, bizonytalanságát, ami — szerinte — „éppen nem szerencsétlenség, hanem hatalmas társadalmi érték”.⁵⁰ Hogy ebben a jogbizonytalansági állapotban tulajdonképpen mi a jog, mi a jog lényege, azt Frank szintén a mélypszichológia eredményeire támaszkodva kísérli meg kifejezni. A jogi realizmus szerint — mint arról szó volt — a jog nem a jognormák összessége, hanem a konkrét bírói döntés. A jog, a konkrét bírói ítéletek lényegét és sajátosságait is az emberi lélek mélységeiből érthetjük meg. A bírói döntés és eljárás ugyanis a bíró intuíción, a tapasztalt ember megsejtésén, ösztönös megérezésén alapul. A bírói vélemény — hangsúlyozza Frank⁵¹ — a tudat alatt uralkodó személyi motívum kifejezése az ítéletben. A jog lényegéhez és alapjához, az emberi személyiség tudat alatti tényezőihez és impulzusaihoz tehát a bírói jog közvetítő mozzanatán keresztül jutunk. A reális jog az, amit a bírák személyes, individuális, emocionális és tudat alatti élményeik hatására döntésükben hoznak létre. A tulajdonképpeni bírói döntés az említett tudat alatti tényezőkből fakad, s a jogszabályokra hivatkozás csak a valóságos folyamat elleplezésére és racionalizálására irányul.

Racionalizált pszichológiai folyamatokat és mozzanatokot lát a jogban a skandináv realizmus is. A skandináv realizmus pszichologizmusát a legjobban azokban a fejtegetésekben érthetjük tetten, amelyek a jog érvényességének, kötelező erejének jogelméleti megvilágítására irányulnak. Értelmetlen

⁴⁹ *Frank*: I. m. 28. p.

⁵⁰ *Uo.* 7. p.

⁵¹ *Uo.* 113. p.

azt állítani — írja Olivecrona⁵² —, hogy a törvényhozás útján olyan szabályok jönnek létre, amelyek valami magasabb, világfölötti értelemben kötelezőek: „Ha a tényekhez tartjuk magunkat, akkor csak a kötelező erő eszméjével kell foglalkozni, ez pszichológiai realitás, amely eléggé jelentős. Ez azonban minden.” A skandináv realizmus álláspontja tehát az, hogy szakítani kell a mágikus-misztikus fogalmakkal, az ezek mögött meghúzódó tényleges valóságot, az emberi magatartások, attitűdök és érzések egész sorát kell figyelembe venni, hogy a jogelmélet irrealizmusától, miszticizmusától és az újkanti filozófia dualizmusától megszabaduljunk.⁵³ A skandináv realizmus a jogi jelenségek lényegét az ösztönösben, a szubjektív, irracionális tapasztalatokban látja, és a jogi fogalmakat csupán e szubjektív és irracionális jelenségek racionalizált kifejezésének tekinti. A realitás és az érvényesség nem logikailag koordinált gondolkodási formák. A jog érvényességének lényegét pszichológiai alapján, a jogrenddel kapcsolatos megkötöttség intenzív érzésében véli megtalálni, minek folytán a jognak objektív kötelező erejét és érvényességét tagadja: „Ha most a jognak kötelező erőt tulajdonítunk, ez a valóságban annyit jelent, hogy a megkötöttség érzése — hogy úgy mondjuk — objektívalódik. Ezt a jogrendre magára visszük át, és az érzés a jogrend objektív természetének felfogása számára meghatározóvá válik. Így olyan »kötelező erőt« kapunk, amelyet a valóságban lehetetlen viszont látni.”⁵⁴ Mert az érvényesség, a kötelező erő, a legyen valójában nem más, mint „egy összetett lélektani helyzet kifejeződése”.⁵⁵

Az újkantiánus és a szociologikus jogelmélet mellett a jog *pszichologikus* felfogása jelenti a polgári jogelméleti gondolkodás harmadik fő irányát a század első felében. Joggal állapítja meg Pound e korszak jogi gondolkodásában beálló egyik jelentős változásként, hogy „A jogászokra különösen nagy hatást gyakorolt a pszichológiának a múlt század vége felé és a jelen emberöltő alatt bekövetkezett fejlődése”.⁵⁶ A jogelméleti gondolkodásnak ezt a pszichologizálódását mutatják az imént elemzett amerikai és skandináv realizmus pszichologikus mozzanatai, még inkább a szabadjogi iskolához közelálló német pszichologizáló jogfilozófiai koncepciók (Sturm, Riezler, Isay stb.),⁵⁷ de a század első felének par excellence pszichologikus jogelméletét kétségkívül *Leon Petrazsickij* alkotta meg.⁵⁸ Ezt a pszichológiába oltott jogfilozófiát, illetve

⁵² K. Olivecrona: *Gesetz und Staat*. Kopenhagen, 1940. 11–18. p.

⁵³ A. Hägerström: *Inquires into the Nature of Law and Morals*. Stockholm, 1953. 16. p.; Olivecrona: I. m. 16. p.

⁵⁴ Olivecrona: I. m. 12. p.

⁵⁵ Olivecrona: *Law as Fact*. (Essays in Honor of R. Pound. New York, 1947. 546. p.)

⁵⁶ Pound: *Social Control through Law*. 124. p.

⁵⁷ A. Sturm: *Die psychologische Grundlage des Rechts*. Hannover, 1910.; E. Riezler: *Das Rechtsgefühl. Rechtspsychologische Betrachtungen*. München, 1921.; H. Isay: *Rechtsnorm und Entscheidung*. Berlin, 1929.

⁵⁸ L. I. Petrazsickij: *Teorija prava i goszudarsztva v szjazi sz teoriej nravsztvennosztvi*. Peterburg, 1909.

a joegmélet nyelvére fordított pszichológiát is a jognak a monopolkapitalista átalakulás igényelte fellazítása és feloldása, a jogi normák szerepének és jelentőségének háttérbe szorítása, mélységes szubjektivizmus és irracionalizmus jellemzi. Petrazsickijt azért tekintjük a korszak pszichologikus jogelmélete klaszszikus képviselőjének, mert a jog pszichologikus magyarázatának két vonatkozásban is csúcspontját jelenti. Egyfelől azáltal, hogy a jog pszichológiai megalapozásához a modern pszichológiák és irracionális filozófiák fő eszközét, az intuíciónál használja fel; másfelől, hogy míg a pszichologikus jogelmélet más képviselői a pszichológiai érvelést és kategóriákat e korszakban még elsősorban a pozitív jog realizálásának, megtartásának elősegítésére, majd a jogalkalmazás, kiváltképpen a bírói jogalkalmazás megvilágítására hasznosítják, addig Petrazsickij intuitív jogának érvényessége már erősebb, mint a pozitív jogé. Az intuíciónál — mint ismeretes — a modern irracionális filozófiák megalapozásának meghonosodott eszköze. „Az imperialista filozófiának egyik centrális kérdése a megismerés ez új magatartásának, ennek az új megismerő szervnek, az intuíciónál szembeállításának a fogalmi, racionális gondolkodással.”⁵⁹ A szóban forgó időszak polgári jogelméleti gondolkodásában az intuíciónál szerepe elsősorban nem a tudományos megismerés vonatkozásában jelentkezik. Az intuíciónál a jogelméletben alkalmazó koncepciónál számára ez a pszichológiai elem a jog keletkezésének és lényegének magyarázatát alkotja. Az intuíciónál itt nem mint a tudományos megismerés szerve, organonja, hanem mint a jog keletkezésének forrása, a jog lényege jelenik meg. Ez figyelhető meg Petrazsickij jogelméletében is az intuitív jogról szóló koncepciónál kifejtésében. Petrazsickij jogfelfogásának pszichológiai megalapozása a pszichikai élménynek a jog végső és meghatározó lényegeként megragadásával történik. A jog az ember, az egyén lelki életében, az ember pszichéjében a jogosultságokról és a kötelezettségekről kialakult emocionális élményekben létezik. A jog tehát lényegében tudati, lelki jelenség, az egyén meghatározott pszichikai élményeit jelenti. Ezek az emocionális élmények — Petrazsickij szerint⁶⁰ — kétfélek lehetnek: egyrészt vannak olyan emocionális élmények, amelyek tudatunkban mint bennünk valamire ható vagy tőlünk kiinduló motorikus folyamatok, „belső” vagy „kiinduló” impulzusok jelentkeznek, másrészt olyanok, amelyek tudatunkban mint kívülről hozzánk érkező és reánk ható motorikus folyamatok, „külső” vagy „érkező” impulzusok lépnek fel. Ez a jog vonatkozásában a következőket jelenti: Jóllehet a jog mindig meghatározott imperatív-attributív jellegű pszichikai élmények összessége, és így csak ez a jogi pszichikai élmény az egyedüli reális jelenség, nem pedig a hagyományos jogtudomány optikai csalódásaként megjelenő jogi normák, jogi tételek. Petrazsickij a jogi normákat nem rekeszti ki egészen pszichológiai jogelméletéből, hanem e jogi tételeknek, melyeket normatív tényeknek nevez, meghatározott, de nem túl

⁵⁹ Lukács: I. m. 342. p.

⁶⁰ Petrazsickij: I. m. 67. p.

jelentős szerepet és fontosságot tulajdonít. Petrazsickij pszichologikus jogelmélete ugyanis kétféle jogot ismer, a jogi élmények két csoportját különbözteti meg: a) a pozitív jogot vagy pozitív jogi élményeket; b) az intuitív jogot vagy jogi élményeket. A pozitív jog és az intuitív jog abban térnek el egymástól, hogy az első esetben olyan jogi élményekről van szó, amelyek külső motorikus impulzusok, az ún. normatív tények hatására jönnek létre, míg az intuitív jog olyan jogi emóciókat tartalmaz, amelyek belülről, külső impulzus nélkül keletkeznek.⁶¹ Az intuitív jognak, amely idegen autoritásokra nem hivatkozó, imperatív-attributív jogi élményeket jelent, amely nem utal olyan normatív tényekre, mint az állami törvények, bíróságok és más hivatalos intézmények döntései, különös és uralkodó jellege és szerepe van Petrazsickij jogelméleti koncepciójában. A jog lényegét, jelentős és túlnyomó részét ugyanis is az intuitív jog jelenti, azaz azok a jogi élmények, amelyeket „az intuitív jogi lelkiismeret sugall”.⁶² „Azoknak a mindennapos eseteknek és magatartási kérdéseknek a mennyisége, amelyeket a hivatalos szabályozás rendez és dönt el, egészen mikroszkopikus nagyságú a mindennapos esetek és magatartási kérdések ama felmérhetetlen sokaságához képest, amelyeket a fenti értelemben vett jog szabályoz.”⁶³ A pozitív jog tehát relatív, az intuitív, autonóm jog viszont abszolút jellegű. Míg a normatív tények képzetein alapuló jogi élmények egységesek és sablonosak, addig a belső jogi lelkiismeret szavára hallgató autonóm, intuitív jog változatos, a konkrét esethez simuló, amely ezt arra is alkalmassá teszi, hogy a hatályos jog merevségét segítségével kiigazítsuk. Sőt, ha a pozitív jog és az intuitív jog közötti „eltérés túllép bizonyos határokat, ott a tételes jog elkerülhetetlenül összeomlik . . .”⁶⁴

Az intuitív jog abszolút és uralkodó jellege, a pozitív jognak mintegy kiegészítő szerepe jól mutatja Petrazsickij pszichologikus jogelméletének szélsőséges szubjektívizmusát és irracionálizmusát. Petrazsickij jogelméletének szubjektívizmusa és irracionálizmusa azonban nem öncélú elméletieskedés, hanem jól látható és érzékelhető eredmény elérésének alkalmas eszköze. E pszichológiai alapon nyugvó jogelméleti fejtegetések lényege ugyanis végső fokon nem más, mint a pozitív jogi normáknak, az objektív jognak a felszámolása. Ez több lépcsőben és fázisban történik: Mindenekelőtt a jognak általában az emberi pszichébe helyezése, a jogi pszichikai élményekre redukálása útján. Petrazsickij elveti az objektív és szubjektív jog megkülönböztetését, helyteleníti a jog lényegének az ún. objektív jogban keresését és csak a pszichikai jogi élményekben élő jogot tekinti egyedül reálisan létezőnek. Sőt, Petrazsickij ezzel nem éri be, hanem — miután a jogi normákat egyszerűen normatív tényezőkké, tulajdonképpen genetikusan értelemben vett jogforrásokká degra-

⁶¹ Uo. 76—77. p.

⁶² Uo. 87. p.

⁶³ Uo. 99. p.

⁶⁴ L. I. Petrazsickij: *Law and Morality*. Cambridge. 1955. 232—233. p.

dálta, megszüntette jogi jellegüket s ezáltal az államnak a joggal kapcsolatos szerepét és jelentőségét — a pozitív jogot is egyrészt a pszichikai élmények meghatározott fájában jelöli meg, és e pozitív jognak a kialakulásában a bírói döntéseknek is jelentős szerepet tulajdonít, másrészt az így deformált pozitív jogot és jelentőségét a háttérbe szorítja s a minimálisra csökkenti. A lényeges, a döntő, a meghatározó az egyes emberben, az egyénben lelki sugallatra, intuíció útján kialakuló jogi élmény, az ún. *intuitív jog*.

A fő irányzatokról, iskolákról és koncepciókról adott vázlatos áttekintés felvillantja a polgári jogelméleti gondolkodás általános képét a XX. század első felében. Nagy vonalakban mutatja azokat a gazdasági, társadalmi, politikai és ideológiai változásokat, amelyek a polgári jogelméleti gondolkodás szóban forgó arculatát kialakították, amelyek folyamatába betorkollva a polgári jogelméleti problémák és megoldási kísérleteik hatásukat kifejtették. Éppen mert ugyanazon korszak lényegében egyazon jellegű társadalmi folyamatai, egészen vastagon és elvont általánosságban a monopolkapitalista átalakulás határozza meg a polgári jogelméleti gondolkodás alapvető tendenciáit és koncepcióit, általában elmondható, hogy a világirodalom goethei fel fogásához hasonlóan a polgári jogelméleti gondolkodás különféle iskolái és irányzatai, illetve ezek reprezentáns képviselői is alapvetően azonos problémákat vetnek fel, azonos kérdésekre felelnek a különböző országokból és országokon át. A kor társadalmi valósága által meghatározott ez a problémaközösség fűzi az olykor egymástól elméleti alapvetésükben és fejtegetéseikben olyannyira eltérő polgári jogelméleti koncepciókat és irányokat a polgári jogelméleti gondolkodás sajátos ideológiai komplexusaként össze. A korszak polgári jogelméleti gondolkodásának ezeket az alapvető problémáit s a megoldásukra irányuló fontosabb jogelméleti, jogfilozófiai és jogszociológia kísérleteket kell még kiemelni és immanenciájukban a marxista jogelmélet aspektusából kritikailag megvizsgálni ahhoz, hogy a XX. század első felének polgári jogelméleti gondolkodásáról megközelítőleg hű képet nyerjünk.

Lét és legyen

A polgári jogelméleti gondolkodásnak egyik alapvető kérdése a század első felében lét és legyen viszonyának „örök” problémája. Lét és legyen meglehetősen elvont kapcsolata nemcsak e korszak polgári jogelméleti gondolkodásának előterében áll, de mi több a kérdésnek abban a nyilvánvaló közvetlenségében exponálása, ahogyan az éppen az újkantiánus jogfilozófiában ekkor megtörtént, a polgári jogelmélet és jogfilozófia további alakulása számára is meghatározó jelentőségű. Lét és legyen viszonyának az újkantiánus filozófiában meghatározását, még közelebbről lét és legyen újkantiánus dualizmusát a század első felének polgári jogelméleti gondolkodásában a leghívebben és legkövetkezetesebben *Hans Kelsen* követi és alkalmazza „tiszta jogtanában”.

A két meglehetősen absztrakt kategória fogalmát és különbségét Kelsen közelebbről nem világítja meg. Számára ezek tudatunkban közvetlenül adott, evidens fogalmak. „Senki sem tagadhatja — írja⁶⁵ —, hogy az az állítás: valami van — tehát az állítás, amellyel a lét-tényt írjuk le — lényegesen különbözik attól az állítástól, hogy valami legyen — azaz az állítástól, amellyel a normát írjuk le.” Többet mond azonban Kelsen arról a kapcsolatról, amely lét és legyen között fennáll, amennyiben valaminek a negációját Spinoza nyomán sokatmondónak tekintjük. Kelsen ugyanis ortodox újkantiánusként lét és legyen genetikus összefüggését tagadja, ezek dualizmusát állítva. A két kategória között nem áll fenn egymást feltételező vagy meghatározó kapcsolat, egyik a másikból nem vezethető le: „abból, hogy valami van, nem következhet, hogy valaminek lennie kell, éppúgy abból, hogy valaminek lennie kell, nem következhet, hogy valami van.”⁶⁶ Formállogikai úton tehát sem a létből a legyenre, sem a legyenből a létre nem következethetünk. Még világosabban kitűnik ez Kelsennek a kauzalitás és a célszerűség viszonyát elemző fejtegetéseiből. „A norma, hogy az eszközt akarni kell, nem következhet abból a lét-tényből, hogy a célt akarjuk, hanem csak abból a normából következhetne, hogy a célt kell akarni.”⁶⁷ A természetjogi doktrínának — mondja Kelsen — végzetes logikai tévedése, hogy a kauzális összefüggésekben megnyilvánuló tényekből normákat, legyent dedukál. Holott „a létből nem lehet a legyenre, a tényből pedig a normára következtetni; a létben a legyen, a tényekben a normák, az empirikus valóságban az érték nem lehet immanens”.⁶⁸ A tényekben normákat, a valóságban értéket találni vagy felismerni — önámítás. Az ilyen eljárás tudatosan vagy tudattalanul a feltételezett, értékeket alkotó normákat a tények valóságába vetíti, hogy abból dedukálhassa. „Valóság és érték két egymástól különböző területhez tartoznak.”⁶⁹

A lét és a legyen kapcsolatát megvilágító fejtegetések a formállogika szabályai szerint korrektek, sérthetetlenek és támadhatatlanok. De — hangsúlyozzuk — csak a formállogika és nem a jog, illetve a jogelmélet világában. A jog mint társadalmi jelenség egyik lényeges sajátosságáról, sajátos strukturális eleméről, legyen jellegéről szólva, azonban nem szabad elfeledkeznünk arról, hogy *a jog lényege társadalmiságában van*, valamint hogy — ami ebből szükségképpen következik — ennek a lényegében társadalmi jelenségnek legyen-jellegét nem kezelhetjük és érthetjük meg, mint szillogisztikus következtetést, mint pusztán *logikai kategóriát*. Kelsen hibát vét akkor, amikor lét és legyen viszonyának *ontológiai* kérdését az *ismeretelmélet* területére csúsztatja át, egy *lételméleti* összefüggést *gnoszeológiai* kapcsolatként fog fel, s arra meg-

⁶⁵ Kelsen: Reine Rechtslehre. Wien, 1960. 5. p.

⁶⁶ Uo. 5. p.

⁶⁷ Uo. 24. p.

⁶⁸ Uo. 405. p.

⁶⁹ Uo.

engedhetetlen módon, kizárólag a *formállogika* szabályait alkalmazza. S ami ugyanennek a végzetes elméleti tévedésnek más szavakkal kifejezése: a jog legyen jellegét a léttel összefüggésben mint puszta ismeretelméleti, logikai kategóriát csak azon az áron vizsgálhatja, hogy a jogot, a jogi normát s annak egyik lényeges mozzanatát, legyen jellegét megfosztja társadalmiságától. Holott lét és legyen összefüggése a jog vonatkozásában csak mint *ontológiai* és lényegében *társadalmi* viszony érthető meg.

Nem véletlenül foglalkoztunk ily hosszasan Kelsennek lét és legyen dualizmusát valló újkantiánus felfogásával. Lét és legyen viszonyának ez az újkanti dualisztikus értelmezése ugyanis a század első harmadában általában uralkodónak mondható a polgári jogelméleti gondolkodásban. Nemcsak Kelsen osztja ekkor lét és legyen az újkantiánus filozófiában megfogalmazott dualizmusának álláspontját, hanem olyan jelentős jogfilozófusok is, mint Lask, Stammler vagy akár Radbruch. Hasonlóképpen a korszak polgári jogelméleti gondolkodásában elfoglalt helyzete, konzervatív, az örök, változatlan természetjogot hirdető koncepciója, valamint lét és legyen viszonyát Aquinói Tamáshoz visszanyúló elméleti, filozófiai eszköztárával megvilágító fejtegetése következtében túlhaladottsága és a más modernebb filozófiai vagy szociológiai újításokkal és instrumentumokkal operáló jogelméleti kísérletek mögé szorítása indokolja, hogy a lét és a legyen dualizmusát valló kelsen-i teória ellenpólusát, a lét és legyen összefüggését, egységét hangsúlyozó természetjogi felfogást éppen csak érintjük. Ezt a koncepciót ebben az időszakban legtisztább formájában *Heinrich Rommen* természetjogi elmélete képviseli. Rommen megállapítja, hogy „... létnek és legyenek végső fokon egybe kell esnie. Másként kifejezve: a létnek és a jónak, az ontologikus és a deontologikus morális rendnek a végső lényegben egynek kell lennie”.⁷⁰ A legyen feltétele — Rommen szerint — mindenekelőtt a lét, a dolog lényege megismerésének a lehetősége, más szóval: a *realisztikus* ismeretelmélet. Az empirikus és a realiztikus, lényegre törő megismerés különbségén „nyugszik *existentia* és *essentia* különbsége, a teleologikus gondolkodás is, és végül lét és legyen egysége a metafizikaiban”.⁷¹ Ez azért van így, mert Rommen a neotomista világképnek megfelelően egy demiurgoszt feltételez, egy isteni észet, amely gondolkodva teremt a dolog lényegét. A dolog lényege, az *essentia*, egyszóval a lét tehát azért jelenti a legyen alapját, ezek azért esnek egybe, mert az isteni teleológia helyezte a létezésbe. A demiurgosz feltételezése Rommen számára nemcsak azt teszi lehetővé, hogy ezáltal lét és legyen egységét megmagyarázza, hanem arra is alkalmas, hogy a természetjog örök voltát és változhatatlanságát is elméletileg megalapozza. Lét és legyen kapcsolata — mint láttuk — Rommennél is lényegében ismeretelméleti viszonyra redukálódik azáltal, hogy a dolog

⁷⁰ H. Rommen: Die ewige Wiederkehr des Naturrechts. München, 1947. 173. p.

⁷¹ Uo. 178. p.

megismert lényege, tehát a megismert lét a maga közvetlenségében és objektivitásában jelenti magát a legyent, a természetjogot. Amennyiben pedig Rommen a létet, és a létnek a legyent meghatározó lényegét ontológiailag megkísérli megalapozni, abban nincs sok köszönet, mert ezt objektív idealista módon egy demiurgosz segítségével tudja elvégezni.

A polgári jogelméleti gondolkodás további alakulása szempontjából jelentősebbnek bizonyultak azok a kísérletek, amelyek a lét és a legyen dualizmusának akár az újabb filozófia törekvések, akár a szociológiai szemlélet segítségével meghaladására irányultak. Ez a jogelméleti tendencia azért különösen érdekes és jelentős, mert a polgári jogelméleti gondolkodás más fontos kategóriáinak és folyamatainak (pl. a természetjog, jogforrásrendszer, jogi értékek stb.) az átalakulását is magával hozta. Mindenekelőtt a szintén újkantiánus alapokra építő *Radbruch* — már említett — kísérletéről vagy pontosabban le nem zárt törekvéséről kell szólni. *Radbruch*, akárcsak *Kelsen*, lét és legyen újkantiánus dualizmusából indul ki: „A kanti filozófia arra tanít bennünket — olvashatjuk a »Jogfilozófiában«⁷² —, hogy abból, ami *van* lehetetlen arra következtetni, ami *értékes*, ami *helyes*, aminek lennie *kell*. Valami pusztán azért, mert van, vagy mert volt, vagy akár mert lesz, még sohasem helyes . . . Legyen-kijelentések, értékítéletek, megítélések nem alapozhatók induktíve létmeghatározásokra, hanem csak deduktíve hasonló jellegű más kijelentésekre. Értékszemplélet és létszemplélet: önálló, önmagukba zárt körök-ként fekszenek egymás mellett.” De létnek és legyennek ezt a különálló kettős-ségét *Radbruch* teóriájában itt is, ott is vékony szálak kezdik egymáshoz fűzni. Már a jogeszméről és a joganyagról szóló tanulmányában megjelenik a „dolog természete”, a társadalmi élet mindenkori adottsága, amely anyagot szolgáltat a jogszabályok megalkotásához.⁷³ És a „Jogfilozófiában” a „dolog természete” az a kategória, amelyből mint a jog anyagának adottságából a helyes szabályozás levezethető. Ezt a viszonyt nevezi *Radbruch* „az eszme anyagmeghatározottságának”,⁷⁴ ami — mint arra maga *Radbruch* is utal⁷⁵ — lényegében az *Eugen Huber* által megfogalmazott „törvényhozási reáliákkal”, valamint *F. Geny* „adottságaival”, ezekkel az ugyancsak a lét és legyen kapcsolatát megalapozni próbáló kategóriákkal egyértelmű. A *radbruch*i kísérlet bizonytalansága és megnemérleltsége jól megmutatkozik azonban abban, ahogyan *Radbruch* a jogot, a legyent a létből, azaz „a dolog természetéből” nyeri. Ez a folyamat ugyanis még csak nem is a megismerés módszere, hanem a kor irracionális filozófiai divatjának engedve „az intuíció szerencsés esete”.⁷⁶ Később, a háború után *Radbruch* már a tudományos módszerrel,

⁷² *Radbruch*: I. m. 97—98. p.

⁷³ *Radbruch*: *Rechtsidee und Rechtsstoff*. (Kant-Festschrift des Archivs für Rechts- und Wirtschaftsphilosophie, 1924. 343—350.)

⁷⁴ *Radbruch*: *Rechtsphilosophie*. 98. p.

⁷⁵ Uo.

⁷⁶ Uo.

deduktív úton véli megismerhetőnek „a dolog természetét”,⁷⁷ de lét és legyen újkanti dualizmusát egészen sohasem adta fel, mert mint halála előtt nem sokkal írja,⁷⁸ „a dolog természete” arra szolgál, hogy „némileg enyhítse, de ne szüntesse meg az érték és a valóság, a legyen és a lét között fennálló merev dualizmust”.⁷⁹ A radbruchi fejtegetésekből kitűnik, hogy Radbruch végül is kitart lét és legyen dualizmusa mellett, s így a kelsen-i teóriával szemben felhozottak erre nézve is érvényesek; hogy „a dolog természete” olyan kategóriaként jelenik meg a radbruchi koncepcióban, amely arra hivatott, hogy a lét és a legyen közötti távolságot csökkentse, de ez egyfelől az irracionális irányába visz, másfelől pedig elméletileg annyira nem kidolgozott, hogy a jog megértése számára kielégítő alapvetésként szolgálhasson. Hogy Radbruch kísérletét, amely a lét és a legyen dualizmusának meghaladására irányul, mégis jelentősnek tartjuk, az részben azon alapul, hogy erre egy régi filozófiai kategóriának, „a dolog természetének” újszerű értelmezésével tesz kísérletet, részben pedig azon, hogy ez az elméleti törekvés a későbbiek során a polgári jogelméleti gondolkodás további alakulását nagyban befolyásolta, számára a gondolkodás egyik jelentős irányát meghatározónak bizonyult.

Lényegében hasonló a helyzet Adolf Reinach fenomenologikus jogfilozófiai kísérletével is. Ez a jogfilozófiai koncepció is csak később, követőiben vált igazán jelentőssé a polgári jogelméleti gondolkodás számára. Ez nagyrészt annak a felemás és ingadozó álláspontnak a következménye volt, amely Reinachnak lét és legyen viszonyáról szóló fejtegetéseit jellemzi. Reinach ugyanis egyfelől megszünteti létnek és legyennek a jog vonatkozásában jelentkező kettősségét azáltal, hogy a kérdést ismeretelméleti szempontból exponálva, megállapítja, hogy a legyennek, a pozitív jogi normáknak *a priori létük* van, amely számunkra csak a *fenomenologikus lényeglátásban* válik világossá. A jog ezen *a priori* létének feltételezéséből következik, hogy a jog nem tiszta legyen, hanem egyben lét is. Másfelől viszont ontológiailag vizsgálva, Reinach létnek és legyennek az irracionális lényeglátás útján megkonstruált még ezt a kétes értékű kapcsolatát is megszünteti, amikor kijelenti, hogy a jog léte teljesen független a pozitív jogtól, a legyentől. „A pozitív jog tetszés szerint eltérhet a jogi képződményekre érvényes lényegtörvényszerűségektől . . .” „Az ún. specifikus alapfogalmaknak pozitív jogon kívüli létük van, pontosan úgy, ahogy a számok, a matematikai tudománytól függetlenül léttel rendelkeznek . . .”⁸⁰ E lét és a pozitív jog legyenje olyannyira függetlenek egymástól,

⁷⁷ Radbruch: Die Natur der Sache als juristische Form. Laun-Festschrift. Hamburg, 1948.

⁷⁸ Radbruch: Vorschule der Rechtsphilosophie. Nachschrift einer Vorlesung. 1947. 21. p.

⁷⁹ Lét és legyen viszonyáról szóló radbruchi tanítás alakulásának alapos és beható marxista elemzését l. Péteri: I. m.

⁸⁰ A. Reinach: Die apriorischen Grundlagen des bürgerlichen Rechts. (Jahrbuch für Philosophie und phänomenologische Forschung. Halle, 1913. B.T.T. II. 690. p.)

hogy közöttük semmiféle reális ellentmondás sem lehetséges, hiszen két teljesen különböző síkon helyezkednek el: a lét a meghatározó tételek, a legyen pedig a meghatározások területén. Az előbbiek logikai ítéletek, az utóbbiak pedig legyen-tételek, minek folytán lét és legyen ismét önálló, egymástól független birodalmakká válnak.

Végül a korszak *szociológikus jogelméletének* lét és legyen viszonyát érintő fejtegetéseiről kell szólni. A jogszociológiai kísérletek lényegében annak a tendenciának a részei, amely a polgári jogelméleti gondolkodásban lét és legyen ekkor uralkodó újkanti dualizmusának meghaladására irányultak. Az amerikai jogszociológiában a lét és a legyen jogfilozófiai kérdése ugyan kifejezetten, *expressis verbis* nincs megfogalmazva, aligha lehet kétséges azonban, hogy a jogszociológiának azokban az elméleti törekvéseiben, amelyek a jog normativitásának, a valóságos, élő és a könyvekben található jog ellentmondásának tisztázására irányulnak, lényegében lét és legyen problémája húzódik meg. Az a körülmény, hogy a jogszociológiai kutatás a jogi létre, a tényleges jogi viszonyokra koncentrálódik, nem jelenti a jogi legyen, a jogi normák tagadását általában.⁸¹ Másfelől még a jogi normák iránti szkepszis, sőt megvetés — mint pl. az amerikai jogi realizmus képviselőinél — nem azonosítható általában a legyen tagadásával; a jogszociológia csupán lét és legyen dualizmusát vonja kétségbe. A jogszociológia és a jogi realizmus ugyanis a jog lényegét a joggyakorlatban, a jogalkalmazásban, a bírói döntésben mint jogi valóságban, a létben látva, csak a jogi normák feltétlen, ettől a léttől független legyen jellegét kérdőjelezi meg, de nem vitatja, sőt inkább elméletileg bizonyítani kívánja, hogy a joggyakorlatnak, a konkrét jogalkalmazói tevékenységnek, a bíróság ítéleteinek legyen jellegük van. A legyen tehát a jogszociológiában a jogi létnek tekintett joggyakorlat lényegi sajátosságaként jelenik meg. Más kérdés, hogy a létnek ilyen túlságosan szűk, kizárólag a joggyakorlatra, a jogviszonyokra redukált felfogása, a lét és a legyen viszonyát már eleve eltorzítja.

A polgári jogszociológiai gondolkodás szerves részét alkotó *skandináv realizmus* viszont jogelméleti koncepciója kiinduló pontjává kifejezetten az újkantiánus jogfilozófiának lét és legyen dualizmusát exponáló alapkérdését teszi. A dualizmust nem elkerülni kell, hanem meghaladni, „legyőzni annak bizonyításával, hogy helyesen értelmezve, ez nem ellentétes és kibékíthetetlen szempontokat fejez ki, hanem különböző, tényleges jogi jelenségelemeket szimbolizál”.⁸² A jogtudományban található dualizmust a skandináv realizmus szerint csak úgy oldhatjuk fel, hogy a szuperempirikus érvényesség eszméjét mint bizonyos emocionális tapasztalatok racionalizálását fogjuk fel és a tények világába foglaljuk. A jog kötelező ereje, érvényessége, legyen jellege nem az

⁸¹ Pound: I. m. 40. p.

⁸² A. Ross: *Towards a Realistic Jurisprudence*. Copenhagen, 1946. 13. p.

objektív jogrendben, hanem az emberi ösztönökben, érzésekben, a pszichofizikai realitásban van. A skandináv realizmus képviselői az újkantiánus jogfilozófia dualista felfogását joggal bírálva és félretéve, a jog érvényességét, a jogi legyen — mint arról már volt szó — úgy alapozzák meg, hogy attól minden objektivitást megtagadnak, ezt a pszichológia segítségével az emberi pszichébe, ösztönökbe, érzésekbe telepítve, teljesen szubjektívizálják és ezáltal a jogot teljesen megfosztják társadalmi tartalmától. A jog érvényességével kapcsolatosan felmerülő dualizmus megoldásának útja, a skandináv realizmus felfogása szerint, tehát az, hogy a reálistól, a léttől radikálisan különböző legyen, érvényesség kategóriáját elvetve, az érvényesség tapasztalatát mint bizonyos, tényleges emberi magatartást, attitűdöt feltételezi. „A transzcendentális tudat álláspontjából, mely szerint a szubjektív maga az objektív, azaz a pszicho-fizikai jelenség térben és időben, az érvényesség fogalma bizonyos, sajátos, érdektelen magatartási attitűdöt jelent.”⁸³ A jogban feltételezett dualizmus tehát az emberi pszichében szűnik meg.

A jog fogalma és érvényessége

A vizsgált időszak polgári jogelméleti gondolkodását — mint arra már többször felhívtuk a figyelmet — az újkantiánizmus uralta. Nem meglepő tehát, hogy a jog fogalmáról szólva, ekkor a leggyakrabban idézett mondat Kant híres megállapítása volt: „A jogászok még mindig keresik a jog fogalmának meghatározását.”⁸⁴ Ám nem pusztán kantiánus divatról volt szó e kanti megállapítás gyakori említésekor, hanem a korabeli polgári jogelméleti gondolkodás valóságos problémájáról, arról, hogy a jognak a századforduló táján végbemenő társadalmi változások révén előtérbe kerülő, egyes mozzanatai, oldalai, melyek korábban nem vonták magukra a figyelmet, a jog fogalmában is kifejeződjenek. Általánosabban megfogalmazva, a jog változásának akut kérdése a jogfogalmi definíciókat két irányban mozgósította: vagy olyan jogfogalmat kell találni, amelyet a társadalmi-jogi változások nem érintenek; vagy olyant, amely képes a társadalmi-jogi átalakulást is átfogni. Az első törekvés nyilvánvalóan az elvont jogi formák és struktúrák irányában orientál, a másik felveti a jog tartalmának fogalmi megragadását is. A polgári jogelméleti gondolkodás kategóriáival kifejezve — mint Maihofer erre rámutat⁸⁵ — ez annyit jelent, hogy a kanti ironikus megjegyzés a jogfogalom definícióját illetően a pozitív jognak és a természetjognak a jogfogalomba foglalását, illetve ennek problematikusságát exponálja. Hadd tegyük ehhez hozzá — hogy a marxista jogelmélet aspektusából — még ennél is többet, azt, hogy

⁸³ Uo. 77. p.

⁸⁴ *Kant*: Kritik der reinen Vernunft. Ausgabe Schmidt, 671. p.

⁸⁵ Begriff und Wesen des Rechts. Herausg. von *W. Maihofer*. Vorwort. Darmstadt, 1973. XV. p.

a jog nem tisztán a pozitív jogi normák összessége tartalmukkal és realizálódásukkal együtt, hanem olyan sajátos társadalmi objektiváció, amelynek fogalmi megragadása csak azoknak az összefüggéseknek a figyelembevételével lehet eredményes, amelyek ezt a társadalmi komplexust a társadalom totalitásába kapcsolják. Mindenesetre az a tény, hogy a szóban forgó korszak polgári jogelméleti gondolkodását a jogfogalom tisztázásában a kanti megállapítás vezeti, jól kifejezi azt a tendenciát, amely a jognak teljesebb, átfogóbb, egyetemesebb, s az új monopolkapitalista jogi valóságot adekvátábban kifejező definíciójára irányul. Ha ezt a tendenciát röviden jellemezni akarjuk, akkor megállapítható, hogy a jogfogalom definíciójára e periódusban irányuló polgári kísérletek a formális, újkantiánus pozitívizmustól egy tartalmi, szociologizáló vagy pszichologizáló jogfelfogás felé mutatnak.

Az elméleti kiindulópontot ebben a folyamatban kétségkívül *Stammler* és *Kelsen* képviseli. *Stammler* desztillált kantiánus logizmusával, amely nem is a jogból, hanem a jogról való gondolkodásból indul ki. Ennek megfelelően olyan változatlan, a priori, tiszta gondolkodási formát keres, amellyel a mindenkori tényleges, változó jog átfogható. A jog fogalma összegezi a jognak azokat a formáit, azokat a különféle utakat, amelyek révén a társadalmi akaratban cél és eszköz viszonya megvalósul. „Így hát jog egy feltétlenül érvényes fogalom. Feltételező utat és módot jelent bizonyos kívánalom alapvető meghatározására úgy, hogy ezáltal az emberi akarat legfelső gondolati irányainak alávethető lesz. Képzetében semmiféle változó és megváltoztatható anyagot nem tartalmaz és nem függ feltételezett fogalmaktól, amelyeknek kiesése esetén jelentéktelenné válnék. A jog fogalma egy tiszta eljárást jelent, amelynek beavatkozásától ugyan tudattartalmukban mindennemű rend feltételezett, amely felett azonban formális sajátossága folytán semmiféle átalakítható különösség nem uralkodik.”⁸⁶ A jog fogalma tehát a feltétlen érvényességnek ebben az értelmében nem más, mint az emberi akarat rendezésének puszta formája. A jogfogalom ugyanis a céltételezés meghatározott módjának a meghatározása. A céltételezés, az akarat *Stammler* értelmezésében meghatározott gondolkodási módot, a teleologikus gondolkodást, azt jelenti, hogy több cél kölcsönösen meghatározott módon egymás számára eszközként jelenik meg. A céloknak ezt az összekapcsolódási módját nevezi *Stammler* „a megsérthetetlenül s önhatalmúan összekapcsoló akaratnak”, amely minden tapasztalattól mentes tiszta akaratot jelent, hiszen a jog fogalma — mint arról szó volt — nem foglalja magában a jogi normák változó tartalmát. Mi több, *Stammler* a jogot feltétlen érvényességi igénnyel rendelkezőnek tekinti, ami a szabályalkotónak azt az akaratát jelenti, hogy a norma mindenképpen érvényesüljön. Ez az érvényesség a jogalkotót is köti, de az érvényesség szempontjából közömbös, hogy tényleg érvényesül-e vagy sem. A tényleges érvényesülés a jog érvé-

⁸⁶ *Stammler*: Theorie der Rechtswissenschaft. 27. p.

nyességének nem feltétele és így a jog fogalmának sem mozzanata. Aminthogy Stammler számára annak sincs jelentősége, hogy a normát ki alkotta, s hogy azt milyen társadalmi erő támogatja. Mindebből jól látható, hogy Stammler a jog fogalmát éppúgy, mint érvényességét, annyira a társadalmi-jogi valóságtól elvonatkoztatva határozza meg, hogy jogfogalma és a jog érvényességi igénye a valóságos folyamatokat és distinkciókat teljesen eltüntető, üres formát, illetve jámbor óhajt jelent.

Kelsen nem követi Stammlert abban, ahogy az a jogot pusztá gondolkodási formára redukálja, aminthogy abban sem, hogy a jog bizonyos társadalmi-tartalmi elemeinek a stammleri „helyes jogról” szóló tanítás mintájára jogelméletében teret biztosítson. A „tiszta jogtan” „Minden olyan jelenség összehasonlításából, amely a jog néven szerepel, megkísérli feltárni magának a jognak a természetét, meghatározni szerkezetét és tipikus formáit, függetlenül azoktól a változó tartalmaktól, amelyeknek különböző időkben és különböző népek között kifejezését képezheti”.⁸⁷ *Kelsen* tehát a jog fogalmi körét a pozitív jogra szorítja, mégpedig a minden társadalmi tartalmától megfosztott, pusztá formaként megjelenő pozitív jogra. A jog, a tiszta jogtan szerint nem más, mint a jogi normák kényszerítő rendje. „Mert ha a legkülönbözőbb népeknél, a legkülönbözőbb korokban jogként megjelölt tárgyakat összehasonlítjuk, akkor abból mindenekelőtt az következik, hogy azok mind az emberi magatartás rendjeit jelentik. A »rend« normák rendszere, melyek egyességét az alkotja, hogy ugyanazzal az érvényességi alappal rendelkeznek.”⁸⁸ „A jogként megjelölt társadalmi rendek másik közös jegye, hogy kényszerítő rendek abban az értelemben, miszerint meghatározott, nem kívánatos, mert társadalmilag káros körülményekre, különösen ilyen emberi magatartásra, kényszerítő aktussal, azaz hátránnyal — élet, egészség, szabadság, gazdasági és más javak megvonásával — reagálnak, hátránnyal, amely az ez által érintette, akarata ellenére is, ha szükséges fizikai erőszak alkalmazásával, tehát kényszerítően sújtja.”⁸⁹ E pozitivistá módon ábrázolt pozitív jog érvényességét végső fokon a kanti transzcendentál-logika segítségével létrehozott alapnorma határozza meg. A *Kelsen*—*Merkel*-féle lépcsőelmélet értelmében ugyanis minden jogi norma érvényessége egy magasabb fokú normából ered, s e jogforráselméleti piramis csúcsán a hipotetikus alapnorma, tehát valamely elképzelt és feltételezett norma áll, amely minden jogszabály érvényességének egyetlen és eredeti forrása, alapja. Ez a jogszabályok érvényességét meghatározó alapnorma tulajdonképpen egy végső ok, amelynek érvényessége semmiből sem vezethető le és csupán a jogászai gondolkodásban létezik. „Amennyiben csak az alapnorma feltételezése teszi lehetővé, hogy az alkotmányt hozó tényállás és az alkotmány szerint tételezett tényállások szubjektív értelmét ezek

⁸⁷ *Kelsen*: What is Justice? Berkeley—Los Angeles, 1960. 266. p.

⁸⁸ *Kelsen*: Reine Rechtslehre. Wien, 1960. 32. p.

⁸⁹ Uo. 34. p.

objektív értelmeként, azaz objektíve érvényes jogi normákként magyarázzuk, akkor az alapszabályt a jogtudomány leírásában — ha a kanti ismeretelmélet fogalmát per analogiam alkalmazni szabad — mint ennek a magyarázatnak transzcendentál-logikai feltételét lehet megjelölni: Így mint Kant kérdezi: hogyan lehetséges az értelmünkben adott tények minden metafizikától mentes magyarázata a természettudományok által megfogalmazott természettörvényekben, úgy kérdezi a tiszta jogtan: hogyan lehetséges bizonyos tényállások szubjektív értelmének metajurisztikus autoritásra, mint istenre vagy természetre vissza nem nyúló, jogtételekben leírható, objektíve érvényes normák rendszereként magyarázata? A tiszta jogtan ismeretelméleti válasza: ama feltétel mellett, hogy alapszabályt feltételezünk.”⁹⁰ Kelsen tehát ahelyett, hogy a jogi normák érvényességének valóságos társadalmi okait kutatná, a módszer-tisztaság, a metajurisztikus elemeknek jogelméletétől távol tartása érdekében, inkább a transzcendentális idealizmus világába menekül. Mégsem sikerül a jog érvényességének elméleti megalapozásából minden metajurisztikus elemet kirekesztenie, mert — mint azt bírálói gyakorta kimutatták — Kelsen a *desuetudo*, valamint a forradalmi, illegitim jogképződéssel kapcsolatosan arra kényszerül, hogy a valóságos társadalmi folyamatoknak, a jog hatásosságának, érvényesülésének a jog érvényessége viszonylatában teret engedjen. Ezt fejezi ki híres megállapítása, mely szerint „A jogrend érvényessége . . . a realitással való megegyezéstől, »hatásosságától« függ. Az a viszony, amely a jogrend érvényessége és hatásossága között fennáll, azaz, hogy úgy mondjuk, a »legyen« és a »van« közötti feszültség — csak a felső és az alsó határvonalak szerint határozható meg. A megegyezés nem szabad, hogy egy bizonyos maximumot felülmúljon, sem pedig, hogy egy bizonyos minimum alá essen.”⁹¹

Mind Stammlerrel, mint Kelsennel szemben az ugyancsak újkantiánus alapokra építő, korábban szociológiai szemlélet által befolyásolt *Somló Bódog* is már a jog társadalmi mozzanatait hangsúlyozza, amikor jogfogalmának lényegi elemévé a jogot kibocsátó legerősebb társadalmi hatalmat és azt teszi, hogy a jog rendszerint megvalósul. „Jogon . . . a rendszerint engedelmességgel találkozó, széles körre kiterjedő és állandó jellegű legmagasabb rendű hatalomnak szabályait értjük.”⁹² A jognak pusztán gondolkodási formát, illetve tisztán jogi normát jelentő fogalmát tehát Somló két vonatkozásban, genezise és érvényessége tekintetében is társadalmisága irányában haladja meg. Még inkább ez a helyzet a kimondottan jogszociológiai beállítottságú jogelméletknél. A jogfogalom szociológikus definícióit aszerint, hogy a jog fogalmába a társadalmiságnak milyen teret engednek s ezzel a formális és jogpozitivisták jogfelfogást mennyiben haladják meg, durván három nagy csoportra bonthatjuk. Mindenekelőtt a két szélső pólust kell kiemelni: egyfelől azokat a törek-

⁹⁰ Uo. 205. p.

⁹¹ Kelsen: *General Theory of Law and State*. Cambridge, (Mass.) 1949. 119. p.

⁹² F. Somló: I. m. 105. p.

véseket, amelyek a jog szociologikumát annyira eltúlozzák, hogy a jogot szinte feloldják a tényleges társadalmi viszonyokban; másfelől pedig azokat a kísérleteket, amelyek a jog lényegét és társadalmiságát kizárólag jogalkalmazói érvényesülésére redukálják. E két szélsőség között helyezkednek el azok a szociologikus jogfogalmak, amelyek igyekeznek megőrizni a jog sajátos társadalmi objektíváció jellegét éppúgy, mint normatív természetét, de társadalmiságát mégsem korlátozzák kizárólag a jogalkalmazásra és a bírói döntésre.

Az elsőként említett irányzatot legpregnansabban a szabadjogi iskola, kiváltképpen *Eugen Ehrlich* képviseli. Szerinte a jog lényeges része a jog társadalmi tényein alapul. Ez a szokás, az uralom, a birtoklás és az akaratnyilvánítás. A jogszabályokon belül jóval kisebb a jelentősége az ún. hivatalos jognak, azaz az állam által alkotott döntési normáknak. A jogszabályoknak a jog társadalmi tényeivel való kapcsolata lényegében háromféleképpen alakulhat: a jogi normák vagy a jogi tényeken alapulnak (pl. szerződések, korporációk szabályzatai, kártérítés stb.), vagy szembefutnak velük (kisajátítás, szerződések semmissége), vagy pedig függetlenek azoktól (adó, kereskedelmi koncepció, privilégiumok stb.). A jogi normák a jog tényeiből eredő normák, tehát a gyakorlatból erednek, amely a társadalmi köteléken belül minden tagjának helyét és feladatait előírja, az uralomból, a birtokviszonyokból, az alapszabályokból, a szerződésekből, a végrendeletekből és az intézkedések más fajtáiból. Jogi normák továbbá azok a normák, amelyek az állami és a jogászai jogból adódnak.⁹³ Ennek a jogfelfogásnak a lényege és nagy tévedése — mint arra Boehmer helyesen rámutat⁹⁴ —, hogy a jogi normáknak és a gyakorlati jogéletnek a szembeállításában „az érvényességi erő *absztrakt potencialitásának* és *konkrét aktualitásának*” fokozati különbségét látja, minek folytán jognak tulajdonképpen csak az minősül, ami a társadalmi gyakorlatban realizálódik, függetlenül egyrészt attól, hogy állami vagy nem állami normáról van-e szó, másfelől pedig attól, hogy a normák állami úton vagy másképpen realizálódnak-e. Ez részben azt eredményezi, hogy a jog és az állam kapcsolata fellazul, sőt jelentősége minimálisra csökken, részben pedig azzal jár, hogy a jog a társadalmi viszonyok szövedékében oldódik fel. Nem is szólva arról, hogy ebben a jogelméleti koncepcióban a társadalom osztályokra bomlásának semmiféle jelentősége nincs.

Míg Ehrlich az állami jogalkalmazói döntések szerepét a jogi normák realizálódási folyamatában meglehetősen lecsökkenti s a hangsúlyt a jogélet szélesebb, átfogóbb társadalmi tényeire helyezi, addig az amerikai *realista iskola* ellentétesen jár el, amikor a jog lényegét éppen a jogalkalmazó tevékenységben, még közelebről a bírói döntésben határozza meg. A jog társadalmiságát a realista mozgalom a jogalkalmazásban, a bírói tevékenységben, más

⁹³ *Ehrlich*: I. m. 135. p.

⁹⁴ *Boehmer*: I. m. 163. p.

szóval a jogi normáknak állami, bírói úton történő realizálódásában véli megtalálni. Még pontosabban nem is a jogi normák alkalmazásában, hanem a konkrét eset kapcsán kialakított bírói döntésben. Hiszen a realisták számára a jogi normák a jognak nem lényeges elemei: „A normák . . . nem jelentik a jogot, hanem csak egyikét ama sok forrásnak, amelyhez a bíró az eléje kerülő eset jogának megalkotásakor fordul.”⁹⁵ Mert a bíró nem alkalmazza, hanem alkotja a jogot. A konkrét individuális jogesetet a jogalkalmazó, a bíró dönti el, ezek a jogesetek egyediségét megragadó bírói ítéletek és határozatok jelentik a jogot. „A jog ezért *döntésekből* és nem szabályokból áll. Ha tehát a bíró *akármikor egy esetet eldönt, jogot alkot.*”⁹⁶ A realista iskola normellenes jogfelfogása nemcsak a jog lényeges elemét jelentő jogszabályokat számúzi a jogból, hanem ezzel a jog valóságos társadalmiságát is leszűkíti, sőt, valódi társadalmi lényegét eltorzítja, amikor azt kizárólag a bírói tevékenységben látja.

E szélsőséges felfogásokat meghaladó, a jog körében megnyilvánuló társadalmi jelenségek szélesebb körét átfogó jogfogalom kialakítására törekszik R. Pound, az amerikai jogszociológia atyja. Pound abból indul ki, hogy a jog a társadalom ellenőrzésének, irányításának eszköze. A társadalom jogi irányításának, ellenőrzésének — Pound szerint — a következő legfontosabb mozzanatait kell kiemelni: fel kell tárni a tényleges érdekeket, meg kell vonni ezen érdekek jogi támogatásának határait, meg kell határozni az ezeknek az érdekeknek a biztosításához szükséges jogszabályokat és kényszerítő apparátust, és végül azt, hogy milyen mértékű legyen ezen érdekek jogi támogatás.⁹⁷ Pound a jog fogalmát a jog e társadalomirányító és ellenőrző feladatával és funkciójával összefüggésben határozza meg. Ennek megfelelően Pound a jogot háromféle jelentésben fogta fel:⁹⁸ 1. Az, amit a jogászok jogrendnek neveznek, tehát a politikailag szervezett társadalom erejének rendszeres és szabályos alkalmazásával kialakított és biztosított megfelelő viszonyok és magatartások birodalma. 2. A bírói vagy adminisztratív döntésekre szolgáló autoritatív anyagszabályok, érvek és irányelvek tömege, az amelyet tulajdonjognak, szerződésjognak stb. hívunk. 3. Az, amit Cardozo bírászkodási folyamatnak nevezett, és amelyhez ma az igazgatási folyamatot is hozzászámíthatjuk, tehát az, amit a Common Law így fejez ki: a jog bármi, amit hivatalosan tesznek. Pound tehát a jogi normákat, a bírói döntéseket és a jogviszonyok hálózatát egyaránt a jog lényeges mozzanatainak tartja, s ezzel kétségkívül messze meghaladja a formális, pozitivisták jogfogalmakat egy szociológus jogfogalom irányában. Ilyenképpen mind a jog genezisének, mind működésé-

⁹⁵ Frank: I. m. 137. p.

⁹⁶ Uo. 128. p.

⁹⁷ A kérdést részletesen és behatóan elemzi *Kulcsár Kálmán: A jogszociológia problémái*. Budapest, 1960. 173. stb. p.; A szociológiai szemlélet a modern jogelméletben. 231. stb. p.

⁹⁸ Pound: I. m. 40. p.

nek társadalmi folyamatai a maguk közvetlenségében kifejeződésre találnak, de az empirikus társadalmi-jogi viszonyok jelenségszintje mögé Pound jogfogalma sem hatol, hogy a valóságos gazdasági-társadalmi mozgatórugókat is megragadja.

A polgári jogelméleti gondolkodásnak a század első felében megmutatózó *pszichológikus* iránya a jogfogalom meghatározásába is új szint hozott. Ezek a jogelméleti koncepciók szintén az újkantiánus pozitívista jogfogalom meghaladására irányultak, sokszor a jog realitásának, társadalmiságának jelszavát hangoztatva, valójában azonban a szociál- vagy még inkább az individuálpeszichológia felé orientálódva. Szinte mindegyik pszichológikus vagy pszichológizáló jogelméleti koncepcióról elmondható kritikus szembenállása azokkal a jogfelfogásokkal, amelyek a jogban elsősorban jogi normák összességét látják. A skandináv realizmus jeles képviselői, Hägerström és Lundstädt⁹⁹ éppúgy kétségbe vonják a jog parancs vagy norma jellegét, mint Petraszickij.¹⁰⁰ Olivecrona pedig közvetve, a jogi normát sajátos független imperativusként értelmezve, halványítja el a jogi normák szerepét a jogban.¹⁰¹ Végül is a jogot, illetve érvényességét a szociális ösztönre, a kényszertől való félelemre¹⁰² vezetik vissza, és a jogban motivációs helyzeteket,¹⁰³ individuális lelki folyamatokat látnak.¹⁰⁴ Hogy a jognak az emberi pszichében, az emberek lelki motivációs kapcsolataiban feloldása és tárgyiaságának megszüntetése mélységes szubjektívizmust és irracionalizmust jelent, arról már többször volt szó. Ezért elég most magának a jogfogalom pszichológikus meghatározásának illusztrálására Petraszickij „per se igaz és érvényes” intuitív jogának lényeges vonásait felsorolni: Az intuitív jog tulajdonságai személyenként változnak; tartalmát tekintve egyéni és eltér a tételes jogtól; korlátlanul változékony és alkalmazkodóképes; nagy hatásterülete és széles alkalmazási lehetősége van.¹⁰⁵

Helyes jog — természetjog

„Jogvalóság és jogérték monista azonosítása . . . olyan korban, amikor a fennálló gazdasági és társadalmi rend kérdésessé vált, nem kielégítő”¹⁰⁶ — állapítja meg találóan G. Boehmer. E megállapítás igazságát példázzák a századfordulót követő polgári jogelméleti gondolkodásnak azok a kísérletei, amelyek meg kívánják haladni azt a jogpozitívista felfogást, amely a pozitív

⁹⁹ Hägerström: I. m. 361. p.; W. Lundstädt: I. m. 23. p.

¹⁰⁰ Petrazycki: I. m. 11. p.

¹⁰¹ Olivecrona: I. m. 546. p.

¹⁰² Hägerström: I. m. 352. p.

¹⁰³ Olivecrona: I. m. 547–548. p.

¹⁰⁴ Petraszickij: I. m. 8. p.

¹⁰⁵ Uo. 225–228. p.

¹⁰⁶ Boehmer: I. m. 139. p.

jogban a jogértékek megtestesülését látja, illetve a pozitív jog értékközömböségét állítja. A jog és az érték összefüggésének problémája, a jog értékelésének gondolata az, amit a századforduló táján a monopolkapitalista átalakulás szükségképpen a jogelméleti gondolkodásban felvetett. A gondolatot a legnyilvánvalóbban és a legnagyobb hatással *Stammler* „*helyes jogról*” szóló tana fejtette ki. A helyes jog ugyanis egy értékelés eredménye, egy olyan viszonyból levont konklúzió, amely a pozitív jog és valamilyen értékmérő között áll fenn: s ha a pozitív jog megítélése mértékének megfelel, helyesnek, ha nem, helytelennek minősül. Magának a problémának a felvetése is nagy jelentőségű mind a jogelmélet, mind a joggyakorlat számára, mert magában rejtje a fennálló jog kritikájának lehetőségét. Ám az értékelő kritikai szemlélet további kényes kérdéseket involvál az értékviszonyba állított jogot és mércéjét illetően. Mindenekelőtt maga az értékmérő problematikus. Mihez mérjük a pozitív jogot? Mi a „helyes jog” mértéke? *Stammler* nem tagadja meg, vagy legalábbis csak igen enyhe mértékben, jogfilozófiájának marburgi újkantiánus forrásait. Akárcsak a jogfogalom meghatározásánál, szinte ugyanazon a vonalon haladva, a jogfogalom formális gondolatát némileg konkretizálva, a jog értékmérőjeként, a helyes jog megállapítását lehetővé tevő mérceként hasonlóképpen elvont és formális mértéket keres. Olyan tisztán gondolati rendezési formát, amely valamiféle benne foglalt jogeszmét elképzelhetővé tesz, de amely semmiféle a pozitív jog alakítása számára irányadó tartalmi meghatározottsággal nem rendelkezik: „Feltétlen jelentése csak a jog egy *formális alapgondolatának* lehet, amely minden jogi akaratra általános feladata. Ezzel a gondolattal mint minden jogi különösség szilárd irányvonalával . . . a *jogeszmében* találkozunk. Annak alapján lehet . . . a *pozitív jog* — az egyetlen jog, amely egyáltalán létezhet — történelmileg kibontakozó, anyagilag feltételezett tartalmát a helyesnek és a tárgyilag megalapozatlannak a két osztályára szétbontani, attól függően, hogy sikerült-e vagy sem a jogalkotó hatalmaknak az adott helyzetben különös rendelkezésüket a jog feltétlen alapgondolatához igazítani.”¹⁰⁷ Ez a „helyes jog” mértékéül szolgáló formális jogi alapgondolat később *Stammler*nál a „szociális ideál”, „a szabadon akaró emberek közössége” ugyancsak elvont és formális kategóriájában talált kifejezésre. A lényeges azonban itt a jog értékmérőjének formális és elvont jellege. Ezzel a rendkívül óvatos megközelítéssel *Stammler* a jogi értéktannak jó érzékkel két nagy veszélyét és csapdáját kerülte el: egyfelől az értékrelativizmust, másfelől a természetjogot. *Stammler* ugyanis azzal, hogy nem kíván a joggal materiális tartalmú értékmérőt szembeállítani, nem kényszerül arra, hogy állást foglaljon a materiális értékek természetét, rendjét és hierarchiáját illetően, s nem kell szint vallania, hogy elismer-e abszolút materiális értékmérőt a jog számára, vagy csupán relatívát. Ilyenképpen nem esik *Stammler* az abszolút, örök

¹⁰⁷ *Stammler*: I. m. 77. p.

természetjog csapdájába sem. Mégsem maradt Stammler tana teljesen mentes a természetjogi gondolattól, hiszen — mint arról már volt szó — „változó tartalmú természetjogról” beszél. Csakhogy — mint még majd látni fogjuk — ez valójában nem is természetjog, hanem a pozitív jog meghatározott, a formális jogi értékmérővel összhangban levő része. Stammler állandóan hangoztatja, hogy csak egyetlen jog létezik: a pozitív jog. Nemcsak abszolút materiális értékmérő feltételezésével nem hiposztazál tehát örök természetjogot, hanem a jogeszmének, a formális jogi értékmérőnek megfelelő elképzelt „helyes joggal” sem. A „helyes jog” a pozitív jog sajátos, specifikus fajtája, a tételes, írott jog része: „... a *helyes* jog fogalma úgy viszonylik az *írott* jog fogalmához, mint az egyedi faj a nemhez. Mindkettő teljesen megegyezik elsősorban abban, hogy egy olyan akarat tartalmát fejezi ki, amely a tapasztalat világában az ok és az okozat láncolatában jön létre és szisztematikus tekintetben a jogfogalom sajátosságát feltételezhetően magában hordja. Az egyiknek még külön ismertető jegye, hogy eredményesen igazodik valamely akarat alapvető jogosultságának eszméjéhez — s akkor ez a *helyes* jog és a további, az *írott* joghoz való viszonyát úgy kell felfogni, mint ahogyan a 'species' viszonylik a 'genushoz'.”¹⁰⁸

A fordulatot, amely jog és érték viszonyát illetően a korabeli polgári jogelméleti gondolkodásban lejátszódik, jól fejezi ki Larenz megállapítása: „Míg Stammler számára a jogeszmé értékmérő volt, addig Radbruch számára egyúttal a pozitív jog 'konstitutív', azaz értelmet adó alapelve.”¹⁰⁹ Hiszen a jog feladata Radbruch szerint — mint arról szó volt — a jogeszmének, a jogeszmét kitevő jogértékeknek, kiváltképpen az igazságosságnak a szolgálata. A materiális jogi értékeknek a jog mércéjéül állítása, sőt a jog konstitutív mozzanatává fejlesztése azonban mindjárt felvetette ezen jogi értékek hierarchiájának, a fölöttük való választásnak, annak a kérdést, hogy lehetséges-e valaminő abszolút érték és értékmérő, igazolhatók-e az értékek egyáltalán tudományosan, vagy csupán szubjektív megítélésről és relatív érvényű értékekről van-e szó. Ismeretes, hogyan válaszolta meg Radbruch ezeket a kérdéseket az újkantiánus szubjektív, agnoszticista értékrelativizmus álláspontjára helyezkedve. Ezzel a jog értéke, helyessége is relatív és szubjektív értelmet kapott. Ez a „helyes jog” még pozitív jog, mert a jogértékek annak szerves, alkotó elemei. Csak a fasiszta jogszolgáltatás elrémítő tapasztalatai indítják Radbruchot arra, hogy a pozitív jog mellett a dolog természetéből fakadó igazságosság jogértékét megtestesítő valamiféle konkrét természetjog irányában tájékozódjék, de értékrelativizmusát — ennek ellenére — mindvégig nem adta fel, legfeljebb — mint arról szó volt — a jogi értékek hierarchiájában hajtott végre bizonyos változtatásokat. Ekkor merül fel jogfilozófiájában az a gondolat, hogy az igazságossággal bizonyos mértékben szembevető, azzal

¹⁰⁸ Uo. 78. p.

¹⁰⁹ Larenz: I. m. 99. p.

ellentétes pozitív jog nem „helytelen jog”, hanem egyszerűen nem jog. „Lehetetlen pontos vonalat húzni a törvényes jogtalanság és a helytelen tartalom ellenére érvényes törvény közé, de lehet vonni egy másik éles határvonalat: ahol az igazságosságra egyszer nem törekszenek, ahol az egyenlőséget mint az igazságosság magvát semmibe vették, ott a törvény nemcsak 'helytelen jog', sokkal inkább hiányzik belőle a jogi jelleg.”¹¹⁰ Stammler „helyes jogról” szóló tana és Radbruch jogi értéktana között a lényegi különbség tehát nyilvánvaló: míg Stammler a „helyes jogot” a pozitív jog részének tekinti és távol tartja magát a természetjegtől, addig Radbruch „jog és „helyes jog” olyan ellentétét hiposztazálja, amelyben a pozitív jog nem pusztán „helytelen jog”, hanem elveszti jogi jellegét, ha annyira ellentétben áll a „dolog természetéből” levezetett igazságossággal, azaz a konkrét természetjoggal.

Radbruchhoz hasonló módon relativista és a relatív természetjogot mint értékmérőt feltételező jogi értéktant fejt ki R. Pound is. Álláspontja, hogy a jog elé abszolút értékmérőt nem tudunk állítani: „Kétségtelen, hogy képtelenek vagyunk olyan értékmérőt adni, ami mindenki számára elfogadható és elviselhető, de ez még nem kötelezhet arra, hogy mindaddig felfüggeszük a jogrendet, amíg ez a lehetetlen célkitűzés meg nem valósult.”¹¹¹ Pound ezt az agnosztikus értékrelativizmust pragmatizmussal kapcsolja össze s a jogot elsősorban gyakorlati kérdésnek tekintve azt vallja, hogy a jog értékelése és a jogi érdekmérlegelés a mindennapi élet szükségleteit kielégítendő, e relatív értékek alapján is elvégezhető. Ezeket a jog mércéjéül szolgáló relatív értékeket pedig „az adott hely és idő civilizált társadalmának megfelelő jogi posztulátumok” jelentik.¹¹² Ezek a jog mércéjéül szolgáló posztulátumok, mint az ember életének biztonsága, a szerzett javakkal való rendelkezés lehetősége, a jóhiszeműség, a gondosság, a veszélyes üzemek okozta károk megtérítése olyan relatív természetjogot jelentenek, amelyre mutatis mutandis, a polgári jogrendszerekre korlátozva érvényes Engels megállapítása, miszerint nem másról van szó, mint a jogrendszerekben többé-kevésbé közösnek természetjog címen összefoglalásáról.¹¹³

Nem lenne teljes a kép a század első felének polgári jogi értéktanáról, ha nem említенők meg azokat az ugyancsak újkantiánus alapokra építő jogi elméleteket, amelyek a jog értékelését, a jog értéktartalmát, a „helyes jog” gondolatát a jog vizsgálata köréből kirekesztik, akár azért, mert a jogot csak mint tiszta normát, akár azért, mert mint szociológiai jelenséget tekintik. Világos, hogy *Hans Kelsen* „tiszta jogtanáról” és *Max Weber* „értékmentes jogszociológiájáról” van szó. Ami a lényegében pozitivistá jogelméletnek, illetve jogszociológiának a jog és az érték, illetve a „helyes jog” vonatkozásában

¹¹⁰ Radbruch: Rechtsphilosophie. 353. p.

¹¹¹ Pound: I. m. 108. p.

¹¹² Uo. 113. p.

¹¹³ Marx—Engels: Válogatott művek. I. köt. Budapest, 1949. 606. p.

elfoglalt álláspontjában érdekes, az, hogy e teóriák a jogértékeknek, a jog értékelésének és a „helyes jognak” a kérdését éppen azért nem vetik fel és tárgyalják, mert értékfelfogásuk agnosztikus, szubjektív és relativista. Az értékek s így a jog értékelése tekintetében nemcsak — mint arról szó volt — Weber vall szubjektív, relativista és agnosztikus nézetet, hanem Kelsen is, amikor megállapítja, „Az értékek problémája elsődlegesen az értékek ütközésének problémája — ez pedig nem oldható meg a racionális megismerés eszközeivel. E kérdésekre a válasz értékítélet, amelyet érzelmi tényezők határoznak meg és ezért jellegében szubjektív. Érvényessége csak az ítélő alanyra terjed ki, ennél fogva relatív.”¹¹⁴ Míg Weber hasonló értékfelfogása „az értékmentes jogszociológia” igényéhez vezetett, azaz a vizsgált jogi jelenségek és folyamatok értékelésének a jogszociológiától távortartásához, addig Kelsennél ez a „tisza jogtan” lényegében ugyancsak értékmentes felfogásához: „A tiszta jogtan . . . egyszerűen illetéktelennek nyilvánítja magát, hogy választ adjon akár arra a kérdésre, vajon az adott jog igazságos-e vagy sem, arra a még alapvetőbb kérdésre, hogy mi az igazságosság. A tiszta jogtan ugyanis — mint tudomány — nem válaszolhat meg ilyen kérdéseket, mivel ezekre tudományos válasz egyáltalán nem adható.”¹¹⁵ Mind Weber, mind Kelsen tehát éppen szubjektív, agnosztikus és relativista értékfelfogásuk, valamint pozitivistá tudományelméletük miatt rekesztik ki a jogértékeknek, a jog értékelésének és a „helyes jognak” a problémáját jogszociológiájukból, illetve jogelméletük-ből. Ez persze egy pillanatra sem jelenti azt, hogy az értékek és az értékelések szerepét a jogban tagadják, csak azt, hogy ezeknek a jelenségeknek és folyamatoknak a tudományos elemzésére éppen agnosztikus, szubjektív, relativista értékfelfogásuk miatt nem vállalkoznak. Így -- természetesen — a jognak mint a társadalmi totalitás egyik komplexusának teljes és minden oldalú képét nem tudják nyújtani. Ezért ha Stockhammer jogosan „tisza jogtan” és „értékmentes jogszociológia” komplementer jellegéről ír,¹¹⁶ akkor hozzátehetjük, hogy e jogelmélet és jogszociológia a radbruchi relativista jogfilozófiával együtt alkot teljes egységet. A „helyes jogról” és az ettől elválaszthatatlan jogi értékekről szóló teóriák csaknem mindegyike — mint láttuk — végül is valamiféle *természetjogban* konkludál. Joggal merül fel a kérdés, mi jellemzi általában a század első felének polgári jogelméleti gondolkodásában jelentkező természetjogot és természetjogi elméleteket. Mindenekelőtt a *pozitív joggal való kapcsolatuk* sajátos volta. Minden természetjogi elmélet döntő kérdése természetjognak és pozitív jognak, illetve a kettő érvényességének a viszonya. Ha az imént arról szóltunk, hogy Stammler „helyes joga”, amit ő „változó tartalmú természetjognak” nevez, nem is természetjog a szó igazi

¹¹⁴ Kelsen: What is Justice. 4. p.

¹¹⁵ Uo. 266—267. p.

¹¹⁶ M. Stockhammer: Hans Kelsens Rechtstheorie und Max Webers Soziologie im Spiegel der Erkenntnistheorie. ÖZÖR. 1953. 427. p.

értelmében, akkor éppen ennek a „helyes jognak” mint természetjognak a pozitív joggal való kapcsolatára gondoltunk. Jóllehet Stammler „változó tartalmú természetjogának” természetjogi jellegét számosan kétségbe vonták változó és nem örök jellege miatt, ennek a „helyes jognak” a természetjogi érvényességét mindenekelőtt mégis a pozitív joggal való kapcsolata kérdőjelezi meg. Stammler ugyanis — mint arról szó volt — állandóan hangsztatja, hogy csak egyféle jog létezik, a pozitív jog, és hogy minden természetjog alapvető hibája, miszerint „egy kidolgozott törvénykönyv után és tartalmilag kitöltött jogtételek után kutatott, amelyeknek *feltétlen* jelentéssel kellett volna rendelkezniök.”¹¹⁷ Tekintettel arra, hogy a „változó tartalmú természetjogként” megjelenő „helyes jog” a pozitív jog speciése, alfaja, része, Stammler számára fel sem merül az így felfogott természetjog és a pozitív jog lehetséges ellentéte. A „helyes jogról” szóló stammleri tanban a „változó tartalmú” természetjognak nincs önálló érvényessége, az mint jog csak annyiban érvényes, amennyiben a pozitív jog része. A „helyes jog” érvényessége tehát a pozitív jog érvényessége, azaz ebben az esetben a természetjogtan terminológiájával kifejezve, a természetjog latens érvényessége. Csakhogy a természetjog latens érvényessége esetén, tehát amikor a természetjog a pozitív jogban valósul meg és a kettő között ilyenformán ellentét nem lehetséges, mert „helyes jog”, azaz természetjog csak annyiban érvényes és létezik, amennyiben a pozitív jogban megtestesül, tehát természetjog és pozitív jog mindig legalábbis részlegesen (hiszen a stammleri felfogásban a pozitív jog nem szükségképpen teljes egészében „helyes jog”, sőt) egybeesik, akkor — mint arra Kelsen helyesen rámutat¹¹⁸ — a természetjog teljesen felesleges, mi több, nem is lehet természetjogról beszélni.

A természetjog és a pozitív jog viszonyának Stammleréhez hasonló óvatos és mértéktartó kezelése jellemzi a század első felének polgári jogelméleti gondolkodásában jelentkező, a természetjoggal kacérkodó többi koncepciót is. Így Radbruch — mint arról szó volt — elismeri, hogy „*lehetnek* törvények olyan mérvű igazságtalansággal és közártalmassággal, hogy azoktól az érvényességet, sőt a jogi jelleget el kell vitatni”.¹¹⁹ Tehát előfordulhat, hogy a természetjognak nevezett alaptételeknek ellentmondó pozitív jog érvényessége csorbát szenved, hogy a természetjog érvényessége erősebb a pozitív jognál, de ez csak rendkívüli esetekben, határhelyzetekben történhet. Radbruch ugyanis — mint arról szó volt — a pozitív jog érvényességét csak akkor tekinti megszűntnek, ha a természetjognak való ellentmondás elviselhetetlen mértékűt ér el.¹²⁰ Nem más az álláspontja F. Genynek sem, aki hangsúlyozza, hogy a

¹¹⁷ Stammler: I. m. 77. p.

¹¹⁸ L. F. M. Schmöle: Das Naturrecht in der politischen Theorie. Wien, 1963. 147. p.

¹¹⁹ Radbruch: I. m. 336. p.

¹²⁰ Uo. 353. p.

tételes írott törvény és a természetjog konfliktusában a tételes törvénynek biztosítsunk elsőbbséget. A lázadás, az írott törvényekkel szembeni passzív ellenállás joga pedig csak kivételes orvoslásként szolgálhatnak azoknak az írott törvényeknek kiáltó visszaéléseivel szemben, „melyek elviselhetetlenül sértik az embernek a természetjog által szentesített lényegi adottságait”.¹²¹ Cardozo pedig *expressis verbis* kijelenti, hogy „az új természetjog nem hatálytalanítja többé az emberi (vagy tételes) jogot”.¹²² A természetjog és a pozitív jog, illetve a két jog érvényessége közötti viszonyoknak ez az értelmezése arra mutat, hogy a természetjog a pozitív jog érvényességét illetően általában jelentéktelen és hatástalan, és csak végletes, kivételes helyzetekben állhat elő az a helyzet, hogy a természetjog a pozitív jog érvényességét csorbítja, mi több, meg is szünteti. Mindebből jól látható az a nagy változás, amely a természetjog felfogásában az ún. klasszikus természetjogi tanításokhoz képest a század első felében lejátszódott. Míg a klasszikus természetjog érvényessége vitathatatlanul megelőzte a pozitív jogét, addig most ez már csak rendkívüli, határesetekben fordulhat elő. A század első felének polgári jogelméleti gondolkodásában a monopolkapitalista társadalmi átalakuláshoz adaptálódás követelménye a természetjogi gondolatot is segítségül hívja, de rendkívül óvatos és mértéktartó módon konstruálja meg a pozitív jog és természetjog kapcsolatát.

A szóban forgó időszak polgári jogelméleti gondolkodásában megjelenő természetjog másik jellemző vonása, amely szintén a gazdasági-társadalmi változások jogi leszámítolására irányul: *a természetjog változó, konkrét, történeti jellege*. A természetjogot érintő különböző jogfilozófiai és jogszociológiai koncepciók — mint láttuk — egyaránt hangsúlyozzák a természetjog „változó tartalmát” (Stammler), relativitását (Pound), hogy az már nem örök és változatlan (Cardozo), hogy a „dolog természetéből” fakad (Radbruch). Aligha tévedünk, amikor azt állítjuk, hogy a természetjogi gondolat alakulásában a legnagyobb változást századunk első felének polgári jogelméleti gondolkodása azzal szolgáltatta, hogy szakított az örök, abszolút és változatlan természetjoggal. De ezzel egyúttal kérdéssé válik, így beszélhetünk-e még egyáltalán természetjogról, ha annak nem feltétlen kritériuma örök és változatlan volta. Kelsen nem is habozik az új természetjogi törekvések alapján levonni a megsemmisítő következtetést, „hogy az immár nem abszolút, csupán relatív természetjog napjainkban javasolt doktrínája, mely már nem lenne ugyanaz mindenütt és mindig, hanem a változó körülményeknek megfelelően változhatna s különböző lehetne, végül is a természetjog eredeti eszméjének önmegsemmisítéséhez vezet”.¹²³ Kelsen ugyanis a természetjog egyedüli értelmét abban látja, hogy a pozitív jog abszolút értékmérőjéül szolgál. Csakhogy a

¹²¹ *Geny*: I. m. 153. p.

¹²² *Cardozo*: I. m. 132. p.

¹²³ *Kelsen*: *Positivisme juridique et doctrine du droit naturel*. (Melanges en l'honneur de Jean Dabin. Bruxelles—Paris, 1963. 148. p.)

polgári társadalom történelmi tapasztalatai azt bizonyítják, hogy a valamikor öröknek és változatlanok hitt jogi elvek megváltozásra kényszerülnek. S a pozitív jog mértéke nem lehet többé egy öröknek feltételezett természetjog, hanem csak olyan, amely mindig a konkrét hely, idő és körülmények követelményeit formálja a pozitív jog értékmérőjévé. Mert miben is fejeződik ki e korszak természetjogának változása és relativitása? Lényegében a pozitív jogban. Nemcsak Stammler „változó tartalmú természetjoga” nyeri változó jellegét attól, hogy a formális jogeszmé a pozitív jog változó tartalmában válik „helyes joggá”, de végső fokon Pound természetjogának relativitása is a konkrét, történelmi pozitív jogok absztrakciója, aminthogy Berolzheimer nyomán Cardozo is a pozitív jogból gondolja levezethetőnek az igazságosság elemét. De azok a természetjogi tanítások is, amelyek, mint pl. Radbruch, a „dolog természetével” alapozzák meg a természetjog változékonyságát, azzal, hogy érvényét a pozitív joggal szemben — mint láttuk — legyengítik, végül is a természetjogot a pozitív jog változásához kötik. Egyáltalán az örök, abszolút természetjog feladása a legszorosabban összefügg a természetjog és a pozitív jog érvényessége közötti kapcsolat fellazításával. Így pedig mind az érvényesség feltétlenségének, mind az örök, abszolút jellegnek a feladása valóban olyan új természetjogot hoz létre, amelynek ugyan nem sok köze van a klasszikus értelemben vett természetjoghoz, de nagyon alkalmas a jognak a jelentős változáson átmenő társadalmi-gazdasági viszonyokhoz adaptálására.

Bírói jog

A század első felének polgári jogelméleti gondolkodása a legnagyobb mozgást és változást talán a jogforrástanban idézte elő. Ezt egészen sematikus rövidítéssel az a jogforráselméleti tendencia fejezi ki, amely a jogforrások rendszerébe, mi több, egyes jogelméleti és jogszociológiai iskolák szerint egyenesen a jogforrási hierarchia élére egy olyan jogi jelenséget állított, amely eddig nemhogy alaki értelemben vett jogforrást, de éppen a jogforrások gyakorlati megvalósulását, konkretizálását jelentette: a bírói, a jogalkalmazói döntést. Mondani sem kell, hogy ezt a jogforráselméleti fordulatot nagyon is reális gazdasági, társadalmi és jogi viszonyok váltották ki, nevezetesen az a monopolkapitalista átalakulás és a hozzávaló jogi adaptálódás, amelyről már többször szó volt. A jogforráselméleti érdeklődésnek a bírói döntés felé fordulása a jogforráselméletben ekkor általános tendenciát jelent, mit jól mutat, hogy nemcsak az angolszász, hanem a kontinentális jogrendszerek polgári jogelméleti gondolkodásában egyaránt kifejezésre talál. Már *Stammler* „helyes jogról” szóló tana is kacérkodik a bírói jogtalálással és — mint arra többen felhívják a figyelmet¹²⁴ — a szabadjogi elmélet irányába mutat, amikor ama

¹²⁴ *Finkey Ferenc*: A^o tétéles jog alapelvei és vezéreszméi. Budapest, 1908. 264. p.; *Szabó Imre*: A burzsoá állam- és jogbölcselet Magyarországon. Budapest, 1955. 354. p.

módszer alkalmazásának, amely a helyes jog megállapítására vezet, egyik alkalmazási lehetőségét éppen abban a helyzetben látja, ha a bírónak — mint azt a svájci Polgári Törvénykönyv 1. §. (2)-e mondja — kialakult előírás hiányában olyan szabály szerint kell döntenie, amelyet ő mint törvényhozó állítana fel.¹²⁵ De Stammler még nyomatékosan hangsúlyozza, hogy a „helyes jog” ilyen bírói kialakítása csak akkor lehetséges, ha azt a pozitív jog engedélyezte.¹²⁶ Egészen nyilvánvaló a korszak polgári jogelméleti gondolkodásában a bírói jog felé fordulás tendenciája, ha a jognak par excellence pozitivista szemléletét, *Kelsen* tiszta jogtanát, illetve ennek jogforráselméletét vesszük szemügyre. *Kelsen* a tiszta jogtan újkantianus-pozitivista elmélete alapján a jogalkotás és a jogalkalmazás relativizálásával teremt helyet a bírói döntés számára a jogforrások hierarchiájában. „Az angol-amerikai *Common Law* talaján létrejött elmélet, hogy csak a bíróságok alkotnak jogot, éppúgy egyoldalú, mint az európai-kontinentális törvényes jog talaján nőtt elmélet, hogy a bíróságok egyáltalán nem alkotnak jogot, hanem csak megalkotott jogot alkalmaznak. Ez utóbbi elmélet szerint csak az általános, az előbbi szerint csak az individuális jogszabályok léteznek.”¹²⁷ *Kelsen* a két szélsőség közti közvetítő megoldást abban véli megtalálni, hogy — szerinte¹²⁸ — minden jogalkotó aktus jogalkalmazás is egyben, és megfordítva, minden jogalkalmazás egyúttal jogalkotást is jelent. Ilyenformán a jogforrási hierarchia élén a generális normák, mindeneke előtt a hipotetikus alapszabály áll, s onnan lépcsőzetesen jutunk el az individuális normákig, mint pl. a bírói döntésekig, amelyek így szintén alaki értelemben vett jogforrásoknak minősülnek. „A bíróságok jogot alkotnak, és pedig — rendszerint — individuális jogot; de olyan jogrenden belül, amely törvényhozó szervvel rendelkezik, vagy a szokást mint jogalkotó tényállást elismeri. Teszik ezt mégpedig oly módon, hogy a törvényhozás vagy a szokás által már előbb alkotott általános jogot alkalmaznak. A bírói döntés folytatása és nem kezdete a jogalkotási folyamatnak.”¹²⁹ *Kelsen* tehát a bírói jogalkotó tevékenységet, a bírói jogot egyrészt a jogalkotás és a jogalkalmazás relativizálásával, a közöttük levő különbség el-tüntetésével, másrészt az individuális jogi norma feltételezésével alapozza meg. Így *Kelsen* egyfelől olyan absztrakt, általános jogalkalmazás-fogalommal dolgozik, amelyben minden jogi norma alapján álló tevékenység jogalkalmazásnak minősül, figyelmen kívül hagyva e tevékenységek lényeges különbségeit, másfelől a jogi norma fogalmát olyannyira elvontan és általánosan definiálja, hogy a jogszabály és a jogalkalmazói döntés közötti lényeges különbségeket (elvontság, általánosság foka, érvényesség általánossága stb.) el-

¹²⁵ *Stammler*: Richtiges Recht. 361. p.

¹²⁶ Uo.

¹²⁷ *Kelsen*: Reine Rechtslehre. 260. p.

¹²⁸ Uo. 240. p.

¹²⁹ Uo. 260. p.

hanyagolva, a tulajdonképpeni konkrét, egy esetre szóló jogalkalmazói döntést is jogi normának és így alaki értelemben vett jogforrásnak jelenti ki.

Kelsennél az individuális jogi norma, a bírói döntés — mint láttuk — még az általános normákon, a szélesebb értelemben vett törvényeken alapul és a bírói döntés a jogalkotási folyamatnak folytatása, de nem kezdete. Nem ez a helyzet a jogéletben és a jogforrásrendszerben a bíró-alkotta jognak nagyobb teret és jelentőséget biztosító *jogszociológiai* koncepciókban és az ún. *szabadjogi* iskolában. Jóllehet a szélesebb értelemben felfogott törvény, tehát a tulajdonképpeni állami jogalkotó szervek produktumai a *jogszociológiai* és a *szabadjogi* koncepció szerint a jognak alaki értelemben vett forrásai és a bírói jog ezek mellett épülve a jogforrásrendszerbe és ezekkel együtt teljesíti ki azt, a bírói döntés jogforrási jellege és lényege e teóriákban már éppen abban van, hogy az már nem a törvényen, a többi alaki jogforráson alakul. Pound — mint arról szó volt — a jognak csak egyik alkotó mozzanataként említi a bíraskodási folyamatot, de ezt abban az értelemben, hogy jog bármi, amit a bírák hivatalosan tesznek.¹³⁰ Ehrlich pedig — mint láttuk — a bírói jogtalálást szintén a jog egyik forrásának tekinti a törvény és a hivatalos jogtól eltérő élő jog más forrásai mellett.¹³¹ Cardozo pedig határozottan leszögezi, hogy a törvényhozó és a bíró „Ténylegesen mindketten törvényt hoznak a maguk hatáskörében”.¹³² Ám a bírói döntés ezekben a *jogszociológiai* koncepciókban éppen akkor minősül jogforrásnak, amikor a törvény valamely esetet nem szabályoz, vagy nem világosan rendez, tehát amikor joghézag mutatkozik, és nem mint Kelsennél az általános jogi normák konkretizációjaként. A formális jogforrások hallgatása vagy elégtelensége esetén nyitja csak meg Geny a bíró számára a jog „szabad tudományos kutatását”¹³³ és Cardozo is hangsúlyozza: „Kétségtelen, hogy a bíró szűkebb korlátok közé van szorítva és csak a hézagokat illetően hoz törvényt, betöltve annak üres helyeit.”¹³⁴ Ennek megfelelően a joghézagok kitöltése sem a formális jogforrások, a generális jogi normák alapján, hanem más úton, *szociológiai* módszerrel történik. Genynél a bíró „szabad tudományos kutatásával”: „A bírónak úgy kell megalkotni jogi ítéletét, hogy eközben ugyanazon céloknak engedelmessédjék, mint amelyeket a törvényhozó követne, ha a szóban forgó kérdést szabályozná. A bíróra jellemző tevékenységet joggal minősíthetjük szabad tudományos kutatásnak. Szabadnak, mert a pozitív hatalom beavatkozásától mentes; de ugyanakkor tudományosnak, mert csak azokban az objektív elemekben lehet megbízható alapra, melyeket kizárólag a tudomány tár elé.”¹³⁵ Az élet

¹³⁰ Pound: I. m. 40. p.

¹³¹ Ehrlich: I. m. 6., 399. stb. p.

¹³² Cardozo: I. m. 113. p.

¹³³ Geny: Méthode d'Interpretation et Sources en droit privé positif. Paris, 1919.

T. II. 77. p.

¹³⁴ Cardozo: I. m. 113. p.

¹³⁵ Geny: I. m. 77. p.

ismeretének fontosságát hangsúlyozva lényegében ugyanarra az álláspontra, nevezetesen a svájci Polgári Törvénykönyv 1. §. (2)-nek konklúziójára jut Ehrlich is, a bíró hézagkitöltő, jogalkotó tevékenységét illetően: „A bíró tevékenysége itt lényegében a törvényhozó tevékenységével azonos, és nála ugyanazokat az ismereteket feltételezi, amelyeket ma a törvényhozótól megkívánunk.”¹³⁶ Cardozo pedig nyíltan megvallja, hogy a bíró jogalkotó tevékenységét a legtalálóbban az említett svájci törvénykönyv jellemzi: „Megítélésem szerint az 1907-es svájci Polgári Törvénykönyv 1. szakasza igen jól kifejezi azt, hogy milyen kedéllyel és hozzáállással kell a modern bírónak feladatát megközelíteni. Ez a rengeteg kommentárt kiváltó szakasz kimondja, hogy 'A törvény rendezi mindazokat a jogi kérdéseket, amelyekre értelmezés szerint valamilyen rendelkezést tartalmaz. Ha a törvény egyetlen rendelkezése sem alkalmazható, a bírónak kell döntenie a szokásjog, annak hiányában pedig azon szabály szerint, amelyet ő mint törvényhozó alkotna. Ennek során a bevált tanításokat és hagyományokat követi.'”¹³⁷ A jogszociológiai és a szabadjogi iskola jogforráselméleti újítása és fordulata tehát abban van, hogy bizonyos esetekben, amikor a formális jogforrások nem rendelkeznek, a bíró, mintha törvényhozó lenne, lényegében szabadon dönt, és döntése — következőképpen — jogforrásnak minősül. A bírói döntés tehát nem mint az általánosabb jogi normák konkretizációját jelentő individuális norma jelent jogforrást, hanem mint a bíró kötetlen alkotó tevékenységének eredménye, de csak akkor, ha joghézag mutatkozik, azaz más formális jogforrások a szóban forgó esetet nem rendezik. Lényegében és általában ez a koncepció fejezi ki e korszak polgári jogelméleti gondolkodásának jogforráselméleti tendenciáját.

Tovább lépnek ennél és e tendenciának mintegy hipertrofikus kifejeződései azok a végletes *realista és szabadjogi* koncepciók, amelyek a szélesebb értelemben vett törvények, az általános jogi normák jelentőségét kétségbe vonva és tagadva, a bírói döntést tekintik a jog egyedüli formális forrásának, sőt magának a jognak. Szólottunk már J. Franknak az általános jogi normák szerepét tagadó álláspontjáról, arról, hogy — szerinte¹³⁸ — az általános tételek nem döntenek el a konkrét esetet, mert igaza van Holmes-nak, aki szerint „Az általánosítás üres, amennyiben általános, értéke azoknak a sajátosságoknak a számától függ, amelyeket a beszélőben és a hallgatóban felidéz”. Illúzió tehát, hogy a jog a jogi normák összességét jelenti, hogy előre megmondható, az adott esetben mi lesz a jog, hogy a bírók alkalmazzák és nem alkotják azt. A valóság — a realista felfogás értelmében — az, hogy a jog kizárólag a bíró szabad, kötetlen döntése. A bírói döntés pedig — mint arról szó volt — a bíró intuíción, ösztönös megérzésén alapul. Lényegében ugyanerre a konklúzióra jut a szabadjogi iskola legszélsőségesebb változatát képviselő H. Isay is, aki szintén

¹³⁶ Ehrlich: Die juristische Logik. Tübingen, 1918. 312. p.

¹³⁷ Cardozo: I. m. 140. p.

¹³⁸ Frank: I. m. 134. p.

radikálisan szakít azzal a hagyományos felfogással, amely a jogot mint a jogi normák összességét határozza meg: „A jog nem a normák összességét, hanem a döntések összességét jelenti.”¹³⁹ A jogi norma nem képes a jövőben előforduló egyedi eseteket is átfogni. Ezért a bírói döntés nem a jogi norma alkalmazása, nem a jogi norma szabályozza az individuális eseteket, hanem megfordítva, a döntés a konkrét esetek szabályozója. A bírói döntés a személyiség mélyéből fakad, irracionálisan keletkezik: „A döntés tartalmát lényegében nem *kognitív* gondolati aktussal nyerjük, hanem *volitív* aktussal. A döntés . . . a jogérzetből és a gyakorlati észből jön létre.”¹⁴⁰ Eltekintve most mind Frank, mind Isay pszichologizmusától, pusztán jogforráselméleti konklúziójukból kiderül, akárcsak a jogszociológiai és a szabadjogi iskola más képviselőjének imént vizsgált jogforráselméleti fejtegetéseiből, hogy a bírói döntésnek a jogforrásrendszer elemévé, sőt egyedüli lényegévé minősítése egyfelől egyes, különös és általános viszonyának a törvény és a bírói döntés vonatkozásában való meg nem értéséből, másfelől annak a lényeges különbségnek a figyelmen kívül hagyásából fakad, amely a jogi normák érvényességének általánossága és a konkrét bírói döntés érvényességének egyedisége, eseti jellege között áll fenn.

¹³⁹ Isay: I. m. 29. p.

¹⁴⁰ Uo. 25. p.

Faint, illegible text, possibly bleed-through from the reverse side of the page.

Faint text at the bottom right of the page.

SZOCIOLÓGIAI VILÁGKONGRESSZUS KANADÁBAN

FARKAS JÁNOS

A VIII. Szociológiai Világkongresszust 1974. augusztus 18—24 között Torontóban rendezték meg. A kongresszus fő témája „A tudomány és a forradalom a modern társadalmakban” c. problémakör volt és számos tudományos rendezvényt ennek a gondolatnak a jegyében bonyolítottak le. A kongresszuson 4 plenáris ülés, 14 munkacsoport, 10 kerekasztal összejövetel, 6 szimpózium, 17 különleges ülés, 18 ad hoc csoport, továbbá 32 kutatási bizottság ülései jelentették azokat a munkaszervezeti kereteket, amelyekben a szakmai viták lezajlottak.

A világkongresszus tematikájának kialakításában, a programok szervezésében és lebonyolításában a szocialista országok szociológusai jelentős szerepet játszottak. A körülbelül 3200 résztvevő között csak mintegy 220 volt azoknak a száma, akik a szocialista országokat képviselték, de a létszám-ban megmutatkozó hátrányt aktív, felkészült szerepléssel hatékonyan ellensúlyozták. A Szovjetunióból 100, Bulgáriából 33, Lengyelországból 25 (ezek fele az USA-ban levő vendégprofesszorokból tevődött ki), Csehszlovákiából NDK-ból 12—15, Romániából 8 delegátus volt jelen. Magyarországot 24 főnyi küldöttség képviselte.

A Kongresszus szakmai értékelése¹

A Kongresszus — mint az ilyen nagylétszámú világkongresszusok általában — elsősorban arra adott módot, hogy a szociológia nemzetközi helyzetéről általában tájékozódjunk. Az alábbi főbb következtetéseket vonhattuk le:

1. A kongresszus színvonalában igen eltérő volt. A vitákban egyaránt jelentkezett a szaktudományi, a publicisztikai, sőt a spekulatív megközelítés is. A szakmai szint a szociológia egyes szakágazatai fejlettségének megfelelően is különbözött: viszonylag alacsony szintű, sok esetben publicisztikai vita alakult ki pl. a politikai szociológia témáival foglalkozó üléseken. Sok jónévvű

¹ Az alábbiakban ismertetett következtetések Kulcsár Kálmán feljegyzésein alapulnak.

szociológus távolmaradt és legfeljebb tanítványaik képviselték „mesterük” nézeteit.

Egyes szociológiai szakágak (pl. a családszociológia, jogszociológia, tudománysszociológia, szabad idő szociológiája stb.) jól tükrözték az adott ágazatban folyó tudományos kutatások állását, eredményekkel és problémákkal együtt. Ezzel szemben a plenáris ülések előadásai többnyire túl általánosak voltak, és kevésbé sikerült újszerűen megközelíteni a legfontosabb vitára kitűzött problémákat (pl. a tudományos és technikai forradalom vagy a népesedés kérdései). Véleményünk szerint e problémákat tekintve is inkább az egyes szekciókban elhangzott előadások és viták hoztak eredményeket, aligha sikerült azonban elérni a Kongresszus fő célját, a szociológiai érdeklődésnek a tudományos és technikai forradalom társadalmi összefüggései felé való terelését.

2. Világosan megmutatkozott az a már korábban is észlelt jelenség, hogy a polgári szociológia elméleti bizonytalansággal küszködik. A pusztán empirikus eredmények prezentálása kevés sikerre számíthatott, igazi elismerést csak azok az előadások váltottak ki, amelyeknek sikerült ötvözni empirikus vizsgálatok eredményeit az elméleti megközelítéssel. Ilyen előadás azonban nem túl sok hangzott el. A résztvevők jelentős része inkább publicisztikai vagy jobb esetben filozófiai elmélkedéssel jelentkezett, amelynek alig voltak empirikus összefüggései. Szinte egyöntetű volt a vélemény — a polgári szociológusok között is —, hogy a polgári szociológia nemrég még tekintélyes elméleti kísérletei túlhaladtak. Az így keletkezett űrt vagy elméleti bizonytalanság, illetőleg nihilizmus vagy valamiféle marxizálás töltötte be. Ez a marxizálás részben a marxista tételek meg nem emésztett vulgarizálásán, részben természetlen absztrakcióin nyugodott. A „marxizálóknak” a Kongresszuson is kifejezett álláspontja szerint többféle marxizmus van (a szocialista országok marxista társadalomtudományát ezzel összefüggésben többen valamiféle „kincstári” marxizmusnak tartják), és a gyakorlatban szinte mindenki megkereste a számára megfelelő „marxista” tételt. Itt jegyezzük meg, hogy Tom Bottomore, a Nemzetközi Szociológiai Társaság most megválasztott elnöke is a marxizmus pluralizálásának híve.

3. A Várnai Kongresszushoz képest erősödött a nyugati szociológia „radikalizálódása”. Az elméleti bizonytalansággal, a marxizáló tendenciákkal együtt az ún. kritikai szociológia is erőteljesen jelentkezett — kimondottan és az egyes előadások háttérében is. A polgári szociológia e változata tudatosan törekszik arra, hogy az ún. újbaloldali mozgalmak számára ideológiai bázisul szolgáljon. Mint ahogyan az újbaloldali mozgalom maga is, a vele összefüggésben levő ún. kritikai vagy radikális szociológia is határozottan szemben áll a szocialista országokkal, kritikája az ún. establishmenttel szemben lényegében nem tesz különbséget a szocialista és tőkés társadalompolitikai berendezkedések között.

Mint ahogy azonban az „újbaloldali” mozgalom egyik bázisa éppen az ún. akadémiai értelmiség és az egyetemi hallgatóság, nem meglepő, hogy az adott körülmények között éppen ebben a közegben kifejlődő szociológiában könnyen divattá válhatott ez a politikai magatartás és a hozzá fűződő ideológiai szemlélet. A kongresszuson is észlelhető volt azonban, hogy ez a fajta magatartás a harmadik világ képviselői között is tért hódít, éspedig a szocialista társadalmakkal szemben is.

A legkevésbé volt érezhető ez a „radikalizálódás” olyan szakszociológiai ágakban, ahol már az ún. kritikai szociológia sem talált termékeny talajra (pl. a jogszociológia, szervezetszociológia, tudományszociológia stb.), míg mások esetében, és itt elsősorban a politikai szociológiára gondolunk, a „radikalizálódás” folyamata gyakran népszerű témák leple alatt (mint pl. a részvétel kérdése a politikai döntésekben) már előrehaladottnak tűnik.

4. Szakmai szempontból a szocialista szereplést többnyire jóindulatúnak mondható várakozás előzte meg. Ezt a várakozást azonban a jelenleginél jobban is ki lehetett volna elégíteni. A szocialista országok szociológusai esetenkénti fellépésének hatékonyságát bizonyos tekintetben ugyanis a közeg nem teljes megértése korlátozta. Ez elsősorban abban nyilvánult meg, hogy nem mindig bontották fel a számunkra már természetesnek tűnő marxista társadalomelméleti igazságokat, és nem mindig a szocialista társadalom valóságos viszonyainak elemzéséből kiindulva közelítették meg ezeket. Ilyen szemrehányások egyébként kifejezetten érték is a szocialista szociológusokat, különösen akkor, amikor kimutatható volt, hogy társadalmunk valóságosan megindult, de még nem problémamentesen kiteljesedett folyamatait egyértelműen valóságosként jellemezték. Ilyen esetekben azonban előfordult — pl. a nők szocialista társadalombeli helyzetével kapcsolatosan —, hogy a vitában jelentős és látványos sikert elkönyvelve lehetett konkrétá tenni a felmerült probléma társadalmi összefüggéseit. Ez az eset is arra int azonban, hogy társadalmunk konkrét jelenségeinek elemzéseit elméleti általánosításokká fejlesztő előadások nem csupán szakmai sikert aratnak, de segítenek megértetni a szocialista társadalom jelenségeit is. Az elvont szintű fejtegetések ellenben legfeljebb jóindulatú elnézésre, és nem kommentált fogadtatásra számíthatnak. Kár, hogy a nemzetközi kutatásban való szocialista részvétel sem bontakozik ki még eléggé, sőt némi visszaesés is történt e téren.

Mindezzel együtt a szocialista szociológia torontói fellépése elég jónak mondható. Nagy számmal hangzottak el jó előadások, a vitában sokszor vezető szerepet játszottak a szocialista szociológusok, bár az is előfordult, hogy jó előadásának vitájában az előadó nyelvi hiányosságok miatt nem tudott teljesen hatékonyan részt venni. Az a tény, hogy a szocialista országok összefüggésében viszonylag nagy létszámot képviseltek, hogy csaknem minden szekcióban hatékonyan működtek közre (itt számunkra különösen nehezen tűrhető kivétel volt a politikai szociológia, ahol a szocialista jelenlét — a

marxista politikai szociológia jelenlegi szintjének megfelelően — alig volt hatékony), egyes üléseken pedig határozottan szocialista dominancia volt észlelhető — bár egy-két esetben nyugati résztvevők hiányában — mindenképpen jelentősen gazdagította a kongresszust. Végezetül megállapíthatjuk, hogy jóllehet ezúttal nem szocialista országban került sor a tanácskozásokra, a szocialista jelenlét kifejezett volt, a szocialista szociológia egyáltalán nem elhanyagolható tényezőként mutatkozott meg.

A magyar szociológusok a kongresszus 101 különböző rendezvényei közül összesen mintegy 49-en vettek részt. A plenáris ülések, 11 munkacsoport, 6 kerekasztal, 3 szimpózium, 3 különleges ülés, 4 ad hoc csoport és 18 kutatási bizottság munkáját követték figyelemmel. Így azt mondhatjuk, hogy a kongresszus összetevékenységeinek mintegy felét tudtuk átfogni és áttekinteni. A mennyiségi aránynál azonban még fontosabb, hogy az érdemleges munkaformák majd mindegyikét látogattuk és ahová nem jutottunk el, ott szakmai szempontból nem sokat veszítettünk.

18 magyar előadás hangzott el. Andorka Rudolf (3), Farkas János (1), Ferge Zsuzsa (3), Fukász György (2), Lick József (1), Kulcsár Kálmán (2), Szalai Sándor (2), Varga Károly (3), Vitányi Iván (1). (Ferge Zsuzsa előadásait távollétében ismertették.) 7 előadást írásos formában nyújtottak be, de ezek megvitatására nem került sor. (Huszár Tibor, Héthy Lajos—Makó Csaba, Szentpéteri István, Papp Ignác, Molnár László, Ágoston László, Nagy Emil.) Több küldöttünk — mintegy 10 esetben elnöki, vitavezetői, moderátori (vita-összefoglalói), panelista funkciókat is betöltött.

A megtartott előadások általában sikeresek voltak, de a küldöttség több tagja saját előadásának vitáján túlmenően is aktívan szerepelt, mások számára — különösen, akik először vettek részt ilyen méretű nemzetközi kongresszuson — az előadások és a viták hallgatása is jelentős tanulságokkal járt. A szereplő magyar szociológusok ismertté vagy még ismertebbé váltak, nemzetközi kapcsolataikat tovább építették, és ennek nyomán nem egy szociológusunk került be az egyes bizottságok újonnan választott vezetőségébe.

Az előadásokon és vitákon való részvételen túlmenően a magyar szociológia nemzetközi jóhírének fokozása szempontjából különösen szerencsés kezdeményezésnek bizonyult a Szociológia c. MTA folyóirat angol nyelvű különszámának kiadása, és a kongresszus résztvevői közötti szétosztás. A különszám általános áttekintést adott a magyar szociológiai kutatásokról, valamint kutatóhelyekről és ez rendkívül nagy érdeklődést váltott ki. Sikerült a szétosztást úgy megszervezni, hogy a szociológiai életben jelentős szerepet játszó kutatók hozzájuthassanak a különszámhoz. Teljes mértékben elfogyott a kivitt magyar előadások nyomtatott szövege is, annak ellenére, hogy a hivatalosan programba felvett előadások jelentős részét a rendezőbizottság is sokszorosította. Végül jó kezdeményezésnek bizonyult a szociológiai könyvkiállítás is — jóllehet kevés idegen nyelven megjelent magyar szociológiai

munkával rendelkezünk. A könyvkiállítás mintegy 140 darabból álló anyagát a kongresszus befejeztével a Torontói Egyetemnek ajándékoztuk.

A kongresszus alkalmával több fogadáson, baráti összejövetelen is nyílt arra lehetőség, hogy a szakmailag értékes személyi kapcsolatokat más országok szakembereivel a magyar szociológusok tovább ápolják és fejlesszék.

A jövő szociológiai kongresszusaira való felkészülés szakmai tanulságait az alábbiakban összegezzük:

a) A szocialista szociológiának — és köztük a magyarnak — saját társadalmunk konkrét viszonyainak konkrét elemzéséből kell kiindulni, és így kell eljutni elméleti következtetéseikig. Csak az ilyen előadások számíthatnak szakmai sikerre és csak így lehet egyúttal ideológiai hatást is elérni. Ennek érdekében a hazai szociológia szakmai és ideológiai felkészültségének szintjét tovább kell emelni.

b) Erőfeszítést kell tenni — más szocialista országokkal együtt — egyes elmaradott szakszociológiai ágak fejlesztése érdekében. Ilyennek tekintjük elsősorban a politikai szociológiát. Erőteljesebben kell folytatni a marxista szociológia elméleti és módszertani problémáinak kimunkálását.

c) A magyar társadalom szociológiai elemzésére építve a következő kongresszusra nem csupán a magyar szociológia, de a magyar társadalom főbb vonásait is bemutató idegen nyelvű kötetet kell szétosztani. Általános tapasztalat ugyanis, hogy a marxista szociológia eredményeit nemegyszer azért fogadja értetlenség, mert nem ismerik társadalmunk alapvető folyamatait jelenségeit, szerkezetét és szervezetét.

d) Szervezeti szempontból:

Szorgalmazni kell — az ISA VB szocialista tagjain keresztül —, hogy a kongresszus programja nagy vonalakban legalább egy évvel a kezdés előtt rendelkezésre álljon.

Biztosítani kell, hogy — témától függően — a szociológusokon kívül néhány más szaktudomány képviselői — pl. közgazdaságtan, politológia, a harmadik világ problémáinak kutatói — is helyet kapjanak a delegációban. Gyakran ugyanis az ilyen tudásanyag elengedhetetlen, annál is inkább, mert a nyugati világot is képviselik hasonló szakemberek.

A magyar szervezőbizottság munkájának át kell fognia a delegáció kiutazásával és részvételével kapcsolatos valamennyi teendőt.

Szervezeti kérdések²

a) *A Delegátusok Tanácsa*

A Delegátusok Tanácsa a Nemzetközi Szociológiai Társaság (ISA) legfelsőbb kormányzó szerve (magyar képviselője Szalai Sándor, helyettese

² E témakörre vonatkozó közlések Kulcsár Kálmán és Szalai Sándor feljegyzéseire támaszkodnak.

Kulcsár Kálmán). Az 1974. évi kongresszus alkalmából 46 tagországot mutattak ki, a képviselt országok száma azonban csupán 27–30 között mozgott. A Tanács legfontosabb feladata az új tisztikar megválasztása, az esetleges alapszabálymódosítási javaslatok feletti döntés, a következő kongresszus helyszínének, témájának megvitatása, és néhány más kérdésben való határozat volt. A felsorolt témákban a Tanács az alábbi eredményekre jutott:

Au új tisztikar

Elnök: Tom Bottomore (Anglia)
 Alelnök: Ulf Himmelstrand (Svédország)
 Abdel Malek (Egyiptom—Franciaország)
 Alain Touraine (Franciaország)

Végrehajtóbizottság:

Akinsola Akowowo (Nigéria)
 Michel Bassand (Svájc)
 Reuben Hill (USA)
 Guido Martinotti (Olaszország)
 Rankrisha Mukherjee (India)
 Mihail Rutkevics (Szovjetunió)
 Magdolna Sokolowska (Lengyelország)

A Kutatóbizottságok Tanácsa által delegált szavazati joggal nem rendelkező tagok a Végrehajtóbizottságban:

Joseph Ben-David (Izrael)
 Morris Janovitz (USA)
 Juan Linz (Anglia)
 Stefan Nowak (Lengyelország)

A végrehajtó titkár: Celine Saint Pierre (Kanada)
 helyettese: Kurt Jonassohn (Kanada)

Az ISA Titkárságának új székhelye: Montreal (Kanada)

Sajnálatos módon a vezetőség összetétele nem tekinthető kielégítőnek, mivel a szocialista országok elvesztették az eddigi egy alelnöki pozíciójukat és a VB-ben sem részarányos a képviseletük.

A választások kevésbé sikeres kimenetelét annak tulajdoníthatjuk, hogy a szocialista országoknak még kevés a tudománydiplomáciai tapasztalatuk és nem volt kielégítő a köztük levő együttműködés a követendő taktikát illetően.

b) Az *Alapszabálymódosításra* irányuló kísérletek a lelépő vezetés részéről elsősorban azt a célt szolgálták, hogy az adminisztráció nagyobb befolyást szerezzen a Társaság irányítására, másrészt a Kutatóbizottságok Tanácsa

által delegált tagok számának növelésével a szocialista országok arányát a jelenleginél kedvezőtlenebbül alakítsák a végrehajtóbizottságban. (A kutatóbizottságok vezetésében ugyanis zömmel nyugati szociológusok vesznek részt.)

A vita során éppen a magyar tanácstag (Szalai Sándor) mutatta ki a beterjesztett javaslatok eljárási szabályokat sértő jellegét, nemkülönben a mögöttük rejlő megfontolásokat. Felszólalásának eredményeként a Tanács a beterjesztett módosítási javaslatokat — egy-két jelentéktelen és számunkra közömbös szövegmódosítás kivételével — elvetette.

c) A következő kongresszus helyére nézve két javaslat érkezett: egy Spanyolországból, éspedig Barcelonára vonatkozóan, valamint a skandináv országokból, közelebről meg nem határozott északi egyetemi város (feltehetően Uppsala) jelölésével. A vita során a magyar képviselő javasolta, hogy a VB gondosan mérlegelje részben a hely sajátosságait, alkalmasságát, de azt is, hogy mennyire közelíthető meg a tagországok többségéből és a valutáris viszonyok, valamint a gazdasági helyzet összevetésével ténylegesen mennyire alkalmas a többnyire nem gazdag országokból származó küldöttek fogadására. A Tanács ennek megfelelően határozott azzal, hogy a VB a további javaslatokat a döntés előtt hozzászólás végett időben küldje meg a Tanács tagjainak.

Lényegében hasonló a helyzet a következő kongresszus idejével kapcsolatban is. Törekvések voltak ugyanis a négy éves intervallum megváltoztatására. A magyar képviselő és mások is rámutattak azonban arra, hogy az intervallum meghosszabbítása egyrészt nehezítené és elszegényítené a Társaság tevékenységét, másrészt illegálisan meghosszabbítaná és ellenőrzés nélkül hagyná a jelenleg négy évre megválasztott tisztikar munkáját. A magyar képviselő a regionális konferenciák gondolatát nem utasította el. Azzal nem érthetett azonban egyet, hogy ezekkel helyettesítsék a világkongresszusokat. Véglegesen ebben a problémában is a VB dönt majd, mint ahogyan a VB határoz a kongresszus fő témáját illetően is. (Eddig egy megfontolásra alkalmas javaslat érkezett: a fejlődés társadalmi problémái.)

A tudományos program vázlatos ismertetése³

A kongresszus fő témája — mint ismeretes — a tudományos-technikaⁱ haladás társadalmi összefüggéseivel volt kapcsolatos. Mintegy 18—20 rendezvény foglalkozott szorosán véve a fő témával és így — a rendkívül széles és gyakran diffúz kongresszusi tematika ellenére — lényegében sikerült elérni, hogy a tudományos-technikai fejlődés kérdései domináló szerepet játszanak. A szocialista országok szemlátomást fölényt vívtak ki ezen a területen. Sokkal komolyabban készültek fel az előadásokra és a vitákra és a marxizmus elméleti

³ A tudományos program ismertetésénél és értékelésénél a magyar delegáció tagjainak jelentését használtuk fel.

alapjainak birtokában lényegesen magasabb színvonalat mutattak fel, mint a polgári szakemberek. Egy sajátos elkülönülésnek is tanúi lehettünk. Voltak ugyanis olyan rendezvények a fő téma kapcsán, amelyekre a szocialista országok szinte kizárólagos jelenléte nyomta rá a bélyegét. Más témák esetében pedig fordított volt a helyzet. Így igazi konfrontáció nehezen jöhetett létre.

A plenáris ülések

Négy plenáris ülés volt a következő témákkal:

1. A tudományos-technikai forradalom társadalmi aspektusai.
2. A szociológusok a változó világban: megfigyelők vagy résztvevők?
3. A népesség változásai és a társadalmi fejlődés.
4. Az egyenlőség mint szociológiai téma: elméleti és empirikus kérdések.

A plenáris ülések színvonala volt talán a legalacsonyabb a kongresszuson. Kinyilatkoztatásszerű, absztrakt elméletieskedő vagy prakticista módon politizáló érdektelen előírások hangzottak el, amelyeket ily módon érdembevágó vita sem követhetett. Felmerül tehát az a probléma, hogy a plenáris ülések a jövőben használható munkaformát jelenthetnek-e, avagy mit kellene tenni ahhoz, hogy hatékonyabbá válhassanak?

Az üléseken *a tudományos-technikai forradalom társadalmi aspektusait* (Dahrendorf, Touraine stb.), *a szociológusok szerepét* (Casanova, Graciarena stb.) vizsgálták a változó világban. Számos más kérdéskörrel is foglalkoztak. Így pl. a társadalmi differenciálódás és integrálódás új formáival (Weselovszky Rutkevics, Kloskowska stb.), a technokrácia (meritokrácia) szemléletével; a hatalom struktúrájának és funkcióinak változásával, valamint a hatalom és privilégiumok, ill. a területi hatalmi rendszerek fejlődési perspektíváival; az új foglalkozások kialakulásával; az ipari vezetők, ill. a személyiség és az életmód kérdéseivel. A tudományos-technikai forradalom hatásával kapcsolatban vizsgálták még az öregkor szociológiáját; a fiatalok szociológiai problémáit; a munkamegosztás átalakulását; a szakszervezetek szerepének átalakulását; az asszonyok szerepének változását a munka és a család világában; valamint a technológiai újítás társadalmi következményeit. A TTF történeti helyéről és szerepéről elsősorban a szocialista kutatók tartottak előadásokat. P. N. Fedoszejev „A TTF társadalmi szignifikánsai”, R. Richta „A TTF és a társadalmi fejlődés kilátásai” címmel tárgyalták ezt a kérdést. Mindkét előadás eléggé deklaratív jellegű volt. A TTF-t különböző ismérvekkel a társadalmi termelőerők minőségi változásaként definiálták, amely a termelés szocializációjával (Fedoszejev) és számos újszerű humán közvetítéssel (Richta) olyan társadalmi problémákat indukál, amelyeknek radikális megoldása a szocializmushoz fut ki. A TTF „forradalmi motívumokat” vet fel (Richta). A szovjet előadásokban különös súllyal szerepelt a TTF helyének és szerepének a problémája a szocializmus konkrét történelmi folyamatában. Bizonyos

mértékig újszerű hangsúlyt jelentett az, hogy az előadók egyes mutatók (pl. a szellemi és fizikai munka, a város és falu közötti mai reális különbségek), valamint nemzetközi összehasonlító elemzések és a TTF várható reális kifutása alapján nem a kommunizmus szovjetunióbeli építésének formuláját emelték ki, hanem — amint N. N. Rutkevics előadásában szerepelt — azt, hogy „a jelenlegi feltételek között a szovjet társadalom belépett az érett szocializmus szakaszába”.

Az *egyenlőség téma* előadói: Herbert Gans (USA), Frank Parkin (Anglia), Vadim Szemjonov (Szovjetunió) között Ferge Zsuzsa is szerepelt, akinek „A társadalmi egyenlőtlenség nyomában. Egy szocialista ország szociálpolitikája” című előadását távollétében olvastuk fel. Ez az előadás méltán jó fogadtatást kapott. Parkin szovjetellenes ízű megjegyzéseire Szemjonov azonnal reflektált, de előadása inkább deklaratív jellegű volt.

A *Szociológusok a változó világban* c. kérdés vitája kapcsán I. L. Horovitz (USA) éles támadást intézett a szocialista országok ellen, de az ilyesféle hangok nem kaptak széles körű támogatást és lényegében elszigeteltek maradtak.

Érdeemes megemlíteni, hogy a fejlődő országok képviselőinél a legfontosabb kérdésekben antikapitalista és a marxizmushoz közelítő álláspontokat vehettünk észre. Ázsia, Afrika és Latin-Amerika küldötteinek jelenléte egyre fokozódik és többségük pozitív hatást gyakorol a nemzetközi szociológiai életre.

A munkacsoportok ülései

1. *Tudomány, technológia és a társadalmi differenciálódás és integrálódás új formái* (Magyar résztvevők: Andorka R., Ágoston L., Halay T., Balogh I.). E munkacsoport első ülését a társadalmi differenciálódás és integrálódás téma köré szervezte W. Weselovsky (Lengyelország). A második ülést Rutkevics (SZU) úgy szervezte, hogy a TTF-nek a szocialista társadalom struktúrájára (pl. SZU-ra, Lengyelországra) gyakorolt hatása domborodjék ki. A TTF hatását a munkásosztályra V. V. Kolbanovszkij és J. Kulpinska, az értelmiség összetételének és társadalmi arculatának változásait F. R. Filippov és R. Tursky tárgyalták. Ez az összehasonlító tárgyalási mód hasznosnak bizonyult. Jó alkalom nyílt a fejlettségi szintek összevetésére és a társadalompolitikai feladatok tisztázására.

A szocialista társadalmi struktúra fejlődésének legjellemzőbb vonásaként az előadók az osztályok és a rétegek egymáshoz való fokozatos közeledésének tendenciáját emelték ki. Ezt a folyamatot a TTF egyik oldalról előrehajtja, a munka jellege oldaláról viszont a foglalkozási struktúra változásaival újabb differenciálódást visz a dolgozók soraiba. Az előadások egyik domináns vonása a statisztikai módszer alkalmazása volt. A másik domináns vonásként a területi, iparági és üzemi szinten végzett empirikus kutatásokra

való támaszkodás jelentkezett (pl. munkaelemzések a munkás várható típusára vonatkozólag stb.). Erősödtek azok a következtetések, amelyek szakítottak azzal az illúzióval, mintha a közeledési tendenciák ellenére belátható időn belül a munkásság a mérnök és technikus színvonalára emelkedhetne. Figyelmet érdemelnek a társadalmi struktúra 1990-ig, ill. 2000-ig történő prognosztizálási kísérletei. Felmerültek fogalom problémák is, pl. „az egymáshoz való közeledés” és az „integráció” fogalmának tartalmi különbözősége vagy a „munkás értelmiségi réteg” (workers-intellectuals stratum) meghatározásának a problémái.

Az értelmiség társadalmi helyzetének megítélésében élesen ütközött egymással a marxista és a technokrata álláspont. B. Birnbaum (USA) és B. Berger (USA) az értelmiség szerepét propagandisztikusan szembeállították a munkásosztály vezető szerepével. Érdekesebb, újszerű koncepciót M. Crozier (Franciaország) előadásában lehetett felfedezni. Crozier abból indult ki, hogy a társadalom „önkormányzása” és a szakemberek helyzete és természete merőben ellentétesek egymással. A szakemberek egyes csoportjai ún. külön privilégiumokkal és érdekekkel rendelkeznek, amelyeket csak más értelmiségi csoportokkal való harcban képesek érvényesíteni. Ez a tendencia ellene mond az öngazgatás megvalósíthatóságának. A vélt kiút, az „igazi forradalom” valami újfajta racionalitás, amely a technokraták viselkedési modelljének és társadalmi elismerésének az átalakítására irányul.

2. *A hatalmi rendszer funkciói és változásai* (Magyar résztvevők: Vészi B., Halay T., Balogh I.).

E munkacsoportban az alábbi kérdéseket vitatták meg: A hatalom struktúrája a fejlett tőkés országokban (Kaplan, Volkov); hatalom és privilégiumok az iparosodó társadalmakban a különböző politikai rendszerek fennállása esetén; a területi hatalmi szervezetek fejlődési lehetőségei (Eugen Pusic, Veljko Bus, Jugoszlávia); a burzsoá gazdasági-politikai érdekek és az állam (Andrew Beveridge, USA és mások) az ifjúsági mozgalmak problémái; a tudomány forradalma és a hatalom kérdései (Rudi Šupek, Jugoszlávia, Michael Burton, USA és mások).

A kialakuló vitákban a leíró jellegű, külsődlegesen összehasonlító pozitivistá tendenciáktól a radikálisan egyenlősítő álláspontokig sokféle nézettel lehetett találkozni. Feltűnt R. Šupek felszólalása, aki óvta a fiatal országokat a központi bürokrácia és a technokrácia megerősödésétől és ajánlotta csodaszzerűen a jugoszláv öngazgatást. Felszólalásai többször szovjetellenes felhanggal hangzottak el. A legpozitívabb Volkov (SZU) szereplése volt, aki a demokratikus intézmények és a tudomány követelményeinek az igazgatásban való érvényre juttatása együttes megvalósítását fejtegette.

3. *Tudomány, technológia és az új foglalkozások* (Magyar résztvevő: Andorka R.). Az üléseken nagy súllyal szerepeltek szocialista szociológusok. Az első ülés szervezője R. Girod (Svájc), a másodiké V. S. Szejnjonov (SZU),

a harmadiké A. Sarapata (Lengyelország) volt. Szemjonov, Anasz és Weselovszky előadásai emelkedtek ki, amelyek a társadalmi struktúra változásának fő tendenciáiról szóltak a Szovjetunióban és Lengyelországban. Weselovszky és Slomczynski ama tételét, hogy a mai Lengyelországot nagyfokú státusz inkonzisztencia jellemzi, s hogy ez a társadalmi egyenlőség felé való előrehaladás útja, részletesen megvitatták. Sarapata, O. Mandić (Jugoszlávia), előadásait kell még megemlítenünk. Andorka „Új foglalkozások a mai szocialista mezőgazdaságban” címmel tartott előadást.

4. *Tudomány, technológia és az oktatási problémák* (Magyar résztvevő: Fukász György). Általában nemzeti beszámoló hangzottak el arról, hogy milyen módon kapcsolódik össze a TTF az oktatás és nevelés kérdéseivel (Osavkova, Bulgária, Cseharin, SZU). Mások vitaindító előadásokat tartottak: Gelpi (Olaszország), A. Meyer (NDK), Liszovszki (SZU). A szovjet Babasov összehasonlító kutatásokat javasolt. Fukász (Magyarország), Kloskowska (Lengyelország) a téma kutatásának interdiszciplináris fontosságát vetették fel.

5. *A tudományos és technológiai politika szociológiája* (Magyar résztvevők: Szalai S., Farkas J.).

E munkacsoportban megvitatták a tudományos és technológiai politikák szociológiáját: Gvisani (SZU), Jahiel (Bulgária), Babasov (SZU), Oszipov (SZU), Szalai (Magyarország) előadásai kerültek ismertetésre. Az ülésre a szocialista országok fölénye volt a jellemző. Egy másik ülésen a kormány szerepét vizsgálták a tudománypolitikában. Itt viszont szocialista előadó nem akadt. A harmadik ülés, amelyen a tudományos és műszaki politikák nemzetközi dimenzióit kellett volna megbeszélni, érdektelenség miatt elmaradt.

6. *Társadalmi kapcsolatok és személyiség-problémák a technológiai társadalomban* (Magyar résztvevők: Szecső T., Hunyady Gy., Lick J.). A központi helyet a személyiség társadalmi viszonylatai foglalták el. Több referátum érintette a személyiség fogalom marxista értelmezését. Figyelemre méltó kísérlet történt arra, hogy kijelöljék a személyiség tanulmányozásának helyét a szociálpszichológiában (E. V. Solohova). Kitűnt, hogy az értékek és attitűdök egyéni rendszere a személyiség fontos jellemzője (M. Rokeach, V. A. Jadov). A vitában kifejeződött az a „meglepetés”, hogy a marxizmus klasszikusainak tételei konkretizálhatók, ugyanakkor vitatták, hogy a szocialista referátumokban gyakran nem különül el világosan a társadalmi tényfeltárás és a pszichológia normatív szempontja.

Az itt elhangzott Lick-előadás, amely az alkotó tevékenység és a TTF kölcsönhatását tárgyalta, vitát váltott ki, amelyre a magyar delegátus kielégítően megválaszolt.

A marxista és a polgári nézetek jó konfrontációja alakult ki (pl. a személyiség osztálymeghatározottsága és más kérdésekben). A vita — bár nem

volt nagy a tudományos értéke — pozitív eredményeket hozott a marxista pozíciók számára.

7. *Gazdasági vezetés, vállalkozói magatartás és gazdasági fejlődés* (Magyar résztvevő: Ágoston L., Halay T., Balogh I.).

Itt főképpen az értelmiség problémái kaptak helyet, nem túl magas színvonalon. Ezt a témát az 1. sz. munkacsoport harmadik ülésén például sokkal kielégítőbben tárgyalták meg.

8. *Az öregkor szociológiája* (Magyar résztvevő: Cseh-Szombathy L.). E munkacsoportban foglalkoztak az öregeknek a társadalomban való integrálódásának kérdéseivel; a nyugdíjazásnak az öregekre gyakorolt hatásával; egyes országok nyugdíjrendszereivel. Az ülések nem sikerültek, vita nem alakult ki.

A 13. munkacsoportban tárgyalták a *nők változó foglalkozási és családi szerepét* (Magyar résztvevők: Cseh-Szombathy L., Molnár L.). Rendkívül nagy érdeklődés jellemezte az üléseket. Az összejevetelek színesek, hangulatosak, nem túlformalizáltak voltak. A 71 előadás közül sajnos csak 5 került ki a szocialista országokból. Holott nagyon sok pozitív hivatkozás történt a nőkérdés szocialista megoldásaira. Magyarországra is hivatkoztak. (A gyermekgondozási segélyre pozitívan, az abortuszra negatívan.) Kiemelkedő volt Sokolowska (Lengyelország) előadása. A feminista álláspont érzékelhetővé vált, ami abban is kifejeződött, hogy e csoportból indult el az ISA eljárási szabályait sértő kezdeményezés a vezetőség átalakításáról a nők növekvő részvétele mellett. Az előadásokban és a vitákban négy fő álláspont nyilvánult meg: *a*) a „posztindusztriális” társadalom elméletére épülő nézetek, *b*) a feminista álláspont, *c*) az ultrabaloldali felfogás és *d*) a marxista szemlélet. Ezt számos nyugati kutató is vallotta (Sheila Allen, Claudia Koonz, Mino Vianello és mások.) Harcsev (SZU), H. Kuhrig (NDK), H. L. Parsons (USA), F. Goaverts, A. Michel, O. Buric, I. Korte, R. L. Blumberg és mások előadását kísérte különösen nagy figyelem. Cseh-Szombathy L. hozzászólt ahhoz a kérdéshez, hogy a nők miért hajlandók elfogadni a nemi diszkriminációt.

14. *A technológiai újításokkal járó problémák a fejlődő országokban* (Magyar résztvevő: Ágoston L.). Itt főleg a harmadik világ megoldatlan kérdései szerepeltek különböző vetületekben: a tradicionalizmus és a túlzott „modernség” káros következményei (S. N. Nandy), a tervszerűség szükségessége a fejlődő országokban, a szocialista stratégia kérdései, a technikai adaptáció problémái.

Kerekasztalok

A 2. sz. kerekasztal a *társadalmi indikátorok szerkesztésének kérdésével foglalkozott* (Magyar résztvevő: Andorka R.). Az üléseket G. Oszipov (SZU) és R. Parko (USA) szervezték. Oszipov, Kolbanovszkij, Bolgov (SZU), Osavkov

(Bulgária) ismertették, hogy országaik nagy jelentőséget tulajdonítanak a társadalmi jelzőszámok rendszere kifejlesztésének. F. Andrews (USA), A. Campbell (USA) elsősorban pszichológiai alapokra helyezett jelzőszámokra helyezték a hangsúlyt. A szocialista szakemberek felfogása ettől annyiban tér el, hogy inkább az objektív mutatókra támaszkodnak. Andorka R. arról beszélt, hogy a társadalomstatisztikai adatokat hogyan használják fel hazánkban a tervezésben.

4. *Az értelmiség és a hatalom:* Az értelmiségyszociológia felé (Magyar résztvevők: Vitányi I., Kelemen J.). Ez az összejevetel tudományosan alig értékelhető. Az előadások és a hozzászólások egy részében rossz értelemben vett politikai szempontok domináltak. Több kelet-európai emigráns és S. M. Lipset (USA) — főleg kelet-európai és szovjet példákra utalva — az értelmiség elit jellegét és a hatalommal szembeni kritikai funkcióját emelték ki. (Pl. Szolsenyicin-ügy.) A Gella, Helena Znaniecki Lopata és mások pedig — politikailag ugyan korrektül, — de az értelmiséget intellektuális-morális beállítottság oldaláról tárgyalták. Az értelmiség és hatalom viszonyát a manheimi értelemben vett független értelmiségi csoport létezésével és kritikai funkciójával vélik megoldhatónak. Az elnök nem engedte meg Kelemen Jánosnak, hogy ismertesse Huszár Tibor előadását. A vitában tudománytalan és gyakran provokatív álláspontok kerültek kifejezésre.

5. *Az élet minősége* (Magyar résztvevő: Szántó M.). A megnyitó előadást H. T. Dreitzel (NSZK) készítette. Szerinte az „élet minősége” inkább politikai, mint szociológiai fogalom. W. Bell (USA) ezzel a nézettel vitatkozott, mondván, hogy megindultak a próbálkozások e fogalom dimenzióinak megállapítására és megkezdődtek már az empirikus kutatások is. A megközelítésnek van egy értékoldala és egy politikai aspektusa. Glézermann (SZU) azt bizonyította, hogy az önmegvalósítás nem kerül ellentmondásba a közösségi értékekkel. Nagy sikert aratott M. P. Mehedlov fiatal szovjet szociológus, aki egy empirikus kutatásból származó érdekes modellt rajzolt fel. A modell kulcskategóriái az életmód és az életstílus voltak. A szocialista országok képviselői azt hangsúlyozták, hogy az élet minősége problémakörének leglényegesebb faktora a termelés. Az érvek súlyát azonban csökkentette, hogy azonosították a szocialista társadalmat az élet minőségét reprezentáló ideális társadalommal. A polgári kutatók arra hívták fel a figyelmet, hogy a metodológiai kérdéseket kell tisztázni annak érdekében, hogy beinduljanak az összehasonlító kutatások. A központi problémának az értékrendet tekintik.

A 9. sz. összejevetelen Szalai Sándor tartott bevezető előadást és elnökölt, amelyen a *nemzetközi kutatás nehézségeit vitatták meg a társadalomtudományban*. A vita széles körű volt és sok tekintélyes szakember vett benne részt. (Kiemelkedett Jadov — SZU — szereplése.) Politikailag komoly értéke volt annak, hogy a kelet-nyugati szociológiai kutatás együttműködésének nemzetközi problémáit és továbbfejlesztésének feltételeit éppen a szocialista előadók

vetették fel kezdeményezően. Egyetlen „újbaloldali” résztvevő jelentéktelen felszólalásától eltekintve a nyugati résztvevők is pozitívan járultak hozzá a vitához.

10. *Az iskolarendszer funkciói* (Magyar résztvevő: Farkas J.). A vita-indító előadás szerepét Ferge Zs. előadása töltötte be. A kibontakozó vitában a következők vettek részt: Martinotti (Olaszország), Smelser (USA), Chitnis (India), Moscati (Olaszország), Green (USA). Főleg az iskola funkciói és a társadalmi szükségletek összefüggése került a vita középpontjába. Chitnis, Moscati, Corvalan (Chile), Zelan (USA), Cummings (USA) kapcsolódtak még a vitához önálló referátumaikkal. Az összejevetel moderátoraként Farkas J. foglalta össze a vitát.

Szimpoziumok

Ezek közül mindössze a 2. sz. (*A szociológiai ismeretek episztemológiája*), valamint a 4. sz. (*A döntési folyamatok vizsgálata*) szimpóziumnak volt magyar résztvevője Szecskő T., Hunyady Gy., Kelemen J., illetve Makó Cs., Papp I. és Szentpéteri I. személyében.

Az episztemológiai kérdéseket a szociológiai megismerés szintjei és a szociológiai megismerés értékei címen vitatták meg. Színvonalas vita alakult ki a marxista és a nyugati szociológusok között. Dobrianov (Bulgária) mint elnök és Andrejeva (SZU) mint szekcióelnök és előadó nagyon színvonalasan látták el feladatukat. Az előadásokban nagy hangsúlyt kapott a dialektika nélkülözhetetlensége, valamint a pozitívizmus kritikája. Andrejeva a marxizmus szellemében igényelte, hogy a szociológus ne csak a társadalmi folyamat objektív logikáját, hanem a folyamatban saját szerepét is tudatosítsa, mint-hogy ez tudása minőségével legszorosabban összefügg. Szerinte a tárgyyszerű tudományos megismerés az értékelő állásfoglalást is magába foglalja. Az értékelő állásfoglalás hitelét mindennél jobban szolgálja a tárgyyszerű meg-alapozottság, a tudományos szakszerűség.

A döntési folyamatok vizsgálatánál szó volt a politikai döntésre ható tényezőkről. Érdekes volt a lengyel Podgorecki hozzászólása a döntések hatékonysági feltételeiről és Crozier szereplése a döntést meghatározó tényezőkről.

Különleges ülések

A 17 rendezvény közül mindössze hármon vettek részt magyar kutatók. Molnár L. részt vett a *szociológiai kiadók tanácskozásán*, Lick J, Balogh I., Knopp A., Molnár L., Varga K. a *tudásszociológiai ülésen*, Kulcsár K., Papp I. és Szentpéteri I. pedig a jog oktatásával kapcsolatos problémák megvitatásán. Utóbbin a magyar referátumot Kulcsár K. tartotta. A vitában (J. Ladinsky,

W. Kaupen, C. Campb ellés az elnöklő R. Traves) kifejtették, hogy a jogszociológia elmélete eklektikus jellegű, mivel az általános társadalomtudomány és a politikai tudomány elméletéből származik. Aláhúzták, hogy a jogszociológia oktatása országonként heterogén és szakadék van az elmélet és a gyakorlat között. A jogi foglalkozások kérdését is elemezték a társadalmi foglalkozások változásával összefüggésben.

Ad hoc csoportok

A 18. ad hoc csoport közül az alábbiak munkájában vettünk részt: 2. sz. *Elképzelések a világról 2000-ben.* (Ágoston L.) — A vita vezetője J. Galtung (Norvégia) azt a reprezentatív felmérést ismertette, amely az UNESCO támogatásával 10 országban folyt a fiatalok körében a 2000 év megítéléséről. Galtung szerint az alacsonyabban fejlett országok — függetlenül társadalmi berendezésüktől — optimistán, a fejlettebbek pedig pesszimistán ítélik meg a perspektívákat. Főleg a harmadik világ képviselői vitatták Galtung állításait. Megnyilvánult az a tény, hogy a marxizmusnak sok barátja és híve van a harmadik világban. A columbiai Orlando Falls-Borda pl. igen képzett marxistaként mutatkozott be. A főbb vitakérdések a következők voltak: milyen tényezők szignifikánsak a jövőre nézve; hogyan lehet ezeket a tőkés manipulációs jelenségektől elkülöníteni; egyedül a technika determinálja-e a jövőt; nem az ellentmondások tőkés megoldatlansága váltja-e ki a pesszimizmust?

Az 5. sz. csoport az *elidegenedési elmélettel és a probléma kutatásával* foglalkozott. (Magyar részről Lick J., Ágoston L., Halay T., Balogh I. követték nyomon a vitát.) A következő kérdések vetődtek fel: az elidegenedés és az ifjúság; az elidegenedés és a munka kapcsolata; Marx és az elidegenedés. A vita résztvevői: D. Aberbach (USA), Olsen (USA), P. Archibald (Kanada), Rasmussen, Piccone, Bottomore (Anglia), P. Ludz (NSZK). A problémát a politikai közömbösség, a filozófia, a pszichológia és az ismeretelmélet oldaláról egyformán felvetették.

10. sz. összejövetel az *időmérleg-problémákkal* foglalkozott. (Varga K. és Cseh-Szombathy L. vettek részt rajta magyar oldalról.) A metodológiai kérdések megvitatásakor is kitűnt, hogy a csoport törzstagjai régről ismerik egymást, s így az ülések kötetlen légkörben, termékenyen zajlottak le. A felszólalások így nem voltak formálisak. Feldheim az időmérleg technikának a társadalmi indikátorok kidolgozásánál való alkalmazásáról tartott előadást. Claude Javeau olyan kérdéseket vetett fel, amelyek a magyar kutatókat is érdeklik. Volt egy olyan csoport is, amelyik e területen újoncnak számít. Cseh-Szombathy L. felszólalásában a munkacsoport két része közti távolságot igyekezett csökkenteni. A régi tagok által kifejtett módszertani aggályokat viszonyította ugyanis a vizsgálatok eredményei és hiányosságai együtteséhez.

Kiemelte azokat a pozitívumokat, amelyek más technikákkal szemben fennállnak.

Két újdonság volt észrevehető. Az egyik az időmérlegadatok felhasználásának erősödő tendenciája a társadalmi tervezésben (NDK, Kanada). A másik az időmérleg kvalitatív aspektusa iránti érdeklődés. (Lengyel, angol és belga kezdeményezések.) Varga K. is e témakörben tartott beszámolót.

A 12. sz. *Művészetszociológiai* ülésen Kelemen J., Vitányi I. és Fukász Gy. vett részt a magyar delegációból. A vita tükrözte azokat a bizonytalanságokat, amelyek a művészetszociológiát mint tudományos diszciplínát egészében jellemzik. Vitányi I. előadása nemzetközileg is útmutató módon világos elképzelést vázolt fel a művészetszociológia tárgyáról és kutatási módszereiről. Barbu (Anglia) durván támadta a marxista művészetfelfogást. Az összejövetelen a pozitivista, a strukturalista és a szemiotikai, valamint a filozófiai irányzat jelentkezett. A kialakult vitában L. del Grasso Destreri (Olaszország), Plotnyikov (SZU) és Vitányi I. képviselte a marxista álláspontot. Az elméletek és a módszerek terén a marxista pozíciók egyébként is igen kedvezőek. Felmerült az a javaslat, hogy önálló kutatási bizottságot hozzanak majd létre a művészetszociológusok.

Kutatási bizottságok

1. sz. *Fegyveres erők és a társadalom*. (Magyar résztvevő: Nagy E.) A szekcióban „A fegyveres erők és a törvényesség válsága” és „A TTF társadalmi és katonai következményei” c. témákat vitatták meg. A következő érdekesebb előadások hangzottak el: V. K. Konopljov (SZU): A TTF a hadügyben és ennek társadalmi következményei; M. Janowitz (USA) A katonai intézmények és az állampolgárság viszonya az ipari társadalmakban; J. von Doorm (Hollandia): A hadsereg és a törvényesség válsága, R. D. Smith (Anglia): A háborúk társadalmi következményei; K. Horowitz (USA) A kubai kommunizmus „militarizálódása”; Nagy E. (Magyarország) A tömegkommunikációs eszközök szerepe a katonák politikai szocializációjában; S. A. Tyuskevics—P. A. Zsilin (SZU) A TTF hadügyi érvényesülésének történelmi elemzése; stb.

Az előadásokat követő vitában időnként heves összecsapásokra került sor a polgári és a marxista álláspontok között. A marxista pozíciók jelentős fejlődése kézzelfoghatóan megmutatkozott.

A Kutatási Bizottság új interdiszciplináris folyóiratot fog Chicagóban kiadni „A fegyveres erők és a társadalom” címmel.

Az új elnökség továbbra is Janowitz irányítása alatt fog működni. Tyuskevics (SZU) alelnök, Michalik (Lengyelország) az elnökség tagja lett.

Nagy Emil a fenti szekción kívül még részt vett két kerekasztal munká-

jában is (1. sz. Válságban van-e a szociológia?, 8. sz. A nemzetközi feszültségek és a leszerelés).

3. sz. *A közösségek kutatása* (Magyar résztvevő: Vitányi I.). A community kifejezés mögött valójában községi, települési, helyi önkormányzati problémák megvitatása húzódik. Jobbára előadások hangzottak el, politikailag nem kiélezetten.

A 6. sz. *Családszociológiai Kutatási Bizottság* ülésén Cseh-Szombathy L. vett részt rapportóri minőségben. Megbeszélték a családban bekövetkezett olyan változásokat, amelyek a család szocializáló szerepét befolyásolják. Két előadás érdemelt mindössze figyelmet: Alex Inkeles és Karan Miller tanulmánya, amely a családok modernizálódását mérő skálát mutatott be, és Fred L. Strobeck előadása, amely szociálpszichológiai szempontokra hívta fel érdekesen a figyelmet. A kétféle megközelítés összecsapása azonban elmaradt. Más üléseken egy-egy kutatást részletesen mutattak be. Pl. Irving Tallman a kísérleti módszer alkalmazásáról számolt be. Marwin Sussman egy nemzetközi összehasonlító vizsgálatot ismertetett. Foglalkozott a bizottság az interdiszciplináris családszociológiai kutatásokkal, valamint a férfi és női szerepek változásaival is.

A 9. sz. bizottság az *újítási folyamatok és a társadalmi változás kérdéseit* tárgyalta (Magyar résztvevő: Varga K.). Himmelstrand keltett jó benyomást a kommercializálódó mezőgazdaságnak a szegények és a gazdagok közötti szakadék szélesítésére irányuló hatásáról és az ezzel kapcsolatosan lehetséges politikai döntésekről. Az ülészen a fejlődő országok baloldali értelmiségének szemlélete volt a legerősebb. A munkacsoport egységesen foglalt állást Fiedrichs prognosztikai tanulmányával szemben, amely Kína növekvő szerepét bizonygatta. Varga Károly részleteket olvasott fel egy tanulmányából és arról beszélt, hogy a modernizációs elméleteknek a konvergencia elméletektől való különbségét explicitté kell tenni.

A 11. sz. *jogszociológiai ülésen* Kulcsár K., Papp I. és Szentpéteri I. képviselte a magyar szociológiát. A jogszociológia elméleti kérdéseivel foglalkozó előadásokra az útkeresés volt a jellemző. (Munkacsoport jött létre a probléma kutatására A. Podgorecki lengyel kutató elnöksége alatt.) Masaji Chiba (Japán) előadása volt kiemelkedő a jogfilozófia antropológiai megalapozásáról. Michalowska (SZU) a rendszerelmélet lehetőségeit tárgyalta a jogelméletben. A. Reisz (USA) a szervezetelmélet jelentőségéről beszélt a jog számára. Chamblis (USA) a kontraktualizmus (szerződések) vizsgálatát szorgalmazta. Aubert (Norvégia) arról beszélt, hogy a jog helyettesíthető más intézményekkel is. Szocialista részről két lengyel előadás hangzott el: Maria Los a rendszer, a szervezet és az egyén konzisztenciájáról, Podgorecki a társadalmi kontroll fokairól beszélt. Egy másik ülésen a jog hatékonyságának, valamint a jog és a szervezetek viszonyának problémáját tárgyalták. J. E. Freedman (USA), T. Raiser (NSZK), W. Ewan (USA), Kudrjavcsó-Kazimircsuk (SZU), Kulcsár

K. (Magyarország). A bírói döntési folyamat és alternatívák problémájával foglalkozó ülésen arról volt a legérdekesebb előadás, hogy milyen tényezők hatnak közre abban, hogy a gazdasági szervezetek a bírói eljárás helyett a döntőbíráskodást választják (Blegvad, Dánia). A bizottság megtárgyalta a deviáns magatartás összehasonlító megközelítésének kérdéseit is. Goldschmidt (Dánia) és L. Taylor (Kanada) előadásai voltak e témakörben a legjobbak. A bizottság munkájában fokozódik az elmélet és a nemzetközi vizsgálatok iránti érdeklődés.

A 12. sz. *Szabad idő szociológiája* téma vitáján Fukász Gy. és Szántó M. vettek részt magyar részről. A Bizottság foglalkozott a szabad idő helyzetével az iparilag fejlett országokban, a szabad idő és a sport összefüggéseivel, a szabad idő és az életmód kapcsolataival, valamint a szabad idő problémájával a nyugdíjas korban. Az ülések — amelyeken az előadások domináltak — tudományosan új eredményeket nem hoztak. Fukász Györgyöt beválasztották a Bizottság vezetésébe. Az új elnök: Phil Bosserman.

14. sz. *A tömegkommunikáció szociológiája* (Magyar résztvevők: Szecskő T., Hunyadi Gy.). A bizottság négy témát tárgyalta: a kommunikáció episztemológiája és elmélete; új utak a kommunikációkutatásban; kommunikáció és társadalmi kérdések; nemzetközi kommunikáció. A tematikai spektrum nagyon széles és heterogén volt. Érdembeli viták ezért nem alakulhattak ki. A bizottság súlyos válságban van, mert más nemzetközi szervezetek eredményesebben működnek e terület kutatásában és magukhoz vonzzák a kutatókat is (AIERI, WAPOR, IBI).

18. sz. *Szervezetek szociológiája* (Magyar résztvevők: Gyenes A., Papp I., Szentpéteri I., Makó Cs.). A bizottság számos témát tűzött napirendre. A szervezetelmélet helyzete és alkalmazása (Argyris, Blau, Crozier, Hage). A vitában hangsúlyozták, hogy új szintézisre van szükség a szervezetszociológiában. A szervezetek nemzetközi kutatása téma keretében Direnzo problémafelvetése volt érdekes a személyiség és a politikai szervezetek összefüggéseiről. A szervezet és környezete, szervezeten belüli viszonyok témakörben Aldrich a környezetet mint szervezeti hálózatot tárgyalta. Hage felvetette, hogy a környezeti viszonyokat nem elég csupán szociológiai elméleti vonatkozásban vizsgálni, hanem azt össze kell kapcsolni a történeti helyzettel is. A szervezeti döntéshozatalról és a szervezeti hatalomról szóló témában Barry előadása volt kiemelkedő.

19. sz. *Politikai szociológia* (Magyar résztvevő: Vészi B.). Az összejöveleken a politikai-tudományos megközelítés dominált a korábbi szociológiai helyett. Az empiria szinte teljesen hiányzott. Olyan kérdéseket vitattak, mint a hatalom átalakulása és konszolidálása, az állam és a gazdaság, vallás és politika. Az előadások színvonala alacsony volt, felületes politikálásnak hatott többségük. Denics (Jugoszlávia) szovjetellenes érveléssel érvelt az öngazgatási modell mellett, mondván, utóbbi — és nem a sztálinista modell — biztosítja a politikai rendszer életképességét.

21. sz. *Szociálpszichiátriai szociológia* (Andorka R. vett részt az ülésen.). Itt a társadalmi struktúra és a személyiség összefüggését beszélték meg. H. B. Kaplan a deviancia általános elméletét próbálta igazolni egy kutatás alapján. Kleiner-Parker a kiscsoportokkal való kapcsolat erőssége és a pszichoszociális sérültség közötti kapcsolatot mutatták ki. Micklin és Garces az elidegenedés társadalmi hátterét vizsgálták. M. Robins érdekes előadást tartott a Vietnámban harcolt amerikai katonák heroin-addikciójáról.

A 24. sz. *Tudományszociológia* (Magyar résztvevők: Szalai S., Farkas J.). A bizottság nagy érdeklődése mellett érdekes kérdéseket vitatott meg átlagos színvonalon: újabb trendek a tudományszociológia kutatásában (R. Klima, NSZK; M. Mulkay, Anglia; A. Jamison, Svédország); a tudománypolitikai trendek összehasonlítása (panellisták: N. Stehr, Kanada; S. Blume, Anglia; Katz, USA; Farkas, Magyarország); a tudományos fejlődés kognitív és társadalmi struktúrája; a tudomány és más intézmények összefüggései; a tudományszociológia mint diszciplína; az empirikus tudományszociológiai kutatások megvitatása. A fenti kérdések megvitatása során S. G. Solomon (Kanada), H. Steiner (NDK), T. Huff (USA), L. Dandurand, N. C. Mullins (USA), Farkas J. és Varga K. (Magyarország), Jahiel (Bulgária), Krohn (Kanada) léptek fel előadással. A bizottság elnöklésétől visszavonult Mertont Ben-David váltotta fel.

25. sz. *A nemek szerepei a társadalomban* (Magyar résztvevő: Molnár L.). A témát a 13. sz. Munkabizottság értékelésénél már érintettük. A két rendezvény tematikája ugyanis meglehetősen összemosódott.

A 26. sz. *Ökológiai szociológia* (Magyar résztvevő: Andorka R.). A témakör itt némileg bizonytalan volt. A bizottság magja a különböző területeregységek fejlettségét faktoranalízissel kutatókból állt. A vándorlás, közlekedés, városiasodás, helyi közigazgatás és a környezetvédelem kérdéseit vitatták meg. Érdekes faktorelemzési vizsgálatokról számolt be C. G. Janson (Svédország), M. Bassand (Svájc), F. Swetsser, R. C. Fried, H. Toune.

27. sz. *Szociolingvisztika* (Magyar résztvevő: Kelemen J.). Az alábbi szekciókban dolgozott a bizottság: a nyelvre vonatkozó népszámlálási adatok; a hivatalos kormányzati és nemzetközi nyelvek; a nyelv és a vallás; a nyelv a neveléstudományokban; a beszédaktus elmélet; az etnometodológia és a makroszociolingvisztika; az industrializáció, urbanizáció és a nyelv; a nyelvi tervezés; a nyelv és a nemzeti identitás; katalán szociolingvisztika; chicano szociolingvisztika; a nyelvészociológia mind diszciplína. A felsorolás is mutatja, hogy ma még meglehetősen bizonytalan, mit is kell szociolingvisztikának nevezni. Két megközelítés volt kiemelhető: az egyik a nyelvészet, a másik a szociológia oldaláról közeledett a vizsgált jelenséghez. Mindkettőnek megvan a jogosultsága.

30. sz. *Társadalmi rétegződés* (Magyar résztvevő: Andorka R.). Itt az etnikai és osztálystruktúrával, valamint a különböző osztályok politikai állás-

foglalásával kapcsolatos előadások hangzottak el. Kiemelkedett J. Rex (Anglia) dolgozata, amely az etnikai csoportok (vendégmunkások) proletarizálódásával foglalkozott. Többször is felmerült a gondolat, hogy az osztálystruktúrát a fejlett kapitalista országokban nem lehet csupán egy országra koncentrálva vizsgálni. A társadalmi mobilitás kérdése szintén az érdeklődés középpontjában állt. Ezen belül nagy az érdeklődés a nemzetközi összehasonlítások iránt. Az a tendencia, hogy a mobilitást meghatározó tényezők között egyre nagyobb súlyt helyezzenek a strukturálisakra és ne helyezték előtérbe az egyénieket. Ez elsősorban az európai kutatók körében erősödő szemlélet.

32. sz. *Munkaszociológia* (Magyar résztvevő: Makó Cs.). A bizottság az alábbi fő témacsoportokat vitatta meg: Technológiai-tudományos haladás és a munka jelentősége; technológiai-társadalmi tervezés és vezetés. A munkaszociológiai kutatásoknak még ma is központi témája a munkával való elégedettség vizsgálata. A kapott eredmények azonban ellentmondások (F. Herzberg, Jadov, A. A. Kissel, R. Stollberg; NDK). A szovjet kutatásokban a meghatározó szerepet az elégedettséget befolyásoló általános társadalmi-gazdasági feltételek játsszák. Egy másik központi kérdés a munkaszervezet, a szervezeti struktúrák vizsgálata (O. Durand, M. Brossard, M. Maurice). A technológiai változó szervezetmeghatározó szerepét francia, szovjet, dán előadók emelték ki. Az újjáaválasztott vezetőség összetétele: elnök: J. Kulpinska, alelnök: V. A. Jadov, titkár: M. Maurice.

*

Összefoglalóan megállapítható, hogy a VIII. Szociológiai Világkongresszus összetételében, tematikájában, színvonalában meglehetősen heterogén volt. Az alábbi fő tendenciákat vehettük észre: fokozódik a kispolgári szociológia elméleti bizonytalansága; a nagy polgári iskolák szétesőben vannak; a marxizmus pozícióit a szocialista országok képviselői tovább erősítették, a marxizmus erőteljesen terjed a kapitalista országokban és különösen a fejlődő országokban; ugyanakkor a marxizmus meghamisításával is találkozunk; megnövekedett igény van az elméleti szintézisre, mert az empirikus kutatások és az elméleti munka nincs még szerves összhangban egymással (szűk empirizmus és elvont elméletieskedés egyaránt található); ugyanakkor módszertani előrelépés látható, mivel fokozódnak a szociológiával szemben a tervezési igények (matematikai, statisztikai, közgazdasági megalapozottság növekszik); a módszertechnikák tapasztalatcseréje előrehaladt; megélénkült a kutatási együttműködés a kapitalista és a szocialista országok között; bizonyos kérdésekben azonban elmaradt a konfrontáció, helyette szeparálódási tendenciák mutatkoztak; a szocialista országok nem általános, hanem konkrét beszámolóikkal érték el legnagyobb sikereiket; bár a nyelvi-kommunikációs nehézségek némileg összezavarják a valódi értékrendet stb. A világkongresszus hatalmas méretei már nagyon megnehezítik a szervezést és rontják a szakmai sikerességet is.

Ezért felmerül olyan lehetőségek jövőbeli számbavétele is, mint pl. ágazati és probléma-, valamint regionális kongresszusok szervezése.

A világgongresszuson a magyar szociológusok mértéktartó szerénységgel, jól előkészített tanulmányokkal helytálltak. Növekvő elismerésünket jelzik azok az igények, amelyek tudományos összejövetelek magyarországi megrendezése iránt mutatkoztak pl. Jogszociológiai Kutatási Bizottság konferenciája, Tudományszociológiai Kutatási Bizottság ülése, Nemzetközi Kutató Csoport ülése. (A II. Nemzetközi Szabad Idő és Művelődési Konferencia ülésére — amelynek előkészületi megbeszélései Torontóban folytak — már sor is került a közelmúltban Budapesten.)

A kongresszus legfőbb tanulsága az, hogy közelebb kerültünk az élenjáró szociológiai színvonalhoz és hosszabb ideig tartó előkészülettel, még jobb szervezéssel a jövőben tovább erősíthetjük a magyar szociológia növekvő nemzetközi tekintélyét.

VÉDJEJY A FEJLŐDŐ ORSZÁGOKBAN*

VIDA SÁNDOR

A fejlődő országok¹ pozitív védjegyjogának feltárása nem okoz különösebb gondot. A föld valamennyi országának védjegyjogát feldolgozó kézikönyvek kötelességszerűen kitérnek a fejlődő országokra is. Ezekben a védjegyjog bemutatása szigorúan pragmatista: azt a célt szolgálja, hogy az iparilag fejlett tőkésországok érdekelt körei a fejlődő országok védjegyjogáról megfelelően tájékozódhassanak. Kézenfekvő, hogy e pozitivista célzatú ismertetések nem a fejlődő országok érdekében íródtak, s távol is áll tőlük, hogy a fejlődő országok sajátos problematikáját, illetve annak védjegyjogi vetületeit elemezzék.

Valamivel tovább mentek ennél az utóbbi időben a nemzetközi szervezetek. A Szellemi Tulajdon Világszervezete, illetve elődje annak idején egyrészt komoly erőfeszítéseket tett a fejlődő országok kádereinek iparjogvédelmi képzése érdekében (afrikai, valamint ázsiai iparjogvédelmi szemináriumok),² másrészt a fejlődő országok szakemberei bevonásával védjegy-törvény-mintát dolgozott ki és tett közzé,³ amely a tapasztalatok szerint az érdekelt országok-

* A jelen cikk a *Max Planck Institut für ausländisches und internationales Patent-, Urheber- und Wettbewerbsrecht*ben (München) végzett tudományos kutatómunka eredményeként készített azonos című tanulmány bevezető fejezete.

¹ Fejlődő országokon lényegében azt a 97 országot értjük (e szám nem végleges, figyelemmel a portugál gyarmatok folyamatban levő önállóvá válására), amely az ENSZ, ill. annak szakosított szervei előtt annak deklarálja magát, amelyek egymást kölcsönösen fejlődő országnak ismerik el, s amelyeket így a nemzetközi „communis opinio” annak tekint. Így az UNCTAD legutóbbi, Santiago de Chilében tartott (1972) Világkereskedelmi Konferenciáján a következő 97 ország lépett fel egységesen mint fejlődő ország:

Afganisztán, Algéria, Argentína, Bahrain, Barbados, Bolívia, Botswana, Brazília, Burma, Burundi, Butan, Ceylon, Ciprus, Chile, Costa-Rica, Csád, Dahomey, Dél-Korea, Dél-Vietnam, Dominika, Egyenlítői-Guinea, Egyiptom, Elefántcsontpart, El-Salvador, Ecuador, Etiópia, Felső-Volta, Fidzsi-Szigetek, Gabon, Gambia, Ghana, Guatemala, Guinea, Guayana, Haiti, Honduras, India, Indonézia, Irak, Irán, Jamaica, Jordánia, Jugoszlávia, Kamerun, Katar, Kenya, Khmər Köztársaság, Közép-afrikai Köztársaság, Kolumbia, Kongó, Kuba, Kuwait, Laosz, Leotho, Libanon, Libéria, Líbia, Malgas-Köztársaság (Madagaszkár), Malawi, Malaysia, Maldív Köztársaság, Mali, Marokkó, Mauritánia, Mauritius, Mexikó, Nepál, Nicaragua, Niger, Nigéria, Pakisztán, Panama, Paraguay, Peru, Ruanda, Sierra-Leone, Swáziföld, Szaúd-Arábia, Szenegál, Szingapur, Szíria, Szomália, Szudán, Tanzánia, Thaiföld, Togo, Trinidad és Tobago, Tunézia, Uganda, Uruguay, Venezuela, Jemen, Jemeni Népi Demokratikus Köztársaság, Zaire és Zambia.

² La Propriété Industrielle 1963. 190 old.; u.ott 1966. 55. o.

³ Model Law for the Developing Countries on Marks, Trade Names and Acts of Unfair Competition. Genf. BIRPI-kiadás. 1967.

ban megfelelő visszhangra is talált. E törvéyminta azonban szigorúan kodifikációs célokat szolgál, ezért sok vonatkozásban (különösen a licenciaszerződésekre gondolunk) kellőképpen tükrözi ugyan a fejlődő országok sajátos igényeit, a dolog természeténél fogva azonban a törvéymintából csak közvetett következtetések vonhatók le a védjegynek a fejlődő országokban betöltött vagy betöltendő gazdasági funkcióira nézve.

A multilaterális nemzetközi szerződések előkészítése alkalmával azonban ennek a biztató kezdeményezésnek már nyoma sem található: a fejlődő országok érdekeinek számbavétele fel sem merül. Példa erre a Nemzetközi Védjegyrajstromozási Egyezmény,⁴ amelynél a fejlődő országok igényeinek feltárására még csak komolyabb kísérlet sem történt.⁵

Bármelyik aspektusát vizsgáljuk is ezért a védjegynek, illetve a védjegyjognak a fejlődő országokban, mindenképpen be kell ismernünk, hogy a fejlődő országok társadalmi-gazdasági viszonyainak és a védjegynek e környezetben betöltött szerepét, funkcióját eddig nem tárták még fel. Nézetünk szerint mindenekelőtt néhány alapvető kérdés tisztázása szükséges, nevezetesen

— vajon egyáltalán van-e igény a fejlődő országokban a védjegyekre nézve, vagy várható-e belátható időn belül ilyen igény felmerülése?

— hasonló-e a védjegy értékelése a fejlődő országokban a szabadalomhoz (amely utóbbiban több fejlődő ország neokolonialista eszközt, illetve a piac feletti uralom kapitalista eszközét látja)?

— vajon a fejlődő országok infrastruktúrájára figyelemmel a védjegyek ezekben az országokban egyáltalán van-e valamiféle gazdasági szerepe, vagy lehet-e ilyenrel számolni?

Kézenfekvő, hogy e kérdéseknek alapvetően gazdasági jelentőségük van és hogy valójában csak ezek pozitív megválaszolását követően érdemes magukat a védjegyjogi kérdéseket vizsgálat tárgyává tenni.

E gondolatmenet alapján szükségesnek látszik annak feltárása, hogy a fejlődő országokban a védjegy

- a) a kereskedelemben milyen szerepet játszik,
- b) az iparosítással kapcsolatosan milyen szerephez jut.

I. A védjegy a fejlődő országok kereskedelmében

Mind a szocialista országok, mind a fejlett iparú tőkésországok áruikat védjeggyel ellátva hozzák forgalomba a fejlődő országok piacain. Ez a magatartás természetesnek hat.

⁴ Trademark Registration Treaty. Elfogadta az 1973. évi bécsi diplomáciai konferencia.

⁵ E sorok szerzője a TRT előkészítésének ezt a módszerét annak idején bírálta és megfelelő feltáró-elemző munkát javasolt az AIPPI Végrehajtóbizottságának. Vö. *Vida*, International Registration of Trademarks. In AIPPI-Proceedings (Hungary) 1. szám (1971) 76 o. E javaslatot annak idején az UNIDO Magyar Nemzeti Bizottsága is magáévá tette, s az UNIDO Titkárságánál előterjesztette.

Hanyagoljuk most el azt a kérdést, hogy a védjegyek, különösen a szóvédjegyek milyen értéke van ezekben az országokban, ahol a lakosság jelentős része írástudatlan. Mi a helyzetet ehelyütt a fejlődő országok belső viszonyai szempontjából vizsgáljuk.⁶

A védjegyek a fejlődő országok kereskedelmében betöltött szerepét elemeznünk véleményünk szerint csak akkor lehetséges, ha a védjegyek esetleges alkalmazásának, illetve mellőzésének előkérdéseként a fejlődő országok bel- és külkereskedelmének általános feltételeit vizsgáljuk meg.

1. A kereskedelem helyzete és perspektívái a fejlődő országokban

Kézenfekvő, hogy a fejlődő országok egész gazdasági tevékenysége, s azon belül a kereskedelem intenzitása is alatta marad az iparilag fejlett országokénak.

A fejlődő országok kereskedelmi pozíciójának javítását szolgáló intézményes, szervezett intézkedésekre való törekvés az UNCTAD működésének kezdetétől, illetve annak első Világkereskedelmi Konferenciájától számíthatók. A szovjet irodalom ezzel kapcsolatosan a KGST-országok által a fejlődő országoknak nyújtott erkölcsi támogatásra utal. A szocialista és a fejlődő országok együttes erőfeszítései arra irányulnak, hogy a nemzetközi kereskedelemben való mindenféle diszkriminációt felszámolják, s ezáltal a fejlődő országok pozícióját megváltoztassák. Az UNCTAD Világkereskedelmi Konferenciáin a fejlődő országok képviselői a vezető tőkésországok diszkriminációs eljárásaira számos és megcáfolhatatlan példát hoztak fel. A diszkrimináció elsősorban a hátrányos kereskedelmi feltételekben jelentkezett, továbbá a magas vámok megállapításában, s nem utolsósorban a fejlődő országokból való behozatal importkvótáiban is.⁷

E körülményeket a kapitalista országokban is elismerik, természetesen enyhébb kifejezésekkel. A gazdasági együttműködés korábbi minisztere az NSZK-ban — *Eppler* — annak idején azt mondta, hogy a mezőgazdaság legmodernebb ágai a legtöbb fejlődő országban exportra dolgoznak. Ezek olcsó nyersanyaggal látják el az ipari országokat: élelmiszerekkel, trópusi élvezeti cikkekkkel, növényi és bányászati alapanyagokkal. Ezzel szemben az ipari késztermékek többségét importálniuk kell, mindenképp a beruházási javakat.⁸

⁶ A fejlődő országokban 700 millió írástudatlan él. Még az élenjáróakban is, mint pl. Mexikóban, a fővárosban a földalatti vasút megállít a szavak mellett jelképek is ábrázolják (állatok, égitestek, szerszámok stb.) annak érdekében, hogy a tömegközlekedési eszközöket az egész lakosság igénybe tudja venni.

⁷ *Tjulpanov*, Politische Ökonomie und ihre Anwendung in den Entwicklungsländern. Frankfurt/M. (Fordítás oroszról) 1972. 150 o.

⁸ *Eppler*, Wenig Zeit für die Dritte Welt. Stuttgart—Berlin—Köln—Mainz. 1971. 65. o.

A fejlődő országok nyomása — amelyet a szocialista világ is támogatott — a helyzet felülvizsgálatára készítette az ENSZ-et. A hatvanas évek végén a fejlődő országokról több értékes tanulmány és elemzés készült, amelyek többkevesebb részletességgel kitértek a fejlődő országok kereskedelempolitikájára is.

a) *A Pearson-jelentés*

A fejlődő országok kereskedelmi problémáinak feltárását célzó dokumentumok közül a következőkben a Pearson-jelentés⁹ néhány megállapítását ismertetjük. E dokumentum tárgyalását indokolja, hogy azt egyrészt az egész világon nagy figyelemmel tanulmányozták, másrészt, hogy a *Pearson-jelentés* az ENSZ Világbank megbízásából készült. Ez utóbbinak pedig a fejlődő országok finanszírozása vonatkozásában különösen fontos szerep jut és annak magatartása ezért mind a fejlődő országok, mind az iparilag fejlett országok tekintetében figyelemre méltó.

A fejlődő országok kereskedelméről a *Pearson-jelentés* alapvető végkövetkeztetése úgy hangzik, hogy a fejlődő országok hosszú távon csupán más országokkal folytatott kereskedelmük fejlesztése útján tudják annak lehetőségét, illetve a lehetőség fokozását biztosítani, hogy az importot hazai termékekkel helyettesítsék, és olyan feltételeket tudjanak kialakítani, hogy gazdaságuk külföldi pénzügyi támogatás nélkül is meg tudjon felelni korunk igényeinek.¹⁰

A *Pearson-jelentés* először is a *nyersanyagokkal* kapcsolatos kereskedelempolitikai helyzetet tárja fel. Ezek a hatvanas évek végén a fejlődő országok exportjának 90%-át alkották. Ezen túlmenően a fejlődő országok mintegy felénél az export 50%-át egyetlen nyersanyag képezte, a fejlődő országok háromnegyed részénél az export 60%-át három nyersanyag alkotta.

A nyersanyagokat a jelentés a következő csoportosításban tárgyalja:

a) trópusi élvezeti cikkek — kávé, kakaó, tea —, amelyek termelése természeti adottságok következtében jelentős ingadozásoknak van kitéve és az exportot mind az áringadozások, mind az árcsökkenések érzékenyen érintik,

b) ipari nyersanyagok — gumi, juta, gyapot és farost —, amelyek vonatkozásában a fejlődő országok formailag monopolhelyzetben vannak ugyan, e nyersanyagok exportját azonban nehezíti a helyettesítő és műanyagok tömeges gyártása,

c) a föld méhének kincsei (pl. foszfát, gáz, kőolaj), amelyekből külön kategóriát képeznek az ércék (réz, cink, ólom), ezek exportja ugyancsak gyakran szenved a szélsőséges árváltozásoktól.¹¹

⁹ Partners in Development, Report of the Commission on International Development. L. B. Pearson. New York—Washington—London. 1969.

¹⁰ *Pearson* id. mű. 80. o.

¹¹ Az 1973/74. évi olajválság óta a kőolaj vonatkozásában néhány fejlődő ország javára mindenesetre változás állott be, olyannyira, hogy az USA legharciasabb körei most már „olajháborúval” fenyegetőznek.

d) trópusi élelmiszerek, mint például nádcukor, rizs, zsírok és olajok, dohány, gabona, hús és tejtermékek, amelyek közül néhánynak exportja (rizs, zsírok, olajok) a fejlődő országok számára rendkívül jelentős.

A fejlődő országok exportja növelésének kilátásai — eltekintve az ipari országok azon hajlandóságától, hogy exportkorlátozásait mérsékeljék — elsősorban attól függ, hogy a különböző fejlődő országok milyen mértékben képesek termékeik minőségét és versenyképességét javítani.

A továbbiakban a fejlődő országok *kész- és félkész-árutermeléséről* beszélve, a jelentés azt mondja, hogy a tapasztalat ezen országok feldolgozóiparának növekedését mutatja. Az 1960—1966 közötti időszakban a kész- és félkészáru export növekedési üteme 12,7% volt. Mind több és több fejlődő ország lépett fel kész- és félkészáru termékek exportőreként. Az utóbbi években elsősorban az élelmiszeripar, a textil- és ruházati ipar, valamint a bőripar terén nőtt ezen országok exportjának jelentősége.

Az iparcikkek exportja terén azonban a fejlődő országok többféle nehézségbe ütköznek:

— azok 30%-a tekintetében mennyiségi korlátozások állnak fenn: a gyapot és az abból előállított ruházati cikkek, az élelmiszeripar termékei tekintetében a legtöbb ipari ország beviteli korlátozásokat léptetett életbe. Ezekkel kapcsolatban nem szabad arról megfeledkezni, hogy a gyapot és az abból készült textíliák a fejlődő országokban rendkívül fontos cikkek,

— az iparilag fejlett országok vámstruktúrájának bizonyos fajtái ugyancsak nehézséget okoznak. Ezek ugyanis sok esetben szintén hátrányosan különböztetik meg a fejlődő országok iparcikkeinek importját. Előfordul az is, hogy az egyébként is gyenge bevételű fejlődő országokkal szemben alkalmazott vámtételek jelentősen magasabbak, mint a fejlett ipari országokkal szembeniek — mondja a jelentés.

E megállapítások a fejlődő országoknak az iparilag fejlett országokba irányuló exportjára vonatkoznak. A fejlődő országok egymásközi kereskedelme — amelyet a *Pearson*-jelentés ugyancsak tárgyal — viszonylag alacsony, az egymásközi kereskedelmi forgalom még egyötödét sem képezi ezen országok teljes külkereskedelmi forgalmának. E vonatkozásban az élelmiszerek képezik a legfontosabb exportcikkeket, ezek a forgalom egyharmadát, a tüzelőanyagok ennek további egynegyedrésztét, az ipari termékek exportja pedig valamivel kevesebbet, mint az egész export egynegyedét teszi. A pénzügyi intézkedések fizetési egyezmények és kereskedelmi intézkedések is elhanyagolják, sőt gyakran diszkriminálják a szegény fejlődő országok egymásközi külkereskedelmét. Ezért a fejlődő országok külkereskedelempolitikája bizonyára még hosszú időn át az ipari országokra orientált marad — mindja a *Pearson*-jelentés.¹²

¹² *Pearson* id. mű 82. o.

b) Az ENSZ fejlesztési stratégiája

Párhuzamosan a *Pearson*-jelentés, valamint más hasonló elemző dokumentumok kidolgozásával¹³ az ENSZ Gazdasági és Szociális Tanácsa (ECO-SOC) ugyancsak Bizottságot hozott létre, amely azt a feladatot kapta, hogy következő tízéves időszak fejlesztési koncepcióját dolgozza ki (Preparatory Committee for the Second United Nation's Development Decade). Ez a Bizottság a fejlődő országok kezdeményezésére jött létre, de munkáját csak a kapitalista országok képviselőivel hetekig folytatott tárgyalások eredményeként létrehozott kompromisszumos megállapodás alapján tudta megkezdeni.¹⁴

A Bizottság által az ENSZ második fejlesztési dekádjának fejlesztési stratégiájára kidolgozott javaslatot az ENSZ fennállásának huszonöt éves jubileuma alkalmából tartott Közgyűlés, 1970. október 24-én a 2626 (XXV) sz. határozattal, ünnepélyes formában, ellenszavazat nélkül, elfogadta.¹⁵

Az ENSZ Közgyűlés határozatával megállapított *fejlesztési stratégia* az első olyan gazdaságpolitikai, szociálpolitikai és fejlesztéspolitikai okmány, amelyre a világ valamennyi népe, faji, politikai, rendszerbeli, vallási hovatartozóságra, életszínvonalára és hagyományaira tekintet nélkül megállapodott. A Bizottság jelentését végleges formába foglaló *Dubay* (India) a Közgyűlésen méltán hangsúlyozta, hogy a „Stratégia” egyike azon kevés, az ENSZ Alapokmányának elfogadása óta létrejött történelmi okmányoknak, amely döntő lépést jelent a fejlődő országok érdekében végzett nemzetközi tervezésben.¹⁶

A „Stratégia” a fejlődő országok külkereskedelmének előmozdítását szolgáló intézkedések számára bizonyos elsőbbséget biztosít. Ez arra a megfontolásra vezethető vissza, hogy ezen országok gazdasági fejlődéséhez szükséges import növelése hosszú távon csak az exportbevételek megfelelő növelésével finanszírozható.

A „Stratégia” 21–26. cikke a nyersanyagok kereskedelmének fejlődését tárgyalja, aholis az utolsó cikk kimondja, hogy a fejlődő országoknak a világpiacon való résztvételére jobb lehetőséget, valamint versenyképes termékeik fokozottabb mértékben való értékesítésére megfelelő lehetőséget kell biztosítani.

¹³ Világ-Foglalkoztatottsági Program, Világ-Irányelvek a mezőgazdaság fejlesztésére, Jackson-tanulmány, Tinbergen-féle javaslatok.

¹⁴ A szocialista KGST-országok a Bizottság munkájában szolidaritási okokból nem vettek részt (mivel azok közül az országok közül, amelyek az ENSZ-nek nem tagjai, csupán az NSZK vehetett részt, az NDK azonban nem), a Közgyűlésen azonban természetesen a határozati javaslatra szavaztak. — Az együttműködés mértékére és módszerére vonatkozó elképzeléseiket, valamint a fejlődő országokkal szembeni felelősségről vallott felfogásukat 1970. szeptember 21-én külön okmányban rögzítették.

¹⁵ Egyedül a Dél-Afrikai Köztársaság tartózkodott a szavazástól.

¹⁶ *Timmmer*, Können und Wollen. Die Strategie für das zweite Jahrzehnt der Entwicklung. Stuttgart. 1972. 91. o.

A fejlődő országokban előállított különböző nyersanyagok exportjának döntő előfeltétele a versenyképesség. Ez alatt a magunk részéről mindenekelőtt a megfelelő minőséget és árat értjük. A versenyképességnek ezeket az alapvető követelményeit nézetünk szerint szerencsésen egészítheti ki az áruk individualizálása (többek között védjegy, csomagolás), valamint a kereskedelmi propaganda.

Az a körülmény, hogy a magunk részéről a nyersanyagok versenyképességét hangsúlyozzuk, semmiképpen sem jelenti azonban, hogy más, fontos, a „Stratégiában” említett körülményt figyelmen kívül hagyhatónak tartanánk, mint például azt a körülményt, hogy a trópusi élvezeti cikkeket számos ipari országban magas fogyasztói (forgalmi) adó terheli. Minthogy azonban e tanulmány célkitűzése a védjegyek használatával kapcsolatos kérdések vizsgálata, ez a magyarázata, hogy a versenyképesség vonatkozásában is hangsúlyozzuk a megkülönböztető megjelölések jelentőségét.

A félkész- és késztermékekkel folytatott kereskedelem tekintetében a „Stratégia” 31. cikke azt mondja, hogy a fejlődő országok ilyen tárgyú exportjának diverzifikálása különösen fontos. Ezáltal ugyanis ezen országoknak a nemzetközi kereskedelemben való részvétele olyan javak segítségével fokozható, amelyek exportja a fejlődő országoknak érdekében áll. Ha e vonatkozásban a stratégia nem is hangsúlyozza a versenyképességet, ez a követelmény e tekintetben is kézenfekvő.

A „Stratégia” ismertetett részei a kapitalista ipari országokról beszélnek. A „Stratégia” 38. cikke azonban ugyanezeket az elveket, illetve célkitűzéseket a KGST-országok tekintetében is kimondja, nevezetesen

- nyersanyagok importja a fejlődő országokból,
- a fejlődő országokban előállított kész- és félkésztermékek importjának növelése.

Az OECD (ENSZ Kereskedelemfejlesztési Szervezete) tanulmányában felállított prognózis szerint várható, hogy a KGST-országok az 1968—1980 közötti időszakban évi 8—9%-kal emelik a fejlődő országokból származó importjukat, s hasonló mértékű exportfejlesztést terveznek a fejlődő országok is.¹⁷ Ugyanakkor nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy a KGST-országokba a tőke nem áramlik vissza a fejlődő országokból, mivel ezekben a szocialista országoknak sem leányvállalatuk, sem üzemi érdekeltségük nincs. Ezért a fejlődő országokból történő import növelése a KGST-országok számára sokkal nagyobb megterhelést jelent, mint az iparilag fejlett kapitalista országok számára.

A „Stratégia”, mint már eddig is láttuk, nemcsak az iparilag fejlett kapitalista és a szocialista országok számára állít fel magatartási szabályokat,

¹⁷ Meyer—Seul—Klingner, Die zweite Entwicklungsdekade der Vereinten Nationen. Düsseldorf 1971. 73. o.

hanem a fejlődő országok számára is. E vonatkozásban megemlítendő még a „Stratégia” 35. cikke, amely szerint a fejlődő országoknak fokozottan kell törekedniük olyan intézkedések megtételére, amelyekkel kereskedelmük fejlesztését előmozdíthatják. Ezen véleményünk szerint elsősorban az export-képesség növelését kell érteni.

c) Az UNCTAD és a kereskedelem fejlesztése

Az ENSZ huszonötödik, jubileumi közgyűlésén elhatározott fejlesztési stratégia végrehajtása, legalábbis ami annak a fejlődő országokkal folytatott kereskedelem fokozásáról szóló célkitűzéseit illeti, elsősorban az ENSZ Világkereskedelmi Konferenciájának (UNCTAD) feladatát képezi. Ezért az ENSZ e szakosított szervének munkájáról szükséges a továbbiakban röviden megemlékeznünk.

Az UNCTAD 1972. évi Világkereskedelmi Konferenciájára való felkészülés jegyében, 97 fejlődő ország képviselői a limai miniszteri értekezleten (1971) részletes akcióprogramot fogadtak el. Ennek az export fejlesztésére vonatkozó része azt az igényt támasztja az iparilag fejlett országokkal szemben, hogy nyújtsanak műszaki és pénzügyi segítséget, nevezetesen segítsék:

i) a fejlődő országok termékei exportjának perspektíváira vonatkozó tanulmányok és kutatások, beleértve a kereskedelmi információk folyamatos cseréjét,

ii) a fejlődő országok termékei szabványosítását, tárolását, tervezését és az export minőségének ellenőrzését szolgáló tervek kidolgozását,

iii) nemzetközi vásárok szervezését a fejlődő országok termékei exportjának fokozása érdekében;

iv) káderek és szakértők oktatási programjának kidolgozását és alkalmazását a fejlődő országok kereskedelmének fejlesztése érdekében;

v) hatékony intézkedések megtételét, nemzetközi intézmények létrehozását a fejlődő országokból származó import növelése céljából.¹⁸

E célratörő limai akcióprogram részletesen foglalkozik a nyersanyagok exportjának problémáival, a késztermékek és félkésztermékek exportjának kérdéseivel, s minthogy az az UNCTAD főtitkárának bevezetőjével jelent meg, több mint a fejlődő országok egyszerű kívánságlistája.

Az UNCTAD Világkereskedelmi Konferenciáján (1972. Santiago de Chile), a szervezet főtitkára *Pérez Guerrero* a nemzetközi kereskedelem fejlesztése legfontosabb feladatainak felsorolásakor a nyersanyagárak stabilizálását, valamint az iparilag fejlett országok kapuinak megnyitását szorgalmazta a fejlődő országok termékei számára, javasolta továbbá a vámtarifák és a fejlődő

¹⁸ UNCTAD, Conférence des Nations Unies sur le Commerce et le Développement. Troisième session, Santiago (Chili) I. köt. 420. o.

országok exportját akadályozó egyéb tényezők felszámolását annak érdekében, hogy az utóbbiak áruikat a világpiacon megfelelően tudják elhelyezni.¹⁹

Figyelemre méltó a Szovjetunióknak az UNCTAD Világkereskedelmi Konferenciáján (1972) elhangzott az a nyilatkozata, amely szerint ez az ország 1975-ig megkésztéri a fejlődő országokból importált fogyasztási cikkek vásárlását, elsősorban szöveteket, kötöttárukat, konfekciótermékeket, cipőket vásárol importra, de növeli a kőolaj, földgáz, vegyipari és fémipari termékek, valamint a fémfeldolgozóipar termékeinek vásárlását is. A Szovjetunió nyilatkozata a fejlődő országokkal való kereskedelem fejlesztésére számos további konkrét kötelezettségvállalást is tartalmaz.²⁰

A fejlődő országok gazdasági helyzetének lényeges és gyors változása — amint azt a példák mutatják — valójában hatékonyan csak önerőből történhet, ott, ahol erre a lehetőség fennforog. Négy-öt fejlődő ország kőolajkincseire tekintettel, az utóbbi években lényegesen tudta saját helyzetét javítani, ugyanakkor viszont természeti katasztrófák (aszály, árvíz, földrengés — az ezekkel kapcsolatos éhínség) legalább ennyi fejlődő országot ugyanilyen mértékben sújtott, ezeknél kifejezett visszaesés következett be az ENSZ „Stratégia” elfogadása óta.

Ezért a nemzetközi kereskedelem fejlesztése a fejlődő országok döntő többsége számára változatlanul a legfontosabb feladatok egyikét képezi, miértis úgy véljük, különös figyelmet érdemel az UNCTAD szakértői által készített kereskedelemfejlesztési prognózis²¹ néhány megállapítása. E prognosztikus tanulmányban közzétett táblázatok kombinációja alapján a fejlődő országok globális (tehát valamennyi fejlődő országot felölelő) exportfejlesztésének kilátásai a következőképpen körvonalazhatók:

Fejlődő országok: exportja

	Érték billió dollárban (1960)			Az exportstruktúra százalékaránya		
	1969	1980		1969	1980	
		Variáns 1	Variáns 2		Variáns 1	Variáns 2
Élelmiszerek	12,4	16,9	17,8	26	15	16
Mezőgazdasági nyersanyagok	7,4	10,6	11,5	14	10	10
Ásványi kincsek (tűzelőanyagok nékül) és fémek	3,8	6,0	6,4	10	7	6
Tűzelőanyagok	17,3	48,1	51,6	38	51	47
Ipari termékek	7,4	20,8	23,8	12	17	21
Összesen:	48,3	102,4	111,0	100	100	100

¹⁹ UNCTAD id. mű. I. köt. 398 o.

²⁰ UNCTAD id. mű I. köt. 451. o.

²¹ Trade Prospects and Capital Needs of Developing Countries during the Second United Nations Development Decade (TD/118/Supp. e/Rev. 1) New York 1972.

Az UNCTAD szakértőinek prognózisa szerint tehát a fejlődő országok exportja fokozásának mintegy négyszereződésével lehet számolni. Persze a prognózis globális jellegére tekintettel bizonyos országok vonatkozásában az export értékének tízszeresére növekedését is jelentheti, másoknál viszont a jelenleginek a felére való csökkenését, így tehát csak nagyon hozzávetőleges támpontot szolgáltat.

Ezen felül nagyon alapos aggályunk van arra nézve, hogy a fejlődő országok exportjának növekedése továbbra is relatív marad, más szóval az iparilag fejlett országok exportja továbbra is sokkal gyorsabb ütemben fog növekedni, mint a fejlődő országoké. Így már most is az a helyzet, hogy a fejlődő országok részesedése a világkereskedelemben 1960-ban 21,3% volt, s ez a szám a relatív fejlődés ellenére 1970-re mégis 17,6%-ra csökkent. E degresszív folyamat a fejlődő országok limai (1971) prognózisa szerint tovább folytatódik.²²

E körülmények minden jószándékú embert arra kell, hogy késztesse, hogy a fejlődő országok kereskedelme fokozásának eddig még fel nem tárt útjait kutassa.

d) *Vámelőírások következményei az európai és amerikai szocialista és tőkés országokban*

Mint már szó volt róla, az exportpiacokon érvényben levő vámelőírások jelentős szerepet játszanak a fejlődő országok exportjának előmozdítása vagy fékezése vonatkozásában.

A különböző szocialista és kapitalista országok ezzel kapcsolatos magatartását csak néhány példával kívánjuk szemléltetni.

A *Szovjetunió* az UNCTAD első Világkereskedelmi Konferenciája (1964) után eltörölt minden olyan vámot, amely a fejlődő országok exportja számára akadályozó tényező lehetne. Ennek következtében az 1964–70 közötti időszakban a fejlődő országokból való import kétszeresére emelkedett.

Csehszlovákiában és *Magyarországon* vámpreferencia-rendszert vezettek be, a fejlődő országok exportja számára (1972), s az *Európai Közös Piac* országai ugyanezt egy évvel korábban (1971) ugyancsak bevezették.

Ezzel szemben az *Amerikai Egyesült Államok* képviselője az UNCTAD harmadik Világkereskedelmi Konferenciáján kijelentette, hogy az USA nincs abban a helyzetben, hogy a fejlődő országok számára vámpreferenciákat tudjon biztosítani.²³

²² UNCTAD id. mű I. köt. 410 o.

²³ *Lipovecz*, A fejlődő országok készáruexportja. *Külgazdaság* 1973. 375 o.

Nem szükséges különösebb magyarázat annak megértéséhez, hogy a vámpreferenciák rendszere a fejlődő országok külkereskedelmi tevékenységének fejlesztése vonatkozásában döntő szerepet játszik.

2. Védjegyek használata a fejlődő országok külkereskedelmi tevékenysége során

Amint láttuk, a fejlődő országok elsősorban nyersanyagokat exportálnak, rövid távon ez a helyzet aligha változik. A szocialista irodalom ezzel kapcsolatban azt mondja, hogy az export gyorsan és viszonylag egyszerűen növelhető a hagyományos áruk vonatkozásában. A kávé, kakaó, gyapot, sisal, juta, bizonyos bányászati termékek, valamint néhány más áru termelése és exportja a második világháború után rövid idő alatt megnőtt. A nemzetközi monopóliumok számára ennek következtében megnyílt a lehetőség, hogy a fejlődő országok termékei értékesítésének esélyeit a kapitalista világpiacon jelentős mértékben tudják rontani.²⁴

Az értékesítési lehetőségek romlása néhány esetben annyira brutálisan jelentkezett, hogy nemzeti katasztrófákat idézett elő: politikai és társadalmi változások Ghanában és Indonéziában, az elsőben a kakaó, a másodikban a gumi árának zuhanása miatt.²⁵

E rövid bevezető után vizsgáljuk meg, árucsoportonként, a védjegyek használatát, vagy annak hiányát a fejlődő országokban.

a) Trópusi élvezeti cikkek

A kávé, tea, kakaó trópusi élvezeti cikkek s a fejlődő országok hagyományos exportcikkei. E nagy mennyiségben exportált trópusi élvezeti cikkek vonatkozásában azonban általában az a jellemző, hogy ezek exportja védjegy nélkül történik. Az európai országokban ismert kávé-, tea-, kakaó-védjegyek ezért vagy az importőr, vagy a feldolgozóipar védjegyei. A trópusi árut ugyanis csak a kiskereskedelmi kiszereelés, csomagolás alkalmával látják el védjeggyel.

A kávé az európai üzletekben NESTLÉ madárábrás védjeggyel vagy JULIUS MEINL szerezsenfejes védjeggyel s más hasonló európai védjegyekkel kerül bolti forgalomba. Ezen felül — főként a szocialista országokban — számos olyan csomagolás is van forgalomban, amely a szovjet, magyar, lengyel élelmiszerkereskedelmi vállalat kiszereelését tartalmazza s annak megjelölését vagy az áru nevét, amely azonban egyúttal az áru származására is utal, mint a RIO (Budapesten ezt hatalmas fényreklámok is hirdetik) vagy ARÁBIA, KOLUMBIA stb. Egyedül az Elefántcsontpart tett kísérletet egy elefánt-

²⁴ *Tjulpanov*, id. mű 150 o.

²⁵ *Doucy—Bouvier*, Introduction à l'économie sociale du Tièrs Monde. Brüsszel, 1970. 213. o.

ábrás kollektív védjegy bevezetésére,²⁶ ez azonban döntően csak a nagykereskedelem körében ismert.

A kakaó vonatkozásában a helyzet hasonló, az európai cégek nevei: VAN HOUTEN, SUCHARD uralják a piacot, ezek még csak nem is sejtetik, hogy a kakaó melyik kontinensről származik. Az Elefántcsontpartnak a kávénál már említett kollektív védjegyét (elefántábra) kakaóra is használják, a kiskereskedelmi forgalomban azonban egyetlen országban sem találkoztunk ilyennel.

A teánál hasonló a helyzet. Az európai fogyasztók nagyra becsülik a LIPTON teát, amelyet a szocialista országokban Indiából, a tőkésországokban Nagy-Britanniából vásárolnak. Kézenfekvő, hogy a védjegy bizonyos fokig garantálja az azonos minőséget, még ha annak más-más tulajdonosa is van Indiában és Nagy-Britanniában. A szocialista országokban gyakori a saját élelmiszerkereskedelmi vállalat által kiszerelt tea, így pl. a Szovjetunióban az elefántábrás „indiai” tea, Lengyelországban a YUAN tea, ez utóbbinak csomagolása azonban nem ad útmutatást az áru eredetére, a kereskedők úgy tudják, hogy az indiai eredetű. Egyetlen olyan teavédjegyet tudtunk csupán találni, amely fejlődő országból származik, ez a kenyai BLUE HILLS védjegy, amely különösen Csehszlovákiában vált a fogyasztók körében kedvelté és népszerűvé. Ez utóbbi példa figyelemfelkeltő.

b) Trópusi élelmiszerek

A trópusi élelmiszerek közül a banán jóformán kizárólag amerikai vagy európai védjegyekkel vagy védjegy nélkül kerül forgalomba. Az európai tőkésországokban egyik legismertebb védjegy a CHIQUITA, amely az amerikai United Fruit Co. védjegye, az NSZK-ban vetekszik vele a német importőrök farmerfejes védjegye az ONKEL TUCA.

A védjegyzetetés vonatkozásában a trópusi élelmiszerek közül kiemelkedik a narancsokra használt izraeli JAFFA védjegy (amelynek pozícióját erősíti, hogy ugyanazt a védjegyet narancs-juice konzervekre is használják), s az a legtöbb európai szocialista és kapitalista országban egyaránt közismert. E védjegy két évtized alatt komoly üzletszerző tényezővé vált, amit legjobban azon lehet lemérni, hogy a szinte teljesen azonos minőségű egyiptomi ABU SURRA narancsokat alig ismerik, a JAFFA narancs ezzel szemben a védjegy folytán népszerűvé vált. E példa gondolatébresztő lehetne más fejlődő országok számára is.

A mezőgazdasági termékek (kivéve citrusfélék) exportjára Izrael egy másik kollektív védjegyet, a CARMEL-t vezette be. Ezt az tette lehetővé, hogy e cikkek exportját egyetlen cég, az Agrexco állami vállalat bonyolítja. A kül-

²⁶ *Hiance—Plasseraud*, Brevets et sous-développement. Párizs 1972. 254 o.

kereskedelmi tevékenység ily módon való összpontosításának előnyei tehát a reklám, illetve az üzletszerző eszközök használata során is jelentkeznek. E kollektív védjeggyel főként a primőrök, szubtrópusi gyümölcsök, földimogyoró, virágok exportja folyik.

Tágabb értelemben vett élelmezési cikk a *bor*, amelynek exportja vonatkozásában a fejlődő országok első helyen állnak. A világ legnagyobb bor-exportőre Algéria, de Marokkó és Tunézia is jelentős mennyiségeket exportál. A bor exportja azonban döntő többségében tartályokban, hordókban történik, a palackozott bor — amely védjegyeztetés tárgya lehetne — exportja csekély. Még Franciaországban is, amely a hatvanas évek közepéig az észak-afrikai bor tradicionális piaca volt, e borok védjegyei közül alig néhány ismert.

Ugyancsak a tág értelemben vett élelmezési cikkek közé tartozik a *dohány*, illetve a dohányipari termék. Azonban a Brazíliából, Indonéziából és más fejlődő országokból származó dohányt döntően az ipari országokban dolgozzák fel, s az európai dohányipar legfeljebb odáig megy, hogy — nyilvánvaló reklám-célzattal — a csomagolásnál utal az áru származására. Kivételt talán csak a kubai szivarvédjegyek képeznek, mint pl. a ROMEO Y JULIETTA, amelyek mind Európában, mind Amerikában komoly hírnévnek örvendenek és az áru kelendőségét biztosítják.

A további trópusi élelmiszerek, mint *cukor*, *rizs*, *gabona*, *hús* ugyancsak fontos exportcikkek, ezeket azonban a fejlődő országok ugyancsak védjegy nélkül exportálják. Ez talán valamennyire még érthető, mivel itt az export nagy mennyiségekben történik, kevésbé érthető ezzel szemben, hogy a *zsírok* és *olajok*, valamint *tejtermékek* (pl. sajtok) exportja védjegy nélkül történik. Ez utóbbiak esetén tipikusan védjegyes árukról lévén szó, a védjegy közvetve hozzájárulhatna az exporttevékenység előmozdításához is.

c) Ipari nyersanyagok

Az *ipari nyersanyagok* (mint a gumi, juta, gyapot, farost), valamint az *ásványi kincsek* (kőolaj, foszfát), továbbá az *ércek* a fejlődő országok fontos exporttermékei. Ezek azonban funkcionális okokból nem védjegyhordozók. Ezek az ipari nyersanyagok védjeggyel való forgalombahozatalra alig alkalmasak. Java részükénél az jellemző, hogy azokat nagy mennyiségben exportálják az iparilag fejlett országokba, s feldolgozásuk ott történik. Így például a nyers kőolaj az iparilag fejlett országok kőolajfinomítóiban nyer feldolgozást, s azután EXXON, SHELL, MOBIL és más védjegyek alatt kerül piacra.

Összefoglalva azt mondhatjuk tehát, hogy

— az ipari nyersanyagok kevésbé alkalmasak védjeggyel való forgalombahozatalra,

— azoknál is, ahol ez a lehetőség fennáll, a fejlődő országok e lehetőséggel csak rendkívül ritkán élnek.

Az ipari nyersanyagok és az ipari termékek közötti fontos átmenetet a *háziipar termékei* képezik, ezek közül a fejlődő országok számára a keleti szőnyegek képeznek fontos exportcikket. Érdemes megemlékezni ezzel kapcsolatban arról, hogy ezek tekintetében nem a fejlődő országok, tehát az előállítók, hanem a vevők, vagyis az európai kereskedők részéről merült fel a szükséglet, hogy a fejlődő országokból származó megjelöléseket oltalomban részesítsék, vagyis hogy a kereskedelem gyakorlatát önkéntesen egységesítsék. A Keleti Szőnyegkereskedők Egyesülete Svájcban 1970-ben közzétette például a forgalomban alkalmazható kereskedelmi megjelölések jegyzékét. Ez idő szerint olyan megjelölések, mint TABRIS, SERABENT, BOCHARA csak kézilég előállított olyan szőnyegekre alkalmazhatók, amelyeket ezekben a városokban készítettek, s a BERBER megjelölés pedig csak Észak-Afrikában előállított szőnyegekre.²⁷

d) *Iparcikkék*

Ezek után a védjegyeknek az iparcikkre való alkalmazását kell megvizsgálunk. E vonatkozásban a helyzet gyökeresen eltérő: eltekintve attól, hogy az iparcikk előállítási helye fejlődő vagy iparilag fejlett ország, a védjegy gazdasági szerepe a világpiacon azonos. Kérdéses azonban, hogy a fejlődő országok ipara ezt a körülményt felismerte-e már.

Kézenfekvő, hogy a fejlődő országok védjegygyakorlatának vizsgálata során elsősorban ezen országok *élelmiszeriparának* védjegygyakorlatát célszerű megvizsgálni, minthogy ez az egyik legfejlettebb iparág. Az élelmiszeripar termékei közül mindenekelőtt a konzervipar termékei lehetnek érdekesek.

A helyzet feltárása érdekében több európai országban (Csehszlovákia, Franciaország, Lengyelország, Magyarország, NSZK, Svájc) szűrőpróbaszerű vizsgálatokat végeztünk, ahol is a fejlődő országokból importált élelmiszeripari termékeket, konzerveket, illetve az ezeken alkalmazott védjegyeket vizsgáltuk.

E tesztek alapján azt a meglepő megállapítást kellett tennünk, hogy akár a szocialista, akár a kapitalista országok boltjait, valamint a fogyasztói értékítéletet vizsgáljuk, a sok ezer konzervvédjegy között igazán „nagy védjegyet” alig találunk (ideértve a kapitalista országokban előállított konzerveket is). A fejlődő országok védjegyei közül csak a narancs-juice-re használt libanoni LA FRUTA-t tekintik igazán értékesnek Csehszlovákiában, a megfelelő reklámozás és az egész országra kiterjedő folyamatos áruellátás következtében.

²⁷ Schweizerische Juristenzeitung. 1970. 367 o. — Azt persze meg kell jegyeznünk, hogy e megjelölések nem védjegyek, hanem eredetmegjelölések.

Ez persze nem jelenti azt, hogy nem volnának olyan szűkebb körben ismert konzervvédjegyek, amelyekkel egyik-másik fejlődő országnak ne sikerült volna az ismeretlenség homályából kilépnie, ezek azonban nem „nagy védjegyek”. Ilyen relatív ismertségre szert tett védjegyek néhány elefántcsontparti ananászkonzerv-védjegy, néhány marokkói szardíniavédjegy, néhány kubai szivarvédjegy stb. Ezeknél a védjegy igazolhatóan gazdasági szerepet játszik már, vagyis előmozdítja az értékesítést, s néha még az árképzést is befolyásolja. E példák ugyancsak tanulságosak a többi fejlődő ország számára.

Néhány fejlődő országban a *textilipar* olyan magas műszaki színvonalat tudott elérni, hogy mind a minőség, mind az ár tekintetében világviszonylatban is versenyképesé vált: jellegzetesen ilyen a Hong-Kong-i kötöttáru. Meglepő ezért, hogy a magas műszaki és minőségi színvonal mellett az export kereskedelmi, illetve védjegy vonatkozásait mégis elhanyagolják: a PLAY-GIRL (ilyen védjegy ugyanarra az árura Hong-Kong-i is, de olasz is van) védjeggyel ellátott különböző eredetű, lényegében azonos minőségű kötöttáruk békésen lógnak egymás mellett a legnagyobb európai áruházakban, s csak az elárusítók tudják, hogy melyik a Hong-Kong-i s melyik az olasz PLAYGIRL.

Ez az eset azonban figyelemre méltó kivétel csupán: tipikus az, hogy a fejlődő országok textilipari termékei általában védjegy nélkül, semleges áruként kerülnek kereskedelmi forgalomba Európában. Ausztráliában különösen jellegzetes, hogy a nagy áruházak saját védjegyeiket (pl. MYERS) tetetik rá az árura, annak megjegyzésével, hogy Made in Hong-Kong, Made in Taivan stb. E gyakorlatnak az a magyarázata, hogy az angolszászok — Ausztráliában fokozottan ez a helyzet — saját hazájuk határain kívüli dolgokról kevésbé tájékozottak, így az átlagos ausztrál vevő számára a nagy áruház jelenti a minőségi garanciát, bízik benne, hogy a nagy áruház nem vásárol és forgalmaz gyenge minőségű árut.

A textilipari cikkek exportjánál a védjeggyel szembeni érdektelenség más, kereskedelempolitikai okokra is visszavezethető. Ugyanennél a városállamnál, Hong-Kongnál maradvá azt is figyelembe kell venni, hogy az ott előállított gyermekingek, gyermekpizsamák, gyermeknadrágok mint a legolcsóbb áruk jelentkeznek az európai és amerikai üzlethálózatban, a kereskedelem alkalmi kiárúsításokon bocsátja azokat áruba. Ezeknél az értékesítést a rendkívül alacsony ár már amúgy is biztosítja, s így az előállítónak nincs további üzletszerző eszközökre (pl. védjegyre) szüksége. Ezen felül pedig a védjegy esetleg — mint a szokásosnál olcsóbb áru ismertetőjele — későbbi egyéb eladásait is hátrányosan befolyásolhatná.

Az itt ismertetett gyakorlat megváltoztatására elsősorban az ázsiai országokban tapasztalhatók kezdeményezések. Egyre több olyan textilipari cikket exportálnak a Kínai Népköztársaságból, Indiából, Iránból, Hong-Kongból, Taivanról, Izraelből, amelyek védjeggyel kerülnek az európai kereskedelmi hálózatba. Különösen a Kínai Népköztársaság textilipara számos tet-

szetős kivitelű, esztétikus védjeggyel tűnik ki, ilyenek a DIAMOND ragyogó gyémánt ábrájával, SOAR sasábrával — mindkettő ingekre, ROSE rózsábrával gyermeknadrágokra, MIMI macskaábrával gyermekpizsamákra. Ezeket a kínai védjegyeket éppen kellő megkülönböztető tulajdonságuk miatt kereskedők és fogyasztók számos országban megismerték már.

Úgy tűnik, hogy valamivel előrébb van több fejlődő ország *játék- és hangszeripara*. Ez az előny talán visszavezethető arra, hogy a játékszerexportban elegendően helyet elfoglaló Japán példáját több ország utánózni kívánja. Feltevére, hogy e következtetésünk helytálló, ez a Kínai Népköztársaság esetén odáig megy, hogy — amint azt az európai nagyáruházakban szerzett tapasztalatok mutatják — a kínai exportőrök nagy súlyt helyeznek arra, hogy a védjegy az árut egészen a forgalombahozatalig, sőt lehetőleg egész élettartama alatt elkísérje (áruba belesajtoltt védjegyek). E védjegypolitika eredményeként több kínai védjegy, mint a BLESSING (szájharmonika), KAPOK virágábrával (gitár), PANDA pandamackóábrával (radírgumi), HERO WING-SONG (töltőtoll), THE EAST IS RED (játéktraktor) Európában egyre ismertebbé válik.

Védjegyjogi szempontból elgondolkoztató a PLAYART (Hong-Kong-i játékautók) védjegy, mivel e védjegynél a rendeltetésjelző elem dominál. Nincs ilyen probléma a BLUE-BOX játékállatokra (Szingapur) használt védjegynél. Ez utóbbi védjegyeknél — de ez a helyzet rendszerint a kínai védjegyeknél is — a vevők az árut általában nem a védjegy miatt vásárolják, ezért a védjegy ezeknél az áruknál csupán a hosszú távú üzletpolitika eszköze.

Ami a *gépipar és építőipar termékeit* illeti, a fejlődő országokra általában az jellemző, hogy ilyen jellegű cikkeiket saját szükségletre állítják elő (mint pl. Kubában a GIRON autóbuszokat) s ritkábban exportra. Ezen általános helyzet alól csak a fejlettség magasabb szintjén álló országokban találhatók kivételek. Így például Braziliában, ahol a DURATEX (farostlemezek), az EUCATEX (fal- és mennyezetborító elemek), ROMI (szerszámgépek), MUNDIAL és 4 ász-ábra (ollók, kések), STERN (ékszerek) olyan védjegyek, amelyek a jelzett áru kiterjedt exportja következtében Európában és Amerikában széles körben ismertté váltak.

További — egészen más jellegű — kivételt képez az egyiptomi hűtőszekrényre használt IDEAL védjegy. Ez utóbbi, legalábbis Magyarországon, ugyancsak ismertté vált, mégpedig a magyar belkereskedelem által az IDEAL hűtőszekrények értékesítése érdekében kifejtett aktív kereskedelmi propagandatevékenység eredményeképpen (más kérdés az, hogy a megjelölés védjegyjogilag képvisel-e és ha igen, milyen értéket).

Összefoglalva azt mondhatjuk tehát, hogy a védjegyeknek iparcikkekre való használata vonatkozásában találhatók ugyan szórványos példák a fejlődő országokban, minthogy azonban maga az ipar is fejletlen, a védjegyek ipari hasznosítása ugyancsak kezdetén van. Kivételek természetesen vannak, így

néhány ország (Kínai Népköztársaság, Izrael) tervszerű, szervezett védjegypolitikát folytat, más országokban egyes iparágaknál található céltudatos védjegyeztetés (pl. Marokkóban halkonzervipar, Elefántcsontparton ananász-konzervipar), végül van, ahol csak egyes vállalatok (pl. Libanonban a LA FRUTA narancs-juice védjegy tulajdonosa) folytatnak figyelemre méltó védjegypolitikát.

Mindezek alapján arra a kérdésre — amelyet előljáróban feltettünk — nevezetesen, hogy a fejlődő országokban milyen igény áll fenn a védjegyek használatára vonatkozásában, azt a választ kell adnunk, hogy ilyen igény elvileg fennáll ugyan, az esetek túlnyomó részében azonban ezt az igényt nem ismerik fel, az nem tudatos, szunnyadó.

Arra a kérdésre pedig, hogy a fejlődő országok infrastruktúrájára tekintettel védjegyeknek egyáltalán lehet-e szerepük, vagy milyen szerepük lehet, már meglehetősen határozott igennel felelhetünk, az előzőekben felhozott példák alapján.

II. Iparosítás és védjegy a fejlődő országokban

A kereskedelem fejlesztése vitathatatlanul sokat javíthat a fejlődő országok gazdasági helyzetén, az infrastruktúra megváltoztatása azonban csak ennél még radikálisabb intézkedésekkel érhető el, ilyen a monokultúra felszámolása, valamint az iparosítás. Az infrastruktúra átalakítása során az egyik nehézség abban jelentkezik, ami különben általában is jellemző a fejlődő országokra, hogy ez utóbbiak heterogén elemeket tartalmaznak, amelyek egymást kölcsönösen nem stimulálják.²⁸

Kézenfekvő, hogy a fejlődő országok, amelyeknek gazdasági struktúrája eltérő, az iparosítás tekintetében különböző megoldásokat kénytelenek választani. A szocialista irodalom e vonatkozásban hangsúlyozza, hogy csak néhány ország — mint pl. India, Brazília, Egyiptom — képes a nehézipar komplex, modern ágait létrehozni. A többi fejlődő országban egyelőre csak arról lehet szó, hogy e feladatok megoldásához szükséges feltételeket megteremtsék. Az iparosításnak a meglévő termelési struktúra megváltoztatását kell eredményeznie és első fázisban zárt termelési ciklus létrehozására kell törekedni, azaz olyan iparágak felépítésére, amelyek az adott gazdasághoz képest a szóban forgó fejlődő ország gazdaságát magasabb fokra emelik. A gyakorlatban ez általában azt jelenti, hogy olyan iparágakat hozzanak létre, amelyek az országban termelt mezőgazdasági és ásványi nyersanyagokat dolgozzák fel, valamint a gépipar bizonyos ágazatait, a vegyipar olyan szektorait, amelyek képesek az adott fejlődő ország saját termelésű nyersanyagait, mezőgazdasági termé-

²⁸ *Bognár*, *Economic Policy and Planning in Developing Countries*. Budapest. 1969. 273 o.

keit iparilag hasznosítani. Ez egyúttal a fogyasztási cikkek iparának kifejlesztését és korszerű infrastruktúra kialakítását jelenti.²⁹ Aligha lehet általános érvényű választ adni a fejlesztés szempontjából kiválasztandó iparágak meghatározása tekintetében, a helyzet esetenként, illetve országoként ítélendő meg. Az ásványi kincseken kívül e vonatkozásban mérlegelést kíván a gyártani tervezett félkész és késztermékek árának alakulása, másrészt a már meglévő iparágak helyzete, illetve az azokhoz való kapcsolódás.³⁰

A tényleges helyzet tekintetében a *Pearson*-jelentés szerint a fejlődő országok az 1950–1967. években globálisan évi 7%-os mértékben tudták iparukat fejleszteni. Ez magasabb kulcsszám mint a bruttó termelési érték átlagos növekedése ezekben az országokban, ami általában 5% volt. E teljesítmény annál is inkább figyelemre méltó, minthogy azt a legkedvezőtlenebb feltételek mellett érték el: sem szakemberek, sem energia, sem szállítóeszközök, sem alkatrészek nem álltak rendelkezésre. A *Pearson*-jelentés nem rejti véka alá, hogy az importcikkek helyettesítésének is korlátai vannak. Ugyanakkor számos, belföldön előállított iparcikknek, amelyet védővámok oltalma alatt állítottak elő, ára magasabb, mint az azzal azonos értékű import cikké. Az ipari országok gyártási és technológiai előnyre csak olyan területen tehetnek szert, ahol a feltételeket megfelelően kedvező körülmények (nyersanyag, költségtevézők) biztosítják, amelyek az ilyen előnyök megszerzését és fenntartását lehetővé teszik.³¹

Az iparosítás eredményei rendkívül eltérőek. Néhány latin-amerikai és kelet-ázsiai ország különösen jó eredményeket ért el, más fejlődő országokban az iparosítás nyomai alig jelentkeznek. Az iparosítás érdekében a fejlődő országok különösen két jellegzetes módszert alkalmaznak. Ezek: a) a technológia importja, b) a külföldi beruházás.

1. A technológia importja és védjegye

A technológia importja vonatkozásában az amerikai irodalom elsősorban Braziliát és Dél-Koreát állítja példaként. Ezekben az országokban a technológia importjának irányításában az állami intézményeknek (Brazilian National Research Council, Korea's Institute of Science and Technology) jelentős szerepük van ezekben az országokban. Mellesleg az sem hagyható figyelmen kívül, hogy ez a két fejlődő ország különösen intenzív pénzügyi-gazdasági segítséget kapott az USA-tól. Ez azonban önmagában még nem elegendő, az is kézenfekvő, hogy ilyesfajta esetekben a fejlődő ország kormányának az iparfejlesztés érdekében nemegyszer komoly kockázatot kell vállalnia.³²

²⁹ *Tjulpanov* id. mű 224. o.

³⁰ *Szita*, idézi *Falkowski*, Contribution socialiste à l'étude de la croissance économique des pays en voie de développement. Varsó. 1966. 139 o.

³¹ *Eppler*, id. mű 59 o.

³² *Poats*, Technology for Developing Nations. Washington, 1972. 72 o.

A szocialista KGST a fejlődő országok műszaki felemelkedését szervezett és hosszútávra tervezett formában segíti elő. A KGST Komplex Programja megjelöli erre az alapvető utakat és a felhasználható eszközöket, amelyek magukban foglalják többek között

— az iparilag kevésbé fejlett országok számára nyújtandó részvételi lehetőséget a gyártásszakosításban és kooperációban, ezen belül a nemzetközi szakosítás és kooperáció területén új termelési ágak kiválasztásában,

— a tudományos-műszaki együttműködést, a műszaki közreműködést a létesítmények tervezésében, szerelésében, üzembehelyezésében, egészen a termék előállításának elsajátításáig és sorozatgyártásáig,

— az iparilag kevésbé fejlett országok számára nyújtandó hiteleket és ideiglenes preferenciákat.

Az utóbbi években az európai szocialista országok segítségével különösen Indiában, Irakban és Egyiptomban sikerült a geológiai kutatásban és ennek kapcsán a kőolajipar komplex felfuttatásában eredményeket elérni. Ezen felül azonban a kohó- és gépipar fejlesztésében, a textil- és élelmiszeripar felfuttatása terén is jelentős eredményeket értek el. E KGST célkitűzés előmozdítása érdekében a fejlődő országok ipara szakemberszükségletének fedezésére, a szakemberképzésre jelentős összegeket irányoztak elő.³³

Sok fejlődő ország azzal is tisztában van, hogy nem elég csak a külföldi technológiát megvásárolni, azt gazdaságilag is ki kell aknázni. Ez utóbbi minden előnye mellett azonban bizonyos függőséget is jelent a külföldtől.³⁴

A külföldi licencia gazdasági értékesítése során a védjegy is szóhoz juthat: a külföldi technológia megszerzője a fejlődő országban gyakran érdekelt abban, hogy a technológiával együtt a védjegyet is megszerezze. Ebben a vonatkozásban a fejlődő országoknak különösen a szocialista országokból való technológia-importja tanúsítja meggyőzően a védjegy gazdasági értékét, mivel a szocialista országok maguk nem érdekeltek, hogy védjegyeiket harmadik országbeli vállalatok használják: sem közvetlen beruházásaik nincsenek a fejlődő országokban, sem vállalatot nem alapítanak ott. Mégis nem ritka, hogy a fejlődő országokba átadott technológiát, dokumentációt a védjegy átadása is kíséri: így engedélyezték magyar védjegytulajdonosok a GANZ védjegy használatát Indiában és Kolumbiában, a LAMPART védjegy használatának jogát Indiában, a TUNGSRAM védjegyet Sri-Lankában. A fejlődő országok e magyar védjegyek megszerzését abból a megfontolásból kiindulva szorgalmazták, hogy a védjegy a technológia alapján előállított új gyártmányok értékesítése alkalmával számukra komoly segítséget jelent.

³³ *Orosz, Új jelenségek a KGST tagállamok és a fejlődő országok közötti gazdasági kapcsolatokban. Külgazdaság. 1974. 568. o.*

³⁴ *Khallaif, Transfer of Technology as a Means for Economic Development. Industrial Property. 1972. 80 o.*

a) *Közvetlen beruházás és védjegy*

Az iparilag fejlett kapitalista országokban sokan a külföldi közvetlen beruházásokat tekintik a legjelentősebb olyan eszköznek, amellyel a fejlődő országok gazdasági felemelkedését elő lehet mozdítani. Vitán felül áll azonban, hogy a fejlődő országokban történő külföldi beruházásoknál, amely utóbbiak elsősorban a multinacionális vállalatok tevékenységére jellemzőek, ez utóbbiak általában sokkal kedvezőbb, illetve erősebb gazdasági pozíciót élveznek, mint maguk a vendéglátó országok, ez utóbbiak gazdaságilag gyakran sokszorosan alatta maradnak a multinacionális konszernnek gazdasági hatalmának.³⁵

Egy amerikai tanulmányból, amely főképpen Közép-Amerika, Chile, Brazília, Indonézia és Hong-Kong viszonylatában vizsgálja az ott létrehozott közös vállalkozások kapcsán szerzett tapasztalatokat, következtetni lehet arra, hogy a nagy multinacionális konszernek védjegyei, ha azokat a fejlődő országokban létesített leányvállalatok vagy közös vállalatok használják, ez utóbbi országokban előállított termékek értékesítése során jelentős szerepet játszhatnak, példa erre a PHILIPS, MERCK stb. védjegyek esete.³⁶ Más lapra tartozik az, hogy magukkal a multinacionális vállalatokkal szembeni ellenszenv a fejlődő országokban egyre növekszik (e vonatkozásban egyébként a fejlett ipari országokban is sok a panasz, csupán ott az erőviszonyok kedvezőbbek) s így ha a multinacionális vállalatok védjegyeinek gazdasági értéke van is, ez még önmagában messze nem elegendő az ezen vállalatokkal szembeni ellenszenv ellensúlyozására.

b) *Magatartási szabályok technológia átadása esetén*

A fejlődő országok gazdasági felemelkedése szempontjából az iparosításnak döntő jelentősége van. Ezen felül azonban az iparosítás bizonyos vonatkozásban az általunk vizsgált kérdés tekintetében is jelentőséget nyerhet: köztudomású, hogy valamennyi vagy jóformán valamennyi ipari termék védjeggyel ellátva kerül forgalomba, ezért az iparosítás önmagában is a védjegyek használata iránti igény magvát rejti, még akkor is, ha ez az igény az iparosítás első fázisában nem jelentkezik ilyen világosan.

Úgy tűnik, a védjegyek iránti igény az UNCTAD szakértői előtt is nyilvánvaló. A technológia átadása magatartási szabályairól szóló (UNCTAD) kódex tervezete ugyanis kimondja (i pont), hogy a kódex hatálya alá tartozik „a védjegy, szolgáltatási védjegy, kereskedelmi név is, amelyet a technológiával együtt adnak át”.

³⁵ *Kunz—Nitsch*, Multinationale Unternehmen in den Entwicklungsländern. Gewerlicher Rechtsschutz-Urheberrecht-Wirtschaftsrecht. Festschrift *Ulmer*. Köln—Berlin—Bonn—München 1973. 549 o.

³⁶ *Friedmann—Béguin*, Joint International Business Ventures in Developing Countries. New York—London 1971. 9 o.

A technológia átadása magatartási szabályairól szóló kódex tervezetének generális klauzulája (5. pont) szerint a védjegylicenciát tilos annak eredeti céljával ellentétes módon felhasználni. A tiltott szerződési kikötésekre nézve a tervezet öt példát tartalmaz, így

- a védjegylicencia tárgyát képező áruk exportjának korlátozása,
- az áruszállításnak meghatározott védjegytulajdonoshoz való kapcsolása és harmadik személyektől való vásárlás import tilalmának kikötése,
- a védjegyoltalom felhasználása az engedélyes tevékenységének korlátozására,
- olyan kötelezettség előírása, amely szerint meghatározott védjegyet csak valamely szabadalommal vagy know-how-val együtt szabad csak használni,
- annak tilalma, hogy a technológiát harmadik személytől szerezzék meg.³⁷

Az idézett magatartási szabályok nagy vonalakban azoknak a rendelkezéseknek felelnek meg, amelyeket az utóbbi években számos latin-amerikai ország léptetett hatályba. Szinte azt lehet mondani, hogy ezek az általános tendenciát tükrözik, amely jellemző a fejlődő országok iparpolitikájára.

Az UNCTAD szakértői által összeállított magatartási szabályok kódexének tervezetéből ezen túlmenően még arra is következtetést lehet levonni, hogy az iparosítás, valamint a technológia átadása vonatkozásában a védjegyek tekintetében mely szempontok érdemelnek különös megfontolást.

A védjegylicenciát azonban sokkal szélesebb körben használják, mint a szabadalmi licenciát. A műszaki licenciaszerződéseken kívül használják azt a kooperációs szerződéseknél, a közös vállalatnál, a leányvállalatoknál. Ezért a védjegyek használatával kapcsolatban a nemzetközi gazdasági kooperációról kell a továbbiakban beszélnünk.

2. Nemzetközi kooperáció és védjegy

A már említett amerikai eredetű tanulmányokból, amelyek a fejlődő országokban létrehozott közös vállalatok kérdéseit vizsgálják, megállapítható, hogy a multinacionális gazdasági szervezetek védjegyeit a fejlődő országokban széles körben használják (pl. az IBM, NESTLÉ, PHILIPS, MERCK, MANNESMANN védjegyeket), valamint hogy ebben a konstrukcióban a védjegyek az áruértékesítést előmozdító eszközök.

Az a körülmény is, hogy például a csehszlovákiai vagy magyar üzlet-hálózatban Brazíliában előállított LEE farmernadrágokkal, ceyloni BATA cipőkkel, indiai PHILIPS magnetofonokkal, indiai COLGATE-PALMOLIVE fogkrémekkel, indiai LIPTON teával, braziliai és elefántcsontparti NESTLÉ

³⁷ Draft Code of Conduct on Transfer of Technology. Genf. 1974 TD/B/AC. 11/L. 12.

csokoládéporral és NESCAFE-val lehet találkozni, ugyancsak arra utal, hogy a védjegyeknek milyen komoly gazdasági szerepük lehet az áruk értékesítése során, feltéve, hogy azok már megfelelő goodwilllel rendelkeznek.

E tényként ható megállapításokkal szemben nem mernénk azonban már választ adni arra a kérdésre, hogy vajon a fejlődő országok vállalatai a védjegy ilyen gazdasági jelentőségével ténylegesen tisztában vannak-e. Az e tárgyban végzett felmérés során olyan fontos vállalatoktól, mint a PHILIPS do Brazil, LIPTON-India, BERLIET-Maroc egyáltalán nem sikerült semmiféle választ kapni. Néhány más esetben több szerencsével jártunk és a multinacionális konszernek fejlődő országokban működő leányvállalataitól megfelelő választ kaptunk, amelyek tartalma a védjegyek használata tekintetében pozitív volt. E válaszok azonban szükségszerűen a védjegytulajdonos nézőpontjából fogalmazódtak, s így semmiképpen sem tükrözik a fejlődő országok fogyasztóinak, kereskedőinek nézeteit. Ezen felül a helyzet nemcsak vállalatokként, de országokként is eltérő lehet, ezért is nem merünk arra a kérdésre válaszolni, hogy mennyire tudatos a fejlődő országokban a védjegyek a nemzetközi ipari kooperáció eredményeként előállított termékek értékesítése során való használata.

a) *A védjegylicencia jelentősége*

Ha tárgyilagosan nézzük a kérdést, akkor meg kell állapítanunk, hogy a fejlődő országok nem mutatnak túl nagy érdeklődést a szabadalom- és védjegylicencia, illetve azok megszerzése iránt, mivel azt nem tekintik a kooperáció, a műszaki fejlesztés döntő tényezőjének. Nézetünk szerint a kooperáció komplex jogviszony, amelynek a védjegylicencia csupán egyik — szerintük nem túl fontos — elemét képezi.³⁸

A tapasztalat szerint a fejlődő országok maguknak a külföldi védjegyeknek alkalmazásában sem érdekeltek elsődlegesen. Figyelmük inkább új iparágak felépítésére irányul, s a licencia, s ezen belül a védjegylicencia is csak akkor érdekli őket, ha utóbbi ennek szolgálatában áll. Példa lehet erre az, amikor az importról saját termelésre való áttérés esetén a védjegy az új gyártmányok értékesítését jelentősen megkönnyíti. A védjegyek szerepet kaphatnak továbbá a fejlődő országok exportfejlesztésében is. A kérdés mindenesetre nagyon komplex, mivel bizonyos fejlődő országok érdekei gyakran más fejlődő országok érdekeivel ütköznek, valamint előfordul, hogy azon nem állnak összhangban az európai vagy észak-amerikai védjegytulajdonos érdekeivel sem. A fejlett iparú kapitalista országban székelő licenciadó, valamint a fejlődő országban működő engedélyes között az érdekösszeütközés azért éleződik ki különösen, mivel utóbbi saját exporttevékenységét bővíteni, fejleszteni akarja, és

³⁸ *Regőczy*, Industrial Property in Developing Countries. AIPPI-Proceedings (Hungary) 3. sz. (1973) 21 o.

rendszerint nem hajlandó arra, hogy alávesse magát a licenciadó által kívánt exportkorlátozásoknak.³⁹

Ha a kérdést úgy vizsgáljuk, hogy mi lenne a fejlett iparú kapitalista országok teendője, hogy a védjegy erőzóját a fejlődő országokban megállítsák, akkor többek között azt lehet mondani, hogy arra kellene törekedniük, hogy a fejlődő országokba importált vagy ott előállított áruk kifogástalanok legyenek, valamint hogy csökkent értékű áruikon ne a fejlődő országok piacán akarjanak túladni.⁴⁰

Az ilyen kereskedelempolitika, vagyis a védjegynek a jó minőséghez való kapcsolása egyrészt a neokolonialista szellem pszichológiai feladását jelentené, másrészt összhangban állna a fejlődő országok törekvéseivel is, amelyek minden eszközzel, s ezek között nemegyszer védjegyjogi eszközökkel is, iparkodnak lakosságuknak megfelelő minőségű árukkal való ellátására. (Ez utóbbira jellemző az Andesi Közös Piac 85. sz. határozata, amely többek között a meg nem felelő minőségű árura használt védjegy törlését teszi lehetővé.)

Mint hogy tehát a fejlődő országok a külföldi védjegyet általában csak mint a kooperáció kísérőjelenségét fogják fel, akkor — ha utóbbiak egyáltalán érdekeltek a védjegy vonatkozásában — azon védjegyek tekintetében érdekeltek, amelyeket olyan árura használnak, amely iparuk számára műszaki fejlődést (új gyártmányt, új technológiát) jelent. Ennek ellenkezőjét az az eset képezi, ha a külföldi védjegyet, nevezetesen a licenciaszerződés tárgyát képező védjegyet, olyan árukra használják, melyeknek a műszaki fejlődés szempontjából nincs jelentőségük. Kézenfekvő, hogy az ilyesfajta védjegylicenciát a fejlődő országokban nem értékelik. Ezért nem tartjuk meglepőnek, hogy az indiai hatóságok pipereszappanra vonatkozó védjegylicencia-szerződéssel szembeni ellenszenvüket kendőzetlenül kifejezésre juttatták. Nevezetesen a WILLIAMS védjeggyel kapcsolatban az indiai kormány álláspontja az volt, hogy „külföldi védjegyeknek indiai szappanokon, kozmetikai és piperecikken való használata ez idő szerint nem érdemel ösztönzést”.⁴¹

Más kérdés az, hogy ezen iparpolitikai megfontolások a védjegyjogi kérdéseket felvető bírósági eljárásban mégsem estek olyan súllyal latba, hogy azok alapján a védjegylicencia-szerződés lajstromozására vonatkozó kérelmet elutasítottak volna.

b) *Védjegylicencia gyógyszervédjegyek esetén*

Az általános felfogás szerint a gyógyszeripar egyike azoknak az iparágaknak, amelyet egy fejlődő ország csak akkor építhet fel, ha az általános ipari fejlettségnek mintegy közepes fokát elérte már.

³⁹ *Maday*, UNCTAD számára készített tanulmány. Genf 1973. 13 o.

⁴⁰ *Storkebaum*, *Entwicklungsländer und pharmazeutische Produkte*. Előadás a Gewers-Seminar-on. Köln. 1973. 11 o.

⁴¹ High Court of Calcutta 1973. február 20-i ítélete, vö. GRUR. Int. 1974. 228 o.

E körülményre tekintettel a gyógyszeripar különösen alkalmas lehet arra, hogy a védjegy jog sajátos problematikáját ezen iparág tapasztalatainak tükrén keresztül vizsgáljuk. Első pillanatra csábító (valójában azonban közömbös) az a párhuzamos problematika is, amely szinte a szabadalmi jog létrejötte óta a gyógyszereljárások és gyógyszerkészítmények vonatkozásában ezek szabadalmi oltalma, illetve az ezzel kapcsolatos problematika tekintetében az iparilag fejlett országokban is fennáll és bizonyára még hosszú ideig fenn fog maradni.

A védjegyoltalom teljes tagadásának álláspontjára helyezkedett *Pakisztán* törvényhozása, ahol az Egészségügyi Minisztérium néhány évvel ezelőtt rendeletileg tiltotta meg a védjegyeknek gyógyszereken való használatát, a gyógyszereket itt csak árunévvel (generic name) lehet jelölni. Más szóval ez azt jelenti, hogy nemcsak a védjegylicencia, de a védjeggyel ellátott gyógyszerek importja is tilos. Az eredmény az volt, hogy az iparilag fejlett kapitalista országok gyógyszeripara elzárkózott az anonym gyógyszerkészítmények exportja elől, ennek következtében egyes gyógyszerkészítmények azóta Pakisztánban teljesen eltűntek. A közegészségügy vonatkozásában e helyzet következtében előállott nehézségek világosan mutatják, hogy ilyen messzire menni nem helyes. Az ennyire radikális intézkedéseket megelőzően azok várható következményeit alaposabban át kellene gondolni.

Indiában ugyancsak előkészítés alatt áll egy hasonló rendelet, amely a tervek szerint ugyancsak megtiltja majd a védjegyek használatát gyógyszerekre. Attól tartunk, hogy e terv valóra válása — csak árunevek (generic name) használata — esetén az indiai lakosság e jogszabálynak hasonló káros következményeit lesz kénytelen elszenvedni, mint a pakisztáni. A szocialista KGST-országokkal való szorosabb kapcsolatra tekintettel azonban feltételezhető, hogy az így előálló gyógyszerellátási problémákat mégis viszonylag könnyebben tudják majd áthidalni. Ennek ellenére a tervezett intézkedéssel szemben fenntartásaink vannak, a fennálló problémák megoldását, nézetünk szerint, másutt kellene keresni.

Mindezek után természetesen felvetődik a kérdés, mi készteti ezeket az országokat a gyógyszervédjegyekkel szembeni ilyen ellenséges magatartásra?

Az okok vizsgálatánál a szociális viszonyokból kell kiindulni. Nevezetesen abból, hogy a fejlődő országokban, ahol a közegészségügy fejletlen, a bennszülött lakosság a gyógyszertárak kirakatában sóvárogva nézi a különféle színű dobozok tömkelegét, amelyek mindenféle betegségre gyógyírt tartalmaznak. Ezek a dobozok olyan szavakkal vannak ellátva, amelyek idegenül, nyugatiasan hangzanak. A bennszülött lakosság szeretné ezeket a gyógyszereket megvenni, de erre nincs anyagi lehetősége. A külföldi védjegy így szimbólumává válik mindennek, ami szép, ami luxus vagy ami szükséges, de ugyanakkor elérhetetlenül drága. Erre jelentkezik reakcióként az a törekvés, hogy ezeket

a csábító, de szociális feszültséget keltő védjegyeket megszüntessék. A fejlődő országokban a védjegyek elleni harc mindenütt azzal kezdődött, hogy támadták a gyógyászati készítmények magas árát. Tény az is, hogy a tabletták, injekciók, pirulák csinos kis téglékben kerülnek forgalomba, ezeket ugyancsak ízléses papírdobozok védik — s a drága gyógyszer elfogyasztása után mindkettőt ki kell dobni. Az is tény, hogy a gyógyszerkészítményeket reklámozzák, úgy kerülnek piacra, és jól megfizetett ügynökök hada verseng azok értékesítése érdekében. Mindezek a körülmények természetesen növelik a költségeket és így a gyógyszerek árát is. Ezért, amikor a fejlődő országok illetékes szervei azon fáradoztak, hogy az árakat lenyomják, kénytelenek voltak megállapítani, hogy mindezek a magas kiadások a védjegyre is visszavezethetők, mert a „védjegyet csomagolni” kell, s hogy a magas propagandakiadások általában magas nyereségben realizálódnak. Mindehhez hozzájárul, hogy nem csupán egyfajta penicillin, egyfajta antibiotikum van, hanem hogy a gyógyszergyárak ezen készítmények egész kollekciónak dobják piacra és az egyes készítmények egymástól csak jelentéktelen mértékben térnek el. Sőt az sem ritka eset, hogy az eltérés csak az előállító vállalatok védjegyei közötti különbségben jelentkezik. Ennek azután gyakran az a további következménye, hogy a külföldi cégek éppen közismert nemzetközi védjegyeik segítségével osztrják fel egymás között a fejlődő országok piacait — úgy, amint azt az iparilag fejlett országokban, hazájukban is teszik.⁴²

Ezen elemzés alapján, amely hosszú éveken át Indiában szerzett üzleti tapasztalatok folytán kristályosodott ki, *Storkebaum* kísérletet tesz, hogy néhány olyan magatartási szabályt állítson fel, amelyek segítségével ez a nem öröndetes pszichológiai-jogi folyamat esetleg megállítható lenne, más szóval a gyógyszer védjegyekkel szembeni ellenszenv a fejlődő országokban csökkenthető lenne. Az alábbiakban idézett néhány javaslata a fejlett iparú tőkés országokhoz szól, eszerint:

„Ne törekedjünk arra, hogy egész terméskálánkat minden országban értékesítsük. Igazuk van a fejlődő országok kormányainak, amikor megakadályozzák a luxuscikkek importját.”

„Ne törekedjünk arra, hogy termékeinket túlzott nyereséggel értékesítsük. Igazuk van a fejlődő országok kormányainak, amikor arra törekszenek, hogy szegény lakosságukat olcsó áruval tudják ellátni.”⁴³

Ha egyszer el lehetne odáig jutni, hogy a kapitalista országok ipara valóban komolyan venné az ilyen figyelmeztetéseket, akkor — úgy véljük — szükségtelenné válnának a gyógyszervédjegyek használatának eltiltására vonatkozó intézkedések is.

⁴² *Storkebaum* id. mű 7. o.

⁴³ *Storkebaum* id. mű 16. o.

Másként vetődik fel a kérdés, ha azt vizsgáljuk, hogy a fejlődő országok egyrészt arra törekszenek, hogy gyógyszertermékeikkel nyereségre tegyenek szert, az ipari országok ezzel szemben arra, hogy magas fejlesztési költségeiket licenciadíjakból származó bevételekkel fedezzék. A gyógyszeriparban a licenciaszerződések alapját a szabadalmak és a know-how képezi. Hasonóképpen más országok iparához, a gyógyszertermékeknél is a védjegyek fontos elemét képezik a licenciaszerződéseknek. A probléma abban áll, hogy nem könnyű a megfelelő érdekiegyenlítést megtalálni, egyrészt a fejlődő országok azon törekvései között, amellyel saját lakosságuk életszínvonalát akarják emelni, másrészt az iparilag fejlett kapitalista országok között, amely utóbbiak kutatási ráfordításaik ellenértékét akarják megszerezni.⁴⁴

Más szempontokat hangsúlyoz a Magyar Gyógyszeripari Egyesülés elnökhelyettese, *Horváth Gyula*, aki abból indul ki, hogy a gyógyszer különleges áru. E különlegesség egyik legfőbb jellemzője, hogy *bizalmi cikk*. Az orvos, aki sikerrel írta fel, a beteg, aki eredményesen használta, a következő betegség esetében ragaszkodik ahhoz, hogy ugyanazt kapja. Ha a gyógyszerek védjegyzett megjelölés nélkül csak árunév (generic name) alatt kerülnek forgalomba, erre a különleges ismételt kiválasztásra aligha kerülhet sor, se az orvosnak, se a betegnek nem könnyű azt ismételtlen megtalálni. Egyébként az árunév alatti forgalombahozatallal gyakorlatilag vele jár az, hogy

— az orvos vagy nem jelzi (kényelemszeretettől) a gyógyszer neve mellett az előállító nevét a recepten, vagy

— a gyógyszerésznek joga van bármely más cég azonos készítményét a receptre kiszolgáltatni.

Köztudott dolog, hogy ugyanazon hatóanyag ugyanazon diagnózisának hatékonysága a kiserelési formától és a gyógyszer technológiai kikészítésből adódóan nem identikus. Ezek a hatóanyagból való gyógyszerkészítési eljárások, az előállítók féltve őrzött titkai, nem közismertek. A védjegyzett megjelölés használata lehetőséget ad az ilyen minőségi kiválasztásra. Példa erre Európában a Bayer kereszttel védjegyzett aszpirin esete, amelynek hatóanyaga különlegesen előnyös hasáb alakú kristályformája folytán kisebb nyomással préselhető tablettává, ennek folytán szétesése gyorsabb, felszívódása előnyösebb, hatása jobb.

A gyógyszer bizalmi cikk jellegéből adódik az a parancsoló szükségszerűség is, hogy a gyógyszert a más hasonlóktól meg kell tudni különböztetni és erre legalkalmasabb eszköz a védjegyzett megjelölés.

Az árunév (generic name) használata esetleg a klinikai, kórházi, rendelőintézeti felhasználásban volna megoldható, s főleg ezt is szorgalmazzák a különféle betegsegélyző, társadalombiztosítási szervek, elsősorban gyógyszer-költségeik csökkentése érdekében.

⁴⁴ *Maday* id. mű 16. o.

Az orvosok és betegek esetleges megtévesztését, félrevezetését azonban nem a védjegyezett megjelölés eltörlésével lehet elsősorban biztosítani, hanem olyan állami ellenőrzési rendszer általános bevezetésével, amely

— megfelelő tudományos elemzés nyomán végzi a gyógyszer törzskönyvezését,

— a forgalomban levő gyógyszereket rendszeresen szűrőpróbával minőségileg ellenőrzi, s a nem megfelelőeket a forgalomból kivonja,

— a gyógyszerek, de legalábbis ezek közül a társadalombiztosítás keretében felhasználtak, állami árelőellenőrzését és szabályozását biztosítja.

A szocialista magyar gyógyszeripar által a védjegyek használata terén szerzett tapasztalatok, úgy érezzük, a kérdés lényegét tárják fel, rámutatva egyúttal a megoldás módjára is.

A gyógyszervédjegyek problematikájának tárgyalása alapján azt is meg kell állapítanunk, hogy a felvetődő védjegyjogi problematika nagyobb súllyal jelentkezik az iparilag fejlett országokban, mint a fejlődő országokban. A fejlődő országokban valóban komoly problémák általában csak akkor jelentkeznek, ha a foganatosított intézkedések nem voltak szerencsések (példa erre Pakisztán esete). Minthogy azonban a kérdést a fejlődő országok nézőpontjából vizsgáljuk, elégedjünk meg az eddigi megállapításokkal. Más fejlődő országokban (pl. Braziliában) ugyancsak kísérletek történtek a gyógyszervédjegyek problematikájának kevésbé drasztikus intézkedésekkel való megoldására.

Mindezek alapján a bevezetőben feltett kérdésre szeretnénk még visszatérni, nevezetesen arra, hogy a védjegyet is úgy ítélik-e meg egyes fejlődő országokban, mint a szabadalmat: vagyis a piac feletti uralom egyik neokolonialista eszközeként. A gyógyszervédjegyek vonatkozásában Pakisztánban és Indiában valóban van ilyen felfogás, az egyéb árukra használt védjegyek tekintetében azonban még ezekben az országokban sem lehet ilyen nézetekről beszámolni.

A védjegy nyújtotta kizárólagossági jog kereskedelmi célzatú. Ezért a védjegy elhagyása rendszerint csak kereskedelmi hátrányokkal jár, de általában nem akadályozza az iparosítást, a műszaki fejlődést. Érthető, ha a védjegy sem egyes országokban, sem nemzetközi fórumokon nem váltott ki és gazdasági funkciójánál fogva nem is válthat ki olyan ellenszenvet a fejlődő országokból, mint amilyenre a szabadalmak vonatkozásában számos példa található. Mindent egybevetve, véleményünk szerint sokkal súlyosabbak azok az érvek, amelyek mellett szólnak, hogy a fejlődő országok használják ki a védjegyek nyújtotta gazdasági lehetőségeket (akár védjegylicencia formájában, akár önálló saját védjegyekkel), mint azok az érvek, amelyek ez ellen szólnak.

KOOPERÁCIÓ ÉS KOOPERÁCIÓS JOG AZ NDK-BAN

VÖRÖS IMRE

I. Egy aktuális probléma

Hazai jogi irodalmunkban már a hatvanas évek közepén felmerült a *vállalatok közötti együttműködés* problémája.¹ Nem a Ptk 4. §-a szerinti általános együttműködési kötelezettségről van itt szó, nem is arról, hogy az áruk-szolgáltatások cseréjének jogi csatornáiban a felek szükségképpen együttműködnek, hiszen legáltalánosabb értelemben a konszenzus és a szerződés lebonyolítása a felek aktív együttműködése nélkül aligha képzelhető el.

A problémát némileg leegyszerűsítve (és inkább az exozicció kedvéért) azt lehetne mondani, hogy az együttműködési elem (mint másodlagos jelentőségű kérdés) konkrét formáinak az egyes szerződésekben való jelenléte mellett olyan szerződéses kapcsolatok megjelenésének vagyunk tanúi, ahol az együttműködés a maga általánosságában kerül a felek kapcsolatának *centrumába*. Anélkül, hogy a releváns okokat és körülményeket részletesen elemezni kívánánk, meg kell jegyezni, hogy a direkt tervutasításos rendszerben a vállalközi szállítási típusú kapcsolatokon túlmenő együttműködési kapcsolatok kérdése azon az alapon, hogy létük gazdasági és jogi — a gazdaságirányítás adott rendjéből folyó szükségszerűség, valós problémaként csak — éppen a gazdaságirányítás adott rendje által — korlátozott körben vetődött fel. A probléma szélesebb körű megjelenésére a gazdaságirányítás régi rendjében központilag ellátott gazdaságirányítási funkciók egy részének vállalati szintű ellátása — a gazdaságirányítási rendszer reformja — teremtette meg a lehetőséget.

Ám ekkor — és azóta — a gazdasági-jogi valóság kíméletlenül irritálja a gyakorlati és elméleti szakembereket egyaránt; mi is a vállalatok közötti együttműködés háttere, milyen megjelenési formái vannak, hogyan funkcionál, milyen szabályozást kíván, hogyan minősíthető, elméletileg hogyan ragadhat meg.

A gazdasági-jogi valóság kihívása azonban eddig kevés válaszban részesült, ám e kevés számú tanulmány színvonalasan indította meg a vitát. Jelen tanulmány célja és keretei nem teszik lehetővé a kifejtett álláspontok beható taglalását, így azokra csak röviden és a leegyszerűsítés veszélyét is vállalva keríthetünk sort. A szerzők vagy a *társulások között* kívánják elhelyezni a

¹ Móry László: Az együttműködési szerződés. Jogtudományi Közlöny 1967. 12.

kooperációsnak nevezett szerződéseket, vagy azokat a társulásoktól elkülönítendőnek tartják, de *önálló szerződéstípus* kialakítását *nem* tarták indokolt-nak, végül van olyan álláspont is, amely lényegében a kooperációs szerződés *önálló struktúrája*, önálló szerződéstípus kialakításának lehetőségeit kutatja.²

Úgy tűnik tehát, hogy az együttműködés jogi kérdéseinek vizsgálata manapság több mint időszerű. Ez a tanulmány abból kiindulva, hogy a szocialista országok tapasztalatai saját problémáinak megoldása szempontjából is igen tanulságosak lehetnek, kísérletet tesz a kooperáció és a kooperációs jog *NDK-beli* kialakulásának bemutatására. A szocialista országok közül ugyanis az NDK-ban tekinthetnek vissza a legnagyobb múltra a kooperációs-nak nevezett vállalatközi együttműködési viszonyok jogi szabályozása és gyakorlata terén. Mint fentebb láttuk, a vállalati együttműködés elemi problémája a közgazdasági milió, pontosabban annak — a gazdaságirányítás rendszerének — kooperációpárti vagy azzal szemben ellenséges beállítottsága. Nem mellőzhetjük tehát az olyan összefüggések vizsgálatát amelyek látszólag ugyan a vizsgált vállalatközi, illetve gazdálkodó szervek közötti kapcsolatokat formalizáló kooperációs szerződésektől távolosnak. Így „melléktermékként”, valójában azonban a jelenségek összefüggésének logikájából folyóan megkísérlünk rámutatni néhány, az NDK *gazdaságirányítási* rendszere fejlődésével kapcsolatos kérdésre is.

II. A kooperáció és a kooperációs jog fogalma az NDK-ban

1. Az NDK-beli kooperáció közgazdasági mibenlétének és a kooperációs jog tárgyának meghatározása mindjárt ott ütközik nehézségbe, hogy az *elnevezések sokfélesége* folytán nehéz, majdnem lehetetlen különbséget tenni az egyes formák között, nehéz megállapítani, tulajdonképpen milyen együttműködésről is van szó. Az irodalom az elégtelen elméleti előkészítést hibáztatja azért, hogy a gyakorlatban számos eltérő elnevezés terjedt el.³

Az egyes tanulmányokban egymás hegyén-hátán szerepelnek a *kooperációs és a koordinációs szerződések*; a kooperációs megállapodások (Kooperationsvereinbarung), amelyek azonban azonosak az egyik fajta kooperációs szervezet alapítását célzó ún. Kooperationsverbandsvertraggal; a koordinációs megállapodás, mely a Vertragsgesetz értelmében ugyan a vállalatirányító

² A társulások körébe vonás mellett: *Sárközy Tamás*: Vállalati önállóság, vállalatirányítás, társulások. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest 1972. 326—331. p. 317—401. p.; ellene, de önálló szerződéstípust nem tart szükségesnek: *Harmathy Attila*: Az együttműködési szerződésekről. Állam- és Jogtudomány 1970. 4. *uő.*: Felelősség a közreműködőért. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest 1974. 101—105. p.; az önálló struktúra kialakítását sürgeti: *Joó Tamás*: A gazdasági társulásokról és a kooperációról. Magyar Jog 1972. 9. 507. p., *uő.*: Újabb felvetések a gazdasági kooperációk és társulások köréből. Magyar Jog. 1974. 12.

³ Kommentar zum Kooperationsrecht. Staatsverlag. Berlin 1970. (továbbiakban: Kommentár).

szerepet betöltő egyesületek együttműködésére irányul, mégis javasolják vállalatközi kapcsolatokban való felhasználását is.⁴ Ezek egymáshoz való viszonya rendkívül bonyolult, a viták során felvetődött, hogy a kooperációs szerződés legyen átfogó fedőfogalom, és ezen belül helyezték el a koordinációs szerződést.⁵ Az egyes szerződések tartalmukon, jog-kötelezettségstruktúrájukon keresztüli megközelítése anélkül, hogy egymással kapcsolatba hozva, egymásra vonatkoztatva vizsgálánánk, vagyis egy statikus megközelítés aligha vezet eredményre. A fenti vita — amely a kérdés dinamikájának feszegetését jelzi — bonyolult rendszeri, az egyes szerződéseken messze túlmutató, az egész NDK-beli gazdasági jogot tetemre hívó problémakört sejtet.

A kooperációs társulások terén a kép még tarkább. Hosszú ideig gombamódra tenyésztek a különféle közösségek, egyesületek, szövetségek. Így: beszerzési célra a beszerzési közösség (Einkaufsgemeinschaft, de Versorgungsgemeinschaft elnevezéssel is), értékesítési célra az eladási közösség (Verkaufs-, de Absatzgemeinschaft néven is), a mindkét célra alakult „Ein- und Verkaufsgemeinschaft”, berendezések közös használatára a használati közösség (Nutzergemeinschaft), termelési programok előzetes tervezésére és megvalósítására a termelési közösség (Produktionsgemeinschaft), közös kutatásra és fejlesztésre a kutatási közösség (Forschungsgemeinschaft) és az érdekközösség (Interessengemeinschaft), szabadalmi és védjegyügyek közös intézésére az ún. Schutzrechtsgemeinschaft); végtermék munkamegosztó jellegű közös előállítására a kooperációs közösség (Kooperationsgemeinschaft),⁶ beruházási célra konzorcium, különféle célokkal munkaközösség (Arbeitsgemeinschaft), célszövetség (Zweckverband), gazdasági szövetség (Wirtschaftsverband),⁷ külkereskedelmi célra exportkontor. Ugyanakkor az említett érdekközösséget a vállalatoknak az általuk gyártott termékek szerinti iparági jellegű csoportosulásán, az ún. termékcsoporton belüli együttműködésben is felhasználják, de jelentős szerepe van az ilyen elnevezéssel működő kommunális társulásoknak is, melyek viszont a tanácsok egymás közötti, valamint tanács és vállalat együttműködését szolgálják.⁸ Találkozni lehet a kooperációs közösségnek kizárólag közgazdasági értelemben történő felfogásával is.⁹

⁴ Such, H.: Rationalisierung der Kooperationsbeziehungen — Verwirklichung Leninscher Prinzipien sozialistischer Wirtschaftsführung. Staat und Recht 1967. 10. 1563. p.

⁵ Görner, G.: Konsortien — eine neue Kooperationsform im Investitionswesen. Staat und Recht 1967. 9. 1376. p.

⁶ Müller, H.: Sozialistische Gemeinschaften in den Erzeugnisgruppen und ihre rechtliche Ausgestaltung. Staat und Recht. 1968. 6. 946. p.

⁷ Görner, G.—Kreutzer, C.: Zur wirtschaftsrechtlichen Gestaltung von Organisationsformen der kooperativen Zusammenarbeit. Vertragssystem 1968. 7. 405. p.

⁸ Gläss, K.—Hösel, D.—Misselwitz, J.: Die Stellung der Zweckverbände der Städte und Gemeinden im System der staatlichen Planung und Leitung. Staat und Recht 1971. 4—5. 578. p.

⁹ Gläss, K.: Die Arbeitsgemeinschaft der Produktionsgenossenschaften des Handwerks-Kooperationsgemeinschaft und Betrieb. Staat und Recht 1968. 2. 231. p.

Újra és újra felvetik a szerzők, hogy az egyes formák megkülönböztető jegyek híján *nincsenek egymástól világosan elhatárolva*, hogy gyakran ugyanazzal az elnevezéssel illetnek különböző tartalmú együttműködést, és ugyanazon társulásra különböző kifejezést használnak.¹⁰ Nehéz ezenkívül annak megállapítása, hogy az egyes társulások közül melyek bírnak jogi személyiséggel. Hosszú ideig vitatott volt, hogy mi a társulások mögöttes jogterülete: a BGB, a HGB vagy a Vertragsgesetz.

2. Az 1970-ben kiadott és a Vertragsgesetzhez (továbbiakban: VG) fűzött Kommentár jóllehet alapvetően a VG-t kommentálja, mégis ismertet néhány más — a vállalkozói kooperációt szabályozó — rendeletet is. Ez tehát azt a benyomást kelti, mintha a kooperációs jog a szállítási szerződésektől a kooperációs társulásokig terjedő átfogó jogterület lenne — a Kommentár hangsúlyozza is, hogy a szállítási és a kooperációs szerződések elhatárolása nem lehetséges, de nem is szükséges (25. old.) — és már az említett kooperációs stb. szerződésekre és társulásokra vonatkozó joganyag. A kooperációs jog *gazdasági jogban elfoglalt helyének* kérdése így ismét felmerül.

Látható, hogy a gazdálkodó szervezetek közötti kooperáció jogi szabályozásának statikus megközelítése — a vizsgálódást a kialakult jogi formákra és azok tartalmi kialakítására koncentrálna és egyben korlátozva — valóságos összefüggéseket fel nem táró eredményekhez vezethet, az intézmények *formai* elemzésén nem terjed túl. A kooperációs jog dinamikájának tekintetbevétele, a gazdasági jog egy részeként betöltött szerepének vizsgálata óhatatlanul azokhoz a mélyebb okokhoz, körülményekhez vezet el, amelyek a kooperációt és annak jogi szabályozását *kitermelték*, megjelenését szükségessé tették. Egy példa: az NDK-ban a középírányító szerepet betöltő egyesületek közötti kooperációt is szükségesnek tartják — később még részletezendő okoknál fogva. Ezért vezette be a Vertragsgesetz (továbbiakban VG) a koordinációs megállapodás intézményét. Hazai gazdaságirányítási rendszerünk általános szabályként kétlépcsős, ezért az NDK-beli kooperációs jognak a magyar jogi gondolkodásmódban, hazai fogalmak szerint történő megközelítése félrevezető lenne.

Látható tehát, mindenekelött arra van szükség, hogy *a kooperáció és a gazdaság irányítás* NDK-beli rendjének összefüggéseit tárjuk fel a kooperáció régi és új gazdaságirányítási rendbeli fogalmának tisztázása révén. Ebbe az összefüggésbe ágyazva kerülhet sor a kooperációs jog mibenlétének vizsgálatára. A fogalmi tisztázás után már differenciálható a kooperáció gazdaságirányítási szintek szerint (egyesületi — vállalkozói szint); vállalkozói szinten tovább az együttműködés intenzitása szerint (kooperációs szerződések — társulások); ezeken belül pedig ismét az együttműködés jellege (horizontális — vertikális) szerint.

¹⁰ Görner, G.: Konsortien — eine neue Kooperationsform . . .

A kérdés tehát mindenkellőtt ez: *mit értenek kooperáció alatt az NDK-ban közgazdasági és jogi értelemben, azaz mi a kooperáció és a kooperációs jog közgazdasági és jogi fogalma?*

3. Az NDK gazdaságirányításának régi rendjében a kooperációnak nem volt sok szava. A háborút követő újjáépítési periódusnak az akkori centralizált adminisztratív vezetési módszerek feleltek meg, melyek lényegét a központi tervezés kizárólagossága, a szükségletek központi bemérése és ennek alapján kötelező tervmutatók kidolgozása és kiadása jellemezte. A vállalat önálló döntési jogköre igen korlátozott volt, lényegében a terv mennyiségi teljesítésére vonatkozott, amely egyben a vállalati tevékenység megítélésének mércéje is volt. Az ehhez járuló premizálási rendszer szintén a mennyiségi tervteljesítésre ösztönzött, melyből olyan nálunk is jól ismert jelenség adódott, mint pl. a vállalatoknak az a törekvése, hogy minél „kényelmesebb” tervfeladatokat kapjanak, melyek könnyen túlteljesíthetők lesznek.¹¹ A régi gazdaságirányítási rendszerben tehát a vállalatokat a kötelező tervfeladatok megléte arra korlátozta, hogy — árutermelésről lévén szó — termékeiket a tervben előírtaknak megfelelően a kijelölt átvevőnek leszállítsák. Amikor a központi terv a vállalatokat az árucseré népgazdasági szintű szervezése révén kapcsolatba hozta, őket egymástól ezen túlmenően éppen a rendszer logikai zártságának, a központi akarat következetes végigvitele érdekében egyben *el is különítette*.¹² Persze ez az elszigetelés nem valamiféle vállalati törekvésnek vetett gátat, nem is volt mit „elszigetelni”, hiszen a gazdaságirányítás adott feltételei között a tervszámok teljesítésén túlmenő vállalati kapcsolatoknak nem is volt értelme, tárgya.

A vállalatok közötti kapcsolatok eme közgazdasági alapállásának megfelelő *jogi struktúrában a gazdasági szerződés* (tervszerződés) a lebontott tervfeladatok adminisztratív végrehajtására irányult, miután a tervmutatók teljes részletességgel tartalmazták a szerződéskötés alapjául szolgáló feladatokat. Így vált a szerződés a tervmutatók teljesítésének jogi biztosítékává. Ebben a felfogásban nem volt több, mint a vállalatok közötti *árcserére irányuló együttműködés központi szervezése összrendszerének egyik részintézkedése, a komplex népgazdasági tervezés és irányítás része*.¹³ A vállalatok relatív önállósága tulajdonképpen kötelezettséget jelentett arra, hogy a központi tervfeladatok alapján jogilag kötelező kapcsolatba lépjenek egymással. Vagyis: a terv és neki alárendelt gazdasági szerződés megbonthatatlan egységet alkotott, kettőjük *viszonya* pedig alapvetően *statikus* volt.

¹¹ Artzt, W. — Dornberger, G.: Das Verhältnis von Plan und Vertrag. Staat und Recht 1965. 1. 77. p.; Richtlinie für das neue ökonomische System der Planung und Leitung der Volkswirtschaft. 1963. GBl. II. Nr. 64. 467. p.

¹² Schubert, K.: Probleme der Weiterentwicklung der Wirtschaftsverträge zwischen den Betrieben des Binnenhandels und der Konsumgüterindustrie. Staat und Recht 1965. 3. 405. p.

¹³ Uo.

E jogi struktúra jogszabályi lecsapódásaként a régi, 1957-es *Vertragsgesetz* a szerződést az éves tervfeladathoz láncolta, a távlati tervezéssel nem volt kapcsolat, a szerződések alapvetően *adminisztratív termegvalósításra* irányultak. A közvetlen árucserén túlmenő kapcsolatok jogi szabályozására *elvb*en nem volt szükség, a kooperációt rendkívül általánosan mint *az állami vállalatoknak termékek, szolgáltatások előállítására és ellenérték fejében történő szállításra vonatkozó tervszerű együttműködését* fogták fel,¹⁴ tehát a vállalatok közötti árucserkapcsolatokkal azonosították.

Meg kell azonban jegyezni, hogy bizonyos jelek *túlmutattak* a fenti rendszeren. Pontosabban mutatkoztak olyan jelenségek, amelyek a gazdaságirányítás rendjének vázolt elvi sémájába ugyan szervesen nem illettek bele, de a gyakorlati problémák megoldására irányuló erőfeszítések kitermelték őket. Ezek a jelenségek a gazdaságirányítás új rendjében karriert csináló *kooperáció előfutárainak* tekinthetők.

A termelés-gazdálkodás koordinálása a népgazdaság szintjén a koordinált központi terv kidolgozásával ugyan megvalósult, sőt a tervfeladatoknak az egyesületek által a vállalatok részére történő kiadásakor még az egyesületek között is egyeztetésre került, mindez nem változtatott azon, hogy a gazdálkodó egységek egymástól továbbra is izoláltak voltak. Hamarosan tért nyert azonban a felismerés, hogy a vállalatok közötti kapcsolatokat nem elég az árucserére korlátozottan koordinálni, *a gazdasági (szállítási) szerződés termelés-szervező-koordináló* — az eddigi pusztán adminisztratív funkcióval szemben — gazdasági ösztönző *funkcióját ki kell építeni*. A vállalatok közötti, az árucserét megelőző termelési fázisban való együttműködés már az 50-es évek végétől megindult,¹⁵ részben a már említett 1957-es Vertragsgesetz, részben az ún. termékcsoportokon belüli együttműködés keretében.

A régi Vertragsgesetz 12. §-a szerint a vállalatok *előkészítő* szerződést köthettek. Ily módon vertikális jellegű együttműködés körvonalai bontakoztak ki. A *termékcsoport* — melyekkel alább részletesen foglalkozunk — a hasonló jellegű terméket gyártó vállalatok összefogásának közgazdasági megjelölése (pl. ing-gyártók termékcsoportja).¹⁶ Itt tehát a horizontális jellegű gazdálkópáskoordináció jelenik meg. Nyilvánvaló azonban, hogy ezek az embrionális állapotot elérő együttműködések — melyek a gazdaságirányítás adott rendjének lényegétől voltak idegenek — a számukra kedvezőtlen milióban nem indulhattak kellőképpen fejlődésnek, és a gazdaságirányítás új rendjének az 1966-ban induló ötéves tervvel történő bevezetéséig *nagyobb jelentőségre nem tettek szert*.

¹⁴ Görner, G. — Kreutzer, C.: Zur wirtschaftsrechtlichen Gestaltung von Organisationsformen der kooperativen Zusammenarbeit.

¹⁵ Görner, G.: Grundlagen, Bedeutung und Merkmale des Koordinierungsvertrages. Wirtschaftsrecht 1972. 2. 88. p.

¹⁶ Müller, H.: Sozialistische Gemeinschaften in den Erzeugnisgruppen und ihre rechtliche Ausgestaltung, Staat und Recht 1968. 6. 946. p.

A gazdaságirányítás korábbi rendszerében az együttműködés hangsúlyozására nem volt szükség, hiszen azt a központi terv, a centralizált direkt irányítási rend elméletileg megteremtette. A legfelső szinten biztosított logikai zártság, a kapcsolódó láncszemek hálózatának imponáló tökéletessége azonban a termelőerők fejlődése következtében gazdálkodó szervezeten *dezorganizálódott*. Jóllehet alapvető problémának tűnik, az NDK közgazdasági és jogi irodalma más — inkább napi politikai használatra szánt — részgazdaságokat feltétlenül tartalmazó magyarázatot ad. A tudományos-technikai forradalomnak a termelési folyamatokba való behatolása a társadalmi *munkamegosztás elmélyülését* hozta magával, azok társadalmasodása fokozódásával járt.¹⁷ A gazdálkodó egységeknek a termelési folyamatokban végbemenő összefonódása egyben *a kölcsönös függés növekedését eredményezte*.¹⁸

Mindezek a jelenségek azzal a közgazdasági tényhellyel kerültek ellentétbe, hogy — jóllehet az újratermelési folyamat minden fázisának összefonódása ment végbe — ugyanakkor az egyes fázisok a társadalmi munkamegosztás rendjébe gazdaságilag, jogilag *önállóan* beilleszkedő gazdálkodó egységekre profilírozottan realizálódnak,¹⁹ azaz egymástól elszakadnak, sőt az elszakadás és *a mélyülő munkamegosztás, fokozódó összefonódás ellentmondása* olyan feszültségeket vált ki, amelyek feloldása új megközelítést igényelt. Szükségessé vált a termelés koncentrációja, specializálódása, amelyhez az út azonban a kooperáción át vezet (Kommentár 21. p.). Az új jellegű kapcsolatokat vagy a végtermék munkamegosztó jellegű előállításában való együttműködés, vagy azonos, illetve hasonló termékek gyártásában, az újratermelési folyamat azonos vagy hasonló elemeinek realizálásában, azonos vagy hasonló gazdálkodási funkciók ellátásában (beruházás, piacmegdolgozás, forgalmazás stb.) való együttműködés jellemzi.²⁰ Ennek megfelelően a fenti újszerű együttműködési kapcsolatok között azok vertikális vagy horizontális jellege szerint lehet különböztetni.

4. Látható, hogy ezeket a követelményeket a gazdaságirányítás régi rendjében, mindenekelőtt a régi tervezési rendszerben nem lehetett megvalósítani, annak gyökeres átalakítására volt szükség. A NSZEP VI. kongresszusának határozatai alapján megindult az *új szisztéma* kidolgozása. Az elgondolások az 1963 júniusában, a Központi Bizottság és a Minisztertanács által egybehívott gazdasági konferencián kerültek megvitatásra, majd az 1963. július 11-i minisztertanácsi határozat öntötte végleges formába. (Richtlinie für das neue ökonomische System der Planung und Leitung der Volkswirtschaft. GBl. II. Nr. 64. 453—481. p.)

¹⁷ *Kreutzer, C.*: Neue Organisationsformen der sozialistischen Kooperation und ihre wirtschaftsrechtliche Gestaltung. Staat und Recht. 1970. 1. 5. p.

¹⁸ Kommentár 22. p.; *Such,*: Rationalisierung der Kooperationsbeziehungen . . . ; *Görner, G.*: Konsortien — eine neue Kooperationsform . . .

¹⁹ *Panzer, A.*: Die Aufgaben, Rechte und Pflichten der Kombinate auf dem Gebiet der Aussenwirtschaft. Wirtschaftsrecht 1970. 2. 217. p.

²⁰ *Görner, G.*: Konsortien — eine neue Kooperationsform . . .

4.1. A gazdaságirányítás új rendjét jelen tanulmány keretei között teljes egészében bemutatni nem lehetséges, de nem is szükséges. A következőkben azokat az *alapelveket* fogjuk — a többitől kiemelve — ismertetni, melyeknek témánk szempontjából jelentősége van, míg másokat (pl. az anyagi érdekeltség bekapcsolása) figyelmen kívül hagyunk. A jelenlegi gazdaságirányítási rendszernek a kooperáció szempontjából releváns alapelvei a következők:

a) a távlati tervezés meghatározó szerepe; b) a centralizált és decentralizált (központi állami és gazdálkodó szervei szintű) tervezés egysége; c) a gazdasági szerződések gazdaságirányító eszközkénti funkcionálása, valamint a terv és a gazdasági szerződés dinamikus viszonya. A továbbiakban a fenti sorrendben ezeket az alapelveket tárgyaljuk.

4.2. Az új gazdaságirányítási rendszer egyik fő célkitűzése az, hogy a tervezés *kontinuitásának* hiányából²¹ adódó, már ismertetett problémákat megoldja. Az éves tervekre orientált régi tervezési módszer az újratermelési folyamat politikai gazdaságtani egységét figyelmen kívül hagyta, és ezáltal a termelést, értékesítést stb. egymástól mesterségesen elszakította. Figyelmen kívül hagyta azt is, hogy az újratermelési folyamat emellett az egyes népgazdasági ágazatok jellege folytán is eltér (pl. beruházási javak, fogyasztási cikkek termelése). Folyamatos tervezésre volt szükség, amely értelemszerűen az éves tervekre orientált addigi tervezési metódus feladását és a perspektívára orientált *távlati tervezés* (Perspektivplanung) bevezetését jelentette. A távlati tervezésre való átállás nagy jelentőségét a minisztertanácsi határozat is hangsúlyozta, de az irodalomban is úgy vélekedtek, hogy az a népgazdasági tervezés-irányítás megjavításának elsődleges feltétele. A távlati tervezés révén ugyanis lehetővé válik az újratermelési folyamat minden fázisának komplex módon való átfogása és koordinálása, így a módszer egyben folyamatoságot és stabilitást visz a tervezésbe.²² Az említett minisztertanácsi határozat szerint az új gazdaságirányítási rendszer a gazdaság tudományosan megalapozott, és a *távlatokra orientált* központi állami tervezését szervesen összekapcsolja az anyagi érdekeltség következetes és átfogó, gazdasági emelők zárt rendszerének kialakításában megnyilvánuló alkalmazásával. A határozat III. fejezete kimondja, hogy a távlati tervezés a népgazdasági tervezés és irányítás *alapvető* eszköze. A távlati terv az eddigi gyakorlattal ellentétben nem a fejlődési tendenciák pusztán becslésen alapuló előrejelzése, hanem tudományos dokumentum. Az öt-, illetve hétéves terv az állami szervek, egyesülések és a nekik alárendelt vállalatok feladatait tartalmazza a távlati terv időtartamára vonatkozóan. A távlati tervek kidolgozását ennek megfelelően a gyakorlatban a

²¹ Richtlinie . . . 467. p.; Grote, G.: Die Aufgaben der Planung zur Durchsetzung des neuen ökonomischen Systems der Planung und Leitung der Volkswirtschaft im Aussenhandel. Aussenhandel 1964. 1. 1. p.

²² Richtlinie . . . 455. p.; Ross, W.: Kooperationsbeziehungen zwischen Produktion und Aussenhandel. Berlin Staatsverlag. 1966. 14. p.; Artzt, W.—Dornberger, G.: Das Verhältnis von Plan und Vertrag.

hazai OMFB-hez hasonló Állami Kutatási Tanács által összeállított prognózis előzi meg, amely a műszaki fejlődés várható fő irányait tartalmazza. Ezt a prognózist a Népgazdasági Tanács és az Állami Tervbizottság fordítja le, dolgozza át távlati tervvé.

4.3. A távlati terv mutatói egy-egy iparág vonatkozásában az azt irányító egyesüléshez kerülnek, mely a vállalatokhoz továbbítja őket. A távlati terv alapján indul meg a *középtávú és éves* tervek kidolgozása, melyben azonban a gazdálkodó szint (egyesülés, vállalat) jelentős szerepet kap. A minisztertanácsi határozat szerint az éves tervek feladata a tudományosan megalapozott távlati tervek konkretizálása. A távlati tervhez készített és évekre felbontott tervjavaslatot — azaz a vállalat középtávú és éves tervének javaslatát (Planangebot és Planentwurf) — azonban az egyesülés irányításával már a vállalatok készítik el, és az egyesülésnél azt meg kell védenük. Ha a védelem sikerrel jár, az egyesülés most már jóváhagyott és kötelező tervfeladatként a javaslatokat kiadja a vállalatoknak.²³

A két gazdálkodó szervi szint munkamegosztásban dolgozza ki a vállalati tervet, azonban az egyesülés — mint vállalatirányító szerv — munkájában inkább a tervezés feltételeinek megteremtése, a tervezési munkának más egyesülések ez irányú tevékenységével való összehangolása áll előtérben, míg a vállalat inkább az operatív tervjavaslatkészítést végzi. A gazdálkodó szervi szintű tervezés feladata a *távlati terv konkretizálása* az adott egyesülés által irányított népgazdasági, illetve iparági területén, továbbá az egyes vállalatok számára. Ez azonban — amint az a fentiekből értelemszerűen következik — nem adminisztratív tervlebontás, hanem a népgazdaság fejlődésének irányait kötelező — hosszabb távra szóló — tervmutatók formájában meghatározó távlati tervnek az adott iparagra és vállalatra konkretizált része, azaz azoknak a feladatoknak a meghatározása, amelyeket *profiljánál fogva* az adott iparág-
nak, ill. vállalatnak kell megvalósítania ahhoz, hogy a távlati népgazdasági terv előirányzatai teljesüljenek. Vagyis: a távlati terv „*tervfeladat-kontingen-
seinek*” egyesülési-vállalati hatáskörbe utalt *kitöltéséről* van szó.

E helyen kell a figyelmet arra is felhívni, hogy a távlati tervezésre való áttérésnek a tervezés kontinuitását biztosító hatása nemcsak össznépgazdasági szinten érvényesül. Ez a jótékony hatás megmutatkozik gazdálkodó szervi szinten is. Az egyesülés és a vállalat most már nem az éves terv szűk látókörű végrehajtására irányítja figyelmét, hanem a távlati terv konkretizálására. Ebből pedig az következik, hogy *gazdálkodó szervi szinten is érvényesül a kontinuitás*, megvalósul a *tervezés folyamat jellege*. Ám a folyamat jelleg ugyanakkor egy további fontos következménnyel jár: mivel a távlati terv konkretizálása több éven át folyik vállalati hatáskörben, tehát a vállalatnak elvben nem kell

²³ Gerlach, G.: Erzeugnisgruppenarbeit und perspektivische Wirtschaftsverträge. Staat und Recht 1965. 6. sz. 922. p. Rodowitsch, A.: Erzeugnisgebundene Planung und Aussenwirtschaft. Sozialistische Aussenwirtschaft 1968. 2. 1. p.

rövid távon gyökeres központi tervmódosítástól tartania, lehetőség nyílik a távlati terv konkretizálásának jogában kifejeződő *jútéktér* gazdálkodó szervei szintű kihasználására. Vagyis: a folyamatos tervkonkretizálás során az egyesülés, vállalat — a távlati terv keretei között — képes alkalmazkodni a változó szükségletekhez.²⁴

A fenti jogot az 1967-ben hozott és 1973-ig hatályos minisztertanácsi rendelet — amely az állami tulajdonban levő vállalatok jogait és kötelezettségeit szabályozta — rögzítette²⁵ (továbbiakban: *régi vállalati rendelet*) kimondva, hogy a vállalat a népgazdasági újratermelési folyamatba a vállalati tervezéssel (és kooperációs kapcsolatainak célszerű megszervezésével) illeszkedik be (3. §/3/bek.). Az 1973-ban hatálybalépett *új vállalati rendelet* — mely az előbbi hatályon kívül helyezte — ugyancsak leszögezi: a vállalat részt vesz a népgazdasági tervezésben, mégpedig úgy, hogy a központi állami tervszámok alapján ötéves és éves tervet dolgoz ki (10. §/1/bek.).

Magától értetődően vetődik fel a kérdés: hogyan lehet biztosítani azt, hogy a vállalatok által kidolgozott tervek mint a távlati tervek konkrét feladatokká való átfordításai *megőrizzék azt az összhangot*, amely a központi tervekben — éppen azok egy központban való kidolgozása folytán — a tervfeladatok között fennáll. Hogyan biztosítható a *centralizált és a decentralizált tervezés*²⁶ kapcsolata? Hogyan biztosítható a tervezés további folyamatában a központi terv logikai zártsága?

Ezzel kapcsolatban *két* körülményt kell figyelembe venni: a gazdálkodó szervek (egyesülések és vállalatok) gazdasági-jogi önállóságát, viszonylagos elkülönültségét a többi gazdálkodó szervtől egyfelől, egymásnak való mellérendeltségüket másfelől.²⁷ Vagyis: egyetlen egyesülés *sem utasíthatja* a másikat, mint ahogy a vállalatok sem tehetik ezt. Mindez azzal a következménnyel jár, hogy a tervfeladatok konkretizálásának folyamatában az összhangot csak *kölcsönös egyetértéssel, megegyezéssel* lehet biztosítani.

A tervjavaslatba foglalt feladatok közös megegyezéssel való kidolgozása azonban több problémát vet fel. Annak a már említett gondolatnak a továbbviteléről van szó, hogy a tervegyeztetés során létrejött konszenzus ne maradon írott malaszt, azaz hogy a tervegyeztetéssel kialakított a munkamegosztás mélyüléséről elmondottak folytán egymáshoz így vagy úgy szükségszerűen kapcsolódó feladatok megvalósítására irányuló teljesítési készség — röviden: a terveknek az egyeztetett kidolgozását és védést követő gazdálkodó szinten

²⁴ Gerlach, G.: Erzeugnisgruppenarbeit und perspektivische Wirtschaftsverträge.

²⁵ Verordnung vom 9. Februar 1967 über die Aufgaben, Rechte und Pflichten des volkseigenen Produktionsbetriebes (GBl. II. Nr. 21. 121. p.); hatályon kívül helyezte és jelenleg hatályos: Verordnung vom 28. 3. 1973. über die Aufgaben, Rechte und Pflichten der volkseigenen Betriebe, Kombinate und VVB. (GBl. I. Nr. 15. 129. p.)

²⁶ Rodowitsch, A.: Erzeugnisgebundene Planung und Aussenwirtschaft.

²⁷ Schubert, K.: Probleme der Weiterentwicklung der Wirtschaftsverträge zwischen den Betrieben des Binnenhandels und der Konsumgüterindustrie. Staat und Recht 1965. 3. 405. p.

történő realizálása — jogilag, szerződés formájában biztosíttassék. A gazdasági szerződésnek a tervezés előkészítésébe való bevonásához viszont *a gazdasági szerződés funkciójának*, valamint *a terv és a szerződés viszonyának* újraátgondolására volt szükség.

4.4. *A gazdasági szerződés funkciójával* mint különös fogalommal az NDK jogirodalmában — utalásoktól eltekintve — nem foglalkoznak. Mégis az egyes elméleti megnyilatkozásokban szétszórtan előforduló álláspontok összefoglalása lehetővé teszi, hogy erről a fontos kérdésről hozzávetőleg átfogó képet alkossunk.

4.4.1. *A vállalati tervezés feladata* — mint említettük — a gazdálkodó szervezetek (az egyesülés és a neki alárendelt vállalatok) gazdasági tevékenységének, fejlődésének saját feladatkénti önálló tervezése a központi távlati terv mutatói alapján. A gazdálkodó szervezetek tehát nem a központilag előírt rövidtávú feladatok végrehajtására orientálnak, hanem elsősorban saját középtávú (ötéves) és éves terveik kidolgozására. Ennek megfelelően a gazdálkodó szervek tervező tevékenysége két egymást követő szakaszra bomlik: az ötéves és az éves tervjavaslatok kidolgozására. Először a központi tervezési döntések alapján kidolgozzák saját középtávú terveiket, majd ezek alapján a tervezési tevékenység most már a középtávú egyesülési-vállalati tervfeladatok konkretizálására, az éves tervek kidolgozására irányul.

A tervfeladatok *kidolgozása közbeni* egyeztetésre, *koordinálásra* igen nagy szükség van, hiszen az egyesülés előtt folyó tervjavaslat-védés során az egyesülésnek választania kell az elé terjesztett javaslatok közül, *döntenie kell*, hogy melyik variánst adja vissza tervfeladatként a vállalatnak. Az egzakt döntés egyik legfontosabb feltétele pedig az, hogy a különböző vállalatok tervjavaslatai között ne legyen ellentmondás,²⁸ azokat a vállalatok már előzetesen egyeztessék, koordinálják.

A pusztán erkölcsi kötelező erővel bíró megállapodások nem elegendőek, a partnereknek kellő biztonságot, a tervezési folyamatnak megalapozottságot a kikényszeríthető jogi eszköz: a *szerződés* adhat. Az irodalom hangsúlyozza, hogy a tervjavaslatok, a gazdálkodó szervek szintű tervező tevékenység koordinálása szerződések révén történő biztosításának elmaradása elégtelenül koordinált tervekhez vezet,²⁹ és a tervek realizálása során okoz súlyos problémákat. A tervkoordináció és eredményének szerződésben történő rögzítése tehát mind az egyesülés, mind a vállalat feladata.³⁰ A távlati gazdasági szerződések révén alakulnak ki a jövőbeli tervek körvonalai, így nyílik lehetőség a központi terv mutatóinak konkretizálására. A szerződésekben ily módon *folyamatosan* törté-

²⁸ Reinhold, G.—Wolf, D.: Organisationsrechtliche Erfahrungen und Probleme in der Wissenschaftskooperation. Wirtschaftrecht 1971. 1. 35. p.

²⁹ Spitzner, O.: Das Niveau der Kooperationsbeziehungen erhöhen. Vertragssystem 1967. 1. 1. p.

³⁰ Lehr- und Studienmaterial zum Wirtschaftsrecht. Szerk.: Such, H. Staatverlag Berlin 1972. Heft III. Planungsrecht 38. p.

nik a távlati tervfeladatoknak megfelelő gazdálkodó szervei jogok — kötelezettségek konkretizálása, ez a körülmény pedig azt képes biztosítani, hogy a tervezés kontinuitásának központi jelentőségű követelménye továbbra is — gazdálkodó szervei szinten is — megvalósuljon.³¹ A VG 4. § (2) bek.-e hangsúlyozza is, hogy „a felek kötelesek tervjavasolataikat . . . szerződéses kötelezettségeik szem előtt tartásával kidolgozni”.

Az ilyenformán előkészített és koordinált tervjavaslatok a védelem után most már végleges kötelező tervfeladat, egyesülési tervezési döntések (Planentscheidung) formáját ölthetik.

4.4.2. Látható, hogy a *tervkoordináció szükségessége* elsődlegesen a vállalatok gazdasági-jogi önállóságának és különböző egyesüléseknek való alárendeltségüknek következménye. Van azonban egy *másik* vonzat is, amelynek figyelmen kívül hagyása ugyancsak tévútra vezethet. A vállalat ugyanis nemcsak egy bizonyos egyesülésnek alárendelten, hanem meghatározott területen fejti ki tevékenységét. A vállalati tevékenységnek a *territóriumon* élő dolgozók élet- és munkakörülményeire, a terület fejlődésének egészére hatása van; mind a vállalatnak, mind a helyi államhatalmi szerveknek közös érdekük — akár nekik van a vállalat alárendelve, akár nem —, hogy a vállalat elgondolásait velük egyeztesse. Ez az érdekezésség³² képezi az objektív alapot ahhoz, hogy a tervkoordináció ne csak a munkamegosztás következményeit vonja le, hanem vegye figyelembe a terület sajátos feltételeit is. A koordinálásra annál inkább szükség van, hiszen az ott tevékenykedő vállalatok különböző egyesüléseknek vannak alárendelve, így vállalati szinten elmulasztott tervkoordináció egyesülési szinten történő pótlására nincs sok esély. A vállalati tervjavaslatokba tehát már eleve a *helyi államhatalmi szervekkel egyeztetett*, egymást kiegészítő, egymáshoz kapcsolódó tervfeladatokat kell felvenni. Ez az igény tehát a munkamegosztáson és gazdaságirányítási alárendeltségen alapuló szempont mellé a területiális vonzatok koordinált tervezésének szempontját helyezi.

Hogyan csapódnak le a fenti követelmények a *jogalkotásban*? A régi vállalati rendelet leszögezte (8. §/3/bek.), hogy a vállalat tervjavaslatait legfontosabb kooperációs partnereivel, helyi jelentőségű — a dolgozók élet- és munkakörülményeire vonatkozó — kérdésekben pedig a helyi államhatalmi szervekkel egyeztetni köteles. Az új vállalati rendelet ugyan közzétételekor mint feltételhez a helyi államhatalmi szervek egyetértéséhez kötötte a tervjavaslatok védelemre való benyújtását, a kibocsátás évében végrehajtott módosítás révén azonban ez a kötelezettség *informálási* kötelezettséggé szelídült.

³¹ Kommentár 56. p.

³² Gerlach, G.—Schubert, K.: Territoriale Koordinierung der sozialistischen Rationalisierung und Gemeinschaften. Staat und Recht 1968. 7—8. 1145. p.; Heuer, K.: Zur juristischen Gestaltung der vertraglichen Beziehungen zwischen den Räten der Städte und Gemeinden und den Betrieben. Stadt und Recht 1968. 7—8. 1140. p.

4.4.3. A gazdasági szerződések révén koordinált és megvalósuló *vállalati tervező tevékenységet* három vonás jellemzi: a távlati jelleg, a termelési elv és a termékhez kötött tervezés.

A szerződések éves tervfeladatokhoz kötöttségének feloldása folytán már a *távlati* tervek ismeretében lehetővé válik a szerződéskötés. Ennek megfelelően mind a régi, mind az új vállalati rendelet leszögezte, hogy a vállalatoknak már a *tervek előkészítésének* időszakában gazdasági szerződések kötésével kell a feladatok későbbi végrehajtását biztosítani (régii rendelet 8. §/3/bek.; új rendelet 10. §/6/bek.).

A távlati jelleg továbbá lehetővé teszi, hogy a tervezés az újratermelési folyamat minden fázisát komplex módon ragadja meg. Már utaltunk rá, hogy a központi távlati tervezésben már nem a naptári év, hanem a feladat szerinti tervezés lép előtérbe. Ezt a gondolatot az új gazdaságirányítási rendszer bevezetéséről szóló kormányhatározat a termelési elv (Produktionsprinzip) megfogalmazásával penditette meg.³³ Ez a fogalom az irodalomba „*termékelv*” (Erzeugnisprinzip)³⁴ néven ment át, és lényegében a következőt értik rajta. A távlati jelleg a termelésre, a termékre irányuló tervezést teszi lehetővé, a tervezésnek tehát a termék újratermelésének útját, egész *folyamatát* kell végigkísérnie akár több éves időtartamra szólóan. Így lehet ugyanis kibontani a távlati tervezésben bennerejlő azon lehetőséget, hogy az újratermelési folyamatnak az éves tervezési szisztémában meglevő szétszabdaltságát túlhaladják, azaz megvalósuljon a *termelés* folyamat jellege, *kontinuitása*.

A tervezésnek ezt a sajátosságát — ha úgy tetszik módszerét — az irodalom „*termékhez kötött tervezés*” (erzeugnisgebundene Planung) elnevezéssel fogalmazta meg. A termékhez kötött tervezés kezdettől fogva áthatja mind az egyesületi, mind a vállalati tervező tevékenységet, azonban igazi jelentősége később, 1967-ben, a struktúrapolitika előtérbe kerülésekor bontakozik ki.

A gazdálkodó szervei szintű tervező tevékenység mineműségét *összefoglalva* azt lehet mondani, hogy a központi tervezés ágazati, felülről lefelé irányuló, vertikális jellegű tervezési módszereivel szemben itt nem az ágazat, hanem a termék újratermelési folyamata kerül előtérbe, a tervezés különböző ágazatokat fog át,³⁵ az ágazati tervek közötti kapcsolatot éppen a termékre figyelemmel teremti meg. A *központi tervezésen keresztülfekvő horizontális* tervezésről van tehát szó, amelyet tovább színez — a horizontális irányultságon is keresztbefejezik — a területiális szempontok figyelembevétele.

A már említett, 1967-től 1971-ig folytatott struktúrapolitika előtérbe kerülése a fenti képet azonban jelentősen módosította. Helytelenül orientál-

³³ Richtlinie 456. p.

³⁴ Artzt, W.—Dornberger G.: Das Verhältnis von Plan und Vertrag.

³⁵ Such, H.: Rationalisierung der Kooperationsbeziehungen . . .

nánk tehát az olvasót, ha a megváltozott tervezési rendszer vázolása nélkül fognánk bele a gazdasági szerződés funkcióinak meghatározásába.

4.4.4. A NSZEP VII. kongresszusa és a Központi Bizottság 13. ülésének (Neues Deutschland 1966. november 8.) határozatai alapján megindult a népgazdasági struktúra szempontjából döntő jelentőségű folyamatokra orientált ún. struktúrapolitika megvalósítása. Az új gazdaságirányítási rendszer lényegét érintetlenül hagyó, mindamellet le nem becsülhető *változtatásokat* hozó elgondolások a kooperációs kapcsolatok rendszerét, így azok szerződéses kialakítását sem hagyták érintetlenül. A népgazdasági struktúra szempontjából döntő jelentőségű ún. *struktúrameghatározó* termékek termelésére koncentrálás gondolata mindazonáltal nem volt előzmények nélküli. Éppen ezért mielőtt a struktúrapolitika jogi vetületének vizsgálatába fognánk, át kell tekinteni egy — a struktúrapolitika gondolati előfutárjának tekinthető — körülményt: *a termékhez kötött tervezést.*

A tervezési rendszer ismertetésekor már utaltunk arra, hogy a tervezés egyik alapgondolata a termékhez kötöttség, és hogy ez az elv elsősorban a gazdálkodó szerve, ezen belül is a vállalati tervező tevékenységet hatja át. A termékhez kötött tervezés igazán mégis a struktúrapolitika előtérbe kerülésével emelkedett jelentőségre.

Előzménye a gazdaságirányítási rendszer reformjáról szóló kormányhatározatban megjelenő „termelési elv”, majd a gyakorlatba átmenő „*termék-elv*”. (Ezekről II. 4.4.3. pontban már szoltunk.) A termékelv alapján a termékhez kötött tervezés az éves tervhez kötődő tervezési módszer alternatívájaként, mint most már nem a naptári tervidőszakot, hanem a termék újratermelési folyamatát centrumba helyező tervezési módszer alakult ki. Alapgondolata az, hogy a tervezés során mintegy a jövőbe tekintve gondolatban végig kell kísérni, meg kell tervezni a termék útját. A termékhez kötött tervezést *három vonás* jellemzi:³⁶ *a)* különböző ágazatokat fog át, amelyek kapcsolatba kerülnek a szóban forgó termék gyártásával; ennek megfelelően nemcsak ipari termelő üzemeket, hanem adott esetben kutató intézményeket is bevon a tervezési folyamatba. Olyan tervezésről van tehát szó, amely egy adott termék gyártásában résztvevőket összekapcsolja. Előbb a gazdálkodó szerve szintű tervezést a központi felülről lefelé irányuló, ebben az értelemben vertikális tervezést kiegészítő horizontális jellegű tervezésnek nevezzük. Most azonban a tervezés jellegéhez a termelési folyamat, egy adott termék *termelési* folyamatának tervezése szempontjából közeledünk: ebből a szempontból — tehát nem a tervezés, hanem a termelés szempontjából — *vertikális* termelési folyamat tervezéssel állunk szemben. *b)* A termékhez kötött tervezés fázisai az újratermelési folyamat fázisaihoz kapcsolódnak. *c)* A termelési folyamat irányítása feltételeinek javítása abból következik, hogy a termék újratermelésével

³⁶ Kommentár 59. p.

lési folyamatát végigkísérő tervezés képes arra, hogy a termelés — a kooperációs láncolat — döntő, *súlyponti* láncszemeit feltárja, így az ezekre való koncentrációt az irányítási munkában is lehetővé teszi.

Ez a három vonás, mindenekelőtt a termelési folyamatot a maga vertikálisában végigkísérő jelleg adta meg az alapot ahhoz, hogy a struktúrapolitika megvalósításában a termékhez kötött tervezés jelentőségének növeléséből induljanak ki.

A tudományos-technikai forradalom újabb követelményei ugyanis az anyagi erők fokozott *koncentrációját* tették szükségsszerűvé, ezt a feladatot viszont az NDK-ban a *népgazdasági struktúrát* a maga egészében *döntően meghatározó folyamatok* kiválasztásával és az erőknél ezekre való koncentrációjával, azaz a fenti folyamatok tárgyát alkotó termékekre és termékcsoportokra orientált struktúrapolitikával vélték megoldhatónak. A struktúrameghatározó termékek és termékcsoportok kiválasztásával a népgazdasági profil stratégiai vonalának meghatározása, a népgazdaság műszaki és gazdasági fejlődésének dinamikáját hordozó folyamatok előtérbe helyezése valósult meg. Az új struktúrapolitika célja a népgazdaság strukturális fejlődésének alapproblémáira való koncentráció, a népgazdaság leghatékonyabb struktúrájának kialakítása, a népgazdaság arányos fejlődésének biztosítása, a műszaki-technikai *világ színvonal* elérése.

Ezeknek a gazdaságpolitikai megfontolásoknak alapján került a tervezési-irányítási rendszer centrumába a struktúrameghatározó termék és termékcsoport. Jóllehet ez a fogalom csak 1967—68-ban vonult be a közgazdasági és jogi gondolkodásba és gyakorlatba, a *struktúraátalakító* tényezők különleges jelentősége már a gazdaságirányítási reform bevezetésekor hangsúlyt kapott. 1965-ben azonban a kérdést a központi gazdaságirányítás korlátjaként közelítették meg hangsúlyozva, hogy a döntő és struktúraátalakító tényezők központi tervezése a távlati terv kidolgozásának alapvető szempontja, de egyben — általános szabálykénti — *határa is*. A központi tervezés ezekre koncentráljon, ami pedig ezen túl van, az a gazdálkodó szervezeti szintű tervezői tevékenység tárgya.³⁷

Látnunk kell, hogy a *struktúraátalakító*, meghatározó tényezők, termékek és termékcsoportok és a központi tervezés-irányítás között az *elvi kapcsolat* kezdettől fogva megvolt. Az is világos, hogy a struktúrameghatározó tényezők terjedelmi meghatározása ebben a gondolatmenetben a központi gazdaságirányítás jogosítványával, ezek terjedelmével is szorosan összefügg. Röviden arról van szó, hogy a központi gazdaságirányítási jogosítványok abban a mértékben terjesztendőek ki, amilyen mértékben a struktúrameghatá-

³⁷ Artzt, W.—Dornberger, G.: Das Verhältnis von Plan und Vertrag.; Such, H.: Aufgaben und Verantwortlichkeit der VVB bei der Gestaltung und Organisierung der Kooperationsbeziehungen ihrer Betriebe. Staat und Recht 1965. 3. 391. p.

rozó tényezők kiterjednek, pontosabban; amilyen terjedelműeknek azokat felfogják.

Jóllehet a gondolatsort az NDK irodalma nem viszi végig, következetes végigvitel esetén ilyen következtetésre lehet jutni: ha azt a szélső elméleti esetet tételezzük fel, hogy minden feladat, minden termék struktúrameghatározó, akkor a központi gazdaságirányításnak minden gazdasági folyamatra kiterjedő jogosítványai kell legyenek, és gazdálkodó szervei szintű önálló tervező-irányító tevékenységre nincs lehetőség. Ugyanezt végiggondolhatjuk a másik szélső esetben is. Természetesen a valóságban sem az egyik, sem a másik nem fordul elő. Annyi azonban bizonyos, hogy a struktúrameghatározó tényezők fogalmának változtatásával, jelentőségének növelésével lehetőség nyílt a gazdaságirányítás egyes elemeinek a tudományos-technikai forradalom követelményeivel összhangban levő módosítására, mintegy a gazdaságirányítási jogosítványok „újraelosztására”. Minderre pedig éppen a *struktúrameghatározó tényezők és a gazdaságirányítási jogosítványok közötti rejtett összefüggés* adott módot. Az alábbiakban fogjuk látni, hogyan realizálódott ez az összefüggés a struktúrapolitikának a jogra és a mindennapi gyakorlatra való átültetésében.

A *struktúrameghatározó feladatot* prognosztikai elemzések révén és a következő kritériumok alapján állapítják meg: a népgazdaság tudományos-technikai és gazdasági színvonalára döntő befolyással van, egy adott termék újratermelési folyamatát döntően meghatározza, végül a népgazdaság hatékonyságának növekedését döntően befolyásolja (termelékenységi és árszínvonalat, exportrentabilitást stb.).³⁸ *Struktúrameghatározó termék*, illetve *termékcsoport* pedig az, amelyik gazdasági jelentőségénél fogva a műszaki-technikai forradalom döntő láncszemét képezi. Így: műszaki-gazdaságossági szempontból világszínvonalon álló termék; magas hatékonysággal termelhető és mind bel-, mind külföldön kiemelkedően rentábilisan értékesíthető termék; a fő felhasználó ágazatokban a népgazdasági szintű hatékonyság emelését biztosító termék; a KGST-beli nemzetközi munkamegosztás folytán elsősorban az NDK-ban gyártott termék; a lakosság szükségleteinek kielégítéséhez, az életszínvonal emeléséhez perspektivikusan is döntően hozzájáruló termék.³⁹

A kitűzött célok eléréséhez azonban már a *tervezési* stádiumban az erőeszközök koncentrálására van szükség. A szocializmus gazdasági rendszerének kiépítésével kapcsolatos további intézkedésekről szóló 1968-as államtanácsi határozat — amely a struktúrapolitikát hivatalos állami politika rendjére

³⁸ Buch, H. — Schüssler, G.: Neue rechtliche Regelungen zur Gestaltung des ökonomischen Systems des Socialismus in den Jahren 1969 und 1970. Staat und Recht 1968. 6. 909. p.

³⁹ Effektive Strukturpolitik verlangt erzeugnisgebundene Planung. Die Wirtschaft. 1967. 18. 3. p.

emelte⁴⁰ — ezért első mondatában hangsúlyozta, hogy a tervezést és gazdaság-irányítást a prognosztikailag megalapozott legmagasabb hatékonyságú struktúrapolitika megvalósítására kell koncentrálni. Kimondta, hogy a népgazdasági struktúra fejlődésének alapkérdéseiben a *központi tervezés és irányítás szerepét és hatókörét erősíteni kell*. Ezzel összhangban előírták, hogy a struktúrameghatározó termékek és termékcsoportok, eljárások és technológiák tervezését, azaz a fenti *termékekhez kötött* tervezést a központi tervezés *legfontosabb területévé* kell fejleszteni, amely ily módon kiindulópontul szolgál a népgazdasági újratermelési folyamat szükséges arányainak kialakításához és biztosításához. A struktúrameghatározó feladatok komplex voltára tekintettel azokat a tervezés során átfogóan, minden vonatkozásukra figyelemmel kell kidolgozni a műszaki-tudományos fejlesztéstől a legracionálisabb kooperációs kapcsolatok kialakításán és a döntő jelentőségű beruházások meghatározásán keresztül egészen a termelési és értékesítési tevékenységig, ideértve a költség- és áralkulást és a minőséget is. Ezzel ugyanis a technikai forradalom és a nemzeti jövedelem növekedése szempontjából döntő, legfontosabb komplexumok válnak a *központi* tervezés és irányítás részévé — hangoztatja a határozat. A tervezés két fő irányával kapcsolatban a határozat leszögezi, hogy a *távlati* tervezés középpontjába ezentúl a struktúrameghatározó feladatok minden mást megelőző, elsősorban történő és komplex tervezése kerül; az *éves* tervezés pedig — amely eddig hangsúlyozottan a vállalati saját tervek önálló kidolgozására irányult — a *távlati* tervfeladatok realizálására és a prognózisokból adódó új struktúrapolitikai döntések megvalósítására koncentrálnak. A határozat ezek után külön kiemelten foglalkozott az építésügy, a vegyipar és a szerszám-gépgyártás számára a struktúrapolitikából adódó feladatokkal és leszögezte; a fő kérdés az, hogy ezek az ágazatok tevékenységüket a tudományos-technikai szempontból legmagasabb *világszínvonalra* (Welthöchststand) való konzekvens orientálás alapján végezzék.

A határozat nyomán a *tervezés alapelve* az lett, hogy először a struktúrameghatározó feladatokat, termékeket kell termelni, azután és e feladatoktól függően *fontossági sorrendben* a következőt, majd így le egészen a legutolsó melléktermékig.⁴¹ Másfelől felismerték, hogy a tervezésben a *végtermékből* kell kiindulni és a termékhez kötött tervezés módszerét ennek megfelelően kell módosítani, hiszen nyilvánvaló, hogy a végtermékgyártó teljesítése alapvetően a beszállítók pontos, határidőre történő, szerződés szerű, megfelelő mennyiségű és minőségű teljesítésétől függ. A tervezésnek tehát a jövőben a végtermékgyártóra koncentrálnak kell a kooperációs láncolatot kialakítania.

⁴⁰ Beschluss des Staates der Deutschen Demokratischen Republik über weitere Massnahmen zur Gestaltung des ökonomischen Systems des Sozialismus vom 22. April 1968. GBl. Teil I. Nr. 9.

⁴¹ Wittik, H. és Herold, M. cikke az Einheit 1967. évf. 3. számában 296. p.

A tervezési folyamat a gyakorlatban a következőképpen alakult.⁴² Az Állami Tervbizottság javaslatára a *minisztertanács* határozza meg objektív gazdasági kritériumok alapján a népgazdaságilag struktúrameghatározó feladatok, termékek és termékcsoportok nomenklatúráját, meghatározva egyben az ezek végrehajtásáért felelős vállalatokat is. Ennek alapján a *vállalatok* a struktúrameghatározó termékekhez kötött módszerrel tervjavaslatot készítenek, melyet az illetékes minisztériumban meg kell védeniük, és ahol a leggazdaságisabb tervjavaslat-variáns elfogadása felől döntenek. Ezután és a védések alapján a minisztertanács megállapítja a több éves állami tervfeladatot konkrét tervszámok formájában. Így a struktúrameghatározó termék komplex (fejlesztéstől induló, értékesítésig — a végtermékgyártónak történő átadásáig — terjedő) tervezése válik valósággá. Ugyanakkor a tervszámok vagy pedig az illetékes miniszter utasítása az érintett vállalatok között *szerződéskötési kötelezettséget* hoz létre. A gazdasági vezetők kötelezettségévé teszik ezzel párhuzamosan nemcsak az elsődleges tervezést, hanem a struktúrameghatározó feladatok gazdasági szerződéssel való biztosítását és realizálását is. Így kívánják biztosítani a beszállítások pontosságát a struktúrameghatározó termék előállítására irányuló, egész kooperációs láncolatban.

4.4.5. A gazdasági szerződés funkcióira vonatkozó kép kialakulóban van. Mielőtt azonban kísérletet tennénk valamiféle általánosításra, szükségszerűen botlunk bele egy további problémába. Nevezetesen abba, hogy az elmondott, a gazdasági szerződéssel szemben támasztott igények szöges ellentétben vannak a régi gazdaságirányítási rendszerben betöltött adminisztratív tervvégrehajtó és áru—pénzkapcsolatokat közvetítő funkcióval, valamint azzal, hogy a terv és a szerződés viszonyát — e funkciónak megfelelően — az egyoldalúság, a felülről lefelé irányultság, röviden: a terv és a szerződés statikus viszonya jellemezte.⁴³ Nem lehet tehát megkerülni a kérdést: hogyan alakul a gazdaságirányítás új rendszerében *a terv és a szerződés viszonya*?

A központi és a vállalati tervezési folyamatot eddig — közérthetőségi megfontolásokból — elkülönítetten vizsgáltuk. Látható azonban, hogy bizonyos korábban centralizáltan ellátott tervezési jogosítványok gazdálkodó szervi szintre történő leadása — szocialista tervgazdálkodásról lévén szó — nem jelenthette azt, hogy a továbbiakban a tervszerűséget a véletlenre bízzák. *A tervszerűség gazdálkodó szervi szinten történő biztosítása* többféle módon lehetséges. Elképzelhető, hogy olyan közgazdasági miliőbe helyezik a gazdálkodó szervezeteket, hogy a tervkoordinálás elől ne tudjanak kitérni. Elképzelhető az is, hogy a tervszerűséget adminisztratív eszközökkel biztosítják. Elképzelhető az is, hogy a tervszerűséget a tervező tevékenységnek *szerződésekkel való biztosítása* révén őrzik meg. Mint láttuk az NDK gazdaságirányítási reformja

⁴² Buch, H.—Schüssler, G.: Neue rechtliche Regelungen . . .

⁴³ Artzt, W.—Dornberger, D.: Das Verhältnis von Plan und Vertrag.

ezt a megoldást választotta, így kapcsolta össze a központi és a vállalati tervezést.

Minthogy azonban a gazdasági szerződésnek ily módon központi jelentősége van a gazdálkodó szervek tervezési tevékenységében, döntő kérdés, hogyan kapcsolódik a szerződés a tervhez. Nyilvánvaló, hogy a gazdasági szerződésnek a tervezési folyamatba való bevonása az egyoldalú, kizárólag felülről lefelé irányuló, statikus viszony képletébe már nem fér bele. Amikor ugyanis a gazdasági szerződés a tervezési folyamatban, a gazdálkodó szervezet távlati és éves tervének előkészítése során konkretizálja a központi távlati tervet, annak keretei között egyben *aktívan vissza is hat rá*, alakítja; működik a gazdálkodó szervezet felfelé irányuló tervező tevékenysége is, a központi és a gazdálkodó szervek között *kölcsönhatás* alakul ki.⁴⁴ A terv és a szerződés így továbbra is egység, ám többé nem statikus, hanem *dinamikus* egység, melyben a terv a meghatározó faktor. A VG Preambuluma, valamint 3. és 4. §-ai jól kifejezik a terv és a szerződés megváltozott viszonyát. Ezt a viszonyt tartalmilag az jellemzi, hogy a terv kifejezi a központi állami gazdaságirányító szervek és a saját kezdeményezésünk alapján fellépő gazdálkodó szervek demokratikus centralizmuson alapuló⁴⁵ viszonyát.

4.4.6. Mindezeket tisztázva úgy véljük, lehetséges a gazdasági szerződés új tervezési funkcióinak összefoglaló meghatározása.

A konkrétól az általános felé haladva a következőket állapíthatjuk meg:

a) a gazdasági szerződés a távlati terv konkretizálásának, és az éves terv előkészítésének, kidolgozásának eszköze;⁴⁶ b) a tervezés során a tervkoordináció eszköze, jogi formája;⁴⁷ c) a gazdasági szerződéssel történő tervezés a népgazdasági tervezés egyik (tegyük hozzá: decentralizált) módja;⁴⁸ d) legáltalánosabban fogalmazva: a gazdasági szerződés általában (az egyes szerződéstípusok persze különböző mértékben) tervezési eszköz, a *népgazdasági tervezési rendszer része*.⁴⁹

Ennek megfelelően a gazdasági szerződés a távlati és éves, egyben a központi és gazdálkodó szervek tervező tevékenység közötti *kapocsként* funkcionál,⁵⁰ ugyanakkor kontrollfunkciót is betölt. A régi gazdaságirányítási rend-

⁴⁴ Artzt, W.—Dornberger, D.: i. m.

⁴⁵ Ross, W.: Kooperationsbeziehungen zwischen Produktion und Aussenhandel. 45—46. p.

⁴⁶ Kommentár 56. p.; Artzt, W.—Dornberger, D.: Das Verhältnis von Plan und Vertrag.; Schubert, K.: Probleme der Weiterentwicklung der Wirtschaftsverträge . . .

⁴⁷ Schubert, K.: i. m.; Gerlach, G.—Schubert, K.: Territoriale Koordinierung . . .; Heuer, K.: Zur juristischen Gestaltung . . .; Ross, W.: Kooperationsbeziehungen zwischen Produktion und Aussenhandel. 41. p.

⁴⁸ Spitzner, O.: Das Niveau der Kooperationsbeziehungen erhöhen.

⁴⁹ Spitzner, O.: Die Aufgaben der Wirtschaftsverträge und des staatlichen Vertragsgerichts bei der Organisation und Kontrolle der Kooperationsbeziehungen. Verlag „Die Wirtschaft“. Berlin 1964. I. rész. Gerlach, G.—Schubert, K. recenziója nyomán: Staat und Recht 1965. 1.

⁵⁰ Kommentár 56. p.; Rodowitsch, A.: Erzeugnisgebundene Planung und Aussenwirtschaft.

ben a gazdasági szerződés segítségével a terv teljesítését ellenőrizték. Most ellenőrizni lehet a *tervek a gazdálkodó szervek általi előkészítését*,⁵¹ a kontroll tehát nem izoláltan az egyes gazdálkodó szervezetek felé irányul, hanem a tervezésben együttműködő partnerek egymást is ellenőrzik.

4.4.7. Annak következtében, hogy a gazdasági szerződés távlati feladatok egyeztetése révén *tervkoordináló funkciót* tölt be, vagyis hogy a szerződésbe foglalt távlati feladatok a védelem eredményétől függően megvalósítandó termelési feladatok lesznek, a gazdasági szerződés elválaszthatatlanul összefonódik a *tervégrehajtással*, a konkrét termelési folyamattal. A gazdasági szerződés tehát a *tervek kidolgozásával nem szűnik meg hatni*, szerepe ezzel nem tekinthető betöltöttnek. Most már arról van szó, hogy a tervkoordináció során a hosszútávú gazdasági szerződésben vállalt kötelezettségeket, melyek — az esetleges módosításokkal — a gazdálkodó szervezetekre kötelező tervfeladatok lettek, meg kell valósítani. Nem vitás azonban, hogy a koordinált terv önmagában csak lehetőség, végrehajtásán múlik a továbbiakban minden. A gazdaságirányítási rendszer reformja a gazdálkodó szervezetek izoláltságát a tervezés vonatkozásában megszüntette, ám ennek természetes következménye az, hogy a vállalat — amely most már nem a központi rövidtávú tervfeladatok végrehajtására koncentrál — a saját maga által kidolgozott tervfeladatok megvalósítására irányuló újratermelési folyamat szervezésében, irányításában is jelentős jogosítványokat kell kapjon. A tervezési jogosítvány és felelősség természetesen jár együtt a *végrehajtásért való jogosultsággal és felelősséggel*,⁵² pontosabban a tervezés mint jogosultság — „aki Á-t mond, mondjon B-t is” alapon — magával hozza a végrehajtás *szervezésének kötelezettségét*.

A termelés részletekbe menő központi megszervezése helyébe lépő gazdálkodó szervi termelésszervezésnek ugyanazt kell biztosítani, amit a centralizált direkt tervgazdálkodás rövid távon biztosított: a gazdálkodó egységek *kapcsolatainak* megteremtését, csak hogy — a távlati tervezésre áttérés folytán — most már *hosszú távon*. A hosszútávú tervezés előnyei (kontinuitás, az újratermelési folyamat egésze átfogásának lehetősége) az NDK gazdaságirányítási rendszerének elméleti konstrukciójában itt válhatnak valósággá. A gazdálkodó szervezetek jogosultak az újratermelési folyamat egészére kiterjedően e folyamat feltételeinek megteremtése érdekében egymással kapcsolatba lépni, saját belátásuk szerint biztosítani, hogy a tervfeladatok megvalósuljanak — a végrehajtás pedig történjék úgy, ahogy ők azt legjobbnak látják.

Látható, hogy az egyesülések, vállalatok tervmegvalósító tevékenysége *koordinálásának* feladata kerül ezzel központi szintről gazdálkodó szervek szintjére. Tevékenységkoordinálás korábban csak az egész népgazdaság és az egyesülések szintjén valósult meg centralizáltan, később az egyesülések már

⁵¹ Spitzner, O.: Die Aufgaben der Wirtschaftsverträge . . . I. rész.

⁵² Kommentár 62. p.

önállóan kezdték tevékenységüket koordinálni, az 50-es évek végétől pedig elszórtan megjelent a közvetlen vállalati szintű tevékenységkoordinálás, jóllehet jogszabályi alap nélkül.⁵³ Ez a folyamat teljességében azonban csak az új gazdaságirányítási rendben bontakozott ki és nyert — elsősorban az 1965-ös VG-vel — jogszabályi alapot.

A tevékenységkoordinációt a direkt tervgazdálkodás adminisztratív eszközökkel oldotta meg. Ugyanennek a feladatnak gazdálkodó szervei szintű megvalósítása itt is abba a közgazdasági ténybe ütközik, mint a tervkoordináció esetében. A partnerek gazdasági-jogi önállóságába és mellérendeltségébe. Következésképpen a konszenzus, a szerződéses forma itt sem mellőzhető. A gazdasági szerződésnek tehát hosszútávon (az éves tervperióduson túlnyúlóan és attól szükség szerint elszakadva) a gazdálkodó szervezetek egész *gazdálkodó tevékenységének koordinálását is* meg kell valósítania.

Hosszútávon, mert a távlati tervezésre áttérés nem csak a lehetőséget teremti meg ahhoz, hogy a jövőbeli partnerek között hosszútávú kapcsolatok jöjjenek létre, hanem ezt *szükségessé* is teszi.⁵⁴ Szükséges, hogy a jövőbeli partnerek szállítási kötelezettségeiket előkészítsék, globálisan meghatározzák, a jövőbeli termelés feltételeit megteremtsék, mindezt pedig jogilag biztosított, kikényszeríthető, szankcionálható formába kell önteni. A hosszútávú együttműködés kialakításával megszűnik az újratermelési folyamat régi gazdasági mechanizmusra jellemző éves tervperiódusok szerinti széttagoltsága, a kontinuitás, az újratermelési folyamat politikai gazdaságtani egysége a hosszútávú gazdasági szerződésen keresztül valósul meg.

A hangsúly másfelől az „*egész*”-en van. A tervvégrehajtás ugyanis csak úgy lehet eredményes, ha felek nemcsak az árucserére korlátozzák együttműködésüket, hanem az áru—pénzkapcsolatok előkészítésére, feltételei megteremtésére is kiterjeszkednek. A gazdálkodó tevékenység koordinálása tehát a hosszútávú jelleg mellett átfogó kell legyen.

A gazdálkodó szervek a saját tervük végrehajtásáért őket terhelő felelőségnak csak úgy felelhetnek meg, ha figyelembe veszik hogy a terméknek gazdaságilag szükséges átfutási ideje van, ennek figyelembevételével kell tevékenységüket a forgalmi-értékesítési szférát megelőzően a termék előállítási folyamatában: a termelést megelőző kutatási-fejlesztési, piackutatási, beruházási stb. szakaszban, majd pedig magában a termelésben koordinálni.⁵⁵

A gazdálkodó tevékenység koordinálása azonban tartalmát tekintve kettéválk. Az *egyesülés* az egész ágazat számára jelentőséggel bíró legfontosabb kérdésekre koncentrál, az egyes vállalatok tevékenységének részkérdés

⁵³ Görner, G.: Grundlagen, Bedeutung und Merkmale des Koordinierungsvertrages.

⁵⁴ Gerlach, G.: Erzeugnisgruppenarbeit und perspektivische Wirtschaftsverträge.

⁵⁵ Kommentár 63. p.; Lehr- und Studienmaterial zum Wirtschaftsrecht. Heft 2. Allgemeiner Teil II. 46. p.; Schubert K.: Probleme der Weiterentwicklung der Wirtschaftsverträge . . .

nem is lehet ezen a szinten rendezni pl. a szükségletkutatás, a távlati terv megvalósítása szakaszainak összehangolása, választékegyeztetés, a termelés strukturális kérdései (specializáció, koncentráció). A *vállalatok* a termékek minőségével, árakkal, költségalakulással, kutatás-fejlesztéssel, kapacitásbiztosítással kapcsolatos kérdéseket koordinálnak.⁵⁶ A vállalat ily módon egyezteteti gazdálkodó tevékenységét mind megrendelőivel, mind beszállítóival, hosszútávú kapcsolatok egész rendszere alakul ki. (Meg kell jegyezni, hogy a gazdálkodó tevékenység koordinálásának — tekintettel arra, hogy e vonatkozásban is egymáshoz kapcsolódó tervfeladatok kerültek kidolgozásra — ki kell terjednie a territóriumra is.)

Az elmondottak alapján azt lehet mondani, hogy a gazdasági szerződések általában (az egyes szerződéstípusok persze különböző mértékben) *gazdálkodáskoordinálási* funkciót is ellátnak, előkészítik az újratermelési folyamatot,⁵⁷ és ezáltal biztosítják a tervfeladatok végrehajtásának feltételeit, ebben az értelemben a terv végrehajtásának eszközei.⁵⁸ Mivel pedig a gazdálkodó szervi szintű tevékenységkoordináció, a termelési folyamat saját felelősségű alakítása során a vállalat — a szerződés gazdasági hatásmechanizmusának bekapcsolásával — az újratermelési folyamat *gazdálkodó szervi szintű irányítását* valósítja meg, indokolt úgy fogalmazni, hogy a gazdasági szerződés az egyesülési-vállalati gazdálkodó tevékenységet irányító eszközként funkcionál.

Fel kell hívni a figyelmet arra is, hogy a gazdasági szerződés — mint régen — most is ellátja a terv teljesítése *ellenőrzésének* funkcióját is, hiszen a tervnek megfelelő szerződés teljesítése egyben a tervfeladat megvalósítását is jelenti. A szerződés ebben az értelemben — a kontrollfunkció oldaláról — a terv teljesítésének jogi formája.⁵⁹

4.4.8. Az új gazdaságirányítási rendszerben a *gazdasági szerződés funkcióit* tehát az alábbiakban lehetne összegezni: a) tervkoordináló funkció, amely megnyilvánul a távlati tervek konkretizálásának, az éves tervek előkészítésének koordinálásában, mind egyesülési, mind vállalati szinten; b) gazdálkodás-, tevékenységkoordináló funkció, amely áthatja mind az egyesülésnek mind a vállalatnak a tervfeladatok végrehajtására irányuló tevékenységét; c) emellett a gazdasági szerződés megtartja az áru — pénzkapcsolatok közvetítésének funkcióját, továbbra is az árucserre jogi formája.

Az elmondottakból látható, hogy az NDK-ban a gazdasági szerződés funkciója jelentős *átalakuláson* ment át. Amint az irodalomban szembeállítják

⁵⁶ Schubert, K.: i. m.; Görner, G.: Grundlagen, Bedeutung und Merkmale des Koordinierungsvertrages.

⁵⁷ Görner, G.: Grundlagen, Bedeutung und Merkmale des Koordinierungsvertrages; Tischendorf, J.: Wie geht es mit dem langfristigen Wirtschaftsvertrag weiter? Wirtschaftsrecht 1974. 1. 40. p.

⁵⁸ Schubert, K.: Probleme der Weiterentwicklung der Wirtschaftsverträge . . .

⁵⁹ Ross, W.: Kooperationsbeziehungen zwischen Produktion und Aussenhandel. 41. p.

a régi gazdaságirányítási rendszert mint adminisztratív irányítást (administrative Leitung) a gazdaságirányítás új rendszerével, mint gazdasági, ökonómiai irányítással (ökonomische Leitung), ugyanúgy bontakozik ki a régi adminisztratív tervvégrehajtó funkcióból a szerződés gazdasági „ökonómiai” funkciója, a gazdasági szerződés irányt vesz a gazdasági viszonyok aktív és autonóm alakítása felé. Látható tehát, hogy a funkció nem valamilyen elvont, változatlan és egyszer s mindenkorra meghatározott tulajdonsága a gazdasági szerződésnek, hanem annak következménye, hogy a gazdasági fejlődés foka, a társadalmi berendezkedés, ezen belül a gazdaság irányításának rendje milyen *elvárásokat* támaszt a gazdasági szerződéssel szemben.

E funkciók tehát az adott gazdaságirányítási rendszer elvárásai alapján, e rendszer keretében és neki alárendelten alakulnak ki — és fejlődnek tovább.

(E helyen meg kell jegyezni, hogy a gazdasági szerződés funkciói nem azonos súllyal jelentkeznek minden szerződéstípusban. E funkcióknak az egyes szerződéstípusokban való megjelenésére e tanulmány keretei között nem áll módunkban kitérni. Mégis a fenti funkcióknak a kooperációs szerződésekben és társulásokban való konkrét megjelenésével már jelzett másik e tárgyú tanulmányunkban foglalkozunk.)

Azt lehetne gondolni, hogy a sok bába közt elvész a gyerek. Mindenről szó volt, csak arról nem: *mi is hát a gazdasági szerződés* — a gazdaságirányításhoz való viszonya szemszögéből? Azt lehet mondani, hogy — tervkoordináló és gazdálkodás-tevékenységkoordináló jellegénél fogva — a gazdasági reform alapján kibontakozó, az újratermelési folyamat egészét átfogó, a hosszútávú és éves tervek kidolgozásán keresztül ezek végrehajtásáig terjedő állandó vezetési folyamat; a gazdálkodó szervei szinten kibontakozott tervező és irányító tevékenység (Planungs- und Leitungstätigkeit),⁶⁰ azaz a *gazdálkodó szervei gazdaságirányítás eszköze*. A hosszútávú központi népgazdasági terv és a szerződés dinamikus viszonyánál, az aktív visszahatásnál, a felfelé irányultságnál fogva azonban egyben a központi és a gazdálkodó szervei gazdaságirányítás *összekapcsolásának* is eszköze,⁶¹ elvontabban nézve pedig a központi népgazdasági terv megvalósítására irányuló gazdasági kapcsolatok jogi szabályozása.⁶² Legáltalánosabban tehát *gazdaságirányítási eszköz*, a népgazdaság új irányítási rendszerének szerves, elválaszthatatlan része,⁶³ fontos gazdasági jogi irányító eszköz a tervszerű társadalmi újratermelési folyamatban való kooperatív együttműködés gazdálkodó szervek általi aktív, saját felelősségű kialakítására.⁶⁴

⁶⁰ Gerlach, G.—Schubert, K.: Territoriale Koordinierung . . .

⁶¹ Kommentár 62. p.

⁶² Artzt, W.—Dornberger, D.: Das Verhältnis von Plan und Vertrag.

⁶³ Schubert, K.: Probleme der Weiterentwicklung der Wirtschaftsverträge . . .

⁶⁴ Lehr und Studienmaterial zum Wirtschaftsrecht. Heft 2. Allgemeiner Teil II.

A fentiek jól tükrözik a gazdasági szerződésnek az új gazdaságirányítási rendszerben betöltött újszerű szerepét. Olyan elemről, a szerkezet olyan eleméről van szó, melynek *hibátlan működése* az egész rendszer működésének egyik — ha nem is egyetlen — legfontosabb eleme. Súlyát méltóan tükrözi az 1965-ös VG 3. §-a, amely kimondja, hogy „a gazdasági szerződés a nép-gazdaság tervezésének és irányításának egyik eszköze a távlati tervben lefektetett fő fejlődési irányok megvalósítására. A tervek előkészítését, konkretizálását és megvalósítását szolgálja, és hozzájárul ahhoz, hogy a vállalatok, iparágak . . . gazdasági érdekei az össznépgazdaság érdekekkel összhangba kerüljenek. A gazdasági szerződések megkötése és teljesítése révén szervezik a vállalatok kölcsönös kapcsolataikat, és megvalósítják az állami feladatok teljesítéséért fennálló felelősségüket.” A gazdasági szerződés új funkcióinak megfelelően a VG 10. és 11. §-a a továbbiakban bevezette a *hosszútávú gazdasági szerződést*, mégpedig annak két formáját, a hosszútávú szállítási szerződést (*langfristiger Liefer- und Leistungsvertrag*) és a távlati feladatokra szóló szerződést (*Vertrag über perspektivische Aufgaben*).

4.5. Amiről mostanáig szó volt, annak ellenére, hogy a kép számos — nem is a gazdasági szerződés funkciójára orientált — publikációból kigyűjtve állott össze, nagyban-egészben *általánosan elfogadottnak* tekinthető az NDK jogtudományában. Ezen a ponton a nézetazonosság azonban meg is szűnik. Az alapprobléma — amit most már ez a tanulmány sem kerülhet meg — az, *hogyan fogják fel a kooperációt*, és ennek megfelelően hogyan viszonyulnak a kooperációs jog mineműségének kérdéséhez.

Az elméletben *két álláspont* alakult ki: az *egyik* a kooperációt konkrétan fogja fel és elismeri a kooperációs jogot mint a gazdasági jog egyik relatíve elkülönült területét, a *másik* a kooperációt általánosságban ragadja meg és a kooperációs jog elismerésétől *elzárkózik*. Egy — tulajdonképpen az első állásponthoz tartozó — felfogás a kooperációs jog elismerése mellett tárgyát annál szűkebben vonja meg.

A két elméleti álláspont *közös vonása*, hogy *Marx* nyomán a kooperációt mint társadalmi termelőerőt fogja fel. *Marx* ugyanis a kooperációt a társadalmi munka termelőerejének tekintette.⁶⁵ Közös vonás, hogy mindkét felfogás a klasszikus marxi kooperáció-fogalomból indul ki. Eszerint: a kooperáció „többek munkájának formája, akik ugyanabban vagy különböző, de összefüggő termelési folyamatokban tervszerűen egymás mellett és együttműködve dolgoznak”.⁶⁶

4.5.1. Az *első álláspont* képviselői — a *Kommentár szerzői kollektívája* (Spitzner, Panzer, Kampa, Penig, Strassmann) *Marx* meghatározását úgy

⁶⁵ *Marx—Engels Werke*. Berlin 1962. 23. kötet, 349. p.

⁶⁶ *Marx, K.*: *Das Kapital*. I. köt. Berlin 1957. 340. p. A kooperációs jog és gazdasági jog elméletének összefüggéseit behatóan elemzi: *Eörsi Gy.*: *Külső és belső komplexitás. Gazdaság és Jogtudomány*. 1972. VI.

értelmezik, hogy a kooperáció lényege az együttműködés, mégpedig — a kapitalizmusbeli kooperációval szemben — a tervszerű és egységes akarat által irányított együttműködés.⁶⁷ (Meg kell jegyezni e helyen, hogy a Kommentár a marxi fogalom elemzését párhuzamosan több helyen elvégzi, ám hol az egyik, hol a másik, egyébként egymással összefüggő vonást emeli ki. Szerepel emellett egy definíció, amely a dolgozók elvtársi együttműködését állítja a központba. Miután azonban az egyes részek szerzői nincsenek megjelölve, nem lehet megállapítani, hogy a szerzői kollektíva tagjai közötti elméleti nézeteltérésről vagy szerkesztési elnézésről van-e szó.)

A kooperáció *alapjával* a termelőerők már vázolt fejlődése, a tudományostechnikai forradalom által elmélyített társadalmi munkamegosztás szolgál, amely együttműködést követel az újratermelési folyamatban. Ebből a szempontból a Kommentár szerzői által elfogadott *közgazdasági* álláspontot *Krömke* fogalmazta meg. Szerinte a szocializmusban a vállalatközi kooperáció a szocialista árutermelők tervszerű, szervezett együttműködése, munkamegosztó jellegű termelési folyamat, a társadalmi tulajdon és a társadalmi és vállalati érdekek objektív egybeesése alapján.⁶⁸ Ennek megfelelően a Kommentár szerint *a kooperációs jog a gazdasági jog egy része*, azon része, amely a népgazdasági újratermelési folyamatban létrejövő, az árucserre hosszú távú előkészítésére és kialakítására, valamint magára az árucserére kiterjedő *vállalatok és ágazatok közötti kooperációs kapcsolatokat szabályozza*.⁶⁹

A Kommentár szerzői élesen szembeállítják a „termelési struktúrát” és a „szervezeti struktúrát”, mondván, hogy a kooperáció a termelési struktúrát alakítja, de nem a szervezetit. Igaz, hogy a hatékony szervezeti struktúra állami alapítású vagy vállalati saját elhatározásból történő struktúramódosítás (társulás) révén az optimális termelési struktúra kialakításának feltétele, a kettő szoros kölcsönhatásban van egymással, mégis a népgazdaság szervezeti struktúrájának kialakítása és a népgazdasági kooperáció közötti különbségtételt fenn kell tartani.⁷⁰ Arra a kérdésre, hogy a kooperációs jog mint a gazdasági jog egy része ezek után milyen *szerveződésekkel operál*, a szerzők sajnálatos módon elméleti álláspontot nem dolgoztak ki, hanem az anyagi folyamatokra vonatkozó mérlegkészítési feladatokról szóló jogszabály (Verordnung vom 26. 6. 1968. über die Aufgaben, Pflichten und Rechte der Betriebe, Staats- und Wirtschaftsorgane bei der Bilanzierung materialwirtschaftlicher Prozesse. GBl. Teil II. 481. p.) rendszerezéséből indulnak ki. A rendelet azonban nem a kooperáció vonatkozásában rendszerezi a gazdasági szerveződések, hanem azok *minden* fajtását rögzíti. Eszerint a gazdasági szerveződések három fő csoportba oszthatók: *a) kooperációs szerveződések*, hosszú távú gazdasági szer-

⁶⁷ Kommentár 22. p. és 34. p.

⁶⁸ *Krömke, C.* cikke az *Einheit* 1966. 12. számában 1528. p.

⁶⁹ Kommentár 22. p.

⁷⁰ Uo. 39. p.

zódések, valamint a konkrét árucserére irányuló szállítási (Liefer- és Leistungsvertrag) szerződések. Itt a vállalatok ellenértéken alapuló, elsődlegesen a termelési folyamatra és az árucserre előkészítésére irányuló kölcsönös kapcsolatokat rendezik a szállítások tervezése, előkészítése és szervezése, lebonyolítása terén. *b) Koordinációs megállapodások* (az egyesülések között) és *koordinációs szerződések* (a vállalatok között). Előtérben nem közvetlenül az árucserre előkészítése stb. áll, hanem a gazdaságirányító, illetve gazdálkodó tevékenység koordinálása (pl. a partnerek termelésének specializálása és koncentrációja). *c) Az ún. Organisationsverträge* pedig közös berendezések létesítésére, illetve közös feladatok közös megvalósítására irányulnak.⁷¹ Mint említettük, a Kommentár szerzőinek álláspontja szerint a harmadik csoport *nem tartozik* a kooperációs jogba.

Szintén elismeri a kooperációs jognak a gazdasági jogon belüli relatív elkülönültségét *Pflicke*, ám annak tárgyát másképpen határozza meg. Ő szigorúan csak a *vállalatok közötti* kooperációs kapcsolatokat sorolja a kooperációs jog körébe, az egyesülések között kialakulókat nem. A kooperációs kapcsolatok pedig a munkamegosztóan gazdálkodó termelőegységeknek a tervszerű termelésben létrejövő kapcsolatait, melyek egyben a tervszerű árucserre viszonyai.⁷² A döntő *különbség* a fenti állásponttal szemben tehát az, hogy *Pflicke* az egyesülések kooperációs kapcsolatait nem sorolja a kooperációs jogba, hanem azokat a gazdasági jog „Tervezési jog” című részébe helyezi (Planungsrecht), az *Organisationsvertrag*-ot a gazdasági jog „Organisationsrecht” néven elkülönített részébe, míg a *vállalatközi kooperáció* viszonyai (az előzőekben részletesen elemzett gazdasági szerződés révén megvalósuló tervkoordináció és gazdálkodáskoordináció, valamint a közvetlen árucserre viszonyai) alkotják a *kooperációs jogot*. Ennek megfelelően *Pflicke* a *gazdasági szerződéseket* a következőképpen rendszerezi: *a)* az árucserét közvetlenül lebonyolító szállítási szerződések (Liefer- és Leistungsvertrag); *b)* kooperációs szerződések (árucserre előkészítése, koordinálása, szervezése, mint pl. tervezési, kutatás-fejlesztési, piackutatási, termeléselőkészítési együttműködés) — e két szerződés a kooperációs jog eszköze; *c)* a vállalatok kooperációs kapcsolatainak egyesülések általi szervezését megvalósító koordinációs szerződések, melyeket az egyesülések kötnek, és melyek a tervezési jogba tartoznak; *d)* elkülönült szervezet létrehozó szerződések, amelyekkel a vállalatok bizonyos hasonló tevékenységeik ellátását új gazdálkodó szervezetben (társulásban) centralizálják (*organisationsbegründender Vertrag*).⁷³ Ezek alkotják az *Organisationsrecht*-et.

⁷¹ Uo. 67–68. p.

⁷² *Pflicke, G.* álláspontját lásd a „Lehrmaterialien des Wirtschaftsrechts der Hochschule für Ökonomie” Berlin 1970. kiadványában: Lehrbrief 4. 5. p.

⁷³ *Pflicke, G.*: Zur Entwicklung der Wirtschaftsverträge bei der Gestaltung der Beziehungen in den Kooperationsketten der Industrie. Staat und Recht 1967. 6. 875. p.

4.5.2. A *másik elméleti álláspont* a kooperációs jogot mint a gazdasági jog egy relatíve elkülönült részét *nem fogadja el*. *Such* szerint⁷⁴ ugyanis a gazdasági jog lényege és tartalma a *termelés szocialista társadalmasítása* állandó folyamatának tervszerű megvalósítása. A termelés szocialista társadalmasításának lényegi vonása viszont az, hogy a társadalmi *munkamegosztás* tervszerűen fejlődik, és nemcsak az újratermelési folyamat minden fázisára (tervezésére, irányítására és a közvetlen gazdasági tevékenységre), hanem az egész gazdálkodó struktúrára, szervezetre kiterjed. A gazdasági jog tehát a gazdálkodó szervezetek tevékenységének szervezeti és működési oldalát egyaránt átfogja. A szocialista kooperáció, mint a Marx által a termelés társadalmasításának lényegeként megfogalmazott *termelőerő* a termelés társadalmasítása irányába hat, és a társadalmasítás jellegét alapvetően meghatározza. Ennek megfelelően a kooperáció nemcsak a vállalatközi és nem is csak az egyesülésközi kapcsolatok, hanem az egész népgazdaságot átfogó újratermelési folyamat sajátossága. *Such* értelmezésében az *újratermelési folyamat* maga *kooperatív jellegű*. Így a kooperációt is csak sajátosságként lehet felfogni, de nem új minőségként. A kooperációs jogról ő csak idézőjelben beszél, annak létét tagadja. Felfogásában a kooperáció a gazdasági folyamatokban szükséges és hasznos magatartásnak nevezhető, álláspontját vulgárisan úgy lehetne megfogalmazni, hogy kooperálni kell, kooperálni jó.

Such úgy véli, a kooperációnak a gazdasági jogban annyi *jelentősége* van, hogy a gazdasági jog eszköztárával a kooperatív szocialista árutermelés stabil formáit kell kialakítani, e kooperatív gazdasági folyamatokat kell irányítani a kooperációnak legáltalánosabban, a termelés szocialista társadalmasításaként felfogott értelmében.

A kooperáció itt tehát a gazdasági jog egészét átfogó *jelleg*, magatartás, a Kommentár szerzői ezért azt vetik *Such* szemére, hogy nála a kooperáció azonosul a gazdasági joggal, noha nyilvánvalóan nem erről van szó. *Such* ezzel szemben azt kifogásolja a Kommentár álláspontjában, hogy az a kooperációt a pusztá együttműködéssel, az árucserére orientált együttműködéssel azonosítja, noha ott viszont nem csak arról van szó.

Such elméleti álláspontja a *gazdasági szerződések felosztásában* a következőképpen tükröződik:⁷⁵ *a*) a szállítási szerződés (Liefer- és Leistungsvertrag) a forgalmi kooperáció eszköze, tartalmilag pedig az ellenérték fejében termék, ill. szolgáltatás előállítására irányuló árucserkapcsolatokat szabályozza. *b*) A koordinációs szerződés (Koordinierungsvertrag) a gazdaságilag összefonódó, kapcsolódó folyamatok tervezésére, irányítására, a tervszerű gazdálkodó tevékenység egyeztetésére, a termelési kooperáció optimalizálására

⁷⁴ Lehr- und Studienmaterial zum Wirtschaftsrecht. Heft 1. Allgem einer Teil 63–75. p.

⁷⁵ Lehr- und Studienmaterial zum Wirtschaftsrecht. Heft 2. Allgemeiner Teil II. 51–54. p.

irányul. Benne megvalósul a koordinálást kívánó feladatoknak a termelés hatékonyabb előkészítésére, szervezésére és realizálására orientált koordinálása. Más szóval a felek tartalmilag *egyeztetett* intézkedésekben egyeznek meg, és ezek megvalósítására vállalnak kötelezettséget saját tevékenységi körükben gazdálkodó tevékenységük tervezésére és irányítására vonatkozólag.

c) Az Organisationsvertrag új szervezeti egység alapítását célozza, amely a felek hasonló vagy azonos feladatainak közös koncentrált megvalósítását végzi.

Habár Such hangsúlyozza, hogy a *gazdasági szerződések felosztása egyben a gazdasági jog belső strukturális felparcellázását* is jelenti, nem alakít ki valamilyen „koordinációs” jogot, a koordinációs szerződéseket a tervezési jogban (Planungsrecht) helyezi el. Ugyanakkor hangoztatja, hogy ezek a szerződések a gyakorlatban természetesen nem fordulnak elő törvényszerűen ilyen tisztán, előfordulhat, hogy pl. a koordinációs szerződésbe szállítási szerződési elemek keverednek, melyet ő kooperációs vagy komplex szerződésnek nevez.

Görner és Kreutzer a kooperációt szintén igen általánosan, tág értelemben fogják fel, azonban a kooperáció fogalmát úgy határozzák meg, hogy a marxi definícióból a Kommentárhoz hasonlóan az együttműködés elemét emelik ki. Ebből *háromféle* kooperációs formát vezetnek le: az árucserre-kapcsolatokra vonatkozó szerződést (Liefer- és Leistungsvertrag), az árucserre körén kívül eső tevékenységek koordinálását egyesületek és vállalatok között egyaránt (Koordinierungsvereinbarung) és az Organisationsvertraget. A kooperációt pedig a bármely tulajdonformához tartozó vállalatok tervszerű gazdálkodó tevékenysége során létrejövő kapcsolatainak *összességéként* fogalmazzák meg.⁷⁶

4.5.3. Az ismertetett álláspontokban relatív *egyetértés* van a szállítási és a szervezési szerződés körülhatárolásában. Az árucserre körén kívül eső kooperációs kapcsolatok kérdésében egyetértés látszik a viszonyok jellege tekintetében, legalábbis *negatív*e. Nevezetesen abban, hogy nem áru – pénzviszonyok vagy legalábbis alapvetően nem azok; nem az egyenértéken alapulnak; nem közvetlenül nyereségre, hanem a rendelkezésre álló alapok leghatékonyabb, legracionálisabb felhasználására irányulnak.⁷⁷ Az *árucserén kívül eső kooperációs* (vagy egyes szerzőknél: koordinációs) kapcsolatok megragadása azonban rendkívül *eltérő*. Ez — úgy tűnik — részben a politikai gazdaságtani kiindulás eltéréseiből fakad és eltérő rendszerezési szempontokkal van összefüggésben, ám sok esetben ugyanazon termelési viszonyok, anyagi folyamatok eltérő

⁷⁶ Görner, G. — Kreutzer, C.: Zur wirtschaftsrechtlichen Gestaltung von Organisationsformen der kooperativen Zusammenarbeit és Görner, G.: Grundlagen, Bedeutung und Merkmale des Koordinierungsvertrages. Ugyanígy: Süß, E.: Der Organisationsvertrag. Vertragssystem 1969. 3. melléklete.

⁷⁷ Lehr- und Studienmaterial zum Wirtschaftsrecht Heft 4. Planungsrecht II. 166. o.; Heuer, K.: Zur juristischen Gestaltung der vertraglichen Beziehungen zwischen den Räten der Städte und Gemeinden und den Betrieben. Staat und Recht 1968. 7–8. 1140. p.

terminológiájára vezethető vissza. Látható, hogy az egyes álláspontok szinte *ugyanarról* beszélnek, ám az elméleti megfontolások túlhangsúlyozása akadályozza a közös nyelv megtalálását, így az utak már az első lépésben különválnak.

Nehezíti a közös nyelv megtalálását a gazdasági joghoz való általános viszonyulás „archimédeszi pontjának” hiánya is. A Kommentár szerzői *skeptícizmusuknak önkritikusan* hangot is adnak. Úgy vélik, hogy az idő még nem érett meg a gazdasági szerződés átfogó, jogszabályilag rögzített rendszerezésére. E körben még további intenzív — a gazdasági szerződés lényegének, funkciójának és tárgyának feltárására irányuló — vizsgálatokra, a gazdasági szerződés elméletének meggyőző kidolgozására van szükség. Sőt, úgy vélik, hogy a *gazdasági jog által szabályozott jogviszonyok körének* meghatározása tekintetében sem lehet ma még végleges választ adni, legfeljebb általános orientációt. A végleges meghatározáshoz jogászok és közgazdászok által közösen megvalósított mélyreható kutatásokra van szükség. Ennek a helyzetnek természetes következménye, hogy a gazdasági jog — mint joganyag — nem egységes elméleti koncepció alapján, hanem a *gyakorlat* következményei, *igényei* szerint egyes jogszabályok egymás mellé helyezése révén állt össze, ám a jogszabályok tárgyuknál fogva — a többivel való összefüggés hiánya mellett — már eleve korlátozott részszabályozásként jöttek létre.⁷⁸ Az átfogó, *egységes elvek alapján kidolgozott szabályrendszer óhajában* a szerzők mindenestre egységesnek látszanak.

4.6. Az NDK irodalma és részben jogalkotása — amint az elmondottak beszédesen bizonyítják — *nem kerül meg* a közvetlen árucseré körén kívül eső együttműködési viszonyok tanulmányozását és szabályozását. A nagyfokú nézeteltérések, élénk viták a kooperáció problémáját — ilyen vagy olyan, szűkebb vagy tágabb felfogásban — napirenden tartják. Ez a tanulmány azonban messze el kívánja kerülni a szírének érdemi állásfoglalásra csábító bűvös énekét, hiszen tisztában van a könnyen megfogalmazható ellenvetéssel, hogy a kibicnek semmi sem drága. Ugyanakkor az olvasó joggal várja el, hogy legalább *negatív* meghúzzuk a határvonalat: a hazai gondolkodás szerint *mi nem az* NDK-beli kooperáció.

4.6.1. Abból a most már nyilvánvaló körülményből kell kiindulni, hogy az NDK gazdaságirányítási rendszerének felépítéséből, a kooperációnak mint *gazdálkodó szervezetek közötti tervezés- és gazdálkodáskoordináló együttműködésnek* a mechanizmusban betöltött kulcsfontosságú szerepéből kifolyólag a kooperáció a *gazdaságirányítás adott rendjéből folyó gazdasági és jogi szükség-szerűség*, ennek megfelelően a gazdálkodó szervezeteknek alapvetően nem joga, hanem *kötelessége*. A gazdaságirányítási rendszer hibátlan működésének fel-

⁷⁸ Kommentár 68—69. és 20. p.; *Supranowitz, S.*: Zu aktuellen Aufgaben der wirtschaftsrechtlichen Gesetzgebung im ökonomischen System des Sozialismus. Staat und Recht. 1968. 9. 1299. p.

tételét képező kooperációt mint a mechanizmus egyik elemét nem lehetett teljes egészében a gazdálkodó szervek mérlegelésére bízni. A már eddig ismerttetett jogszabályok is kötelezettségről beszélnek, és az — egy másik tanulmányukban ismertetésre kerülő — egyes konkrét kooperációs formák jogi szabályozása sem mulasztja el a vállalatirányító szervek felelősségének hangsúlyozását a megfelelő vállalatközi és saját (egyesülésközi) kooperációs kapcsolataik kialakításáért. A kooperációs társulások alapításának, az azokba való be- és kilépésnek jogi szabályozása például visszatérő rendszerességgel tartalmaz egy olyan szakaszt, amely az alapítást, részvételt és kilépést az egyesülés hozzájárulásához köti, továbbá olyat, amely egyenesen az egyesülés kötelességévé teszi, hogy a vállalatokat a társulás alapításának szükségességéről meggyőzze, végső soron utasítsa.

Az *önkéntesség* mint alapforma — amelyet csak akkor törhet át a „meggyőzés” és utasítás, ha a vállalatok saját jószántukból nem alakítják ki kooperációs kapcsolataikat — a reform azon *alapgondolatát* és egyben *várakozását* tükrözi, hogy *a vállalatok saját érdekükben élni fognak a kooperáció lehetőségével*, ez viszont a gazdaságirányítási rendszer funkcionálása szempontjából egyben a népgazdasági érdekek érvényesülését is jelenti, hiszen a gazdasági irányítási rendszer hibátlan működése népgazdasági szintű érdek, ennek viszont a kooperációs kapcsolatok kialakítása és működése egyik feltétele. Felvetődik ezek után a kérdés: *mi ösztönzi* a vállalatokat kooperációs kapcsolataik kialakítására? Természetesen az, hogy hiányos, nem egyeztetett kapcsolataik a beszállítók elégtelen teljesítését, a megrendelők minőségi és mennyiségi igényeinek, szükségleteinek szegényes ismeretét eredményeznék. A piac értéktételének — ha a vállalatok amúgy is kooperálnak — nem szükséges különösebb szerepet juttatni. A reform kooperációval kapcsolatos alapállása tehát az volt, hogy a vállalatok *fognak* kooperációs kapcsolatokba lépni, ezért első menetben elegendő a központi gazdaságirányítás *morális* elvárása, adminisztratív színezetű vagy kifejezetten *adminisztratív*, igazgatási jogilag kikényszeríthető elvárásra, eszközre akkor van szükség, ha a vállalatok nem kooperálnak, holott az össznépgazdasági szempontból kívánatos lenne. A kooperáció mint a vállalatnak a gazdaságirányítás adott rendjéből folyó kötelessége első lépésben tehát ugyan csak önkéntességen alapuló *morális* kötelezettség, ám *bármikor átfordítható jogi kötelezettséggé*.

Mindezekre tekintettel az NDK-beli vállalati egyesülési kooperációról *negatív*e azt lehet mondani, hogy nem alapvetően és nem csak a vállalatok, egyesületek alulról jövő kezdeményezése kooperációs szerződések és társulások létrehozására. Bár elvben önkéntes, a vállalatirányító szervek felelősséggel tartoznak adott esetben még a kényszerkooperációt létrehozó adminisztratív utasítás kiadásáért is. De ha a kooperáció nem is utasítással jön létre, a kezdeményezés mindig jöhet felülről, ha pedig mégis alulról jön, az alapítás és részvétel az irányító szerv hozzájárulásához van kötve.

4.6.2. Szükségesnek látszik azonban emellett egy hazai fogyasztásra alkalmas munkahipotézist eszközölni a kooperációról, legalábbis az NDK irodalmában fellelhető nézetazonosságot figyelembe véve és abból kiindulva. A kooperációt *pozitíve három szinten* lehet megközelíteni. Általános értelemben — össznépgazdasági központi gazdaságirányítási szinten — a kooperáció a gazdaságirányítási rendszer *eszköze*, egyik *alappillére*. Miután a népgazdaság fejlődésének fő irányait megfelelő számú központi tervmutatóval központilag megszabják, viszont a rövidebb távú konkrét tervjavaslatok kidolgozása és elfogadása vállalati, illetve egyesülési szintre került, a kooperációnak már a tervezési szakaszban meg kell kezdődnie. A tervezés most az újratermelési folyamatra koncentrál, ezért kellőképpen egyeztetett tervek biztosítják azt, hogy később a tervek realizálása során létrejövő kooperációs kapcsolatokban ne lépjen fel zavar.

A *különös szintjén* — vállalatirányító szerve szinten — a kooperáció a központi tervezéstől relatíve elkülönülő, a központi tervezést kiegészítő — bár attól természetesen el nem választható —, a központi tervezés és irányítás felülről lefelé irányuló jellege mellett funkcionáló *horizontális tervezést és irányítást jelent*. Ha az általános szintjén a módszer, eszköz jelleget tekintettük meghatározónak, itt a tartalom kerül előtérbe. Az újratermelési folyamatra — a termékre — orientáltság ezen a szinten egyfajta, az ágazati tervezésen keresztülfekvő, az újratermelési folyamat egységét szem előtt tartó tervek szükségképpen egyeztetett kidolgozását és egyesülésközi, ágazatközi szintű realizálását, a vállalati szintű tervezés és tervvégrehajtás feltételeinek egyeztetett megteremtését jelenti, ahol az egyesülések között létrejövő kooperációs kapcsolatok szerződéses biztosítása már nem mellőzhető.

Konkrétan vállalati szinten a kooperáció a vállalatoknak az újratermelési folyamat valamennyi, az árucserét megelőző és követő fázisára és magától értetődően az árucserére is kiterjedő *komplex és hosszú távú* együttműködését jelenti, azokat az institucionalizált jogi formákat (kooperációs szerződést és társulást), melyekben a fenti terv- és gazdálkodáskoordinálási célkitűzések konkrétan megvalósulnak.

III. Összefoglalás

1. A kooperációnak az NDK gazdaságirányítási rendjében elfoglalt helyét, mibenlétét és formáit tényszerűen és számos értékelő megjegyzéssel kíséreltük meg tanulmányunkban bemutatni. Mégis nem látszik feleslegesnek összefoglalóan, epilógusként még egyszer áttekinteni, *honnan jött és hogyan alakult* a kooperáció és annak jogi szabályozása.

Mint láttuk, a kooperáció a *gazdaságirányítás* 1966-ban bevezetett *reformjával került napirendre* és nyert létjogosultságot. Lényege a kezdeti elgondolások szerint — és a reform alap gondolatával összefüggésben — az

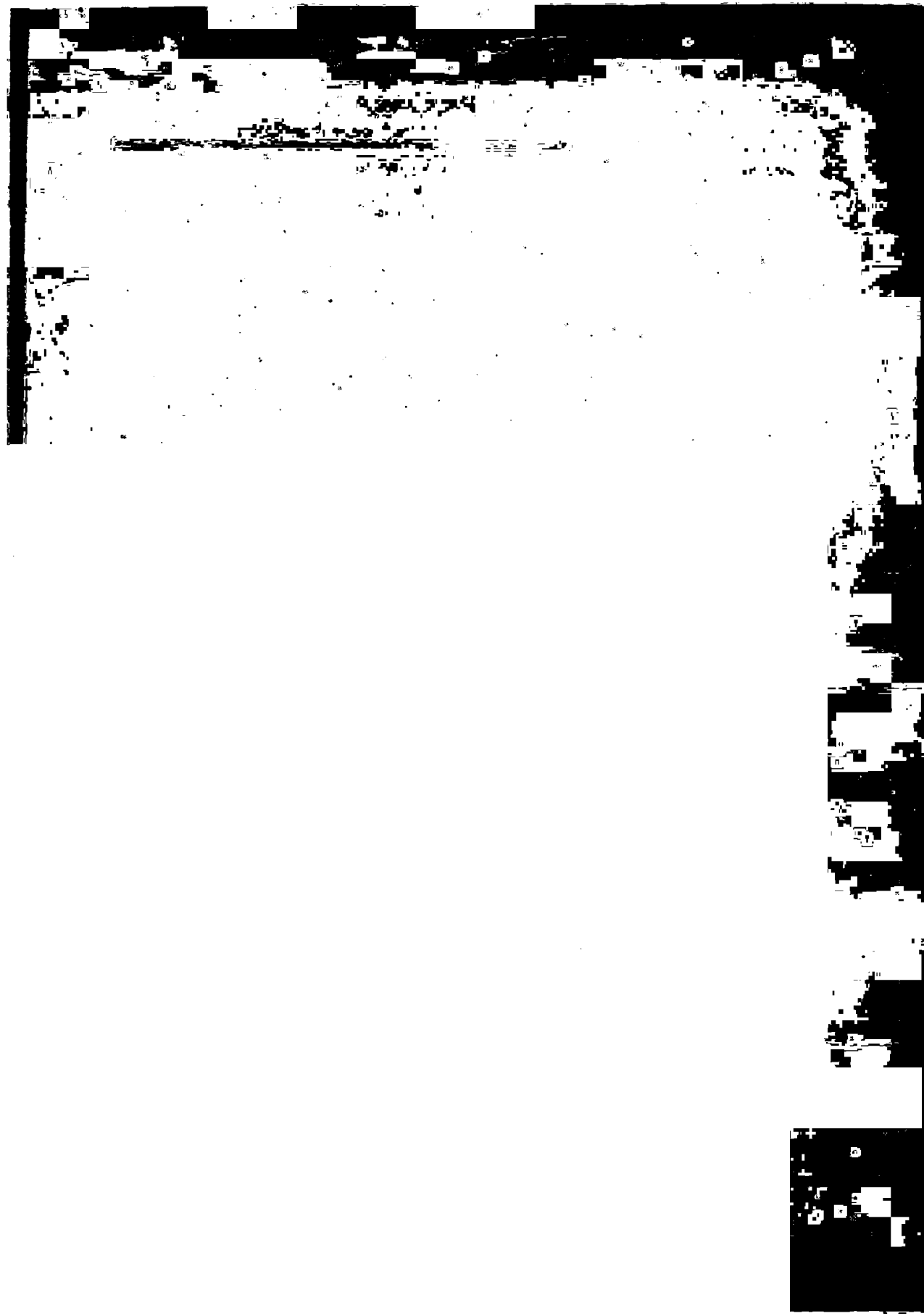
volt, hogy miután számos — azelőtt központilag ellátott — gazdaságirányítási (tervezési és gazdálkodási-irányítási) jogosítványt gazdálkodó szervei szintre „adtak le”, meg kellett teremteni e jogosítványok gazdálkodó szervek általi ellátásának kereteit, módját, feltételeit és — végül, de nem utolsósorban — jogi eszközeit. Ennek a bonyolult feladatnak az ellátása nemcsak a vállalatok jogállásának újraátgondolását követelte meg — erre tanulmányunk nem kívánt részletesen kitérni —, hanem a *vállalatközi kapcsolatok egészét új alapokra* kellett helyezni. Az új alapokra helyezés a vállalatközi kooperáció létjogosultságának, sőt szükségességének elismerésével és jogi szabályozásával megtörtént, jóllehet a szabályozás — a VG tárgyalt szakaszai — nem volt kimerítő, inkább csak orientáló jellegű.

2. A vállalatközi kooperáció elsődleges *feladata* a központból leadott gazdaságirányítási jogosítványok oly módon történő gyakorlásának biztosítása volt, hogy a gazdálkodó szervek *önmaguk biztosítsák* e jogosítványok gyakorlása révén a *tervszerűség* fennmaradását, a népgazdaság fejlődésének arányosságát akkor is, amikor a tervezés és irányítás már nem egyetlen központból történik. A leadott központi gazdaságirányítási jogosítványok „központi” jellege gazdálkodó szervei szinten ennek megfelelően úgy jelentkezett, hogy gyakorlásuk a jogosultságból azonnal a központi gazdaságirányítással szembeni *kötelezettségbe* váltott át. Ez a kötelezettség egyrészt abból fakadt, hogy jogosítványokról az állam mintegy lemondott a gazdálkodó szervek javára, de ez a lemondás egyben az utóbbiak felelősségének jelentős mértékű megnövekedését, mintegy a „felelős őrző” pozíciójába kerülését jelentette. Másrészt mivel a gazdasági mechanizmus működésében a gazdálkodó szervezetek ily módon jelentős felelősséget kaptak, a fenti jogosítványok egyesülés- és vállalatközi kooperáción keresztül történő gyakorlása a gazdaságirányítás új rendje működésének egyik kulcskérdésévé vált.

Mindez azt eredményezte, hogy — amint erre már utaltunk — a *kooperáció* szerződéses és később társulások megvalósítása a reform alap gondolatából folyóan kezdettől fogva a központi gazdaságirányítással szembeni *kötelezettség* volt, melynek teljesítését a (korábban központi) jogosítványokat „adományozó” árgus szemekkel figyelte.

3. Jelen tanulmányunk terjedelmi korlátai nem teszik lehetővé annak vizsgálatát, hogyan valósult meg a fenti kötelezettség teljesítése a vállalatirányító szervek egymás közötti és a vállalatok egymás közötti kooperációjában, azaz hogyan alakult a kooperáció szerződéses és társulások gyakorlata, és ez hogyan hatott vissza a kooperáció jogi szabályozására, ebben milyen tartalmi változtatásokat eredményezett. Ezekkel a kérdésekkel ezért egy másik tanulmányban kívánunk behatóan foglalkozni.

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója. — Műszaki szerkesztő: Agócs András
A kézirat nyomdába érkezett: 1975. V. 20. — Terjedelem: 26,6 (A/5) ív
75.1841 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

TARTALOMJEGYZÉK

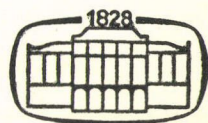
<i>Az MTA Gazdaság- és Jogtudományok Osztályának ülése az Akadémia 150 éves jubileumi Közgyűlése alkalmából (1975. május 8.)</i>	
<i>Szalai Sándor: „A társadalomtudományok és korunk fő feladatai” c. referátuma</i>	1
<i>Bognár József</i> korreferátuma	26
<i>Bihari Ottó</i> korreferátuma	37
<i>Osztrovski György</i> korreferátuma	40
<i>Az MTA Gazdaság- és Jogtudományok Osztályának 1974. évi tevékenysége</i>	45
<i>Bognár József: Új tényezők a nemzetközi gazdasági kapcsolatok rendszerében</i>	59
<i>Az üzemi demokráciáról (Kerekasztal konferencia, 1974. december 6.)</i>	81
<i>Szabó Kálmán</i> vitaindító előadása	81
Hozzászólások (Balogh József, Bauer Miklós, Herédi István, Kárpáti Tamás, Ladó László, Mód Aladárné, Nagy László, Nemes Ferenc, Sárközy Tamás, Szabó József, Timár János)	92
<i>Csizmadia Andor: Az erdélyi jog fejlődése a fejedelmi korban</i>	147
<i>Peschka Vilmos: A polgári jogelméleti gondolkodás a XX. sz. első felében</i>	169
<i>Farkas János: Szociológiai világkongresszus Kanadában</i>	219
<i>Vida Sándor: Védjegy a fejlődő országokban</i>	241
<i>Vörös Imre: Kooperáció és kooperációs jog az NDK-ban</i>	269

Megjelent: 1975. X. 10.

GAZDASÁG- ÉS JOG- TUDOMÁNY

**A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
GAZDASÁG - ÉS
JOGTUDOMÁNYOK OSZTÁLYÁNAK
KÖZLEMÉNYEI**

IX. kötet 3-4. szám

GAZDASÁG- ÉS JOGTUDOMÁNY

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
GAZDASÁG- ÉS JOGTUDOMÁNYOK OSZTÁLYÁNAK KÖZLEMÉNYEI

A szerkesztő bizottság tagjai:

EÖRSI GYULA, FRISS ISTVÁN, SZALAI SÁNDOR

Szerkesztő:

EÖRSI GYULA

Technikai szerkesztő:

MÁDL FERENC

KIADÓHIVATAL: 1363 BUDAPEST V., ALKOTMÁNY U. 21.
SZERKESZTŐSÉG: 1051 BUDAPEST V., MÜNNICH F. U. 7.

A Magyar Tudományos Akadémia IX. Gazdaság- és Jogtudományok Osztályának Közleményei a *Gazdaság- és Jogtudomány* változó terjedelmű füzetekben jelennek meg, és az Akadémia IX. Osztályának munkájáról szóló tájékoztatóját, az Osztály előadó ülésein bemutatott dolgozatokat, magyar nyelven még nyomtatásban meg nem jelent értekezéseket közölnek a közgazdaságtudomány, az ágazati gazdaságtudományok, az állam- és jogtudományok, a szociológia, a statisztika, a demográfia, valamint az afro-ázsiai kutatások köréből. Évenként általában négy füzet jelenik meg.

A kéziratok a következő címre küldendőek:

Gazdaság- és Jogtudomány
Magyar Tudományos Akadémia
IX. Osztályának Közleményei
1051 Budapest V., Münnich F. u. 7.

Ugyanerre a címre küldendő minden szerkesztőségi levelezés.

Közlésre el nem fogadott kéziratokat a szerkesztőség lehetőleg visszajuttat a szerzőhöz, de felelősséget a beküldött kéziratok megőrzéséért vagy továbbításáért nem vállal.

A *Gazdaság- és Jogtudomány* előfizetési ára 40, Ft. Belföldi megrendelések az Akadémiai Kiadó (1361 Budapest V., Alkotmány u. 21. Pénzforgalmi jelzőszámunk 215-11488.), külföldi megrendelések a „Kultúra” Könyv és Hírlap Külkereskedelmi Vállalat (1389 Budapest I., Fő u. 32., pénzforgalmi jelzőszám: 218-10990 43-790-057-181) útján eszközöndők.

A Magyar Tudományos Akadémia IX. Osztálya a következő idegen nyelvű folyóiratokat adja ki:

1. *Acta Oeconomica* 2. *Acta Juridica*

Acta Oeconomica szerkesztősége: 1051 Budapest V., Münnich F. u. 7. *Acta Juridica* szerkesztősége: 1014 Budapest I., Országház u. 30.

A MAGYAR CIVILISZTIKA 30 ÉVE*

EÖRSI GYULA

1. Szocialista civilisztikánk fejlődése: területvesztés és a klasszikus alapelvek elsápadása.

1. 1. Mint ismeretes, a régi magánjogból *kivált és önállósult* a munkajog és a családjog, eredetileg a köldökszínort még el nem vágva: sokáig makacsul operálva a polgári jog „anyajogág”-mivoltának csak történetileg igaz tételével, később sem egészen világos alapokon és csak töredékesen jelezve, hogy valójában miben is áll ennek a területvesztésnek a lényege, elméleti alapja. Ma már, úgy vélem széles körben világossá vált, hogy a kollektívák megjelenésében, amelyek közvetítenek a közjog és magánjog citoyen-je és burzsoája között, osztályantagonizmustól mentesen ütköztetik-egyeztetik ezek érdekeit, és kifejlesztik saját érdekelttségüket. Ezeknek a kollektíváknak az intern viszonyai az áruviszonyok képére teremtett vagy relatíve autonóm struktúrájú polgári joggal nem ragadhatók meg. A burzsoá világban ez a jelenség nem jöhetett létre. Először azért nem, mert a kollektívává alakulás a munkaviszonyokban az osztályantagonizmus miatt nem mehetett végbe, a burzsoák családjában pedig sokkal nagyobb társadalmi-gazdasági erők hatására alig bontakozott ki. Másodszor azért nem, mert a burzsoá világ az áruviszonyok totalitásának a világa volt és a vállalatokat is, a családot is ebből a szempontból ragadta meg; a vállalatok intern viszonyainak csak a töredéke kapott jogi relevanciát; a jogi személy alapjában forgalmi jelenség volt és maradt. A jogban az a látszat keletkezett, hogy az intern viszonyok csupán a forgalmi viszonyokat szolgálják, és ez a profitra orientáltság világában több volt mint merő látszat. Ez a több-mint-látszat a burzsoázia számára azért is kedvező volt, mert itt az intern viszonyok, mint említettem, az osztályantagonizmus viszonyai voltak, és ezekről jobb volt hallgatni. Ez a helyzet megváltozott, és az intern viszonyok magukértvalóan előtérbe kerültek, mióta a társadalmasítással előtérbe került az a gondolat, hogy a kollektíva viszonylag önálló társadalmi jelenség. Kiderült, hogy a kollektívák intern viszonyai — még ha szocioló-

* A MTA IX. Osztályának a Felszabadulás 30. évfordulója és a MTA 150 éves fennállása alkalmából 1975. szeptember 29-én tartott felolvasó ülésén tartott előadás szövege.

giai értelemben valódi kollektívakká alakulásuk nem is fejeződött be, – olyan külön világot alkotnak, amely ugyanolyan fontos, mint a jogi személy vagy a család külső árukapcsolatai vagy autonóm struktúrájú viszonyai, továbbá ez utóbbiaktól különmemű, eltérő törvényszerűségeknek engedelmessé válik, nem ragadható meg a polgári jog eszközeivel. Utalok például a munkavégző kollektívákban az egyenlők egyenlőtleniségére a hiererchikus felépítés folytán és az egyenlőtlenek egyenlőségére a jövedelemelosztásban, a közös és egyéni érdekek, a kollektív és egyéni felelősség dialektikájára stb. Szocialista viszonyok közepette a kollektívák jogágazatai viszonylag önálló törvényszerűségeik folytán eltávoznak a civilizisztika köréből és új, önálló jogágcsoporttá válnak. Ez a felismerés kezdi megteremni a gyümölcsseit: ma már széles körben elismerik a szövetkezeti jog jogágazati mivoltát és vannak akik azt vallják – noha itt még jelentős akadályokat kell elméletileg is leküzdeni – hogy az ez idő szerint még túlságosan kétszemélyes és nem kollektív szemléletű munkajog előbb-utóbb vállalati joggá érik. Ezzel a civilizisztikát meghaladó kérdéssel másutt kívánok foglalkozni. Itt ebből csak annyi releváns, hogy a polgári jognak nem tárgya a vállalat és szövetkezet egésze, hanem csupán ezek horizontális mellérendeltségi – statikus tulajdonosi és dinamikus forgalmi – viszonyai más mellérendelt, egyenjogú jogalanyokhoz. A polgári jog tehát elveszítette, illetve alighanem elveszíti a vállalatot, a szövetkezetet és a családot mint társadalmi struktúrát és csak mint az áruforgalom alanyait tartja meg az első kettőt.

1. 2. A civilizisztika hagyományos *elvei*, amelyek fénykorukat a liberálkapitalizmusban éltek, sokat veszítettek erejükből. Ezek alapján a teljes árutulajdonosi elkülönültség és a szerződéssel való összekapcsolás voltak; ezeket szolgálta a privátautonómia. Világos, hogy itt a legjobb esetben jóindulatú idegenek magánviszonyairól van szó. Ezekben gyökerezik a tulajdonjog immanens korlátozatlansága, a szerződési szabadság és a *pacta sunt servanda* elve, valamint a formális jogegyenlőség; ezekből fakad az alanyi jog elvi korlátlan-sága, egymástól hasznot szerezni igyekvők darwini harca, amelyet az angolok előkelően a „*caveat emptor*” figyelmeztetéssel, a kontinens országai pedig ugyancsak előkelően a „*vigilantibus iura*” állítással tesznek szalonképessé. Az idegenség számottevő, ha még nem is teljes felszámolásával ezek az elvek fellazultak. Fellazította őket az áruviszonyoktól vagy relatíve autonóm struktúrájú viszonyoktól eleve idegen, a termelőeszközök társadalmi tulajdona által megalapozott szocialista együttműködés elve és a rendeltetészerű joggyakorlásnak a közérdek primátusát kifejező elve. „Számunkra a gazdaság területén minden közjogi és nem magánjogi” – mondta Lenin.

1. 3. Hadd jegyezzem meg, hogy itt egy világjelenség szocialista megnyilvánulásáról van szó. A termelőerők nagyarányú fejlődése ezen a területen is kiváltotta a kényszerű burzsoá adaptációt. Csak jelzem, hogy a nyugati jogokban megjelentek a magántulajdon nem csupán külső, de immanens korlátai, az alanyi jog elvi korlátlanságát a legtöbb országban áttörte a joggal való

visszaélés ugyanolyan általánosságú tilalma, a pacta sunt servanda mellé lera-kódott a gazdasági lehetetlenülés, a frustration, a théorie de l'imprévision, a Wegfall der Geschäftsgrundlage teóriája, a formális jogegyenlőséget nagymértékben felszámolja a nagyhatalmú érdekképviseletek sok csoportjoga, a közjog és magánjog dichotómiáját összekuszálják a vegyes szakjogok stb. A két társadalmi rendszer között ebben a vonatkozásban a különbség a két rendszer helyzetében van. A kapitalizmus a saját létfeltételein túlmutató viszonyokhoz adaptálódik, megőrizve a rendszer kemény magvát és feladva jogrendszere konzisztenciáját. A szocializmus viszont eleve olyan alapokra épül, amelyek adekvátak a termelőerők fejlettségi fokával, és ez — noha a tradíciók ereje és az útkeresés nehézségei miatt nem könnyen— lényegében harmónikus elvi és jogrendszeri megoldást tesz lehetővé.

2. Fordítsuk meg az indító tételt: a területvesztés és a klasszikus elvek elsápadása civilisztikánk fejlődésjelensége.

Felvetődik a kérdés: lehet-e egyáltalán civilisztikáról beszélni a szocializmusban? Nem kell-e ezt az ősi terminust legalább idézőjelbe tenni, és ezzel kétséget támasztani létjogosultsága felől? Az imént idézett lenini megállapítás ezt alátámasztani látszik. Nem mondta-e azonban Marx A góthai program kritikájában a szocialista elosztás elvét fejtegetve, hogy ennek a joga „elvileg még mindig a polgári jog”? Nem azért idézem ezt, hogy Lenint Marxszal bombázzam, hiszen Marx is közügynek tekintette a „magánjog”-ot és Lenin is egyetértett az OSzFSzK 1922. évi polgári törvénykönyvével. A civilisztika a régi pozícióját, amelyhez a „fele királyság” egyeduralkodója volt, mindenesetre elvesztette. De vajon letűnt-e, osztozva a megdöntött monarchák sorsában? Megszűntek-e azok a viszonyok, amelyek nagygyá tették? A kiindulópont mindenesetre a döntő kezdeti lépés, a társadalmasítás. Ezzel jelenlegi viszonyaink között egy fejlődést optimálisan előmozdító ellentmondás keletkezett: az összekapcsoló társadalmi tulajdon és az elválasztó árutertermelés ellentmondása. Ez az utóbbi pedig a civilisztika táptalaja. Nem szűnt tehát meg, sőt, az óvatos idézőjelre sincs szükség. Az említett szükséges és hasznos ellentmondás a régi civilisztika megszüntetve megőrzését igényli, beillesztését a tervgazdálkodó árutertermelés jogi fegyvertárába, mint egy a tervgazdálkodásnak alárendelt lényeges jelenség jogi megragadását. Ebben a megszüntetés protagonistája a társadalmi tulajdon, a megőrzésé pedig az árutertermelés. Alapjában ez tette civilisztikánkat azzá, ami: minden meglévő fogyatékosága ellenére egy a korábnál magasabbrendű civilisztikává, amely a szocialista társadalom építését szolgálja. A „szocialista civilisztika” kifejezés csak annyiban ellentmondás, amennyiben ellentmondás van a társadalmi tulajdon és az árutertermelés között, vagyis valóságos, létező ellentmondás: egy rövid formulában a valóságot fejezi ki.

A szocialista társadalom építésének során szívta fel és egyben szüntette meg polgári jogunk a kereskedelmi jogot. A hajdani kereskedelmi jog a társadalmi tulajdon jogának a civilisztika területére eső az a része lett, amely nem

gazdaságirányítási és nem intern viszonyokat szabályoz. Hatalmas új joganyag és számottevő tudományos eredmények egész sora született a népgazdaság polgári jogi viszonyai területén; ezeknek a polgári jog egészére gyakorolt hatására még visszatérek. A termelőerők hatalmas növekedésének hatására gazdagodott továbbá civilizztikánk a nemzetközi gazdasági kapcsolatok jogának a civilizztikára eső részével, mindenekelött a KGST komplex programjának elfogadása óta.

2. 1. Hogyan sikerült az említett megszüntetve megőrzés? Ez a kérdés valójában arra irányul, hogy milyen jelentést adhatunk a marxizmus állásáról a civilizztika területén.

A marxizmus meghonosítását a magyar jogtudományban előről kellett kezdeni. A felszabadulás után viszonylag igen kevesen működtek a jogtudományban vagy a jogi oktatásban olyanok, akiknek voltak marxista ismereteik, és még számottevő volt azoknak a száma, akik nem is igényelték a marxizmust. Elvileg rendelkezésre álltak a rendkívül gazdag szovjet tapasztalatok, de oroszul igen kevesen tudtak. Mégis felmérhetetlen segítséget jelentett a szovjet jogtudománnyal való találkozás, amit magyarra fordított kiadványok segítettek elő. A marxizmus a magyar jogtudományban a szovjet tapasztalatok alapul vételével meghonosodott, és az ötvenes évek elejére hegemónná vált.

A marxizmus meghonosodását és hegemónná válását azonban meghatározta az a kor, amelyben ez a folyamat végbement, mégpedig nem éppen kedvező irányban. Az úgynevezett személyi kultusz időszaka volt ez, amelyben az ökonómizmus mechanikus sémái a voluntarizmus gyakorlatával párosultak, és amely a jogtudomány művelőinek jobbára az apologetikus kommentátor szerepét szánta. Ennek kettős következménye az volt, hogy a marxizmus elfogadtatása korántsem csupán meggyőzés útján ment végbe, és azt akkor gyakran csak külsődlegesen fogadták el, továbbá az, hogy a meghonosodott marxizmus sok vonatkozásban erősen leegyszerűsített, és szinte teljesen megmerevedett tantétel-gyűjtemény formájában jelentkezett, amelyben a dialektika jobbára csak antidialektikusan megmerevített alaptörvényeiben élt, de nem a valóságban. Valódi vitákra alig kerülhetett sor, pedig 1946 és 1949 között érdekes viták kísérelték meg a meggyőzés lassúbb, de mélyebb módszerét. A fordulópont talán a jog és jogtudomány viszonylag önálló elemeiről lefolytatott, 1951-ben ismertetett vita volt. Itt még jobbára valódi vita folyt nem-marxistákkal, noha a türelmetlenség már jelentkezett. Érthető, hogy a vita marxista igényű résztvevői a polgári szemléletű jogászokkal szemben erősen hangsúlyozták az „a múltat végképp eltörölni” elemet, a jog teljes, mindenre kiterjedő megváltoztatásának igényét; ezt kellett tenniük a jogászati formalizmus elleni harcban. Ugyanakkor azonban a másik végletbe estek és teljesen tagadták az állandóság elemét, és ezzel a jog relatív önállóságát; sematikus ökonomista talajra helyezkedtek. A jogi technika szembeötlő tényeit sem látták már meg, és ezzel érvelésük sokat veszített meggyőző erejéből. Marton Gézának az a

hasonlata, amely szerint a lebontott épület téglái egy új épület felépítésénél használhatók lehetnek, csak korlátozottan helytálló, de nem érdemli azt a merev elutasítást, amelyben részesült. A jogi munkák ebben az időszakban gyakran vagy hódoló variációk voltak egy témára, vagy egy vörös sarokkal gondosan feldíszített pozitivista fejtegetések. Mindennek ellenére a marxista igényű jogtudomány — mint még utalok rá — nem jelentéktelen eredményeket is produkált, miközben végrehajtotta a történelmi áttörést.

A marxizmus hegemoniájának kivívását kísérő kedvezőtlen körülmények hatása bizonyos szempontból sajnos túlélte korát. Kiváltotta ezeknek a jelenségeknek a hamis tagadását: a kiábrándulást a politikából, ideológiából és a teoretikus munkából. Tetézte ezt a hatást egy új nemzedék jelentkezése, amely már a felszabadulás után született, és eszmélése óta nem volt része éles politikai harcokban, nem tapasztalta azt, hogy az ideológia a mindennapi élet éles problémájává válhat. Mindez — megszabadítva az említett jelenségektől — erősítette a pozitivista tendenciákat, a jogintézmények merőben tételesjogi feldolgozását, sőt, az egyik legfontosabb módszertani vívmány, a ténykutatások módszere és az egyik legjelentősebb eredmény, a gyakorlattal való kapcsolat is néhol a visszájára fordult: az elméleti munkától való visszahúzódnásra, tények csoportosításával és az ezekből folyó közvetlen következtetések levonásával való megelégedésre vezetett, sőt, némelyeknél arra, hogy igazán tudományosnak csak ezt a tevékenységet tekintsék. Itt látványos érveléssel találkozunk: ami nem verifikálható a jelenségek világában az nem tudományos, az a hipotézisek, az álmok, a teóriák spekulatív világába tartozik. Tipikus érvelés ez, amely a jelenségnek a lényeggel való azonosításával operál.

A marxizmus gyakran mint valami természetes, magától értetődő olyan közeg jelentkezik, amelyről kár sokat beszélni. Ez a magától értetődőség pedig rendkívül veszélyes, mert szinte kizárja a marxizmus újratanulását, illetve mind mélyebb elsajátítását. Ebből és itt nem érintett további okokból az ötvenes évek marxizmusának sok olyan meghaladott eleme ma is él, amely nem volt szoros kapcsolatban az akkori politikai hibákkal. Tételek olyan megszokottakká, természetessékké váltak, hogy friss szemmel még nem csodálkoztunk rájuk, a dialektika még nem foglalta el az azt megillető helyet, a civilisztika ritkán indul ki a társadalmi-gazdasági totalitásból, a szemét nem eléggé emeli a részek fölé. Azzal még foglalkozom, hogy mindezek mellett jelentkezik egyes jogtudományi munkákban egy megújhódott, illetve visszaállított, megemészített élő marxizmus.

A civilisztika tehát még nem fejezte be a társadalomtudománnyá alakulását, és elméletének kiépítésében is csak részsikereket ért el, bár ezek a részsikerek önmagukban nagyon jelentősek. A polgári jog egészére nézve két átfogó koncepcióval is rendelkezünk, jelentős eredményeink vannak a szerződésemélet, a felelősségelmélet, a vállalatelmélet és a jogi személy elmélete terén, igen termékeny gondolatok ostromolják a tulajdonjog-elméletnek igen

nehezen bevehető várát, biztató kezdeti eredmények vannak a gazdaság és a jog kölcsönhatása mélyebb tisztázásában, és számottevőek az eredmények a polgári eljárásjog területén is.

3. Egyfelől tehát a marxizmus elsajátításában úgyszólván a nullpontról kellett indulnunk, másfelől azonban civilisztikánk igen jelentős polgári demokratikus múlttal rendelkezett, szakmailag kiemelkedő színvonalon állott, ha orientációja kissé egyoldalúan a fasiszta rendszert megelőző idők német joga volt is, és a magyar viszonyok elmaradottsága folytán nem is mindig volt az akkori mértékkel egészen korszerű. Szladits Károly olyan magánjogi iskolát nevelt, amelyből nemcsak a polgári jog és a munkajog, hanem egyidőben Budapesten még az államjog és a büntetőjog professzorai is kikerültek. Marton Géza akkor teljesen modern, a „deutsche Misere”-n kívülről is tekintő tanainak és oktatói tevékenységének a hatása is igen nagy volt, hogy csak eltávozottakat említsék. Ezt az igényes, mesterfokú civilisztikát marxista alapokra helyezése, meghaladása-megújítása-továbbfejlesztése útján állította a szocialista építés szolgálatába. Ebben, mint már utaltam rá, jelentős szerepe volt a szovjet civilisztika kiemelkedő képviselőinek. Brátusznak nagy szerepe volt a polgári jog tárgya feltárásában, a szocialista alanyi jog-fogalom kiépítésében, a jogi személy elméletének fejlesztésében, Venediktovnak a szocialista állami tulajdonjog és az állami vállalat minbenlétének tisztázásában, szovjet elméleti alapokon indult a magyar szocialista civilisztika felelősségelméletének kialakítása stb.

A civilisztika fejlődéséhez egyébként — a felszabadulás tényétől eltekintve — három eltérő jellegű esemény játszott különösen intenzív mozgósító, szervező, előrelendítő szerepet: az államosítás folyamata, a ptk. előkészítése és a gazdaságirányítás reformja.

3. 1. Az államosítás folyamata egybeesik a marxizmus első elsajátításának a folyamatával. Az államosítások nyomán egy új világ alakult ki: a társadalmassított szektor világa, amelyben a jogi változások nagymértékben felgyorsultak akkor, amikor a polgári jog ide nem vágó területein — eltekintve a polgári demokratikus mértékekkel is meghaladott jogszabályok eltakarításától — még minden csendes volt. A forradalmi folyamat a döntő pontokra koncentrál, és a jog egyenlőtlen fejlődésére vezet. Ha az egyenlet egyik oldalára azt írjuk fel, hogy az állami szektor rohamosan fejlődő, gyökeresen új joga plusz a fasiszta szabályok kiiktatása után csend és nyugalom a polgári jog szocialista fejlesztésének más területein, akkor az egyenlet másik oldalára óhatatlanul azt kell írunk, hogy gazdasági jog plusz polgári jog, hiszen a két terület között szinte történelmi korszaknyi a távolság. És valóban, megjelent a magyar jogtudományban a gazdasági jog elmélete. Oroszul még nem tudó, marxizmust tanuló és Kuncz Ödönre és társaira emlékező kommunista jogászok alakították ki, ennek fogalmi és rendszeri keretébe helyezve bele a nap mint nap jelentkező újat. Azt hiszem, hogy a gazdasági jog ellenfeleinek is

meg kell hajtaniok előttük a zászlójukat: itt indult 1946 körül a szocialista magyar civilisztika. Ez a tiszteletadás azonban nincs ellentétben azzal, hogy ennek a gazdasági jognak a létjogosultsága rövid ideig tartott, mert az egyenlőtlen fejlődés említett időleges jelenségéből merítette életerőit. Az ítéletet azonban nem egy szerves folyamat hozta meg, hanem követek, akik a hévízi tó partján kihirdették, hogy a gazdasági jog a húszas és harmincas években a szocialista építés ellenfeleinek a műve volt. A gazdasági jog kommunistái maguk számolták fel a gazdasági jogot. Mint az imént utaltam rá, jól tették, ha fájdalmas is, hogy ilyen körülmények között kellett tenniök. Az említett egyenlőtlen fejlődés ugyanis természetesen nem állandósulhatott; a szocialista szektorral létrejött az a csomópont, amelyből megindult a szocialista viszonyok máig sem egészen befejezett totalitássá válása. A polgári jognak utol kellett érnie a saját korát. Ilyen körülmények között a fejlődést hátráltatta volna, ha a szocialista szektor bezárkózott volna a gazdasági jog kerítése mögé, és ebben a keretben fejlődött volna ki az állami vállalat jogintézménye vagy az új szerződési rendszer, hiszen a polgári jog szocialista átalakulását az szolgálta, hogy az állami vállalat intézménye alapul szolgálhatott a jogi személy szocialista elméletének építéséhez, a szocialista szektor szerződési rendszere a polgári jog szerződési rendszerének, általában a szerződés intézménye mélyebb megértésének fontos tényezőjévé válhatott, és a szocialista szektorban kialakuló magatartási követelmények modellként szolgálhattak a polgári jog alapelveinek kidolgozásához. Ennek rendszeri kereteit optimálisan egy a szocialista szektorra is kiterjedő polgári jog teremtette meg, amely nem emelt munkamegosztásbeli, szerkezeti kutatási körbeli korlátokat a gazdasági jogászok és a polgári jogászok közé, és ez később is igen gyümölcsözőnek bizonyult: a népgazdaság területén kialakuló megoldások később is gyakran léptek fel a polgári jog fejlődésének avangardjaként. Ez a helyzet ma is, amikor a ptk. reformja van napirenden; elegendő talán, ha a szerződésszegés területére utalok.

Az egyenlőtlen fejlődés felszámolásának betetőzése a ptk. megalkotása volt, amely az ötvenes évek közepén került napirendre.

3. 2. Az 1959. évi IV. törvény, a ptk. hatalmas határkő polgári jogunk fejlődésében. Nem az egyedüli érdeme, hogy egy 1848-ban napirendre tűzött programot az épülő szocializmus világában végre megvalósított. Igen sikeres jogalkotás, ha a gazdaságirányítás reformja tíz év múltán napirendre tűzte is alapos reformját. Világos koncepciójú, szerkezetű és megfogalmazású törvény. Jelentős újítása a rövid jogpolitikai tartalmú bevezető rész, amely a továbbiakban lebontódik és az egész kódex vezérszólását játssza anélkül, hogy jogpolitikai tételekkel helyettesítené az életviszonyok szabályozását. Jelentős számban tartalmaz ötletes új megoldásokat, szerencsésen recipiál és első ízben iktat törvénybe a szovjet bírósági gyakorlatban kidolgozott megoldásokat, továbbá itt-ott visszanyúlik a magas színvonalú burzsoá magyar magánjog-tudomány

és az 1928 évi Mtj. egy-két eredeti megoldáshoz is. A ptk.-ból későbbi szocialista kodifikációk is sokat merítettek. Természetesen kora korlátaitól sem mentes; a magánéletviszonyok szabályozását néhol — a leginkább a szerződésszegések szabályai körében — nagyon is áthatotta a direkt tervirányítás rendszerének zord szigora, és nem egy helyen mintha valamiféle kistulajdonosi modellre épült volna. Az utóbbi jelenség magyarázata minden bizonnyal a magyar múltban gyökerezik: a kapitalizmus felemás, eltorzult, csonkán maradt fejlődésében, a nagyipari tradíciók hiányában, civilizztikánk felszabadulás előtti tradícióiban.

Ennek az előadásnak a keretében nem kerülhet sor a ptk. részletesebb méltatására. Előkészületi munkálatai azonban, amelyek a magyar civiliztika fejlődését igen nagy mértékben előrelendítették, némi figyelmet érdemelnek. Ezek az előkészületek a polgári jog egész tudományát mozgósították, és szükségessé tettek egy teljes leltározást, felújítást, a néhány éves tapasztalatok általánosítását és szintetizálását, az állásfoglalást a polgári jog jó részének minden kérdésében, és a kapott eredményeknek olyan egységes rendszerbe szervezését, amely Engels szavaival „nem csapja önmagát arcul.” Ennek során itt került sor első ízben az elmélet és gyakorlat szerves, intézményes együttműködésére. Itt került sor először — még csak M. Jourdain módján — olyan nagyarányú jogösszehasonlító tevékenységre, amely a szovjet jog mellett más szocialista jogokat és nyugati jogokat is a vizsgálódási körébe vont. Itt került sor először — nagyon primitív módon — közvéleménykutatásra a jogalkotásban, éppen az újabban ismét vitássá tett ági öröklés kérdésében. Az előkészületek során igen jelentős, alapkérdéseket az akkori szinten igen jól tisztázó tanulmányok láttak napvilágot, illetve maradtak sajnos publikálatlanul az előkészítő anyagokban, amelyek jórészt már megszabadultak az úgynevezett személyi kultusz legtöbb korlátjától. Nemcsak egy polgári törvénykönyv jött itt létre, hanem az említett teljes kritikai feldolgozás és válaszadás eredményeképpen a civiliztika a tudatosság, az ismeretek és a módszer magasabb szintjére lépett.

3. 3. A ptk. előkészületei és az új ptk.-val kapcsolatos feladatok hosszú időre meghatározták a kutatások irányát: a tudományos munkát kifejtők jó része ptk.-témákkal foglalkozott, és az igényekhez képest elmaradt a népgazdasági szektor jogának tudományos művelése. A változást a gazdaságirányítás 1968 évi reformja hozta meg: ekkor túlnyomórészt erre a térre tevődött át a civilizztikai tevékenység.

Nemcsak súlypontáttolódás történt. A reform a népgazdaság jogi alapkérdéseinek új átgondolására és új módon való megválaszolására kényszerítette a civilizztikát. A direkt tervirányítási rendszer — leegyszerűsítve — meg lehetőségen egyszerű „állami” szemléletet igényelt. Most ez kiegészült egy erősen „gazdasági” szemlélettel, amely megindította az elszakadást az idevágó, az ökonómizmust a voluntarizmussal sajátos módon kombináló leegyszerűsített

nézetektől, és igényelte a gazdaság és jog valóságos bonyolult kölcsönhatásának feltárását. A civilisztika tudománya lelkesen engedett ennek a késztetésnek, annál is inkább, mert a gazdasági vezetés igényelte jogászok szervezett közreműködését a reform végrehajtásában, és a Párt e feladat megoldásának irányítására külön jogi bizottságot hozott létre. Az elméleti munka súlya megnövekedett, a jogirodalom fellendült, elsősorban a tulajdonjog, az állami vállalat, a társulások és a népgazdaság körében használatos szerződések területén, nagyszámú, új, jelentős koncepciót termelve. Különösen jelentős a tulajdonjogról több éve folyó vita, amelyben a marxizmus említett újratanulása határozottan tapasztalható, és amelyben némelyeknél megvalósul az interdiszciplinaritás a közgazdaságtudomány és a jog, valamint a jog érintett ágazatai között. Erre még visszatérek. Néhányan kiváló munkákkal egy csapásra a civilisztika élvonalába kerültek, jelentős teoretikus készségről tettek tanúságot a totalitás szemszögéből tárgyalják a részjelenségeket, mégpedig nem csupán könyvek alapján dolgozva, hanem a gyakorlat mély ismeretében. Van közöttük, akiben újból megjelenik az ideológiai szenvedély. Ezek a jelenségek a jogtudomány tekintélyét a népgazdaság körében korábban nem tapasztalt szintre emelték. A gyakorlati munkaterületeken dolgozó jogászok körében pedig viszonylag nagy számban aktivizálódtak olyanok, akik széles látókörrrel, interdiszciplináris módon valójában jogtudományi tevékenységet fejtenek ki akár fokozattal, akár anélkül. Ezek jelentős mértékben járulnak hozzá főként a gazdaság és a jog kölcsönhatása fontos részletproblémáinak tisztázásához. Némelyikükkel bármelyik kutatóhely igen jól járna, ha ezt a jövedelemkülönbségek és néhol a tudomány területén dolgozók védekező reagálása nem gátolná. Mindez nagyon ígéretes közeljövőt jósol a civilisztikának, még ha a jogirodalom nem szűkölködik is szürke, jelentéktelen pozitivistá értekezésekben.

3. 4. Hadd említsek meg még egy körülményt, amelyet nem emeltem ugyan ki, de amely szintén fellendítette a civilisztikát. Ez a nemzetközi gazdasági kapcsolatokban való fokozott részvételünk, elsősorban természetesen a KGST új szakaszba lépése, amely a komplex program elfogadásával vette kezdetét. Ez — a kevesek részéről sikeresen tovább folytatott hagyományos nemzetközi magánjogi tevékenységtől eltekintve — nem volt egy korábbi tevékenység folytatása és magasabb szintre emelése, hanem teljesen új területet nyitott meg a kutatás előtt. Igen számottevő tevékenység folyt a legutóbbi években ezen a területen. Hogy mégsem emeltem ki, annak az az oka, hogy ennek a jogterületnek a művelése még nem ért el arra a fokra, hogy elméletileg ragadja meg az egész kérdéskomplexust és számottevően kihasson az egész civilisztika fejlődésére. A gyakorlatnak már az eddigi idevágó munkák is nagy segítséget nyújtottak, de az elméletnek még csak az építőköveit gyűjtik vagy legfeljebb első hipotéziseit alkották meg (pl. a nemzetközi szocialista tulajdonjog területén). Számottevő hiányossága e terület gondozásának az interdiszciplinaritás lassú terjedése: egyre égetőbb követelmény, hogy a KGST-kutatá-

sok túlmenjenek a polgári jogi területeken és felöleljék a KGST jogi tevékenységnek növekvő jelentőségű államjogi-államigazgatási jogi nemzetközi jogi oldalait is. Ez azonban nem ennek az előadásnak a témája.

4. Egyik másik metszetben vizsgálva civilisztikánk fejlődését, megállapíthatjuk, hogy ennek nagy lendületet adtak a lefolytatott viták. Ezek közül a következőket említem meg:

a) Az egyik tartós vita a tulajdonjogról szól. Itt a fő probléma a tradicionális, mélyen gyökerező árutulajdonjogi szemlélet meghaladása, illetve a társadalmi tulajdon uralkodó viszonyai alá rendelése a szocialista árutermelés igényeinek megfelelően. A jogi irodalomban rámutattak, hogy az árutulajdonjogi koncepció valójában egy időben még a társadalmi tulajdon világát is áthatotta, beleültetve azt az alap és felépítmény egy absztrakt-sematizált konstrukciójába, és ez a jelenség ma sem tűnt el. Ugyanakkor a társadalmi tulajdon világossá tette, hogy a tulajdonjog nemcsak polgári jogi intézmény. Ezt a felismerést különböző elméletek igyekeztek egy új koncepcióba rendezni; ezek egyik pólusa a tulajdonjogot komplex jogintézménynek tekinti, a másik pólusa élesen szétválasztja a gazdaságirányításban és az árutermelésben jelenkező tulajdonjogot, és ezzel kétségbe vonja, hogy lehetséges egyáltalán átfogó tulajdonjog-fogalommal operálni. Az első felfogás totalitásként kezeli a tulajdonjogot, a második felbontja.

b) A polgári jogi felelősség körüli vitákban kezdetben a hagyományos felelősség-tan csatázott Marton Géza objektív felelősségi tanával. A vitából egy olyan elmélet keletkezett, amely mindkettőt meghaladva determinista és mégis felróhatósági, a társadalmi elvárásokon alapuló, az oktató összefüggés relevanciáját is ide kapcsoló felfogást foglal magában; ez az elmélet kezdetben szélsőséges egyoldalúsággal helyezte a prevenciót előtérbe, de a gazdaságirányítási reform által meghonosított gazdasági gondolkodás hatására is felismerte a prevenciók lehetőségek korlátozottságát a polgári jogban, fokozott szerepet tulajdonít a reparációs igénynek, és ennek jegyében a felelősség és biztosítás új egyensúlyát keresi.

c) A magyar jogtudománynak talán legnagyobb izgalmakat kiváltó vitája kiemelkedő mértékben érinti a polgári jogot. Ez a gazdasági jogi vita, amely eltávolodva elvont-dogmatikus kezdeteitől a gazdaság és jog kölcsönhatásának egyre mélyebb megragadására vezető egyik — nem a legegyszerűsebb — útnak bizonyult; elsősorban ebben áll e vita jelentősége. A vita új és új megközelítési módokat tár fel akár a gazdasági jog történelmi-társadalmi gyökerei, akár a gazdasági mechanizmusokhoz való viszonya vagy az NDK gazdasági jogi elméletének interpretálása területén. A legkedvezőbb az volna, ha levetné gazdasági jogi burkát és nyíltan, kifejezetten a gazdaság és jog kölcsönhatására vonatkozó vitává válna.

d) Végül megemlítem a szövetkezeti jog körül folyó interdiszciplináris vitát. Az egyik álláspont abból indul ki, hogy a szövetkezet egy tulajdonforma

szervezete, és ezért az idevágó joganyag polgári jogi jellegű, a második abból, hogy társadalmi szervezet, kollektíva, amelynek saját törvényszerűségei vannak. Az első német gyenge pontja abban áll, hogy a szövetkezet belső viszonyait nem lehet áruviszonynak vagy áruformájú viszonyoknak tekinteni, noha e nézet képviselői ezt tekintik a polgári jog lényegének, a második felfogásé pedig abban, hogy nem tudja eléggé meggyőzően közös nevezőre hozni a termelőszövetkezeteket pl. a lakásszövetkezetekkel vagy a takarékszövetkezetekkel. Ez a vita is beletorkollhatna a gazdaság, társadalom és jog kölcsönhatásának további kutatásába, hiszen ez a kérdés a jogelmélet és az ágazatelméletek egyik legdöntőbb, kielégítően nem tisztázott kérdése, amely rákényszerít a marxizmus mélyebb elsajátítására. Ha még a régen lefolyt munkajogi és családjogi vitát is idevesszük, amelyek, miután nagyjából leküzdötték a polgári jog anyajogiságával operáló utóvédharcokat, e jogágazatok részben máig sem teljesen befejezett különválásával végződtek, akkor világossá válik, hogy egyrészt talán túl sokat is vitatkoztunk jogrendszer-tagolási kérdésekről, másrészt azonban ezek során a vita voltaképpen tárgyánál sokkal lényegesebb elméleti következtetésekre jutottunk, illetve juthatunk az említett alapkérdésekben.

5. Bár már szóba került, átfogóan is kell néhány szót szólni a gyakorlat-
tal való kapcsolatáról. Ma már világos, hogy elmélet és gyakorlat nemcsak hogy nem ellentéte egymásnak, de szorosan összefonódott. Ez a szocializmust és kommunizmust építő társadalmakban nem is lehet másképpen. Ma már világos, hogy itt nem szomszédvákról, hanem az azonos célra munkálkodás során kialakuló munkamegosztásról van szó. Az elmélet és a gyakorlat sohasem szigetelődött el egymástól teljesen, de a harminc év folyamán más-más mértékben, módon és céllal kapcsolódtak össze. Kezdetben sem a gyakorlat, sem az elméletben dolgozók többsége nem igényelte ezt a kapcsolatot, de a kommunista egyetemi tanárok erejükhöz, felkészültségükhöz mérten megtették e téren, amit tehettek. Később, mint említettem, az elmélet nagymértékben vált a gyakorlat apologetájává, majd alkalmilag — jobbra egy-egy törvénytervezet elkészítése során — az állami vezetés igényelte és megkapta az elméleti támogatást. A helyzet radikálisan a hatvanas évek elejétől kezdve változott meg, amikor a párt és az állami vezetés munkamódszerévé vált az elméleti támogatás igénylése. Az utóbbi években a különböző szintű központi feladatkitűzések és a kutatási szerződések kialakulása még magasabb szintre emelte ezt a kapcsolatot.

A társadalmi megrendelés rendszeressé válása nagymértékben átalakította a tudományos tevékenységet. Végbemeget a kutatásoknak a fő témákra koncentrációja és előtérbe lép a kollektív kutatómunka anélkül, hogy ez az egyéni teljesítmények rovására menne. A gyakorlat elemzése erősen felzárkózott a tudós monográfiák ma is mellőzhetetlen böngészése mellé. A fejlődés azonban nemcsak ebben áll. A „gyakorlat” többé nem jelenti csak a bírósági gyakorlatot vagyis a végeredményben kivételes konfliktusok bírósági megol-

dásának gyakorlatát, hanem elsősorban azokat a viszonyokat és jogcselekményeket, amelyek keretében és révén a tömeges ügyek sima lebonyolítása végbe megy. Ez pedig előmozdította az interdiszciplinaritást a jog és a gazdaságtudomány, valamint az egyes releváns jogágazatok között.

Aligha elkerülhető, hogy mindennek során problémák is ne keletkezzenek. Az optimális kapcsolat feltétele a megfelelő feladattűzés, továbbá az, hogy a tudomány megfelelő jeleket bocsásson ki és a gyakorlatnak meglegyenek a receptorai a jelek felfogására. Előfordul egyfelől, hogy a tudomány részéről kibocsátott jelek eleve megfejthetetlenek a gyakorlat számára. Ennek vagy az az oka, hogy ezek a jelek túlságosan elvontak és kevésbé relevánsak a gyakorlat számára, vagy arra, hogy a gyakorlat receptorai nem eléggé fejlettek a jelek felfogására, megfejtésére. Másfelől az is előfordul, hogy a tudomány olyan feladatot vállal, amely az említett munkamegosztásban nem a tudomány feladata volna, vagy hogy a feladat gyakorlati szintű megoldását a tudomány meg sem kíséri elméletileg továbbvinni.

Ezek a néhol tapasztalható fogyatékoságok azonban nem változtatnak azon a tényen, hogy a civiliztika erejéhez mérten eleget tesz a társadalmi megrendelésnek.

6. A töredékesen felvázolt fejlődés nem mehetett volna végbe anélkül a nagyarányú módszertani gazdagodás nélkül, amely többé-kevésbé az egész jogtudományban végbement.

6. 1. Elsőnek a jogösszehasonlító módszer meghonosodását említem. Ez a nemzetközi gazdasági kapcsolatok jogának természetes módszere, és jó kezekben egyben az egyik kitűnő módszer a polgári jog elméletének építésére, hiszen ma már egy nemzeti polgári jogi elmélet csonka volna; jogunk elméleti szinten csak mint a szocialista jog speciális alakzata tárgyalható kielégítő módon. Emellett: ahogyan a történeti szemlélet megtanít arra, hogy öröknek hitt intézmények átalakulásra, pusztulásra-megújulásra ítélt történelmi termékek, úgy a jogösszehasonlítás ráébreszt arra, hogy a természetesnek, egyedül lehetségesnek hitt hazai megoldás korántsem természetes és egyedülálló, nem is a legjobb (pl. a teljes kártérítés elve szerződészegés esetén) vagy arra, hogy egy-egy sajátosan hazainak ítélt megoldás anyanyelve a német volt. Sajnálattos, hogy e módszer alkalmazása még nem vált általánossá, többnyire alighanem a nyelvtudás hiánya miatt.

6. 2. A társadalmi megrendelés nagymérvű megnövekedése és az ezek kielégítésére rendelkezésre bocsátott anyagi eszközök vezettek a ténykutató-sok módszerének megjelenésére és elterjedésére. Az ezzel járó buktatókat már megemlítettem. E buktatókat azonban messzemenően ellensúlyozza az, amit némi leegyszerűsítéssel a könyvtudománytól a ténytudomány felé fordulásnak nevezhetünk, és ami a civiliztika társadalomtudománnyá válását is előmozdítja.

6. 3. A népgazdaság komplex viszonyai közepette a jogon belüli interdiszciplinaritás hovatovább elengedhetetlen követelménnyé válik. Ennek a

területnek a művelését a civilisztika egyedül csak bizonyos résztémákban végezheti. Itt mutatkozik a legintenzívebben a jogágazatoknak a társadalmasítással bekövetkezett új egymáshoz való viszonya, amelyet a falak nagymérvű leomlása, a komplexitás kifejlődése jellemez. Pl. a gazdasági szabályozórendszer ismerete, vagyis bizonyos pénzügyi jogi ismeretek nélkül a szerződéseknek csak a felszínen lehet mozogni. A népgazdaság jogának polgári jogi elemeit a gazdaságirányítás államigazgatási jogától elszakítva szintén csak bizonyos témákban lehet tárgyalni. A beruházásokkal kapcsolatos szerződések nem szakíthatók el a beruházások államigazgatási jogi és pénzügyi jogi elemeitől stb. A gazdaságirányítás reformja után fellendült jogtudományi tevékenység ezen a téren is meghozta az első sikereket, noha itt is tapasztalhatók azok a nehézségek, amelyek a társadalomtudományok egész területén akadályozzák az interdiszciplináris kutatásokat. Túlságosan foglyai vagyunk a munkamegosztásnak, és ezt gyakran meg is ideologizáljuk azzal, hogy ma már mélyre nézni csak egy szűk területen lehet. Vannak azonban már ellenbizonyítékok arra is, hogy egy kutató egyedül is képes a tárgyával kapcsolatos közgazdasági, polgári jogi, államigazgatási jogi, pénzügyi jogi ismeretek átfogására, megemésztésére, és arra is, hogy jogászok, közgazdászok és szociológusok együttes konferenciája jó eredményeket hozhat.

7. Korábban azt a kijelentést kockáztattam meg, hogy a civilisztika közeljövője derülátóan ítélni lehet. Kérdéses, hogy ez a megállapítás a jelenlegi helyzet alapján a távolabbi jövőre is megáll-e. A civilisztika káderhelyzetével aligha lehetünk elégedettek, mégpedig nem elsősorban mennyiségi szempontból, bár a minősítettek száma nem túlságosan magas: polgári jogból, polgári eljárás jogból és nemzetközi magánjogból 169 minősítettből 33. Ebből 14 polgári jogász, közülük rendszeresen foglalkozik a népgazdaság jogával is 8 és a nemzetközi magánjoggal — ideértve a nemzetközi gazdasági kapcsolatok jogát is — 4, kifejezetten csak a népgazdaság jogával 6, polgári eljárásjoggal 8 és nemzetközi magánjoggal 2. Mindezekben a területeken széles körű szervezett együttműködés alakult ki a gyakorlatban működő jogászokkal. Van azonban olyan kutatóhely, ahol elöregedés tapasztalható. Másutt a civilisztika említett tartalmi és módszertani megújítása kevésbé megy végbe, a pozitívizmusnak erős hadállásai vannak, vagy pedig ez idő szerint a kelleténél kevesebb esély van az önálló, magas színvonalú elméleti munkára képes kutatók kifejlődésére. A problémát súlyosbítja annak közismert nehézsége, hogy a tudományos munkára kevésbé alkalmasak olyan munkaterületekre kerüljenek, ahol tehetőségüket, képességeiket jobban tudnák kibontani; ugyanakkor a káderproblémák a káderek számának növelésével egyre kevésbé oldhatók meg. Mindenesetre az eddiginél igényesebb káderkiválasztásra és vonzó, jó légkörű, teljesítményre inspiráló kutatóhelyekre van szükség, ahol a kollektíva közös erőfeszítései párosulnak az egyéni teljesítményekkel, ahol a tudományos kérdések nem tekintélyi alapon dőlnek el, hanem nézetek és nem személyek összecsapása során.

8. Az eddigiekben a társadalmi megrendelést szűk értelemben fogtam fel: a gyakorlat szolgálatának igényét értettem rajta. Valójában a társadalmi elvárás kettős: közvetlen részvétel a szocialista társadalom építómunkájában és a társadalomtudomány fejlesztésében való közreműködés. A gyakorlat szolgálata és az elmélet építése. A társadalomépítés eszközévé és valódi társadalomtudománnyá válás. E két feladat elválaszthatatlan: egyik sem oldható meg a másik megoldása nélkül, hiszen a kettő kölcsönhatásban van és erejét egymásból is meríti.

Alkalmas-e erre a magyar szocialista civilizztika? A marxizmus mélyebb elsajátítása és átfogóbb felhasználása, a diszciplináris határok sokkal viszonylagosabbá tétele a munkában, a civilizztikának mint társadalomtudománynak és mint a szocialista civilizztika magyar tagozatának a művelése alkalmassá teszi ma már nagy vállalkozásokra. A felszabadulás harmincadik évében visszatekintve úgy tűnik, hogy a civilizztika nem sáfárkodott rosszul szellemi és politikai tőkájével, és ha meg is kell küzdenie nem egy problémával, bizakodással tekinthet a jövőbe.

AZ IPAR ÉS AZ IPARVÁLLALATOK GAZDASÁGTANÁNAK HELYZETELEMZÉSE ÉS FEJLŐDÉSI PROGNÓZISA

1. Bevezetés

Az MTA Elnöksége egyes tudományterületekről az illetékes tudományos bizottságoktól helyzetelemzést és 15—20 éves távra előretekintő prognózist kért. Az ipar- és iparvállalati gazdaságtan helyzetelemzését és fejlődési prognózisát ilyen felkérés alapján készítette el az MTA Ipargazdasági Bizottsága. A tanulmány készítésének alapelveit — az MSZMP KB Tudománypolitikai irányelveiből kiindulva —, valamint az ezzel kapcsolatos feladatokat a Bizottság 1973. december 10-i ülésén tárgyalta meg. A további munka során a Bizottság tagjai a tudományterület helyzetéről és a fejlesztésével szemben támasztható igényekről írásban adtak véleményt (dr. Kiss István részletes megjegyzéseket). A nemzetközi helyzetről két részletesebb tanulmány készült, a lengyel és az olasz szakirodalom alapján (2,11). A tanulmányt — bizonyos fokokig áttekintve az orosz, az angol és a német nyelvű szakirodalmat is — dr. Román Zoltán állította össze, felhasználva egy korábbi tanulmányát (17) s a hazai kutatási bázis és kutatási tevékenység jellemzéséhez irányadónak tekintve a Bizottság különböző korábbi felméréseit, állásfoglalásait. A helyzetelemzést és fejlődési prognózist az Ipargazdasági Bizottság 1975. március 14-i ülésén megvitatta és kisebb módosításokkal elfogadta. A jelen szöveg a vita figyelembevételével kapott megfogalmazást és azt Osztrovszky György akadémikus, a Bizottság elnöke és dr. Wilcsek Jenő ellenőrizte.

Az ipar- és az iparvállalati gazdaságtan a közgazdaságtudomány ágai. A közgazdaságtudományok osztályozása, rendszerezése nálunk az utóbbi időben nem képezte kutatás vagy viták tárgyát, de e két tudományág néhány ilyen kérdést is felvet, a helyzetelemzés ezért röviden e problémakörrel is foglalkozik.

Kiindulásunk, hogy mint minden tudomány, a közgazdaságtudomány is differenciálódik. Egyes ágai — elsősorban a politikai gazdaságtan — a közgazdaság legáltalánosabb összefüggéseit vizsgálják, más ágai a gazdasági élet — a termelés, a forgalom — egyes területeit, vagy a gazdasági munka egyes tevékenységeit, az itt érvényesülő törvényszerűségeket, az itt alkalmazott és alkalmazható módszereket kutatják. A közgazdaság általános törvényei természetesen a gazdaság minden területén és minden gazdasági tevékenységnél

¹ A 9. fejezetet képező Ajánlásokat s az ezek megvalósítását elősegíteni hivatott Határozatokat — amelyek egyrészt a Bizottság és a kutatóhelyek vezetői számára iránynak elő tennivalókat, adnak ajánlásokat, másrészt olyan kérdésekben, amelyek a Bizottság hatáskörén túlmennek, az MTA Gazdaság- és Jogtudományok Osztályához, illetőleg Elnökségéhez fordulnak — a Bizottság 1975. május 19-i ülése vitatta meg és fogadta el.

érvényesülnek, másfelől a gazdasági munka egyes tevékenységeit a gazdaság meghatározott területein fejtjük ki — a közgazdaságtudomány különböző ágai tehát igen szorosan összefonódnak.

A közgazdaságtudomány fejlődése, a differenciálódás, specializált és integráló ismeretrendszerek kialakulása történelmi folyamat. Mint a harmadik fejezetben adott nemzetközi áttekintésből is kitűnik, az ipargazdaságtan a Szovjetunióban, a vállalati (üzem-) gazdaságtan a tőkésországokban fejlődött ki. Ebben tükröződnek a két társadalmi-gazdasági rendszer sajátos vonásai. Az ipar- és az iparvállalati gazdaságtan tárgyát, helyzetét és különösen további fejlődésüket feltétlenül történelmi megközelítésben kell vizsgálnunk.

Célszerű azt is előrebocsátani, hogy a tudományos ismeretek rendszerezése szempontjából az egyes tudományágak elhatárolása lényeges kérdés, de ezt sem az oktatásnak, sem a kutatás-szervezésnek nem kell követnie, sőt: kívánatos, hogy mind az oktatás, mind a kutatás előtérbe helyezze a problémák oldaláról való közelítést. A megmerevedő szervezeti struktúrák azonban sokszor megnehezítik ezt s egy-egy tudományág (vagy szerényebben „elmélet”, „tan” névvel jelölhető tudományterület) helyzetét vitatva gyakran tantárgyak, tantervek, tanszékek, kutatóhelyek léteéhez, fejlesztéséhez fűződő érzelmekek és érdekek jutnak domináns szerephez.

A jelen esetben is célszerű megkülönböztetni és külön vizsgálni: milyen ipargazdasági kutatásokra van szükség; hogyan célszerű ezeket megszervezni, a rendelkezésre álló és fejlesztendő kutatási bázisokra és kapacitásokra építve: mi az ipar- és az iparvállalati gazdaságtan, mint tudományos diszciplína perspektívája; hogyan célszerű oktatni az ipargazdaságtani ismereteket: ez milyen tanszéki és tantervi struktúrákat tesz célszerűvé.

2. A két tudományág

Az ágazati gazdaságtanok az egyes ágazatok — az ipargazdaságtan: az ipar — területén érvényesülő törvényszerűségeket, a gazdasági munka itt alkalmazott és alkalmazható módszereit vizsgálják. Ily módon természetesen sok olyan kérdést tárgyalnak, amelyek általánosabb összefüggéseikben a politikai gazdaságtan, történelmi nézőpontból a gazdaságtörténet, módszertani szempontból a tervezés vagy a vezetéselmélet, és — más nézőpontokat is figyelembe véve — sok más gazdaságtudomány tárgyát képezik. Az ipar gazdaságtana egyrészt általános összefüggések, törvényszerűségek speciális megjelenését, formáit vizsgálja, másrészt sok — más szempontból specializált — gazdaságtudomány (és nemcsak gazdaságtudomány) eredményét integrálja, ellenőrzi, összegezi az iparra vonatkozóan.

Az agrárgazdaságtan létjogosultságát sosem kérdőjelezi meg, miért merül ez fel az ipar gazdaságtanával kapcsolatban? Ennek bizonyára fontos oka, hogy a nem-ágazati közgazdaságtudományi ágak az általános összefüg-

géseket, módszereket sokszor szinte egyoldalúan az ipar példáján tanulmányozzák és mutatják be. Ehhez képest azután az ipar gazdaságtana kevés újat tud adni, aminek az is oka, hogy kutatói sem hatoltak eléggé mélyre saját területükön.

A kérdés elvi magja az, hogy 1.) vannak-e olyan lényeges különbségek az ágazatok között, ami indokolja fejlődésük törvényszerűségeinek, fejlesztésük módszereinek külön tárgyalását és 2.) elkülönülnek vagy elkülöníthetők-e egymástól az egyes ágazatok fejlődésének, fejlesztésének problémái olyan fokon, hogy megengedhető külön tárgyalásuk.

Az ágazatok összefonódása, különböző — ezek között ipari és mezőgazdasági, ipari és kereskedelmi, ipari és szolgáltató — ágazatok és főleg tevékenységek integrálódása, az eredetileg az iparban kialakult irányítási, szervezési módszerek szétsugárzása általános tendencia. Ebből a tudományos kutatás számára fontos tanulságok adódnak. Az a kérdés azonban, hogy a tudományfejlődés számára leszűrhetjük ebből azt a következtetést: az ágazati gazdaságtanok feloldódnak a közgazdaságtudomány többi ágában, már a tudományág prognózisát érinti.

Az ágazatokat tevékenységek és szervezetek szerint definiálhatjuk. Az eltérés esetenként — mindenekelőtt az építőipart nézve — nem jelentéktelen. Az ágazati gazdaságtanok felé azt a követelményt támaszthatjuk, hogy tárgyukat mindkét nézőpontból vizsgálják. Az ipar esetében tehát egyrészt foglalkozzanak a nem ipari szervezetekben folyó ipari és ipart kiszolgáló, ellátó tevékenységekkel, másrészt az ipari szervezetek, az iparvállalatok által folytatott nem-ipari tevékenységekkel is.

Az ágazatok tevékenysége döntően vállalatokban folyik. Az ágazati gazdaságtanok szükségképpen foglalkoznak a vállalatok, az ipar gazdaságtana az iparvállalatok tevékenységével. Eddig kialakult rendszere szerint azonban az ipargazdaságtan elsősorban az ipar egészének vagy alágazatainak fejlődését, munkáját elemzi, a vállalatok tevékenységét pedig csak erre gyakorolt hatásában vizsgálja.

A vállalatot, illetőleg az ipart tekintve az iparvállalati gazdaságtan a vállalatokat mint önálló döntést hozó egységeket sajátos alrendszerként vizsgálja; a tevékenységükben érvényesülő törvényszerűségeket, összefüggéseket, módszereket mintegy belülről nézve elemzi. A szocialista országokban van olyan felfogás, hogy az iparvállalatok gazdaságtana az ipargazdaságtan része, általánosabb azonban külön tudományágként való kezelése.

Az ipargazdaságtanhoz hasonlóan az iparvállalatok gazdaságtana is sok más közgazdaságtudományi ághoz kapcsolódik, emellett egy általános vállalati gazdaságtanra is támaszkodhat, A szocialista vállalatok általános gazdaságtana még nem alakult ki; ahhoz, amit erről a szocializmus politikai gazdaságtana

² Vannak ilyen tankönyvek is, például e címmel: „Az ipari termelés gazdaságtana, szervezése és tervezése” (10).

mond, nem sokat tudunk még hozzátenni. Az általános vállalati gazdaságtan ágazati hovatartozástól függetlenül a vállalat közös vonásait hivatott leírni, ezért félő is, hogy túlságosan általános lesz, vagy akaratlanul is a legnagyobb súlyú ágazatok (ezek között az ipar) képére formálódik.

Az ipargazdaság problémáinak kutatásánál a többi közgazdaságtudományi ág mellett nem mellőzhetjük számos más tudományág módszereinek és ismereteinek felhasználását. Ezek közül elsősorban a műszaki tudományok, a matematika, a kibernetika, a rendszerelmélet, az irányítás (vezetés, szervezés) elmélet, a jogtudomány, a szociológia, a pszichológia, a szociálpszichológia és a magatartástudomány érdemel említést. Elsősorban az iparvállalatok gazdaságtana területén érvényesül törekvés e társtudományok szorosabb integrálására. E törekvések sok esetben gazdagítják a vállalati gazdaságtant, de sokszor a meglévő ismeretanyagokhoz keveset tesznek hozzá, csak új fogalmi rendszerbe ültetik át. Míg egyértelmű, hogy több multidiszciplináris kutatásra van szükség a területen is, már a prognózis körébe tartozik, hogy létrejönnek-e valóban életképes transzdiszciplináris elméletek, tanok, várható-e például valami „általános vállalatelmélet” kialakulása.

3. A két tudományág nemzetközi helyzete

Az ipargazdaságtan a Szovjetunióban a 30-as évek elején alakult ki³, mint eléggé meghatározott arculattal rendelkező tudományág és tantárgy, s ezt utóbb többé-kevésbé valamennyi szocialista országban, így nálunk is átvették. Az 50-es években a Szovjetunióban élénk vita folyt az ipargazdaságtan helyéről, tárgyáról, önálló kereteiről, de újabban már nem találkozunk ilyen problémafelvetéssel. Lényegében általánosan⁴ elfogadott az a felfogás (1), hogy a közgazdaságtudományok három csoportja határolható el:

- a) általános gazdaságtudományok (politikai gazdaságtan, elmélettörténet, gazdaságtörténet, gazdaságföldrajz, gazdaságstatisztika, stb.);
- b) specializált (ágazatok közötti „funkcionális”) gazdaságtudományok (népgazdasági tervezés, pénzügytan, munkagazdaságtan stb.);
- c) ágazati gazdaságtudományok (ide sorolják a különböző termelő ágazatok gazdaságtana mellett a kereskedelem, a szállítás, az anyagi-műszaki ellátás és az oktatás gazdaságtanát is),

Ityin és Razumov (1) az ipargazdaságtan tárgyát a következőképpen határozzák meg: a szocialista gazdaság objektív törvényeinek érvényesülése az iparban és az ipar fejlődésének sajátos törvényszerűségei; a társadalom egésze szempontjából hatékony ipari termelés feltételei és tényezői; az ipari

³ Az első össz-szövetségi ipargazdaságtani tanácskozást, ahol az ipargazdaságtan tárgyát is meghatározták, 1929-ben rendezték.

⁴ Idézzünk néhány más csoportosítást: politikai gazdaságtan, történelmi, ágazati és ágazatok közötti gazdaságtudományok (9); általános, történelmi és a gazdaságirányítással foglalkozó gazdaságtudományok (12); általános, történelmi és konkrét gazdaságtudományok [14].

termelés tervszerű irányításának és hatékonysága emelésének módszerei; az ipar gazdasági munkája gyakorlatának elemzése és általánosítása; az élenjáró tapasztalatok rendszerezése, a tartalékok feltárásának és kihasználásának módszerei.⁵

E meghatározás valószínűleg inkább megfelel egy tantárgy, mint egy tudományág elhatárolásának, de két fontos eleme így is eléggé jellegzetes arculatot ad. Ez a két elem: az ipar sajátos törvényszerűségeinek és az ipar hatékony munkáját segítő módszereknek a vizsgálata.

Hozzá lehet még fűzni e meghatározáshoz, hogy ez a *szocialista* ipar gazdaságtanának tárgyát jelöli meg. A fejlett tőkés és fejlődő országok iparának gazdaságtana, továbbá az ipar általános gazdaságtana, amely egyrészt a szocialista és a tőkés ipar közös vonásait, másrészt különbségeiket, fejlődésük sajátos vonásait vizsgálja, más meghatározást kíván.

Az ipar gazdaságtanát egyébként a Szovjetunióban és más szocialista országokban kidolgozták az ipar fontosabb, nagyobb ágazataira is, így készültek tankönyvek a bányászat, a gépipar, a vegyipar, a kohászat, a textilipar, az építőipar és más ágazatok gazdaságtanára vonatkozóan. Figyelemre méltó újabb példája ennek az NDK-ban a fogyasztási javakat termelő ágazatok ipargazdaságtani kézikönyve (16), melyben határozott törekvés érvényesül az ipargazdaságtan gyakorlatiasabb, a vezetés és tervezés kérdéseivel összekapcsolt tárgyalására. Az ipargazdaságtan egyébként, mint tudományág és tantárgy, valamennyi szocialista országban elfogadott.

Iparvállalati gazdaságtan címen a Szovjetunióban kevés könyv jelent meg, összefoglaló munkák inkább az „iparvállalatok gazdaságtana és szervezése” és még gyakrabban az „iparvállalatok tervezése és szervezése” megjelöléssel foglalkoznak ezzel a témakörrel. A tervezés, a szervezés és a gazdaságtan problémáinak összekapcsolt tárgyalása jellemző a vállalatok munkájával foglalkozó tan- és szakkönyvekre, és ezekben az elméleti gazdaságtani kérdések gyakran viszonylag kevés teret kapnak.

Ezt egyrészt a tantárgyak (tanszékek és oktatók) közötti munkamegosztás hozta magával, másrészt az a tény, hogy a vállalatok önállósága, a vállalati gazdálkodás mozgásteret évtizedekig olyan korlátozott volt, hogy ez a vállalati gazdaságtan problémakörét erősen leszűkítette. A gazdaságirányítás rendszerének fejlesztése kapcsán megnövekedett a figyelem a kifejezetten vállalati gazdaságtani kérdések iránt. Egyidejűleg egy másik trend is éreztette hatását, és pedig az irányítás (vagy vezetés) elmélet iránti növekvő érdeklődés. Ez utóbbinak néhány év alatt nagy irodalma született a Szovjetunióban is, az egyetemi oktatásban azonban alaptárgyként változatlanul az „iparvállala-

⁵ A vállalati gazdaságtan felfogásuk szerint ugyanezeket a törvényszerűségeket vizsgálja, de az egyes vállalatokra vonatkozóan. „Az iparvállalatok szervezése és tervezése” elnevezést helytelenítik, véleményük szerint ez leszűkíti a vállalati gazdaságtan tárgyát.

tok szervezése és tervezése” szerepel. Általában fakultatív tárgyak keretében oktatják az irányítás elméletét, illetőleg próbálják a korábbi tervezés-szervezés tárgyat és az irányításelméletet, vagy az iparvállalatok irányítástanát integrálni egymással. Bizonyos hatás érvényesül — részben az irányításelméleten keresztül — a rendszerszemlélet, a rendszemléletű közelítés oldaláról is, ennek eredményeit azonban még korai lenne értékelni.

A többi szocialista ország közül, úgy tűnik, az NDK-ban és Lengyelországban van a leginkább törekvés önálló vállalati gazdaságtan kialakítására. E téren szép teljesítménynek tekinthető az NDK-ban közreadott „Szocialista üzemgazdaságtan” (19) és több könyv jelent meg az utóbbi időben Lengyelországban is e tárgyban. Ismereteink azonban e munkákról távolról sem teljesek. A tudományterület fejlesztéséhez a nemzetközi tapasztalatok szervezetesebb feldolgozását kell biztosítanunk.

A *tőkésországokban* a közgazdaságtudomány két fő ágaként többnyire a mikroökonómia és a makroökonómia elméletét szokták megkülönböztetni, körülbelül úgy határolva el, hogy míg az előbbi erőforrások kombinálásával, az utóbbi teljes kihasználásuk feltételeivel foglalkozik. A Társadalomtudományok Nemzetközi Enciklopédiája, amelyet az Egyesült Államokban 1968-ban adtak ki (8), a közgazdaságtan alábbi területeit különbözteti meg: matematikai közgazdaságtan, ökonometria, a közgazdasági gondolat története, gazdaságtörténet, a gazdasági fejlődéssel foglalkozó kutatások (növekedéselmélet, a gyengén fejlett területek közgazdasági problémái), ipari szervezet, agrárgazdaságtan, munkagazdaságtan, közületi pénzügyek, nemzetközi gazdaságtan, a fogyasztás gazdaságtana, gazdasági rendszerek összehasonlítása, jóléti gazdaságtan és regionális gazdaságtan.

E felsorolásból nagyjából az „ipari szervezet” (industrial organization) elnevezés felel meg az ipargazdaságtannak, de a tőkésországokban találkozunk az ipargazdaságtan kifejezéssel is. Van egy ilyen című angol folyóirat, van több ilyen egyetemi fakultás, sok ilyen tanszék és tárgy, és természetesen igen sok színvonalas tanulmány, könyv, amely alapvető ipargazdaságtani kérdésekkel foglalkozik. Olaszul a közelmúltban jelent meg egy nagyobb munka F. Momigliano-tól (15), amely nemcsak címében (Ipargazdaságtani és vállalatelméleti előadások), hanem tematikáját nézve is közel áll ahhoz, amit mi értünk ipargazdaságtan alatt. Európában sok helyütt iparpolitika címen tárgyalják és oktatják e tárgykört. Az ipargazdaságtanról, mint elfogadott tudományos diszciplínáról azonban a tőkésországokban nem beszélhetünk.⁶

B. Goldtól, az egyik nagy amerikai egyetem (Case Western Reserve University, Cleveland, Ohio) ipari fakultásának igazgatójától arra a kérdésre, hogyan értelmezik az Egyesült Államokban az ipargazdaságtant, a következő választ kaptuk: „Az Egyesült Államokban az ipargazdaságtant

⁶ Sok esetben az ipargazdaságtan (industrial economics) cím iparvállalati gazdaságtant jelöl (lásd például [6])

sosem határozták pontosan meg és sosem fejlődött ki különösképpen. Általában az alábbi három fő kutatási területet sorolják ide: a vezetés gazdaságtana (managerial economics, a tárgykör: elméleti és gyakorlati útmutatások az egyes vállalatokon vagy szervezeteken belüli döntéshozatalhoz), ipari szervezet (ez elsősorban a piaci koncentrációval, az ezzel kapcsolatos ármagatartással a versenypolitikával foglalkozik) és az „egyéb területek” (ide tartozik a különböző iparágak összehasonlító gazdaságtana, a termelékenység, a technológia, az ágazatok közötti verseny és különböző iparágak import-export helyzetének kérdései). A három témakör közül az Egyesült Államokban leginkább az „ipari szervezés” kérdéseit dolgozzák fel, nagy érdeklődés fordul a „vezetés gazdaságtana” felé is, de csak kevés empirikus eredmény született még. Az „egyéb területre” vonatkozóan csak töredékes elméleti és gyakorlati kutatási eredmények állnak rendelkezésre.”

Az utóbbi időben a fejlődő országok iparosítása kapcsán a tőkésországokban növekvő figyelem fordul az ipargazdasági kérdések felé és egyre szélesebb körben és komplexebben elemzik az iparosítás és az iparfejlesztés problémáit. Igen sok értékes tanulmány készült az ENSZ Iparfejlesztési Szervezete, az UNIDO kezdeményezésére. Ismerünk egy Indiában kiadott ipargazdaságtan tankönyvet (7) és az „ipari szervezet” tárgykör túlságos leszűkítetttségét újabban az Egyesült Államokban is bírálják (lásd például (4)).

Annak magyarázatára, hogy a tőkésországokban miért nem fejlődött ki ilyen tudományág, több okot említhetünk. Ezek egyike, hogy a közgazdaságtudományok erős differenciálódásának időszakában a fejlett tőkésországok már fejlett iparral rendelkeztek, a gyakorlat kevésbé igényelte az iparfejlesztés problémáinak kutatását.

Megemlíthető továbbá, hogy az ipar határai a tőkésországokban jóval elmosódottabbak, mint a szocialista országokban, már régóta nagyobb fokú az ipari, a kereskedelmi és a banktevékenység összefonódása. Ehhez kapcsolódó tényező, hogy az iparirányításnak az a határozott feladatköre és szervezete, amely a szocialista országokban az állami ipar vezetésének követelménye kapcsán kialakult, a tőkésországokban szükségszerűen nem jött létre.

Az *üzemgazdaságtan* a tőkésországokban a német nyelvterületen nagy hagyományokkal bír, gazdag ismeretanyaggal rendelkező tudományággá fejlődött, mind általános, mind ipari üzemgazdaságtan formájában. Olyan nevek, mint Schmalenbach, Mellerowitz, Gutenberg Közép-Európában magas tudományos rangot vívtak ki e tudományterületnek. Hosszú ideig ezekben az üzemgazdaságtani munkákban a költségoldalú közelítés dominált, az átfogóbb koncepció elsősorban Gutenberg nevéhez fűződik (5) s az utóbbi időben a tőkésországokban is megfigyelhető a rendszerszemlélet, a döntésemélet, a vezetésemélet hatása és behatolása. Több munka már (vagy csak?) címében is rendszerorientált, döntésorientált, vezetésorientált (újabbban: ember-orientált) üzemgazdaságtant ígér; ennek keretében részben felfrissítik, korszerűsítik az

üzemgazdaságtan ismeretanyagát, részben azt is átgondolják, hogy mai szemmel ez milyen újraserkesztést és fogalmazást kíván.

Az Egyesült Államokban általában lényegesen pragmatikusabb a közgazdasági gondolkodás, a kutatás és az oktatás; az üzemgazdaságtan elméleti kérdéseivel és különösen ezek rendszerbe foglalásával keveset foglalkoznak, — bár a „business economics” és a „managerial economics” nagyjából ennek felel meg.⁷ A vezetés, a szervezés módszereit azonban igen sokoldalúan feldolgozták; az üzemgazdaságtan gyakorlatias oldalát ez lényegében teljesen felöleli, de kis teret szentel az elméleti kérdéseknek. Olyan nálunk is nagy figyelemben részesített kérdéseknek például, mint a vállalati középtávú tervezés (corporate planning), a fedezeti költség-számítás (direct costing), az ÁKN-struktúra (CVP, Cost-Volume-Profit, költség-volumen-profit elemzés) magas színvonalú, gazdag irodalma van.

Üzem- vagy vállalati gazdaságtannal francia nyelven sem igen találkozunk. Talán az elsők közé tartozik Scheid és Teston 1970-ben megjelent két-kötetes munkája (18), mely egyébként az alábbi részekre tagolódik: a vállalat a gazdasági életben; a vállalat és a kereslet; a vállalat és költségei; a vállalat és finanszírozása; a vállalati stratégia.

Összegezve: a szocialista országokban jól kidolgozott az ipar (pontosabban a szocialista ipar) gazdaságtana, de csak a legújabb törekvések próbálják az iparvállalatok gazdaságtanát is hasonló színvonalon rendszerbe foglalni. A tőkésországokban — elsősorban a német nyelvterületen — kidolgozottabb az iparvállalatok gazdaságtana, az ipar gazdaságtanával összefoglalóan keveset foglalkoznak. Az országok mindkét csoportjában — ettől függetlenül — mindkét terület egyes problémáiról kiemelkedő tudományos eredmények születtek.

4. A tudományterület társadalmi és tudományos jelentősége

Az ipar a népgazdaság egyik alapvető ágazata, mind a nemzeti jövedelemhez való hozzájárulás, mind a foglalkoztatottság szempontjából; ez az iparra irányuló közgazdasági kutatásoknak és az ezek eredményeit rendszerbe foglaló ipar- és iparvállalati gazdaságtannak fontos szerepet juttat.

Magyarországon jelenleg a foglalkoztatottak közel egyharmada dolgozik az iparban, ez az arány a jövőben ugyan várhatóan nem növekszik, de jóideig feltehetően nem is vagy alig csökken. Ugyanakkor a termelékenység minden valószínűség szerint az iparban továbbra is jobban fog növekedni, mint más ágazatokban és így az ipar hozzájárulása a nemzeti jövedelemhez (ma 43 százaléka) várhatóan emelkedni fog.

Bár mai szemmel minden önállósult iparosítási vagy iparfejlesztési poli-

⁷ Találkozhatunk más elnevezésekkel is, például corporate economy [20], technological economics [3].

tikát elhibázottnak tekintünk és egyértelműen elfogadott, hogy az ipar fejlesztése a politika és a gazdaságpolitika általános céljainak alárendelten kell hogy történjék, az iparnak ez a kiemelkedő és továbbra is fennálló fontossága rendkívüli jelentőséget ad annak, hogy sajátosságainak, fejlődésének, az itt érvényesülő törvényszerűségeknek, a külföldön megfigyelhető tapasztalatoknak, ezek hazai adaptációjának a kutatás messzemenő figyelmet szenteljen.

Az iparvállalatoknak igen sok közös vonásuk van a népgazdaság más ágaiban működő vállalatokkal, de tevékenységük számos olyan műszaki-gazdasági-szervezési jellegzetességet mutat, hogy önálló kutatási területet képviselnek. Az ipari ágazatok és az iparvállalatok problémáival a közgazdaságtudomány és más tudományok számos ága foglalkozik, de ezek eredményeinek integrálását elsősorban az ipar és az iparvállalatok gazdaságtanától várhatjuk.

A közgazdaságtudomány egyéb ágai az ipart érintő kérdéseket vagy túlságosan általánosan vizsgálják — tehát nemcsak az iparra, hanem valamennyi termelési ágra vonatkozóan — vagy csak sajátos nézőpontból, például a tervezés, a pénzügyek, vagy a statisztika nézőpontjából. E kérdések komplex, az ipar minden fő sajátosságát és összefüggését szem előtt tartó elemzése az előbbieken túlmutató tudományos eredményeket ígér.

A felszabadulás óta eltelt 30 év a magyar gazdaság és a magyar ipar gyors és sikereiben gazdag fejlődésének időszaka volt. Az ipari termelés gyors növekedésének alapvető szerepe volt népgazdaságunk fejlődésében, a lakosság életszínvonalának és életkörülményeinek javulásában; hordozója volt fontos társadalmi változásoknak is.

Nem csökkenti ezeket az eredményeket, de segíti a tisztánlátást, ha iparunk fejlődését és helyzetét *nemzetközi mércéhez* viszonyítva is vizsgáljuk.

A nemzetközi összehasonlítások mindenekelőtt azt jelzik, hogy a gazdasági fejlődés üteme a legutóbbi évtizedekben világszerte, az országok túlnyomó hányadában meggyorsult. A magyar gazdaság és a magyar ipar növekedési üteme ilyen viszonyításban is igen számottevő, de nem tekinthető egyedülállónak, vagy különlegesen kiemelkedőnek.

Mértéktartó értékelésre int, hogy e hosszabb időszak nagyobb részében az ipari termelés növekedésének közel felét a létszámnövekedés biztosította és ez a forrás már kimerült. Az utóbbi években lényegesen jobb ez az arány, sőt az ipari termelés teljes növekedését a termelékenységnövekedés táplálja, de a termelés szerényebb emelkedése mellett. Nemzetközi összehasonlításaink szerint az egy lakosra jutó ipari termelés színvonala hazánkban viszonylag magas, de ezt jelentékeny mértékben az ipari foglalkoztatottság magas szintje eredményezi; a termelékenység színvonalát tekintve az európai országok között az alsó harmadban-negyedben helyezkedünk el.

A munka- és üzemszervezés színvonala — mint ezt az MSZMP KB 1971. decemberi határozatát előkészítő széles körű felmérő munka is sokoldalúan feltárta — távolról sem kielégítő. Iparunk ágazati szerkezete meglehetősen

hasonló a fejlett országokéhoz, de ezen belül termékstruktúránkban viszonylag nagy a kevésbé korszerű termékek aránya.

A hosszútávú tervek, az MSZMP XI. Kongresszusának határozatai igen nagy és néhány tekintetben új követelményeket állítanak iparunk elé.

Társadalmi céljaink megvalósításához, a nemzeti jövedelem megfelelő növeléséhez a következő években és hosszabb távon az ipari termelés viszonylag magas növekedési ütemére volna szükség. *A feltételek változása*, amelyek mellett ezt el kell érünk, mindenekelőtt abban nyilvánul meg, hogy az ipar munkaidőalapjának további számottevő növekedésével nem számolhatunk. A termelés viszonylag magas növekedését lényegében a termelékenység növekedésének kell biztosítania. Ehhez a termelékenységnak a korábbi évi 4—5 százalékkal szemben évi 6—8 százalékkal kellene nőnie. Ennek megvalósításához foglalkoztatás helyett tudatosabb munkaerőgazdálkodásra lesz szükség. A műszaki fejlődésnek gyorsulnia kell iparunkban, s ez növelni fogja a munkaerő mobilitását és szervezett, hatékony továbbképzésének szükségességét. Magasabb képzettségi, jövedelmi és életszínvonal, továbbá a munkahelyek közötti nagyobb válogatás lehetősége mellett a dolgozók munkájuk jellegével, körülményeivel, és tartalmasságával szemben is nagyobb igényekkel fognak lépni.

Az új követelmény-rendszer másik alapvető meghatározója, hogy *külső kapcsolataink* további számottevő bővülésével kell számolnunk. Az igények partnereink részéről a nemzetközi együttműködés különböző formái, az árucseré, a termelési kooperáció, a közös vállalkozások terén, s a baráti országok részéről a szocialista integráció és a komplex program megvalósításához való hozzájárulás tekintetében is, egyaránt lényegesen nagyobbak lesznek. Különleges problémákat vetnek fel a világpiaci ármozgások, a tervezés és az irányítás ezekhez való rugalmas alkalmazkodásának követelményei.

Társadalmi szempontból az ipar és az iparvállalatok gazdaságtanának az is jelentőséget ad, hogy a dolgozók legnépesebb csoportját az ipar, az iparvállalatok foglalkoztatják. Ezek megfelelő munkahelyi körülményei, munkájuk tartalma, jellege, ezzel összefüggő megelégedettsége társadalmi szempontból elsőrendű fontosságú és mindez csak az ipar gazdasági problémáival összefüggésben elemezhető és fejleszthető megfelelően. E kérdéseket leghatékonyabban multidiszciplináris kutatások vizsgálhatják — ezek hátterét azonban a megfelelő szaktudományok, ezek között az ipar — és az iparvállalati gazdaságtan biztosíthatja.

5. A tudományterület kutatási bázisa

Az MTA kutatóintézetei közül az Ipargazdaságtani Kutatócsoport 1960-ban kifejezetten ipargazdasági kutatásokra jött létre, de foglalkozik az ipar gazdasági problémáit érintő kutatásokkal a Közgazdaságtudományi, a Világ-gazdasági, a Szociológiai, valamint az Állam- és Jogtudományi Intézet is.

Az Ipargazdaságtani Kutatócsoport jelenleg 20 kutatóval dolgozik. Feladatát érvényben lévő szabályzata így fogalmazza meg:

„A Csoport feladata általános érdekű ipargazdasági kutatások folytatása, továbbá az ipargazdasági kutatások ösztönzése, összehangolásuk elősegítése, a tudományos és gyakorlati ipargazdasági munka fejlődésének előmozdítása.

Tevékenységi körében a Csoport mind vállalaton belüli, mind ágazati, összipari kérdésekkel foglalkozik és különös figyelmet fordít ezek vizsgálatának összekapcsolására, valamint az ipargazdasági problémák interdiszciplináris megközelítésére.”

A Közgazdaságtudományi Intézetben régebben Ipari Osztály állt fenn (Cukor György vezetésével), az utóbbi időben elsősorban két, a struktúrapolitikához és a gazdaságirányítás rendszeréhez kapcsolódó témakörben foglalkoztak közelebbről ipart érintő kérdésekkel. A Világgazdasági Kutató Intézet (illetőleg elődje, az Afro-Ázsiai Kutató Központ) intenzíven foglalkozott és foglalkozik a fejlődő országok iparosításának problémáival, majd újabban a világgazdaság ipart is érintő tendenciáival. Az Állam- és Jogtudományi Intézetben a vállalatok jogi helyzetét, az ezzel kapcsolatos irányítási és jogszabályozási problémákat kutatják. A Szociológiai Kutató Intézetben a szervezet-szociológiai kutatások jó része az iparra irányul, eddig elsősorban a műszaki fejlesztés, a munkás-teljesítmények, a bérezés és a motiváció, valamint az automatizálás hatásának kérdéseivel foglalkoztak.

Az említett négy akadémiai intézet ipart érintő kutatásai nem épülnek nagy kutatói létszámra, mégis igen jelentősek. Egyrészt magasan kvalifikált kutatók vesznek részt e kutatásokban, másrészt fontos kapcsolatot biztosítanak ezen intézetek egyéb kutatásaival. A négy intézet új, 1976–1980-ra szóló középtávú terve még nem alakult ki, de abban feltehetően a múlthoz hasonló keretben a jövőben is szerepelnek majd ipart érintő kutatások.

A költségvetésből fedezett nem-akadémiai közgazdasági kutatóintézetek mindegyike foglalkozik időről-időre ipargazdasági témákkal, elsősorban a Pénzügykutató Intézet, a Gazdaságkutató Intézet, a Munkaügyi Kutató Intézet, a Konjunktúra- és Piackutató Intézet. Profiljuknak megfelelően az ipar egyes kérdéseit, *sajátos* megközelítésben vizsgálják, de hozzájárulásuk az ipargazdasági ismeretek gyarapításához így is jelentős.

A vállalati formában működő intézetek közül mindenekelőtt az ágazati ipargazdasági és szervezési intézetekről kell szólni.⁸ Valamennyi ipart irányító tárca rendelkezik ilyen intézettel. Ezek a 60-as évek elején jöttek létre és létszámuk különösen a gazdaságirányítási reformot követő években nőtt erősen. Ma az öt intézet összlétszáma 2000 fő. Tevékenységük nagyobb része azonban számítógépes szolgáltatás és szervezés. Egy közelmúltban végzett

⁸ Az ipari tárcák műszaki-technológiai intézeteiben és a nem-ágazati (KSH-hoz, PM-hez tartozó) szervezési-számítástechnikai intézetekben kisebb arányban szintén foglalkoznak ipargazdasági — főleg vállalati — témákkal.

felmérés során saját maguk kutatási tevékenységük arányát 5 és 30 százalék között jelölték meg. Kutatásaik nagy része a számítógépek alkalmazására, szervezéstechnikai megoldásokra irányul, a szűkebb értelemben vett ipargazdasági kutatások száma kisebb, de gyakran jelentős, mert fontos döntések előkészítését vagy általános módszertani irányelvek, útmutatók kiadását szolgálja. Mindenesetre együttesen mennyiségileg e kutatások legnagyobb bázisát jelentik.

Az ágazati ipargazdasági és szervezési intézetekkel a korábbi vizsgálatok (ezek között néhány KNEB-vizsgálat) elsősorban abból a szempontból foglalkozott, hogy hogyan vesznek részt az üzem- és munkaszervezés fejlesztésében. Timár Mátyás miniszterelnökhelyettes Koordinációs Értekezlete 1974 decemberében az intézetek egész tevékenységét, ezen belül kutató munkájukat is értékelte és a részükre adott Irányelvek e tevékenységekre is kiterjednek. Többek között megjelölik középtávú kutatási tervek készítését az 1976 – 80 időszakra és ezek együttes megtárgyalását az MTA Ipargazdasági Bizottságában.

Az oktatási intézmények közül mindenekelőtt öt tanszék⁹ és az Országos Vezetőképző Központ érdemel említést. A Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem Ipargazdasági, valamint Ipari Üzemszervezési Tanszéke zömmel a vállalati szférát érintő kutatásokkal foglalkozik. A viszonylag legnagyobb létszámú tanszék, a Budapesti Műszaki Egyetem Ipari Üzemgazdasági Tanszékének kutatásai vezetési-szervezési témakörökre irányulnak; a szó szűkebb értelmében vett vállalati gazdaságtani problémákkal kevésbé, ipargazdaságtani kérdésekkel egyáltalán nem foglalkoznak. A Miskolci Műszaki Egyetem Ipargazdasági Tanszékén előtérben szintén a vezetési-szervezési kutatások állnak, de kisebb számban ipar- és vállalatgazdaságtani témákat is vizsgálnak. A Veszprémi Műszaki Egyetem e tanszéke az említett öt tanszék közül a legkisebb, korlátozott kutatói kapacitásukat egyaránt fordítják ipargazdasági és vállalati szervezési vizsgálatokra. Az Országos Vezetőképző profiljának megfelelően a vállalati vezetés kérdéseivel kapcsolatos témákban — ezek között sok konkrét iparvállalati témában — folytat kutatásokat. Végül megemlíthető, hogy többnyire az egyetemek, főiskolák politikai gazdaságtan tanszékei is foglalkoznak ipargazdasági témákkal, a politikai gazdaságtan általános törvényeinek iparban való érvényesülését vizsgálva.

A fentiek szerint az ipargazdasági kutatások háromfajta keretben: költségvetéssel fenntartott kutatóintézetekben, oktatási intézményekben (tanszéken) és vállalati formában működő intézetekben folynak. A kutatóhelyek és a kutatók száma az utóbbi években mindhárom területen számottevően növekedett; ez eléggé nehézzé — de egyben különösen fontossá — teszi e kutatások áttekintését, a kutatóhelyek és kutatók megfelelő kölcsönös informálódását, az ésszerű együttműködés lehetőségeinek kihasználását.

⁹ Az öt tanszék főállású oktatóinak száma, rendre: 8, 14, 18, 11, 9 fő.

Mint ismeretes, minden szervezési, és így természetesen kutatásszervezési formának is, vannak előnyei, de hátrányos vonásai is, melyeket látni és lehetőség szerint ellensúlyozni kell. A költségvetésből finanszírozott akadémiai kutató intézetekben nagy a veszély, hogy a kutatás elszakad a gyakorlati igényektől, túlzottan érvényesülnek a kutatók sajátos ambíciói, törekvései, másfelől azonban ezek a kutatóhelyek mentesek ágazati, és „funkcionális” egyoldalúságoktól és a nyereségre való törekvés eredményeik közrebocsátásánál nem állítja őket az „ingyenes átadás vagy értékesítés” dilemmája elé.

Az egyetemeken folyó kutatómunka kedvező lehetőségeket nyújt az oktatás és a kutatás összekapcsolására, továbbá interdiszciplináris kutatásokra. A tapasztalatok szerint azonban az ezt biztosító szervezési formák kialakítása itt is hosszabb időt kíván és nem megoldott még — e tudományterületet illetően sem —, hogy a szerződéses megbízások, az ún. KK munkák rendszere az oktatókat anyagilag az *alapkutatásban* is kellően érdekeltté tegye. A vállalati formában működő kutatóhelyek közelebb kerülnek a gyakorlati igényekhez, de a gyakran szűkre szabott és sűrűn változó kutatási feladatok, a rövid határidők nem mindig kedveznek az elmélyült kutatásnak, e kutatóhelyek között nehezebb ésszerű munkamegosztást, megfelelő együttműködést biztosítani, a szükségtelen párhuzamos kutatásokat kiküszöbölni.

Nyilvánvaló, hogy valamennyi kutatószervezési forma olyan optimális kombinációjára kell törekedni, mely megfelelő arányok mellett biztosítja a különböző formában működő kutatóhelyek intenzív, egymást kiegészítő együttműködését. A fő problémának ma az tűnik, hogy nincs kellő kapacitás és érdekelttség az elméleti, alapozó és általánosító jellegű kutatásokra.

6. A hazai tudományos élet

Az ipargazdasági kutatások területén jelenleg több testület próbálja biztosítani a célszerű együttműködést.

Az MTA Ipargazdasági Bizottsága az ipargazdaságtan, valamint az iparvállalatok gazdaságtana (tervezése, szervezése, vezetése) egész területét komplex módon törekszik átfogni. A Bizottságban képviselve van valamennyi említett fontosabb kutatóhely és a „felhasználók”, gyakorlati intézmények is.

A Bizottság koordinációs tevékenységének egyik formája az évről-évre készített összeírás a folyamatban lévő kutatásokról és az előző évi fontosabb publikációkról. Időről-időre egyes kutatóhelyek dolgozatait is megvitatja a Bizottság, ez iránt azonban — minthogy más vitafórumok is vannak s talán a támasztott magas színvonalkövetelmények miatt is — nincs különösebb törekvés a kutatóhelyek részéről. Más akadémiai bizottságokhoz hasonlóan az Ipargazdasági Bizottság is megtárgyalja a területéhez tartozó legfontosabb kutatóhelyek és egyetemi tanszékek középtávú kutatási tervét és beszámolóját, de ezek sok esetben késve vagy egyáltalán nem érkeznek be. A Bizottság

többször tárgyalta a tudományterület nemzetközi kapcsolatait, foglalkozott a kutatóhelyi hálózat, a könyvkiadás, az ösztöndíjas utak, a tudományos fokozatok kérdéseivel. A Bizottság üléseiről, fontosabb anyagairól az Ipargazdasági Szemle rendszeresen tájékoztat.

A Bizottság 1972-ben „Ipargazdasági Tudományos Konferenciát” rendezett. Erre nem kért fel előre előadókat, hanem bárki jelentkezhetett kutatási beszámolóval. A jelentkezéseket egy zsűri előzetesen elbírálta, a benyújtott előadásokat pedig felkért opponensek magas tudományos igénnyel értékelték. A konferencia mind a kutatási eredmények megismertetése, mind a kritikai szellem erősítése tekintetében hasznosnak bizonyult; a Bizottság megismétlését határozta el.

Foglalkozik időről-időre ipargazdasági kutatásokat is érintő problémákkal az MTA Közgazdaságtudományi Bizottsága, Munkatudományi Bizottsága és a legutóbb létrehozott „Vállalati szervezési szekció” az Igazgatástudományi Bizottság keretén belül. Több esetben az említett bizottságok ipart érintő kérdésekről együttes üléseket rendeznek.

Az OTTKT kiemelt főirányok közül „A szocialista vállalat” országosan kiemelt főirány természetesen nagy súllyal foglalkozik az iparvállalatok problémáival is. A főirány koordinációját a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem látja el, öt tanszékére telepítve, amelyek lényegében profiljuknak megfelelően kezelik a szocialista vállalatokat érintő kutatások egy-egy irányát. Az „irányfelelős” tanszékek kutatási megbízásokat is adnak; szakértői tanácsadó testületeket hoztak létre; ezek sok szakembert tömörítenek, vitákat rendeznek, kutatásokat minősítenek. A főirány koordinációja és az akadémiai bizottságok között eddig nem volt szervezett kapcsolat (kivéve, ahol és amennyiben ezt az azonos személyek biztosítják), a jövőre nézve e téren változás várható. Kívánatosnak látszik a problémák komplex és interdiszciplináris megközelítésének, a legfontosabb kutatási feladatokra való koncentrációnak, a magasabb követelményeknek fokozott érvényesítése.

A „Gazdaságpolitikánk tapasztalatainak elemzése; javaslatok a továbbfejlesztésre” című tárcaszinten kiemelt főirányt a Közgazdaságtudományi Intézet koordinálja. E koordináció eddig kevésbé terjedt ki az intézeten kívül más kutatóhelyekre. A főirány keretében az intézet kutatásai már eddig is foglalkoztak és a jövőben bizonyára még intenzívebben foglalkoznak majd iparpolitikai (ipargazdaságtani) problémákkal s ekkor célszerű lesz az Ipargazdasági Bizottság és a főirány között szorosabb kapcsolatot teremteni.

Érintheti az ipargazdasági kutatások területét a „Középtávú világgazdasági prognózis, különös tekintettel a népgazdasági tervezés szempontjaira”, továbbá a „Tudományos-technikai forradalom, mint világtörténelmi folyamat a kapitalizmus és szocializmus viszonyai között” című tárcaszinten kiemelt főirány is (az utóbbi programja még nem alakult ki ahhoz, hogy a kapcsolatokat világosan lehessen látni). Említést kíván végül, hogy a Munkaügyi Minisz-

térium megbízásából az Országos Vezetőképző Központ koordináló tevékenységet fejt ki a vezetéstudományi kutatások terén. (Ez bizonyos fokig egybeesik azzal, amit „A szocialista vállalat” vezetési-szervezési iránya foglal magában).

Mindezzel együtt is e tudományterületen a társadalomtudományok országos állami irányítása, az MSZMP KB Tudománypolitikai irányelveiben megfogalmazott (IV/5/b pont) funkció: „az egyes tudományágazatok elvismódszertani összefogásának (áttekintésének, koordinálásának, irányításának) biztosítása” nem megoldott. Még ha az OTTKT főirányok (mindenekelőtt „A szocialista vállalat”) koordinálása iránymutató jellegű is lesz, a helyzet csak részlegesen változik, mert az ipargazdaságtani kutatásokat a jelenlegi főirányok csak töredékesen fedik le. (A Mezőgazdasági és Élelmezésügyi Minisztérium 9, a Belkereskedelmi Minisztérium 3 — ágazatuk gazdasági-szervezési problémát érintő — tárca szintű főirányt vetetett föl a tudományos kutatások távlati tervébe; az ipar irányítása azonban 5 minisztérium között oszlik meg és az ipargazdasági kutatásoknak nem volt központi tárca-gazdája.) Az ipargazdasági kutatások koordinálására vagy más formát, vagy megfelelő főirányt kellene meghatározni.

A *multidiszciplináris* kutatások ezen tudományterületen rendkívüli fontosságúak, de e téren az előrehaladás még csekély. Szociológusok az utóbbi időben intenzíven foglalkoznak az ipar problémáival, több értékes kutatás vizsgálta például az ipari munka, a teljesítmények és a bérezés, a műszaki fejlesztés, a szervezeti élet problémáit. A közgazdászok tudatosabban alkalmaznak szociológiai nézőpontokat és vizsgálati módszereket. Újra és újra tapasztaljuk azonban, hogy a különböző tudományos diszciplínák neveltjei és képviselői között milyen nehéz a közös nyelv, a közös érdeklődés és a közös kutatásokban való érdekelttség megteremtése.

Sok sikeres együttműködés jött létre matematikusok és közgazdászok között, de itt is van bizonyos veszély, hogy a matematikus-közgazdászok nemcsak önálló iskolát (iskolákat) hoznak létre — ami önmagában egészséges jelenség —, hanem el is különülnek; nem alakul ki élő, rendszeres kommunikáció, véleménycsere a különböző iskolák és irányzatok képviselői között s a találkozó tudományterületek termékenyítő hatása nem érvényesül kellőképpen.

Igen pozitív vonás, hogy az ipargazdasági kutatások többsége gyakorlati igényekhez igazodik. A kutatók általában jól ismerik a gyakorlatot, gyorsan reagálnak új igényeire. A tudományos élet és a gyakorlat közötti kapcsolat szempontjából fontos szerepet töltenek be a társadalmi egyesületek: a Magyar Közgazdasági Társaság; az MTESZ különböző egyesületei, elsősorban az SZVT; a TIT. Ezek tevékenysége az utóbbi években jelentősen gazdagodott, munkájuk összehangolása azonban még nem teljesen megoldott. Többek között túl sok a rendezvény (főként az országos konferencia) és ezeken nem mindig biztosított a kellő színvonal és látogatottság.

A Közgazdasági Szemle, a Gazdaság és egyéb közgazdasági lapjaink

rendszeresen közölnek ipargazdasági témájú cikkeket. Jelentős részben ilyen témakört képvisel az Ipargazdaság, az SZVT havi folyóirata és a tudományterülettel foglalkozik a negyedéves Ipargazdasági Szemle, amely nagyobb teret (külön rovatokat) szentel a nemzetközi tapasztalatok, a tudományos élet, a szakirodalom kérdéseinek is. A vezetés és szervezés (ehhez kapcsolódva az iparvállalati- és esetenként az ipargazdaságtan) kérdéseivel számos folyóirat és kiadványsorozat foglalkozik. Az OVK-nak és valamennyi ágazati ipargazdasági és szervezési intézetnek van ilyen folyóirata (vagy kiadványsorozata), több dokumentációs sorozatot ad ki az OMKDK. Mindezek profiljának, az átfedéseknek az áttekintése és e kiadványok tényleges olvasottságának felmérése hasznosítható racionalizálási javaslatokra vezetne.

A könyvkiadás — mindenekelőtt a Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, amellet a Kossuth és az Akadémiai Kiadó — e területen is ösztönözte a tudományos munkát, de a megjelent könyvek alapján természetesen azt tükrözik, amit a tudományos kutatás és publicisztika nyújtani tud. Az egészében növekvő tudományos színvonal mellett a divatos témák bizonyos túlsúlya, a nagyobb igényű elméleti, általánosító munkák csekély száma állapítható meg. A KJK több tematikus sorozata mellett megemlíthető az Akadémiai Kiadó Ipargazdasági Értekezések sorozata (eddig 8 kötete jelent meg), amely 5—8 ív terjedelmű tudományos igényű tanulmányokat ad közre.

Igen pozitív jelenség a külföldi munkák kiadásának fokozódása, amely régi hiányokat is pótol; esetenként itt is szembetűnik a divatos témák túltengése (és néha a kiadók közötti kellő koordináció hiánya is). Egyes témakörökben a kiadásra kerülő könyvek jobb kiválasztásához a tudományos testületeknek, a kutatóhelyeknek a jövőben több segítséget kellene nyújtaniuk

A nemzetközi kapcsolatokat illetően az Ipargazdasági Bizottság egy alkalommal áttekintette, mely nemzetközi társaságokkal volna fontos kapcsolat teremtése vagy erősítése. Olyan nemzetközi tudományos társaság, amely kifejezetten az ipar- vagy az iparvállalati gazdaságtan kérdéseivel foglalkozna, nincsen, de sok szélesebb, vagy más profilú társaság tevékenysége kiterjed e területekre is. Ezek többségével — tagság útján vagy egyéb módon — van kapcsolatunk. A legfontosabb ilyen társaságnak a Nemzetközi Közgazdasági Társaság tekinthető, amelynek tevékenységében a Magyar Közgazdasági Társaság aktív szerepet visz és jól él a kétoldalú együttműködési formák lehetőségeivel is. A nemzetközi tudományos élettel fontos kontaktust jelentenek a tanulmányutak, a külföldi konferenciákon való részvételek, a hazai nemzetközi konferenciák, az idegen nyelvű publikációk különböző típusai; ezek terén az utóbbi években komoly fejlődés tapasztalható.

A nemzetközi tapasztalatok megismerésében az elmúlt években jelentős előrehaladás történt, de a tapasztalatok feldolgozása még mindig nem eléggé szervezett. A kutatók élvonalával figyelemmel kíséri a nemzetközi fejlődést, a szakirodalmat, derékhada azonban nem mindig kellően tájékozott. Gyakran

jobban ismerjük a legújabb tőkés módszereket, mint a többi szocialista országban elért újabb eredményeket. A túlzott tömegű információs kiadvány az eligazodást egyre nehezebbé teszi azok számára, akik erre csak kevés időt tudnak szánni. Tudományos folyóirataink nem ismertetik rendszeresen, és még kevésbé értékelik, bírálják a fontosabb külföldi munkákat, irányzatokat. A külföldi könyvek magyar nyelvű kiadása a legutóbbi 5–10 évben jelentősen segítette az ismeretek színvonalának emelését, de a friss tájékozottság biztosítása nem építhető csupán erre.

Ez minden bizonnyal ugyanígy érvényes a közgazdaságtudomány egészére — és sok más társadalomtudományi ágra — is. Hasonlóan bizonyára közös vonás a kritikai élet gyengesége, amelyet néhány éve egy akadémiai elnökségi határozat egész tudományos életünkre jellemzőnek talált. Több tudományos centrum léte, az Ipargazdasági Bizottság egyes vitái, az 1972. évi Ipargazdasági Tudományos Konferencia, az Ipargazdasági Szemle könyvkritikai törekvései alapján azonban úgy tűnik, e tudományterületen, ha nem is kielégítő, de az átlagosnál jobb a helyzet. A kutatói mobilitás és a tudományos minősítés problémái területünkön az általános helyzettel azonosak. Ezért e kérdésekkel — bár az MSZMP Tudománypolitikai irányelvei e téren is változást kívántak biztosítani — külön nem foglalkozunk.

A tudományterületen tevékenykedő kutatóhelyek többségének megfelelő kapcsolatai vannak külföldi partnereivel, a közös vagy szorosabban összehangolt kutatások száma azonban — és az ismét nem kivételes helyzet — igen csekély. Ezek leginkább KGST keretben folyó együttműködéshez kapcsolódnak, így az I. 23.1. témához (A szocialista iparvállalatok és egyesületek irányításának megszervezése), a munkaügyi kutatóintézetek által szervezett I. 24. számmal regisztrált) együttműködéshez, s a KGST Szocializmus Közgazdasági Problémái Nemzetközi Intézete által gondozott témákhoz. Nagyszabású nemzetközi kutatás folyik „Az automatizáció és az ipari munkás” témában, melyhez a hazai kutatásokat az MTA Szociológiai Kutató Intézete szervezi. Erősebben gyakorlatias irányú a Nemzetközi Termelékenység Központok Európai Szövetségében való részvételünk (a Szövetségnek magyar részről az MTA Ipargazdaságtani Kutatócsoportja a tagja).

Itt szólnunk néhány szót a tudományterülettel összefüggő *oktatás* helyzetéről. A vállalati vezetés, tervezés és szervezés kérdéseinek oktatása mindenütt a figyelem előterében áll. Az ezzel foglalkozó tanszékek és egyéb oktatási intézmények e tárgyak anyagát és oktatási módszertanát lényegesen gazdagították, korszerűsítették, fejlesztették. A többféle felfogás, szemlélet, „iskola” gyümölcsöző eredményeket hozott, de a szervezettebb tapasztalatcserére és egyes új (például rendszerelméleti) közelítések, a meglehetősen sok terminológiai probléma (például a vezetés és szervezés kapcsolata, a vezetésstudomány és a szervezéstudomány fogalma és viszonya) megvitatására célszerű lenne tanácskozást rendezni.

A vállalati gazdaságtan oktatása lényegében tükrözi az ezen a tudományterületen elért, még kezdeti eredményeket. Egyes tanszékek figyelemreméltó újító törekvései (az ipar- és az iparvállalati gazdaságtan összevonása, vállalati rendszer- és gazdaságtan alkotása) a tárgy oktatásának megvitatását az előbbieknél is inkább kívánatosná teszik.

Az ipargazdaságtani ismeretek oktatása (akárcsak kutatása) a legtöbb érintett egyetemen, illetőleg karon meglehetősen háttérbe szorult (a Miskolci és a Veszprémi Műszaki Egyetem ezalól kivételt képez), a kötelező tárgyak keretében rendkívül sűrítve próbálják átadni azokat az ismereteket, amelyek korábbi és újabb kutatásokból, külföldi tapasztalatokból rendelkezésre állnak, e tárgy ma is érvényes és fontos törzsanyagát képezik. E kérdéssel a közelmúltban a Közgazdaságtudományi Bizottság is foglalkozott, de megnyugtató rendezése szükségessé teszi mielőbbi alaposabb megvizsgálását és megvitatását.

7. A hazai kutatási tevékenység

Hosszabb távra visszapillantva, az ipargazdasági kutatások által nyújtott ismeretek számottevően hozzájárultak iparunk fejlődéséhez (de természetesen részük volt e fejlődés gyengéiben is). Tervgazdálkodásunk első időszakában különösen sokat tanultunk a szovjet tapasztalatokból; a legfontosabb ipar- és vállalati gazdaságtani fogalmakat, elveket, tervezési és irányítási módszereket onnan kölcsönöztük. Csupán az ötvenes évek közepétől indultak meg azok az önálló hazai kutatások, amelyek e tapasztalatokat a hazai adottságok fényében behatóbban értékelték és később, fokozatosan, a fejlett tőkés, ill. a fejlődő országok tapasztalatait is kezdték alaposabban feldolgozni.

Az első hazai ipargazdaságtani tankönyv 1966-ban jelent meg, lényegében a szovjet tankönyvek felépítését követte, de tartalmilag sok újítást is hozott. E tankönyv újabb kiadására nem került sor, mert az érdeklődés a gazdaságirányítási reform előkészítésétől kezdve mindinkább a vállalati gazdaságtani, vezetési és szervezési kérdések felé fordult.

Az iparvállalati tervezésről és szervezésről az 50-es évek közepétől több tankönyv jelent meg, kifejezett vállalati gazdaságtan azonban a mai napig nem készült. Kádas Kálmán professzor ilyen című egyetemi jegyzete említést érdemel, mert bár elsősorban a közlekedési vállalatok gazdaságtanát tárgyalja, bizonyos fókig általános vállalati gazdaságtannak is tekinthető.

Hazai ipargazdasági kutatásaink közül az utolsó 5-10 évet nézve a figyelem elsősorban a gazdaságirányítási rendszer fejlesztéséhez fűződő, s a vállalati munkával, a vállalatok vezetési, szervezési módszereivel összefüggő kutatások felé fordult. Bár az érdeklődés a kutatóhelyek többségében az iparfejlesztés és az iparpolitika kérdéseinek kutatása, a kifejezetten ipargazdaságtani témák elemzése iránt kisebb volt, néhány területen itt is fontos eredmé-

nyek születtek. Elsősorban az ipar hosszútávú tervezéséhez kapcsolódó és az ipar helyzetét, hatékonyságát, termelékenységét elemző munkák emelhetők ki.

A hosszútávú tervezés keretében számos értékes, színvonalas tanulmány készült iparunk helyzetéről, fejlődésének perspektíváiról. Az Országos Tervhivatal e munka első szakaszába (amely az 1968—72 évekre tehető) számos kutatóintézetet is bevont, ezek (név szerint elsősorban Cukor György) az iparfejlesztés tervezésének metodikájával is foglalkoztak. A továbbiakban ez az együttműködés azonban lazult, a tervezés tapasztalatainak értékelésében, a munka folytatásában az intézetek már kevésbé vesznek részt. Segítették a hosszútávú tervezést és iparunk fejlődésének értékelését magas színvonalú gazdaságtörténeti kutatások is. A széles körű érdeklődéssel kísért kutatások egyik központi témája az ágazati struktúra és ehhez kapcsolódóan az ún. szelektív iparpolitika volt. Erről hivatali szervek mellett többek között a Gazdaságkutató Intézet, az Ipargazdaságtani Kutatócsoport, a Közgazdaságtudományi Intézet készített tanulmányokat. A kérdés azonban — elsősorban az iparpolitika gyakorlatának oldaláról nézve — nem tekinthető kellően tisztázottnak ma sem.

Többek között a hosszútávú tervezéshez kapcsolódva, további kutatások folytak a statisztikai nemzetközi összehasonlítások és az összehasonlító nemzetközi elemzések terén, elsősorban a KSH és a Tervgazdasági Intézet részéről. Ezek mind módszertanilag, mind iparunk nemzetközi helyzetét illetően számos kérdést tisztáztak. Lényegében tisztázottnak tekinthetők az alapkérdések a termelékenység, hatékonyság mérésének-értékelésének témakörében is, elsősorban a KSH és az Ipargazdaságtani Kutatócsoport munkája nyomán. Fontos kutatási irány volt a fejlődő országok iparosításának elemzése, amelynek külföldön — ezek között a tőkés országokban is — egyre gazdagabb irodalma van és mind több gyakorlati tapasztalat is felhalmozódik. E téren Bognár József és Cukor György munkái, továbbá a Világgazdasági Kutató Intézetben (korábban Afro-Ázsiai Kutató Központban) és a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetemen készült tanulmányok érdemelnek elsősorban említést. A gazdasági növekedés és ezen belül az ipar problémáit is elemző igényes munkák készültek sok más kutatóhelyen is.

Több kutatás foglalkozott a műszaki fejlődés problémáival (elsősorban az OMFb kezdeményezésére), továbbá a területfejlesztés, iparfejlesztés és urbanizáció kapcsolatával (ezekben fontos része volt a Közgazdaságtudományi Intézetnek, a NIM Ipargazdasági és Üzemszervezési Intézetnek, a Tervgazdasági Intézetnek), az ipar munkaerő mobilitásának kérdéseivel. Kevés figyelemben részesültek a termelés társadalmasításának (specializáció, kooperáció, koncentráció, stb.), valamint szervezetének és felső szintű irányításának kérdései (az előbbi témákban az Élelmiszeripari Gazdaságkutató Intézet kutatásai, az utóbbi tekintetében az ÉGSZI kutatásai érdemelnek említést).

A „Gazdaságpolitikánk tapasztalatainak elemzése, javaslatok a tovább-

fejlesztésre" főirány keretében folyó kutatások az iparpolitika kérdései közül eddig csupán a struktúrafejlesztés problémáival foglalkoztak részletesebben, történeti megközelítésben. Az ipar fejlődésének, gazdaságtanának általános problémáit, egész rendszerét vizsgáló munkák ebben az időszakban nem születtek.

Az iparvállalatok problémáinak kutatásában néhány vonalon fontos eredményekről számolhatunk be. A gazdaságirányítási rendszer működésének vizsgálata, a közgazdasági szabályozók továbbfejlesztési lehetőségeinek kidolgozása terén számottevő kutatások folytak. Ezek jó részét az irányító szervezetben, illetőleg az ő szervezésükben végezték, gyakorlatias megközelítéssel, de nem mindig a kívánt szélességben és elméleti igényvel. Alapos vizsgálatok elemezték — többek között a Közgazdaságtudományi Egyetemen és a Közgazdaságtudományi Intézetben —, hogy a szabályozó rendszer konstrukciójából matematikailag milyen vállalati érdekeltség és cselekvések vezethetők le. Néhány kutatás — előbb az Ipargazdaságtani Kutatócsoportban, majd a Pénzügykutatási Intézetben — felhívta a figyelmet arra, hogy a vállalatok tényleges magatartása ettől alapvetően eltér és ennek motívumairól is közölt ismereteket.

A kutatások az iparvállalatok gazdaságtanának számos részkerdését vizsgálták — elsősorban a vezetés és a szervezés nézőpontjából —, ezek közül több fontos, gyakorlatilag is hasznosított eredményt hozott (például a költséggazdálkodás kérdéseit illetően). Figyelmet érdemelnek a kísérletek a kibernetika és a rendszerelmélet alkalmazására a vállalati működés és szervezet leírásához. E kutatásokban az oktatási intézmények (elsősorban a Budapesti és a Miskolci Műszaki Egyetem és a MKKE megfelelő tanszéke, az OVK) jeleskedtek és nagy részt vállaltak az ágazati ipargazdasági és szervezési intézetek. Az ÉVM és a KGM intézete nagyterjedelmű — elsősorban gyakorlati igényű — vállalati gazdaságtan kiadására is vállalkozott. Az utóbbi években előtérbe került a vállalati célok, magatartás, továbbá a vállalati élet társadalmi aspektusainak vizsgálata (az Ipargazdaságtani Kutatócsoport, a Szociológiai Kutató Intézet, több egyetemi tanszék dolgozott ebben az irányban).

Olyan természetű nagyobb igényű tanulmányok azonban, amelyek az iparvállalataink tényleges helyzetét és működését számbavevő, elméletileg megalapozott vállalati gazdaságtan rendszerének megalkotására törekedtek volna, még nem születtek. „A szocialista vállalat” főirány keretében az utóbbi néhány évben nagyszámú — ezek között sok értékes — tanulmány készült, de ezek szintézise, a szintézishez szükséges kutatási feladatok kijelölése és ennek megfelelően a vállalati témákat elemző kutatások határozottabb koncentrációja, „irányítása”, valóban interdiszciplináris jellegének biztosítása még várat magára.

A vállalaton belüli vezetési-szervezési módszerek felé nagy figyelem fordult. Kiemelhetők a Párt üzem- és munkaszervezési határozatának előké-

szítésével kapcsolatos felmérések, a vezetés módszereivel és a vezetőképzéssel kapcsolatos kutatások, a különböző szervezési módszerek adaptálására irányuló munkák, a marketing funkciókkal s a számítógépek bevezetésével kapcsolatos tevékenység, a vállalaton belüli mechanizmus, és a munkaszervezés fejlesztésére irányuló vizsgálatok. Sok korszerű vezetési, szervezési módszer, így a hálótervezés, a matematikai programozás, a fedezeti költségszámítás, az értékelemzés meghonosítása terén szintén eredményes tevékenység folyt, elsősorban az oktatási intézmények és a vállalati formában működő intézetek részéről.

Pozitív jelenség jogászok, szociológusok bekapcsolódása a vállalati kutatásokba, továbbá az empirikus vizsgálatok, a kikérdezések, esettanulmányok számának növekedése (e téren többek között az Ipargazdaságtani Kutatócsoport és a Gazdaságkutató Intézet említhető). Az interdiszciplináris kutatások fejlesztése azonban változatlanul komoly, még nem megoldott feladat. Az empirikus kutatások erősítése is kívánatos, mert a tényleges vállalati életről való megalapozott ismereteink még mindig meglehetősen szegényesek. Egyes vezetési, szervezési módszerek kutatása mellett viszonylag kevés vizsgálat irányult a vezetés és a szervezés egészére, az ezek fejlesztését gátló körülmények feltárára, ami pedig az elméleti összefüggések tisztázásához és a gyakorlati munka eredményesebbé tételéhez egyaránt fontos lenne.

A nagyobb igényű alap- vagy alapozó jellegű kutatásoknak a jelenlegi szervezeti keretek nem kedveznek. A kutatási kapacitások töredéke dolgozik nem megrendelésekre, legnagyobb részük vállalati megbízásoknak tesz eleget. Ez a rendszer elősegíti az elmélet és a gyakorlat kapcsolatát, nehezíti viszont a kapacitások ésszerű elosztását az alapozó jellegű, általánosító és a konkrét célú alkalmazott kutatások között, nem ösztönzi a magasabb elméleti és általánosító igényű kutatások fejlesztését, a kutatási együttműködést és sok esetben felesleges, párhuzamos kutatásokhoz is vezet. Maguk a vállalati formában működő ágazati intézetek is az eddiginél jóval több alapozó, összegező kutatást igényelnek munkájuk hatékony végzéséhez. A KK munkák jelenlegi rendszerében az egyetemeken fejlődik a kutató munka, de szintén elsősorban a gyakorlati megbízások kielégítésében teszi az oktatókat érdekeltté. Az OTTKT főirányok koordinálása (mindenekelőtt „A szocialista vállalat”) e téren csekély változást hozott.

Egészében ipargazdasági ismereteink ma lényegesen gazdagabbak, mint 5 vagy 15 évvel ezelőtt, a gyakorlatnak sokkal többet tudnak nyújtani és sokkal jobban tudjuk azt is, hogyan kell egy ipargazdasági probléma kutatását megközelíteni. Tudományos felkészültségünk és ismeretrendszerünk azonban nem egyformán szilárd. Sokkal többet tudunk azokról a módszerekről, amelyekkel az ipar és az iparvállalatok vezetése, szervezése hatékonyabbá tehető, kevesebbet haladtunk viszont előre abban a tekintetben, hogy megismerjük e módszerek alkalmazásának feltételeit. Ezek a hiányok azért súlyosak, mert hiába nyújtunk és ajánlunk egyre újabb és tökéletesebb módszereket, ha nem

tudjuk kellően segíteni, hogy ezek a gyakorlatban gyorsabban terjedjenek el és alkalmazásuk valóban hatékony legyen.

A hazai ipargazdasági kutatások nemzetközi visszhangját nehéz kellő megalapozottsággal értékelnünk, azt is tekintetbe véve, hogy a visszhang nem mindig tartós értékeket fémjelez. Úgy tűnik, leginkább a gazdaságirányítás rendszerével, valamint a matematikai módszerek tervezési alkalmazásával összefüggő, továbbá a fejlődő országok iparosításával-iparfejlesztésével és a termelékenység-hatékonyság elemzésével foglalkozó kutatások keltettek érdeklődést. Korszerű színvonalat képviselnek, de nemzetközileg valószínűleg kevesebb újat adnak a vezetési-szervezési problémákat elemző kutatások.

8. A tudományterület fejlődésének várható irányai

Az igények ipargazdasági kutatások iránt igen nagyok. Számos súlyos kérdésre keresünk választ s az ipar fejlődése a következő évek során bizonyára számos olyan további kérdést vet még fel, amelyeket ma nem is látunk előre.

A külső igényeket az ipar előtt álló feladatok határozzák meg. A legfontosabbak ezek közül: a termelés hatékonyságának, a munka termelékenységének fokozása, az önköltség csökkentése; műszaki fejlesztés, a termékek korszerűségének, jó minőségének biztosítása; a termékstruktúra célszerű alakítása; a vezetés és a szervezethez való viszonyok színvonalának emelése; az üzemi demokrácia fejlesztése; a munka tartalmának gazdagítása, a munkakörülmények javítása; az iparfejlesztés és a területfejlesztés ésszerű összekapcsolása; a környezetvédelem követelményeinek érvényesítése, stb. Az MSZMP XI. Kongresszusának határozatai és a hosszútávú tervek alapján ezeknek pontosabb-teljesebb megfogalmazást is adhatunk majd.

A tudományterület fejlesztésének *belső igényei* közül a legfontosabbak a következők:

— Empirikus vizsgálatok, tények, tapasztalatok szervezett gyűjtése és feldolgozása az iparvállalatok tényleges helyzetének, magatartásának, az iparirányítás gyakorlatának, az ipar fejlődési törvényszerűségeinek elemzéséhez.

— A különböző társtudományok — elsősorban a politikai gazdaságtan és a közgazdaságtudomány egyéb ágai; a vezetés (szervezés) elmélet, matematika, kibernetika, rendszerelmélet, a jogtudomány, a szociológia, pszichológia, szociálpszichológia — eredményeinek elemzése és integrálása.

— A külföldi tapasztalatok és tudományos eredmények szervezett megismerése, nyomon követése, feldolgozása és marxista tudományos értékelése.

— Az ipar- és az iparvállalati gazdaságtan mint ismeretrendszerek, mint tudományos diszciplínák problémáinak elemzése.

Kétségtelen tendenciának látszik, hogy e tudományterületen is növekedni fog

— a tények, adatok gyűjtésének, elemzésének, értékelésének szerepe, amihez az adatok feldolgozása tekintetében a számítógépek lényeges könnyebbséget jelentenek;

— a „nemzetköziesedésnek” az a hatása, hogy e tudományágak tárgya (az ipar, az iparvállalat) mind több szállal kapcsolódik más országok gazdaságához, a világgazdasághoz; intenzívebb — ideológiai és szakmai szempontból egyaránt fokozódó hatású — lesz az ismeretek és tudományos eredmények nemzetközi áramlása.

A „nemzetköziesedés” fokozott ismeretszerzést követel más országok gazdaságáról, társadalmáról; növeli a nemzetközi összehasonlító tanulmányok fontosságát; fokozza az ideológiai harc jelentőségét.

További általános tendenciának tűnik az ipargazdasági kutatások nagyobb fokú igénylése és hasznosítása a vállalatvezetés és az iparirányítás részéről egyaránt. Ez feltehetően tovább növeli az alkalmazott, ezek között a döntéseket, akciókat előkészítő kutatások számát, ami viszont nagyobb alátámasztást kíván az elméleti, a módszertani és a tapasztalatokat általánosító kutatások oldaláról.

Az ipar- és iparvállalati gazdaságtannak, mint tudományos diszciplínának a fejlődését várhatóan ellentétes hatások befolyásolják. E tendenciák közül azok tűnnek a legfontosabbaknak, amelyek

az ipari tevékenység elkülönülésének fokát, valamint a gazdaság- és az egyéb tudományok kapcsolatát érintik.

Az ipari tevékenységet meghatározott műszaki-szervezési-gazdasági sajátosságok jellemzik. Általános tendencia azonban, hogy e tevékenységek mind több esetben fonódnak össze más termelő és nem termelő — kereskedelmi, szállítási, építőipari, mezőgazdasági, továbbá kutatási-fejlesztési, tanácsadói és más szolgáltatási — tevékenységekkel. Olyan példák is vannak, mint a gyógyszer- és orvosi műszer gyártás és export, amit egészen széles „egészségügyi komplexum” részeként kezelünk. E tendencia hatására az iparvállalatokban és szervezetekben jelentős lesz a nem-ipari tevékenység súlya és bizonyos fokig a nem-ipari szervezetekben is növekszik az ipari vagy „ipari jellegű” tevékenység.

Természetesen az ipari és nem-ipari tevékenységek vázolt technológiai és szervezeti összefonódásától függetlenül is teljesen indokolt követelmény, hogy az ipar fejlődését, fejlesztését a népgazdasági összefüggésekbe beágyazva vizsgáljuk, tervezzük, elemezzük. Ez maga is felveti a kérdést: van-e tere és helyénvaló-e külön tárgyalni az ipar gazdaságtanát? Történelmileg — a Szovjetunióban — létrejött ilyen tudományág; a kérdés az: elveszti ez létjogosultságát vagy van további fejlődési perspektívája? Az ipargazdaságtannak még jó néhány adóssága van, adós

a) egy sor új jelenség, mindenekelőtt a tudományos-technikai forradalommal, a KGST-integrációval és általában a „nemzetköziesedés”-sel, vala-

mint a gazdaságirányítási rendszerek és szervezet fejlődésével összefüggő problémák feldolgozásával;

b) az iparfejlesztést körülményeink között hatékonyan elősegítő iparpolitika és iparirányítás módszereinek elemzésével, továbbfejlesztésével;

c) a szocialista országok helyzetét, tapasztalatait összehasonlító, feldolgozó elemzéssel;

d) a szocialista és tőkés, valamint a gazdasági fejlettség különböző fokán álló országok iparát összehasonlító gazdaságtan megalkotásával.

Az MTA Ipargazdasági Bizottságában a többség véleménye az volt, hogy az ipargazdaságtan várhatóan mindezen irányokban továbbfejlődik, gazdagodik; az iparon túlnyúló társadalmi-gazdasági jelenségekkel szoros összefüggésben, de önálló keretekben rendszerezi az iparra, illetőleg az egyes ipari alágazatokra, komplexumokra vonatkozó gazdaságtani ismereteket. Valószínű, hogy szorosabban kapcsolódik az iparirányítás problémáinak feldolgozásával is. Van azonban olyan elképzelés is, hogy az ágazati problémák külön tárgyalása megszűnik és e kérdésekkel a közgazdaságtudomány (és más tudományok) egyéb ágai foglalkoznak: általánosabb jellegű törvényszerűségekkel a politikai gazdaságtan, összehasonlító elemzésekkel a gazdaságtörténet, irányítási módszerekkel az irányítás (vezetés-, szervezés) elmélet, tervezési (és iparpolitikai?) kérdésekkel a népgazdasági tervezés, esetleg újonnan létrejövő rendszerelméletek, a gazdasági rendszer elmélete, stb.

Míg az önálló ipargazdaságtan kritikus pontja, hogy szükségképpen bizonyos lehatárolással vizsgál jelenségeket, problémákat, a másik elképzelés olyan kétségeket támaszt, hogy lehetséges-e ezen általános diszciplínák keretében az egyes ágazatok sajátosságait kellő figyelemben részesíteni. Például: a politikai gazdaságtanban kellő részletességgel tárgyalni az ipar, a mezőgazdaság, a kereskedelem és egyéb ágazatok sajátos törvényszerűségeit; az irányítás elméletében az egyes ágazatok irányításának azon sajátos problémáit, amelyek éppen az irányítás *tárgyának* alapvető különbségeiből fakadnak. Másodszor: a különböző általános diszciplínák különböző nézőpontokból vizsgálják a gazdasági jelenségeket, ezek között az egyes ágazatok fejlődését, problémáit. Nem veszítünk-e azzal, ha lemondunk ezen ismeretek egy-egy ágazat szempontjából való integrálásáról?

Ha az ipargazdaságtana tovább fejlődik, kétségtelen, hogy abban nagyobb teret kell kapnia a vállalati önállóság, az ebből következő magatartások, cselekvések és tendenciák tárgyalásának. Magának az iparvállalati gazdaságtannak a fejlődését illetően, szintén többféle elképzelés van, így többek között:

- indokolt és lehetséges az iparvállalatok gazdaságtanának kifejlesztése,
- az iparvállalatok tervezése, szervezése és irányítása alkot önálló ismeretrendszert; ez magában foglal gazdaságtani ismereteket is, de ezek tárgyalása — tekintve, hogy a vállalat önállósága csak viszonylagos — a politikai gazdaságtan mellett elsősorban az ipargazdaságtan feladata,

— megalkotható egy általános vállalati gazdaságtan, emellett nincs szükség az iparvállalatok gazdaságtanára,

— a vállalat és az iparvállalat nemcsak gazdasági, hanem szociális szempontból is egységet (rendszert) alkot; problémáit csak interdiszciplináris közelítéssel, például egy „vállalatelmélet”, vagy egy „iparvállalati rendszer-és gazdaságtan” keretében tárgyalhatjuk megfelelően.

E legutóbbi felfogás már azt az említett fontos tendenciát is tükrözi, hogy az ipari tevékenységről, az iparban folyó munkáról igen sok tudományágnak van fontos mondanivalója. Az ipar- és az iparvállalatok tevékenységét nemcsak gazdasági, hanem társadalmi-emberi szempontból is vizsgálnunk kell, ehhez a közgazdaságtudomány keretei szűkek. Az üzemszociológiai, az üzem (újabbban ipari) pszichológia, a rendszerszemléletű és a kibernetikai közelítés, az irányítás (a vezetés) elmélet és más nézőpontok igen sok új ismeretet adtak. Hogy az iparvállalat számára gazdasági tevékenysége mindig is alapvető marad, ez nem lehet kétséges. Az viszont, hogy e tudományágak valamely olyan új ötvözete, amely a vállalatra vagy az iparvállalatra vonatkozó minden fontos ismeretet rendszerbe képes foglalni, létrejön-e a következő évek során, vagy sem, aligha mondható meg.

A tudományterület (3. pontban adott) nemzetközi áttekintése e szempontból nem könnyíti meg az előrejelzést. A fejlődő országok iparosítási törekvései fokozzák az ipargazdaságtan iránti érdeklődést; a fejlett tőkés országokban van, de viszonylag csekély a mozgás az ipargazdaságtan kifejlesztése felé; a szocialista országokban az ipargazdaságtan szükségességét ma nem vitatják, sőt gyakorlatias oldalát helyezve előtérbe, fejlesztik. Az iparvállalatok gazdaságtanának kifejlesztése felé több szocialista országban (NDK, Lengyelország) nagy figyelem fordul; a tőkésországokban egyrészt különböző korszerűsítési törekvések, másrészt a „vezetéstudománnyal” való társítás figyelhető meg.

Mindezek alapján az ipar- és az iparvállalati gazdaságtan kifejlesztését illetően az látszik célszerűnek, ha szabad teret engedünk a különböző elképzelések megvalósításának. Mindenekelőtt színvonalas kutatásokra, vitákra, a vélemények ütköztetésére, a bírálat fejlesztésére van szükség. A tudományos eredmények döntsék majd el, melyik elképzelés életképes; az ismeretek milyen rendszerbe foglalása nyújt újat, igazolja célszerűségét, kifejlesztését.

9. Ajánlások

1. Az ipar munkájának fejlesztésével kapcsolatos követelmények alapján az ipargazdasági kutatások iránti igények növekedése, e kutatások további bővülése várható. Az ipargazdasági kutatások tudományos színvonalának növelése és a kutatói tevékenység nagyobb hatékonyságának elősegítése érdekében

- az elméleti, megalapozó, általánosító és összefoglaló kutatások arányának növelése,

- a különböző típusú kutatóhelyek, a kutatói részlegek és a kutatók közötti együttműködés fokozása,

- a tudományos élet, a vita, a kritika élénkítése, a nemzetközi tapasztalatok szervezettebb feldolgozása és értékelése szükséges.

2. Az elméleti, megalapozó, általánosító és összefoglaló kutatások arányának növelése érdekében kívánatos

- az elsődlegesen ilyen kutatásokra hivatott (akadémiai, egyetemi) kutatóhelyek fejlesztése,

- az egyetemi kutatásoknál annak megoldása, hogy az oktatók az ilyen jellegű kutatásokban kellően érdekelték legyenek,

- annak biztosítása, hogy az ipargazdasági problémákkal foglalkozó többi kutatóhely is tudjon bizonyos — különösen együttműködési — kapacitást fordítani ilyen kutatásokra és intenzívebben kapcsolódjanak be az OTTKT főirányokba, valamint a közléptávú kutatástervezésbe, az ennek keretében megoldandó koordinációba.

3. Az ipargazdasági kutatások eredményeinek nagyobb fokú gyakorlati hasznosítása érdekében

- a kutatások terjedjenek ki az alkalmazás feltételeire, továbbá arra is, hogy hogyan növelhető a fő „felhasználók”, az iparvállalatok és az iparvezetés fogadó képessége és készsége;

- a kutatások fokozottan próbáljanak az igények elé menni, hogy az akuttá váló kérdésekre időben tudjanak választ adni;

- erősíteni kell a kutatás és az oktatás (mind az iskolai, mind az iskolán kívüli oktatás) kapcsolatát, a továbbképzés szerepét a kutatási eredményeknek a gyakorlatba való átültetésében.

4. Az ipargazdasági kutatások számoljanak azzal, hogy a „nemzetköziesedés” hatására az ipar, az iparvállalatok mind több szállal kapcsolódnak más országok gazdaságához, a világgazdasághoz, továbbá egyre intenzívebb — ideológiai és szakmai szempontból egyaránt fokozódó hatású — lesz az ismeretek és tudományos eredmények nemzetközi áramlása. Ez fokozott ismeretszerzést követel más országok gazdaságáról, társadalmáról; fokozza az ideológiai harc jelentőségét; a nemzetközi összehasonlító elemzések minden igényesebb kutatás részét kell hogy képezzék. Szervezettebben kell biztosítani — bizonyos munkamegosztást is kialakítva az egyes kutatóhelyek között — a külföldi tapasztalatok és tudományos eredmények megismerését, feldolgozását, marxista tudományos értékelését és adaptálását.

5. E tudományterületen is növekedik a tények, adatok gyűjtésének, elemzésének, értékelésének szerepe. Az ipargazdasági kutatásokban — az iparvállalatok tényleges helyzetének, magatartásának, az iparirányítás gyakorlatának, az ipar fejlődési törvényszerűségeinek elemzésében — nagyobb teret

kell adni az elméleti modellek, hipotézisek, következtetések, ajánlott módszertani megoldások gyakorlattal való szembesítésének; az empirikus vizsgálatoknak, a tények, tapasztalatok szervezett gyűjtésének és feldolgozásának, valamint kísérletek végzésének.

6. Az ipar, az iparvállalatok munkáját nem elégséges csak közgazdasági nézőpontból vizsgálni; sok más tudományág segítheti működésük, fejlődésük, az itt alkalmazott vezetési, szervezési módszerek megértését, leírását, fejlesztését, gazdagítását. A multidiszciplináris kutatások e tudományterületen rendkívüli fontosságúak. Hogy valóban érvényesüljön a találkozó tudományterületek termékenyítő hatása, a különböző tudományos diszciplínák neveltjei és képviselői között a közös nyelv, a közös érdeklődés és a közös kutatásokban való érdekelttség megteremtése érdekében további kölcsönös és szervezettebb közeledésre van szükség.

7. A tudományterület fejlődése szempontjából nagyobb figyelmet kell fordítani az ipar- és az iparvállalati gazdaságtan mint ismeretrendszerek, mint tudományos diszciplínák problémáinak s kapcsolatuknak elemzésére. A további fejlődésükre, célszerű fejlesztésükre vonatkozó különböző elképzeléseknek szabad teret adhatunk. A tudományos eredmények és viták döntsék majd el, melyik elképzelés életképes; az ismeretek milyen rendszerbe foglalása nyújt újat, hasznosat; igazolja célszerűségét, fejlesztését. Ehhez azonban az egyes kutatóhelyeken belül és a kutatóhelyek között a vélemények ütköztetésére, a kritikai élet fejlesztésére, a szintetizáló munkák ösztönzésére és nagyobb elismerésére is szükség van.

8. Az ipargazdaságtani kutatásokban a népgazdasági és társadalmi összefüggéseket, az ipari és nem-ipari tevékenységek növekvő technológiai és szervezeti összefonódásának következményeit messzemenően számításba kell venni és figyelemmel kell kísérni azt is, hogy e sokféle összefüggést az ágazati gazdaságtanok integrálni tudják-e. Az ipar egészét és általános törvényszerűségeit elemző kutatások mellett nagyobb figyelmet érdemel az egyes ipari alágazatok, ágazatcsoportok komplexumok gazdaságtanának feldolgozása.

Az ipargazdaságtan fejlesztése terén a fő feladatok:

— a legfontosabb új jelenségekkel, mindenekelőtt a tudományos-technikai forradalommal, a KGST-integrációval és általában a „nemzetköziesedés”-sel, valamint a gazdaságirányítási rendszerek és szervezet fejlődésével összefüggő problémák feldolgozása;

— az iparfejlesztést körülményeink között hatékonyan elősegítő iparpolitika és iparirányítás módszereinek elemzése, továbbfejlesztése, különös tekintettel a vállalat és a népgazdaság kapcsolatára, s a közbenső — ágazati — szintek problémáira;

— a szocialista országok iparának helyzetét, tapasztalatait, módszereit feldolgozó, összehasonlító elemzések; a szocialista és tőkés, valamint a gazda-

sági fejlettség különböző fokán álló országok iparát összehasonlító gazdaságtani kutatások.

9. Az iparvállalatok gazdaságtanával kapcsolatos kutatások mindenképp előtt az alábbi kérdésekre kell hogy választ adjanak:

- az iparvállalatok helye a népgazdaságban,
- az iparvállalatok külső és belső kapcsolatainak típusai és formái,
- az iparvállalatok céljai és tényleges működési mechanizmusok,
- a gazdasági és társadalmi hatékonysági követelmények együttes érvényesítése a vállalati munka különböző területein.

Az iparvállalati gazdaságtannak, mint diszciplínának a fejlesztését illetően elsősorban a tervezési, szervezési, vezetési-irányítási problémák tárgyalása, a rendszerszemléletű közelítés és a vállalatnak mint szociális alrendszernek a kezelése kíván beható elemzést.

Hivatkozások

- [1] A közgazdaságtudományok rendszere. (Szerk. K. V. Osztrovityanov) Moszkva, 1968.
- [2] *Dr. Botos Balázs*: Az ipar- és iparvállalati gazdaságtan Olaszországban. 1974. (Kézirat)
- [3] *Davies, D.—McCarthy C.*: Introduction to technological economics, London—New York—Sidney, Wiley 1967.
- [4] *Grether, E. T.*: Industrial Organization: Past History and Future Problems. The American Economic Review, May 1970.
- [5] *Gutenberg, E.*: Grundlagen der Betriebswirtschaftslehre 1., 2., 3., kötet, 1968, 1969.
- [6] *Hurt, H. G.*: Industrial Economics. Oxford—London, 1965.
- [7] Industrial Economics. A Study in Industrial Management, Finance, Labour and Organization. I. Chand and Co. 1970.
- [8] International Encyclopedia of the Social Sciences. 1968.
- [9] *Jeremín, A. M.*: A közgazdaságtudományok rendszeréről. Moszkva, 1968.
- [10] *Kantor, L. M.—Gruszkina, M. N.*: Az ipari termelés gazdaságtana, szervezése és tervezése. Moszkva, 1972.
- [11] *Kertészné Forgách Katalin*: Az ipar- és iparvállalati gazdaságtan a Lengyel Népköztársaságban 1974. (Kézirat)
- [12] *Masajev, F.*: A közgazdaságtudományok osztályozásának kérdéséhez. *Ekonomicszkie Nauki*, 1973, 12. sz.
- [13] *Mátrai László*: Gyakorlat, tudás, tudomány. *Magyar Filozófiai Szemle*, 1972. 2. sz.
- [15] *Momigliano, F.*: Lezioni di economia industriale e teoria dell'impresa. I—III. Torino, 1972.
- [16] Probleme der Leitung und Planung der Industriezweige. (Konsumgüterproduktion), 1973. Hochschule für Ökonomie „Bruno Lauschner”, Berlin.
- [17] *Román Zoltán*: Iparunk és az ipargazdasági kutatások helyzete. (Az 1972. decemberi Ipargazdasági Tudományos Konferencia nyitó plenáris ülésén elmondott előadás.) *Gazdaság*, 1973. 1. sz.
- [18] *Scheid, J.—Teston, J. C.*: Economie de l'entreprise. Dunod, Paris. Vol. 1. 1969. Vol. 2. 1970.
- [19] Sozialistische Betriebswirtschaft. Lehrbuch. Berlin, 1974.
- [20] The corporate economy. Growth, competition and innovative potential. Ed. R. Marris, A. Wood. London, 1971.

TÁRSADALMI, GAZDASÁGI FEJLŐDÉSÜNK ÉS AZ ÖRÖKLÉSI JOG

Az MTA Állam- és Jogtudományi Bizottságának vitaülése

A gazdasági irányítás új rendjének 1968. január 1. napján történt bevezetése óta szerzett tapasztalatok az illetékes megállapítás szerint időszerűvé tették az 1960. január 1. napján hatályba lépett polgári törvénykönyv felülvizsgálását elsősorban abból a szempontból, nincs-e szükség a gazdálkodás rendjével való tökéletes összhang biztosítása céljából a törvénykönyv egyes rendelkezései módosítására.

Ennek a felülvizsgálásnak a szükségessége természetesen elsősorban a tulajdoni és kötelmi viszonyok körében látszott nyilvánvalónak, de — ha talán csak másodlagosan is — a feladattal az öröklési jog vonatkozásában is szembe kell nézni. Az új gazdasági mechanizmus jelentős minőségi és mennyiségi változásokat hozott magával a megnyíló örökségek tárgyai körében, ami egyre fokozott mértékben jelentkezik és amely változásoknak az öröklési jog szabályaiban való tükröződéséről a törvénykönyvben szintén szükséges gondoskodni.

Ez okból tűzte napirendjére a Magyar Tudományos Akadémia Állam- és Jogtudományi Bizottsága az öröklési jog problémáit, amelyeket 1975. május hó 26. napján vitatott meg.

A Bizottság ülésén *Dr. Weltner Andor* egyetemi tanár, az Akadémia levelező tagja elnöki megnyitó szavai után került sor *Nizsalovszky Endre* akadémikus vitaindító előadására, a társelőadók felszólalására és a további hozzászólásokra, amelyeket az alábbiakban közlünk.

A MAGYAR ÖRÖKLÉSI JOG FELÜLVIZSGÁLÁSÁHOZ

NIZSALOVSKY ENDRE vitaindító referátuma

I. fejezet. Általános alapelvek.

Az utolsó években az Alkotmánytól kedve számos a szocializmus építése során keletkezett nagyjelentőségű törvénymű került átdolgozásra és öltött a fejlődés jelen szakaszához mért új alakot.

Nyilvánvalónak látszik, hogy egy ugyanilyen jellegű felülvizsgálat Polgári Törvénykönyvünk tekintetében is napirendre fog kerülni.

1959. óta, a Törvénykönyv megalkotása óta, jogirodalmunk polgári jogi része korábban soha nem látott hatalmas fejlődést mutatott és ugyancsak nagyjelentőségűnek kell tekintenünk a bíróságok gyakorlatában kialakult állásfoglalásokat.

Amikor szerény képességeimet a várható fejlemények szolgálatába kívánom állítani, figyelmem elsősorban a PTK öröklési jogi része felé fordítom, amelyet a törvénykönyv legelhanyagoltabb, helyesebben legkevésbé kimunkált részének tekintek. Ennek a kevésbé kimunkáltságnak pedig nyilván egyik oka, hogy a bírói gyakorlatot is sokkal kisebb mértékben foglalkoztatják az öröklési jogi kérdések, mint a PTK más részeihez kapcsolódó jogviták.¹

Amikor a feladatom betöltéséhez láttam, valóban nem tudtam, hogy az eddig egyes rendelkezések körül lebonyolódott viták anyagának lehető teljes figyelembevételével hol fogok a meglévő rendelkezések változatlan fenntartása mellett síkraszállni és hol fogok a támadó arcvonalba beállni.

Amikor a öröklési jog irodalmának tanulmányozásába fogtam, a saját lábnyomait felfedező sivatagi vándor esete jutott az eszembe. Porlepte kiadatlan írásaim közt ugyanis megtaláltam korán elköltözött és azóta fájdalmasan nélkülözött *Bacsó Ferenc* barátom 1949. június 17-én, tehát egy negyedszázaddal ezelőtt tartott jogászszövetségi előadásához előterjesztett korreferátumomat, valamint azokat a megokolt módosító javaslataimat, amelyeket, mint a PTK kodifikálására alakult kormánybizottság tagja, *Eörsi Gyula*, mint az igazságügyminisztérium kodifikációs osztálya vezetője elé terjesztettem az öröklési jogi tervezet 1956. augusztus 22-i szövegéhez. A módosító javaslataimban jól esett nem ritkán a PTK megfelelő rendelkezéseivel azonosságot megállapítani, de két lényeges eltérést már most ki kell emelnem. A javaslatom szerint a leszármazók nem zárták volna ki a házastárs állagöröklését és a javasolt szövegem sehol nem használják az „ági öröklés” kifejezést, a hagyaték haszonélvezetét pedig az özvegy — ha ilyen jog illette — az új házasságkötéssel nem veszítette volna el, hanem az állagörökösök szereztek volna jogot a hagyaték állaga megfelelő részének kiadásával a haszonélvezet megváltására.

¹ A bíróságok ügyforgalmában az örökösödési perek volumenje viszonylag meglehetősen kicsiny. Ezt mutatja az igazságügyi statisztika alapján összeállított alábbi táblázat.

A járásbíróóságokhoz érkezett polgári peres ügyek:

	1967	1968	1969	1970	1971	1972
Összesen	175811	179244	182890	186348	192619	195730
Örökösödési	1729	1798	1875	1773	1760	1775
%	0.985	1.005	1.025	0.951	0.860	0.905

Érdekes, hogy 1970-ben és 1972-ben az összes perek számának növekedésével egyidejűleg az örökösödési perek számaránya csökkent.

Hogy szinte önkéntelenül ezt a pontot emeltem ki, az az oka, hogy a közül a néhány ideggóc közül, amelyre az öröklési jogi folyóirat-irodalom koncentráldik és amelyek körül a Magyar Jog szerkesztősége ismételten közölt „vitát lezáró” cikket, hogy az így hamuval borított parázs néhány év múlva újból fel-lángoljon, amíg a Legfelsőbb Bíróság Polgári Kollégiumának állásfoglalásai és azok új formában megismétlései intettek csendet: a házastárs öröklési jogi jog-állása uralkodott, ami mellett még a szóbeli végrendeletnek a másik ideggóca is eltöppül.

Ennek a „gócképződésnek” a szemlélete azt a *Kirchmann*t juttatja az eszembe, akinek a mondását: „Drei berichtigende Worte des Gesetzgebers und ganze Bibliotheken werden zu Makulatur” gyakran idézzük, de abban csak a jogtudomány értékének lebecsülését látjuk. Nem látjuk azonban a „berichtigende” szónak az igazi értelmét. *Kirchmann* nem egyszerűen a jogalkotónak a régít megváltoztató hatalmi szavára utal, hanem a *helyesbítő, hibát javító*, valóban „berichtigende” rendelkezéseire. Aki *Kirchmann* sokat idézett mondását megindokoló fejtegetéseit is megnézi, azt találja, hogy szerinte a jogalkotó hibás, igazságtalan, félreérthető, hézagos vagy éppen érthetetlen rendelkezései indítják az ún. „jogtudományt” ideértve a jogalkotás művészetét, vagy mesterségét is, hogy próbáljon valahogy kivergődni a jogszabály által alkotott káoszából, végső esetben követelve a tökéletlen jogszabály tökéletessel helyettesítését.²

A jogtudomány ilyen ösztönzői főleg azok az esetek, amikor *Engels* kizáró követelményével ellentétben a jogrend valamely részletszabályával areul üti önmagát.

És mert a jogtudomány éppen ezekből a pofonokból él, a parírozást célzó irodalom könyvtárt tölt be és ebből a könyvtárból lesz makulatúra, ha a törvényhozó végre megszólal és helyesbít. Ebből pedig a contrario következik, hogy azokon a pofonokon, ahol az irodalmi vita hullámai magasra csapnak, ott valami bajnak kell lenni a jogalkotás körül.³

² KIRCHMANN: *Die Wertlosigkeit der Jurisprudenz als Wissenschaft*. (1847.) — 1938. évi kiadás 34. p. — Vö. 23. 30—36 és 45. pp. is.

³ Egy régi példára legyen szabad utalnom. Az egyik házaspár holtjának nyilvánításának a házassági kötelékre gyakorolt hatása tekintetében az 1894. évi házassági törvény 73. §-ának (2) bekezdése és 74. §-a rendelkezett és ezek a rendelkezések bizony nem tartoznak *Grosschmid* kodifikációs művészetének kiemelkedő eredményei közé. Ez okozta, hogy a Kúria az első világháború kárpáti harcaiban elesett és holtjának nyilvánított katona feleségének, aki nem kötött újabb házasságot, a holtjának nyilvánító határozatban megállapított halálozási időpontot majd egy évtizeddel követően született gyermekét a holtjának nyilvánítottal kötött házasságból származónak minősítette és ez alapon elutasította a gyermek vérszerinti apja elleni tartási keresetet, mondván, hogy a törvényes gyermeket ilyen egy harmadik személytől nem illeti. Az álláspontot az ítékezésben képviselő az irodalomban is élesen védte a házassági törvény idézett rendelkezéseinek elemzéséből merítve az érveit. Ez természetesen igen élénk ellentmondást váltott ki, amelyben Szladits Károlytól kezdve sokan osztoztak. Az anyagnak talán utolsó darabja a Polgári Jog 1932. májusi számában (143. és köv. p.) megjelent cikkem volt, amely felsorolja a kérdéssel foglalkozó korábbi megnyilatkozásokat. Meg kell jegyezmem, hogy az ügy ilyen állása mellett lehetőségem nyílt a Kúria akkori elnökével való megbeszélésre. A megnyugtató válasz az volt, hogy már félretettek egy hasonló ügyet és a tarthatatlan álláspont képviselőjének szabadsága idején a Kúria meg fogja hozni az ellenkező tartalmú

Megalapozott tehát az a feltevés, hogy a túlélő házastárs öröklési jogi jogállása körül nincs rend.⁴

Mielőtt azonban a kérdés közelebbi vizsgálatába bocsátkoznám, szeretnék két általános megállapítást előrebocsátani.

Azt hiszem *Weiss Emilia* nemcsak nem jár messze az igazságtól, hanem a tiszta igazságot mutatja meg, amikor azt mondja, hogy az öröklési jogi kérdések csaknem valamennyi megoldása olyan, amelyik mellett és ellen egyaránt hozhatók fel érvek.⁵ Hasonló gondolatot magam talán kissé merészebben 1949-ben így fogalmaztam: „A polgári jognak nincs még egy olyan területe, ahol a gazdasági és társadalmi felfogásbeli alapok azonossága mellett is oly tér nyílnék a részletkérdések egymástól eltérő felfogására és megoldására, mint éppen az öröklési jog. Az egyes vagyonának alakulása, különböző elemekből összetevődése, az azt terhelő kötelezettségek szinte kimeríthetetlen változatossága, az örökhagyóval családi kapcsolatban állók köre, a velük való viszonyának alakulása, elhalálozásuk sorrendje a kaleidoszkóp káprázatosságát sokszor meghaladó változatokat nyújt. Ebből következik, hogy ha egy részletkérdésben sikerül is valakinek olyan megoldást jogszabállyá formálni, amely az általa elképzelt esetek igen nagy számában az igazságosnak tartott alapelvvel összhangban álló megoldást nyújt, nem szükséges túlságosan fejlett képzelőerő ahhoz, hogy valaki más egy olyan tényállást vázoljon fel, amely mellett ugyanannak a szabálynak az alkalmazása a szolgálni kívánt alapelvnek kisebb-nagyob sérelmét idézi elő.”⁶

Ezt annak idején azoknak a lényegbe vágó eltéréseknek a magyarázatául hoztam fel, amelyek a különböző izzig-vérig kapitalista szemléletre épülő rendszerek öröklési jogi szabályai közt találhatóak, de hasonlóan lehet magyarázni a szocialista államok öröklési jogai közötti szintén jelentős eltéréseket.⁷

döntést és azt az Elvi Határozat rangjára emeli, vagyis a Kúria tanácsaira kötelező erővel ruházza fel. Így is történt és így keletkezett a 909 sz. elvi határozat, amelyet azonban a kötelező erejű határozatokat átvizsgáló Lf. Bsági Elvi Tanács nem tartott hatályban, mert ekkorra már elhangzott a törvényhozó *hibaigazító* („berichtigende”) szava az 1952. évi Csjt. 17. §-ának (2) bekezdésében.

⁴ *Kirchmann* az irodalmi és bírói hibaigaitgatásokat — bájos hasonlattal — a szabómester jóságos feleségének eljárásához hasonlította, aki — mialatt a férje az igazak álmát alussza — a napközben ruhapróbálások során tett megfigyelései alapján a készülő ruhákon itt-ott kienged, amott pedig bevesz egy-két centit minden érdekelt megelégedésére. (A 4. j.-ben id. h.)

⁵ WEISS EMILIA: *Hozzászólás Horgosi György: „A házastársi öröklés néhány elvi kérdése” c. cikkéhez.* Magyar Jog 1973. évi 3. sz. 169. p.

⁶ Az 1949. évi fentebb említett korreferátumom kéziratából idézve.

⁷ GROSSCHMID mondja: „Végignézve a művelt államok jogán azt látni, hogy személyi, vagyoni, s kötelmi jogban főelveik tojás tojásként hasonlóak, örökjog, s kivált törvényes és végrendelet ellen öröklés iránt ellenben, törvényhozás számára szólva, ahány ház annyi szokás.” — *Magánjogi tanulmányok*. 1901. I. kötet 4. p. — Nem térek ki ezúttal a korábbi írásaiban többször érintett arra, a jelenségre, hogy a római birodalom a provinciáiban az áruforgalom egységesítésére törekedve még a római polgár státusának tömeges adományozásával is bőkezűen bánt, a családi és öröklési szokásokat azonban messzemenően érintetlenül hagyta.

A magántulajdoni és a szocialista rendben élő államok jogának egymás közti eltérései azonban — és ez a másik alapvető tétel, amit magamévá teszek — távolról sem jelentik két rendszer öröklési rendje, annak rendeltetése és érvényesülésének eredménye közti igen éles elválasztó vonal elmosódását, vagy csak kisebb fokú elhalványodását. Ebben a kérdésben nem kívánok az öröklési jog feleslegessé válásának bebeli, vagy megszüntetésének elgondolásához visszajutni, azt hiszem azonban a PTK revíziója nem fog okot adni a *Világhy Miklós* által kifejtett és feltétel nélkül magamévá tett tételnek módosítására: „Az öröklés társadalmi jellegét, társadalmi funkcióját nem az határozza meg, hogy ki örököl, hanem az, hogy mit örököl.”⁸ A tétel korábbi bővebb kifejtését a tankönyvnek az öröklési jogot bevezető fejezetében olvashatjuk. A konklúzió: „A személyi tulajdon tárgyaira nézve a szocialista állam elismeri és biztosítja azt a lehetőséget is, hogy ezeket (a tulajdonos) átörökölhessen lezármazóira, vagy más családtagjaira, illetőleg azokra akiket örökösül kijelölt . . . A szocialista viszonyok közt nemcsak a tulajdonnak merőben új formája keletkezik: a személyi tulajdon, hanem ezzel a kizsákmányolásmentes tulajdonnal együtt fejlődik ki a kizsákmányolásmentes öröklés is.”

*Világhy*nak a szocialista öröklést 1965-ben feltétlenül helyesen megvilágító álláspontjából azonban következik, hogy a „mit örököl?” kérdésre válaszolva, nem szabad figyelmen kívül hagyni az utolsó 10 év fejleményeit. Az általános életszínvonal lényeges emelkedése, az ingatlanvagyon-gyűjtésnek a személyi tulajdon elvi határai közé szorítása mellett is, egyre tömegesebbé teszi az öröklési illeték alá eső százezer forintot felüli, sőt ezt sokszorosan meghaladó hagyatékokat, amelyekről már nagyon nehéz azt mondani, hogy nem lehetnek munka nélküli jövedelmek forrásai. Ma már nem lehet ritka kivételnek tekinteni azt a balatoni nyaralót, amelynek szobáit a nyári idényben elég magas szobabérral ki lehet adni az IBUSZ közvetítésével is, teljesen legálisan, a tervszerű devizagazdálkodás szempontjából is szívesen látottan. Az így hasznosított nyaraló le nem kicsinyelhető nettó jövedelmet hoz.⁹

Így azután nagyon is nehezzé válik a különböző összetételű hagyatékok sorsának törvényes és végrendelettel elrendezhető egységes rendjét meghatározni, minél inkább igaza van *Világhy Miklósnak* abban, hogy az a lényeges

⁸ Világhy Miklós: Özvegyi jog és házasságon kívüli együttélés. Magyar Jog 1956. évi 4. sz. 166. p. Boros József: Az ági öröklés jövője c. tanulmányában ugyancsak Világhy Miklós egy korábbi írása (Az örökösök jogi elvi kérdései a Ptk. tervezetében. — Jogtudomány Közlöny 1958. évi 5. sz.) nyomán idézi Marxnak az I. Internacionale baseli kongresszusán elhangzott nyilatkozatát: „Az öröklési jognak csak annyiban van társadalmi jelentősége amennyiben az örökösre ruhazza azt a hatalmat, amivel az elhunyt életében rendelkezett, azaz azt a hatalmat, hogy tulajdona segítségével idegen munka termékeit sajátíthassa ki.,, A szocializmus építése során természetesen az öröklésnek ez a jelentősége nem maradhat meg, már csak azért sem, mert a szocialista rend már az örökösöktől elvonta az ilyen hatalmat, tehát a hagyatékok már meg van fosztva (mint személyi tulajdon) kizsákmányoló jellegétől.

⁹ Az ingatlan vagyonnak ezt a jövedelmező fajtáját hagyja figyelmen kívül Boros József az előbbi jegyzetben idézet cikkében (561. p.) amelynek egyéb vonatkozásaira még vissza kell térnünk.

kérdés, hogy *mit* örököl valaki. És ez a *mi* ma talán még változatosabb, éppen a személyi tulajdon új fejleményei folytán, mint azelőtt volt, különösen, ha a termelőszövetkezeti tagsági viszonyokat is figyelembe vesszük.

Igen élesen vetődik azonban fel az a kérdés, vajon az öröklési jog revideált szabályozásának favorizáló módon alkalmazkodnia kell-e vagyonszerzés és gyarapítás új módozataihoz, a megszerzett vagyoni státus biztosításához, a felette való szabad rendelkezéshez.

Hogy ezek az újfajta tulajdoni alakulatok nem találkoznak a szocializmus építésének törekvéseivel az több alkalommal tett, igen illetékes helyek, igen határozott megnyilatkozásaiból tűnik ki. Ennek az állásfoglalásnak a megnyilatkozásával találkozunk a XI. Pártkongresszuson a Központi Ellenőrző Bizottságnak *Brutyó János* által előterjesztett jelentésében, amelyből legyen szabad néhány rövid részletet idézni: „Miközben fokozatosan erősödik az új, a szocialista emberre jellemző gondolkodás és erkölcs, a szocialista tulajdon átérzett tudata, helyenként hat még a régi visszahúzó szemlélet és gyakorlat is. Ennek tulajdonítható, hogy a növekvő lehetőségeket egyesek önző módon a közös tulajdon rovására a saját vagyonosodásukra próbálják kihasználni, ügyeskedésekkel, a törvények kijátszásával jogtalan, vagy indokolatlan előnyökhöz jutnak. Rá kell ébreszteni az egyes embereket és csoportokat, hogy a társadalom kárára nem gazdagodhatnak. aki a közösségi érdek ellenére juttat indokolatlan előnyökhöz bárkit, az épp oly erkölcstelen és hibás, mint aki azt elfogadja. Mindkettő mögött fellelhető az egyéni érdekek elsőbbsége, az önzés, az anyagiasság, az elvtelen kapcsolatok kihasználása, a kölcsönös lekötelezettség.”¹⁰

Nem lehet tehát kétség afelől, hogy az öröklési jog felülvizsgálásának nem lehet irányító szempontja az idézetekben kifogásolt törekvések kiszolgálása vagy fedezése.

Talán nem fog a megbeszélésünk komolyságának túlságosan a rovására esni, ha a túlélő házastárs öröklési leszármazó hiányában előálló jogi helyzetét egy olyan varázsképhez hasonlítom, amelyik bizonyos lemezek beékelése segítségével egészen mást ábrázol, ha jobbról, mint ha szemből, vagy balról nézem.

Az ági öröklésben feudális csökevényt látó jobbról szemlélők a disznófejű nagyurat látják, amint az előzvegült sógornőjét kikergeti az ági családi házból, mert a magándetektívek két alkalommal különböző személyekkel félreérthető helyzetben látták őt, vagy mert — horrendum dictu — nem átallott az anyaság eddig nélkülözött örömeire vágyva egy derék férfiúval házasságot kötni.

¹⁰ Elhangzott 1975. március 17-én. Szó esett bizonyos kispolgári szemléleti maradványokról és ezeknek éppen burzsoá nézetekkel keveredéséről. Bizonyos, hogy nem szabad ezeket az öröklési jog felülvizsgálása során sem támogatni, bár éppen abban a „mi”-ben testesülnek meg, ami egyes hagyatékokat alkot. Vö. A Magyar Szocialista Munkáspárt XI. kongresszusának jegyzőkönyve. 1975. 132. és köv. pp.

A másik oldalról szemlélve a víg özvegyet látjuk a kacsalábon forgó villa előtt a Mercedes volánja elé ülni, miközben a megosztás következtében előállt, az örökgyógyóval közös apától örökölt két üres telken kapálgató sógorai illendően köszöntik. És még fogadja is!

Szembenézve a törvényhozó álláspontját helyeslők a békés családi kört látják: az egyelőre még bús özvegy nyugodtan haszonélvezi a férje apjától származó családi házat.

Persze ne túlozzunk, az első szemléleten is változtat, ha a házasság nemcsak 12 évig, hanem 15 évig tartott és így a szokásos mértékű berendezést nem lehet az özvegytől elvenni és örülnünk, hogy a gyakorlat nem engedett a PTK 615. §-ához fűzött indoklás félszeg útmutatásának és csak a házasságnak tulajdonít jogfosztó hatást az özvegyel szemben.

II. fejezet. A túlélő házastárs öröklési jogállása és a többi törvényes örökösökkel szembeni helyzete.

Ezek után tegyük fel a kérdést, hogy a házastárs törvényes öröklése a PTK szerint igazságosan alakul-e különböző tényállások mellett.

A) Nincs leszármazó, a túlélő házastárs a vagyonközösségbe tartozó vagyon felét megtartja, másik felét és az örökgyógyó házasság előtti szerzeményét éppen úgy mint örökölt, vagy szüleitől ajándékba kapott vagyonát minden korlátozás nélkül öröklő. Az elhalt házastárs szüleinek, akikkel szemben nincs családjogi tartási kötelezettsége sem, ha ezek nem élnek, az elhalt házastárs testvéreinek tehát apósnak, anyósnak, sógornak nem jut semmi.¹¹ Ez súlyosan igazságtalan megoldás lenne. Nem volt egyetlen akár kapitalista, akár szocialista öröklési rend, amelyik a túlélő házastársat ennyire kedvező helyzetbe hozta volna, a NDK 1975. évi törvénykönyvéig.¹²

¹¹ Szellemesnek találok HORGOSI GYÖRGYnek „A házastársi öröklés néhány elvi kérdése” c. tanulmányában (Magyar Jog 1972. évi 10. sz. 593. p.) kifejtett korrekcióját, amely szerint a túlélő házastárs után a házastársától örökölt vagyonra a korábban elhalt házastárs rokonainak utóöröklési jogot kellene biztosítani, természetesen *substitutio eius quod supererit* formájában, vagyis úgy, hogy a házastárs, mint előörökös, létfenntartásának biztosítására az utóöröklési joggal terhelt vagyon állagához is jogosult lenne hozzányúlni. — WEISS EMILIA is méltányolja a gondolatot (a 7. j.-ben id. h.) maradandó értékű tárgyakra és nemcsak az utóöröklés végrendeleti biztosításának az utóöröklés tilalmának feloldása útján való lehetővé tételével, hanem törvényes utóöröklésként is megvalósíthatónak látja. Ez a megoldás a mainál mindenesetre kedvezőbb lenne korábban elhaló házastárs rokonaira, de nem segítene a megélhetési gondjaikon, csak attól kezdve, hogy a túlélő házastársat is túlélők.

¹² A svéd házassági vagyoni jogi reformmunkálatok a leszármazókkal szemben is favorizálják a túlélő házastársat, aki magas korban, hosszú házasság után sokkal inkább szorul rá a hagyatéokra mint megélhetési bázisra, mint a már önállósult leszármazók. A NDK polgári törvénykönyvének 366. §-a ugyancsak a túlélő házastárs egyedüli öröklését mondja ki. Korrektívumként a javaslat elismerte az örökgyógyó szüleinek eltartásra jogosultsága esetére a hagyatéék felére vonatkozó öröklési igényét. Ez a később beálló tartásra szorulás esetén nem segített volna, de a törvény még ezt is elejtette.

Azt, amit a törvény ági öröklésnek nevez, nem a feudális hatalom érdeke, a családi vagyon egyesítése tartotta meg a népünk tudatában a szocialista átalakulás után is, hanem a túlélő házastárs igazságtalan túldotálásával szembeni — a PTK. által túlságosan szűk körre szorított — védekezés.¹³ Ez a túldotálás pedig annál inkább kifogásolható, mert a népesedéspolitikai szempontokkal is összeütközik. A gyermektelenséget részesíti a PTK 607. § (4) bekezdése jutalomban.

A korrekciót nem is nevezném, mint ahogy már 1954-ben sem neveztem, ági öröklésnek, sőt az örökhagyó szülőit, illetőleg az elhalt házastárs testvéreit a túlélő házastárssal együtt meghívnám a hagyatékban részesedésre. Mégpedig a házastársi közös vagyon öröklés tárgyát alkotó részének negyedére, egyéb szerzeményi és öröklött (vagy felmenő révén szerzett) vagyon felére. A szerző-ágra visszaáramlás, vagyis az ún. ági öröklés csökevénye abban maradhat meg, hogy a túlélő házastárstól elvont vagyonban való osztozkodás során a háruult vagyonelemeket azoknak kellene juttatni, akiknek a régi ági értelemben ahhoz közük van.

Ez a megoldás az 1964. évi csehszlovák törvény 473 és 474 §-át követi, ahol a törvényes örökösök első osztályában leszármazók hiányában egyedül maradó túlélő házastárs nem kapja meg az egész hagyatékot, hanem a második osztályban a szülőkkel és egy év óta a közös háztartásban élőkkel osztozik.

A csehszlovák megoldástól mégis eltérnék abban, hogy az elhalt testvéreit, mint szülei reprezentánsait, már a második osztályban konkurráltatnám a túlélő házastárssal, míg a csehszlovák törvény őket csak túlélő házastárs hiányában juttatja szóhoz. A házastársat illető hányadban érvényesülhetne preferencia és ennek mértékét befolyásolhatná az egyes vagyontárgyak eredete.

B) Egyetlen gyermek van. Esetleg az elhalt korábbi házasságából, vagy a második házasság alatti házasságtörő viszonyból.

Igazságos-e és nem mond-e ellent a gyermektelenség esetében történő házastársi favorizálásnak, hogy emiatt a túlélő házastárssal be kell érnie a vagyonközösség állaga felével mint *nem örökséggel* és a többire nem kap állagjogot? Csak haszonélvezet illeti, amely — amint láttuk — a balatoni nyaraló

¹³ Ezt az álláspontomat nem most fejtem ki először. Egyik összefoglalását legutóbb *Frank Ignác, a jogtörténeti iskola és a szabadságharc* c. dolgozatomban nyújtottam. *Jogtörténeti Tanulmányok* III. kötet 1974. 206. p. A helyzetet így ítéli meg *Horgosi György* is (a 11. j.-ben id. h.). Az ági öröklésben nem a feudális öröklési rend csökevényét látja, hanem „olyan szabályozást, amely a szocialista igazság elvének teljesebb érvényesülését biztosítja.” Bizonyára nem fogja senki a feudális csökevények védelmével megvádolni SASVÁRI TIBORT, aki a X. pártkongresszus szemléletére támaszkodva jól látja meg *Gondolatok az özvegyi jog időszzerű kérdéseiről* c. tanulmányában, hogy az örökhagyó egész vagyonát öröklő túlélő házastárs második házastársa élvezi a felfutó első házastárs munkájának eredményét. (Magyar Jog 1971. évi 8. sz. 479. p.) — Tagadhatatlan, hogy sok szellemesség, bár valamivel kevesebb realitás van *Boros József* fejtegetésében, aki az ún. ági öröklés 1959-ben történt fenntartását a mezőgazdasági termelőszövetkezeti mozgalom akkori állásának, nevezetesen az egyénileg gazdálkodó kisbirtokosok akkor még viszonylag nagy létszámának tulajdonítja elsősorban. (A 8. j.-ben id. h. 563. p.)

esetében jelentős jövedelmet biztosíthat, de jelenthet pusztán vizuális örömköket pl. mint festmény, vagy szép bélyeggyűjtemény, vagy az özvegy által egyáltalán nem ismert tudományág szakkönyvtára, vagy a nyelvtanárnak az elhalt orvos házastárs (pl. fogorvosnak) a műszerei.

Ez az a pont, ahol már *communis opinio doctorum*ként kell megállapítanunk a vágyakozást a törvényhozó helyesbítő szavai és ezzel a kérdés körüli irodalom makulatúrává válása után.

Maradéktaianul elfogadom azt az álláspontot, amelynek *Világhytól* származó kifejtéséhez nincs is a szemléletnek erre korlátozása mellett semmi hozzáfűznivalóm. Az a haszonélvezeti jog, amely a túlélő házastársat illeti *toto coelo* különbözik attól, ami az *özvegy asszonyt* régi jogukban a férj eltartási kötelezettségének a síron túli meghosszabításaként illette meg, az özvegy síron túli hűségének követelményével kapcsolatban. A mai özvegyet illető haszonélvezeti jog azonos feltételek mellett mindkét házaselet egyformán megillető örökség, bár annak különleges formája.¹⁴

Ami azt illeti, bizony elég *különleges* formája. És lehet-e védeni a túlélő házastársnak attól függő lényegesen különböző jogállását, hogy az elhaltnak van-e egy korábbi házasságból származó, vagy ifjúkori botlása nyomán házasságon kívül született gyermeke?

Ha az özvegyasszony a férje halálakor annak első gyermekét várja és a gyermek megszületik, de mint koraszülött néhány napos vagy órás élet után meghal, az özvegyasszony a rövid ideig tartó haszonélvezet után a gyermek örököseként a férje hagyatékának egész állagát megkapja. Ha a gyermeket az orvostudomány megmenti — csak haszonélvezete marad. Lehet az öröklésnek ezt a *különlegességét* menteni?

Nem tudom nyomon követni azoknak a gondolatmenetét, akik nem ütözköznek meg azon, hogy az örökhagyó korábbi házasságából származó, házasságon kívüli, vagy utószülött gyermeke a túlélő házastárstól a hagyaték egész állagát elragadja, de kiirtandó feudális csökevényt látnak abban a szabályban, amely — számos külföldi, sőt szocialista jog mintájára — valamint az örökhagyó feleségével szemben az örökhagyó szülőjének vagy testvérének is juttat.

C) Azt azonban már csak Karinthjánus, *Világhy* kedves kollegám által kedvelt, bizonyítványmagyarázattal lehet fedezni, hogy az özvegyi haszonélvezet jelen formája a síron túli hűség feje tetejére állított csökevényét őrzi.

Általában *Hegel* nyomán a törvényesített szerelmet a házasságban látjuk és a lakosság utánpótlását a törvényes házasságoktól várjuk. A haszonélvezeti jog szempontjából azonban megfordítva áll a helyzet.

Az az asszony, aki az anyaság legnemesebb élményét nem tudta megkapni a férjétől — hiába vágyott rá — a férje halála után a haszonélvezete feláldozása nélkül csak házasságon kívüli nemi kapcsolat létesítésével szerezheti azt meg.

¹⁴ Így *VILÁGHY* többek között a 10. j.-ben id. h.

Ha a legalizált szerelem útján akar célt érni, utólagosan érdemtelené válik a haszonélvezetre és azt elveszti.¹⁵

Persze a bizonyítványmagyarázat felháborodottan tiltakozik az ellen, hogy a PTK 615 §-ának (2) bek.-ben valaki érdemtelenégi esetet lásson, mert a régi jog ezt a kifejezést a házasságon kívüli viszony és erkölcstelen életmód esetén alkalmazta. A 103 sz. kollégiumi állásfoglalás indokolása is határozottan kiemeli, hogy jogszabály utólag beálló érdemteleniséget nem ismer.¹⁶ Szerencsére amint már mondtam, a helyzet feje tetejére állítását teljessé teszi az, hogy a házasságon kívüli nemi kapcsolatok, vagy éppen erkölcstelen élet folytatása a P. K. 103 sz. állásfoglalása szerint nem minősül a haszonélvezettől megfosztó körülménynek.

Legyünk őszinték! A régi ún. szigorú erkölcsi megítélés a haszonélvező özvegy *asszony* rovására a nemek közti megkülönböztetés egyik megnyilatkozása volt. Az enyhülésben pedig döntő szerepe van az özvegy férj haszonélvezetében megnyilatkozó egyenjogúsítással kapcsolatos annak az elhallgatott momentumnak, hogy a régi ún. úri morál fentartásával nem lehetett volna a túlélő férfi és nő házastárs közt különböztetni. A özvegy férjet pedig a haszonélvezet elvesztésének terhével a szerzetesek számára *előírt* életre kárhozható mégsem akarta senki, ami miatt az özvegyasszony felszabadítása elkerülhetetlenné vált.

Érdeemes még azt is megjegyezni, hogy az érdemteleniségre — pl. az örök-hagyó megölése címén — a PTK. 602. §-ának (3) bekezdése értelmében a személyek bizonyos szűk köre hivatkozhat, a 615. § (2) bekezdés értelmében pedig — minthogy ez állítólag nem érdemteleniség — az új házassággal a haszonélvezet megszűnik, az állagtulajdonos joga *ipso lege* válik teljessé.

Az anyai örömöknek a haszonélvezet elvesztése nélküli minden szempontból tisztos elérésének „harmadik útja” lenne, ha az özvegy nő mesterséges megtermékenyítéssel szerezne meg az anyai örömöket.

¹⁵ Az utólagos érdemteleniség problémája egyik nagy írónk (állítólag tévedés hatása alatt) örökbecfogadott gyermeke esetében merült fel. Az örökbecfogadott az örökbecfogadó özvegyével szemben tanúsított olyan magatartást, amelynek alapján — annak ellenére, hogy az özvegy nem volt örökbecfogadó — az örökbecfogadó életében az örökbecfogadást a bíróság felbontotta volna. Ennek alapján kérte az özvegy a bíróságtól az örökbecfogadás felbontását és ezzel az örökbecfogadó szerzői jogai reázzállásának megállapítását. A körülmények alakulása folytán — az örökbecfogadottnak 1956-ban ismeretlen helyre távozása miatt — tudomásom szerint az ügyben nem keletkezett ítélet.

¹⁶ A kérdés feletti vitát jórészt meghaladottá tette az 1975. július 1. napján hatályba lépett, a társadalombiztosításról szóló 1975. évi II. tv. 67. §-ának (1) és 69. §-ának (2) bekezdése. Az előbbi rendelkezés szerint a nyugdíjra jogosultságot az özvegy csak az állandó özvegyi nyugdíjra jogosító életkorának betöltése előtt kötött házassággal veszti el, az utóbbi szerint pedig a nyugdíjjogosultságot nem érintő házasságkötés esetében az özvegy a nyugdíj továbbfolyósítása helyett végkielégítést kérhet, amely a Minisztertanács 17/1975. (VI. 14.) sz. rendeletének 147. §-ához képest a házasságkötés hónapjára járó havi özvegyi nyugdíj tizenkétszerese. Az állam tehát a nyugdíjasok terén már túltette magát a PTK által képviselt elgondoláson. Ez azonban nem jelenti azt, hogy az öröklési jogban is csak a nyugdíjkorhatár betöltése után kötött házasság jogfosztó hatályát oldjuk fel. Ennek az elejtése — amit feltétlenül szükségesnek tartok — népesedéspolitikai szempontból is, éppen annak egyik bizonyossága lesz, hogy a létfenntartási célú szolgáltatás és az öröklés közt elvi különbség van.

A művi beavatkozás következményeként születés legalitásának elismerése felé a Csjt. 43 §-ának 1974. évi szövege jelentős lépést tett, de mégsem elég nagyot ahhoz, hogy a haszonélvező özvegyasszony problémáját megoldja. A szöveg szerint a férj beleegyezése kell ahhoz, hogy a gyermeknek az anya házasságából származását ne lehessen megtámadni még az ügyésznek sem. [id. § (1) és (6) bek.] Ebből pedig következik az az orvosetikai szabály, hogy a művi beavatkozást házasságban nem élő nőnél nem szabad még az anya kívánására sem elvégezni. Az említett út megnyitásához tehát az A. I. D. (Artificial Insemination from Donor) ilyen esetre szóló kifejezett megengedése lenne szükséges.

De nem azt javasolom, hogy a mesterséges megtermékenyítés szükségszerűvel tegyük elérhetővé az özvegy anyaságát házasságon kívüli, a szocialista társadalomban erkölcsileg még ilyen megokolás mellett sem helyeselhető ágyasság nélkül, hanem az a véleményem, hogy éppen az új értelmezésű örökség jellegű haszonélvezet legyen végleges és annak ne legyen szüntető oka az új házasságkötés még abban a körben sem, ahol az öröklésnek ez a hybrid formája a felülvizsgálás után is megmarad.

D) Az eddig kifejtettek alapján összefoglalhatom azt az álláspontomat, hogy leszármazó nemlétében sok a túlélő házastársnak a teljes állagöröklés, még az ún. ági örökléssel kissé megcsorbítva is; a vagyon eredetére tekintet nélkül ilyen esetben részesedést kell biztosítani az örökhagyó szüleinek, ezek kiesése esetében az őket reprezentáló leszármazóiknak.

Viszont nem tartható fenn a túlélő házastársnak az elhalttal nem is közös leszármazóval szemben a haszonélvezeti öröklési formára korlátozása, hanem őt megfelelő állagöröklésben kell ilyenkor is részesíteni. Különösen tarthatatlan az olyan haszonélvezet örökségül nyújtása, amely prekárius, amelyet el lehet veszteni anélkül, hogy a vétkességnek még csak a látszata is fennállana.

A korábbi közös otthon fenntartása érdekében az osztozás során másnak jutó vagyontárgyakra az özvegy haszonélvezetének — mint többletnek — más vagyontárgyak állagöröklése mellett — van létjogosultsága, de ekkor is méltánytalan megtiltani, hogy ebbe a környezetbe az új házastársát befogadja.

E) De ismer a jogunk olyan állagörököszt, akinek a haszonélvezet formájában való öröklése lenne a maitól eltérő helyes megoldás.

A PTK. 610 §-a az örökhagyó nagyszülőinél távolabbi felmenőjének juttatja a hagyatékot, de ezek leszármazóinak reprezentációját már nem ismeri el.

Ezzel szemben abban a rendkívül kivételes esetben, amikor ilyen távoli felmenő él túl egy olyan örökhagyót, akinek sem lemenője, sem házastársa, sem a nagyszülői parentélán belüli örököse nincs, ez a túlélés talán csak órákra, napokra, de aligha évekre terjed. Haláluk után pedig, a talán közben kissé megcsorbított hagyaték a Matuzsálem-korú örökösnek azokra a leszármazóira száll, akiket a PTK már feltétlenül kizárt a törvényes öröklésből. Ezt a törvényhozói célt az aggság órája meghiúsíthatná. Az állam állagöröklése mellett

ilyenkor haszonélvezettel kellene a távoli felmenőt kielégíteni azzal, hogy a megélhetésének esetleges nehézségeit az állag részleges feloldásával lehetne megoldani. Ilyen megoldást találunk a svájci Ptk. 466. cikkében, amely a haszonélvezeti jogot a nagyszülők testvéreinek is megadja, de az állag részleges feloldására nem ad kifejezett lehetőséget. Ez azonban az állagörökös kanton, illetőleg az általa kijelölt község szociális intézkedéseként nyilván megtörténhetik.

F) Az eddig ún. ági vagyonnak a közvetlen feudális eredetére utaló elnevezését is el kellene ejteni, mint ahogy a korszerű megoldásban nincs is feudális csökevény. Amennyiben az állagöröklés — akár túlélő házastárs hiányában, akár azzal konkurenciában — az örökhagyó felmenőjét, vagy ezek reprezentánsait illeti, egymás közti viszonyukban a francia fentet, a *paterna paternis, materna maternis* elvet kellene a francia Cc. 747. cikkéhez hasonló érvényre juttatni. Nem kellene egyik szülői vagy nagyszülői csoportnak sem olyan köteles részjellegű részesedést biztosítani, amelyet az említett elv érvényesülése címén nem lehetne a várományostól elvonni.

Más a helyzet a házastárs osztozása esetében a felmenő és oldalági rokonokkal. Ha a jogszabály szerint a túlélő házastárs és az örökhagyó két testvére egyenlő 1/3—1/3 arányban örökölnének,¹⁷ feltéve azt a szélsőséges esetet, hogy az egész hagyatéki vagyon a közös szülőktől ered, a közös háztartás felszerelési tárgyait — amennyiben az 1/3-ot nem lépik túl — nem lehetne csorbítani, egyébként sem lenne szabad a túlélő házastárstól ilyen címen az örökrésze felénél többet elvonni. Vagyis a túlélő házastárs 2/12, az örökhagyó két testvére 5/12—5/12 részt örökölnének.

Úgy vélem, a kifejtettek szerint nem szolgálja többé feudális csökevények kiirtásának célját az eredetükhöz mérten külön szabályok alá vont vagyontártyaknak az a szűk körre szorítása, amelyet a PTK tartalmaz.

Az E) pontban a nagyszülőnél távolabbi felmenőnek az állagöröklés helyett haszonélvezetet javasoltam juttatni. Nem vagyok ennyire meggyőződve ugyanezeknek a felmenőknek az eddig ún. ági vagyonban való, a PTK 612. §-ának (2) bekezdésében biztosított öröklése elejtésének a helyességéről. Ha a törvényelőkészítés elér eddig a kérdésig, a pozitív és a negatív megoldást egyformán elfogadhatónak találnám.

¹⁷ RÉCZEI LÁSZLÓ: Az ági öröklés jelene c. tanulmányában (Jogtudományi Közlöny 1973. évi 4. sz. 218. p.) meggyőzően bizonyítja példával is illusztrálva, hogy a mai ún. ági öröklés más, mint a ITSZ azonos nevű intézménye volt. Különösen meggyőző BOROS JÓZSEF-nek az ági öröklés messzebb menő restringálására irányuló álláspontjával (*Az ági öröklés a bírói gyakorlatban a Felszabadulástól napjainkig*. Magyar Jog 1972. évi 10. sz. 380. p.) szemben Réczének az a megállapítása, hogy a Boros álláspontjából logikusan az a képtelenség következne, hogy a gyermek a szülő családjához tartozik, a gyermek családjához azonban a szülő nem. Az elhagyott öregek siralmas helyzetét — amiről a tömegkommunikációs eszközök olyan sok megértéssel és olyan segítőkészséggel nyilatkoznak, — bizonyára gyakoribbá teszi a gyermektelen túlélő házastárs teljes állagöröklése az elhalt szülőivel szemben minden kötelezettség nélkül, amiről fentebb már volt szó. BOROS JÓZSEF egyébként végső konklúziójában, a 8. j.-ben id. helyen, az ági öröklés teljes eltörlése mellett foglal állást.

G) Nem elsőként teszem szóvá a PTK. 613. §-a (1) bekezdése b) pontjának és ezzel kapcsolatban a 101 sz. kollégiumi állásfoglalás c) pontjának azt a túlzását, hogy a kisajátítás során ági ingatlan fejében kapott csereingatlant is megfosztja az ági jellegétől.¹⁸ A substitúciónak más esetei is megfontolást érdemelnek. Így *Horgosin*nak az a gondolata, hogy ha a házastársak más városba költöznek, az ági eredetű házat berendezésével együtt eladva, az új lakóhelyükön megszerzett azonos rendeltetésű új vagyontárgyak — a régiek értékének keretei közt — szintén a külön öröklési szabályok hatálya alatt maradjanak.

A külön szabályok alá eső vagyontárgyak körének legmesszebb menő korlátozása természetesen az, hogy az örökhagyónak juttatott vagyontárgynak az öröklés megnyíltakor *in natura* meg kell lennie (PTK. 613. § (1) bek. a) pont), tökéletesen közömbös lévén, hogy mi okból nincsenek meg. Ebből nemcsak a redintegráció, hanem a substitutio kizárása is következik, ami miatt a bizonyos vonatkozásban támadott b) pont is szinte a gyengék kedvéért történő ismétlés.¹⁹

Viszont a szokásos mértékű berendezési és felszerelési tárgyaknak a túlélő házastárs részére juttatásához a PTK 603. §-a (3) bek.-ben megszabott 15 évet túlságosan hosszú időnek találok. Erre a kedvezményre 5 év elegendő. Ne feledjük a kedvezőtlen válási statisztika hatása alatt, hogy most a megszűnés másik esetéről van szó, amely csapásként éri esetleg nagyon korán a jól sikerült házasságot.

Persze az összevegyülő vagyonelemek szétválasztása ritkán lesz egyszerű feladat.

H) Igen helyesen látja meg WEISS EMILIA, hogy a szellemi alkotások a szerzői és szabadalmi jogok körében valami „ági-öröklés”-féle kopogtat az ajtón. Ezeket leszármazó hiányában a túlélő házastárs öröklí. Minthogy pedig a kifogásolt kizárólagos állagöröklés formájában történik ez, az újabb férjhezmenetel esetén a második férj személyében megjelenik az alkotótól és az alkotástól teljesen idegen öröklési várományos. Notórius eset, hogy *Ady Endre* szerzői jogai az özvegye, *Boncza Berta* halála után jog szerint második férjére, *Márffy Ödön* festőművészre szálltak, aki a helyzet visszásságát felismerve, tudomásom szerint *Ady* művei után szerzői jogdíj címén soha egy fillért sem

¹⁸ Így WEISS EMILIA az 5. j.-ben id. h.

¹⁹ BOROS JÓZSEF (a 17. j.-ben id. h.) a bírói gyakorlatból is az ági öröklésnek nevezett szabályozás egyre szűkebb körre szorulását elemzi ki. Az adatai pontos összegyűjtését el kell ismernem és az azokból levont következtetéseit sem kívánom cáfolni. A bíróság azonban köteles a törvényt követni és érdeméül kell betudnom, hogy a törvényhozásnak 1959-ben megnyilatkozott tendenciáját következetesen szolgálja. Ebből következik az, hogy sikerült a régi ITSZ szabályozás elgondolásai maradványát fokozatosan kiküszöbölni, de nem következik az, hogy az 1959-ben kifejezett tendencia 1975-ben is feltétlenül helyes. *Boros József*nek ahhoz a megállapításhoz, hogy a gyakorlat az ági öröklés kirívó igazságtalanságainak korlátozására törekszik (503. p.), megjegyzem, hogy nemcsak a kirívó hanem minden igazságtalanságnak nemcsak a korlátozása s á r a , hanem a kiküszöbölésére kell törekednünk a PTK felülvizsgálása során. Nem érthetek egyet azzal, hogy az ún. néplélek bármilyen igazságtalanság fenntartását igazolhatná, de az ún. ági örökléshez az érdekeltek éppen azért ragaszkodnak, mert igazságosnak tartják a gyermektelen özvegy túldotálásával szemben.

vett fel. *Weiss Emilia* megoldása; hogy ezekre a jogokra érvényesüljön az alkotó vér szerinti rokonainak az özvegy halála utáni utóöröklési joga.²⁰

Ehhez a megoldáshoz csatlakozni tudnék, de talán megoldaná a helyzetet az is, ha az özvegy haszonélvezeti joga mellett nyomban az alkotó halála után az elhalt rokonaira szállnának az alkotói jogok. Ennek ellene szól, hogy, ha a sok igazságtalanság forrását alkotó özvegyi haszonélvezeti jogot csakugyan sikerül kidobni az ajtón, ilyen megoldással a szerzői jog ablakán visszalopakodnák.

De talán az esetek legtöbbszörében segít az az osztozkodás, amit az örökhatáry túlélő házastársa és vérrokonai közti osztozkodásra felvettem.

Remélem, hogy a jövőbeni öröklési rendben veszít a jelentőségéből az a pillanatnyilag vitás kérdés, hogy a haszonélvezet tárgyát alkotó szerzői jog kiadói szerződés útján értékesítésére jogosult-e egyedül a haszonélvező úgy, hogy a szerződés hatálya a haszonélvezet megszűntével felszabaduló főjogosulttal szemben is fennmarad, vagy a haszonélvezővel szemben is alkalmazni kell azt a jogelvet, hogy több jogot, mint amennyi megilleti, senki sem jogosult átruházni és ezért a haszonélvezettel terhelt szerzői jogra kiadói jogot, szabadságra licenciát teljes biztonsággal csak az állagjogosulttal és a haszonélvezővel kötött szerződéssel lehet szerezni éppen úgy, ahogy társszerzők vagy örökösök esetében is több jogosulttal áll szemben a másik szerződő fél. Ezt az utóbbi álláspontot tettem magamévá és csak legutóbb találkoztam az előbb említett nézetet követő ellenvéleménnyel.²¹

I. Annál inkább aktuális marad a WOLF MIKLÓS által megvilágított az a kérdés, hogy már a házastársak együttélése idején melyik alvagyonba kerül a nyereségetétkönyvre eső nyereség, vagy az autó-nyereségetétkönyvre kisorsolt autó, ill. annak eladási ára.

²⁰ A 5. j.-ben id. h. A mai öröklési rend fenntartása mellett is indokolt lenne az említett jogokat olyan elbánásban részesíteni, mint az ún. ági vagyon tárgyait abból a hipotézisből kiindulva, hogy az egyenlő arányban valamennyi az öröklés szempontjából számba jövő elődről (tehát négy nagyszülőről) egybeolvadva szállt az örökhatáryra.

²¹ A szerintem téves álláspontot BENÁRD AURÉL fejtette ki (*A szerzői jog kézikönyve*, 1973. 123. és köv. pp.), a magam álláspontját a SZLADITS KÁROLY által szerkesztett *Magyar Magánjog V.* kötetében a haszonélvezeti jog tárgyalása keretében fejtettem ki, (500–503. pp.), ezzel a konklúzióval: „Annak a kiadónak, aki nem akarja a maga vállalkozását a haszonélvezet váratlan megszűnéséből folyó kockázatnak kitenni, mind a haszonélvezővel, mind a főjogosulttal meg kell kötnie a szerződést, hogy a haszonélvezet megszűnése után a főjogosulttal szemben változatlanul megtarthassa és tovább gyakorolhassa a kiadói jogát.” (502. p.) „A haszonélvező által adott szabadsághasználati engedély hatálya a haszonélvezet megszűnésével szintén véget ér, minthogy azonban a licenc kizárólagos jogot nem biztosít és annak időbeli korláthoz kötése egyébként is szokásos, a helyzet egyszerűbb, mint kiadói szerződés esetében.” (503. p.) Nézetemet röviden összefoglaltam „*A szerzői jog öröklése és a PTK tervezet*” c. cikkemben *Magyar Jog* 1958. évi 6. sz. 167. és 168. p.), *Benárd Auréllal* szemben pedig a kézikönyvről írt recenziómban (*Állam- és Jogtudomány* 1974. évi 4. sz. 717. p.) védem meg. — Velem egyező álláspontot foglalt el ZSEMBERY ISTVÁN: „A szerzői jog értékesítése az állagörököszt is érinti. Ezért a PTK 162. §-ának (2) bekezdése alkalmazásával a kétféle örököszt be kell vonni az új értékesítésbe.” (*Magyar Jog* 1965. évi 2. sz. 79. p.)

Maguk a sorsolás alá eső vagyoneértékek — amint őket *Wolf Miklós* a nyeremény-kölcsönkötvények szélesebb körére is gondolva, összefoglalóan nevezi — alkothatják az egyik házaspár külön vagyonát, sőt ún. ági vagyonhoz is tartozhatnak. Ha a nyeremény gyümölcs, a vagyonszösségbe kerül, ill. haszonélvezet esetében a haszonélvezőt illeti, ha az állagot növeli ill. helyettesíti, a vagyonszösséget vagy a haszonélvezőt csak a nyeremény mint tőke gyümölcse illetheti.

Az első világháború utáni inflációs periódus tünete volt a részvénytársaságok tömeges alaptőkeemelése és ehhez kapcsolódva, a régi részvényeseknek biztosított elővételi jogoknak tőzsdei árfolyama, ami az 1928. évi magánjogi javaslat szerkesztőit arra indította, hogy a javaslat 671. §-ába a haszonélvezet tárgyául szolgáló értékpapírok alapján szereshető vagyoni előnyök különféle fajtáiról részletes szabályozást vegyenek fel, amelynek lényeges pontja szerint: „Az új vagyoni előny tőkének számít”.²²

Wolf Miklós hivatásának megfelelően a kibocsátó oldaláról nézi a dolgot és a legvilágosabb példákön az egyszerű és az autó-nyereménybetétkönyveken mutatja be, hogy a %-os, vagy kocsai alakjában nyújtott nyeremények a sok betevőtől visszatartott 5%-os kamatok kommaszállásából állnak elő és kerülnek a szerencsések javára írásra vagy autó alakjában kiszolgáltatásra. Lényegileg tehát — és ebben *Wolf Miklóssal* egyetértek — a kizárólagos tulajdonos házastársa, ill. a betét haszonélvezője szintén játszik azzal, hogy az őt is illető, ill. egyedül megillető kamatról lemond. Hivatkozom a magam valóságos esetére. Egy ági eredetű kis ingatlan eladási árának egy részét, 10 000.-Ft-ot 10 évvel ezelőtt autó-nyereménybetétkönyvben helyeztük el azzal a megállapodással, hogy ezt feleségem külön vagyonába utaltuk. Tény, hogy ennek az elhelyezési formának a választásával a 10 év alatt az évi lekötésű betét évenként 500.-Ft-ot jövedelmezett volna. Én tehát a nyeremény kilátása fejében addig ennek a vagyonszösségbe befolyásától estem el. Ha reálisnak tekintjük a házassági vagyonjog körében érvényesülő helyzetnek azt a fogalmazását, hogy a vagyonszösség a különvagon haszonélvezője, egyformán kell megoldanunk az e

²² A kérdéssel, az elővételi jogra korlátozottan, először az „*Elővételi jog és haszonélvezet*” c. cikkemben foglalkoztam. (Kereskedelmi Jog XX. évf. 70. p.), A SZLADITS KÁROLY szerkesztette *Magyar Magánjog* V. kötetében az álláspontomat — amely a magánjogi javaslat 671. §-ától eltért — a jögon fennálló haszonélvezet tárgyalása során újból kifejtettem, a Kúria gyakorlatára utalással azt is megállapítva, hogy a kérdést nyílt kérdésként kell a fennálló jog szempontjából kezelni. (SZLADITS: *Magyar Magánjog* V. kötet 1942. NIZSALOVSKY ENDRE: *Korlátolt dologi jogok* 493—496. pp.) A magánjogi javaslat rendszerében szerkesztett jogszabályösszeállításomban (*Magánjog, II. Dologi jog* I. kiad. 1928. 529. p. és II. kiad. 1931. 515. p.) a javaslat 671—672. §-aihoz fűzve ismét megjegyeztem: „A fennálló jogban . . . nincs tisztázva a haszonélvezet tárgyául szolgáló elővételi jog kérdése sem.” A PTK szabályozására alapítva a kérdéssel WOLF MIKLÓS: „Az özevyi haszonélvezeti jog tartalma illetőleg terjedelme a sorsolás alá eső vagyoneértékeken” c. tanulmányában (*Magyar Jog* 1965. évi 10. sz. 553. p.), amellyel az alábbiakban foglalkozom, helyesen jegyzi meg, hogy a szabályozatlanságot éppen úgy meg kellett volna állapítanom a nyeremények, mint az elővételi jogok tekintetében, hiszen a magánjogi javaslat is mindkét esetet szabályozza.

körbe tartozó kérdéseket a házassági vagyoni jog és az öröklési jog vonatkozásában.

Egy kiegészítést fűznék *Wolf Miklós* fejtegetéseihez, azt hiszem nevezetesen, hogy a nyereség kiszolgáltatása alkalmával bevont értékpapír névértékét vissza kell fizetni a különvagyonba, ill. a haszonélvezett vagyoni állagába.

Hogy a megfelelő, mindenképpen szükséges szabály a haszonélvezet vagy az öröklési jog körében helyezkedjék-e el, további kérdés. Az egyértelmű megoldása azért nem mellőzhető, mert ha olyan házastársak egyike az örökgyógyó, akinek komoly nyeresége volt és azt nyaralóba, gépkocsiba stb. fektette be, a hagyaték állagának megállapításában is döntő súlyú, hogy a vagyontárgyat, vagy fele részét a hagyatékhoz számítjuk-e, vagy a túlélő házastárs olyan vagyontárgyaként vesszük figyelembe, amelynek a hagyaték szempontjából semmi szerepe nincs.

K) Azt hiszem, a törvényes öröklési rend bizonyos módosulása esetében nem fog problémát okozni a köteles rész mértékének megfelelő megszabása. Az ilyen számítási kérdésekben a javaslatot egyébként is idő előttinek tekinteném az elvi megoldások megtörténte előtt.

Hogy a csupán jogilag fennálló, minden közösséget véglegesen nélkülöző házassági kötelék ne biztosítson a túlélő házastársnak öröklési jogot, nem lehet kérdéses. A negatív válaszon nem változtat, ha csupán haszonélvezetről van szó. Mégis adódnak esetek, amikor nem egészen megnyugtató a kérdést függetleníteni attól, melyik a házastársak közül a túlélő.

Túlzottnak tartom ugyanis a sokszor hangoztatott idegenkedést attól, hogy a túlélő házastárs kiesése, illetőleg köteles-részvesztése kérdésében valami bontóperszerű eljárásra kényszerüljön a bíró az örökösödési perben. Gondot okoz annak a kifogástalan magatartást tanúsító, férjét szerető, hozzá visszaveterni bármikor kész, de tartásra nem szoruló dolgozó asszonynak a helyzete, akit a „menő” férje hagyott faképnél néhány évi kicsapongó élet után, minek következtében fiatalon elhalva, tekintélyes hagyatékot hagyott hátra. A PTK 601. §-a szerint az asszony semmiféle öröklési igényt nem támaszthat, hiszen egészen nyilvánvaló, hogy közte és könnyelmű férje közt minden erre irányuló törekvése ellenére az életközösség visszaállítására semmi kilátás nem volt.

Ezt a problémakört egyébként olyannak tekintem, ahol a jogalkotás különösen sok segítséget kaphat a szociológiai felmérésektől és tudományos kutatásoktól.

L) Több külföldi jogszabályban találkozunk a munkaképtelenséggel, az eltartással, ill. eltartottsággal mint a törvényes öröklésre jogosító momentummal.

Az 1964. évi szovjet-orosz ptk. 532. §. (3) bek. és már az 1923. évi szovjet-orosz ptk. 418. §-a kumulatíván kívánja meg a törvényes örökös minőséghez az örökgyógyó által eltartottságot és a munkaképtelenséget. A csehszlovák törvény 473 és 474 §-a szerint, ha az örökgyógyó gyermekeiből és házastársából

álló első csoportban csak a házastárs van, ez a második csoportba lép át — amint erről már szoltam — és ott az örökhagyó szülein kívül azokkal is egy sorban örököl, akik az örökhagyóval halála előtt legalább egy éven át közös háztartásban éltek és akik *ex oknál fogva* gondoskodtak a közös háztartásról vagy pedig ellátásuk szempontjából az örökhagyóra voltak ráutalva. A házastársat a második csoportban az egyébként egyenlő arányban öröklők sorában legalább a hagyaték fele illeti. Az NDK 1965. december 20-i törvényének 10. §-a szerint leszármazó nemlétében az örökhagyó tartásra jogosult szülője a házastárssal egy sorban örökölt. (Vö. 12. j.)

A tartásra rászorulást, munkaképtelenséget nem tartom szerencsés momentumnak, különösen nem a szülőtől a vérségi kapcsolaton felül ennek a megkívánását az örökös minőség megalapozására. Ha az örökhagyó temetéséről hazafelé tartó szülő autóbalesetet szenved és emiatt válik eltartásra szorulóvá, e megoldás szerint már nem illeti törvényes öröklés. Ha meg a tartásra utaltságnak az örökhagyó halála utáni beálltát is kvalifikáló tényezővé kívánnánk tenni, kényes probléma lenne, mennyi időn át lenne alkalmas egy ilyen szabály az egyszer már elrendezett öröklési osztály felforgatására.

Az eltartottság, mint örökössé minősítő tényező, rokoni kapcsolat és ráutaltság nélkül valójában a házasságon kívüli élettársi viszony öröklési jogcímkénti elismerésére vezetne. Ez pedig még magjában sem fogadható el, különösen a testvérekkel konkurenciában. Helyes tehát következetesen fenntartani a 103 sz. kollégiumi állásfoglalás indokolásában kifejezett azt az álláspontot, hogy az élettársi viszonyhoz örökjogi hatások nem fűződnek, habár ezt csak annak indoklásául mondta a Lf. Bság., hogy az élettársi viszonyt létesítő túlélő házastárs ezzel nem veszti el a haszonélvezeti jogát.

Az viszont, aki az örökhagyót tartotta el és gondozta a halála előtti keresetképtelensége idején, mindenesetre valaminő címen rászolgál az anyagi juttatásra a hagyatékból.

Körütekintő érdekelték számára a PTK. az LVI. fejezetben kifejezetten feladja az öröklési szerződés általános tilalmát. Nem szólva arról, hogy a szeretéssel nyújtott tartás súlyos elridegesítését jelenti, *Grosschmid* kifejezését adaptálva, ha az eltartó szerződéskötésre készíti az eltartott nagybátyját. A szabályozásnak egy hézagára kell utalnom. Lehet, hogy olyan személy kötelezi magát az eltartója örökössé tételére, akinek házastársa gyógyíthatatlan elmebetegként zárt intézetben van elhelyezve és a prognózis szerint nagyon hosszú életű is lehet, vagy akinek házastársa nem él és egyetlen leszármazója az elhalt fiától származó kis unokája. Kizártnak azt a kevésbé valószínű esetet sem lehet tekinteni, hogy az örökhagyó apaságát a bíróság megállapítja egy nem házasságból született gyermek tekintetében.

Hogy állnak a szerződéses örökössel szemben az örökhagyó után köteles részre jogosultak? El kell-e viselniük, hogy a szerződés aleatorius eleme az eltartó részére érvényesüljön és néhány hónapi tartás ellenében a szerződő kapja a

teljes hagyatékot, vagy megfordítva a kivételesen hosszú életű eltartott halála után a szerződéses örökösnek a jól megszolgált hagyaték felét ki kell adni a köteles részre jogosultaknak, vagy haszonélvezetül engedni az elmebeteg túlélőnek?

A kérdést nézetem szerint a 667 § keretében az aleatorius elem tompításával úgy lehetne megoldani, hogy ne tartozzék a kötelesrész alapjához annak a tartásnak vagy járadéknak az értéke, amelyet a szerződéses örökös tényleg szolgáltatott. A többlet az aleatorium, aminek megcsorbítását már nem lehet kifogásolni, sőt a játékból eredő nyereségnek a PTK 204 §-ával csökkentett jogosultsága folytán a szocialista jogszemlélet szempontjából helyesnek kell tekinteni.

Az öröklés reményében ingyenesen szolgáltatott, szerződés nélküli eltartásnak és gondozásnak az örökségben való részesítés elmaradása esetén visszaterhessé konvertálása és a szolgáltatás értékének a PTK 677. §-a (1) c) pontja alá vonása élő jog. Kívánatosnak tartom a törvényben ezt világosan kifejezni.

Csupán mint egyik megoldási lehetőséget említtem, hogy annak az örökrészből, akit az örökhagyóval szemben családjogi tartási kötelezettség terhel, amit helyette más eltartó teljesített, szabjanak ki törvényes hagyományként annyit, amennyi a ténylegesen szolgáltatott tartás értéke úgy, hogy ez a többi családjogi tartásra nem köteles örökösök örökrészét ne érintse. Ezzel szemben tartanám helyesnek a szerződés nélküli eltartó részére valamennyi örökös terhelő örökrész-juttatását.

A közeli hozzátartozók részéről öröklés reményében nyújtott tartás esetében az eltartott halála után el kellene ejteni a PTK. 590 §-ának (1) bekezdésében felállított ingyenességi vélelmet és alkalmazni a PTK. 589. §-a (3) bekezdését, amely szerint a tartási szerződés bírói megszüntetése esetében megfelelő kielégítés jár.²³ Ez a kielégítés a PTK. 667. § (1) c) pontja alá esvén, a 666. § (1) bek. esetében annak összege nem számítana a kötelesrész alapjához. Ez a megoldás a törvényes hagyományként kezeléstől abban tér el, hogy az utóbb említett § (3) bekezdés értelmében a kielégítéshez szükséges összeget nem lehetne teherként figyelembe venni, amiből következne, hogy az ilyen kielégítésre jogosult is felelős lenne a hagyatéki tartozásokért a PTK. 684. §-a értelmében.²⁴

²³ A megfelelő kielégítés tekintetében bőséges bírói gyakorlat áll rendelkezésünkre az eltartási és életjáradéki szerződés élők közötti elég gyakori megszűnésével kapcsolatban.

²⁴ A másik ideggóc az irodalomban a szóbeli végrendelet, ezt azonban elegendő lesz a többi kérdések keretei közt megbeszélni.

III. fejezet. Az öröklés néhány más alapvető szabálya.

A törvény rendszerében haladva, szeretnék még néhány kérdést szóvá tenni, talán többször defenzív mint offenzív állásfoglalással.

A) Nem lehet vitás a szocialista jogszemléletben a törvényes öröklés primátusa. A szocialista jog, amikor az öröklést mint jogintézményt egyáltalán elfogadja, az örökgyógy vagyonának a halála utáni sorsát is a szocialista felfogásnak — a népenként különböző közfelfogást sem hanyagolva el — leginkább megfelelően állapítja meg. Ez alól a megoldás alól bizonyos — megint csak a szocialista felfogás korlátai között megvont — körben kivételképp az örökgyógy eltérő elrendezését is megengedve.

A PTK 599. §-ának (1) bek. ezt a két öröklési jogcím sorrendjével fejezi ki, de már a (2) bek. — egyébként a szovjet-orosz ptk. 527. §-ával egyezően — fordítani látszik a helyzeten, amikor úgy szól, hogy az öröklés rendjére a törvény csak *végintézkedés hiányában* irányadó. Az elvet, a polgároknak a végrendekezésre szóló felhatalmazását élesebben fejezi ki a szovjet-orosz ptk. 534. §-a, amelynek a PTK 623. §-a felel meg.

Úgy látom nem feltétlenül szükséges — a szocialista jogirodalom e kérdésben egységes álláspontja mellett — az elv élesebb kifejezése, de megfontolható az 599. § (2) bek. helyett ez a szöveg:

„Az öröklés rendjére a törvény irányadó, kivéve ha az örökgyógy után végintézkedés marad és az öröklés rendjét, amennyiben a törvénnyel összhangban áll, ez határozza meg.”

B) Csak a „Nemo pro parte testatus pro parte intestatus decedere potest” római jogi regula²⁵ negációjaképpen volt szüksége a római jogot egyebekben követő polgári rendnek a kétféle jogcímen való öröklés kifejezett megengedésére. Ennek az öröklési jog élére kiemelése, a már az imént mondottakra tekintettel, szükségtelen, elég, hogy a 637. § világosan kimondja. Meg kell azonban jegyezni, hogy — amint látni fogjuk — a kétféle öröklés kifejezett megengedése *a contrario* következtetést enged a harmadik esetnek minősülő szerződéses öröklés kizárására, de ez is kitűnik — a kizárás terjedelmére is kiterjedően — a későbbi rendelkezésekből.

Inkább az az érdekes, hogy a bíróság — a regula bizonyos maradványaképpen — néha a részleges végrendekezés hatályát az örökgyógy igazi akaratát feltárva az egész hagyatéokra kiterjeszti. Ezt a lehetőséget a PTK. 637. §-ának (1) bek.-hez fűzött indokolás is érintette.²⁶

²⁵ „Jus nostrum non patitur eundem in paganis et testato et intestato decessisse: earumque rerum naturaliter inter se pugna est, testatus et intestatus.” D. 50. 17. 7. (POMPONIUS. *Libro III. ad Sabinum.*)

²⁶ A 879. sz. kollégiumi állásfoglalás indokolása ennek nyomán mondja: „Olyan esetben is, amikor a végrendeleti örökösök részére juttatott vagyontárgyak a teljes hagyatékot nem merítik ki, a végrendelet értelmezéséből is következtetést lehet vonni az örökgyógy arra irányuló szándékára, hogy a törvényes örökösöket teljesen ki akarta zárni . . . A végrendelet értelmezés különösen indokoltá válhat a törvényes öröklésből nem kifejezett nyilatkozattal, hanem hallgatólagosan, mellőzéssel történő kizárás esetében.”

Azt hiszem a helyes irányú gyakorlat nem szorul törvényes megerősítésre vagy helyesbítésre.

C) Az érdemtelenység körében a szervátültetésre és egyéb orvosi műveletekre vonatkozó tanulmányaim során ütköztem az orvostudomány előhaladásával felmerült problémába.

Mit csináljunk azzal az örökösrel, aki annyira nem tör az örökhagyója életére, hogy a reanimációs lehetőségek kimerítésével éppen életben tartja, illetőleg az orvosoktól kikönyörögve a megfelelő eljárást, életben tartatja addig, amíg egy harmadik személy (pl. a házastársa) után örököl, avégből, hogy a később elhaló örökösöként a harmadik személy vagyont is megszerezze?²⁷

A már publikált megoldási kísérleteimet nem ismétlem meg, de a további tárgyalás alapjául a következő szöveget ajánlom:

„602. § (2) a) Érdemtelen és a kiesése nyomán helyébe lépők sem szereznek öröklési jogot a hagyaték ama részére, amelyet az örökhagyó saját örökhagyója túlélésének kizárólagos orvosi szempontokkal nem indokolható művi eszközökkel elérése folytán örökölt. Ebben az esetben az indokolatlan beavatkozás meg nem történte esetéhez mért öröklési rendet kell alkalmazni.”

D) A megengedett öröklési szerződésnek tartás vagy életjáradék fejében való juttatás esetére korlátozása mellett (PTK. 655. §) visszásan hat a lemondásnak a 603-605 §-ban szerződésként szabályozása és egyébként is indokolatlan cafrangnak látom a lemondás és visszautasítás közti azt a megkülönböztetést, ami a törvényben van.

A következőes megoldást az 1942. évi olasz Codice 458. cikke mutatja, amely a lemondást is kizárja a meg nem nyílt örökség felőli kötelezettségvállalásokkal együtt.²⁸

Köztudott és nem kifogásolható a különböző országok közt megosztott nagyszámú családban érvényesülő igen széleskörű gyakorlat, hogy a külföldön élő örökös nem kíván a szülők magyarországi hagyatékában részesedni, hanem

²⁷ A kérdést „*A szerv és szövetátültetések joga*” c. (Közg. és Jogi Könyvkiadó, 1970 232 és köv., 242. pp. valamint 284. p. 49/a. j.) valamint „*A legal approach to Organtransplantation*” c. (Akadémiai Kiadó, 1974. 198. p.) munkáimban vettem vizsgálat alá.

²⁸ „Art. 458. (*Divieto di patti successori*). E'nulla ogni convenzione con cui taluno dispone della propria successione. E'del pari nullo ogni atto col quale taluno dispone dei diritti che gli possono spettare su una successione non ancora aperta, o rinuncia ai medesimi.” (Minden megállapodás semmis, amellyel valaki a saját örökléséről rendelkezik. Ugyanígy semmis minden ügylet, amellyel valaki azokról a jogokról rendelkezik, amelyeket egy meg nem nyílt öröklés esetében szerezhet vagy ilyenekről lemond.) A Codice indoklása kiemeli, hogy a törvényes és végrendeleti öröklés mellett egy harmadik lenne a szerződéses öröklés, amelytől az 1865. évi törvénykönyv is elzárkózott. Felmerült a tárgyalások során a kérdés, nem lenne-e helyes a szerződéses lemondást mégis elismerni, az utolsó szövegezés mégis az el nem ismerést tette magáévá. (Relazione del Ministro 143., 144. pp.) — Persze nem szabad feledni, hogy az olasz öröklési jog az additionalis rendszeren épül és így a visszautasítás szerepét az el nem fogadás tölti be. A PTK 660. §-a különben kifejezetten megengedi a leszármazóknak az örökhagyó életében is a várt öröklés tárgyában való szerződéskötést.

főleg ingatlanok (öröklakás, beépített vagy üres nyaralótelek) esetében azokat a belföldön élő legközelebbi rokon kezére juttatja.²⁹ Ezzel feleslegessé válik a tervszerű devizagazdálkodásról szóló 1971.1. évi tvr. végrehajtásáról szóló 1/1974. (I. 17.) PM. sz. rendelet 9 §-ában említett vagyonkezelő sokszor csak bürokratikus formaságot jelentő kijelölése és annak devizahatósági „ellenőrzése”.

Hogy az említett gyakorlat nem találkozik a jogalkotás ellenzésével kitűnik a törvény 6 §-ának (1) b) pontjával szemben az id. r. 10 §-ának b) pontjából, amely kimondja, hogy devizahatósági engedély sem kell az örökölt *ingóságoknak* a végleges jelleggel külföldre távozott volt belföldi személy által a nem túlságosan szűken megvont családi körön belüli hozzátartozóknak ajándékozásához.

Más kérdés, hogy ezt a szabályt nem lenne-e helyes a kisebb, számottevő jövedelmet nem hozó, sőt költekezést igénylő ingatlanokra is kiterjeszteni, ami bizonyos — nem éppen jelentékeny mértékben — a lakásellátás javításához is hozzájárulna. Nem próbálom megállapítani, mit kell tenni annak a belföldinek, aki a külföldre távozott volt belföldi testvérrel közös telekre kívánja a lakását felépíteni, de nem hiszem, hogy ilyen esetben a devizahatóság megtagadná a testvérek közti ajándékozás engedélyezését. Ennek a hatósági lépésnek a kihagyását a lakásépítés bürokratikus előzményei sorából nem hiszem, hogy számottevő devizapolitikai szempontok gátolnák.

A lemondásnak a PTK. 603—605. §-ában foglalt szabályozása a hagyaték rendezésének egyszerűsítésére törekvést csak annyiban mutatja, hogy az 1928. évi javaslat 1780. §-ában megkívánt közokirat helyett a lemondó szerződéshez csak egyszerű írásbeliséget kíván, de ez a szokásjoggal szemben szigorítás volt, mert a korábbi gyakorlat szerint — a házastársak közti viszonylatot kivéve, — a lemondás nem volt alakszerűséghez kötve, tehát mint szóbeli megállapodás is érvényes volt.³⁰

Megkísérlem az azonos célú és eredményű, de az igénybevétel módozatai szempontjából élesen különválasztott nyilatkozatok „lemondás” név alatti egységes szabályozását. Mellőzném elsősorban az örökhagyó életében való lemondásnak a PTK. rendszerébe be nem illő szerződésként szabályozását, hanem lemondás elnevezés alatt egyoldalú nyilatkozatként szabályoznám az örökhagyó halála utáni visszautasítással közös rendelkezésekben lényegileg a következőképpen:

„ . . . § Az öröklésre jogosult az öröklésről egyoldalú jognyilatkozattal akár az örökhagyó életében, akár halála (az öröklés megnyílt) után lemondhat.

Az örökhagyó életében tett lemondó nyilatkozatot nem lehet visszavonni, ha azt a lemondó az örökhagyóval írásban közölte és az örökhagyó a visszavonáshoz hozzájárulását nem adta.

²⁹ Ilyen eseteket mutattam be „Az öröklési viszonyosság és a devizajog” c. dolgozatomban. (Állam- és Jogtudomány 1966. évi IX. kötet 24. p.)

³⁰ SZLADITS KÁROLY: *A magyar magánjog vázlatja*. 5. kiad. 1937. II. rész 416. p.

A törvényes öröklésről lemondás a lemondó leszármazóira is kihat, ha a köteles részt elérő élők közötti kielégítés fejében történt, vagy a lemondó kifejezetten reájuk is kiterjedő hatállyal tette meg a nyilatkozatát.

A lemondást a szerződési akarat hiánya vagy fogyatékosága miatt ugyanúgy lehet megtámadni mint a végrendeletet.

Az örökhagyó életében történt lemondást nem lehet megtámadni, ha az élők közt tett nyilatkozatok megtámadásának törvényes határideje az örökhagyó halála előtt lejárt (205, 236. §.)

Az állam nevében tett lemondó nyilatkozat hatálytalan, ha az állam törvényes örökös (599. § (3) bek.).”

Természetesen a bemutatott útra lépés még további kérdések megoldását is igényelni fogja, pl. a nyilatkozat alakszerűsége, az öröklés megnyílt utáni határideje, a lemondás jogáról lemondás lehetősége (675. §.) stb. tekintetében.

Külön kérdés a részlegesség. A PTK. 603. § (1) bek. szerint a halálos ágyán fekvő örökhagyóval szemben részleges lemondásnak minden korlátozás nélkül helye van. Ha már behunyta a szemét, a 674. § (2) bek. szerint csak a mezőgazdasági ingatlan tekintetében van részleges visszautasítás, ehhez is bizonyos további előfeltételek szükségesek.

Nézetem szerint — ha a jövőben egyáltalán korlátoznánk az egységes szabályozott lemondás részlegességét — azt szélesebb körben kellene megengedni.

Ismét a lakásépítkezéssel érvelek. Nem ritka ennek örvendetes előhaladásával kapcsolatban, hogy a nagyapának és az apának egyaránt van öröklakása, az unoka pedig éppen a családalapításra készül. A nagyapa halála után miért ne mondhasson le az apa mint örökös a megörökölt második lakásáról, amelyet különben is el kellene idegenítenie?

Persze az elidegenítés lehet a házasuló és a család köréből kilépő gyermekének ajándékozás is, de ezt már vagyonátruházási illeték fogja terhelni, amit csak úgy lehet elhárítani, ha az apa az egész hagyatékról lemond (mai jog szerint visszautasítja) ezt azonban a hagyatékek egyéb tárgyai miatt egyáltalán nem akarja.

Az elmondottak során nem hagytam figyelmen kívül az ipso jure öröklési rendszer következményeit, de nem hiszem, hogy méltánylást érdemelne a családalapító fiatalság sokszor hangoztatott támogatása idején az arra irányuló pénzügyi igény, hogy az unoka csak kétszeres illetékekkel terhelten juthasson hozzá a nagyapai lakáshoz pusztán azért, mert az apja és a nagyapja elmulasztottak idejekorán szerződést kötni a lakás közvetlenül reá szállásának biztosítására.

Meg vagyok győződve, hogy általában a részemről javasolt megoldás a múltból örökölt kispolgári, sőt polgári szemléletet többé-kevésbé tükröző felesleges sallangoktól szabadítaná meg a jogunkat.

E) A törvényes öröklési renddel a házastárs öröklési jogállása kapcsán a

megelőző fejezetben is több vonatkozásban foglalkoztam, de nem mulaszthatom el itt sem annak kiemelését, hogy a túlélő házastársnak a leszármazókkal, leszármazók hiányában az örökhagyó szüleivel és testvéreivel konkuráló, állagöröklést nyújtanék a korábbi életmód folytatásához esetleg szükséges haszonélvezettel (használattal) kiegészítve úgy, hogy az új házasságkötésnek semminő jogfosztó hatálya ne legyen.

Ezzel a megoldással a házastársi haszonélvezet korlátozása (PTK. 616. §) jelentőségét veszti, mert az állagöröklés mellett éppen a szükségeset kapja pótlásként, amire viszonylag ritkán kerül sor. Legfeljebb az érdemel megfontolást ne adjunk-e helyet az özvegy vagyoni helyzetében utólagosan beálló változás esetére változtatásnak. Elvben a mai megoldásban sem helyeslem a PTK. 616. §-ának utolsó szövegrészét, amely a haszonélvezet mértékének megállapításában a túlélő házastárs saját vagyonát, sőt munkájának eredményét — a munkalkalmak kihasználásának elmulasztására ösztönözve is — figyelembe vehetővé teszi.³¹ A távolabbi — eddig reprezentánsok nélkül meghívott felmenőnek viszont — amint már a II. E) pontban javasoltam — az állammal mint állagörökssel szemben csak haszonélvezetet juttatnék, a létfenntartásához szükséges állagfelhasználás biztosításával.

F) A végrendeletre vonatkozó LIII. fejezet általában szolgálja azt a célt, hogy — a múlttal szemben — a bonyolult alakiságok valamelyikének megsértése lehetőleg ne hiúsítsa meg az örökhagyó egyébként kétségtelenül felismerhető akarata érvényesülését. Ezt a törvényhozói gondolatot a bírói gyakorlat is törekszik megvalósítani. Helyesléssel utalok az év elején történt évszám-elírás, a hely megjelöléséből Budapest kihagyásával a XIV. kerület egy utcájának házszámmal megjelölése mellett elnéző határozatra, valamint arra a határozatra, amely a valóságtól eltérő keltezéssel ellátott végrendeletet érvényesnek találta.³²

A végrendelező személyazonosságának tanúsítására alkalmasság követelményének szabad kezelése is csak helyeselhető.³³

Mégis feltűnő, hogy a törvényességi óvások alapján hozott határozatok olyan viszonylag nagy száma észleli a közjegyző eljárásának fogyatékoságát az érvényességi kellékek tisztázása körül.

³¹ Az özvegy keresetének a haszonélvezet korlátozásának alapjául elfogadását nem alaptalanul minősíti SASVÁRI TIBOR lustaságra ösztönző tényezőként. (A 13. j.-ben id. m. 479. p.)

³² *Polgári Jogi Döntvénytár*, II. kötet. Közg. és Jogi Könyvk. 1966. 350. és 351. sorsz. 388. — 391. pp. Érdemes utalni egy magyarul végrendelező, de németül gondolkodó sajátkezű, a hónap 21. napján kelt végrendeletére, amely az elején és a végén is utalt a végrendelezés idejére, de a végén a német gondolkozás hatására 12-t (einundzwanzig) írt. A végrendeletet érvényesnek fogadták el.

³³ Az előbbi j.-ben id. helyen 352. sorsz. 391. p. Az autó által elgázolt, a kórházba szállítás alatt elhunyt örökhagyó szóbeli végrendeletét a balesete addig soha nem látott tanúi előtt a mentők megérkezése előtt hatályosan teheti meg, mert elég, ha a végrendelező nevét, lakását csak utólag ismerik meg.

Távol áll tőlem, hogy ebből a közjegyzők szakismerete fogyatékoságára következtessek és ennek vizsgálata nem is lehet a céloom. Nyilvánvalóan a jogszabályok nélkülözik a kívánatos pontosságot, világosságot és egyértelműséget. Azt javaslom, hogy maguknak a közjegyzőknek adjunk alkalmat a törvényességi határozatokra való nyilatkozásra abban az irányban, hogy felfedezzük a hibaforrásokat. A *Kirchmann*-féle szabáshiba, amelyre az irodalom koncentráldik, a szóbeli végrendeletek esete.

A PTK 635. §-ához kapcsolódó kollégiumi állásfoglalás a maga nemében mestermű. De éppen a tökéletességével mutat rá arra, mennyire nem lehet helyeselni a PTK ama rendelkezését, amellyel szemben a harcát dicsőségesen megvívta. Az állásfoglalás dokumentálja, hogy csak utólag földeríthető ténybeli, főleg orvosi és lélektani momentumokon múlik a mindig borotvaélen táncoló törvényességi óvás alapján hozott határozatból tűnik csak ki, hogy van-e végrendelet, vagy nincs.³⁴

A szóbeli végrendelet voltaképpen annak a szerepnek a betöltésére hivatott, amelyet a régi jogunkban az ún. kiváltságos végrendeletek fő csoportja töltött be. (1876. évi XVI. tv. 27–31 §§; 1928. évi javaslat 1870–72 §§.)

Ha egyáltalán fenn akarjuk tartani a szóbeli végrendeleti formát, illetőleg annak említett funkcióját, az érvényessége felőli döntést ne tereljük át az orvosok feladatkörébe, akiknek — meggyőződésem szerint — egyáltalán nem kellems ez a hatáskör áthárítás. Rendkívül súlyos problémát jelenthet, esetleg évekre visszamenően nyilatkozni egy páciensnek egy bizonyos napon fennállott állapotáról, amely után még egy időre sikerült nála javulást előidézni úgy, hogy a cselekvőképes állapota nem tért vissza. Ez annál súlyosabb feladat, minél jelentékenyebb vagyoni egyik vagy másik személy kezére jutása függ az orvosi nyilatkozattól. Inkább ezt mondanám:

„638 §. Szóbeli végrendeletet az tehet, aki a közvetlen környezete által észlelhetően nem alaptalanul érzi az életét veszélyeztetettnak és az, hogy írásbeli végrendeletet tegyen, nehézségbe ütközik.”

Természetesen lehet hogy más, de a mainál liquidebb megoldás több tetszéssel fog találkozni.

A szóbeli végrendeletre is kiható, illetve szükségességét szűkebb körre szorító gondolatra mindjárt visszatérek.

G) Nem szolgálja a többször kiemelt favor testamentit, ha a PTK 624. §-a (3) bekezdésének szövegével harmóniában is van, a következő bírói döntés.

A féloldali hűdést szenvedett, de szellemi képességeinek teljes birtokában maradt örökhagyó az ügyvédnek lediktált végrendeletet fizikai okból nem

³⁴ Az irodalomból a következőket idézem csak: HEGYHÁTI ISTVÁN: *Szóbeli végrendelet*. Magyar Jog 1962. évi 8. sz.; a közben megjelent irodalmat összefoglalóan idézve ugyanó Magyar Jog 1965. évi 1. sz. 21. p.; GHICZY TIBOR: *A szóbeli végrendelet előfeltételei*. Magyar Jog 1965. évi 3. sz. 116. p.; BOHÁNSZKY LÁSZLÓ: *A szóbeli végrendelet egyes kérdései*, Magyar Jog 1965. évi 4. sz.

tudván aláírni, arra helyette az ügyvéden kívül jelenlevő végrendeleti tanú írta rá a nevét. A bíróság a végrendelet érvényességét nem ismerte el.³⁵ Az írásbeli végrendelet szóbelivé konvertálására a bíróság nem látott lehetőséget, mert közvetlen életveszély nem állt fenn, sőt közjegyző igénybevételének sem lett volna különösebb nehézsége. Ezen valóban nem változtatott az a köztudomású körülmény, hogy a hűdést okozó folyamat előbb-utóbb végzetes eredménnyel ismétlődni szokott. APTK 634 §-ának lazább szövegezése mellett, azt hiszem, a szóbeli végrendeletre konvertálásnak semmi akadálya nem lett volna.

Jobb úton jár azonban nézetem szerint a szovjet-orosz ptk. 542. §-a, amely szerint: „Ha a végrendelező fizikai fogyatékosága, betegség, vagy más ok folytán végrendeletét sajátkezűleg nem írhatja alá, azt kérelmére a közjegyző, vagy más hivatalos személy (541. §.) jelenlétében más állampolgár írhatja alá azoknak az okoknak a feltüntetésével, amelyek folytán a végrendelező a végrendeletet nem írhatta alá.”

Persze nem szabad figyelmen kívül hagyni ennek a megoldásnak az összefüggését azzal, hogy a szovjet-orosz jog (540. §.) szerint végrendelezni írásban kell és azon a végrendelező sajátkezű aláírásának közjegyzői hitelesítése is szükséges.

Ezt a szigorúságot — bár holografum hamisítással szemben nagyon is megokolható védelmet nyújt — nem hiszem, hogy helyes lenne követni. De annál inkább megszívlelést érdemel az, hogy a szovjet-orosz ptk. 541. §-a a közjegyző funkciójának végzésével katonák esetében a parancsnokot, hajókon a kapitányt, gyógyintézetek és rokkant-otthonok ápoltjai tekintetében a főorvost, sőt az ügyeletes orvost, végül expedícióban (pl. a sarkvidéken) levők tekintetében az expedíció vezetőjét bízta meg, illetőleg hatalmazza erre fel.

A közjegyzői működésre jogosultak körének ezzel a messzemenő kiterjesztésével kapcsolatban nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy nem közvégrendelet alkotásában való közreműködésről, hanem csak aláírás hitelesítéséről van szó.

Helyeselnék egy olyan megoldást, hogy a katonai parancsnok a megsebesült katonája, a gyógyintézeti orvos a fizikai okból aláírni nem tudó betege aláírásának más által teljesítését hatályossá tehessek.

Az idézett hűdési esetben is egyszerű és jó megoldás lett volna az inspekciós orvos megjelenése, természetesen életveszély hiányában is.

H) A PTK 644 §-ának a közös végrendeletet érvénytelennek nyilvánító rendelkezése első pillanatra azért feltűnő, mert alapjában véve ellentétben állónak látszik a házassági vagyonszövetséggel, mint ahogy az 1928. évi javaslat 1965 §-a is a házastársakra, illetőleg a jegyésekre korlátozta ezt a formát, az általánosan érvényesülő szerzeményi közösségre alapítva. A NDK törvénykönyv-

³⁵ Zalaegerszegi Megyei Bíróság Pf. I. 20. 917/1973. *Bírósági Határozatok* 1974. évi 22. évf. 11. sz. 434. sorsz.

vének 388. §-a is a házastársakra korlátozza a közös végrendelet alkotását és megfontolást érdemlő körültekintéssel szabályozza az ilyen formában kifejezett végakarát joghatásait.

A házastársak közös végrendeletének megengedése mellett szól, hogy lezármazó hiányában élő jogunkban a korábban elhaló házastárs testvére javára nincs öröklés biztosítva és ezen segíthetne az olyan közös végrendelet, amelyet a túlélő a házastársa halála után már nem változtathatna meg és amely tulajdonképpen a *Horgosi* által felvetett és más megbeszélte utóöröklési jog célját nyomban a korábban elhaló házastárs halálakor megvalósítaná az oldalági rokonok javára is.

Ha ezt a célt a túlélő házastárssal egy sorban az örökgyógyó szüleinek és ezek leszármazóinak biztosított öröklési joggal szolgáljuk, a közös végrendelet — amelyet egyébként a PTK hatályba lépése óta a gyakorlat nem nélkülözött — az eddiginél is nélkülözhetőbb lesz.

I) Az örökgyógyó halálakor még meg nem fogant személy örökössé nevezése (PTK 646 §.), valamint az utóörökös-nevezés (PTK 645 §.) megengedése mellett szóló példákat is lehet felhozni a hagyatékok összetételének és volumenjének újabb fejleményei mellett, de a vagyonhalmozási tendenciák elősegítése nem látszik képviselhető törvényhozói célnak.

Egy esetet ajánlok megfontolásra.

A meg nem fogant személy örökösül nevezése valaha azt a célt szolgálta, hogy a könnyelmű örökös elidegenítési és terhelési tilalma megőrizze a vagyont később születendő gyermek számára. Ez a cél nagyon szorosan tapad a munka nélkül jövedelmet hajtó tőkés magántulajdonhoz. Az utóörökös nevezés tilalmából egyébként ez a tilalom is logikusan következik. Az ilyen örökös nevezés is a kívánatosnál messzebb menő rendelkezési jog gyakorlása lenne az örökgyógyó részéről és — amint az indoklás mondja — a közvetlen örökös korlátozná tulajdonában, sőt megfosztaná őt a végrendeletalkotás jogától is.

A nem teljesen cselekvőképeselek köréből a korlátozottan cselekvőképeselek a PTK 624. §-a (2) bekezdése szerint — bár közvégrendeletre korlátozva — végrendeletalkothatnak, a cselekvőképtelenelek a végrendeletalkotástól el vannak zárva.

A nem teljes cselekvőképességű, vagy legalább a teljesen cselekvőképtelen örökösnek az örökgyógyó részéről utóörökös nevezését a törvény megengedhetné arra az esetre, ha magánvégrendeletalkotási jogosultsága elnyerése nélkül halna meg. (*Substitutio pupillaris*)

J) A 649–653 §§-al szemben ki kell emelnem, hogy nézetem szerint a végrendeleti rendelkezés lehet olyan értelemben semmis is, hogy az érvénytelenségére bárki hivatkozhatik, sőt adott esetben köteles is azt hivatalból semmisnek tekinteni.

Gulácsy Irén Nagy Lajos királyról írt regényében a nagy király tragikumát leprában való megbetegedésében mutatta be. Ennek volt a következménye az a végintézkedése, amit a hű szolgálja végre is hajtott, hogy minden vele

érintkezésben volt dolgát a tűz martalékává tett. Ebben a rendkívüli helyzetben a király végrendeletének érvényessége alig tehető vitássá, de nem hiszem, hogy az örökösök megtámadása nélkül is végre szabadna hajtani egy tűzvész előidézésére irányuló rendelkezést, vagy az állatkert igazgatósága a törvényes örökösök tiltakozását várná annak a végintézkedésnek a megtagadásához, hogy valakinek a holttestét feldarabolva a ragadozók táplálékául használja fel, a nézőközönség minden tagjának pedig kiosztaná azt a fejenként 100 forintot, amit az örökhagyó erre a célra rendelt. Nyilván nem lehet megtámadás nélkül érvényesnek tekinteni azt a végrendeletet sem, amely egy gyilkosság vagy több ember halálát okozó szabotázs-cselekmény még fel nem derített elkövetőjének javára szól. Azt hiszem, a joggal való visszaélésnek a PTK 5. §-ában foglalt, vagy a szocialista együttélés követelményeibe ütköző ügyleti rendelkezésnek a PTK 200. §-a (2) bekezdésében kimondott semmisséget eredményező tilalma a végrendelet esetére is kiterjed. Az indokolásnak az a megállapítása, hogy a végrendelet semmisségét hivatalból sohasem lehetne megállapítani, nem állja meg a helyét.

K) A gyakorlat szempontjából igen jelentős a köteles rész alapjának és mértékének meghatározása, tagadhatatlan azonban, hogy a törvényhozások szeszélyességének éppen ezen a téren találkozunk sok példájával. Az olasz Codice öröklési rendje és a köteles részre vonatkozó szabályai különösen azzal, hogy a természetes gyermekeknek is juttatnak kisebb részesedést, azt a tanulmányt nyújtják, hogy a komputereknek az igazságszolgáltatásban való alkalmazása számára az öröklési rend megfelelően bonyolult szabályozásával lehet létjogosultságot biztosítani.³⁶

Legyen szabad ennek a kérdéskörnek a részleteibe bocsátkozását mellőzőm, ezúttal is abból kiindulva, hogy a mértékek meghatározása logikusan az elvi alapok tisztázásánál későbbi feladat.

L) Fel kell vetnem a kérdést, vajon annak a hitelezői javára, aki az öröklés útján való szerzés lehetőségét és ezzel a hitelezői számára előálló fedezetet elhárítja magától, legyen-e helye és milyen körben Pauliana actionak. (PTK. 203. §.)

A PTK.-ban és javaslatának indokolásában sem pozitív, sem negatív határozott állásfoglalásra nem bukkantam. Erről a tankönyv állásfoglalását sem ismertem fel. Nem volt kifejezett rendelkezés az 1928. évi javaslatban sem, de az 1898-ban keletkezett 286. sz. elvi határozat a kötelesrész iránti igénynek az azt nem érvényesítő jogosult helyett a hitelezői által érvényesítését kifejezetten kizárta és ezt az álláspontot 1907-ben a 17. sz. jogegységi döntvény megerősítette, mégpedig kifejezetten arra az esetre szólóan is, amikor a hitelező azt is

³⁶ Az olasz Codice az 536—552. cikkeiben külön-külön szabályozza nemcsak a különböző címen járó kötelesrészek mértékét, hanem kombinatorikusan azt is, hogy alakul a helyzet, ha a különböző címeken jogosultak konkurrálnak egymással. Sokszor meglepődek a nem kis fáradsággal kiszámított öröklési hányadok.

bizonyította, hogy az adós kötelesrésze jogosult az örökös társakkal, illetve a megajándékozottakkal egyenesen az ő megkárosítására játszottak össze.

A kötelező erejű határozatok felülvizsgálása során a Lf. Bság elvi tanácsa az említett döntvényt hatályon kívül helyezte. Határozata indoklásában rámutatott arra, hogy az elvi határozat és a jogegységi döntvény meghozatala közötti időben -- amikor az állásfoglalásnak még nem volt minden bíróságra kötelező ereje -- különösen az örökös házasságon kívüli gyermeke javára megítélt tartás behajtásának biztosítása végett -- a Paulianának helyt adó ítéletek is keletkeztek. Az ilyen ítéleteket helyeselve kiemelte az Elvi Tanács, hogy a harmadik személy megkárosítását vagy jogának megghiúsítását célzó jogügylet a szocialista erkölcsbe és jogrendbe ütközik. Az Elvi Tanács a hatályon kívül helyezett jogegységi döntvényben foglaltakkal ellenkező jogelvnek a kimondását csak azért mellőzte, mert úgy látta, hogy az annak alapján eldöntésre váró jogeset csak igen szörványosan fordul elő.³⁷

Véleményem szerint az Elvi Tanács helyes állásfoglalását indokolt lett volna a PTK-ba felvenni és ezt az indokltságot az utóbbi évek jogi és gazdasági fejleményei messzemenően felfokozták.

Ami a kérdés jogi vonatkozását illeti, a Csjt. 1974. évi szövegének tárgyalása során felmerült és a törvény 111. §-ában foglalt felhatalmazás alapján kibocsátott 12/1974. (V. 14.) MT. rendelet 7. §-ában megvalósult az a gondolat, hogy a kötelezettől be nem hajtható gyermektartásdíjat időlegesen az állam folyósítsa. Ezt a folyósítást a bíróság nem peres eljárásban soron kívül rendeli el. A rendelet 8. §-ának (3) bekezdése értelmében az előlegezett összeget a tartásdíj fizetésére kötelezett késedelmi kamatával együtt köteles az államnak megteríteni.

Vajon el lehet-e képzelni, hogy, amikor a tartásra kötelezett örökség várományosa, megnyílt örökség örököse, vagy kötelesrésze jogosultja, lemondással, visszautasítással, vagy a kötelesrész iránti igényének nem érvényesítésével jogosult legyen a helyette fizetett tartás megtérítése alól kibújni? De -- bár ennek az állam által előlegezéséről nem szól jogszabály, hasonlóan el kell zárni a házastársi ideiglenes vagy végleges tartás vagy a szülőtartás alóli hasonló formában történő amorális menekülést.

De nem kell bővebben megokolnom, hogy az erkölcsi megítélésnek hasonlóan kell lennie a családjogi tartáson kívül más, a szocialista jog által elismert követelések tekintetében is. A PTK. 339. §-án alapuló, jogellenességből eredő kárigény éppen úgy, mint a szerződésből eredő tartozások védelmet érdemelnek a szóban levő jogcselekményekkel szemben. Mégpedig -- és ezt szükségesnek tartom hangsúlyozni -- nem lehet döntő az a kérdés, hogy megállapítható-e az előnyhöz jutó féllel való összejátszás. Ez következik a PTK. 203. §-ából is,

³⁷ *A Lf. Bság Elvi Tanácsának Határozatai.* (Szerk. NIZSALOVSKY ENDRE) Jogi és Államig. Könyv és Folyóiratkiadó. III. k. 1953. 629. sorsz. 144. p.

amely az előnyhöz jutó ingyenes előnyhöz jutását a rosszhiszeműségével egy tekintet alá vonja, az öröklés útján szerzés pedig elvileg ingyenes. Egyébként is a szóban levő műveletek rendszerint a családon belül játszódnak le, ami az id. § (2) bekezdése értelmében a rosszhiszeműség illetőleg ingyenesség vélelmét vonja maga után.

De talán még az elmondottaknál is nyomósabban szól a vagyonmentő és vagyonkoncentráló manipulációk ellen az a szemlélet, amelyre már bevezetőben rámutattam és amelyet igyekeztem minden felvetett reformgondolat kapcsán figyelembe venni és amely a Párt XI. kongresszusán a Központi Ellenőrző Bizottság már idézett jelentésében nyilatkozott meg teljes határozottsággal.³⁹

M) Még egy emlékezet elevenítem fel, még egy problémakört nagyjából érintve.

Nagyemlékű *Erdei Ferenc* mint igazságügyminiszter és a PTK kodifikálására alakított kormánybizottság elnöke, aki ezen a területen is mestere volt annak, hogy az egymással összeütköző nézetek lényegét pillanatok alatt felismerje és a helyes megoldás útjára rávilágítson, e munkálatok során is szívügyeként kezelte a termelészövetkezetek ügyét. Amikor azután a termelészövetkezeti tagok halála utáni vagyoni elrendezés kérdéseiben — főleg a szövetkezeti szabályozás akkori kiforratlansága következtében — a vitánk sehogy sem akart nyugvópontra jutni, kissé kijött a sodrából, amit nagyon ritkán láttam nála és emlékezetem szerint kb. a következőket mondta: „Márpedig ezt a kérdést oldjátok meg a törvénykönyvekben, mert ha nem, majd mi megoldjuk, de akkor azután ne siránkozzatok a kútba esett elméleti elgondolásaitok felett.”

Hát — valljuk meg — a PTK bizony adós maradt a termelészövetkezeti tagok utáni öröklés külön szabályaival, mert azt, hogy a 674. § (2) bekezdése értelmében a nem mezőgazdasági foglalkozásúak számára megnyitottuk a részleges lemondás lehetőségét, vajmi keveset vitte előre a dolgot.

Remélem, hogy a mezőgazdasági termelészövetkezetekről szóló 1967. évi III. tv. 11 §-ának d) pontja, 13. §-ának (2) bekezdése, a földtulajdon és földhasználat továbbfejlesztéséről szóló 1967. évi IV. tv. 3. és 4. §-a, a szövetkezetekről szóló 1971. évi III. tv. 53. és 69. §-a, a termelészövetkezetekről szóló törvényt

³⁸ Ebben a kérdésben félreérthetetlen az olasz Codice állásfoglalása:

Art. 524. (*Impugnazione della rinunzia da parte dei creditori*). Se taluno rinunzia, benché senza frode, a un'eredita con danno dei suoi creditori, questi possono farsi autorizzare ad accettare l'eredita in nome e luogo del rinunziante, al solo scopo di soddisfarsi sui beni ereditari fino alla concorrenza dei loro crediti. — Il diritto dei creditori si prescrive in cinque anni dalla rinunzia. (524. cikk.) (A lemondás megtámadása a hitelezők részéről.) Ha valaki, bár családi szándék nélkül, valamely hagyatéki részesedésről a hitelezői kárára mond le, ezzel felhatalmazást kapnak az örökségnek a lemondó nevében való elfogadására, abban a mértékben, amely elegendő a követelésük kielégítésére. — A hitelezőknek ez a joga a lemondástól számított öt év alatt évül el.)

³⁹ Vö. 10. j. — A nem helyeselhető ilyen jelenségek sorába tartozik — ha nem is a leggyakoribb és legjelentősebb — az örökséggel való másokat károsító manipulálás, amit nem szabad megtámadhatatlansággal védenünk. Ezen az sem változtathat, hogy olyan kapitalista jogot is találtunk, amely ezekkel a manipulációkkal szintén szembefordul.

végrehajtó 35/1967. (X. 11.) Korm. és a földtulajdonról szóló törvényt végrehajtó 36/1967. (X. 11.) Korm. sz. rendelet, különösen az utóbbi 3. és 13. §-a kifogástalanul töltik be a számukra kijelölt feladatot.

Mégis azt hiszem, nem lenne helytelen Erdei Ferenc kívánságának teljesítésére is felhasználni a PTK felülvizsgálásának alkalmát és beilleszteni a termelőszövetkezeti öröklés külön szabályait is a PTK anyagába.

Ebben azonban nem érzem magamat hivatottnak a javaslattételre, hanem átengedem azt azoknak, akiknek a termelőszövetkezeti jog művelése a fő hivatásuk.

IV. fejezet. Záró megjegyzések.

Előterjesztéssel nem volt más célom, mint hogy kissé kiszélesített tárgykörben elindítsam a PTK egyik fő részének felülvizsgálására irányuló egyik megbeszélést. Nem fogom zokon venni, sőt örömmel fogom nyugtázni, ha mások azt mondják, hogy sok megvitatót igénylő olyan kérdést látnak, amit én nem vettem észre és még kevésbé azt, ha az én szemem által is felfedezett kérdéseknek egészen más úton fogják a jobb megoldását keresni.

Elismerem annak a közmondásnak az igazságát, hogy több szem többet lát, de emlékeztetek *Lock* mondására is; ha mindenki a maga útját járja és nem a másik által kijelöltet követi, a kollektív munkának a végeredménye annál jobb lesz.

Nekem pedig nagy örömet fog okozni, ha ennek elérésében valami szerepem marad.

KORREFERÁTUMOK

Dr. BACSÓ JENŐ igazságügyminisztériumi osztályvezető.

A polgári törvénykönyv hatálybalépése óta több mint 15 év telt el. Valóban időszerű megvizsgálunk, hogyan hatályosultak a gyakorlatban azok a megoldások, amelyeket a polgári törvénykönyv szerkesztői hosszas, alapos előkészítés után kialakítottak. Különösen jelentős az öröklési jog vizsgálata, mert e téren jogszabálmódosítás alig történt, viszont annál élénkebb és aktívabb volt a bírósági gyakorlat. Szinte alig van az öröklési jognak olyan területe, amelyen a bírósági gyakorlat nem alakított, formált volna, ne magyarázta, értelmezte volna a polgári törvénykönyv rendelkezéseit.

Ez a terület igen nagy, áttekintése, elemzése nemcsak külön előadásnak, hanem külön monográfiának is feladata lehetne. Éppen ezért egyes kérdéseket kívánok kiemelni. Meg kell azonban mondanom, hogy ezek mint problémák egyáltalán nem újak. Úgy látszik, hogy öröklési jogunk „neuralgikus” pontjainak tekinthetjük őket, mert e téren — amióta a múlt században megkezdődött

az öröklési jog kodifikációja — igen heves viták hangzanak el és gyakorlatilag egy megoldás vagy megoldási javaslat sem marad meg végleg.

1. Legjellemzőbb példa az öröklési javaslatok sokaságára éppen az *ági öröklés*, amely körül a vita a legutóbbi időben⁴⁰ ismét fellángolt és — szerintem — a kérdés jelentőségével arányban nem állóan heves volt.

A polgári törvénykönyv 1960-ban hatályba lépett rendelkezései világosan leszögezték: mi az ági vagyon, meddig terjed az ági öröklés. Ez a rendelkezés ennek ellenére csak öt évig bírta ki az ági öröklés híveinek támadását. A Legfelsőbb Bíróság már 1965-ben egy kollégiumi állásfoglalásával áttörte a polgári törvénykönyv szabályait, visszatért lényegében a korábbi megoldáshoz, áginak minősítve azt, amit a polgári törvénykönyv világosan kizárt az ági vagyon köréből.

A kérdés újból felvetése azért is érdekes, mert adott esetben a bírósági gyakorlat az ági öröklés intézményét analógiaként egy méltánytalan helyzet orvoslására alkalmazta, amelynek fenntartása ellenkezett volna a közfelfogással. A fiatalon meghalt leszármazó után házastársa örökölt és így elvitte volna a szülők elől azt a vagyontárgyat, amelynek beszerzésére a szülők pénzt adtak gyermeküknek. A PTK szerint ui. csak a meglévő vagyontárgy tekintetében van ági öröklésnek helye. Ha az adott esetben „átszállott” vagyontárgyról egyáltalán szó is lehet, az pénzösszeg, amelyet a szülők gyermeküknek adtak. Az pedig nyilvánvalóan nem volt meg a hagyaték megnyílásakor, a pénzen vásárolt vagyontárgy pedig sohasem volt a szülőké, nem róluk „szállott” át.

⁴⁰ A vita a polgári törvénykönyv 1957. évi tervezetével kapcsolatban 1958-ban indult „újból”, majd folytatódott a Legfelsőbb Bíróság — új számozás szerint — 101. polgári kollégiumi állásfoglalásának megalkotása után 1966-ban. A vonatkozó cikkek a következők:

Hegyháti István: Megjegyzések a polgári törvénykönyv tervezetének öröklési jogához* Jogtudományi Közlöny 1958. 95. old.

Olasz Nándor: Észrevételek az ági öröklési vitához. Magyar Jog 1958. 1972. old.

Világhy Miklós: Az öröklési jog elvi kérdései a polgári törvénykönyv tervezetében. Jogtudományi Közlöny 1958. 142. old.

Világhy Miklós: Az ági öröklés a polgári törvénykönyvben. Jogtudományi Közlöny 1966. 17. old.

Bárány Aladár: Egy állásfoglalás margójára. Jogtudományi Közlöny 1966. 149. old.

Benedek Károly: A jogi formalizmusról. Jogtudományi Közlöny 1966. 388. old.

Eörsi Gyula: Megjegyzések a Legfelsőbb Bíróság polgári kollégiumának iránymutató döntéseihez. Állam és Jogtudomány 1966. 2. sz. 255. old.

Hraskó Gyula: A jogi (bírói) szubjektívizmusról. Jogtudományi Közlöny 1967. 555. old.

Benedek Károly—Világhy Miklós: A polgári törvénykönyv a gyakorlatban. Budapest, 1965. 549—556. old.

Nizsalovszky Endre: A juttatott ingatlan ági jellege. Magyar Jog 1968. 101. old.

Boros József: Az ági öröklés jövője. Jogtudományi Közlöny 1972. 559. old.

Boros József: Az ági öröklés a bírói gyakorlatban a felszabadulástól napjainkig. Magyar Jog 1972. 580. old.

Horgosi György: A házastársi öröklés néhány elvi kérdése. Magyar Jog, 1972. 593. old.

Weiss Emília: Hozzászólás Horgosi György „A házastársi öröklés néhány elvi kérdése” című cikkéhez. Magyar Jog 1973. 165. old.

Récsei László: Az ági öröklés jelene. Jogtudományi Közlöny 1973. 218. old.

Vékás Lajos: Az ági öröklési „hamleti” vívódásához. Jogtudományi Közlöny 1973. 285. old.

Márpedig a vagyontárgy ágivá minősítésének a PTK szerint az a feltétele.⁴¹ Az adott esetben azonban a Legfelsőbb Bíróság az ági öröklés szabályait alkalmazta és átszállott vagyontárgy hiányában az érték, illetőleg az értéken vásárolt vagyontárgy átszállását mondta ki. Hogy adott esetben a döntés alkalmas volt-e a sérelem orvoslására, külön kérdés. A konkrét jogeset fentiek szerint való megoldásához azonban nem az ági öröklés szabályaira, hanem olyan rendelkezésre lett volna szükség, amely szerint bizonyos feltételek mellett az ajándék visszaszáll az ajándékozóra.

Ez a példa és annak megoldása világítja meg az ági öröklés eredeti célját és mondanivalóját: a túlélő házastárs öröklése túlzott, mert a vagyonközösségből őt illető rész mellett megilleti a meghalt házastárs hagyatéka is. Korlátozni kell tehát a túlélő házastárs öröklését, mégpedig attól függően, hogy leszármazókkal együtt, vagy leszármazók hiányában örököl. Leszármazókkal együtt öröklés esetében ezt szolgálja a haszonélvezet mint öröklési forma, leszármazók hiányában való öröklés esetében pedig az ági öröklés intézménye.

Az ági öröklés lényegét tekintve tehát nem más, mint a túlélő házastárs öröklésének korlátozása a felmenő és az oldalági örökösök (ági öröklésre jogosultak) javára. Úgy érzem ezért, hogy az ági öröklés körül lezajlott vita egy lényeges elemet nem vett kellően figyelembe: azt, hogy sem az ági, sem a házastársi öröklés intézményét önmagában nem lehet vizsgálni és értékelni. A kettő szorosan egybeforrt éppen azért, mert az ági öröklés a házastársi öröklés korlátozásának eszköze. A megoldás így kézenfekvő: úgy kell szabályozni a házastárs öröklését, hogy annak az ági öröklésben jelentkező korlátozására (különösen pedig annak a gyakorlatban történő kiterjesztésére) ne legyen szükség. Legyen ez az öröklési rend kielégítő mind a túlélő házastársra, mind pedig a rokonokra.

Amikor ezeket a kérdéseket felvetjük és megoldást javasolunk, teljesen egyet kell értenünk Nizsalovszky Endre akadémikussal, aki óva int attól, hogy valamely öröklési jogi megoldásnak az legyen az indoka, hogy az „mélyen gyökerezik a régebbi népi szokásokban”. Valahogy így állunk az ági öröklés intézményével is. A Ptk előkészítésekor két ellentétes jelentés is került a Ptk kodifikációs bizottsága elé: az egyik szerint az ági öröklés nem élő jogintézmény. A másik (a közjegyzői) jelentés szerint az ági öröklés élő jogintézmény. Az

⁴¹ Ptk 613. §. A vonatkozó kollégiumi állásfoglalás (PK 101.) lényegében arra a szokásra utal, hogy a szülők nem tárgyat ajándékoznak gyermeküknek, hanem pénzt, hogy azon azt vegye, ami szükséges. Ez valóban szokás, de ebből nem következik, hogy ági öröklésnek is helye lenne az ilyen vagyontárgy tekintetében. A 40. jegyzetben felsorolt cikkek jogi érvelésének a lényege is az állásfoglalást támasztja alá: nemcsak az átszállott vagyon, hanem az adott pénzen vett (de az ajándékozó tulajdonában sohasem volt) vagyontárgy is az ági öröklés szabályai alá esik. A cikkek az ajándékozó szándékát, a törvényhozó akaratát emelték ki, hogy — az adott esetben indokolt — döntést jogilag se lehessen a Ptk-val szemben állónak tekinteni. Éppen ezért a cikkek általánosítottak (= ilyen esetben ági öröklésről van szó), amiből az is következik, hogy nemcsak a szülő, hanem más ági öröklésre jogosultak érdekében is ezt a jogi álláspontot juttatják érvényre, ami nem feltétlenül helyeselhető.

utóbbira csak azt kívánjuk megjegyezni, hogy a közjegyző nem is adhatott más jelentést, mert az ági öröklés élő (hatályos) jogszabály volt. A közjegyző így csakis az ági öröklés rendjének megfelelően adhatta át a hagyatékot.

2. Ha közelebbről vizsgáljuk azt a kérdést, hogy a túlélő házastársat a felmenőkkel és az oldalági rokonokkal szemben milyen öröklés illesse meg, úgy érezzük, hogy e téren alig lehet újat mondani. Azok a megoldások, javaslatok, amelyek mostanában felmerülnek, lényegében ugyanazokat az elemeket viszik tovább, mint amelyek az ági öröklés és a házastársi öröklés évszázados vitájában már felmerültek, sőt megjelentek a készült tervezetekben. Lényegében ezt mutatja a Ptk végleges szövegének kialakulása is. Az első tervezet nem ismerte az ági öröklés intézményét, a későbbiek korlátozott formában azt elismerték (azonban az elnevezésben megváltoztatták), végül kialakult a végleges szöveg „ági” öröklés elnevezéssel, a korábbihoz képest erősen korlátozottan (mind a vagyontárgyak, mind az ági öröklésre jogosult személyek vonatkozásában).⁴²

Van tehát több megoldás is, lehet közülük válogatni, lehet az adott megoldásokból a megfelelő részeket kiválasztva újat is összeállítani. A lényeg azonban az, hogy a mai helyett olyat válasszunk, amely egyik félre sem sérelmes, viszont alkalmas arra, hogy a bírósági gyakorlatban felvetődött (fent említett) problémát megoldja.

a) A felmenőkkel és az oldalági rokonokkal együtt öröklés esetében a házastárs öröklésének szabályozása a gyakorlatban sok olyan *szubjektív*, sokszor érzelmi *elemtől* függ, amelyet jogszabály útján aligha lehet rendezni. Ilyen a házasság, az együttélés tartama, a házastársak egymáshoz való viszonya (rossz kapcsolat, de még nem éri el az érdemtelenység vagy egyéb kiesési ok szintjét, de vitathatóvá teszi az örökléshez való „jogot” erkölcsileg). Aligha lehet jogszabályban meghatározni, mi az a „rövid” tartamú házasság, amely nem jogosítaná fel a házastársat a teljes vagyon öröklésére, mi az a „kellő” vagy „hosszabb” tartamú házasság, amely a felmenőkkel és az (esetleg még élő)

⁴² A Ptk 1957-ben vitára bocsátott tervezete mintegy közbülső megoldást fogadott el. A hatályos Ptk 613. §-a (1) bekezdésének b) pontja kizárja az ági vagyontárgyak köréből az „ági vagyontárgy értékén vásárolt” vagyontárgyat. A pénzt tehát — ha megvan — áginak tekinti, de az értékén vett ingóságot vagy ingatlant stb. már nem. Az 1957. évi tervezet szerint az ági vagyontárgy helyébe lépő vagyontárgy megőrzi ági jellegét, ha nyilvánvalóan azonos rendeltetéssel lép helyébe (erre az indoklás a 400. oldalon ad példákat), majd a pénzüsszetre vonatkozóan így folytatja: „Ugyancsak nem lehet általában kivételt megállapítani a hárult pénzüsszegen vett vagyontárgyra vonatkozóan, kivéve ha e pénzüsszeget arra fordították, amire azt az adományozó akarata szerint fordítani kellett.” Ez a megállapítás meglehetősen bizonytalan elemet vitt volna be öröklési jogunkba, éppen ezért az 1959. évi IV. törvény azt kifejezetten elejtette. Ha ui. az adományozó túléli az örökhagyót (a 101. állásfoglalás esetében a szülő a gyermekét), mivel lehet azt bizonyítani, hogy a szülő nem azt „akarta” amit a gyermek vett? Éppen, hogy érdeke a szülőnek, hogy azt mondja, hogy az ő (a szülő) akarata is azonos volt, hiszen ezzel a feltétellel kaphatja vissza a vagyontárgyat. Amikor tehát a 101. állásfoglalás a tervezetnek a Ptk által tudatosan félretett szabályát alkalmazta, végeredményben a tervezetet emelte jogszabályi erőre.

szülőkkel szemben is a házastársnak juttatná a vagyont. A Ptk próbálkozott egy bizonyos időhatárral (tizenöt év a szokásos mértékű berendezési és felszerelési tárgyak tekintetében), de ez csak rész megoldást ad. Minden határidő méltánytalan lehet valamelyik érdekeltre és ha a fentiek szerinti mérlegelés körébe tartozó határidőket állapítunk meg, ez csak újabb viták, perek forrásává válhat.⁴³

A túlélő házastárs öröklési jogát más elvi alapokon indokolt meghatározni, és véleményünk szerint leszármazók hiányában öröklés esetében is különbséget kell tenni abban a tekintetben, hogy kik állanak a házastárs mellett: az örökhagyó szülei vagy pedig oldalrokonai. Idézek egy cikkből: „Az ági öröklés fenntartásának legnépszerűbb érve, hogy az érdemtelen házastárs bármilyen rövid házasság után is elviszi a családi vagyont. Ez valóban nem igazságos. De ugyanilyen igazságtalan, ha egy hosszú és harmonikus házaselet után valamelyik olyan oldalági rokon viszi el a házastárs elől a hagyatékot, akit az örökhagyó talán nem is ismert vagy esetleg rossz viszonyban volt vele. . .”⁴⁴ Úgy érzem, ez a cikk rátapintott a lényegre: nem mindig igazságos és a közfelfogással sem áll összhangban, ha a házastárs háttérbe szorul valamelyik rokonnal szemben. A házastárs az, aki az örökhagyóhoz a legközelebb állott és ha nincs kiesési ok (pl. Ptk 601. §-ának egyébként sem könnyű alkalmazása), az az indokolt, hogy ő legyen az örökös.

b) A házastárs öröklési jogával kapcsolatos az az álláspont is, amely a túlélő házastársat a vagyonközösségből őt illető résszel lényegében kielégítettnek kívánja tekinteni és ezért a másik házastárs hagyatékából vagy semmit vagy nagyon is korlátozott részt kíván számára juttatni. Véleményem szerint az öröklést teljesen el kell választani attól, ami a házastársnak már van, ami az *övé*, ami a hagyaték megnyílásakor a *tulajdonába tartozik*. Az öröklés: vagyonszállás, attól függetlenül, hogy az örökösnek van-e vagyona. Nem lehet a túlélő házastárs öröklési jogát azon az alapon korlátozni, hogy „őt úgyis megilleti a közös vagyon fele” és ezért méltánytalan, hogy több jusson neki „abból” a vagyomból. A házastársat azonban a közös vagyon fele része a családjogi jogszabályok alapján illeti meg (Csjt 27. §), az tehát nem a másik (az örökhagyó) házastárs vagyonából illeti meg őt, hanem a családjogi törvény szerint már a szerzés pillanatától kezdődően az övé (a túlélő házastársé). Még az az álláspont is indokolt, hogy a vagyonközösségből — a szerzéshez való hozzájárulástól függetlenül — egyenlő arányban való részesedés azzal függ össze, hogy az a házastárs, aki kevesebbel tud hozzájárulni, a közös háztartásban kifejtett

⁴³ A házassági vagyonjog is dolgozik bizonyos határidőkkel. Míg ugyanis fenn tartja azt a szabályt, hogy a külön vagyon értékén vásárolt vagyontárgy külön vagyon, 15 évi házasság után megszünteti a külön vagyon helyébe lépett vagyontárgyak külön vagyoni jogállását (az 1974. évi I. törvénnyel módosított Csjt 28. §-a (1) bekezdésének d) pontja, illetőleg (2) bekezdése).

⁴⁴ HEGYHÁTI ISTVÁN: *Megjegyzések a Polgári Törvénykönyv tervezetének öröklési jogához*. Jogtudományi Közlöny 1958. évi 3—4. sz. 99. old.

munkával „szerezte” meg a vagyonközösség fele részét, hiszen az örökhagyó adott esetben nem tudott volna többel közreműködni a szerzésben, ha házastársa a háztartásban kifejtett munkájával nem járul ahhoz hozzá. A vagyonközösségből a túlélőnek jutó rész tehát független az örökhagyó vagyonától, mert ezt a túlélő is *önállóan szerezte*. Ezt a szerzést pedig éppen úgy nem lehet „betudni” az örökrészbe, mint ahogy nem lehet betudni azt, ami különvagyonában van, amit abból szerzett stb.

Egyébként az utóbbi időkben erősödött az a törekvés, hogy a házastársak vagyoniilag önállóká váljanak, sőt a vagyonközösséget is kizárják. Ha ez megtörténik, akkor a vagyonközösségből való részesedés elesik és indoka sem lehet a házastársi öröklés korlátozásának. Olyan esetleges szabályozás pedig, amely attól tenné függővé a házastárs öröklését, hogy a vagyonközösségből kap-e részt, a gyakorlatban arra vezetne, hogy a házastársak esetleg a várható örökség miatt kizárják a vagyonközösséget, ami pedig a közös háztartás, a gyermeknevelés anyagi alapjának létrehozását hiúsítaná meg. Ettől függetlenül a túl részletes, túl eseti szabályozás bonyolult, áttekinthetetlen lenne és egyáltalán nem biztos, hogy célszerű megoldást adna.

c) Ami a gyakorlatban felmerült, annak megoldása az *ajándékozott* a vagyontárgynak az ajándékozókra való *visszaszállásával* megoldható. A megoldás pedig nem más, mint amit a bírósági gyakorlat is követett: a szülők megkapták azt, amit ajándékoztak, ági öröklés jogcímén (mert más szabály alkalmazására még analógia útján sem volt lehetőség).

Ez felveti a rendezés kérdését: miért „ági” öröklés, ha annak tételes szabályai nem alkalmasak a kérdés megoldására, miért nem lehetne önálló szabályt adni az ilyen kirívó esetben? A választ a bírósági gyakorlat megadta: visszaszállította a vagyontárgyat az ajándékozóra.⁴⁵ A kérdés megoldása ilyen értelemben igazságos. Egy tényező vizsgálata azonban indokolt. Bármilyen tartamú házasság esetében alkalmazható-e ez a szabály, vagy pedig függővé kell tenni azt a házasság időtartamától is (az adott esetben ez történt). Véleményem szerint, ha azt a feltételt szabjuk, hogy a vagyontárgy az ajándékozóra száll vissza (feltevé, hogy még él), ezzel a választ meg is adtuk. Hosszabb tartamú házasság után a szülők már rendszerint nem élnek, visszaszállásról nincs szó, a házastárs a vagyontárgyat örökségül kapja. Rövid házasság esetén rendszerint élnek a szülők, az ajándék reájuk visszaszáll.

Az ági öröklés analógia útján való alkalmazása tehát ilyen feltételek mellett elesik. Kérdés, hogy nem volna-e indokolt az ági öröklés intézményét egyebekben is elejteni, ha a házastárs öröklését reálisan lehet szabályozni.

⁴⁵ Az ajándék visszaszállásának intézményét a francia Code civil ismeri (droit de retour). A 747 szakasznak az 1972. évi módosítással megállapított szövege szerint a felmenők öröklik mások kizárásával az utódok nélkül meghalt gyermeküknek vagy más leszármazóknak ajándékozott vagyontárgyakat, ha az tulajdonukban megvan. Ha a vagyontárgyat elidegenítették, annak az értékét öröklik. Helyettesítés tehát nincs, és elpusztulás, felélés stb. esetében ezek szerint nem szállt át az érték sem.

Nincs gyakorlat arra nézve, vajon alkalmazta-e a bíróság a 101. polgári kollégiumi állásfoglalásban foglalt elvet az érték visszaszállására, ha nem szülőről, hanem más ági örökösről lett volna szó? Úgy érzem, hogy nem, mert nyilvánvaló méltánytalan helyzet ilyen esetben nincs. Nem az oldalági rokon adta a pénzt a vagyontárgy vásárlására, lényegében tehát semmi kapcsolata azzal a vagyontárggyal nincs, még annyi sem, mint a szülőknek. Ilyen körülmények között pedig nem indokolt részére azt örökségként juttatni (a Ptk szerint nem is jutna). Más kérdés, ha ő ajándékozik, lehet indokoltsága a visszaszállásnak, ilyen eset azonban nem gyakorlati.

d) A fentiek összefoglalásaként olyan megoldás látszanék célszerűnek, amely a házastársnak leszármazók hiányában való öröklése esetében különbséget tenne a szülők életben léte, illetőleg csupán oldalági rokon öröklése esetére. A szülő életben léte esetében az adott ajándék visszaszállása, illetőleg a szülő részére bizonyos átlagöröklés jöhet számításba. Szülők hiánya esetében általában hiányoznak azok a méltányossági szempontok, amelyek az oldal-rokonoknak a házastárs terhére való öröklését indokolttá tennék. Itt tehát a házasság tartamától függetlenül a házastársnak kellene örökölnie, és az oldal-rokonok csak házastárs hiányában örökölnének.⁴⁶

3. A házastárs öröklésének új szabályozása nemcsak a felmenőkkel és az oldalági rokonokkal öröklésénél, hanem a *leszármazókkal* együtt öröklése esetén is indokolt. Leszármazók esetében a házastárs öröklése a Ptk szerint a haszonélvezet. Az elmúlt tizenöt év megmutatta, hogy ez a szabály igen sok méltánytalanságot rejt magában, nem is szólva arról, hogy a szabályozás nem teljes volta miatt a jogi problémák özönét veti fel.

A Ptk óta eltelt idő alatt az örökölhető vagyontárgyak körében jelentős változás következett be. A haszonélvezetre alkalmas vagyontárgyak öröklése lényegileg megszűnt, illetőleg az a bérbeadható családi házra, üdülőkire, kisebb mértékben gyümölcsösre korlátozódott. Az örökölhető vagyontárgyak zöme használatra alkalmas tartós fogyasztási cikk: hűtőszekrény, rádió, televízió, gépkocsi stb.⁴⁷ Ezeknek a vagyontárgyaknak a „haszonélvezete” (gyakorlatilag használata) lényegében és eredményében az örököstől a tulajdonjog elvonását jelenti. Nem kétséges ui., hogy hosszabb haszonélvezet után az örökös az állagnak már csak a maradványait kapja vissza. Öt-hat évi használat után egy gépkocsi, televízió, hűtőszekrény már csak árnya a réginek. Mire az örökös annak birtokába kerül, gyakorlatilag használhatatlan, elavult vagyontárgyat kap.

Bár a haszonélvezetet a leszármazók a használat mértékéig korlátozhatják, ez sem ad kielégítő megoldást. A gyakorlatban egyébként alig élnek azzal a

⁴⁶ A 40. jegyzetben említett cikkek is a szülő méltánytalan és adott esetben valóban sérelmes helyzetére utalnak. Így különösen RÉCZEI LÁSZLÓ i.m.

⁴⁷ Ezt emeli ki BOROS JÓZSEF és RÉCZEI LÁSZLÓ munkája (1. az 1. jegyzetben)

lehetőséggel, hogy az örökösök a korlátozás helyett a haszonélvezetet — átlag juttatásával vagy pénzzel — megváltásák.⁴⁸

Az új megoldás ezért ismét csak a haszonélvezet korlátozása, mellőzése, illetőleg átlagöröklés juttatása lehet. Erre is tartalmaznak a korábbi tervezetek javaslatot, amelyeket megfelelő módosítással a mai — be nem vált — öröklési szabályok helyébe lehetne illeszteni.

A haszonélvezet mint öröklési forma tekintetében egyéb problémák is vannak. Ismeretes, hogy a Ptk a biztosítási összeg jogosultjaként — egyéb kedvezményezett hiányában — a biztosított örökösét jelöli meg (561. §). Márpedig leszármazók esetében mellettük a házastárs is örökös (a haszonélvezetre). Ez azt jelenti, hogy a házastárs élvezheti a biztosítási összeg kamatait, de ezáltal az állagot elvonja az örökösök elől. Megváltás itt is lehetséges, néha élnek is vele. Hasonló problémák állanak fenn a szerzői jog öröklése tekintetében. Úgy vélem, itt is segíteni kell, mégpedig a haszonélvezeti jog mint öröklés helyett személyes használat szabályozásával, illetőleg állagöröklés biztosításával.

Végül nem hagyhatjuk azt sem figyelemen kívül, milyen visszás az a gyakorlat, amely az élettársi viszonyt az öröklés szempontjából nem tekinti kizáró oknak. Újabb házasságkötéssel a haszonélvezeti jog megszűnik, de az élettársi viszony a bírósági gyakorlat (PK 103.) szerint mint utólag beálló érdemtelenység nem szünteti meg a haszonélvezeti jogot. A túlélő házastárs tehát házasságon kívül együttélhet más személlyel, és így élete végéig elvonja az örökösöktől a vagyontárgy állagát. Önként is felvetődik: nem volna-e célszerűbb, ha ilyen „jogosultság” helyett reális mértékű állagöröklés illetné?

4. Mindezek után joggal felvetődik, *hogyan tovább?* Úgy érzem, vissza kell nyúlnunk a korábbi javaslatokhoz, mert azokban már jelentkeznek a jobb és igazságosabb megoldás elemei. A Ptk tervezete úgy indult, hogy az ági öröklés intézményét nem ismeri, a házastárs öröklési jogát pedig állagöröklésként szabályozza (1953). Az ezt követő tárgyalások folyamán olyan kompromisszum jött létre, amelyet az 1957-ben nyomtatásban is megjelent tervezet tartalmazott. Ennek főbb vonásai a következők voltak:

a) a házastárs a gyermekekkel egy sorban egy gyermekrészt örököl, örökrészéül személyes szükséglete mértékéig elsősorban az örökhagyóval közösen használt háztartási és berendezési tárgyakat, valamint lakóházat kell kiadni, ezenfelül személyes szükségletei fedezéséig a háztartási és berendezési tárgyak és lakóház tekintetében a másnak jutó örökségből használati jog illeti meg;

⁴⁸ Ezt a Ptk nem zárja ki. Hogy ezzel nem élnek, annak oka feltehetően a haszonélvezet nehezen értékelhető volta. Az illetékszabályokban foglalt értékelés (a szolgáltatásoknak a haszonélvező életkorára figyelemmel megállapított csökkenése) ui. nem alkalmazható mindig, illetőleg igazságtalan, eredményekre vezet (11/1966. (VI. 29.) PM sz. r. 162. §.)

b) leszármazók hiányában a házastárs örököl, kivéve az ági vagyont, amelyet a tervezet „hárult” vagyonként jelölt meg; ezalól kivette az örökhagyóval közösen használt háztartási és berendezési tárgyakat, amennyiben azok a házastárs személyes szükségletének mértékét nem haladják meg. A házastársat az egész hárult vagyonra haszonélvezeti jog illette. A hárult vagyon egyébként ugyanolyan korlátozott terjedelmű volt, mint a Ptk végleges szövegében az ági vagyon.

Úgy érzem, hogy ezek a megoldások kiindulópontjai lehetnének egy realisabb házastársi öröklési szabálynak és egyúttal az ági vagyon problémájának a megoldásához is közelebb vinne. Ilyen elgondolások lehetnének:

a) *leszármazók hiányában* való öröklés esetében a házastárs öröklése különböző lenne, attól függően, hogy élnek-e az örökhagyó szülei

aa) ha az örökhagyó *szülője él*, kétféle megoldás lehetséges:

— a házastárs az örökhagyó szüleivel együtt egyenlő arányban örököl (tehát ha mindkét szülő él, $1/3-1/3$ jutna mindegyiküknek, ha csak az egyik $1/2-1/2$), a házastársat ezenkívül személyes szüksége mértékéig (a szülőknek jutó rész terhére is) megilletné az örökhagyóval közösen használt berendezési és felszerelési tárgyak használata,

— a szülők nem örökölnék állagot de megilletné őket az a vagyontárgy, amelyet vagy amelyek értékét az örökhagyónak életében ajándékozták (lényegében a 101. polgári kollégiumi állásfoglalásnak megfelelő tartalommal), a házastárs személyes szükségletének megfelelő használatot ilyen esetben is biztosítani kell

bb) ha a *szülő nem él*, szintén kétféle megoldás lehetséges:

— a túlélő házastársat illeti meg az örökség, az oldalrokon nem örököl, az ági vagyon kategóriája eszik,

— a túlélő házastársat illeti meg a hagyaték fele része, a másik fele részen a soron következő oldalági rokonok (testvér, illetőleg azok leszármazói) osztoznak egyenlő arányban; ez a megoldás is kiküszöbölné az ági vagyont, de lehetőséget adna arra, hogy az oldalági rokonok — a házastárs személyes használati jogának sérelme nélkül — azt a vagyontárgyat válasszák ki a hagyatékból, amely nem minősül szerzeményi vagyonnak (ez a megoldás kompromisszum jellegű, és ezért bonyolult).

b) *leszármazókkal együtt* öröklés esetében a házastárs állagot örökölné a leszármazókkal egyenlő mértékben (úgy, ahogy azt az 1957. évi tervezet tartalmazta) és megilletné őt az örökhagyóval közösen használt tárgyak használata a személyes szükségletének mértékéig.

A fenti változatok közül kétségtelenül az első helyen megjelöltek nyújtják a jogilag egyszerűbb megoldást. Csak a szülőt juttatják a mainál kedvezőbb helyzetbe, az oldalrokonokat nem. Úgy érezzük, hogy ez a házasság és család erkölcsi tartalmával inkább összhangban áll. Az a házastárs, aki együtt élt az örökhagyóval haláláig — bármilyen rövid is volt az a házasság — sokkal közelebb állott hozzá, mint egy oldalrokon.

Megoldás természetesen több is lehet. A lényeg — mint említettem — az, hogy a mai holtpontról elmozduljunk, mert a mai megoldás egyik érdekeltre sem kedvező.

5. Az *örökbe fogadott öröklésének* szabályai az örökbe fogadott érdekét kívánták szolgálni azáltal, hogy öröklési jogot biztosítottak részére mind az örökbe fogadói, mind a vér szerinti rokonai után. Ez a jót akaró rendelkezés visszajára fordult: a megnyugodott, lehiggadt örökbe fogadási kapcsolatot támadta, a gyermek új családját dúlta fel, mert feltárta a gyermek előtt valódi származását. Ezáltal pedig megrontotta azt a harmonikus kapcsolatot, amely közte és örökbe fogadói között kialakult. Bár vannak bizonyos eljárási intézkedések, amelyek a megoldást megkísérik (eseti gondnok útján folytatni az eljárást: 1/1974./VI. 27./OM sz. r. 127. §), a helyes megoldás nem ez. Ha ui. családjogunk számot vetett azzal, hogy az örökbe fogadott gyermeket kiemeli a vér szerinti rokonai köréből és az örökbe fogadói családi körében ad számára teljes rokonságot és ugyanolyan családi jogállást, mint a vér szerinti gyermeknek, ennek öröklési jogi következményeit is le kell vonni. Ez azt jelenti, hogy az örökbe fogadás fennállása az örökbe fogadott nem öröklő vér szerinti rokonai után és azok sem őutána.⁴⁹

6. Egy további probléma szintén a kiskorú *gyermek öröklésével* kapcsolatos. A Ptk szerint a korlátozottan cselekvőképes vagy cselekvőképtelen személyt illető jogokról lemondani ellenérték nélkül még gyámhatósági jóváhagyással sem lehet (20. §). Ez a szabály az öröklési joggal, pontosabban az öröklés visszautasításával kapcsolatban is jelentős. A gyakorlat azonban azt mutatja, hogy a mechanikus jogszabályértelmezés sokszor a törvényalkotó szándékát visszajára fordítja.

Ezt a következő példa mutatja. Az örökhagyó után idegenek által lakott (tehát bérlet útján hasznosított) kis családi ház maradt. A ház leromlott állapotban volt, tatarozásra szorult, a bérből semmi nem telt a tatarozási költségekre, a bérlőket nem lehetett a lakásból elköltöztetni. Az örökösök — az örökhagyó gyermekei — a hagyatékot visszautasították, végül a sorozatos visszautasítás folytán az egyik örökös kiskorú gyermekét (az unokát) illetve volna meg az örökség. A törvényes képviselő (szülő) az ő nevében is megtette a visszautasító nyilatkozatot. A közjegyző azt nem fogadta el. Utalt a Ptk 20. §-a (1) bekezdésének említett szabályára, amely szerint a kiskorúak jogokról való ellenérték nélküli lemondása nem érvényes. Úgy érzem, ezt a merev gyakorlatot fel kellene oldani. Ilyen esetben a visszautasítás ténye nem jelent joglemondást. Ez ui. attól függ, hogy mit utasít vissza az örökös. Az egy pilla-

⁴⁹ Az örökbe fogadott öröklésére és annak problémáira vonatkozóan ld. BACSÓ JENŐ: *Az örökbe fogadás* Budapest 1968. 373 s köv. old. Nemcsak a cikkben említett esetben, de más öröklési jogi intézmények vonatkozásában is problémát okozott, vajon az örökbe fogadottat mindenben a vér szerinti gyermekkel azonosnak lehet-e tekinteni (ági öröklés, kötelesrész stb.). Az élet nehezen ismeri el a Csjt azonos jogállást biztosító sza-

natig sem lehet kétséges, hogy passzív hagyaték visszautasítása nem „joglemondás”. Itt is lényegében erről van szó. Hiszen a családi ház, mire a kiskorú gyermek felnő, csak tovább romlik, veszít értékéből, és addig az örökös — a kiskorú — ki lesz téve különböző igazgatási és egyéb jogi kötelezettségek teljesítésére való felhívásoknak (bírság terhével állítsa helyre a tetőt, a csatornát, a düledező falakat stb.). A lényeg tehát az, hogy nem önmagában a visszautasítás a joglemondás, hanem az, hogy az örökös mit utasít vissza.

7. Vitán felül áll a gyakorlatban, hogy az a személy, aki az örökhagyót életében — külön tartási vagy öröklési szerződés nélkül — *eltartotta*, mint hagyatéki hitelező léphet fel (PK 109). Egyébként igen sok esetben maguk az örökösök rendelkeznek úgy, hogy bizonyos örökrészt az ilyen személy részére átengednek. Ezt az átengedést még az illetékkódexünk is külön szabályozza és csak egyszeres illetékfizetést kíván (11/1966. / VI. 29.) PM sz. r. módosított 179. §-a).

8. Bár a *végrendelet érvénytelenségét* nem lehet hivatalból figyelembe venni, a bírósági gyakorlat elég korán megoldotta azt a kérdést, mikor lehet egyáltalán szó végrendeletről. Így közvetve bevezette a végrendelet semmisségének (vagy más szóval: nem létezésének: PK 104) fogalmát. Csak akkor jöhet szóba a végrendelet érvénytelensége, ha egyáltalán lehet szó ilyen minimális alakszerűséggel rendelkező végrendeletről. Ennek a — nevezzük-„létező” végrendeletnek, lehetnek olyan fogyatékoságai, amelyek azt érvénytelenné teszik. Ha az érdekeltek azt nem kifogásolják, az öröklés annak alapján történik. „Nem létező” végrendelet alapján azonban öröklésnek nincs helye és ezt a közjegyző hivatalból köteles észlelni.

9. A *lemondás* intézményének mellőzését az dönti el, hogy a gyakorlatban ez mennyiben fordul elő. Ehhez bizonyos felmérés szükséges. Más kérdés, hogy a lemondással elérni kívánt eredmény esetleg az adomány osztályra bocsátásával, a betudással — adott esetben — megoldható. Annak azonban nem lennék híve, hogy a „lemondás” és a „visszautasítás” közötti különbséget megszüntessük. A visszautasítás az ipso iure öröklés egyik orvoslása, tehát csak az öröklés megnyíltá után lehet arról szó. Világos volt eddig, hogy visszautasítani csak az öröklés megnyíltá után lehet. A jogi kifejezéseket — ha már ismertek — nem indokolt elejteni.

10. Egyébként a *részleges visszautasítás* kiterjesztésével nagyon egyet tudnék érteni. A gyakorlatban felmerült sok problémát megoldana (különösen a lakás és a telek jogszabályok rendelkezései folytán). Más kérdés, hogy éppen az illetékes pénzügyi szervek is számolnak azzal, hogy bizonyos örökölt vagyontárgyak tekintetében az örökösök, illetőleg az örökös és kívülálló személyek között olyan jognyilatkozatok hangzanak el, amelyeknek megfelelően az örökhagyó vagyontárgya az örökösről más személyre (nem a konkrét örökösre) száll át. Az illeték szabályok szerint ilyen esetben csak egyszer kell illetéket fizetni (11/1966./VI. 29./PM sz.r. módosított 17. §-a).

Nyilvánvaló, hogy az öröklési jognak még számos olyan problémája van, amelyet jogilag esetleg jobban, tökéletesebben lehetne megoldani (pl. a szóbeli végrendelet kérdése). Véleményem szerint azonban, ha öröklési jogunk alapvetően vitatott, és egymással szoros kapcsolatban lévő két fő kérdését — az ági öröklést és a házastárs öröklését — korszerűen szabályozzuk, lényeges lépést tettünk előre és egy jó megoldással talán sikerül a vitát száz év után lezárni.

Dr. WEISS EMILIA egyetemi docens.

Az öröklési jog felülvizsgálatának számos olyan Nizsalovszky akadémikus által felvetett, s általa fel nem vetett kérdése is van, amelyekben az elmúlt 15 év gyakorlatának tapasztalatai után, az e 15 év folyamán bekövetkezett társadalmi-gazdasági fejlődés, változás figyelembevételével érdemes volna elgondolkozni. Hozzászólásomban a sok közül egy kérdés csoportot emelnék csak ki: a túlélő házastárs öröklési jogi jogállását, s annak sem kívánok minden vetületével foglalkozni.

1. A házastársi öröklés szabályainak felülvizsgálatánál nem lesz érdektelen néhány olyan társadalmi-gazdasági összefüggésnek a feltárása, amely a kérdés szabályozását befolyásolta a múltban, illetve befolyásolja ma. Nem lesz érdektelen tehát ebből a szempontból, ha csak röviden is, visszatekinteni arra az útra, amelyet a jogfejlődés ebben a kérdésben megtett, s különösen nem lesz érdektelen felfigyelni azokra a tendenciákra, amelyek a modern jogfejlődést jellemzik. Ennek során ugyanis igen érdekes kép tárul elénk. Egy mondatban összefoglalva: megtalálhatjuk azt a fejlődést, amely a házastársi örökléstől való teljes elzárkózástól a házastársat még a gyermekeket is megelőző örökössé tételének kívánalmáig visz, s megtaláljuk annak a házastársi haszonélvezetnek a történeti gyökereit, de emellett ma életető okait is, amely minálunk annyira a viták céltáblájában áll.

A jogfejlődés vizsgálata arról adhat bizonyosságot, hogy ha a nemzeti sajátosságok, a tradíciókhoz való indokolt vagy kevésbé indokolt ragaszkodás, vagy bármi más okból számos részletkérdésben el is térnek egymástól az egyes jogrendszerek öröklési jogi szabályai, a fejlődés tendenciái mégis közösek — közösek azért, mert közvetlenül vagy kevésbé közvetlenül, de mindenkor az adott társadalom tulajdoni viszonyai, termelési viszonyai és az ezektől függő családi viszonyok határozzák meg.

Amíg a magántulajdon alapvetően nem egyéni, hanem családi tulajdon, amíg a hatalmat, a gazdaságot, vagy akárcsak a megélhetést biztosító alapvető termelési eszköz a föld, s az alapvető termelési mód a naturálgazdálkodás — az alapvető családforma a nagycsalád, s jelentős gazdasági és nem egyszer hatalmi érdek is fűződik ahhoz, hogy a családi vagyon a családfő halála után is ebben a nagycsaládban maradjon. Ez a nagycsalád azonban, s a házastársi

öröklésre ez nyomja rá bélyegét, a vérrokonok közössége, s ennek a nagycsaládnak a házastárs, minthogy nem tartozik a vérrokonok közösségéhez, öröklési jogi vonatkozásban nem tagja, annál kevésbé, mert öröklési jogának elismerése esetén lehetőség nyílnék arra, hogy az ő halála után a családi vagyon egy része idegen családba kerüljön.

A túlélő házastárs tulajdonképpen öröklési jogának elismerése tehát csak akkor kerül, vagy kerülhet előtérbe, amikor a termelési viszonyok, a társadalmi-gazdasági viszonyok változásával a korábbi családi tulajdon helyébe az egyéni, a korábbi kötött tulajdon helyébe a kötöttségektől mentes tulajdon lép, s a nagycsalád helyébe pedig az olyan kiscsalád, amelyre nézve a család funkciójában és a társadalmi munkamegosztásban bekövetkezett változás folytán meg kell dölnie annak a szemléletnek, hogy az csak a vérrokonok közössége, amelyben a házastárs családtagi minősége elismerést követel.

Meg kell mégis jegyezni, hogy a túlélő házastársról, különösen a túlélő feleségről való gondoskodás, már a korábbi társadalmi rendben is a férj kötelességévé válik. Ezt – az öröklési jogi eszközök helyett – rendszerint házassági vagyoni jogi eszközökkel érik el, de azzal is úgy, hogy a családi vagyon, legalábbis annak alapvető tárgya, a föld, ne kerüljön ki a vérrokonokból álló család tulajdonából. Minthogy pedig az ingó dolgok értékükben jelentéktelenek, s a túlélő házastárs megélhetését nem tudnák biztosítani, megszületik – döntően az ingatlanok vonatkozásában – előbb a házassági vagyoni jogi szerződésen alapuló, később egyes jogokban a törvényesként is elismert házastársi haszonélvezet, amely anélkül képes az özvegy megélhetését biztosítani, hogy a vagyon állagát a családtól, a vérrokonoktól elvonná.

Az a gondolat, hogy az örökhagyó vagyona a túlélő házastárs öröklése folytán ne kerüljön idegen családba, azután sem hal el, hogy a házastárs, mint a kiscsalád tagja örökössé válik. A kérdés jelentősége mégis csökken, de tegyük hozzá, a házastársi haszonélvezetet nem feltétlenül a házastárs öröklési jogi jogállásának erősítése érdekében váltja fel az állagöröklés, hanem azért is, mert a kapitalista termelési viszonyokat adott időben az szolgálja jobban, ha a leszármazó, a fiatalabb, a gazdasági életben kezdeményezni készebb generáció nem kötött, haszonélvezettel terhelt, hanem azonnal szabad rendelkezése alá kerülő vagyont örököl.

De felmerül, és hangsúlyozni szeretném, ma is él a házastársi haszonélvezetnek egy másik rendeltetése is, amiről szintén említést kell tenni: az nevezetesen, hogy a haszonélvezet-rendelés alkalmas lehet arra, hogy ezzel az örökhagyó biztosítsa túlélő házastársa részére azt a lehetőséget, hogy az eddig közösen használt, közösen élvezett vagyon birtokában, használatában változatlanul bennmaradhasson, hogy halála folytán ne következzen be az őt túlélő házastársa életkörülményeiben lényeges változás. Ilyen özvegyi haszonélvezetet törvény is rendelhet, de olyan végrendelet is, amellyel a törvény által a

vagyon valamely hányadára rendelt állagöröklés helyett ilyen módon kívánnak a túlélő házastársról gondoskodni.

És tekintsünk még egy pillantással a modern jogfejlődés felé, azok felé a tendenciák felé, amelyek ezt jellemzik. Míg a burzsoá jogfejlődés kezdeti szakában legfeljebb az a törekvés mondható általánosnak, és az sem mindenhol, hogy a túlélő házastársnak, amennyiben leszármazókkal konkurrál az öröklésben, körülbelül a leszármazókkal egyenlő jogállást biztosítson — a ma csaknem egységesnek mondható tendencia: a házastársnak többet, jelentékenyen többet biztosítani, mint a lemenőknek, különösen mint a családból már kivált, önálló családot alapított lemenőknek. Ez a tendencia — ha más-más eszközökkel és más-más mértékben is kívánják érvényre juttatni — a szocialista és a burzsoá jogok jelentékeny részét egyaránt jellemzi.

Hogy mi vezetett erre a szemléletbeli változásra? Nyilvánvalóan több tényező együtthatása. WOLFGANG SEIFERT: *Sozialökonomische Grundlagen des Erbrechts und ihre Umsetzung im ZGB Entwurf* című tanulmányában⁵⁰ az öröklési jog gazdasági, ideológiai, családszociológiai és biológiai alapjaiban bekövetkezett változásokat vizsgálja, s mindegyik körében talál olyant is, ami a házastárs öröklési jogi pozíciójának erősítése mellett szól. De rámutatnak ezekre az okokra mások is, akik a túlélő házastárs és a gyermekek konkurenciájában a túlélő házastárs öröklését kívánják privilegizálni.⁵¹

Ezen okok közül csak néhányat kiemelve megemlíteném az életkorok kitolódását, s ennek mintegy ellentétéként azt, hogy a gyermekek fiatalabb korban kötnek házasságot, alapítanak új családot, költöznek el hazulról, hogy a szülők — ha tehetik — rendszerint ilyenkor nyújtanak jelentősebb anyagi segítséget gyermekeiknek. Mindez együtt jár azzal, hogy az idős örökhagyó halálakor az őt túlélő házastárs az addig közösen használt, közösen élvezett vagyona erősebben ráutalt, a leszármazók viszont, különösen ha korábban már megkapták a szülői támogatást, ilyenkor már kevésbé ráutaltak a szülői örökségre. De nem lehet hallgatni arról a sajnos világviszonylatban egyre inkább tapasztalható helyzetről sem, hogy az idős szülők egyre kevésbé számíthatnak önálló családot alapító, nem egyszer csak más városban, de nem egyszer más országban, vagy más földrészen élő gyermekeik támogatására, s hogy ennél fogva sokkal inkább maradnak egymás támogatására utaltak.

A túlélő házastársat privilegizáló érvekkel szemben mégis egy ellenérvnek is hangot kellene kapnia. Ez a házassági kötelekek tartósságának hiánya, s hogy a túlélő házastárs ennek folytán ugyanúgy konkurrálhat az öröklésben

⁵⁰ Staat und Recht 1975. 275—288. old.

⁵¹ L. pl. Stöcker: FamRZ 1970. 445. és köv. old., uő. FamRZ 1971. 609. és 611—614. old., LINDACHER: FamRZ 1974. 345. old., RHEINSTEIN: in *Das Erbrecht von Familienangehörigen in positivrechtlicher und rechtspolitischer Sicht* Rechte der Vereinigten Staaten von Amerika 10—12. old.

házastársával közös gyermekeivel, mint házastársa korábbi házasságából született gyermekekkel. S míg az előbbieknél ő is nyújtott: családi otthont, nevelést, gondozást, tartást, esetleg önálló életútján való elindulásakor jelentősebb anyagi támogatást, s számukra, ha a korábban elhalt szülő hagyatéka nem kerül felélésre, későbbi időpontban ugyan, de rendszerint nyitva áll az ebben a vagyonban való öröklés lehetősége is, a házastárs korábbi házasságából született gyermekek a túlélő házastárs számára rendszerint lényegileg idegenek, akiknek nem is nyújtott semmit, és akiktől a vér szerinti szülő utáni hagyatékot fokozottabban elvonhatja.

Az elmondottak a házastársi öröklés szabályainak felülvizsgálata, újragondolása során megítélésem szerint nem maradhatnak figyelmen kívül.

2. Aligha férhet kétség ahhoz, hogy a házastársi öröklés legvitatottabb kérdése nálunk a házastársi haszonélvezet. Magam is többször hangot adtam annak a nézetemnek, hogy hatályos jogunknak azt a megoldását, amely az öröklésben a lemenőkkel konkurráló özvegynek a hagyatéki vagyon jellegétől függetlenül, tehát attól függetlenül ad az egész vagyonton haszonélvezetet, a lemenőknek pedig az egész hagyatéki vagyonton haszonélvezettel terhelt tulajdonjogot, hogy e vagyon ingókból vagy ingatlanokból, hasznot hajtó vagy csak használatot biztosító, értéküket megtartó, esetleg értékükben növekedő, vagy éppen fordítva, értékükben a használat folytán, vagy akár pusztán időmúlás folytán csökkenő, esetleg azt el is veszítő javakból áll — sem a házastárs, sem a leszármazók vonatkozásában nem tartom helyesnek.

Ez a megoldás hátrányos lehet egyidejűleg mind a házastársnak, mind a lemenőknek, vagy csak a lemenőknek, illetve csak a házastársnak, de adott esetben hátrányos lehet népgazdasági szinten is. A problémák széles körben ismertek, a jelentősebbek többségére már többen rámutattak. A sort ehelyütt legfeljebb egy-két továbbival kiegészíteni lehet, teljessé tenni nem. Így a szerzői jogon vagy a készpénzen és a takarékbetétben fennálló haszonélvezet viszsza követelményein kívül említésre érdemes lehet, hogy a családi házon fennálló haszonélvezet gyakran azzal jár, hogy a haszonélvező özvegy nincs abban az anyagi helyzetben, a haszonélvezettel terhelt tulajdonosoknál viszont hiányzik az anyagi érdekeltség ahhoz, hogy ezt megfelelően karbantartsák. Az építőtelken vagy üdülőtelken való építkezést is erősen megnehezítheti annak haszonélvezettel terhelt volta. Köztudottak a gépkocsi haszonélvezetével kapcsolatos problémák is. A háztartás berendezési és felszerelési tárgyai körébe tartozó tartós fogyasztási cikkeken fennálló haszonélvezet sem egészséges megoldás — ezek vonatkozásában azonban más úton keresném a megoldást, mint az előttem szólók.

A haszonélvezeti jogból a túlélő házastárs és a lemenők között adódó konfliktusokat növeli, amikor a túlélő házastárs az örökhagyó korábbi házasságából származó gyermekeivel konkurrál az öröklésben. A fő probléma azonban itt meglátásom szerint — szemben *Nizsalovszky* akadémikus véleményével

— jelenleg nem az, hogy az örökhagyó korábbi házasságából született gyermeke az egész állagot elviszi a házastárs elől, hanem inkább a fordítottja: hogy a túlélő házastárs haszonélvezete folytán, különösen, ha a túlélő házastárs, ami tipikus, korban az örökhagyó korábbi házasságából született gyermekéhez áll közelebb, mint az örökhagyóhoz, a korábbi házasságból született gyermek számára esetleg egyáltalán nem szabadul fel az általa öröklött tulajdonjog a haszonélvezeti korlátozás alól.

Könnyebb azonban a negatív értékítéletet kimondani, mint a leszármazókkal konkurráló házastárs öröklési jogának helyes szabályát megállapítani. Ma azoknak a sérelmei foglalkoztatják — s hozzátehetjük indokoltan — a jogtudományt és a bírói gyakorlatot, akik éppen e sérelmek orvoslásául a haszonélvezet helyébe mind a házastársnak, mind a leszármazóknak a másik jogaitól nem függő, azzal nem terhelt jogokat, tehát ebben az értelemben korlátlan tulajdonjogot kívánnak biztosítani. De akik nem sérelmeznek — és feltehetőleg ezek sincsenek kevesebben mint a sérelmezők —, azok azt tartják természetesnek, azt tartják helyesnek, hogy nem rövidítik meg özvegyen maradt egyik szülőjüket az addig a másik szülővel közösen használt vagyon használatában, birtoklásában, hasznainak húzásában, hogy özvegyen maradt szülőjük életében nem kéri a hagyaték megosztását és örökrészük kiadását. S ezt tartja valószínűleg helyesebbnek, ezt várja el leszármazóitól azoknak az örökhagyóknak a jelentékeny része is, akik gyermekeiket felnevelték, életpályájukra való felkészülésüket anyagi eszközökkel is támogatták, s esetleg családalapításukhoz, önálló otthonteremtésükhöz is jelentős anyagi támogatást adtak.

Arra, hogy ez mind az örökösök, mind az örökhagyók valóban széles körében így van-e, olyan jogi szabályozás mellett, amely a törvényes öröklés rendjén a házastársnak az addig közösen használt, közösen élvezett vagyonban való bennmaradást biztosítja, nehezebb bizonyítékot találni. Hazai gyakorlatunk mégis nyújtott már erre is bizonyítékot, különösen az olyan végrendeletek alapján történő hagyatékok átadása kapcsán, amelyek a hagyatéki vagyon megosztásáról anélkül rendelkeznek, hogy az örökhagyó túlélő házastársáról említést tennének. Széles körű közjegyzői gyakorlat tanúskodik arról, hogy amennyiben az ilyen végrendeletben az örökhagyó lemenői, különösen a túlélő házastárssal közös házasságból származó lemenői a nevezett örökösök, ezek igen gyakran nem is kéri másként a hagyaték átadását, mint az özvegy haszonélvezetével terheltten.

A lemenő örökösökkel szemben támasztott annak az igénynek a reális létéről, hogy a túlélő házastársat ne zavarják a korábban házastársával közösen használt, közösen élvezett vagyon használatában, élvezetében, esetleg az ezzel a vagyonnal való rendelkezésben sem, az azokban a jogrendszerekben kialakult végrendelkezési gyakorlatból, végrendelkezési szokásokból is képet kaphatunk, amelyek a törvényes öröklés rendjén a hagyatékot megosztják a

túlélő házastárs és a lemenők között. Az e gyakorlatból levonható tapasztalat azt mutatja, hogy ezt az igényt nemcsak a nálunk régóta megszokott haszonélvezeti koncepció tartja ébren. Hogy csak egy példára utaljak, az NSzK jogában, ahol a házastárs törvényes öröklésének szabályai a BGB hatályba lépése óta, tehát 1900 óta a hagyaték megosztásának elvén nyugszanak, s emellett az 1957. évi reform óta a házastárs berendezési és felszerelési tárgyait a lemenőkkel konkurráló túlélő házastárs is Vorkausként örökrészen felül megkapja, az olyan végrendelet, az ún. Berliner Testament, amelyben a házastársak kölcsönösen egymást nevezik örökösükül, azzal, hogy a gyermekek csak a túlélő házastárs halála után örököljenek, változatlan intenzitással él és helyeselt.⁵²

A túlélő házastárs számára a korábbi környezetet, a korábban használt vagyontárgyak használatát, hasznainak húzását az előöröklési vagy haszonélvezeti jogot rendelő végrendeleteken kívül olyan szabályok is biztosíthatják, amelyek a törvényes öröklés rendjén a háztartás berendezési és felszerelési tárgyainak szűkebben vagy szélesebben megvont körét a törvényes öröklés általános szabályai alól kivonva a túlélő házastársnak, vagy esetleg nemcsak neki, hanem az örökhagyó halála időpontjában az örökhagyóval együtt élt más törvényes örökösöknek hagyják. Ilyen szabály a túlélő házastársnak az egész vagyonon biztosított haszonélvezet mellett természetesen felesleges, érdeemes azonban rámutatni arra, hogy ilyen szabályt a házastársi öröklést nem a haszonélvezet koncepciójával megoldó csaknem valamennyi szocialista jog ismer. A burzsoá jogok közül tudomásom szerint a német, az osztrák és az angol jog ismernek ilyen szabályokat. S hadd tegyem hozzá, hogy a jogirodalom széles körben rámutat ugyan arra, hogy e külön elbírálás alá eső javak köre egyre nő, hogy ezek az örökségek nem lebecsülhető részénél az egész hagyatékot, vagy legalábbis a hagyatékok jelentékeny részét kitehetik, e szabályt mégis helyesnek ítélik.

Az elmondottak alapján, a számomra eddig megismerhetővé vált társadalmi-gazdasági viszonyok ismeretében és azoknak a tendenciáknak, valamint azok okainak ismeretében, amelyek a túlélő házastárs öröklési jogi jogállását egyre inkább javítani kívánják, a közös leszármazókkal konkurráló túlélő házastárs vonatkozásban két fenntartással vagyok a törvényes házastársi haszonélvezet eltörlése mellett.

Az egyik, hogy a többi vagyonban való osztozásra tekintet nélkül biztossuk a túlélő házastársnak a volt közös otthon továbbviteléhez szükséges

⁵² Az NSZK igazságügyminisztériuma 1970-ben közvéleménykutatást végeztetett e végrendeleti forma elterjedtségére és helyeseltségére nézve. Ennek eredményei: az elterjedtséget illetően — a megkérdezettek 15%-a tett, s további 27%-a tenne ilyen végrendeletet; a helyeseltséget illetően — a megkérdezettek 51%-a az ilyen végrendeletet helyesnek tartaná, 10%-a nem tartaná helyesnek, a többit nem érdekli. (V.ö. STÖCKER: FamRZ 1971. 611. old.) *Stöcker* még azt is hozzáteszi, hogy az NSZK-ban négy végrendelet közül három a Berliner Testament.

tárgyakat, különösen a lakás berendezési tárgyait és a háztartás felszerelési tárgyait, akár annak tudatában is, hogy a túlélő házastárs ezzel gyakran a hagyatéki vagyon jelentékeny részét egyedül fogja örökölni. *Nizsalovszky* akadémikusnak annál a javaslatánál, hogy e tárgyakra a túlélő házastárs a másnak jutó vagyontárgyakon haszonélvezetet kapjon, az ingók tekintetében továbbmennék, annál inkább, mert éppen ezek azok a tárgyak, amelyek vonatkozásában a haszonélvezet a túlélő házastársnak rendszerint csak használatot jelentene, a haszonélvezettel terhelt tulajdon pedig a lemenőknek az esetek jelentős többségében amúgy sem adna semmit.

Tudom, hogy e javaslattal egyes különösen értékes berendezési tárgyak, pl. perzsaszőnyegek, antik bútorok, vagy akár a berendezési tárgyaknak csak tágan megvont körébe tartozó értékes festmények vonatkozásában könnyen szembevethető ellenérvek is hangozhatnak el. Hadd utasítsam ezeket vissza azzal, hogy nem tartok attól, hogy egy ilyen, az eddigi magyar jog számára kétségtelenül idegen szabály elfogadása esetén a vagyontárgyak reális határainak körét — amennyiben ezt a lemenők a szülővel szemben vitatják — a bírói gyakorlat né találná meg.

A másik fenntartásom: tegyük megengedetté — esetleg meghatározott korlátozásokkal — az olyan végrendelet tételét, amelyben az örökhagyó házastársát előörökösének, leszármazóit pedig a túlélő házastárs halála esetére utóörökösének, maradék-utóörökösének nevezi.

Elismerem, az utóöröklés meghaladott, nemkívánatos intézmény anynyiban, amennyiben a családi vagyonnak több generáción át való megkötését hivatott szolgálni, s ennyiben indokolt is lehetett a Ptk-ban való eltörlése. Aligha lehet azonban ugyanilyen elbírálás alá vonni azt az esetet, amikor az örökhagyó ezzel csak azt akarja elérni, hogy a házastársával közösen szerzett, közösen élvezett vagyont azzal a korlátozással juttathassa lemenőinek, hogy azok a túlélő házastársat a vagyon használatában, élvezetében, de ha az indokolt, akár részleges felélésében ne akadályozzák. Külön megfontolást érdemelne, hogy megengedett legyen-e ez az örökhagyó korábbi házasságából született gyermek terhére is. Általában ellene lennék — kivéve talán azt az esetet, ha az özvegy mostohaszülőként nevelte, gondozta, tartotta az örökhagyó korábbi házasságából született gyermeket.

De hadd lépjek egy lépéssel tovább, most már nem a fenntartások síkján. Nemcsak az örökhagyóknak kell lehetőséget biztosítani arra, hogy túlélő házastársukról, ha ezt szükségesnek tartják, és ez leszármazóik jogos érdekeit nem sérti, oly módon is gondoskodhassanak, hogy ők életük végéig lehetőleg a hagyatéki vagyon birtokában, élvezetében maradhassanak, hanem olyan jogi gyakorlatot is ki kell alakítani, amely nem hozza hátrányosabb helyzetbe azt a leszármazót, aki az örökhagyó erre irányuló kifejezett kívánsága nélkül sem kívánja özvegyen maradt szülője életében öröklési igényeit vele szemben érvényesíteni, hanem ezzel az igénnyel csak annak halála után lép fel. Ilyen

feltétlenül kiküszöbölendő hátrányos helyzetet eredményezhet pl. az a jogszá-
bályértelmezés, amely abból, hogy a kötelesrész iránti igény kötelmi követelés,
azt a következtetést is levonja, hogy ez az igény az örökhagyó halálától szá-
mitott 5 év alatt elévül.

3. Érdeemes volna még szólni annak a szabálynak a felülvizsgálendő
voltáról, amely a leszármazókkal konkuráló túlélő házastársat, aki hatályos
jogunk szerint törvényes örökrészként a teljes vagyon hasznélvezetét kapja,
új házasságkötése esetén e hasznélvezeti jog megszűnése folytán törvényes
öröklési jogától teljes egészében megfosztja, és elgondolkozásra érdemes *Nizsa-*
lovszky akadémikusnak hatályos jogunkkal szembeni az a kritikai észrevétele
is, hogy a nem leszármazókkal konkuráló túlélő házastárs az ági vagyonban
való öröklés szűk körét kivéve az örökhagyó felmenőit és oldalrokonait a
törvényes öröklésből teljesen kizárja.

Az előbbi kérdésnek külön aktualitást ad az új társadalombiztosítási
törvénynek az a rendelkezése, amely — szemben az eddig hatályos társadalom-
biztosítási szabályokkal — az özvegyet új házasságkötése esetén nem fosztja
meg többé özvegyi nyugdíjától. A kérdésben mégis csak az érdemi döntést
illetően vagyok *Nizsalovszky* akadémikussal egy véleményen, sem azt a nézetét,
hogy az utólagos házasságkötés mintegy burkolt utólagos érdemtelenység foly-
tán vezetett a házastársi hasznélvezet elvesztésére, sem azt, hogy az új
házasságkötés okának jelentőséget kellene tulajdonítani a korábbi szabály
felülvizsgálata során, nem tudom osztani.

Az új házasságkötésnek az özvegyi hasznélvezeti jogot megszüntető
hatálya mögött meggyőződésem szerint az özvegyi hasznélvezet tartási ren-
deltetése állt,⁵³ s e szabály attól az időponttól kezdve, hogy a tartás megszűnt
az özvegyi jog elsődleges rendeltetése lenni, voltaképpen elveszítette létjogo-
sultságát. Politikus és tetszetős érv lehet e szabály felülvizsgálatának a népe-
sedéspolitikai határozatok szolgálatába állítása, az eredmény azonban nyilván-
valóan nem lehet attól függő, hogy az özvegyet milyen szándék vezeti az új
házasságkötéskor, nem is szólva arról, hogy az idősebb korban új házasságot
kötő özvegyet még kevésbé volna helyes a volt házastársa utáni öröklési jogá-
tól megfosztani, mint a fiatalabb korban házasságot kötőt.

Hatályos jogunknak azt a szabályát, hogy a túlélő házastárs az örökha-
gyó felmenőit és oldalrokonait kizárja az öröklésből, különösen két esetben
tartom igazságtalannak: rövid ideig fennálló házasságok esetén és olyankor,
amikor az örökhagyó eltartotta szülőjét, s a szülő az örökhagyó halála folytán
eltartó nélkül maradt. Minden más esetben már erősen meggondolandónak
tartanám a hatályos joggal szembeni változtatást.

⁵³ Ezt mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy korábbi jogunkban az özvegyi
hasznélvezeti jog csak az özvegy asszonyt illette meg.

Dr. SZOLCSANSZKY VILMOS a Budapesti Állami Közjegyzők Irodájának vezetője

Nagy megtiszteltetésnek veszem, hogy meghívást kaptam a mai értekezletre, amelynek témája „A magyar öröklési jog problémái”.

Engedjék meg, hogy hozzászólásom keretében elsősorban a közjegyző előtt felmerülő kérdésekkel foglalkozzam, annak előrebocsátásával, hogy a vitaindító előadás szerény véleményem szerint már feleletet is adott a címben megjelölt kérdésekre.

Egyetértek azzal, hogy az örökösödési *per*ek száma igen alacsony és a bírói gyakorlatot ezért nem túlzottan foglalkoztatják az öröklési jogi kérdések. A viszonylag alacsony szám mögött azonban ott van az igen magas *hagyatéki ügyek* száma, hiszen az elmúlt két évben, 1973-ban és 1974-ben több mint 99000 hagyatéki ügy érkezett a közjegyzőkhöz. (1973-ban 99283, 1974-ben 99 022), A hagyatéki ügyek száma az érdekeltek számával — ügyenként hárommal-néggyel besorozva, jelenti, hogy hányan érdekeltek a hagyatéki ügyeknél. Eszerint évente mintegy 350 000 személyt érintenek a hagyatéki ügyek.

E számadat viszont azt tükrözi, hogy a lakosság igen széles rétege kerül közvetlenül kapcsolatba az öröklési joggal, ez viszont aláhúzza az öröklési jog jelentőségét. — Talán megengedhető, hogy itt egy kissé szerénytelen legyek és elmondjam, hogy a közjegyzők munkáját is dicséri a kisszámú öröklési jogi per.

Öröklési jogunknak lényegileg három kérdésével szeretnék foglalkozni. Ebből kettő a gyakorlatban sűrűn, míg a harmadik ugyan ritkábban, de mégis felmerülő kérdés, és pedig

a szerzői jog öröklésével,

a házastárs öröklésével, ezen belül a házastárs haszonélvezeti jogával és végül

az együtt elhalálozás öröklési jogi kérdésével.

A szerzői jogi törvény (1969. III. tv. 15. §) indokolása szerint „a szerzői jog sajátos vonása, hogy a szerző halála után meghatározott időn (50) év kezesztül a szerző jogutódai, rendszerint örökösei, rendelkeznek a mű felhasználása felől, s hozzájárulások fejében élvezik a befolyó szerzői díjakat,”

E kérdésnél a gyakorlat a következőképpen alakult a Legfelsőbb Bíróság törvényességi határozata alapján, amely a Bírósági Határozatokban, mint iránymutató határozat (Legf. Bir. törv. III. 20.178/1970. szám, BH 1972/b. sz. 7096 sz.) közzétételre került: „szerzői jog vagyoni jellegű jogosítványa — természeténél fogva — a dologgal esik egy tekintet alá, a hasznosításból származó szerzői jogdíj pedig azonos a dolog hasznával. A szerzői jogon fennálló haszonélvezet esetén a szerzői jogdíjak beszedésének joga a haszonélvezőt

illeti meg (Ptk. 162. § (1) bek. 155. § (1), (2) bek.). Az állagörökös legfeljebb az özvegyi jognak a korlátozását igényelheti, ha ennek a feltételei fennállanak (Ptk. 616. §.)”.

A határozat indokolásában rámutat még a Legfelsőbb Bíróság arra is, hogy „a szerzői jogban rejlő, vagyoni hasznosításra vonatkozó jogosultság általában nem szűnik meg, nem emésztődik fel azáltal, hogy a szerző vagy jogutóda a vagyoni hasznosítás révén szerzői jogdíjhoz jut. A vagyoni jellegű jogosítvány továbbra is fennmarad és lehetőséget nyújt a szerzőnek, illetőleg jogutódának az ismételt hasznosításra. A szerzői jog vagyoni jellegű jogosítványát tehát nem lehet azonosítani az esetenkénti hasznosításból befolyó jogdíjjal.

A szerzői jog vagyoni jellegű jogosítványát megöröklő személyek — az adott esetben az örökhagyó gyermekei — nincsenek elzárva attól, hogy az özvegy haszonélvezeti jogának megszűnése után a jogosítványt az oltalmi időn belül a maguk javára hasznosítsák. Amíg pedig a haszonélvezet fennáll, az állagörökösök a hasznosításból befolyó ellenértékre nem tarthatnak igényt, hanem a leszármazók legfeljebb az özvegyi jognak a korlátozását igényelhetik, ha ennek a feltételei fennállanak (Ptk. 616. §.)”.

A határozat egyébként egy tipikus esetet mutat be. Az örökhagyó elvált az első feleségétől és új házasságot kötött. Az első házasságból született egy gyermek, az egyik állagörökös, aki közel egyidős az örökhagyót túlélő második háza-társával. A két örökös között az érdekellentétből adódóan rossz a viszony. A kettőjük közöttlevő kapcsolat a Legfelsőbb Bíróság határozata után sem javult.

De mit is jelent a gyakorlatban ez a határozat?

Végeredményben azt, hogy a szerzői jogdíjat teljes egészében megkapta és a jövőben is megkapja a túlélő házastárs egészen a haláláig, illetve újabb házasságkötéséig. Engedjék meg, hogy még azt is hozzátegyem, hogy kivételesnek számít az a mű, amely többszöri kiadást is megél.

A közjegyző előtt éppen ezért szinte kivétel nélkül felteszik az állagörökösök azt a kérdést, hogy ezekben az esetekben vajon mit örököltek. Természetesen a közjegyző jogilag megindokolja a határozatát, de, hogy ez mennyire meggyőző erre, az állagörökösök tudnának válaszolni.

Lényegileg e kérdéshez kapcsolódik az özvegyi jog öröklésének a kérdése. E kérdésnél is ki kell indulni abból a megváltozott helyzetből, hogy igen gyakori a több házasság és a gyermekek nem abból a házasságból származnak, amelyből meghalt az örökhagyó.

Közbevetőleg kiemelem, hogy csatlakozom az előadásnak ahhoz a plauzibilis megállapításához, hogy egyes esetekben túl sokat, egyes esetekben viszont túl keveset örököl a túlélő házastárs. Mivel az előadás részletesen kitért ennek a kérdésnek a taglalására, kizárólag az úgynevezett „tartós fogyasztási eszközök” — gépkocsi, motorkerékpár, tv., rádió stb. — öröklésének a kérdésével kívánok foglalkozni.

Az ingatlanok esetében ugyanis egyszerűbb a helyzet, ott általában nem éleződik ki az örökösök között a használat kérdése, továbbá az ingatlan túléli a haszonélvezőt.

Készpénzhagyaték esetében is általában egyezséget kötnek a felek, mivel úgy az állagörökösnek, illetve örökösöknek, mint a túlélő házastársnak érdeke, hogy közöttük egyezség létesüljön. A készpénzhez ugyanis csak így tudnak hozzájutni, mivel ellenkező esetben a készpénzt takarékbetétben kell elhelyezni és a túlélő házastársat a kamat illeti meg.

Ezzel szemben a nevükben tartós fogyasztási eszközök általában még nagyon gondos használat mellett is 5–10 éven belül értéktelenné válnak. A hagyatéki eljárásban egyébként egyre nagyobb jelentőséghez jutnak a tartós fogyasztási eszközök, mivel jelentős értéket képviselnek.

A hagyatéki eljárás nemperes, sajátos jellege hozza magával, hogy akkor tölti be a szerepét, ha az örökösök között egyezség létesül. A gyakorlatban azonban ritkán fordul elő, hogy a korábbi házasságból, esetleg házasságokból született gyermek és a túlélő házastárs között egyezség létesüljön a tartós fogyasztási eszközök tekintetében. A túlélő házastársak is jól tudják, hogy a vagyontárgy mennyi idő alatt használódik el. Ezért egyezség helyett a túlélő házastárs a törvényes öröklés rendje szerint, vagyis haszonélvezettel terheltlen kéri a hagyaték átadását.

Az eredmény az, hogy a túlélő házastárs haszonélvezete alapján elhasználódnak ezek a javak mint értéktelen ingóságok válnak majd az állagörökös tulajdonává.

Nem hiszem, hogy az volna a kívánatos cél, hogy az örökgyő gyermekei ezekben az esetekben csupán a hagyatéki terhet és az illeték költségeit viseljék anélkül, hogy bármilyen értékhez jutnának. Hiszen az öröklési jogi szabályaink az örökgyő legszorosabb hozzátartozóiként jelölik meg az örökgyő gyermekeit.

E rövid fejtegetés után nemmel válaszolnék az előadásban feltett arra a kérdésre, hogy igazságosan alakul-e a házastárs öröklése.

Mint már a bevezetőben említettem, hogy nem nagyon gyakori, de évente egy-két ügy mégis adódik, ahol felmerül az együtt elhalálozás kérdése.

Egy több éves ügy, ahol három órán belül négyen, vagyis egy teljes család, két gyermek és a szülők meghaltak. — Míg egy teljesen friss ügy, szintén gépkocsibaleset áldozata lett egy fiatal gyermektelen házaspár.

Mindkét felhozott esetben az egyik házastárs túlélte — egy, illetve három órával — a másikat.

Az öröklési jogunk szerint ez azt jelenti, hogy a túlélő és a később elhalt házastárs szülei, illetve szülei jogán annak testvérei örökölnék kizárólagosan mindkét esetben a hagyatékot.

A hagyaték így történő öröklésének igazságossága kétségbe vonható. Tudjuk, hogy ma már egy rövid ideig való túlélés orvosilag megoldható. Az

pedig nemkívánatos öröklési jogi eredmény, hogy a mentőorvos ténykedése döntse el végső fokon az öröklés kérdését.

Éppen ezért kívánatos volna az együtt elhalálozás kérdését külön szabályozni, vagy az is segítene a jelenlegi helyzeten, hogy ha leszármazó nincs a házastárs mellett, azzal egyenlő arányban az örökhagyó szülei, illetve a szülő jogán az örökhagyó testvérei is örököljenek.

Végül szeretnék néhány szót szólni a tézisek III. rész néhány reform gondolat 6. pontjához, amely szerint sok az olyan törvényességi óvásra hozott határozat, amely a közjegyző eljárását kifogásolja és új hagyatéki eljárást rendel.

A tézisekből, de az előadás szövegéből is az tűnik ki, hogy a végrendelet érvényességi kellékeinek tisztázása körül követnek el mulasztást a közjegyzők.

A Legfelsőbb Bíróság 809. számú Polgári Kollégiumi állásfoglalását a Legfelsőbb Bíróság a 883. számú állásfoglalásával nem tartotta fenn, lényegileg hatályon kívül helyezte. Ezen állásfoglalás hatályon kívül helyezése óta a közjegyző hivatalból nem vizsgálja a végrendelet érvénytelenségének a kérdését, csupán kioktatja a feleket a végrendelet alaki hiányosságaira. E kötelesség is a hagyatéki eljárásban korlátozottan terheli a közjegyzőt. Ebből adódik, hogy a végrendelet érvénytelenségének a kérdése a hagyatéki eljárásban óvási okként általában nem szerepel.

Igaz, hogy az utóbbi években jelentősen emelkedett azoknak a hagyatékátadó végzéseknek a száma, amelyek ellen törvényességi óvással éltek.

A törvényességi óvások indoka, hogy a közjegyző a feleknek a hagyatéki eljárásban felmerülő kérdésekben nem adott kellő útbaigazítást, nem gondoskodott arról, hogy a felek a tárgyaláson nyilatkozataikat, azok jogkövetkezményeinek teljes ismertetében tegyék meg (hagyatéki eljárás 52.§ (3) bek.), vagy a közjegyző mulasztást követett el a tényállás hivatalból történő megállapításánál (hagyatéki eljárás 50.§). Lényegileg tehát a közjegyzők eljárás jogi szabályokat sértettek meg a hagyatékátadó végzés meghozatalánál. Természetesen ez a körülmény nem csökkenti a közjegyzők felelősségét.

Bacsó elvtárs részben kérdésként felvetette a kiskorú örökös visszautasításának kérdését, bár a feleletet is megadta a kérdésre. A közjegyzői, de a bírósági gyakorlat is az, hogy a kiskorú örökös visszautasítását, pontosabban a törvényes képviselőiknek a kiskorú személyében tett visszautasítását, kizárólag passzív hagyatéknál fogadják el. A vizsgálat általában mechanikus, nem az eset összes körülményeinek szem előtt tartásával történik. Például sokszor kétséges, hogy egy lakott házas ingatlan nem jelent-e terhet az örökösnek, mégis ha aktívaként szerepel, a közjegyzői gyakorlat nem fogadja el a kiskorú nevében tett visszautasítást.

Dr. NAGY LÁSZLÓ egyetemi tanár, a Gödöllői Agrártudományi Egyetem rektorhelyettese

Nizsalovszky akadémikus a magyar öröklési jog csaknem valamennyi problémáját átfogó és de lege ferenda optimális megoldásokat kereső előadásának mindössze egy részletkérdéséhez, az ún. „termelőszövetkezeti tagok utáni öröklés” problematikájához kívánnék szólni. Előljáróban azonban megjegyezném, hogy az idő múlásával és ezzel összefüggésben a termelőszövetkezetek társadalmi viszonyainak fejlődésével, továbbá az ezzel járó jogalkotással a jelzett probléma körül a helyzet alapvetően megváltozott. Amíg az ötvenes évek végén és a hatvanas évek elején a termelőszövetkezeti jog, illetve az öröklési jog valóban nehéz és megoldhatatlan kérdésnek tűnt, a földjogi szabályok által ma már elvileg és gyakorlatilag annyira megoldott, hogy pusztán a kérdés megoldását szolgáló jogi automatizmus és annak kelléktára, csiszolása lehet vita tárgya. Ezzel összefüggésben tehát hangsúlyoznám: „a termelőszövetkezeti tagok utáni öröklési” jogintézménye nincs, a fogalmat ezért pontosítani és szűkíteni kell. Az öröklési jog szféráját kétségtelenül érintő — s ezért Nizsalovszky akadémikus problémafelvetését is igazoló fogalom — nem öröklési jogi kategória, hanem *földtulajdonszerzési jogcím*, nem a termelőszövetkezeti tag egész vagyonát, hanem csak a szövetkezet használatába adott földjét, az ún. részleges földmagántulajdont érinti. A kérdés tehát nem öröklési jogi, hanem földjogi kérdés.

E bevezető után álláspontom az alábbiakban fejtem ki:

a.) A termelőszövetkezeti tagok személyi tulajdonának öröklésére az általános szabályok vonatkoznak még akkor is, ha ezek a vagyontárgyak a háztáji gazdaság vagyontárgyai körébe tartoznak. Ebből a szempontból irreleváns, hogy épületről, állatról vagy a személyi tulajdon tárgyát képező háztáji földről van szó. (telek, tanyaudvar, zárt kert.) Ez az öröklési koncepció annak a következménye, hogy a magyar jogalkotás a termelőszövetkezeti család jogállására — helyesen — külön, sajátos jogalanyiságot nem alakított ki.

b.) Nem terjed ki az ún. termelőszövetkezeti jogi öröklés a szövetkezeti tagok által a szövetkezetbe bevitt — földtulajdonon kívüli — vagyonra sem. Két okból: egyrészt ezért, mert a vagyonbeviteli szabályok következtében a bevitt vagyontárgyak a szövetkezet tulajdonába kerültek és kerülnek, másodsor, mert e szabályok ma gyakorlatilag elvesztették társadalmi tartalmukat. Ugyanis ma vagyonbevitelről az új belépők esetén aligha beszélhetünk.

c.) A kör tehát leszűkül a tagok által a szövetkezetbe bevitt és a termelőszövetkezet tulajdonába még nem került földekre. Kétségtelen, hogy e földmennyiség volumene nagy, de már nem éri el a szövetkezetek által használt földek mennyiségének felét sem. E földek öröklése kapcsán kettős gonddal

állunkszemben. Először: maradjanak-e hatályban az alapvetően jól funkcionáló földjogi szabályok, vagy fejlesszük azokat tovább, másodsor: váljanak e ezek a földjogi szabályok a Ptk. öröklési joganyagának szerves részévé?

Ezeket a kérdéseket több tényező figyelembevételével kell eldönteni.

— A jelen földjogi szabályok (elsősorban az 1967. évi IV. tv.) végrehajtása következtében a termelőszövetkezetben lévő földmagántulajdon aránya évről évre csökken. Részben a kívülálló földjének kötelező megváltása, részben a termelőszövetkezeti tagok önkéntes földfelajánlása révén. A földjogi szabályok tehát kialakították azt az automatizmust, amely — figyelemmel az alapító tagok földtulajdonhoz fűződő érzékenységre is —, évről-évre meghatározott mennyiségű földet visz át a társadalmi tulajdon szférájába.

— A termelőszövetkezetben lévő földek magántulajdonának teljes megszüntetését a szövetkezetpolitika és a földjog mindig generációs problémának tekintette. A generációváltás a termelőszövetkezetekben az utóbbi években felgyorsult, és ezért a valósághoz közelebb került a föld magántulajdonának megszüntetése a szövetkezetben. Ennek jogi eszköztára azonban még nem alakult ki, s a folyamat meggyorsításának — a jelenleg kétségtelenül fő szerepet játszó kötelező megváltás mellett — sok változata lehetséges: a földfelajánlás intézményének vonzóbbá tétele, a földtulajdonszerzési szabályok további szigorítása, de az is elképzelhető, hogy a föld tulajdonjogáról való lemondást összekapcsolják bizonyos szociális jogok kiterjesztésével. A dolog lényege mindenesetre abban foglalható össze, hogy a részleges földmagántulajdon jogi szabályozásunknak néhány év alatt megoldódó átmeneti kérdése. Megszüntetésének jogi eszköztárát eddig is a földjog nyújtotta, s úgy gondolom, hogy a továbbiakban is a földjogi szabályokra kellene bízni a végleges rendezést.

A fenti okok következtében nem ajánlom e szabályok fölvételét a Ptk. öröklési részébe.

2. A termelőszövetkezeti életviszonyoknak kialakult azonban egy olyan kérdésköre, amely mindenképpen érinti a Ptk. öröklési szabályait. Évekkel ezelőtt több megyéből érkezett olyan jelzés, hogy az idős, eltartásra szoruló termelőszövetkezeti tag — földtulajdona ellenében — tartási szerződést kötött a termelőszövetkezettel. Annak idején e megállapodások megkötését jogalkalmazó szerveink részéről nem követte egyetértés arra hivatkozva, hogy jelenlegi öröklési szabályainak értelmében jogi személy nem köthet természetes személlyel tartási megállapodást. Ha azonban figyelembe vesszük az összes körülményeket, — így a föld magántulajdona megszűnésének összekapcsolását szociális megoldásokkal — megfontolás tárgyát képezheti a tartási szerződés alanyainak a termelőszövetkezetre, illetve annak tagjára való kiterjesztése. Mindenesetre ebben a kérdésben is óvatosságot ajánlok és határozottan csak akkor lehet dönteni, ha ismertté válik a Ptk. módosításának időpontja, és abban az időpontban a vázolt problémakörrel meghatározott szociológiai

adatokkal is rendelkezünk. Pontosabban kifejezve, kérdés, hogy a Ptk. majdani módosításának időpontjában egyáltalán szükséges-e még az intézmény vázolt módon való kodifikálása.

HOZZÁSZOLÁSOK

Dr. SZÁSZY ISTVÁN ny. egyetemi tanár, akadémiai lev. tag.

Nizsalovszky professzor, akadémikus által előterjesztett tézisekhez a nemzetközi magánjog szempontjából szeretnék egészen röviden hozzászólni.

Nizsalovszky akadémikus felfogásával mindenben egyetértek. Nézetem szerint előterjesztése, mint minden munkája, alapvető jelentőségű.

Szerintem szükséges volna törvényben vagy tvr-ben meghatározni az alkalmazandó jogot, ha az öröklési jogviszonynak nemzetközi vonatkozásai vannak. Ez mind gyakrabban fordul elő, mert magyar örökhagyóknak külföldi örökösei és külföldi örökhagyónak magyar örökösei elég gyakran vannak.

Szükséges volna meghatározni az alkalmazandó öröklési jogot azért is, mert még a szocialista államokban sem nyernek mindenütt azonos elvek e tekintetben alkalmazást, és mert az irodalomban ma is számos kérdésben eltérő vélemények találhatók.

Általában jellemzi a népi demokratikus országok öröklési jogi kollíziós normáit, hogy többségükben a *hagyaték egységének* elvi alapján állanak, és mind az ingó, mind az ingatlan hagyatékot az örökhagyó halálának időpontjában érvényben lévő hazai jog szerint bírálják el. Ez tehát a *lex successionis*. Kivétel e tekintetben Románia, ahol a *hagyaték feldarabolásának elve* ma is érvényben van, amennyiben a román bíróságok csak az ingó hagyatékot bírálják el az örökhagyó hazai joga szerint, az ingatlan hagyatékot a *lex rei sitae* szerint. Ez a magyarázata annak, hogy a magyar-román jogsegélyegyezmény (1959. évi 19. tvr.) 36. cikke is így rendelkezik. A hagyaték feldarabolásának elve érvényesül — úgy látszik — Albániában is, annak ellenére, hogy annak idején az 1928. évi április 2-i ptk. életbe léptető törvényének 7. szakasza szerint az ingó és ingatlan hagyaték tekintetében is egy jog, az örökhagyó hazai joga nyert alkalmazást. Erre mutat legalábbis a magyar-albán jogsegélyegyezmény 39. cikke, amely az ingatlan hagyaték tekintetében a *lex rei sitae*t rendeli alkalmazni. A hagyaték feldarabolásának elvét követte a régebbi magyar bírói gyakorlat is (Jogi Hírlap. 1941. 225. jogeset), de a magyar jogtudomány és az igazságügyminisztérium egyes konkrét esetekben adott jogi véleményének befolyása alatt a magyar bíróságok már a második világháború előtt és alatt hajlani kezdtek a hagyaték egysége alapelveinek elfogadására, s ma már a Legfelsőbb Bíróság 1952. október 28-án kelt elvi határozatával hatályon kívül helyezte a Kúria 212. sz. elvi határozatát, és kimondta, hogy mind az ingó, mind az ingatlan vagyon tekintetében az örökhagyó hazai joga alkalmazandó.

A hagyaték egységének elve alapján állanak — a román egyezmény (36), a szovjet egyezmény (37), és az albán egyezmény (39) kivételével — Magyarországnak a többi demokratikus országgal kötött új jogsegélyegyezményei is. Kimondják ezek az egyezmények — mint a népi demokratikus országok között kötött egyéb egyezmények is — az öröklési jog terén az egyenlő elbánás elvét és azt is, hogy ha az egyik állam joga a területén levő hagyatéki javak tekintetében saját állampolgárainak öröklési jogát korlátozza, ezek a korlátozások a másik szerződő állam állampolgáira is kiterjednek. A hagyaték feldarabolásának elvi alapján áll a ma is érvényben levő 1938. június 18-án kelt magyar-török konzuli egyezmény (1940. XIV. tv.) 18. cikkének 3. bekezdése is. Az irodalom egyébként minden népi demokratikus országban állást foglal a hagyaték feldarabolásának elvével szemben, mert az ellentétben áll az egyetemes utódlás gondolatával, és megnehezíti a hagyatéki tartozásokért fennálló felelősség és az osztályra bocsátandó érték megállapítását.

A népi demokratikus országokban is bizonyos esetekben a *lex successio-nis* alkalmazása akadályba ütközött, és így ki van zárva. Ily esetben néha az örökös hazai jogát kell alkalmazni az örökhagyó hazai joga helyett. Ezért is szükséges volna az alkalmazandó jog törvényi meghatározása.

De szükséges volna az alkalmazandó jog meghatározása az öröklés feltételeinek kérdésében is, abban a kérdésben például, hogy szükséges-e, hogy az örökös, az utóörökös (ahol utóöröklésnek helye van) és a hagyományos az öröklés, utóöröklés, hagyomány megnyílásának időpontjában életben legyen, és hogy a már megfogant méhmagzat vagy a még meg nem fogant személy, vagy a jogi személyiséggel nem bíró szervezet örökölhessen-e.

Megoszlik a népi demokratikus írók véleménye abban a kérdésben is, hogy azokat a tényeket, amelyeknek fennforgása esetében az öröklési váromány nem hatályosulhat, így az öröklésről lemondás megengedettséget és joghatásait, a *lex successio-nis* vagy az örökös személyes joga, vagy a *lex fori* szerint kell-e elbírálni. A magyar uralkodó felfogás szerint itt is a *lex successio-nis* irányadó, van azonban olyan felfogás is, amely e szabályok közrendi jellegét vitatja, amelyből a *lex fori* alkalmazása következne. Vitás az irodalomban az is, hogy az osztályra bocsátás kérdésében a *lex successio-nis* vagy az örökösre és a megajándékozottra irányadó jogot, vagy az ajándékozásra irányadó jogot kell-e irányadónak tekinteni.

Megjegyzendő, hogy az említett kérdéseken kívül számos más olyan kérdés is van, például az örökös jogi hatásait szabályozó jog meghatározása, amely szintén szükségessé tenné az öröklést szabályozó kollíziós normák törvényi megállapítását.

Nézetem szerint azonban nemcsak az öröklés területén alkalmazandó jog törvényi meghatározása volna szükséges, hanem szükséges volna egy *általános* nemzetközi magánjogi törvény megalkotása is. Szeretném felhívni a figyelmet arra, hogy a legtöbb szocialista országban ezt teljes mértékben

belátták, és több népi demokratikus országban új nemzetközi magánjogi törvényekkel találkozunk.

Ilyen új nemzetközi magánjogi kollíziós normákat tartalmaz a Szovjetunióban az 1961. december 8-i törvénnyel kihirdetett összszövetségi törvény „a Szovjetunió polgári törvényhozásának alapjairól” (122–129. szakaszok), amelynek a 127. szakasza a lex successionist határozza meg, mégpedig az elhunyt lex domicilijének alkalmazásával. Továbbá az 1963. december 4-én kelt 97. számú új csehszlovák nemzetközi magánjogi törvény (1–70.§-a), az 1965. november 12-i, 38 szakaszból álló lengyel törvény, amelynek 34–35. §-ai szabályozzák az öröklési jogot, és az 1964. november 2-i 3920 számú, 32 szakaszt tartalmazó albán törvény. Romániában és Bulgáriában is dolgoznak egy új nemzetközi magánjogi kódex tervezetén.

Dr. VÉKÁS LAJOS egyetemi docens

I. Nizsalovszky akadémikus vitaindító tézisei és a felkért korreferensek hozzászólásai bennem — és talán másokban is — *egy lappangó tévhitet oszlattak szét*. A gazdaságirányítás reformja és e permanens folyamat újabb és újabb fejleményei — érthetően — a szocialista gazdálkodó szervezetek jogállásával és egymás közötti kapcsolataival összefüggő jogi kérdéseket helyezték az elméleti érdeklődés középpontjába. A szocialista tulajdonjog, az állami vállalatok jogi személyisége és a szocialista gazdálkodó szervezetek szerződéses kapcsolatai oly mértékben lekötötték az utóbbi években a jogtudomány figyelmét, hogy a polgári jog egyéb problémáira — így az öröklési jog kérdéseire is — legfeljebb csak kisebb részletek megvitatásáig maradt kapacitás. Ez az önmagában természetszerű és a dolgok gazdasági-társadalmi jelentőségének nagyságrendjével arányban álló, a változások horderejével is helyesen számoló jelenség alkalmas annak a tévhitnek a táplálására, hogy a polgári jognak a gazdaság központi vérkeringésével kevésbé érintkező részei változatlanul megfelelnek a mai társadalmi követelményeknek. A „Tézisek” és a hozzászólások egyértelműen és meggyőzően bizonyítják, hogy egy ilyen hiedelem feltétlenül téves volna, legalábbis az öröklési jog tekintetében. Tényszerűen igazolják egyrészt, hogy az örökösödési jog szabályai — az élet könyörtelen rendje gondoskodik erről — az állampolgárok legszélesebb rétegeit érintik. Dokumentálják az előadottak másrészt azt is, hogy a Polgári Törvénykönyv hatályba lépésével kerek másfél évtizede kialakított *öröklési jogunk nem egy kérdésben ma már nem tud megfelelni a gazdasági-társadalmi változások által támasztott követelményeknek*.

Mindenekelőtt ezért tartom igen időszerűnek, hogy a Magyar Tudományos Akadémia Állam- és Jogtudományi Bizottsága napirendre tűzte a magyar öröklési jog átfogó reformjához készített téziseket. *Nizsalovszky Endre* akadémikus reformjavaslataival és a felkért korreferensek hozzászólásaival — vélemény-

nyem szerint — *a legkonkrétabb segítséget kapja a jogalkotó*: tudományos elemzésekben alapuló problematikát és megoldási variánsokat a Polgári Törvénykönyv öröklési jogi részének novelláris újraszabályozásához; olyan javaslatokat, amelyek társadalmi-gazdasági fejlődésünk másfél évtizedes eredményei mellett az öröklési joggal kapcsolatos bírói gyakorlat tanulságait és a jogirodalomban elhangzott észrevételeket egyaránt figyelembe veszik.

Megjegyzéseimmel éppen ezért nem — az egy-egy részletkérdés kapcsán felmerülő — vitatkozó gondolataimnak kívánok hangot adni, hanem a „Tézisek” fő gondolatmenetét szeretném inkább néhány szerény adalékkal elmélyíteni.

II. Igen fontosnak tartom, hogy a „Tézisek” *kiindulópontja* a Polgári Törvénykönyv hatályba lépése óta beállott gazdasági és társadalmi fejlődésnek az öröklési jog reformja szempontjából történő hangsúlyozása. A kódex elkészítése óta eltelt másfél évtized során ugyanis társadalmi viszonyaink ismét olyan jelentős fejlődésen mentek keresztül, amelynek következményei a polgári jogban — és ezen belül nem utolsósorban az öröklési jogban — is értékelést igényelnek. Itt elegendő csupán két körülményre utalnom: *a mezőgazdaság* és — ezzel összefüggésben — *a paraszti életviszonyok átalakulására*, továbbá *a személyi tulajdon általános fejleményeire*.

1. Túlzás nélkül állíthatjuk, hogy az adott időszakban gazdasági-társadalmi fejlődésünk éppen a mezőgazdaság területén érte el a legnagyobb eredményeket. A Polgári Törvénykönyv hatályba lépését követő években országos méretekben befejeződött a mezőgazdaság kollektivizálása, és már évek óta a közös gazdaságok megszilárdult fejlődéséről, egyre nagyobb termelési eredményeiről kaphatunk híreket. A korszakos jelentőségű változás önmagában azzal dokumentálható, hogy a mezőgazdaságban egyénileg gazdálkodók köre kb. 3–4%-ra csökkent. Ez a nagymérvű átalakulás természetesen *nemcsak a mezőgazdaság termelési viszonyaiban* vezetett döntő változásokra, hanem lényegesen hatott *a paraszti osztály életviszonyaira és tudati állapotára* is. Márpedig ezek a változások elsődleges jelentőségűek az öröklési jog szabályozása szempontjából is. Jelentősen átalakult a hagyaték tárgyi köre, mindenekelőtt *a földmagántulajdon öröklése elvesztette azt a jelentőségét*, amellyel a Polgári Törvénykönyv megalkotásakor még rendelkezett. Ezeknek a változásoknak tükröződniük kell az öröklési jog szabályaiban: nemcsak az ági — vagy ahogy a „Tézisek” javasolják, háramlott — vagyon speciális öröklési rendjének megváltozott indokolásában, hanem az öröklési jog olyan központi intézményében is, mint az özvegy öröklési jogi státusa.

2. Az öröklési jog mögött meghúzódó társadalmi viszonyok átalakulását szemléletesen bizonyítják *a személyi tulajdon* körében bekövetkezett fejlemények. A hagyaték központi — sőt szinte kizárólagos — tárgyává vált személyi tulajdon egyrészt dokumentálhatóan gyarapodott az elmúlt egy-másfél évtizedben, másrészt jellege, összetétele is megváltozott.

A Központi Statisztikai Hivatal 1974-ben kibocsátott hivatalos adatai szerint 1960 és 1972 között a lakosság — folyó árakon számolt — jövedelme több mint kétszeresére emelkedett. (1960: 118 518 millió forint, 1972: 241 780 millió forint.) Különösen felgyorsult a növekedés 1968 után: az 1972-ig tartó ötéves ciklusban az emelkedés majdnem 40%-os volt. A munkából származó közvetlen jövedelmek adatai azt mutatják, hogy a növekedés szinte kizárólag pénzbeni bevételekben realizálódott, s így az adott periódusban a lakosság pénzjövedelmének aránya az összjövedelmen belül 70%-ról kb. 78%-ra növekedett. A jelzett fejleményt támasztják alá a *lakosság takarékbetét-állományára* vonatkozó adatok is. A betétek összege 1960-ban 5542 millió forint, 1967-ben 24 797 millió forint, 1972-ben pedig 54 510 millió forint volt, vagyis a növekedés majdnem tízszeres.

A lakosság fogyasztásának adatai azt mutatják, hogy a *tartós fogyasztási cikkek*re költött pénzösszeg 1960 és 1972 között több mint háromszorosára nőtt (1960: 4748 millió forint, 1972: 15 830 millió forint), míg a *lakásépítésre* fordított összegek ugyanezen időszakban majdnem négyszeresződtek. (1960: 3596 millió forint, 1972: 13 000 millió forint). A tartós fogyasztási cikkekre költött összegek erősen emelkedő tendenciáját jól mutatja, hogy az 1950-es bázison számított érték 1965-ben 512,6%, 1972-ben pedig 1130,9%. (Összehasonlításként: az élelmiszerekre költött összegek hasonló mutatója az 1950-es 100%-ról 1972-re 175%-ra, a ruházatkészletek mutatója 229,7%-ra, az élvezeti cikkek mutatója 300,9%-ra emelkedett.) Illusztrációként utalhatunk még néhány tartós fogyasztási cikk növekedésére. Az egy évben vásárolt személygépkocsik száma 1960-ban 3500 db, 1967-ben 20 800 db, 1972-ben 49 200 db volt, s az emelkedési ütem azóta is gyorsul. Az 1960-ban eladott televíziókészülékek száma 52 400 db, az 1967-ben megvásároltaké 164 700 db, az 1972-ben értékesített készülékek száma pedig 211 900 db. Az ékszerre, nemesfémekre költött összeg — folyó árakon számolva — 1960-ban 131 millió forint, 1967-ben 200 millió forint, 1972-ben 617 millió forint volt.

3. A számok, adatok további idézése nélkül is elmondhatjuk, hogy a személyi tulajdon tárgyainak köre a Polgári Törvénykönyv hatályba lépését követő másfél évtizedben lényegesen átalakult formában vált a hagyatéki tárgyak gerincévé. Ebből az öröklési jog szempontjából nemcsak azt a következtetést kell levonni, hogy ma már nem a magántulajdon, hanem egyértelműen *a személyi tulajdon képezi az öröklési jog fókuszát*, hanem olyan részletkonkvenciákat is észlelni kell, mint pl. a hagyatéki tárgyak meggyorsult amortizációja, a takarékbetétkönyvek öröklésének jelentősége stb.

Ezeknek a változásoknak a fényében kell megítélni az *özvegyi haszonélvezeti jog* fenntartásának problematikáját, amelyet a „Tézisek” igen világosan exportálnak, s amelyhez a korreferátumok is lényeges adalékokkal szolgáltak. Egyetértek ugyanis a „Tézisek” megállapításával: „A Ptk. öröklési jogi részé-

nek legvitatottabb góca a túlélő házastárs jogállásának szabályozása, ami a fennálló szabályozás revíziójának elkerülhetetlenségére utal.” A probléma megoldására vonatkozó javaslatok irányát is csak helyeselni tudom.

Egyezik a véleményem a „Tézisekben” kifejtettekkel az *ági öröklés* jövőjét illetően is. Helyes volna végre belátnunk, hogy öröklési jogunk „hírhedt” intézményének megítélése (léte-nemléte és részletszabályai egyaránt) ma már annyira sem társadalmi-politikai kérdés, mint amennyire a Polgári Törvénykönyv előkészítésének időszakában volt. A százesztendőös öröklési jogi főszerepnek vitathatatlanul egyszer s mindenkorra vége, az intézmény jövőjéről — a „Tézisekben” kifejtett józan érvek alapján — ugyanolyan mérlegelés alapján lehet csak dönteni, mint öröklési jogunk más dogmatikai megoldásairól, azaz „sine ira et studio”. A magam részéről fenntartását látom helyesnek, a Nizsalovszky akadémikus által vázolt formában, és mindenképpen az özvegy öröklési státusával összefüggésben képzelve el a rendezést. Az elnevezés megváltoztatása — bár semmiképp sem lényegi kérdés — talán éppen abban segítene, hogy a múlt — társadalmi-politikai hangsúlyokkal terhelt — vitái ne árnyékolják a jövőndő döntés mérlegelendő szempontjait.

ZÁRSZÓ

NIZSALOVSKY ENDRE

Igaz örömmel töltött el, hogy szerény előterjesztésem a társelőadók és hozzászólók részéről olyan sok értékes megnyilatkozást váltott ki. Fogadják — egyelőre csak tőlem — a leghálásabb köszönet kifejezését fáradozásukért.

A házastársi öröklés az ún. ági örökléssel kapcsolatban a megbeszélések során is megtartotta — mint neuralgikus pont — az uralkodó pozícióját, de sok olyan összekötő szál jutott új megvilágításba, amely az ebbe a körbe tartozó kérdéseket társadalmi és gazdasági rendünk jelen fejlődési szakaszának különböző jelenségeihez fűzi.

Anélkül, hogy a részletekbe bocsátkoznám, be kell ismernem, hogy az előterjesztésemben elfoglalt álláspontom egyes vonatkozásai módosításának létjogosultságát is el kellett ismernem.

Örvendetesnek tartom, hogy nem egy olyan kérdés is megvilágításra került, amelyre magam nem fordítottam a megérdemelt figyelmet. Csupán példaképpen említem a túlélő házastárs és leszármazó életkorának jelentőségét, a szerzői jog öröklése körében igazságos megoldásra még nem talált kérdéseket, az örökbe fogadott öröklési jogállásának újabb megfontolást igénylő vonatkozásait.

Külön kiemelem azoknak a személyi tulajdon alakulásával kapcsolatos ténybeli adatoknak az igen tanulságos feltárását, amelyekre a jogi szabályozás során mindenesetre sok gondot kell fordítani.

Abban a reményben ismétlem meg a közreműködők iránti nagy köszönetet, hogy fáradozásuk nem marad hatástalan jogunk helyes irányú továbbfejlesztése során.

A SZERVEZETI MUNKAMEGOSZTÁS ÉS KOOPERÁCIÓ

SZENTPÉTERI ISTVÁN

1. A szervezeti munkamegosztás a társadalmi mechanizmus főbb alrendszerében

A szervezet bármiféle meghatározását tesszük vizsgálat tárgyává, abban feltétlenül találkozunk a részek közötti specializálódásból származó előnyök elismerésével. A szervezeti munkamegosztás ezért számos szervezési koncepció kiindulási alapja. A munkamegosztás fogalmába bele szokták értelmezni a részek funkciójának újrarendezését is. A szó szűk értelmezése — az ti., hogy a szervezetben a funkciók minél precízebben szét vannak választva — csak az egyik oldalra, a „bontásra”, a „feladatosztásra” tereli a figyelmet. Marx azonban a *munkamegosztást* és a *kooperációt* (a funkciók szétválasztását és részek viszonyának újrarendezését) *mindig kölcsönös függőségükben tartotta a hatékonyabb munka nélkülözhetetlen feltételének*. Mi is a munkamegosztást mindig ilyen szélesebb értelemben tárgyaljuk, érve ezalatt azt, hogy a feladatosztás, szervi funkció specializálás, elválaszthatatlanul a munka *új egyesítését*, a *kooperáció* fejlesztését is megköveteli.

A munkamegosztás és a kooperáció fejlődése történeti folyamat. Marx már a múlt század közepén bebizonyította, hogy ezek a gazdasági viszonyokban érték el a legfejlettebb szintet. Munkamegosztás és kooperáció meghatározható fokon volt és van is minden más szervezeti rendszerben: társadalmi, politikai struktúrákban, állami szervezetben, tudomány szervezetben stb. Minden szervezeti viszonyokkal foglalkozó alap vagy ágazati nézőpontú tudománynak fontos feladata az, hogy a „maga területén” a munkamegosztás és kooperáció történetileg kialakult szintjét és formáit, speciális feltételeit és körülményeit tisztázza. Az ember racionális organizációs tevékenységének legfejlettebb szervezeti rendszere a termelés szervezete, ezért a munkamegosztás általános típusának felállításához az idevonatkozó ismeretek és szabályok nyújtanak legtöbb segítséget.

A munkamegosztás és kooperáció fejlettségi szintjének és mértékének egy-egy konkrét szervezeti rendszerén belüli megállapításánál a *szervezet nagyságából* folyóan speciális sajátosságok adódnak, de a szervezeti nagyság nem a legfontosabb fokmérője a szervezettségnek. Marx a legfontosabb organizációs mutatót a *szervezett munka társadalmi jellegének* fejlettségi szintjében látta. Egész nagy szervezeti egységben is lehet alacsony fokú a munkamegosztás és

kooperáció, s viszonylag kis szervezetekben is magasfokú lehet az együttműködés specializáltsága és kooperáltsága. Az emberi társas célmegvalósító tevékenység mindenesetre a termelés szervezetében mutatta a „társadalmiság” legmagasabb fokát, ez az indoka tehát annak, hogy ezen a területen kialakult munkamegosztási formákat és kooperációs kapcsolatokat „mintának” állíthatjuk — bizonyos korrekciókkal — más rendszerek elé is.

a. *A fejlett társas szervezeti munkamegosztás mintája a modern nagyüzem*

A társadalmi szervezeti munkamegosztás marxista megközelítésének alapmódszere a munkamegosztás *történeti* alakulásának felderítése. A munkamegosztás periodizálását azonban csak társadalmi *szervezeti szektorokra* (alapszervezetekre) bontva lehet vizsgálni. A munkamegosztás nem általában fejlődött, hanem történetileg is más volt a gazdaságban mint az államszervezetben, az egyházban vagy a modern tudomány szervezetében.

A munkamegosztás a termelésszervezetben, illetve a gazdaságszervezetben történetileg viszonylag korán a polgári tudományos érdeklődés egyik fontos témájává vált. A XVIII. és XIX. századi *klasszikus polgári közgazdaságtan* részletesen vizsgálta az üzemen belüli munkamegosztás jelentkezését, a munkamegosztás kihatását a termelékenységre, és a munkamegosztás emberi, társadalmi követelményeit. Nem véletlen, hogy a termelésszervezeti munkamegosztás tanulmányozásából szűrhettek le legegzaktabb törvényszerűségeket. Az üzem nem csupán a modern polgári termelés legfejlettebb szervezeti formája, hanem *méreteinél* fogva összes viszonylatában sokkal *áttekinthetőbb* volt, mint valamilyen makrószervezeti struktúra.

A munkamegosztás problémája Marxnak és Engelsnek a korai munkáiban megjelent, azokban a tanulmányokban, amelyekben főleg a polgári koncepciók kritikáját végezték. A marxizmus klasszikusai a gazdálkodás 3 területére vonatkozóan különösen sokat foglalkoztak a munkamegosztás jelenségeivel és következményeivel. „Marx — írja Harmathy Attila — a munkamegosztás három típusát különböztette meg: általános munkamegosztásnak minősítette a termelés fő ágazatainak (ipar, mezőgazdaság stb.) kialakulását, különös munkamegosztásnak a termelési ágazatok ágakra és csoportokra való elkülönülését, egyes munkamegosztásnak pedig az egyes üzemen belül létrejövő munkamegosztást.”¹ Amint erre Marx rámutatott, elsősorban Proudhon volt az, aki a polgári társadalom minden aktuális problémáját a munkamegosztásból akarta levezetni.² Proudhon azonban csak a „természeti munka-

¹ Harmathy Attila, *A társadalmi munkamegosztásról és a szerződések rendszerének szerkezeti kérdéseiről*. Állam- és Jogtudomány, 1969. 2. sz. 209. old. Marx munkamegosztásra vonatkozó nézeteivel kapcsolatos irodalomból lásd: Licskó György, *A marxizmus munkafelfogás*, Bp. 1969. Fukász György, *A munka filozófiája*. Bp. 1965. 129. s köv. old.

² Proudhonnak a társadalmi rendszer és spontaneitás összefüggéseire, valamint a gazdaságra vonatkozó nézeteiről lásd P. Ansart, *Marx et L'Anarchisme*. Paris 1969. 141. s köv. old.

megosztási” folyamatot ragadta meg a munkamegosztás bonyolult összefüggéseinek láncolatában. A marxizmus klasszikusai egyáltalán nem akarták e munkamegosztásnak a társadalomban betöltött funkcióját kisebbiteni, de a természeti úton alakuló munkamegosztást a másik formával való dialektikus együttműködésében fogták fel.³ A munkamegosztás „természeti oldala” is a társadalom anyagi viszonyaiban végbemenő változásokat tükrözi. Semmiképpen sem szabad azonban ezt a tükörképet a materiális viszonyok bonyolultsága teljes felismerésének tekinteni, ahogy ezt Proudhon tette. Marx a munkamegosztás mögötti materiális társadalmi—gazdasági viszonyokat teljességükben felderítette, és azok mozgásformáinak tanulmányozása alapján az elsődleges és másodlagos munkamegosztás törvényszerűségeit rendszerbe foglalta.

Marx alapvető munkájában, *A tőké*-ben a polgári termelési viszonyok fejlődésének objektív törvényszerűségeit rendkívül sokoldalúan tárgyalta, ehhez viszonyítva a tőkés termelés alakzatai közötti munkamegosztás, és különösen az *üzemen belüli* munkamegosztás problémája, mint „formai” (szervezeti) kérdés csak „másodlagosnak” tűnik. Marx azonban *értékelt* a *klasszikus polgári közgazdaságtan* gazdasági munkamegosztással kapcsolatos tanait és megvetette a munkamegosztás marxista elméletének alapjait.

A klasszikus polgári gazdaságtan az üzemen belüli munkamegosztás termelési effektivitást növelő hatását felismerte és igenelte. A tőkés termelés üzemen *belüli* munkamegosztásának sajátosságait *Mill* a következőképpen vázolta: „Az ember tevékenysége igen egyszerű elemekre redukálható. Az ember igazán nem tehet mást, mint mozgást termelhet: mozgathatja a dolgokat, hogy egymástól távolítsa, vagy egymáshoz közelítse őket; az anyag tulajdonságai végzik el a többit. A munka és a gépek alkalmazásánál gyakran azt találjuk, hogy a hatások ügyes elosztás révén szaporíthatók, szétválasztva azokat a műveleteket, amelyek egymással szembenállnak, és egyesítve mindazokat, amelyek valamilyen módon egymást kölcsönösen elősegíthetik. Mint-hogy általában az emberek nem sok különböző műveletet tudnak ugyanolyan gyorsasággal és ügyességgel végrehajtani, ahogyan a megszokás kisebb számú művelet gyakorlásához megszerzi nekik e képességet — azért mindig előnyös a mindegyik egyénre bízott műveletek számát, amennyire csak lehetséges, korlátozni. A munka megosztásához és az ember és a gép erőinek a legelőnyösebb módon való elosztásához egy egész sor esetben az szükséges, hogy nagy szinten működjenek, vagy más szavakkal, hogy a javakat nagy tömegben termeljék. Ez az előny a nagy manufaktúrák keletkezési alapja; ezek közül gyakran csekély számú, kedvező körülmények között alapított manufaktúra olykor nemcsak egyetlenegy, hanem több országot is ellát az általa termelt

³ Marxnak a gazdasági munkamegosztásra vonatkozó nézeteire vonatkozóan lásd: Marx, *A filozófia nyomora*. Bp. 1952. 128. s köv. old.; *Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből*. Bp. 1970. 79. s köv. old.; lásd továbbá Marx, *A tőke* I. köt. Bp. 1948. 379. s köv. old.

objektumoknak ott keresett mennyiségével.”⁴ Marx a polgári közgazdaságtan klasszikusainak munkamegosztásról alkotott téziseit lényegében elfogadta és azokat védelmezte a Proudhon-i kritikával szemben.

Proudhon a klasszikus polgári gazdaságtan által pozitívan értékelt racionális munkamegosztástól vissza akart lépni az üzemi termelés primitívebb, (manufaktúra előtti) ún. „természeti” munkamegosztásához. Véleménye szerint e másodlagos (racionális-formális) munkamegosztás kiküszöbölésével lehet általánosságban a munkamegosztás „káros hatásait” kiküszöbölni. A manufaktúrára való áttérés előtt — mondja Proudhon — a termelés szervezetében már érvényesült a *spontán* munkamegosztás. Emellett ugyan a termelés nem volt még olyan szintű mint a tipikus tőkés üzemben, azonban ez a munkamegosztás az emberi lényeggel és hajlamokkal nagyon jól összefért. Proudhon végeredményben a *gyári szervezeti munkamegosztás ellen foglalt állást* a klasszikus polgári gazdaságtan munkamegosztás-konceptiójának bírálata során.

Proudhon álláspontját Marx bírálta, konzervatív, romantikus nézetnek minősítette, mert egy történetileg meghaladott munkamegosztási formát akart visszaállítani. „Proudhon úr, aki az automatikus gyárnak még ezt az egyetlen forradalmi oldalát sem értette meg, visszafelé tesz egy lépést, és azt javasolja a munkásnak, hogy ne csupán a gombostű egytizenkettő részét készítse el, hanem egymás után mind a tizenkettőt. A munkás ily módon eljutna a gombostű tudományához. Íme ez Proudhon úr szintetikus munkája. Persze senki sem fogja vitatni, hogy egy mozdulat előre és egy másik hátra, az ugyancsak szintetikus mozgás.”⁵

Az elsődleges (spontán, primitív, „természeti”) és a másodlagos (racionális-formális) munkamegosztás előnyei és hátrányai közötti vita a XIX. század elején nagy élességgel folyt a közgazdaság tudományában. A tőkés termelési szervezet racionális munkamegosztásának közismert negatív következményei romantikus és utópista tendenciákat tápláltak, amelyek végeredményben reakciós hatásúak voltak. A „reformgondolatok” gyakran a régi céh-rendszerhez való *visszatérés* szükségességét vetették fel. A céh, a manufaktúra és a klasszikus kapitalista gyári szervezet összevetése során úgy emlékeztek vissza a céh belső struktúrájára, mint amelyik a dolgozók „aranykorszakát” jelentette.

Marx bizonyította, hogy Proudhon „reformjai” a céhrendszeren belüli üzemi munkamegosztás visszaállítását jelentenék. A munka felszabadítása azonban ezen az úton nem képzelhető el, bármennyi látszólagos előnye is volt a „természeti” munkamegosztásnak. „A céhekben végzett munka több pozitívumot tartalmazott az egyén és munkája közötti viszony szempontjából

⁴ Mill nézeteit ismerteti Marx a *Gazdaság-filozófia kéziratok 1844-ből* (Bp. 1970 című művének 91. oldalán).

⁵ Marx, *A filozófia nyomorúsága*. Marx—Engels Művei. 4. köt. Bp. 1959. 150. old.

mint a munka későbbi, nagyipari formája. A céhmunkát bizonyos fokú teljesség és művészi érzék jellemezhetette. A történelmi fejlődés szempontjából azonban Marx mégis pozitívabbnak értékelte a tőkés termelési módban kifejlődő elidegenült munkát, amelyben végletekig fejlődik az egyes emberek közötti munkamegosztás. A fejlődés szempontjából ugyanis sokkal jelentősebb a végső-kig vitt munkamegosztás — amellyel bár kialakult a munkához való közömbös, sőt negatív viszony —, mint a céhek keretei között végzett munka, amelyvel a munkás — Marx kifejezésével élve — meghitt szolgasági viszonyba került.”⁶

Az új típusú üzemi munkamegosztás dolgozóra gyakorolt torzító hatásai már a XVIII. és XIX. századfordulón széles körben tárgyalt irodalmi problematikát alkottak. Marx nem véletlenül idézte Adam Fergusont arról, hogy milyen ez az új üzemi szervezet. „A gyári munka tökéletessége abban rejlik, hogy feleslegessé lehet tenni a fejet, és a fej közreműködése nélkül a dolgozó üzem olyan gépezetnek tekinthető, melynek egyes részei emberek.”⁷ A marxi dialektika klasszikus alkalmazása az, amit a gyári szervezeten belüli fent jelzett ellentmondás feloldásával kapcsolatban mond. A modern üzem ember-telenítő hatást gyakorol a dolgozóra a másodlagos (racionális-formális) munkamegosztás magas szintre emelése révén. Ez a munkamegosztás alakítja ki a lényegében „semmit sem tudó” szakembereket. „Ami a modern társadalmon belüli munkamegosztást jellemzi, az az, hogy létrehozza a specialitásokat, a specialistákat és velük együtt a szakmai korlátoltságot.”⁸

Ez a fajta munkamegosztás az emberek között nem csupán társadalmi helyzetüket tekintve alakít ki külön kategóriákat (osztályokat), hanem személyi képességeik közül is olyanoknak ad fejlődési teret, akik a szervezeti struktúra „követelményeinek” sajátosan megfelelnek. A munkamegosztás következtében kialakult és állandósított viszonyrendszer lehetőséget ad az egyéni képességek fejlődése elé, vagy éppen korlátozza azokat. A munkamegosztásnak az emberi hajlamokat alakító hatásáról Marx így ír: „Egy teher-

⁶ Lieskó György, *A marxi munkafelfogás*. Bp. 1969. 48–49. old. Marx így jellemezte a céhen belüli (jegyezzük meg a kifejezést) *természetadta* munkamegosztást:

„A városokban a munka megosztása az egyes céhek között még egész természetadta volt, és magukban a céhekben az egyes munkások között egyáltalán nem történt meg. Mindegyik munkásnak munkák egész körében kellett járatosnak lennie, mindent meg kellett tudnia csinálni, amit szerszámaival meg lehetett csinálni; a korlátozott érintkezés és az egyes városok csekély összeköttetése egymással, a népesség hiánya és a szükségletek korlátozottsága nem nyújtottak módot a munka további megosztására, és ezért mindenkinek aki mester akart lenni, egész kézművességében jártasnak kellett lennie. Innen ered, hogy a középkori kézművest még érdeklí a maga speciális munkája és az, hogy abban ügyességre tegyen szert és ez az érdeklődés bizonyos korlátolt művészi érzékké fokozódhatott. De ugyancsak ezért minden középkori kézműves egészen fel is oldódott a maga munkájában, meghitt szolgasági viszonyba került vele és sokkal inkább be volt alá sorolva mint a modern munkás, akinek számára közömbös a munkája.” Marx—Engels *Művei*. 3. köt. *A német ideológia*, Bp., 1960. 52. s. köv. old.

⁷ Marx, *A filozófia nyomorúsága*. Marx—Engels *Művei*. 4. köt. Bp. 1959. 140. old.

⁸ I. m. 150. old.

hordó, természetes képességeit tekintve sokkal kevésbé különbözik egy filozófustól, mint komondor az agártól. A munkamegosztás az, amely szakadékat ásott kettőjük közé.”⁹

Az emberi társadalom fejlődése — a munkamegosztás kétségtelenül meglevő negatív hatásai ellenére — azt kívánja, hogy *vigyük maradéktalanul keresztül az üzemben a másodlagos, racionális szervezeti munkamegosztást*. Ez ugyan átmenetileg az embert ill. az emberek bizonyos kategóriáit *elidegeníti a munkától*, de a társadalom mégis *ezen az úton tud majd felszabadulni az elidegenítő hatástól*. A modern üzemszervezet végkifejlődésében a munkamegosztás révén mindenkit „szakemberré (specialistává) tesz” (ez azzal a veszéllyel is jár, hogy mindenkinél reális probléma a specialista korlátoltság leküzdése), de végül is ez teszi lehetővé, hogy a „specialista” megszűnjön. „Ami az automatikus gyáron belüli munkamegosztást jellemzi az az, hogy a munka elvesztette minden speciális jellegét. De *mihelyt mindenfajta speciális fejlődés megszűnik, érezhetővé kezd válni az egyetemesség iránti szükséglet*, az egyén integrális fejlődésére irányuló törekvés. *Az automatikus gyár kiküszöböli a specialitákat és a szakmai korlátoltságot.*”¹⁰

Marx *A tőke*-ben ugyanilyen értelemben jellemezte a munkamegosztás társadalmi kihatásait. E művében is a tőkés üzemen belüli munkamegosztás *előzményeit* a manufaktúra keretei közé vezeti vissza. A manufaktúra szervezete változtatta meg a termelés hagyományos rendjét. Az indította el azt a hatalmas üzemszervezeti átalakulást, amely végső soron mind az üzemi, mind a társadalmi munkamegosztást a „végsőkig” kifejlesztette. „A tulajdonképeni manufaktúra nemcsak a tőke vezénylete és fegyelme alá rendeli a régebben önálló munkást, hanem ezenfelül a munkásokat még rangsorba is osztja. Míg az egyszerű kooperációnál az egyes munkás munkamódja nagyjából nem változott, a manufaktúra alapjaiban forradalmasítja a munkamódszert, s az egyes munkaerőt gyökerében támadja meg. Abnormálissá korcsosítja a munkást, mert részletgyűgyességét meglegházszerűen érleli, s termelőösztönök és hajlamok egész világát nyomja el, mint ahogy a La Plata államokban az egész állatot levágják, hogy bőrét és faggyúját megszerezzék. A különböző rész-munkákat nemcsak a különböző személyek között osztják el, hanem magát az egyént is felosztják, valamely részmunka önműködő gépezetévé változtatják és valóra váltják Menenius Agrippa ízetlen meséjét, amely az embert saját teste pusztá töredékeként ábrázolja.”¹¹

⁹ I. m. 139. old.

¹⁰ I. m. 150. old.

¹¹ Marx, *A tőke*. Bp. 1948. 389. old. A manufaktúrán belüli munkamegosztást. Gvisianyi így jellemzi:

„A manufaktúra biztosítja a termelő összmechanizmus valamennyi szervének tevékenysége közötti egységet. Ezen a mechanizmuson belül aprólékos munkamegosztás érvényesül, a termék előállításának egyes műveleteit szétválasztják egymástól, ami szükségesszerűvé teszi a szűk specializációt, azt, hogy egy munkás állandóan ugyanazt a műveletet végezze.

A munkamegosztás fejlődésének következményeként azonban a társadalom termelőeri ugrásszerűen növekednek, s gyarapodnak a civilizáció értékei, mindenekelőtt az anyagi javak. Marx felhívta a figyelmet arra, hogy ebben a munkamegosztásban bizonyos „minőségi tagozódás” és „mennyiségi arányosság” vezet az optimális hatásokhoz. „A munka manufaktúra-jellegű megosztása, a kézműves tevékenység elemzése, a munkaeszközök specializálása, a rész munkások kialakítása, s azoknak termelő összgépezetté való csoportosítása és kombinálása révén a társadalmi termelőfolyamatok minőségi tagozódásához és mennyiségi arányosságához vezet, vagyis a *társadalmi munkának* bizonyos *szervezetét* teremti meg, s ezzel egyidejűleg a munka új társadalmi termelőerejét fejleszti ki.”¹²

Marx az ipari termelésszervezet 3 történeti típusában vizsgálta a szervezeti munkamegosztás fejlődését: a *céhrendszerben*, a tőkés fejlődés felé átmenetet képező *manufaktúrában* és a *tőkés üzemben*. Az újkortól minden társadalmi formáció magasabb szintre emelte a termelés szervezetén belüli munkamegosztást. Marx figyelme kiterjedt természetesen az ember — gép közötti munkamegosztási problematikára is, és ebben a vonatkozásban is lerakta a szocialista ideológia alapelveit.

Marx tehát a modern termelésszervezeti viszonyok munkamegosztását a tőkés termelési viszonyokra vonatkoztatva tanulmányozta, és azokból kiindulva vont le konzekvenciákat az elkövetkező szocialista termelési formációra. Nem változtatott a kapitalista termelési forma munkamegosztására vonatkozó megállapításainak az érvényén az sem, hogy a polgári üzemszervezési gyakorlat, illetve erre vonatkozó újabb tudományos eredmények alapján a tőkés *üzemen belüli munkamegosztás továbbfejlesztésére újabb elméletek születtek*. A *taylorizmus* végeredményben nem más, mint az üzemi munkamegosztás és kooperáció olyan új szervezés-technikája, amelyik a XIX. századvégi tőkekoncentrációhoz, vállalatok egyesüléséhez, és az új technikai felfedezések nyújtotta lehetőségekhez igazodik. A tőkés üzemenre vonatkozó marxi munkamegosztási és kooperálási elvek érvényét a taylorizmus egyáltalán nem tette „meghaladottá”, inkább azokat egyenesen alátámasztotta. A Taylor által kidolgozott *munka- (vagy művelet-) mérés* kétségtelenül pontosabbá tette a termelési munkamegosztásra vonatkozó korábbi eljárásokat, de nem változtatott azon az elven, hogy a *specializáció* előnyeiből kell kiindulni a termelés-szervezésben. A taylori „legjobb út” kikísérletezése és szabályba foglalása nem más, mint — a részekre bontás után — az *elemek racionális rendjének*

Az egyes részfolyamatok elvégzésére fordított munkaidőnek szigorúan egyformának és változatlanoknak kell lennie, mert másként nem lehet biztosítani az egész termelési mechanizmus tevékenységének szükséges pontosságát.” D. Gvisiany, *Szervezés és irányítás*. Bp. 1972. Kossuth Könyvkiadó-Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. 43. old.

¹² Marx, *A tőke*. Bp. 1948. 394. old.

megállapítása, és a szerkezeti egységek új ésszerűbb kapcsolatainak kialakítása (marxi szavakkal a társadalmibb kooperáció kifejlesztése).¹³

A legújabb polgári közgazdaságtan illetve az üzemszociológia és szervezésemélet tudománya még többet foglalkozik a munkamegosztás problematikájával. Sok újat nem adtak azonban ahhoz viszonyítva, amit a klasszikus polgári gazdaságtan, majd a „tudományos vezetés” módszere e témáról írt.¹⁴ A polgári közgazdaságtani irodalom ma már nem olyan „érzelmes”, mint korábban volt. A munkamegosztás *pozitív* funkciójának általános hangoztatása mellett nem tartja saját feladatának a személyiség romboló következményeknek a vizsgálatát. Ezzel a polgári tudományos munkamegosztásban elsősorban a társadalom-pszichológia foglalkozik.¹⁵

Mindent egybevetve, a polgári társadalomtudományok elsősorban a munkamegosztás *szervezeti hatékonyságát* (effektivitást) növelő hatását hangsúlyozzák. A munkamegosztás szükségességét gyakran az emberi „természetből”, a képességek sajátosságaiból vezetik le.¹⁶ A mai polgári szervezés-

¹³ A munkamegosztás és a kooperáció taylorizmus által való továbbfejlesztésére vonatkozóan lásd Szentpéteri István, *A taylorizmus, mint a klasszikus polgári szervezéstan üzemszervezéstudományi ága*. Gazdaság- és Jogtudomány. IV. köt. 1970. 1–2. sz. 53–74. o.

¹⁴ A mai polgári szervezéstudományban is elismerik azt a körülményt, hogy a munkamegosztás problematikájában a klasszikus polgári gazdaságtan volt a kezdeményező. J. A. — Litterer szerint is Adam Smith: *The Wealth of Nations*. (London. 1776 és Charles Babbage: *On the Economy of Machinery and Manufactures* (London, 1832.) c. könyvei voltak az úttörő munkák. (Vö.: J. A. Litterer, *The Analysis of Organisations*. New-York—London—Sydney, II. kiad. 1966. 158. s köv. old.)

A polgári szociológia munkamegosztásról szóló nagy irodalmának egyik legkonceptúzosabb XX. századi műve Émile Durkheim „De la division du travail social” (Paris, 1911.) c. monográfiája.

¹⁵ A munkamegosztás negatív hatásainak proudhonihoz hasonló „romantikus” értékelésével a mai polgári szociológiában is bőven találkozunk. David Riesman pl. a munkamegosztás nemzedéki értékromboló, illetve módosító hatásainak következményeiről ír. „A munkamegosztás előrehaladtával bonyolultabbá válnak a szerepek. A munkamegosztás fokozódása azzal a következménnyel jár, hogy egyre kevesebb gyermek tekintheti modellnek szülei szerepét.” (David Riesman, *A magányos tömeg*. Bp. 1968. 93–94. old.)

Az anarchista irodalom mindig opponálta a munkamegosztás bizonyos fajtáját, és felújította azokat a munkamegosztás elleni érveket, amelyeket klasszikus módon Proudhon fogalmazott meg. Lényegében ezeket a negatív munkamegosztási hatásokat véli felfedezni Andre Gorz minden fejlett mai társadalmi gazdasági rendszeren belül. A munkamegosztás általa gyakorolt értékeléséről l. Andre Gorz, *Technika, technikusok, osztályharc*. Valóság 1971. 12. sz. 117. old.

¹⁶ Magyary Zoltán — a polgári szervezéstan klasszikusok alapján — ezekkel indokolja a munkamegosztás szükségességét.

„Miért kell a munkát megosztani? Mert

a. az emberek nem egyformák. Különböző a képességük, tudásuk, tapasztalatuk és gyakorlatuk. A specializálódás azért is előnyös, mert így az emberek egyes irányokban nagyon tökéletesednek;

b. egy ember nem lehet egyszerre két helyen;

c. egy ember nem tud egyszerre két dolgot csinálni;

d. az emberi tudás és ügyesség köre oly nagy, hogy senki nem tud abból egy töredéknél többet elsajátítani.

A szervezés az emberi természetnek, továbbá a térnek és időnek ezeket a korlátait a munkamegosztás segítségével le tudja győzni.” (Magyary Zoltán, *Magyar Közigazgatás*. Bp. 1942. 5. old.)

tudomány — a szervezeti tartalomtól teljesen elvonatkoztatva — „tisztá”, absztrakt munkamegosztási irányoknak és típusoknak a kimunkálására törekszik.

b) *Az állami és társadalmi munkamegosztás*

b/1. A munkamegosztás marxista elméletének kialakulásában a legnagyobb szerepe a gazdasági viszonyok tanulmányozásának volt. Marx és Engels azonban rendkívül jelentős megállapításokat tett az *állami* illetve a *társadalmi* munkamegosztásra vonatkozóan is. Ezt a problematikát ehelyütt csak érintjük és felvillantunk néhány olyan aspektust, amelyet a munkamegosztás általános típusainak kimunkálásánál ugyancsak figyelembe kell venni.

Az *államszervezeten* belüli munkamegosztás tanulmányozása is többé-kevésbé a polgári üzemi struktúrára vonatkozó klasszikus polgári koncepciók kidolgozásával egy időben kezdődött.¹⁷ A polgári tudományban a munkamegosztás államszervezeti problematikája hosszú ideig *hamisan tükröződött*. A polgári államtudomány az egész kérdést az *államhatalmi ágak elválasztása* címen tárgyalta és tárgyalja sokszor még ma is. Marx volt az, aki felderítette, hogy az „államhatalom megoszlása” torz kifejezése valamilyen objektíve ható tényezőnek. A „hatalom megosztás” jelenségei mögött az államszervezeten belüli *munkamegosztás* sajátos törvényszerűségei húzódnak meg. A 3,4 vagy 5., stb. „hatalmi ág” voltaképpen egy-egy olyan sajátos szervtípust képez az államszervezeten belül, amelynek *külön funkciója* történetileg kialakult, és azokat a legitim rend elismerte.¹⁸

A marxista államelmélet a marxi tanoknak megfelelően az államszervezeten belül kialakult munkamegosztásra vezeti vissza a szocialista államban megkülönböztethető *szervtípusokat*. A szocialista államtudományokban is vannak viták az állami szervek tipizálásának kérdéséről. A szocialista államok több évtizedes fejlődésük során szervezetileg egyre jobban differenciálódtak, az állami szervek egyre nagyobb komplex rendszerré fejlődtek. Kérdés, hogy a korábbi szervezeti munkamegosztáshoz kötött tudományos felfogás kifejezi-e a mai szervezeti fejlődés követelményeit? Az államtudományoknak ma is aktuális feladata az, hogy magyarázzák az *államszervezeten belüli munkamegosztás alakulásának törvényszerűségeit*, mert csak ezzel tudnak konkrét államszervezési gyakorlatnak megfelelő elvi támogatást nyújtani.

A szocialista államszervezetben mind a szervek számában, mind a szervezet nagyságában az *államigazgatás* növekedett legnagyobb mértékben. Napjainkban éppen ezért az egyik legnagyobb igazgatástudományi probléma

¹⁷ A polgári állami munkamegosztásra vonatkozó egyik legfontosabb munka Montesquieu *Törvények szelleme* (1748-ban megjelent) c. könyve.

Ugyancsak a XVIII. század derekán jelent meg a polgári államtudomány másik, az állami munkamegosztás struktúráját Montesquieu koncepciójától szöges ellentétben tárgyaló, alapvető munka. (J. J. Rousseau: *A társadalmi szerződés*.) Vö. M. J. C. Vill, *Constitutionalism and the Separation of Powers*. Oxford, Clarendon Press, 1967.

¹⁸ Vö. Beér—Kovács—Szamel, *Magyar Államjog*. Bp. 1960. 208. old.

az államigazgatási szervezeti rendszer differenciálódása okainak, és az osztódás irányainak a felderítése. Ezzel párhuzamosan jelentkezik az a feladat is, hogy új megvilágításba kell helyezni az igazgatási és a többi szervtípus közötti viszonylatról adott eddigi képet.

Az államszervezetten belüli munkamegosztás törvényszerűségeinek feltárása mindenekelőtt azért nehéz és bonyolult feladat, mert — szemben az „egyszerű” üzemi megosztással — az államszervezet a szocializmusban *hatalmas makro-rendszerre* változott. Egy ilyen komplex struktúrán belül a munkamegosztásra ható különböző tényezőket sokkal nehezebb felmérni, mint egy „kis” szervezetben.

b/2. A munkamegosztás problémái a legszélesebb hullámokban az ún. *társadalmi munkamegosztásban* hömpölyögnek. A polgári szociológia tematikájában is fontos szerepe volt és van ma is a munkamegosztás társadalmi struktúrára gyakorolt általános hatása vizsgálatának. A társadalomban osztályok, csoportok, rétegek — és egyéb strukturális kategóriák — nyilvánvalóan a társadalmi munkamegosztás következtében jöttek létre.¹⁹ Ehhez a legszorosabban kapcsolódik a társadalom *politikai irányításának* osztály (szövetségi)- és szervezeti-forma alakulása. Mindezeket a kérdéseket a polgári szociológia, illetve a filozófia a legnagyobb általánosságok keretei között tárgyalja. Ilyen átfogó szinten, mint a „társadalmi struktúra” végtelenül nehéz meghatározni azt, hogy melyik rendszertani elem milyen kihatással van a másik tényezőre. A társadalmon belüli munkamegosztás a maga általánosságában vitathatatlanul az egyik legnehezebb szociológiai problematika, mivel számtalan egymásra ható tényező kölcsönös függőségét és nagyon bonyolult determinánsok felderítését igényli.

2. A társas rendszerek munkamegosztásának alaptípusai

A termelészervezeti, állami, társadalmi stb. rendszerekben a munkamegosztás de facto viszonylatokat alakított ki. Marxista felfogás szerint bármiféle munkamegosztás sajátos tartalmi viszonyokat alkot, amelyben az anyagi javak termelése a meghatározó. A munkamegosztás előbbi — tartalmi — nézőpontú vizsgálata után, választhatunk egy másik megközelítést. Ezzel azt próbáljuk felderíteni, hogy termelésben, államban és társadalomban kifejeződő munkamegosztásnak vannak-e alaptípusai.

Annyi első pillanatra látszik, hogy más a munkamegosztás szerkezete a termelésben mint a társadalomban, vagy épp a „köztük levő” államban. A szembeszökő különbség mellett mégis az összefüggés, a „hasonlóság” a fontos számunkra. A „különbség” és „hasonlóság” rendszert, törvényszerűséget árul el, és azt, hogy vannak alaptípusok.

¹⁹ Vö. Hegedűs András, *A szocialista társadalom struktúrájáról*. Bp. 1966. 9. s. köv. old.; Kulcsár Kálmán, *Ember és társadalmi környezete*. Bp. 1969. 99. old.

a) A marxista munkamegosztás és kooperáció elmélet elsősorban a gazdasági viszonyok történetileg alakult formációiban kifejlődött munkamegosztási típusokra épült. A marxista szociológia a társadalmi és állami munkamegosztás jellegére vonatkozóan is specifikus megállapításokat tett. A marxizmus mindhárom szervezeti rendszerbeli munkamegosztásnál a viszonyok tartalmi meghatározóiból vezette le a munkamegosztási törvényszerűségeket. A polgári szociológiában a századfordulótól egyre jobban a tiszta formális-strukturális szemlélet került előtérbe. A polgári tudomány mindinkább a szervezeti viszonyok tartalmi sajátosságaitól elszakítva, pusztán a munkamegosztási forma külső, alaki hasonlóságából és eltéréseiből próbált törvényszerűségeket megállapítani. Így keletkeztek a munkamegosztás típusaira, fajaira és irányaira vonatkozó formalista elméletek, amelyek a korábbi tartalmi elméletektől való elszakadást jelentenek.

A marxizmus klasszikusai a tőkés üzemi munkamegosztási formák rövid vázolója előtt, kötetekben és oldalak százain-ezreire keresztül fejtették ki a polgári üzem közgazdasági sajátosságait. A polgári szociológiában viszont a múlt század derekától abból indultak ki, hogy az üzemgazdasági törvényszerűségeket többé-kevésbé „adottnak” és „elintézettnek” véve, a szervezeti munkamegosztás külsőségeire, formai megnyilvánulásaira kell a tudománynak koncentrálnia.

A marxizmus ezt mint helytelen módszertani megközelítést elutasította. A viszonyok tartalmi (mindenekelőtt gazdasági, politikai stb.) meghatározottságának figyelmen kívül hagyása eleve kétségessé teszi az egyes munkamegosztási formák általánosításának helyességét. Másrészt az a helyzet, hogy a különböző szervezeti rendszerek munkamegosztási fajtáinak formális leírása hasonlóságokat mutathat marxista és polgári tanulmányokban.

A két megközelítés látszólagos azonossága azonban csak statikus nézőpontból — a marxista történeti módszer figyelmen kívül hagyásából — származhat. A marxista és polgári szemléletű tudós is kiválaszthat a társadalmi mozgásformák rendszeréből egy-egy szeletet (szektort), amelyből úgy tűnik mintha „ugyanolyan” formális munkamegosztási törvényszerűségek lennének — két, ellentétes nézőpontból is. Többet pl. egyenlőségi jelet akartak tenni a polgári szervezet-szociológiában használatos mennyiségi és minőségi munkamegosztás, valamint a marxi elsődleges és másodlagos munkamegosztás közé. Holott — mint bizonyítani kívánjuk — nemcsak az elnevezés, hanem az egész munkamegosztási folyamat-felfogás is más. Igaz, hogy Marx *A tőkében* a klasszikus polgári gazdaságtan által felismert munkamegosztás-elméletből indult ki, azonban ő ezt továbbfejlesztette,²⁰ illetve társadalmi-filozófiai

²⁰ Ugyanakkor Marx természetesen elhatárolódott a munkamegosztás olyan kispolgári elméleteitől, mint amelyet Proudhon dolgozott ki. Proudhon gazdaságra vonatkozó nézeteiről lásd Pierre Ansart: *Marx et L'Anarchisme*. (Páris 1969.) c. könyvének 152. s. köv. old.

rendszere részévé tette. *A marxista munkamegosztás-elmélet tehát a történeti nézőponiban, a formának a tartalom által való meghatározottságának elismerésében, és a munkamegosztási formátípusok kölcsönös függőségének és egymásrahatásának felfogásában tér el a polgári elméletektől.* A marxizmus klasszikusai tehát már akkor is „rendszeritanilag” nézték a szervezeti-formai viszonyokat.

A marxizmus klasszikusai a *munkamegosztási formák és típusok* leírását más pontból indították, mint a polgári megközelítések. Éppen a *kiindulási alapon* meglévő gyökeres ellentétet nem veszi figyelembe az, aki csak a formai „azonosságokat” látja. Valamilyen folyamatból kiszakítva két jelenségcsoport és struktúraforma kapcsolati modellje „*egymás mellé állítható*”, s ezzel a *különbség elmosható*. A marxizmus mindenekelőtt elveti azt, hogy a szervezeti rendszerek fejlődési fázisaiban levő *különbségeket* az általánosításokkal figyelmen kívül hagyják. Rendszerint ugyanis különböző kiindulási pont alapján, „ugyanaz” a szervezeti munkamegosztási forma *más töltést* kap, és vele „azonosnak” tartottal szemben akár teljesen *ellentétes funkciót tölthet be*.

A szervezeti munkamegosztás különböző fajtáinak osztályozására nagyon sokféle kiindulási alap lehetséges. Általánosan elterjedt *polgári szervezéstudományban* a *mennyiségi és minőségi* munkamegosztás megkülönböztetése. Nem lehet azt állítani, hogy e megkülönböztetésen alapuló polgári koncepciók eleve sikertelenül próbálják megközelíteni a munkamegosztás problematikáját.²¹ Ez a tagolás azonban önmagában a szervezeti munkamegosztás lényegesebb sajátosságait nem fejezi ki. A szervezeti munkamegosztásban a *viszonylatok formalizáltsága* kínálja azt a lehetőséget, hogy a társadalmi viszony belső struktúráját, látszólag ideológiai tartalomtól függetlenül fogalmazzák meg a polgári tudományban. A munkamegosztás teljesen formalizált polgári szociológiai felfogásában is előbb-utóbb azonban az *ideológiai elem felszínre kerül*. A mennyiségi és minőségi munkamegosztás kiindulási pontként kezelése a legfontosabb momentum mellőzését jelenti. Éppen ezért, mielőtt ennek ismertetésébe kezdenénk, össze kell foglalnunk a marxi és a polgári közelítés kiindulási alapjának különbségét.

b) A munkamegosztás marxi elmélete szerint mindenekelőtt az elsődleges („természetadta”) és másodlagos munkamegosztást kell megkülönböztetni. (Mi, marxi alapokon elindulva, a *természeti-formális* és a *racionális-formális* tevékenység alapján létrejövő munkamegosztást állítjuk törvényszerű viszonyba egymással.)

A „természeti” vagy „természetadta” jelzőt Marx társadalomelméletének számos fontos összefüggésében használta. A marxi dialektikában ez annyit jelentett, hogy valami racionális-formális viszonyhoz mérten, annak megvolt

²¹ Majd mint látni fogjuk a mennyiségi és minőségi munkamegosztás felfogásában a polgári tudomány művelőinek egy része csak a Marxnál használatos egyes kifejezéseket változtatta meg.

a szükségszerű *előzménye*, vagyis az ami a „másodlagosnak” a „kiindulási alapját szolgáltatta”.

Így beszélt pl. a polgári tőkét megelőző termelés „természetadta” tőkéjéről, — . . . „ezekben a városokban — írja *A német ideológiában* — még természetadta tőke volt, a lakásból, a kézműves-szerszámokból és a természetadta, örökletes vevőkörből állott”.²² Ugyanígy megkülönbözteti később a „természetadta államot” (feudális államot) a „tulajdon” állammal (a kapitalista állammal)²³ szemben.

Ebbe a gondolatmenetbe konzekvensen illeszkedik a *természetadta* munkamegosztás kifejezése is. „A városokban a munkamegosztás az egyes céhek között még (egész természetadta) volt, és magukban a céhekben az egyes munkások között egyáltalán nem történt meg.”²⁴

A „természeti” munkamegosztás a szervezeti rendszerek *spontán*, „öszönös” *munkamegosztása*. Nem törvényszerűséget nélkülöző munkamegosztás ez, hanem az objektív törvény emberi megközelítésének egy „kezdetelegesebb” útja (valamilyen kialakult viszony előzménye). Az ember, mint a természeti világ része, racionalitásával is a természeti törvényeknek alá van rendelve. A marxizmus azzal, hogy ezt a tényt elismeri persze *mégsem becsüli le a racionalitás szerepét*. A „természet” elsődlegességének elismerése azt jelenti, hogy a kor szintjén levő racionalitást mindig a gyakorlat próbakövének kell *ellenőrizni*. A társas szervezethez a természeti mozgásnak is van teremtő ereje, új formákat létrehozó hatása. Természeti törvény (objektív törvény) szabja meg, hogy az ember választásaiból mi bizonyul maradandónak és mi átmenetinek. „A tevékenységek megosztása következtében létrejött közösségek (pl. osztályok, intézmények) ugyancsak természetadta jelleggel bírnak, hiszen az egyének felett álló érthetetlen hatalmakká válnak. *Ilyenképpen az egész társadalom bizonyos értelemben valóban természetadta jellegű társadalom, mert a természethez hasonlóan szemben áll az emberrel, az embernek szakadatlanul küzdenie kell pusztta megélhetéséért a társadalmi életben kialakult hatalmakkal. Az a furcsa helyzet áll elő, hogy bár minden társadalmi képződmény emberi tevékenység eredménye, mégis önállósul az emberrel szemben és így a még el nem sajátított természet jellegét viseli magán.*”²⁵

A „természetadta” kategóriának azonban van egy másik funkciója is a marxi fogalmi rendszerben. Az idézett helyeken elsősorban abban az értelemben használta, hogy „természeti” annyi mint: *az adott korban racionálisan még le nem küzdött*. Az ember igazi szabad választásának és döntésének nincsenek még meg a feltételei. A marxi dialektikában a természeti itt annyit jelent, mint a *kommunizmus előtti*. Ezt a „természetadtaságot” csakis a kommuniz-

²² Marx—Engels, *A német ideológia*. Marx—Engels *Művei*. 3. köt. Bp. 1960. 52. old.

²³ I. m. 355. old.

²⁴ I. m. 52. old.

²⁵ Licskó György, *A marxi munkafelfogás*. Bp. 1969. 42. old. (Kiemelés tőlem: Sz. I.)

musban tudja az ember leküzdeni, akkor szabadul fel mindazoktól az érintkezési forma maradványoktól, amelyek a múltból visszamaradtak és korlátozzák igazán szabad tevékenységét, társadalmi — történeti lényvé való válását.

A „természetadta” állapot termékeit Marx nem becsülte le.²⁶ A „természeti” a maga idejében szükségszerű volt. A munkamegosztásban Marx e „természetadta” állapotot (szakaszt) *elsődlegesnek* nevezte, jelezve az elnevezéssel is, hogy akármennyire „magasabbrendűnek” tűnik az utána következő (a másodlagos), mégis ez utóbbi *arra épül*, annak valamikori léte tette lehetővé, hogy a fejlettebb munkamegosztás kialakulhatott.

A természeti munkamegosztás *elsődleges* abban az értelemben is, hogy mindig az a munkamegosztási folyamat „*első*” *fázisa*. A szervezeti munkamegosztás természetesen egy összefüggő folyamat. Bármelyik szervezeti rendszerben a történelmi múlt homályában nyugszik az „*első*” megosztás. Döntő különbség van az elméletek között atekintetben, hogy ezt a *hosszú és összefüggő munkamegosztási folyamatot* „*hol vágják el*”, és melyik láncszemet tekintik „kiindulási alapnak”. A marxizmus mindenestre a „természeti” munkamegosztást tartja az *elsődleges* fázisnak. A földművelés és állattenyésztés szétválása, a társadalom osztályokra bomlása ennek szervezeti kifejeződése. A társadalom és állam, a fizikai és szellemi munka elválása, az állam döntési és végrehajtási szervezetének az elkülönülése stb. mind a *természeti munkamegosztás* következménye volt. Az emberek „akarták” mindezt, de nem volt „terv”, ami az eredmények kimenetelét és alakulását általánosan vezérelte volna. A cselekvők „akarták, amit tettek”, de nem tudták a cselekvés következményeit perspektívumában felmérni. „Az egyének anyagi élete, amely semmiképpen sem függ pusztá 'akarattuktól', termelési módjuk és az érintkezési forma, amelyek egymást kölcsönösen megszabják, ez az állam reális bázisa és az is marad minden fokon, amelyen a munka megosztása és a magántulajdon még szükséges — teljesen függetlenül az egyének *akarattától*. Ezeket a valóságos viszonyokat semmiképpen sem az államhatalom teremtette, hanem éppen ők az államhatalmat teremtő hatalom.”²⁷

²⁶ „A kommunisták tehát — írja Marx — az eddigi termelés és érintkezés által étrehozott feltételeket szervesen feltételként kezelik, nem képzelik azonban, hogy az eddigi nemzedékek terve vagy rendeltetése az volt, hogy nekik anyagot szolgáltatassanak és nem hiszik, hogy ezek a feltételek az őket teremtő egyének számára szervesen voltak.” (Marx—Engels *Művei*. 3. köt. Bp. 1960. 66. old.)

A „természetadta” és a társadalmi-történeti szervezetségben kifejeződő dialektikájáról l. továbbá Szentpéteri István *Az igazgatástudomány szervezésméleti alapjai* (Bp. 1974.) c. művét.

Afanaszjev úgy fejezi ki az előbbi „természetadta” állapot társadalomirányítási konzekvenciáit, hogy minden társadalomban számítani kell a „véletlen” irányító erőivel: „A társadalomnak, fejlettségi fokától függetlenül, nincs módja teljesen megszabadulni a véletlen irányító erőitől. Marxnak ezt az útmutatását a szocialista társadalomirányítás során is fontos tanulmányozni, mivel — mint alább látni fogjuk — itt is működnek az irányításnak mind tudatos, mind ösztönös tényezői.”

²⁷ V. Afanaszjev, *A társadalom tudományos irányítása*. Bp. 1969. 45. old.

²⁷ Marx—Engels, *Német ideológia* Marx—Engels *Művei*, 3. köt. Bp. 1960. 317. old.

Száz, s ezer hasonló és mégis különböző „szándék” és „akarat” megnyilatkozásaként hat a „természeti törvény”. Az emberi „akaratot” eleve meghatározták azok a *termelési és érintkezési viszonyok*, amelyek az ember elsődleges életfeltételeit képezték. Ezekről a feltételekről írta Marx, hogy a kommunizmus előtt „szervezetlenek”. A materiális feltételek nélküli „akarat” első formája az ideológiában figyelhető meg az újkorban. „... ez az „akarat” — mielőtt a viszonyok annyira fejlettek, hogy kitermelhetnék — csak az ideológusok képzeletében születik is meg. Miután a viszonyok már eléggé fejlettek voltak ahhoz, hogy kitermeljék, az ideológus megteheti, hogy ezt az akaratot pusztán önkényesnek és ezért minden időkre és minden körülmények között megfoghatónak képzelje el.”²⁸

c) Az elsődleges és másodlagos munkamegosztás közötti különbséget — különösen azt, hogy a munka hatékonysága mennyire megváltozik a munkamegosztási forma mikénti megválasztásától függően — viszonylag korán tanulmányozni kezdték a közgazdaságtan tudományában. Marx klasszikusnak mondható példájával szokták szemléltetni a két munkamegosztás sajátosságait. Abban az egyszerű cipész műhelyben, ahol a szükséglet a termelés növelését igényelte, a „primitív” megoldás az volt, hogy *több* cipészt állítottak munkába. Minden egyes cipész meghatározott számú cipőt készített bizonyos idő alatt, tehát az egész cipőkészítési folyamatot minden egyes munkás, minden egyes termék előállításánál végigvitte. (Elsődleges, „mennyiségi” munkamegosztás.)²⁹ Ez a munkamegosztás jellemezte általánosságban a céhrendszert.

A manufaktúra üzem alakulása jelentette a fordulatot a korábbi munkamegosztáshoz mérten. Marx így szemlélteti a céhrendszer és a manufaktúra üzemen belüli munkamegosztás közötti különbséget: „Azok a műveletek, amelyeket a céhben dolgozó német papírkészítő egymás után folyamatosan végzett el, a hollandiai papír-manufaktúrában önállóvá válnak és sok kooperáló munkás egyidejűleg végzett részletműveleteivé lesznek. Az angol tūmanufaktúra alkotóelemét a céhmódszerekkel dolgozó nürnbergi tūkészítő alkotja. Míg azonban a nürnbergi tūkészítő egymás után talán húsz különböző műveletet végzett el, Angliában csakhamar húsz tūkészítő egymás mellett dolgozott mindegyikük a húsz művelet közül csak egyet végzett el s ezeket a műveleteket is a tapasztalat alapján még több részre bontották, önállósították, s egy-egy munkás kizárólagos tevékenységévé tették.”³⁰ A termelési folyamatot

²⁸ I. m. 317. old.

²⁹ A mennyiségi és minőségi munkamegosztás kifejezést a polgári igazgatástudomány széles körben használja. Gyakran azonban olyan „egyszerűsítéssel”, hogy nem helyezik rendszertani pozícióba. „Általában” beszélnek mennyiségi és minőségi munkamegosztásról, pedig ez valamilyen autoritási szinthez kapcsolódik. Lásd pl. Magyary Zoltán, *Magyar közigazgatás*. Bp. 1942. 5. old.

³⁰ Marx Károly, *A tőke*, Szikra kiadás, Bp. 1948. 364. old.

műveletelemre bontva, minden egyes dolgozó meghatározott *speciális* feladatot végzett. A céhszervezetből manufaktúrába való átmenet munkamegosztása a „véletlenszerű” munkamegosztásból fokozatosan vált „rendszeres” munkamegosztássá. „Ahelyett, hogy egy-egy kézműves időbelileg egymásután sorban végezné el a különböző munkákat, e műveleteket szétválasztják, elkülönítik, térbelileg egymás mellé helyezik, mindegyiknek végrehajtását más-más kézművesre bizzák s a kooperálók egyidejűleg hajtják végre az összes műveleteket. A műveleteknek ez a véletlen *elosztása* megismétlődik, megmutatkoznak sajátos előnyei s lassan-lassan rendszeres *munkamegosztássá* válik.”³¹ A külön műveleteket „rendszeres” munkamegosztássá válása az, ami a polgári irodalomban különösen használatos „minőségi” munkamegosztás ismérveit magába foglalja. Feltételezi azt, hogy az egyes dolgozó szubjektív szempontjaitól független „elgondolás” (terv és program) szerint alakuljon a termelés, és a megvalósító munka „társadalmivá” váljon: emberek koordinált együttműködéséből származzanak a termékek.

A manufaktúra üzem munkamegosztása kétségtelenül ugrásszerű fejlődés a céhviszonyok munkamegosztásához képest. Ennek a munkamegosztásnak is megvannak azonban a materiális viszonyok által meghatározott korlátai. Vagyis még e „rendszeres” munkamegosztás is magán viseli a termelési viszonyok adott fokának jegyeit: „A manufaktúrában kialakult munkamegosztás helyes megértéséhez a következőket kell leszögeznünk: elsősorban is a *termelőfolyamat egyes szakaszainak* elemzése itt teljesen egybeesik a kézműves tevékenységének különböző *részletműveletekre történő szétbomlásával*. Akár összetett, akár egyszerű, a munka elvégzése kézműves jellegű marad s ezért attól az erőtől, ügyességtől, gyorsaságtól és biztonságtól függ, amellyel az egyes munkás szerszámát kezeli. Az alap a kézművesség marad. Ez a szűk technikai alap lehetetlenné teszi a termelőfolyamat igazán tudományos elemzését, mert minden részletműveletnek amelyen a termék keresztülhalad, olyannak kell lennie, hogy mint kézműves részletmunka elvégezhető legyen. Éppen ezért, mert a termelőfolyamat alapja továbbra is a szakmabeli ügyesség marad, minden egyes munkás kizárólag egyetlen részlettevékenység *szolgájaként* lesz, s munkaereje egész életén át e részlettevékenység szervévé válik. Végül ez a munkamegosztás a *kooperációnak* különleges *fajtája* s nem egy előnye a kooperáció általános jellegéből, nem pedig e különleges formából fakad.”³¹

d) A *másodlagos* (racionális-formális) munkamegosztás súlya — a természeti munkamegosztás „mennyiségeihez” mért aránya — a modern civilizáció korában *állandóan nő*. A másodlagos (racionális-formális) munkamegosztás a szó szoros értelmében vett „tudatos” munkamegosztási tevékenység. Hosszú utat kell azonban még megtenni ahhoz, hogy a társadalom jelenkori „természeti” munkamegosztásnak adott formáitól a racionális munkameg-

³¹ I. m. 364. old.

³² I. m. 365. old.

osztáson keresztül eljusson odáig, amikor a munkamegosztás megszűnésének termelési és érintkezési feltételei általánosan létrejönnek.

A természeti-formális (elsődleges) és racionális-formális (másodlagos) munkamegosztás aránya az egyes szervezeti alrendszerekben különböző. Köztudott, hogy a fejlett *tőkés országok az üzemen belüli racionális-formális munkamegosztást igen magas szintre emelték*, és több évtizedig nem minden eredmény nélkül védekeztek az üzemen kívüli, termelési ágazatok közötti spontán (természeti) munkamegosztás negatív hatásai ellen (pl. a gazdasági válságciklusok ellen). Az állami munkamegosztás azonban a termelési munkamegosztáshoz viszonyítottan kétségtelenül alacsonyabb szinten áll.

A *szocialista országok* sajátos társadalmi—gazdasági feltételei szükség-szerűvé tették, hogy a forradalom után, az *államszervezeten* és különösen az *államigazgatáson* belül a racionális-formális munkamegosztást erősen fejlesszék. A szocializmus megvédésének és a gyors ütemű gazdaságszervező munka kibontakoztatásának egyaránt *feltétele* volt a másodlagos munkamegosztási funkciót ellátó apparátusok létrehozása és fejlesztése.

Az elsődleges és másodlagos munkamegosztás államszervezeten belül kialakult arányai a szocialista országokban *nem egyforma képet mutatnak*. Az államszervezetben magában is mások az arányok az elsődleges és a másodlagos munkamegosztás alapján keletkezett szervezetek között. A szocialista országok többségében — élén a Szovjetunióval — különösen az *igazgatási struktúrák fejlődése domináló újabban*. Más szocialista országokban viszont — pl. Jugoszláviában a „*természeti*” *munkamegosztás* sajátosságai szerint alakuló elsődleges szervek fejlesztésére tettek erőteljes lépéseket az utóbbi időben.

A kétféle munkamegosztáshoz tartozó szervezeti elemek rendszeren belüli aránya bizonyos *feszültségeket* mutathat. Amikor erős a *természeti-formális munkamegosztás* valamilyen szervezeti rendszeren belül, ott elégtelennek látszik a racionális-formális szervezeti oldal. Az ilyen arányeltolódások azt a képzetet keltik, hogy túlságosan nagy befolyásuk van a politikában a társadalom „*spontán*” elemeinek és azok akcióinak. Nem használják ki a fejlődés lehetőségeit, nincs szilárd állampolgári fegyelem, stb. A polgári államok közül Angliánál e munkamegosztás külsőségeinek anakronizmusa szembetűnő, de a tényleges struktúra az elsődleges és másodlagos munkamegosztási formák mégis nem lebecsülhető eredményű kombinációról tanúskodik.

A fejlett másodlagos (racionális-formális) munkamegosztás mellett viszont az a benyomás, hogy a *természeti-formai* oldal *elsatnyul*. Ilyen arányok mellett tipikus deviációs jelenségek az ún. bürokratikus tendenciák. Ezek pl. a társadalmi öntevékenység csökkenésében, a képviselet szerepének háttérbe szorulásában, a „*laikus*” elem lebecsülésében nyilvánulhatnak meg.

Az elsődleges és másodlagos (természeti és racionális-formális) munkamegosztás bizonyos arányok között funkcionál „*megelőzően*”. A szervezeti

gyakorlatban ténylegesen valamelyik fajta munkamegosztás fejlettebb mint a másik. A szervezeti rendszereket irányító vezetők racionalitásának próbaköve az, hogy időben érzékelik-e és felismerik-e a „másik fajta” munkamegosztás fejlesztésének szükségességét.

A marxizmus munkamegosztás e két alaptípusának megkülönböztetése azonnal felveti azt a kérdést, hogy *jogos-e általánosságban használni a „munkamegosztás” kifejezést?* A szó eredeti értelmében tudatos, racionális tevékenységre utal, a „természeti munkamegosztásban” viszont inkább „osztódásról” beszélhetünk, utalva ezzel a folyamat spontán jellegére. A munkamegosztás kifejezés, mint általánosító kategória használata mellett szól azonban — elterjedtségén kívül — az, hogy az emberi társas viszonyokban jelentkező „természeti munkamegosztás” is „akart”, emberi közreműködéssel jelentkező „osztódás”. A kifejezés használatának fenntartása mellett az a fontos, hogy ezt a munkamegosztást ne azonosítsuk — mint ahogy gyakran ez a szűkítés megtörténik — a racionális-formális munkamegosztással.³³

3. A szervezeti munkamegosztás formális ismérvek szerinti tagolása és a munkamegosztás irányai

Az újabb szervezet-szociológiai és szervezéstudományi munkákban előtérbe került a munkamegosztás — szervi tartalomtól viszonylag elvonatkoztatott — formális ismérvek alapján történő vizsgálata. Ezt a nézőpontot az a feltevés motiválja, hogy a szervi alrendszerek strukturális fejlődési tendenciáira pusztán alakformák alapján következtetni lehet. Formális ismérvek alapján a munkamegosztás sokfajta tipizálására alkalom nyílik.

a) Az egyik leggyakrabban használt osztályozás a munkamegosztás *irányai* alapján történik. E szerint van *horizontális* munkamegosztás, amelyet más néven *műveleti rendszeri* munkamegosztásnak is neveznek. A másik munkamegosztási irányt *vertikális* munkamegosztásnak nevezzük.³⁴ A munkamegosztás *irány*a a kategóriák rendszerbeli helyzete alapján határozható meg. Rendszeren belüli *pozíció* alapján lehet csak eldönteni azt, hogy ez vagy az a munkamegosztás milyen irányúnak minősíthető.

Az államigazgatási jogtudományban a horizontális és vertikális munka-

³³ A munkamegosztással foglalkozó szociológiai és szervezéstudományi irodalom küszködik a két forma, a mennyiségi és minőségi kifejezésbeli megkülönböztetésének problémájával. Épp így a szervezet fogalmánál is felmerül ez az ellentmondás. Van szervezet, amelyik „magától” szerveződik, másrésztől szorosabban véve az az „igazi” szervezet, amelyik racionálisan koordinált tevékenységet végez. Vö. L. A. Allen, *Management and Organization*. New-York—Toronto—London, 1958. 53. old. Mások viszont a „természeti úton” keletkezett szervezetet *intézmények* egyik válfajának tekintik. (Vö. Kulcsár Kálmán, *A szervezet, mint társadalmi alakulat*. MTA IX. Osztályának Közleményei. I. 1966—67. 301. old.)

³⁴ A munkamegosztás általános irányaira vonatkozó irodalomból lásd J. A. Litterer, *The Analysis of Organizations*. New York—London—Sydney, 1965. 160. old.

megosztás problémáját a *feladat és terület* szerinti munkamegosztás néven is tárgyalják.³⁵ Az államigazgatási jogban a vertikális munkamegosztás tipikus jelenségei a területi—szervezeti tagozódáshoz kapcsolódnak. Más szervezeti rendszerekben (pl. vállalat-szervezetben) a területi megosztási probléma egész másként vetődik fel. Ugyanabban a városban levő vállalatban, sőt üzemben is van „területi” munkamegosztási probléma. Ezért a fogalom általánosságát jobban kifejezi a *vertikalitás* jelzője, de nem kétséges, hogy a „területi” szóban is benne van az autoritás szintenként tagozódására utaló elem.³⁶

A horizontális munkamegosztás kétféle módon történhet.

a/1. Az elsődleges munkamegosztás fejlődése következtében a *feladatok számának növekedésével* új, az egész művelet ellátására kijelölt személyt, illetve szervet állítanak be a rendszerbe. Az új elem beiktatásával a rendszer eredeti szerkezete minőségileg nem változik, hanem valamilyen már meglévő szerkezeti elem száma gyarapodik. Az elsődleges (mennyiségi) munkamegosztás a munkamegosztás „kezdetleges” és „primitív” formájának látszik. A modern szervezetekben valóban inkább a másodlagos munkamegosztás irányába hat a fejlődés. Nem szabad azonban azt hinni, hogy az elsődleges (mennyiségi) munkamegosztás „kiment a divatból”. Az élet diktálta követelmények növekedése következtében nap mint nap motívumok jelennek meg az elsődleges munkamegosztás fejlődésére is. Mindaddig, amíg bőségesen áll rendelkezésre az új feladat végzésére új személy, természetesnek tűnik, hogy az elsődleges

³⁵ *A Magyar államigazgatási jog* c. tankönyv a munkamegosztás következő alapformáit különbözteti meg: *feladatok* (ügyek) és *terület* szerinti munkamegosztás. „A feladatok szerinti munkamegosztás *mindenfajta*, tehát nemcsak az államszervezeti *munkamegosztásának elsődleges* elve.” (111. old.) A területi munkamegosztás az előbbinek csak „kísérője” (112. old.) „A munkamegosztás — bármilyen más szempont szerint is történjék — mindig *feladatok*, ügyek *mennyisége* vagy *minősége* szerinti munkamegosztás is.” (112. old.)

A területi egységek közötti minőségi munkamegosztást *vertikális munkamegosztásnak* is nevezi a szerző. A horizontális munkamegosztásról akkor beszélünk — mondja —, ha „több azonos szerv között tisztán *mennyiségi* munkamegosztás van.” (113. old.) *Magyar államigazgatási jog*. Szerk.: Szamel Lajos, Bp. 1966.

³⁶ Az államtudományi irodalomban *feladatok és terület* szerinti munkamegosztásról szoktak beszélni. A nagy kérdés az, hogy ezeket önmagukban is fennálló külön munkamegosztási típusnak fogjuk-e fel vagy sem? A szerzők tekintélyes része hol az egyik hol a másik nézetet vallja. A rendszertani szemlélet iránt érzékkel rendelkezők egyetlen munkamegosztási komplexumban két iránynak fogják fel a munkamegosztás típusait. Helyesen írja Szatmári Lajos, hogy „A munkamegosztás — bármilyen más szempont szerint is történjék — mindig *feladatok*, ügyek *mennyisége* vagy *minősége* szerinti munkamegosztás is. A területi alapon is létrejövő munkamegosztás a feladatok ügyek mind minőségi, mind mennyiségi munkamegosztásának eszköze . . .” (112. old.)

A két irány közül az elsődleges a feladat szerinti munkamegosztás: „A *feladatok* (ügyek) *szerinti munkamegosztás mindenfajta*, tehát nemcsak az államszervezet *munkamegosztásának elsődleges* elve. A munkamegosztásnak minden további szempontból való megnyilatkozása eleve a feladatok, ügyek szerinti munkamegosztásnak legfeljebb valamilyen más elvvel, szemponttal kapcsolódó jelensége. Helyes tehát a feladatok ügyek szerinti munkamegosztást az államigazgatásban is elsődlegesnek venni, mivel az államigazgatás szervezetében megnyilvánuló másik alapvető, a későbbiekben részletesen ismertetendő (földrajzi értelemben vett) *területi munkamegosztás*, ennek kísérője.” *Magyar államigazgatási jog*. Szerk.: Szamel Lajos, Bp. 1966. 111—112. old.

munkamegosztási módot választják. Ez valamilyen szervezeti szükséglet kielégítésének „magától értendőnek” látszó útja.³⁷

a/2. A horizontális munkamegosztás másik fajtáját a *másodlagos* (minőségi) munkamegosztásnak neveztük. E munkamegosztás során egy korábban egész összefüggő folyamatként végzett feladatot *isméllődő* vagy ismételhető műveleti (funkcionális) *elemekre bontunk*. Minden egyes műveleti elem végzésére a szervezetben külön személyt vagy szervezeti részt jelölünk ki. A szervezeti tevékenység tartalmától függően a műveleti elemek nagyon különbözőek lehetnek. A műveletelemek teljesítése után külön funkció a rész teljesítésekből „használható egész” produktum összerakása.³⁸

A *termelőmunka* szervezésében gyakran három műveletelemcsoportot különböztetünk meg. Az első a termelési *program*, illetve a termelési tervek kialakítása. A második műveleti elem az *előkészítés*, amely során a megvalósításhoz szükséges személyi, dologi, stb. feltételeket megteremtik. A harmadik műveleti elem magának a feladatnak a *konkrét megvalósítása*, más szavakkal kivitelezése vagy végrehajtása. Az előbbi művelet-elemcsoportok maguk is nagyon differenciált kategóriáknak tekinthetők. Egy összetett bonyolult feladat „középső” műveleteleme az *előkészítés* is számos műveletelemre bontható például.

Az igazgatási (szervezési) tevékenység végeredményben minden szervezeti tevékenységi típusban az „előkészítés” funkcióját látja el. Bármilyen szervrendszeren belül az igazgatás a *kialakított döntés* (határozott vagy elfogadott program stb.) és a konkrét *megvalósítása* k ö z ö t t i s z i n t e n funkcionál. Az igazgatás tehát általános rendszertani szinten a politika és gazdaság között foglal helyet. Minden alrendszeren belül is az alrendszer vezetése és a konkrét feladatmegvalósítás közbülső, az előbbieket összekötő láncszemként fogható fel.

Az igazgatási tevékenység műveleti elemeinek meghatározására ehelyütt nem térünk ki, csupán utalunk arra, hogy az igazgatás elemeinek vizsgálata

³⁷ A „*Magyar államigazgatási jog*” c. egyetemi tankönyv is használja a mennyiségi és minőségi munkamegosztás kategóriáit, és nyilvánvalóan nem a *szociológiai* értelemben. A két munkamegosztási fajta általános szervezet-szociológiai meghatározása nélkül — ami államigazgatási jogi tankönyvről lévén szó természetesen nem hiányként vehető fel — a következő megállapításokat teszi: „A minőségi munkamegosztást — jogi szempontból — *hatáskörnek* nevezzük. A feladatok ügyek szerinti, mennyiségi munkamegosztása — ha területi szempont nem érvényesül — inkább egy-egy szerv *nagyságrendjének*, belső tagozódásának következménye.” *Magyar államigazgatási jog*. Szerk.: Szamel Lajos, Bp. 1966. 112. old.

³⁸ A munkamegosztás két alapvető típusának szemléltetésére, a mennyiségi és minőségi munkamegosztás közötti különbség megmagyarázására „klasszikus” példának számít a manufaktúrák cipőüzem. Magyary Zoltán is a cipőgyártás két fajta megszervezési lehetőségére hivatkozik. (Magyary Zoltán: *Magyar Közigazgatás*. Bp. 1942. 5. old.) A munkamegosztás szerepének és jelentőségének kifejtésében Luther Gulick: *Notes on the Theory of Organizations* c. tanulmányára épített. Megjelent: *Papers on the Science of Administration*. Institute of Public Administration. Columbia University, New York, 1937.

során az irodalom igen sokfajta műveletelemet elhatárol egymástól. Ilyenek pl. az információ-szerzés, nyilvántartás, ellenőrzés stb.

b) A vertikális munkamegosztás révén alakulnak ki a szervezetben a hierarchikus *autoritási szintek*. A vertikális munkamegosztás alapján egy rendszer mindenképpen *irányítási és alárendeltségi (megvalósítási)* szintre tagozódik. Szervezeti szintenként megoszoló autoritás kialakítja a szervezeti hierarchia rendszerét. A szervezet működése során a szintek között az *autoritás mozgásának iránya* más és más tendenciájú lehet. A kétféle, ellentétes autoritás mozgási irányt a különböző szervezeti rendszerekkel foglalkozó tudományokban sajátos kifejezésekkel, egymástól eltérő módon nevezték. Az autoritás rendszeren belüli f e l f e l é irányuló mozgását *centralizációs* illetve *koncentrációs hatásnak* nevezik. A rendszeren belül l e f e l é irányuló autoritási mozgást *decentralizációs*, vagy *dekoncentrációs* tendenciájú *szervezeti fejlődésnek* jelölik. A szervezeti rendszerekben kialakulhat az autoritási pólusok olyan kapcsolata és rendeződése, amikor bizonyos belső arányosság a stabilitáshoz, a viszonylagos e g y e n s ú l y i á l l a p o t fenntartásához vezet.

A centralizáció és decentralizáció jelenségét minden szervezeti alrendszerben tárgyalják, gyakran különböző terminológiával. A politikai és államtudományi irodalomban az ilyen tendenciát „föderalizmusnak” nevezik, amikor eredeti autoritásukat a rendszert alkotó részek megtartják akkor is, ha egy a részek fölött álló magasabb egység organizálódása megkezdődött, ennek az új centrumnak a szükségességét a részek is „érik”. Az államok közötti kapcsolatoknak ez a formája *konföderáció* néven ismeretes. Ennél magasabb fokú, integrált autoritása van az olyan új „részekből összetevődő” *szövetséges államnak* (föderációnak), amelynek tagjai saját állami szuverenitásuk (autoritásuk) „nagyobb” részét az új állam szervezetébe „feladták”. Az *egységes államon belüli* vertikális munkamegosztás az *államigazgatási területi* beosztásban fejeződik ki. Az államigazgatási területi egységek szerveinek autoritását is rendszertani összefüggésben lehet jellemezni. Az autoritás fejlődési iránya itt is lehet centralizációs (a területi szervek autoritás csökkenése a központi szervek javára) vagy decentralizációs (a központi szervek leadnak feladatokat helyi szerveknek). Minél nagyobb az állam, rendszerint annál *több fokozatú* (vertikáltabb) az államigazgatási területi beosztás. A legnagyobb államban is azonban 3–4 fokozat elegendő a központi döntések és a megvalósító munka közötti szervezőmunka ellátására.

A *termelés-szervezet* vertikális munkamegosztása is igen differenciált lehet, vagyis a rendszer mélységében igen tagolt autoritási hierarchiát alkot. A nagy vállalatok belső strukturális tagozódásában előfordul a 6–8 autoritási szint is.³⁹

³⁹ A gazdasági szervezeteken belüli vertikális hierarchikus szintek szervezeti hatásairól l. ifj. Gyenes Antal—Rozgonyi Tamás: *Hierarchia a gazdasági szervezetekben*. MTA Szociológiai Kutató Intézetének kiadványa. 1974. 16. s köv. old.

Egy rendszer vagy szerv autoritási elosztását a közbülső szintek *hatásköri és kommunikációs kapcsolatai* alapján lehet megítélni. A rendszerben minden egyes szervezeti szint a rendszer *funkció teljesítésének vertikális* (hatásköri) *megosztottságát* jelenti. A rendszeren belüli részek (alrendszerek, szervek) autoritását, a gyakorolt érdemi *hatáskörökön* kívül, a kommunikációs kapcsolatok határozzák meg. (A szerv kinek tartozik *jelentési kötelezettségekkel* és kiktől *kérhet információkat*.) A rendszer centralizáltságát az jelzi, ha a megvalósító tevékenység és a *legfelsőbb döntés közötti áttételek csökkennek*, vagyis a határozathozatal és annak megvalósítása egyre közelebb kerül egymáshoz strukturálisan. A centralizációs folyamatban az igazgatási típusú rendszer szintjei közötti információadási kötelezettségek egyre jobban felfelé irányulnak. A „legautokratikusabb” az a rendszer, amelyben a szervezés (igazgatás) funkcióját gépesítéssel, automatizációval „ki lehet küszöbölni”. Erre a centralizációs szintre azonban még csupán a termelő vállalat bizonyos szektorai emelkedtek. A „tipikus” társas rendszerekben a fejlődés „*természeti fázisban*”, „spontán” mozgás decentralizált autoritásokat alakít ki, a *másik* - formalizált rendszerré fejlődés — szakaszára a *centralizáció* jellemző, a harmadik periódusban a *viszonylagos egyensúly* kialakulása figyelhető meg.

Egy rendszer irányító központjának *autoritása látszólag akkor növekszik*, ha az alárendelt szervek száma emelkedik. Ez azért látszat, mert az autoritás akkor a legteljesebb, amikor a feladat végzéséhez szükséges minden (lehető legtöbb) feltételt egy központ önmagában biztosít. Az alárendelt igazgatási szervek rendszere épp az autoritás osztódását jelzi. A központnak vannak biztosítékai az autoritás dekoncentrációja mellett is a feladatvégzés irányítására. Ide tartoznak mindenekelőtt a *funkcionális* szervek. Az alárendelt szervek azonban maguk is létrehozzák a funkcionális egységeiket, és ezek növekvő száma és szakmai megerősödése jelzi *önállósulási* (centrális irányítástól való függetlenedési) törekvésüket. A hatáskörét dekoncentráló szerv (valamilyen feladat ellátására új alárendelt szervet létrehozó „központ”) a feladatokat, mint kötelezettségeket decentralizálja, az ezek végzéséhez szükséges teljes autoritást kezdetben gyakran nem biztosítja. A munkavégzés személyi, anyagi, dologi feltételeit (az autoritást) azonban előbb utóbb kénytelen-kelletlen meg kell osztania „alattvalóival”.

A vertikális munkamegosztás keretébe tartozik az ún. *helyi* vagy *területi* szervek kialakítása. Ennek egészen különböző motívumai lehetnek szervezeti rendszereken belül. Az államigazgatásban a helyi szervek alakítását az igazgatásnak a dolgozókhöz való közelebb vitelével is indokolják. A termelési rendszerekben viszont a gazdaság objektív törvényszerűségei, a természeti és helyi adottságok határozzák meg az ún. területi szervek alakítására irányuló tendenciákat, noha természetesen ott is sokszor politikai megfontolások játszanak közre. A területi, helyi „kirendelt” szerv alakításának *igazgatási* motívuma az ún. *irányítási feszültség* (Span of control). Ennek egyik oldala az,

hogy a meglevő szervezet saját keretei között nem tudja ellátni a megnövekedett feladatokat. Ez abban a szervezeti jelenségben jut kifejezésre, hogy a „magnövekedett feladatok” ellátásra beállított újabb alkalmazottakkal felduzzadó apparátust, bizonyos számú alárendelten túl, egy vezető nem tudja irányítani. A központnak a személyzete nincs azoknak az információknak a birtokában, amelyekkel a helyi igényeknek és adottságoknak legjobban megfelelő döntéseket lehetne hozni.

c) A továbbiakban a munkamegosztás néhány olyan módszerét ismertetjük, amelyek a szervezeti rendszerekben az előbbiekkal *kombináltan* jöttek létre, ill. azokkal együtt funkcionálnak. Az nem diszfunkcionális jelenség, ha az előbb ismertetett munkamegosztási irányok a most ismertetendőknek alárendelten hatnak csupán. A munkamegosztási típus rendszeren belüli helye és rendszert meghatározó jellege az, amelyik végeredményben értékét és funkcióját megszabja.

c/1. A közgazdaságtani irodalom korai problémája az *ember és ember* közötti, valamint az *ember és gép közötti munkamegosztás* elhatárolása és sajátos törvényszerűségeinek felderítése. A XX. században ennek a problémának egyre nagyobb jelentősége van mind a megvalósító munkában, mind az igazgatási rendszerekben, sőt még a politikai struktúrákban is. A modern számítógépek, és általában a gépek alkalmazása, minden szervezeti alrendszerben jelentős változásokat okoz a munka hagyományos korábbi (tisztán ember — ember viszonylatú) szerkezetében. „A gépi nagyüzemi termelésben, akárcsak a manufaktúrában, az összes láncszem összehangolt tevékenységének feltétele meghatározott normák és arányok helyes kialakítása és szigorú betartása. Most azonban már nem az egyes munkáscsoportokat, vagy az egyes munkásoknak a rájuk bízott műveletek végrehajtásához szükséges munkaidejét kell összehangolni, hanem a munkagépek számának, termelékenységének, munkautemének szigorú arányait kell kialakítani.”⁴⁰ A termelési munkamegosztásban a modern gépipar fejlődése mellett egyre nagyobb szerepe lesz a technika által támasztott objektív követelményeknek. Az ember—gép viszonylatban így egyre inkább a gépi (technikai) struktúrához igazodik a munkamegosztás rendszere. „A manufaktúrában a munka megosztásának szubjektív elve uralkodott, ezt a gépi termelésben a technológiai folyamat objektív logikája váltja fel.”⁴¹

A polgári igazgatástudományi irodalom e szempontnak megfelelően megkülönböztet *munkavégzési eszközök és technikák* alapján is munkamegosztást.⁴²

⁴⁰ D. Gvisianyi, *Szervezés és irányítás*. Bp. 1972. Kossuth Könyvkiadó — Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 44. old.

⁴¹ I. m. 44. old.

⁴² Vö. H. A. Simon—D. W. Smithburg—V. A. Thompson, *Public Administration* New York, Alfred A. Knopf. 1956. 151. s köv. köv. old.

c/2. A munkamegosztás régi, „természetes alapja” az *időbeli munkamegosztás*. A feladatvégezés napra, órára s egyéb időegységre való beosztása a munkaszervezés természetes kelléke.

Számtalan más ismérv alapján is megkülönböztethetünk munkamegosztási fajtákat. Egyes polgári szerzők pl. beszélnek olyan szervezeti munkamegosztásról, amelyet voltaképpen a szervezet *ügyfelei* alapján alakítanak ki. Mások viszont azt mondják, hogy a *munkavégzők sajátos ügyessége* is kiindulási alap lehet a munkamegosztás kialakításában. A kereskedelmi utazókat pl. nagyrészt helyismeretük, bizonyos területek speciális problémáihoz való igazodó készségük alapján osztják be a kereskedelmi cégek.

d) A munkamegosztás célja és indítéka nagyon különböző tényező lehet. Mondhatni, hogy évezredek tapasztalat a munkamegosztás *hatékonyságot fokozó* jellegének észlelése. Az effektívebb szervezetek iránti társadalmi szükséglet mégis különösen a *termelés kapitalizálódásának* korszakában bontakozott ki, és azóta az effektivitás iránti igény egyre fokozódik.

Az effektivitás növelése azonban a munkamegosztás fajtájának megválasztásánál nem az egyedüli szempont. A gyakorlati szervezőt egészen *más értékek* is vezérelhetik a munkamegosztás alakításában. A feladat-végrehajtás *gyorsaságának* növelése, vagy pl. a *szakszerűség emelése* olyan értékszempont, amelyik nem szükségszerűen esik egybe a hatékonyság növelésének követelményeivel. Lehet pl. hogy valamilyen szervezeti munkamegosztást a *munkaidő teljes kihasználásának* elvére építenek. A munkamegosztás alapjául választott értékek leronthatják, sőt kölcsönösen ki is zárhatják a másik pozitív hatásait.

4. A munkamegosztás határai, alkalmazási korlátai

A munkamegosztás *következményei* alatt egyrészt pozitív, másrészt negatív hatásokat értenek. A marxizmus klasszikusai a munkamegosztás egyéni és társadalmi hatásait a társadalmi fejlődés objektív fejlődési törvényeinek összefüggéseiben nézték.⁴³ A munkamegosztás alakulásának társadalmi—termelési hatásaira vonatkozó marxi—engelsi nézetekre már korábban hivatkoztunk.⁴⁴ A társadalmi munkamegosztás egyéni következménye az egyén

⁴³ A kooperált, több ember koordinált tevékenységéből származó előnyökről lásd Marx: *A tőke*, I. köt. Bp. 1948. 352. old. Marx itt a kooperációból származó előnyöket tárgyaló olyan munkákra hivatkozik, amelyek már a XVIII. sőt a XVII. században, lényegében ugyanazokat az érveket és szempontokat sorolták fel, mint a mai irodalom. A munkamegosztás, illetve az azt követő kooperált tevékenység szervezeti hasznáról lásd Jan Zieleniewski, *Bevezetés a szervezés és vezetés elméletébe*. Bp. 1966. 35. s. köv. old.

⁴⁴ A polgári szervezet-szociológiában — újabban — elsősorban a munkamegosztás (specializáció) „pragmatikus” értékeit hangsúlyozzák. A specializáció révén lehet 1. csökkenteni a munkavégzés fázisait, 2. fejleszteni az ügyességet, 3. az adottságokat optimálisan kihasználni, 4. párhuzamosan végezhető műveleteket egymás mellé állítani stb. (Vö.: J. A. Litterer, *The Analysis of Organizations*. New York—London—Sydney, John Wiley and Sons, Second Printing, 1966. 164. s. köv. old.)

„személyes” életének bizonyos „besoroltsága”, azaz korlátozottsága. A munkamegosztás kétségtelenül — a kommunizmusig terjedő társadalmi folyamatban szükségszerűen — a személyiség „szabad kibontakozása” elé korlátokat állít. „Az egyének mindig magukból indultak ki, de természetesen adott történelmi feltételeiken és viszonyaikon belül, nem pedig az ideológusok értelmében vett ’tisztá’ egyénből. De a történelmi fejlődés folyamán és éppen a társadalmi viszonyoknak a munka megosztásán belül elkerülhetetlen önállósulása következtében, különbség ütökzik ki mindegyik egyén életében, amennyiben ez az élet egyrészt személyes, másrészt be van sorolva a munka valamelyik ága és az ahhoz tartozó feltételek alá.”⁴⁵

A múlt századbeli termelési munkamegosztás fejlődése kétségtelenül hozzájárult az anyagi javak gyarapodásához és a társadalom átalakulásához. Marx és Engels azonban azt is látta, hogy ennek a munkamegosztásnak még viszonylag csekély eredményei vannak az ember „dologi hatalmak” alól való felszabadítása szempontjából. „Magától értetődik egyébként, — írják — hogy mindezek a munka modern megosztásán nyugvó szervezetek még mindig szerfölött korlátozott eredményekre vezetnek és csak az eddigi korlátolt elszigeteltséghez képest jelentenek haladást.”⁴⁶

Az egyén szabad fejlődésének útjában álló munkamegosztási következményekkel tehát még egy történelmi hosszú átmeneti időszakban számolni kell. Az egyéniséget torzító munkamegosztási körülményeket azonban nem lehet se olyan módon orvosolni, ahogy ezt Proudhon javasolta (vissza a tőkés termelés előtti „harmonikus”, spontán munkamegosztáson alapuló társadalmi szervezetekbe), sem pedig úgy, hogy egyesek a munkamegosztási hatást az „emberek fejéből” ki akarják verni. „Azt, hogy a személyi hatalmak (viszonyok) a munka megosztása révén dologi hatalmakká változtak át, nem lehet azáltal ismét megszüntetni, hogy az erről alkotott általános, képzetet kiverjük a fejünkből, hanem csak azáltal, hogy az egyének ezeket a dologi hatalmakat megint besorolják maguk alá, és a munka megosztását megszüntetik.”⁴⁷

⁴⁵ Marx—Engels: *Német ideológia*. Marx—Engels *Művei*. 3. köt. Bp. Kossuth Könyvkiadó 1960. 63. old.

Nagyon érdekes példát említenek a klasszikusok arra, hogy a munkamegosztás mennyire megszabja a tehetségek számának és a tehetség irányának a fejlődését.

„Raffaellót, mint minden más művészt megszabták a művészetnek azok a technikai előrehaladásai, amelyeket előtte tettek meg, megszabta a társadalom szervezete és a munka megosztása az ő helységében, és végül a munka megosztása mindazon országokban, amelyekkel az ő helysége érintkezésben állt. Hogy egy olyan egyén, mint Raffaello, kifejleszti-e a tehetséget, az egészen a kereslettől függ, amely viszont a munka megosztásától és az embereknek ebből fakadó művelődési viszonyaitól függ.” (I. m. 385. old.)

„Hogy a művészi tehetség kizárólag egyesekben összpontosul, s hogy ezzel összefüggésben a nagy tömegben el van nyomva, az a munka megosztásának következménye.” (I. m. 386. old.)

⁴⁶ I. m. 386. old.

⁴⁷ I. m. 63. old.

A mai marxista közgazdaságtudomány — a marxizmus klasszikusainak politikai gazdaságtani munkái alapján — nagyon erősen hangsúlyozza, hogy a munkamegosztás a *munka társadalmasításának mutatója*. „Koncentráció, kombináció, specializáció és kooperáció a munka társadalmasítása folyamatának különböző megjelenési formái.”⁴⁸ A marxista társadalomtudományok a társadalmi munkamegosztás fejlődésében mindenképpen a társadalmi haladás egyik legfontosabb jelenségét látják.

A polgári irodalom a hatékonyság növekedését mint legfontosabb munkamegosztási következményt tárgyalja. Az egyéb „következmények” között, „semleges természetű”, illetve negatív hatások szerepelnek.⁴⁹ A polgári szervezéstán nagyjából egyetért abban, hogy *magá a munkamegosztás megválasztása és e választott munkamegosztás sajátos formájának kialakítása a szervezeti értékek megváltozását vonhatja maga után*. A munkamegosztás a szervezeteken belül formális viszonylatok kialakításában jelentkezik. A munkamegosztási hatásokat vizsgálhatjuk pusztán abból a szempontból, hogy a megosztás formája milyen tendenciákat vált ki a szervezeti működésben. A polgári igazságtudományi munkák tekintélyes részének az a fogyatékosága, hogy ezeket a *következményeket nem köti meghatározott típusú munkamegosztáshoz*. Mivel általánosságban „a” munkamegosztás következményeiről beszél, ezért az irodalomban gyakran találkozunk egymásnak ellentmondó vagy egymást kizáró munkamegosztási hatásokkal. A munkamegosztás következményeire vonatkozó fejtegetéseket azzal egészíthetjük ki, ha meghatározzuk ezt, hogy *milyen típusú munkamegosztás, milyen jellegű következményekkel jár*. A következőkben megkísérelünk néhány munkamegosztási fajta formális, strukturális hatására példákat felhozni. Ezek a következmények egyrészt a struktúraváltozási hatásról tanúskodnak, másrészt számba veszik az ember *személyiségének* bizonyos helyzetekben és viszonylatokban való átalakulását.

Egyik általánosan ismert megfigyelés szerint, ha egy formálszervezeti alkalmazott több, minőségileg különböző feladatot végez, akkor *igyekszik a művelet ismétlődő elemeit egymás után elhelyezni és munkáját annak megfelelően beosztani*. Ez azzal jár, hogy a komplex feladatvégzés műveletelemeinek természetes sorrendjét megváltoztatja. Ennek következtében viszont az alkal-

⁴⁸ L. *Ipargazdaságtan* I. (Bp. 1964.) Szabados Anna által írt IV. fejezet 87. old.

⁴⁹ A társadalmi munkamegosztás egyéni és társadalmi kihatásait tárgyaló nagyon széles irodalomból lásd pl. Emile Durkheim, *Division of Labor*. Glencoe, ill.: Free Press, 1947., L. Gulick, *Notes on the Theory of Organization*. Megjelent *Papers on the Science of Administration*. (Ed. L. Gulick—L. Urwick) New York, *Institute of Public Administration*. Columbia University, 1937. 1—46. old., J. A. Litterer, *The Analysis of Organizations*. New York—London—Sydney. John Wiley and Sons, Second Printing, 1966. A munkamegosztás negatív hatásait rengeteg polgári, szociálreformer, anarchista és „kritikai” szociológiai munka tárgyalja. Csupán egyre hívom fel a figyelmet, amely napjainkban a taylorizmus bírálataként a modern társadalom egész sor diszfunkcióját a „túlzásba vitt” munkamegosztásra vezeti vissza. L. pl. Andre Gorz, *Technika, technikusok, osztályharc*. Valóság, 1971. 12. sz. 117. old.

mazottak munkavégzéseinek egyes elemei nem integrálhatók azonnal az egész szervezeti tevékenységbe. Vagyis a másodlagos (minőségi) munkamegosztás következményeként olyan tendencia lép fel, amelyik a részteljesítések egész termékbe való integrálását megnehezíti, sőt esetenként egyszerűen lehetetlené is teszi. E munkamegosztási forma mellett az irányító struktúrának feltétlenül számolni kell azzal, hogy a feladatvégzés során *az alkalmazott saját szempontjai és értékei szerint fogja a műveletvégzést alakítani, és ez a sorrend nem fog egyezni a vezetési tervben előírt eljárással vagy elgondolással.*

Az elsődleges (mennyiségi) munkamegosztás egészen más természetű szervezeti következményekkel jár. Egy összetett feladat egy személy által történő végzése — ami a mennyiségi munkamegosztás tipikus jelensége — feltételezi a munkavégző *előkondicionáltságát*. A komplex feladatvégzés különösen függ a *képzettségtől*, és nem utolsó sorban a *hangulati elemektől*. A polgári igazgatástudományban sokan azt mondják, hogy e munkamegosztásban a teljesítmény „múlthoz kötött”. Ez azonban csak a munkamegosztás elsődleges formájára, a mennyiségi munkamegosztásra érvényes.

A másodlagos (minőségi) munkamegosztásban köztudottan elsősorban a *speciális ügyességek* kamatoztathatók.⁵⁰ A minőségi munkamegosztásban jelentkezik az a strukturális hatás, amelyik az alkalmazottat egyetlen szűk terület minél jobb megismerésére készíti. A speciális ügyesség kialakulásában elsődleges szerepe a *begyakorlódásnak, rutinizációnak* van. Természetesen a begyakorlás előfeltételez bizonyos speciális képzést, ez a képzés azonban teljesen figyelmen kívül hagyja a munkafolyamat egészének ellátására való felkészítést.

A minőségi munkamegosztás során szerzett begyakorlottság következményei többértékűek. A megszerzett speciális ügyességet csak akkor lehet *szintentartani*, ha az alkalmazott ezt az *ügyességet rendszeresen gyakorolja*. A minőségi munkamegosztás rendszerében specializálódó személynél figyelembe kell venni azt, hogy *teljesítménye, folyamatosság nélkül, később csökkenni fog*.

A másik szubjektív hatás az, hogy a *rutinizáció következtében az alkalmazott a műveletelem bizonyos megváltoztatása mellett is régi begyakorlottsá-*

⁵⁰ A specializáció szót többféle értelemben is megtaláljuk az irodalomban.

1. Esetenként teljesen azonosítják a munkamegosztással. A szervezeti munkamegosztás és a specializáció kifejezést néha egymás helyett használják fel. A specializációt a munkamegosztás „*egyik fajtájának*” tartja pl. Szabados Anna. (L. az *Ipargazdaságtan* I. c. könyv, Bp. 1964. 105. old.)

2. Máskor a munkamegosztást mint racionális folyamatot annyiban állítják szembe illetve különböztetik meg a specializációtól, hogy az utóbbi inkább spontán hatások következménye.

3. Az igazgatástudományban a komplex szervezetek rendszertani sajátosságait a munkamegosztás strukturális *következményének* minősítik. A specializáció következménye, a hajdan egységesen végzett feladatmegoldás különböző személyekre, illetve szervi részlegekre való bontásának sajátossága. Vö. Ja. A. Litterer i. m. 161–162. old.; H. A. Simon—D. W. Smithburg—V. A. Thomson: *Public Administration*. New York, 1956. 135. s. köv. old.

s ágát akarja használni. Kialakult fogásait és eljárásait megőrzi akkor is, ha a feladatvégzés modellje bizonyos fokig már megváltozott. A specializált munkakörben kialakuló munkastilus rutinizációjának hátrányait a komplex feladatvégzésre való nevelés és készségkialakítás kompenzálhatja.

A mennyiségi és minőségi munkamegosztás rendszerekben dolgozó alkalmazott más munkafeladatra való *átváltása* különböző *időtartamot* kíván meg. Az elsődleges (mennyiségi) munkamegosztás „törvényei” alapján dolgozó alkalmazottra jóformán azonnal rá lehet bízni egy jellegében új, komplex feladat megoldását. Ennek természetesen az a feltétele, hogy *általános munkavégzési készségét és képzettségét már korábban kialakította.* A minőségi munkamegosztásba begyakorlott („múlthoz kötődő”) specialista viszont csak egy *közbeiktatott átképzési* (begyakorlási) *idő után válik alkalmassá az új szervezeti feladatok teljesítésére.* Ez az *átváltási idő* a modern szakmunkásképzés egyik nagy problémája. A tudományos és technikai forradalom napról napra újabb eljárásokat dolgoz ki, s ennek következtében a begyakorlással szerzett korábbi ügyességek és ismeretek máról holnapra értéktelenné válnak. Ehhez kapcsolódik az a pszichológiai megfigyelés is, hogy *egy korhatáron túl a speciális képzettségű ember egyre inkább alkalmatlanná válik átképzésre.*⁵¹

A munkamegosztás általánosságban a munkaidő *teljesebb kihasználásának célzatával fejlődött.* A minőségi munkamegosztás következményeként előállhat azonban olyan *túlzott szakosodás,* amely mellett a „teljes munkaidő” kihasználása a szervezeti részlegekben nehézé vagy egyenesen lehetetlenné válik. Egy „túlspecializálódott” szervezetben a specialisták között teljesítménykülönbségek *lehetetlenné teszik az arányos feladatvégzést.* A különböző képességű és ügyességű egyének munkateljesítményeinek differenciái gyakran koordinálhatatlanná teszik az egész struktúra kihasználását. Ezek a személyi és belső strukturális különbségek „munkaidő-kiesést” eredményeznek.

⁵¹ *Professionalisation.* (Ed. H. M. Vollmer and D. L. Mills.) Englewood Cliffs, New Jersey, Prentice-Hall, 1966. 21. s köv. old.

GAZDASÁG ÉS JOGI GONDOLKODÁS A MAGÁNJOGI SZERZŐDÉSI RENDSZER KIALAKULÁSÁNÁL

(Két „portré”)

VÉKÁS LAJOS

I. ELMÉLETI TANULSÁGOK A SZERZŐDÉSTÍPUSOK GENEZISÉNÉL

1. Bevezetés. 2. Az áruviszonyok jogi tükrözése. 3. Deliktuális gyökerek. 4. Célirányos fokozatosság. 5. Pénz, pénz, pénz. 6. Az ősi jog „antitípusai”. 7. Világbirodalmi igények. 8. Analitikus gondolkodásmód és a „különös” megragadása. 9. A formuláris per: a szerződéstípusok dogmatikai bölcsője. 10. Az actióktól az anyagi jogias megközelítésig. 11. Appendix: A szerződéstípusok recepciója a kontinensen.

II. A COMMON LAW KÜLÖN ÚTJA

1. Általános jellemvonások. 2. A római jog „kívül maradása”. 3. Processuális jogfejlesztés. 4. Az angol szerződési jog fejlődéstörténeti csomópontjai: a) Debt. b) Covenant. c) A common law riválisai. d) Assumpsit. e) Consideration. f) Perjogi reform — anyagi jogi tradicionalizmus. g) Átfogó kodifikáció nélkül.

I. ELMÉLETI TANULSÁGOK A SZERZŐDÉSTÍPUSOK GENEZISÉNÉL

„Mélységes mély a múltnak kútja. . .”

1. *Bevezetés.* A szerződéstípusok forrásvidéke után kutatót józan önmérsékletre intik és egyben hasznos iránytűkkel látják el az elődök megszenvedett bölcs tanácsai. Nem előrebozsátott „hatásköri kifogásként”, hanem a feladatok és a lehetőségek reális számbavétele végett idézzük bevezetőként *Rabel* 1907-ben leírt sorait: „A jogtörténeti megközelítések kijáratánál mindenütt a *gazdaság- és társadalomtörténet nyitott kapuja* áll. A magánjog állhatatossága az egyre fejlődő gazdaság kihívásaival szemben, az új jogi formák képzésére irányuló konkrét törekvések, a szerződési szabadság teljes kiküszöbölése — mindezek olyan határproblémák, amelyeknek megoldására a jogász nem lehet egyedül hivatott.”¹

A közben eltelt évtizedek természetesen nagy eredményeket hoztak a gazdaság- és társadalomtörténet, illetve a jogtörténet összefüggő, szerves

¹ *Rabel, Ernst: Nachgeformte Rechtsgeschäfte, Sav. Z. rom. Abt. 28 (1907) 379. o.*

egységként kezelt kutatásában. Mindenekelőtt a múlt vallatásának *marxi módszere* terjedt el széles körben, és hozott — főleg a nagy összefüggések megmutatásában, az elvi kontúrok megrajzolásában, de számos részletkérdésben is — eladdig példátlan tudományos sikereket. Az intézménytörténeti részkutatások is komoly tévHITEKET oszlattak el, jelentős fehér foltokat tüntettek el a tudomány térképén: példaként hadd hivatkozzunk egy — a jelen munka kutatásait is számos kérdésben alapvetően segítő — monográfiára, *Kaufmann* könyvére az ősi római jog korának bérleti viszonyairól.²

A történeti kutatások eredményei ellenére helytállónak találjuk indító mementóként idézni *Bechmann*-nak, az adásvételi szerződés római jogbeli alakulása kapcsán éppen száz évvel ezelőtt kifejtett intelmét: „Tisztában kell lennünk azzal, hogy a távoli múlt társadalmi jelenségei sohasem magyarázhatók meg részletekig hatoló matematikai biztonsággal és teljességgel. Aki ilyen magyarázatot kíván, az félreismeri a történelem kiszámíthatatlan tényezőinek szerepét, és figyelmen kívül hagyja, hogy számunkra a múlt mindig csak torzító tükörben mutatkozik; aki pedig ilyen magyarázatot ad, az vagy a priori konstruált módszert alkalmaz, vagy egyoldalúan pragmatista.”³

Mielőtt önkorlátozó megjegyzéseinkkel végleg lehűtenénk az olvasó érdeklődését, ideje megmondani, *miről is kívánunk szólni munkánk e fejezetében*. Elsődlegesen feladatunknak azt tartottuk, hogy az *áruviszonyok, a szerződések és a szerződéstípusok* összefüggéseit a történeti elemzés prizmáján áttörve jobban megvilágítsuk, a három kategória elfogadott kapcsolatát a történeti kutatások eredményeivel hitelesítsük, és — ha kell — pontosítsuk, árnyaltabbá tegyük. Kitűzött célunk megvalósítását nehezzé, de egyben vonzóvá is tette, hogy kevés kérdés megválaszolásához vezettek kitaposott ösvények, azok is jobbra csak egymástól elszigetelt, szintézisre váró tudományos részmegállapítások formájában. De mindenek fölött hiányzott, vagy bátor-talanul, halkán szólt a tudományban *maga a kérdés*: hogyan, milyen körülmények közepette alakította ki az árutermelés magánjoga a szerződéstípusok kategóriáját, milyen gazdasági háttér és milyen jogi környezet szülte a magánjogi dogmatika évezredes pályát befutó — és közben többször funkciót váltó — produktumait?

A kitűzött feladat megoldására, a felvetett kérdés megválaszolására tett kísérlet a szerzőnek már azzal izgalmas örömet szerzett, hogy búvárkodásai során — mint cseppben a tengert — az emberi társadalom és azon belül az emberi gondolkodás fejlődésének — kiszámíthatatlan, véletlenszerű részleteken utat törő — általános törvényszerűségeit láthatta viszont. Őszinte óhajításunk, hogy az olvasó fáradalmi is kárpótlást találjanak ebben!

² *Kaufmann*, Horst: Die altrömische Miete (Köln—Graz, 1964) 393 p.

³ *Bechmann*, August: Der Kauf nach gemeinem Recht I: Geschichte des Kaufs im römischen Recht (Erlangen, 1876) 150. o.

A magánjog történetében megszokott, hogy a kezdetek a római jogig vezetnek, és csak néhány esetben követhetők messzebbre — többnyire a hellén világba — az intézmények hajszálgyökerei.⁴ A szerződéstípusok esetében — a tudomány mai állása szerint — szinte teljes bizonyossággal megállhatunk a római jognál, mivel a kifejlett, zárt típusrendszer a római jog gyermeke. Max Weber az ókori zsidó jogról állapítja meg, hogy azt a római jog típusrendszerével szemben „a jogügyleti típusok szabadabb fejlődése jellemzi.”⁵ Wolff pedig az athéni jogról írja, hogy az „az egyes szerződéstípusoknak mint olyanoknak semmiféle különöse jelentőséget nem látszik tulajdonítani.”⁶

2. *Az áruviszonyok jogi tükrözése.* Marx óta közismert az áruviszonyok és a magánjogi szerződések közötti alapvető kapcsolat: „... az áruk őrzőinek személyekként kell egymáshoz viszonyulniuk, akiknek akarata e dolgokban lakozik, úgy hogy az egyik csak a másik akaratával, tehát mindegyikük csak egy mindegyiküknél közös akaratkattussal sajátítja el az idegen árut, azáltal, hogy a sajátját elidegeníti. Kölcsönösen el kell ezért ismerniök egymást magántulajdonosoknak. Ez a jogi viszony, amelynek formája a szerződés — akár kifejlődött törvényesen, akár nem —, akarati viszony, amelyben a gazdasági viszony tükröződik. Ennek a jogi vagy akarati viszonynak a tartalmát megadja maga a gazdasági viszony.”⁷ Amint Marx megállapításából kitűnik, több szempontból is téves volna azt gondolni, hogy az áruviszonyok megjelenését vagy akár csak az egyszerű áruviszonyok szélesebb körű kibontakozását viszonylag rövid időn belül követte azok jogi elismerése, jogi kategóriává válása.

Téves volna ez mindenekelőtt azért, mert az árucseré megjelenése jóval korábbi időkre megy vissza, mint a jog keletkezése egyáltalán: az árucseré — noha hosszú korszakokon át alárendelt szerepet játszik — a tevékenység-cserének igen ősi formája, méghozzá nemcsak a „rokonokkal” és „idegenekkel” történő kapcsolattartásban, hanem a kibontakozó társadalmi munka-

⁴ A római jogra gyakorolt görög hatásokhoz l.: Kaser, Max: Das römische Privatrecht I. (München, 1955) 160. sk. o.; Pringsheim, Fritz: Ausbreitung und Einfluss des griechischen Rechts (Heidelberg, 1952); uő: Griechischer Einfluss auf das römische Recht, BDR 63 (1960); a régebbi irodalomból elsősorban Mitteis, Ludwig: Römisches Privatrecht bis auf die Zeit Diokletians I. (1908) 12. skk. o.; a római jogtudomány hellénisztikus periódusairól: Schulz, Fritz: Geschichte der römischen Rechtswissenschaft (Weimar, 1961) 44. skk. o., különösen 73. skk. o., továbbá — a posztklasszikus korban — 373. skk. o.; vö még: Toynbee, Arnold J.: Válogatott tanulmányok (Budapest, 1971) 165. skk. o., 183. o.

⁵ Weber, Max: Rechtssoziologie (Neuwied, 1960) 235. o.

⁶ Wolff, H. J.: Die Grundlagen des griechischen Vertragsrechts. Sav. Z. rom. Abt. 74 (1957) 33. o. 16. l.j., vö továbbá: Pringsheim, Fritz: The Greek Law of Sale (Weimar, 1950) — Bizton megállhatunk hát a római magánjognál, mert — az e fejezet mottójául választott mondat költőjével — valljuk ugyan, hogy „kutató buzgalmunkkal a kikutathatatlan incselkedő játékot űz”, mégis úgy hisszük, hogy a választott téma eredeténél Róma nem „látszatmegálló, ... agyagos fővenykulissza, (amely) mögött új távolságok csábítanak új hegyfokok felé.” (l.: Mann, Thomas: József és testvérei, Előjáték.)

⁷ Marx: A tőke I. (Budapest, 1973) 86. o. vö: uő: A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai. (Nyersfogalmazvány) MEM 46/I. k. (Budapest, 1972) 147. o.

megosztás folytán is. Gondolnunk kell az *árucseré hosszú kialakulási fázisára*, amit Marx „a közvetlen cserekereskedelem, a cserefolyamat természetadta formájának” nevez, és úgy jellemez, hogy ekkor még „a termelés egész szerkezetében használati értékre, nem pedig csereértékre irányul, s ezért csak a fogyasztáshoz szükségesnek a mértékét meghaladó többletük révén ér véget itt a használati értékek használati érték volta, s lesznek a csere eszközeivé, áruvá”, s ezért ez a periódus „sokkal inkább kifejezi a használati értékek kezdődő átváltozását árukká, mint az árukét pénzzé.”⁸ Mindez egy egész történelmi időszak, amely részben megelőzi a jog kialakulását és egyúttal — más tényezők bonyolult kölcsönhatása mellett — a jog geneziséhez is hozzájárul, részben a jog keletkezési folyamatával párhuzamosan játszódik le. Az árucseré kialakulásának kezdetei a vadság középső fokáig nyúlnak vissza,⁹ márpedig az ősközösségi áruviszonyok időszakában, „a társadalom fejlődésének ezen a fokán jogról a szó jogászai értelmében szó sem lehet.”¹⁰

De nem jelent meg és — mondhatjuk: természetyszerűen — nem jelenhetett meg a csere *a jog kialakulása után* sem „mindjárt a fejlettebb áruviszonyok szerződéseinek jogi ruhájában.”¹¹ „Akkor sem, ha épp az áruviszonyok megjelenése az, amely az új formák kibontakozásának útját egyengette. Szükségszerűen az történt, hogy (az áruviszony) . . . a már meglevő jogi formák ruháját öltötte fel.”¹² Természetesnek kell ezt találjuk, különösen ha arra gondolunk, hogy a tőkés termelési mód előtti ún. hagyományos társadalmakban általában és alapvetően a naturálgazdálkodás uralkodik, és a piaci árucseré — még viszonylagos kiterjedtsége esetén is — csak kiegészítő szerepet játszik a tevékenységcsere egyéb formái (előbb főleg a reciprocitás, majd a városforradalmak után és a feudalizmusban elsősorban a redisztribució formái) mellett.¹³

⁸ Marx: A politikai gazdaságtan bírálatához. MEM 13. k. (Budapest, 1965) 31. old.

⁹ Vö: Engels: A család, a magántulajdon és az állam eredete. (Budapest, 1949) 163. old., vö. továbbá: Mádl Ferenc: A deliktuális felelősség a társadalom és a jog fejlődésének történetében. (Akadémiai Kiadó, Budapest, 1964) 69. skk. old.

¹⁰ Engels: i. m. 45. old. — Az ősközösségi társadalom normatív jellegű, társadalmilag szankcionált szokásainak természetéről l. továbbá: Kulcsár Kálmán: A jogszociológia problémái. (Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1960) 131. skk. old. Eörsi szerint is az ősközösségben „jogról legfeljebb abban a szakaszban lehet beszélni, amikor már megkezdődött a bomlás, különös tekintettel a jelenkorban is még létező törzsi közösségekre, amelyek a törzsi magatartási szabályok megtartását is biztosító államok keretében léteznek. Ezt megelőzően a jog nem jelentkezik mint önálló jelenség, a magatartásszabályok még nem jogi jellegűek.” l.: Eörsi Gyula: Összehasonlító polgári jog. (Akadémiai Kiadó, Budapest, 1975) 49. old.

¹¹ Mádl i. m. 75. old.

¹² u.o.

¹³ Vö: Marx: A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai. (Nyersfogalmazvány) MEM 46/I. k. (Budapest, 1972) 74. skk. old., 116. old.; 46/II. k. (Budapest, 1972) 367. old. A hagyományos társadalmak gazdasági kapcsolatainak formáiról, a tevékenységcsere alapvető módjairól (reciprocitás, redisztribució) l.: Polányi Károly: A gazdaság, mint intézményesített folyamat. Magyar Filozófiai Szemle XV. évf. (1971) 5–6. sz. 738. skk. old., továbbá: Földes László: Csereformák a hagyományos társadalmakban. Világosság XV. (1974) 483. skk. old.

A jog fejlődése pedig csak lassan, nagy kitérőkkel követi a gazdasági — társadalmi átalakulást. Az árujellegű magánjog, a szerződéses kategóriák szülőanyja csak az árujellegű magántulajdon talaján jöhet létre: „a magánjog a magántulajdonnal egyidőben fejlődik ki a természetadta közösségek felbomlásából.”¹⁴ Márpedig „a természetadta közösségek és bomlási folyamatuk idején . . . a magántulajdon a tipikus esetben nem árujellegű, a köztulajdonnal szerves egységben jelentkezik, és ezért itt *csupán megindul a magánjog kialakulása*. Itt az árujellegű különvált magántulajdon csak perifériális, kivételes jelenség . . . , mert hiszen e társadalmakban az úr — rabszolga viszony mellett a *csereviszonyok is perifériálisak*, noha történelmi jelentőségüket éppen az adja meg, hogy ezek bomlasztják a természetadta közösségeket.”¹⁵

Az áruviszonyok a kifejtett kettős értelemben előzik meg történetileg a szerződés jogi kategóriáját: megelőzik egyrészt a jogot általában, másrészt a magánjogot, mint a jogi értelemben vett szerződés szülőjét. Annál csodálmivalóbb a római magánjog, amely „monumentális kivételként”¹⁶ alakult ki, és — a maga nemében páratlan szellemi teljesítményként — kidolgozta a saját igényein túlmutató, a klasszikus kapitalista árutertermelés szükségleteinek kielégítésére is nagyban alkalmas szerződési jogot, benne a szerződéstípusok rendszerével. Természetesen, mindez a római jogban sem ment egy csapásra, bizonyos fejlődési fázisokat az egyszerű árutertermelés klasszikussá magasodott magánjogában sem lehetett átugorni. Ellenkezőleg, a római magánjog alakulása remekül példázza, milyen távoli, a természetadta közösségekben gyökerező hajtásokból virágozik ki az árujellegű magánjog szerződési rendje.

3. *Deliktuális gyökerek.* Az ősi római jog korában, az i. e. 3. század közepéig terjedő időszakban a római társadalom még alapvetően a *többé-kevésbé zárt paraszti naturálgazdálkodásra* épülő közösség képét mutatta.¹⁷ Egészében helytállónak kell tekintenünk ezt a jellemzést még akkor is, ha a legújabb kutatások eredményeként túlzónak és egyoldalúnak mutatkoznak a latin és a korai római társadalom és gazdaság zártságára vonatkozó hagyományos tételek.¹⁸ Nem csoda tehát, hogy az élénkülő árucseré, a növekvő vagyoni forgalom jogi formáiban még erősen átsütött a bomlófélben levő közösség társadalmi szokás- és erkölcsrendszere. A leginkább látszik ez az ügyleti formák — modern fel fogás szerint — deliktuális, büntető jellegű megközelítésében. A jogilag garantált, felelősségre vezető ősi vagyoni ügyletek gyökerei a deliktumnál keresendők.¹⁹ A vagyoni viszonyok jogi elismerésének módja ekkor még a vérbosszú lebonyolításának jegyeit is magán viselte.

¹⁴ Marx—Engels: A német ideológia. MEM 3. k. (Budapest, 1960) 74. old.

¹⁵ Eörsi: i. m. 49. old.

¹⁶ l.: u.o.

¹⁷ vö.: Kaser: i. m. 18. sk. old.

¹⁸ vö.: Kaufmann: i. m. 320. skk. old.

¹⁹ Fejtegetésünk Kaser nagyszerű monográfiájának megállapításaira épül, l.: i. m. 128. skk.. old.. különösen 131. sk. old.

Az ősi római jog vagyoni ügyleteinél a „szolgáltatás” nem volt „jogi kötelezettségvállalás tárgya, hanem pusztán eszköz a felelősségrevonás ki-védésére.”²⁰ A felelősséget eredményező, szigorúan formákhoz kötött ügyletek célja az volt, hogy a „jogosult” a „szolgáltatás” biztosítása érdekében zálog-szerű hatalmat nyerjen a felelősséget vállaló személynél, s ez utóbbi a felelő-ségtől a teljesítéssel szabadulhatott. Amennyiben a teljesítés elmaradt, a fe-lelősségtől fel nem oldott személyt az első időkben megölték vagy rabszolgává tették, később adós-szolgaságba került.

Ez a jogi konstrukció egyértelműen a deliktuális felelősségrevonást mintázta, igaz, annak fejlettebb szintjét követve, amikor a deliktuális felelős-ség már szabályszerűen — teljesítéssel — feloldható volt. A felelősségrevonási eljárás is ugyanaz volt, mint a deliktumoknál, miként a testi végrehajtás el-kerülését lehetővé tevő enyhítő körülmények is. Az egész jogi megoldásban „annak a gondolatnak a maradványa látható, amely a másik személy elleni jogellenes cselekménynek tekintette annak a magatartását, aki nem gondos-kodott a felelősségét feloldó teljesítésről.”²¹

Mondanunk sem kell, hogy a deliktuális fogantatású ősi ügyletek nehéz-kesek voltak, márcsak a korra jellemző formai rigorozitás miatt is. Még a később páratlan karriert csinált *stipulatio* is, noha ez már ebben az időszakban általánosabb gyakorlati jelentőséggel bírt. A legjellegzetesebb ősi ügylet a „per aes et libram” ügyletek egyike, a *nexum* volt. Múltja homályba vész és ezért erősen vitatott. Az egyik felfogás szerint csupán a kölcsön funkciójára volt használható, deliktuális jelleggel: a kölcsönvevő önmagát kötötte le „zálogul”, a felvett pénzösszeg visszafizetésének garanciájaként.²²

A bontakozó, élénkülő árucseré jogivá válása tehát a deliktuális szem-lelet útján indult meg. A deliktuális felfogás emlőjén nőtt ősi vagyoni ügyletek többsége utóbb kihalt (így a *nexum* is), egynéhány viszont (mindenekelőtt a *stipulatio*) levetkőzve az ősi formai kötöttségeket, alkalmasnak bizonyult a gyorsan fejlődő gazdasági—társadalmi viszonyok igényeinek kielégítésére is.

A *formátlan árucseré* hosszú időn át a jog falain kívül bonyolódott; a még erősen gyerekcipőben járó ősi római magánjognak nem volt eszköze a mindennapi élet formátlan vagyoni kapcsolatainak rendezésére. Márpedig ezek a kapcsolatok egyre terebélyesedtek. *Kaser* írja: „Már az igen korai idők-ben előfordult, hogy valaki res nec mancipi-ket (idegenekkel kialakított kap-csolatban res mancipi-ket is) formátlanul és végérvényesen átadott egy másik-nak, elsősorban felhasználásra vagy feldolgozásra szánt dolgokat, mint a só, fémek, később a pénz is — cserében más dologért, ajándékként, kölcsönként stb.”²³ Ily módon, hosszú folyamatként, a *jogon kívül alakultak ki* a fejlődő árucseré alapvető funkciókat hordozó fő csatornái: a csere, a pénz megjelenése

²⁰ u.o. 132. old.

²¹ u.o.

²² u.o., továbbá 148. o.

²³ i. m. 120. sk. o., vö.: uo. 153. o.

után az adásvétel, a kölcsön stb. — jogi védelem nélkül, de egyszerűen, formátlanul. Ezek a formátlan „ügyletek” jogi elismeréshez ugyancsak deliktuális úton jutottak, éspedig annyiban és oly módon, hogy „a szerző felet nem tekintették tolvajnak és a dolgot megtarthatta”, az „ügylet” „mentesítette őt a lopás gyanúja alól”.²⁴ Az áruforgalom jogivá tételének újabb, a maga nemében szellemes módja, amely — érthetően — csak a meglévő jogi eszközökkel operálhatott, és csupán a létező — vagyis a deliktuális — szemlélet talajából nőhetett ki. Hosszú volt még az út, míg a mindennapi élet formátlan cserekapcsolataiból valódi magánjogi kötelezettségek keletkeztek, a jogon kívüli „ügyletek” szerződésé, — modern kifejezéssel élve — kötelemfakasztó tényé váltak.²⁵

Hogy a római szerződési jog *deliktuális vénája* milyen erős volt, azt mutatja az a tény is, hogy a későbbi szerződéstípusok egynémelyikénél az ősi római jog büntetőjogias megközelítése egyértelműen kimutatható. A depositum esetében bizonyos, hogy az ősi jog — szükség esetén — sikkasztásból eredő praetori vádemeléssel biztosította a letett dolog visszaadását. Nem kizárt hasonló megoldás a commodatum, a pignus és más magánjogi intézmények ősi kezdeményeinek jogi védelménél sem.²⁶

A római magánjog egyik csodája, hogy rövid pár évszázad alatt kinőtte a csereviszonyok jogi szabályozásának deliktuális szemléletét, és a klasszikus jogban már teljes tisztaságában pompázott a szerződéses szemlélet: a kötelezettségvállalás jogi kötőereje, méghozzá — négy esetben — már konszenzuális jelleggel is. Elkészült erre a korra a szerződéstípusok épülete is. Ez a teljesítmény önmagában is csodálatra méltó. Még feltűnőbb a ragyogása, ha a feudális kor — történelmi léptekkel mérve — közelmúltig ható szemléletével és intézményeivel, pl. az adósok börtönével vetjük össze.

Néhány szót kell ejtenünk az ősi római jogi *deliktuális felfogás* bizonyos vonatkozásainak *elméleti értékéről* is. Mai gondolkodásunk már nehezen állítható át, és alig képes másként elképzelni a csereviszonyok jogi rendezését, mint a kölcsönös kötelezettségvállalások jogi tényként való elismerését. Ilyen beidegződés mellett szinte természetellenesnek hat, hogy az ősi római jog „deliktumjellegű jogellenességet” látott a teljesítés elmaradásában, és „felelősséget” ismert el „kötelezettség” nélkül. A maga korában, az adott gazdasági—társadalmi viszonyok között ezt nemcsak természetesnek kell tartanunk, hanem — nézetünk szerint — igencsak fejlettnak is. Bizonyítékként hivatkozhatunk a *common law* szerződési jogának fejlődésére, amelyben

²⁴ Kaser: i. m. 36. o., 110. sk. i., 456. o.

²⁵ vö.: Kaser i. m. 132. o.

²⁶ l.: Kaser i. m. 399. o., 438. o., a 23. lj.-tel; vö. továbbá 443. o., 445. o., 446. o. 5. lj., 447. o. Weber — történelmi-szociológiai vizsgálódásai eredményeképpen — ugyancsak a deliktuális „keresetek” mesterséges kiterjesztésében látja a vagyoni kapcsolatok, a csereviszonyok („Zweckkontrakte” szemben a „Statuskontrakte” körével) jogivá válásának, jogi szankcionálásának egyik fő módját: i. m. 116. skk. o.

hosszú ideig élt ez a számunkra különös, sőt „természetellenes” szemlélet. Erről a következő fejezetben részletesebben lesz szó; itt hadd utaljunk csupán arra, hogy — amint *Roscoe Pound* írja — a common law elméletében még ma is van olyan felfogás, amely a szerződési ígélet kikényszeríthetőségének teoretikus magyarázatát az ígélet megszegésének deliktualis (itt már nyilván civiljogi deliktumról van szó) jellegében látja.²⁷

4. *Célirányos fokozatosság.* Igaza van *Ihering*nek, amikor azt mondja, hogy „minden primitív jogrendszerben csupán a viszonyok durvább, külsőségeiben az érzékegig hatoló mozzanatait veszik tekintetbe, a finomabbakat viszont figyelmen kívül hagyják”.²⁸ Azonos tőről fakad és ugyanennyire jellemző vonása a primitív jogoknak a szerény eszközeikkel való gazdaságos, *takarékos* bánásmód. A szegény emberek takarékosága ez, de a szükségből — adott esetben — erény is született: a jog nem törekedett totalitásra, nem zavarta, hogy lényeges gazdasági viszonyok rajta kívül bonyolódnak; a legfontosabbra telt csak az erejéből, de ennek megfelelően súlyozott is. Ismert példája ennek a szemléletnek a *res mancipi* és a *res nec mancipi* közötti megkülönböztetés. Az ősi római jog korában uralkodó „paraszti gazdálkodás szempontjából legfontosabb termelőeszközöket sorolták ide . . . A *res mancipi*nek a kezdetleges termelési formák közötti kiemelkedő gazdasági szerepe indokolja azt, hogy e dolgok átruházása csak ünnepélyes, civiljogi formák (*mancipatio* vagy in *iure cessio*) mellett, a nyilvánosság előtt, bizonyítható módon történhetett. A termelés szempontjából kisebb jelentőségű dolgok, a *res nec mancipi* . . . sorsa már nem érdekelte annyira a közösséget: így azok forgalmával, átruházásával már nem is törődött. Ezek szerzésére a római jog minden korszakában megfelelt a formátlan átadás (*traditio*).”²⁹

Ugyanezt a takarékos közelítést és igen gyakran a kérdések ökonomikus súlyozását figyelhetjük meg a szerződések jogi elismerésének menetében, a szerződéstípusok kialakulási folyamatában is. Ennek illusztrálására elég két konszenzuális szerződés, az adásvétel és a *locatio conductio* kifejlődésére hivatkozni.³⁰

Az ősi római jog korában az *adásvételi* ügyletek zöme a szolgáltatás és az ellenszolgáltatás kölcsönös kicserélésével azonnal teljesedésbe ment. Ezért

²⁷ *idézik: Zweigert, Konrad — Kötz, Hein: Einführung in die Rechtsvergleichung auf dem Gebiete des Privatrechts II (Tübingen, 1969) 7. o.*

²⁸ *Ihering, Rudolf: Geist II, 2, 422. o.*

²⁹ *Brósz Róbert—Pólay Elemér: Római jog (Bp. 1974) 189. sk. o. Hasonlóan már Ihering: i. m. II, 1, 155. o.; Bechmann: i. m. 144. skk., o., különösen 154. o.*

³⁰ *Vö: Mommsen, Theodor: Die römischen Anfänge von Kauf und Miete. Gesammelte Schriften III. (Berlin, 1907) 132. skk. o.; Cancelli, F: L'origine del contratto consensuale di compravendita nel diritto romano (Milano, 1963); Bechmann: i. m.; Kaufmann: i. m. — A másik két római jogi konszenzuál-szerződés, a megbízás, illetve a társaság gyökereihez: Arangio—Ruiz, V.: Il mandato in diritto romano (Napoli, 1949) illetve *ud: La societa nel diritto romano (Napoli, 1950), Watson, Alan: Consensual societas between Romans and the Introduction of formulae. Revue internationale des droits de l'antiquité 9 (3e sér., 1962) 431. skk. o.**

kézenfekvő és érthető, hogy a jog — modern terminológiát használva — nem a szerződéses elemet, a kötelmi jogi hatást, hanem a dologi következményt, a tulajdonszerzést ragadta meg. Ezt mutatja a római polgárok ősi, formákhoz kötött, adásvételi funkciót betöltött ügylete: a *mancipatio*. Ugyanez a jellegzetessége a *res nec mancipi* adásvételének is, ahol a *traditio*-nak, mint az ősi általános tulajdonszerzémódnak van döntő szerepe, bár itt már nagyon korán jelentőséghez jut a szerződéses elem, „súlyt kap — mint leggyakoribb *iusta causa* — az adásvétel”.³¹ A *mancipatio* egyetlen kötelmi természetű hatása az *actio auctoritatis*,³² amely — és ez megintcsak nem véletlen — szintén a tulajdonszerzéshez kapcsolódott, az eladó elperlésért való helytállását volt hivatott erősíteni. A formátlan adásvételhez még az a kötelmi jogi következmény sem járult, csak külön vállalással, *stipulatio*val.³³ A szerződéses mozzanat, a megállapodás jelentősége azzal kezd érdekessé válni a jog számára, hogy a kölcsönös szolgáltatások elválnak egymástól. Előbb a hitelvételek vezetnek erre, feltehetőleg már a XII táblás törvény előtt, de nem sokkal később már gyakran a vétel tárgyát is a szerződéskötés után teljesítik (pl. az i. e. 3. században már szinte mindennaposok voltak a jövőbeni termés, szüret vételére irányuló ügyletek).³⁴ Még ettől a stádiumtól is hosszú — és történetileg pontosan alig feltárható — út visz a szerződéses megállapodás perelhetőségéhez (a vételár hitelezését pl. külön *stipulatio*val kellett kikötni).³⁵ Mégis meggyőzőek *Bechmann* érvei, amelyek azt igazolják, hogy a római jogot az adásvétel és a *locatio conductio* sajátosságai (a szolgáltatások időbeli elválása illetve ennek lehetősége) vezették rá a szerződéses megállapodás jogi jelentőségére és a perelhetőség biztosítására.³⁶ Számunkra nem is az a fontos, hogy pontosan mikor történt meg a perelhetőség elismerése,³⁷ hanem az, hogy erre sor került és ezzel létrejött a modern értelemben vett adásvételi szerződés.³⁸ Talán annak is kisebb jelentősége van, hogy a *stipulatio*, a *fides* vagy mindkettő (esetleg más mozzanatok) játszottak-e szerepet ebben a folyamatban.³⁹ Mai szemmel az a *célszerű fokozatosság* a feltűnő, ahogy ez a fejlődés végbement.

³¹ *Vö.*: *Brósz—Pólay*: i. m. 420. sk. o.

³² *Bechmann*: i. m. 320. sk. o., *Marton Géza*: A római magánjog elemeinek tan- könyve. *Instituciók*⁴ (Bp. 1963) 205. o. Az *actio auctoritatis* büntetőjogias eredetéhez l.: *Marton*: uo. 207. o. A *mancipatio* eredetének „szerződésidegen” jellegéhez l.: *Kaser*: i. m. 39. sk. o.

³³ *Bechmann*: i. m. 318. skk. o., 374. skk. o.

³⁴ *Uő.*: 230. sk. o.; vagy *Brósz—Pólay*: i. m. 421. o.

³⁵ *Vö.*: *Bechmann*: i. m. 342. skk. o. *Bechmann* (457. skk. o.) szemben a kölcsönös *stipulatio*knak általánosabb jelentőséget tulajdonít az adásvételi megállapodás perelhetővé válásában *Marton*: 207. o.

³⁶ *L.*: i. m. 417. skk. o. (adásvétel), 427. sk. o. (bérlet), 435. o. (vállalkozás)

³⁷ *Vö.*: *Bechmann*: i. m. 436. skk. o., 469. o.; az újabb irodalomból: *Watson*, Alan: *The Law of Obligations in the Later Roman Republic* (Oxford, 1965) 40. sk. o.; *vö.* még: *Marton* i. m. 205. sk. o., *Brósz—Pólay*: i. m. 420. o.

³⁸ *Vö.*: *Diódsi György* (szerk.): A római jog világa (Bp. 1973) 166. o., *Brósz—Pólay*: i. m. 421. o.

³⁹ *L.*: *Bechmann*: i. m. 457. skk. o. *vö.*: *Brósz—Pólay*: i. m. 421. o., 426. o.; *Marton*: i. m. 205. o.; *Kaser*: i. m. 438. o.

Hasonlóan óvatos és lépcsőzetes a — mai fogalmakkal élve — bérleti, haszonbérleti és vállalkozási tényállások jogivá válása az ősi római jog korában. Elsősorban *Kaufmann* kutatásainak eredményeként eléggé pontos képet kaphatunk erről a folyamatról, amely — valamikor az i. e. 3. sz. végén illetve a 2. században — a *iudicium locati conducti* kialakulásával tetőzött.⁴⁰ Érdekes viszont, hogy — az adásvételnél tapasztaltakkal ellentétben — ez a fejlődés nem tűnik annyira célirányosnak; nemcsak végeredményét, a *locati conductio*-t tekintve,⁴¹ hanem a közbülső fokozatokat nézve sem. Nem lehet célunk, hogy a jogi eszközök biztosításának dogmatikai részleteit leírjuk,⁴² csupán arra utalunk, hogy a dogmatikai megoldások folyamata többször megtörni látszik. A kezdeti, ősi szakráljogi védelmi eszköz (*pignoris capio*), amely még a XII táblás törvényben is szerepelt,⁴³ csupán igavonó állatok bérletéhez adott jogsegélyt, és „a bérleti tényállásoknak általa átfogott metszete túlságosan keskeny volt ahhoz, hogy a jogi gyakorlat a bérlet egészére kiható következtetéseket meríthessen belőle, különösen, ha a munkavégzéssel kapcsolatos tényállásokat is ide számítjuk”.⁴⁴ Nem mutatott a tipizálás, a típust alapul vevő jogvédelem irányában a fejlődés következő lépcsője sem, amelynél külön, formákhoz kötött ügyletben kezes (*praes*) biztosította a bérleti viszony egyik szolgáltatását. A *praes*-kezesség nemcsak a bérlet biztosítására szolgált, hanem más tényállásokhoz is közvetítette az áttételes jogi védelmet.⁴⁵ Éppen ezért, és mivel elhatároló jegye „nem a tartalom, hanem a forma volt”, „nem vezethetett szociáltipikus tényálláshoz”, „nem adhatott a fejlődést támogató impulzusokat a bérlet kialakításához”.⁴⁶ Ennek volt az eredménye, hogy a bérleti tényállások jogi védelmében a római jog „jolly jokere”, a *stipulatio* játszott döntő szerepet, egészen a *iudicium locati conducti* kialakulásáig. Már a XII táblás törvény idején⁴⁷ (esetleg már előbb is) mód volt arra, hogy külön *stipulatio*val *legis actio*s eljárás keretében peresítsék a bérleti díjat (mint *certa pecuniat*-t) és — érdekes módon — a napi munkavégzésre (mint *certa res-re*) irányuló szerződést; de sem maga a bérlet dolog, sem a vállalkozási jellegű szolgáltatások (mint *in faciendo* szolgáltatások és ezért *res incertae*⁴⁸) akkor még jogi védelemhez nem juthattak.⁴⁹ Erre csak valamivel később nyílt mód, az *incertae res-re* irányuló *stipulatio* peresíthetőségével. Ugyanezzel vált lehetővé az is, hogy a *stipulatio*ban az egyik szolgáltatás teljesítésének kötelezettségét az ellenszolgál-

⁴⁰ L.: *Kaufmann*: i. m. 325 skk. o.

⁴¹ A *locatio conductio* „típusáról” alább, a 10. pont végén, a római jogi típusalkotás általános értékelésénél még szólunk.

⁴² L.: *Kaufmann*: uo.

⁴³ vö: *Gaius* 4, 28.

⁴⁴ *Kaufmann*: i. m. 326. sk. o.

⁴⁵ Vö: *Kaser* i. m. 152. o.

⁴⁶ *Kaufmann*: i. m. 327. o., 329. o.

⁴⁷ *Gaius* 4, 17. vö: *Gaius* 4, 19. sk. A hivatkozásokat l.: *Kaufmann*: i. m. 329. skk. o.

⁴⁸ *Ulp. D.* 45, 1, 75, 7

⁴⁹ Vö.: *Kaufmann*: uo.

tatás teljesítésétől tegyék függővé, illetve, hogy az ilyen — tehát lényegében az egész bérleti tényállást átfogó — stipulatiót peresítsék.⁵⁰ A bérleti tényállások jogivá válásának ez a stádiuma még mindig nem hatott a típusképződés irányába „mivel a stipulatio incerti sokkal több szabadságot adott ennél a feleknek megállapodásuk tartalmi kitöltésénél és terminológiai kiképzésénél.”⁵¹

Mai szemmel nézve mégis azt kell mondanunk, hogy a római jog ennél a cikk-cakkosan fejlesztett, dogmatikai „félrelépésekkel” jogivá tett tényállás-csoportnál is *igen korán eljutott a jogi védelem tiszteletreméltó szintjéig, viszonylagos általánosságáig.*

5. *PéNZ, péNZ, péNZ.* A római jogi szabályozás ötletes megoldásainak és helyenkénti kacsaringóinak hátterében az egyre *izmosodó vagyoni forgalom* támasztotta igények álltak. *Kaufmann* például az ősi római jog bérleti tényállásainak kialakulását elemezve⁵² ragyogóan illusztrálja, hogy a gazdasági-társadalmi viszonyoknak milyen összetett, bonyolult mozgása munkált a vagyoni kapcsolatok jogivá válása mögött. Alapvetőnek tekinti a bérleti jellegű tényállások kialakulása szempontjából, hogy „a középítályai őslakosság körében — letelepedése óta — nem lehet a föld kollektív tulajdonáról beszélni; a paraszt-ság önállóan gazdálkodó egyéni tulajdonosokból állt”.⁵³ Tegyük mindjárt hozzá: a *földmagántulajdon* általános szerepet játszott, egyik legjelentősebb tényező volt az ősi termelési viszonyok bomlásában és az új — árutermelő — kapcsolatok erősítésében. *Kaufmann* is megjegyzi, hogy „a földmagántulajdonára támaszkodó felső réteg. . . kiegészítőjét egyrészt a helyi, hivatásszerűen tevékenykedő kézművességben és az ahhoz ugyancsak közelálló proletariátusban, másrészt egy kellő súllyal rendelkező rabszolgasztály hiányában találjuk.”⁵⁴

A jogi szabályozást közvetlenül is inspiráló gazdasági mozzanatok közül *a pénz szerepe* volt kiemelkedő. Most nem a pénzfunkció megjelenésének a vagyoni forgalomra gyakorolt minőségi hatására, a közvetlen termékcseré árucserévé alakulására gondolunk,⁵⁵ noha ez a fejlemény — amint fentebb már

⁵⁰ Vö.: *Kaufmann*: i. m. 339. skk. o.

⁵¹ Uo. 341. o.

⁵² *L.*: *Kaufmann*: i. m. II. fejezet: 28. skk. o.

⁵³ *L.*: uo. 320. o., *vö.*: 50. skk. o.

⁵⁴ Uo. 321. o. A „bérleti tényállások” fejlődése, tömegessé válása szempontjából jelentős további gazdasági-társadalmi tényezők közül *Kaufmann* részletesen elemzi a kézművesség kialakulását (58. skk. o.), az állami építkezéseket (83. skk. o.), a bérlet iránti társadalmi igény kialakulását és a bérházak építését (54. skk. o.), a mezőgazdasági művelés üzemi formáit (107. skk. o.) stb.

⁵⁵ Erről a folyamatról írja *Marx*: „Az áruforgalom nemcsak formálisan, hanem lényegileg is különbözik a közvetlen termékcserétől. . . Egyrészt azt látjuk itt, miként töri át az árucseré a közvetlen termékcseré egyéni és helyi korlátait, és miként fejleszti ki az emberi munka anyagcseréjét. Másrészt kifejlődik a cselekvő személyek ellenőrzésén kívül eső, társadalmi természeti összefüggések egész köre. . . A forgalmi folyamat ezért, a közvetlen termékcserétől eltérően, nem is ér véget a használati értékek hely- illetve gazdaság-cseréjével. A pénz nem tűnik el azért, mert egy áru átalakulásainak sorából végül kiesik. Mindig kapcsolódik a forgalomnak egy-egy olyan helyén, amelyet az áruk kiűrtettek. . . A forgalom állandóan pénzt izzad ki.” — A tőke (id. kiadás) 110. sk. o. vö: Nyersfogalmazvány, MEM 46/I. k. (Bp. 1972) 116. o. — Az ősi közvetlen termékcseré klasszikus leírását olvashatjuk *Homérosz* ismert soraiban:

utaltunk rá — közvetve meghatározható jelentőségű volt a szerződésnek, mint jogi kategóriának a kialakulásában. E helyen azokra a történeti mozzanatokra utalunk, amelyek arról vallanak, hogy a pénz sajátos áru-volta és különböző funkciói, már a kezdeteknél gondot adtak a jognak és így közvetlenül is serkentették a vagyoni forgalom jogi csatornába terelését. A pénz — ezen túl — segítette is ezt a folyamatot, lehetőséget, fogódzót adott a jog számára. Kaser is megállapítja, hogy az ősi jog felelősségi ügyleteinél a „szolgáltatás” — nyilván a végrehajthatóság, no meg a deliktuális minta miatt is — „minden esetben pénzüsszeg fizetésében állt”.⁵⁶ *Bechmann* abban látja az adásvételi illetve a bérleti megállapodások korai perelhetőségének fő okát, hogy ezek pénzzel, általános értékmérővel közvetített ügyletek.⁵⁷ *Rabel* magyarázatra sem szoruló, természetes tényként írja, hogy „az adásvétel, talán a kölcsön mellett, a legrégibb perelhető szerződés”.⁵⁸

Érdekes ebből a szempontból, hogy milyen mostohagyereke a római jognak a pénz nélkül bonyolódó csereszerződés. Azt lehetne pedig gondolni (és van is néha ilyen tudományos hiedelem), hogy a csere a legősibb jogivá lett szerződésfajta, amely megelőzte akár az adásvételt, akár a kölcsönt. Hiszen ez az ügylet szinte önmagát kínálta a jogi szabályozásnak, mint a bontakozó árukapcsolatok legegyszerűbb, legtermészetesebb lebonyolítási formája. Amennyire a távoli múlt nagyon hézagos híradásaiból következtetni lehet, mégsem így történt.⁵⁹ Talán éppen az egyszerűsége, viszonylagos problémátlanlansága miatt érdekelte oly kevéssé a csereügylet a jogot; azt ugyanis aligha lehet vitatni, hogy hosszú időszakon át tömegesen előfordult, az egyik alapügylet volt. Nem lehet ugyan kizárni, hogy az ősi jog — a fentebb tárgyalt deliktuális módszerrel — a többi formátlan alapügylet (adásvétel, kölcsön stb.) résztvevői mellett — szükség szerint — a cserepartnereknek is mentesülést adott a lopás vádjá alól,⁶⁰ valódi magánjogi védelemről azonban a csere esetében hosszú ideig nem lehetett még beszélni.⁶¹

„Bort mind onnan vásároltak a fürtös akhájok, volt, aki rézen, mások meg ragyogó vasat adtak, más ökrök bőrét, más élő ökröket adva, más rabszolgákat;”
(Iliász VII., 472—475., *Devecseri* Gábor fordítása, Bp. 1967, 128. sk. o.)

⁵⁶ *Kaser*: i. m. 123. o.

⁵⁷ *L.*: *Bechmann*: i. m. 482. skk. o. illetve 485. o. *vö.*: a hitel szerepe a konszenzuál adásvétel kialakulásában: uo. 230. sk. o.; hasonlóan *Kaser*: i. m. 456. o.

⁵⁸ *Rabel*: i. m. 326. o.; hasonlóan *Marton*: i. m. 196. o.

⁵⁹ Nézetünk szerint a csere és az adásvétel kapcsolatáról szóló híres *Paulus*-szövegben (D. 18. 1.1. pr. 2) a két ügyletet közgazdasági és nem jogi értelemben kell felfognunk. — Azt már a múlt század második felében meggyőzően cáfolták, hogy a jogtörténeti érdekességgé vált híres hajdani vitát a *Proculianus* és *Sabianianus* irányzat között (*Gaius* 4, 141) semmiképpen sem lehet úgy értelmezni, mintha az adásvétel csak a vita idején (azaz a császárkor elején) kezdett volna önállósodni a cseréből, *l.*: *Bechmann*: i. m. 5. skk. o.; *Kaser*: i. m. 484. sk. o. az 1. és 8. lábjegyzettel.

⁶⁰ Különösebb magyarázat nélkül erre utal *Kaser*: i. m. 38. o.

⁶¹ Közismert, hogy még a klasszikus római jog is csak in factum actio-t biztosított a cserénél, a megtörtént egyoldalú teljesítés alapján az ellenszolgáltatás követelésére: *l.*: *Marton*: i. m. 205. o.

A pénz jelentőségét a szerződési jog kialakulási folyamatában már Max Weber felismeri: „A pénz belépése a gazdasági életbe gyakran döntő szerepet játszott a perelhető szerződéses kötelek fejlődésében.”⁶² A nexum és — főleg — a stipulatio példájára hivatkozik, de hasonló megállapításra jut a kölcsönkötelezettség római jogbeli elismeréséről szólva is.⁶³ A cserét kifejezetten gazdasági kategóriaként kezeli, és kijelenti, hogy „a cserére irányuló... tulajdonképpen *jogi konstrukciók kezdetét*... a fémek pénzfunkciójának különválása, vagyis az adásvétel létrejötte” jelenti.⁶⁴ Az nem derül ki fejtegetéseiből, hogy a pénzfunkció megjelenését közvetve — azaz az áru-pénzviszonyok kialakulásán keresztül ható tényezőként — tartja jelentősnek a szerződési jog kifejlődése szempontjából, vagy közvetlen összefüggést vél felfedezni a két jelenség között. Nézetünk szerint — amint az előbbieken is kifejtettük — *közvetlen kapcsolat is* megállapítható a pénz sajátosságai és egyes funkciói, valamint a szerződési jog kiépülése között,⁶⁵ noha a *közvetett hatás* a meghatározó.

6. *Az ősi jog „antitípusai”*. Általánosnak tekinthető felfogás a modern civiljogtudományban, hogy „történelmileg először egyes szerződések, majd szerződésfajták nyertek elismerést; a szerződés, mint általában jogi hatással járó jelenség viszonylag későn került elismerésre.”⁶⁶ A jogtörténeti kutatások fényében — úgy tűnik — módosításra szorul ez a logikailag tetszetős tétel.

Az — természetesen — nem vitatható, hogy a szerződésnek *általános kötelemfakasztó tényként* való elismerése a szerződési jog fejlődésének utolsó, betetőző stádiuma, a kapitalizálódás igényeinek szülötte, és csak a burzsoá magánjogok érték el ezt a szintet, országoként különböző időben. Így van ez még akkor is, hogyha a római magánjog a stipulatioval kitermelte — még hozzá bámulatatosan korán, valószínűleg már az i. e. 5. században⁶⁷ — azt a for-

⁶² Weber: i. m. 117. o.

⁶³ Uo. 116. sk. o.

⁶⁴ Uo. 112. sk. o. A pénz történeti megjelenéséhez l.: *Bácskai—Huszi—Simoné: A pénz* (Bp. 1974) 12. skk. o.

⁶⁵ A mancipatio átalakulása készpénzvételből jelképes adásvétellel talán az egyik legjobb példa arra, hogy miként hatott a pénz a jogi formákra. Akár egyedül a vert pénz bevezetésével hozzuk kapcsolatba ezt a változási folyamatot, akár a hitelvételek támasztotta igénnyel és a vert pénz megjelenésével együttesen, a római jogfejlődés szempontjából igen jelentős fejlemény mögött a pénz sajátos lehetőségei rejlenek. A vételárfizetés jelképesé tételével az adásvételi ügylet egyik szolgáltatása a mancipatio szigorú formákkal körülbástyázott falain kívülre került, s a két szolgáltatás egységbefoglalására előtérbe lépett a megállapodás — igaz még hosszú ideig jogi következmények nélkül. vö: *Bechmann*: i. m. 154. skk. o., 202. skk. o.

⁶⁶ L.: *Eörsi* (Világhy—Eörsi): *Magyar polgári jog II*, (Bp., 1965.) 7. o. Már előjáróban hangsúlyozni kívánjuk, hogy az itt következő fejtegetések kizárólag a szerződések jogivá válása szempontjából, a történeti *kialakulást tekintve* vitatkoznak ezzel a tudományos tétellel. Magunk is azt valljuk tehát, hogy később, a szerződés általános jogi elismerése után a szerződéstípusok az egyes — hasonló jellegű — szerződések ismétlődése útján alakulnak ki. vö: *Világhy Miklós: Gazdasági reform és polgári jog*. Acta Fac. Pol.-iur. Univ. Sci. de R. Eötvös X. (1968) 61. o.

⁶⁷ L.: *Schulz*: i. m. 38. o. vö: *Marton*: i. m. 197. 2. lj. (Gaius 4, 17.). A stipulatiohoz általában l.: *Kaser*: i. m. 150. skk. o., 450. skk. o.; *Watson*: 37. lj.-ben i. m. 1. skk. o.; *Marton*: i. m. 199. skk. o.; *Brósz—Pólay*: 403. skk. o. Érdekes felfogás a stipulatio eredetéről és kezdeti szerepéről: *Weber*: i. m. 117. sk. o.

mát, amely az idők folyamán *gyakorlatilag* bármilyen megengedett szerződéses tartalom peresítését lehetővé tette. Elméletileg mindenképpen különbséget kell tennünk ezen állapot és a szerződés, a megállapodás jogi hatásának *elvi* elismerése között.⁶⁸

Nem igen látszanak viszont alátámasztani a római jog adalékai a fenti tétel első részét, vagyis azt, hogy „először egyes szerződések, majd szerződésfajták nyertek elismerést”, (mármint jogi elismerést). A *primitív jogok* általános sajátossága, hogy meghatározott gazdasági célok elérésénél a szigorú — szakrális, sőt mágikus külsőségekben megnyilvánuló — jogi forma a döntő,⁶⁹ s egy adott forma több gazdasági funkció, ha tetszik, *több típusú gazdasági szerep megvalósítására hivatott*. Az ősi római jog ügyletei is ilyen „típusokat átfogó” jogi tények. Homályba vesző múltja ellenére is valószínűnek látszik ez a *nexum* esetében. Kaser írja, hogy kezdetben „a sokat vitatott *nexumnak* feltehetőleg általánosabb jelentősége volt”.⁷⁰ Erre utal maga az elnevezés is: *nectere* = kötni. Marton Géza kifejezetten azon az állásponton van, hogy a *nexum* elnevezés csak „később korlátozódott a kölcsönügylet jelölésére”, eredetileg ez a forma illetve a vele járó aktus (*gerere per aes et libram*) átfogta a primitív emberek legfontosabb két szerződését: az adásvételt és a kölcsönt.⁷¹ Kissé romantikus, nem bizonyítható, de nem is egészen valószínűtlen az a felfogás, amelyet *Kaufmann* idéz, és amely a *locatio conductio*-t úgy fogja fel, mint „egy általános ősgügylet felbomlásának eredményét”.⁷² A *stipulatio* — ha nem is azonosítható a szerződéssel — ugyancsak átfogó és *nem típuszerű* szerepet játszott: „a maga általános formájával alkalmas volt arra, hogy vele bármely megegyezést szerződés erejére lehessen emelni. S valóban, ez az önmagában üres szerződési forma elsősorban erre a célra volt. . . Éppen azért, mivel a *stipulatio* az élet igényeit eléggé kielégítette, utána jó ideig szünet állott be a szerződések fejlődésében.”⁷³ „Éppen az a körülmény, hogy a *stipulatio*-nál nem kellett megnevezni a lekötélés alapját, tette lehetővé a *stipulatio* rendkívül széles alkalmazási körét. Találkozunk a *stipulatio*s formával a kölcsönnél, a *novation*nál, a kötelelem átruházásánál, a biztosíték adásánál, az ajándékozásnál, az kezességnél, a öröklési jogban, a házasság kapcsán hozományigéretnél stb. A *stipulatio* közkedveltségét mutatja az a körülmény is, hogy még akkor is, amikor már kialakultak a

⁶⁸ A szerződés általános kötelező erejének elismeréséről és ennek a szerződéstípusok funkciójára gyakorolt hatásáról egy önálló tanulmányban részletesebben szólunk.

⁶⁹ A római jog formalizmusához és annak alakulásához l.: *Schulz*: i. m. 28. skk. o., 91. o., 155. o., 371. skk. o. vö: *Koschaker*: *Europa und das römische Recht*² (München—Berlin, 1953.) 191. o.; *Marton*: i. m. 196. o.

⁷⁰ *Kaser*: i. m. 148. o., bő irodalmi utalásokkal. A különböző gazdasági funkciókat szolgáló őstípusokról l.: uo. 163. o.

⁷¹ *Marton*: i. m. 196. o. Ellenkező irányú utat járt be a *mancipatio*, amely „adásvételtől generális tulajdonátruházó ügyletté szélesült el” (l.: uo. 149. o., 199. o.; vö.: *Kaser*: i. m. 39. sk. o., bár már eredetileg is többirányú szerepe lehetett (l.: *Marton*: i. m. 148. o.), éppúgy mint az *in iure cessio*nak (l.: *Marton*: i. m. 149. o., *Brósz—Pólay*: 247. sk. o.).

⁷² *Kaufmann*: i. m. 14. sk. o.

⁷³ L.: *Marton*: i. m. 197. o.

preklasszikus korban az egyes, legfejlettebbnek tekinthető szerződésfajták: a konszenzuál szerződések, a felek nagyon gyakran pl. az adásvételt is stipulatiós formában hozták létre.⁷⁴

Az elmondottak talán kellően alátámasztják azt a véleményünket, hogy az áru- pénzviszonyok jogi elismerése, a szerződési jog alakulása legfeljebb *tendenciájában* követte az *egyes — különös — általános* logikai fejlődésvonalat. A valóságos fejlemények, az „élet aranyló, zöld fája” ezúttal is sokkal változatosabb, bonyolultabb képet mutatnak; az ősi jog a kor forgalmi viszonyainak követelményeivel számolva, a maga darabosságával a tényállások formai oldalára tette a hangsúlyt, és a legkevésbé sem „érdekelték logikai szempontok”. A „típusközi” képződmények mellett így is sikerült egynémely esetben (pl. a kölcsönnél⁷⁵) a tipikus megragadása, sőt — a stipulációban — megjelent az általános csírája, előképe is.

7. *Világbirodalmi igények.* Ahhoz, hogy a római szerződési jog az eddigiekben jellemzett állapotából rövid néhány évszázad alatt, a préklasszikus korban létrehozza a kikristályosodott szerződéstípusok zárt rendszerét, két tényezőre volt szükség: először — és legfőképpen — olyan gazdasági fejlődésre, amelyet már nem elégitett ki az ősi jog primitív gyökerekből táplálkozó, formákba merevített, finomságok iránt érzéketlen eszköztára; másodsor — és erről újabban hajlamosak vagyunk megfeledkezni — a rómaiakra „igen korán jellemző *analitikus gondolkodás*”,⁷⁶ amely megfelelő *dogmatikai bölcsőt* készített a gyorsan fejlődő áru- pénzviszonyok jogi befogadására.

Csupán vázaltszerűen utalhatunk arra a nagyarányú *gazdasági-társadalmi átalakulásra*, amely kb. az *első pun háború és Augustus kora között* végbement, és amelynek során a döntően paraszti gazdálkodásra épülő városállamból áru-termelő rabszolgaságra alapozott *világbirodalom* jött létre, az ősi parasztjogból pedig *világjog* lett.⁷⁷ A három pun háború eredményeként Róma alig több, mint száz év alatt a Földközi-tenger medencéjének kizárólagos urává, három föld-részre kiterjedő birodalommá vált. Ezzel egyidőben — és nem utolsósorban éppen az állandó háborúzás miatt — *a társadalom osztályrétegződése és termelési módja döntően átalakult*: a termelés szempontjából elenyésző súlyú patriarchális rabszolgaság helyett kifejlődött — a jelentékeny számú — áru-termelő, üzemi rabszolgaság, amely hovatovább a társadalom alapvető termelő bázisa lett; emellett a szabad parasztok széles rétegei mentek tönkre a nagybirtokok versenyé következtében, és „ősi földjüket elvesztvén Rómába özönlöttek, s ott vagy találtak valami munkaalkalmat (bérmunka, kézművesség), vagy az antik proletariátus sorait gyarapították”.⁷⁸ A termelőeszközök tulajdonának válto-

⁷⁴ Brósz—Pólay: i. m. 405. sk. o.

⁷⁵ A mutuum ősi jogbeli megjelenéséhez l.: Kaser: i. m.

⁷⁶ Weber: i. m. 213. o.

⁷⁷ A részletesebb kifejtést l.: Kaser: i. m. 159. skk. o., a kötelmi jog szempontjából konkrétizálva: 397. o.; Brósz—Pólay: i. m. 41. skk. o. és az ott id. irodalom.

⁷⁸ Brósz—Pólay: i. m. 43. o.

zása, a társadalom osztály szerinti átrétegződése, a termelési formák módosulása az *áru- pénzviszonyok* jelentőségének nagyarányú fokozódásával járt, magasan fejlett kereskedelmet és pénzgazdálkodást, kiterjedt forgalmi viszonyokat eredményezett. Nem csoda, hogy az áruviszonyok legközvetlenebb jogi szabályozása, a *szerződési jog minőségileg új fegyverzettel* kellett feleljen a gazdaság kihívásaira: „Az agrárgazdaságról a kereskedelmi- és pénzgazdaságra történt átállás a magánjog egyetlen területén sem hozott magával olyan mélyreható és előremutató változásokat a pun háborúk és Augustus kora közötti évszázadokban, mint a kötelmi jogban. . . A régi jog . . . nem elégítette ki a gazdasági haladás követelményeit, . . . kevés ügyleti típusával túlságosan differenciálatlan, különdleges formalizmusával túlságosan nehézkes volt” — írja összefoglalóan *Kaser*.⁷⁹

Témánk szempontjából alapvető jelentősége van annak, hogy a városállamból lett birodalomban megsokszorozódott az *idegenek* száma, és — következőképpen — az idegenekkel folytatott vagyoni kapcsolatok is igen nagy szerephez jutottak. Márpedig közismert, hogy az idegenekkel létrejövő vagyoni forgalom az *áru- pénzviszonyok melegágya*.⁸⁰

Amikor az i. e. utolsó három évszázadban Rómában végbement nagyszabású és gyors gazdasági-társadalmi átalakulás jelentőségét aláhúzzuk, a *fejlődés folytonosságának mozzanatait* sem szabad szem elől tévesztenünk. Éppen a jogi formák alakulása szempontjából ugyanis igen fontos szerep jut a viszonylagos folyamatosság momentumainak. Egyetértéssel idézzük *Kaufmann*t: „Megállapítható, hogy nem megalapozott az az elterjedt felfogás, amely több szempontból szigorúan zárt közösségként képzeli el a latin és korai római társadalmat és gazdaságot, egészen a XII táblás törvényt követő időkig. . . A közgazdaságtan múlt századi történeti iskolája által megalapozott elmélet, amely az ősi jog korszakát úgy fogta fel, hogy abban hosszú ideig fennmaradt és uralkodó volt a zárt naturálgazdálkodás, csupán a tipikust vette tekintetbe. A jogi romanisztika dogmatikai elképzeléseinek mégis messzemenően, a részletkérdésekig ez szolgált orientációs kiindulópontjául. A közgazdaságtan figyelemre sem méltatott egy sor olyan szociális, gazdasági és nyelvi adalékot, amelyek egészen más irányba mutatnak. Ezért történelmietlen — a római késő köztársaságkor történetírőiben kibontakozó — az a kép, amely az ősi jog korát a kizárólag egyéni földtulaj-

⁷⁹ I. m. 397. o., vö.: uo. 160. o.

⁸⁰ Ismert, hogy az idegenekkel kezdődő forgalomban csíráztak ki egyáltalán az árukapcsolatok: „Valójában az áruk cserefolyamata eredetileg nem a természetadta közösségek ölében jelenik meg — írja *Marr*, *Arisztotelesz* megállapítására hivatkozva —, hanem ott, ahol ezek végetérnek, határaikon, azon a néhány ponton, ahol más közösségekkel érintkezésbe lépnek. Itt kezdődik a cserekereskedelem, és innen üt vissza a közösség belsejébe, s hat bomlasztóan a közösségre.” — A politikai gazdaságtan bírálata, MEM. 13. k. (Bp. 1965) 31. o. vö.: *Nyersfogalmazvány*; MEM 46/I. k. (Bp. 1972) 116. o. — Az idegeneknek a szerződéses forgalom és — következőképpen — a forgalmi jog kialakulásában játszott szerepét az újabb jogirodalom is hangsúlyozza. l.: *Jørgensen*, *Stig*; *Vertag und Recht* (Köbenhavn, 1968) 14. o.; *Eörsi*: 9. lj.-ben i. m. 445. o.; vö. továbbá alább a 9. pontban.

donukon, rabszolgákkal gazdálkodó szabad parasztok teljes gazdasági és politikai egyenlőségének társadalmi idilljeként rajzolja meg”.⁸¹

8. *Analitikus gondolkodásmód és a „különös” megragadása.* A gazdasági-társadalmi fejlődés folytonossági elemének figyelembevétele segít annak megmagyarázásában, hogy miként érte el a római magánjog az i. e. 2. század táján az analitikus gondolkodásnak és *absztrahálóképességnek* azt a szintjét, amely elengedhetetlen volt a szerződéstípusok dogmatikai ágyának megvetéséhez. Nagyon találóan írja már *Bekker* is, hogy „az ügyleti típusok kialakítása a vagyoni forgalom követelményeinek megértése mellett nyilvánvalóan fejlett absztrakciós képességet tételez fel”.⁸² Ennek kialakulásához pedig igen hosszú időre volt szükség, hosszabb periódusra, mint a világirodalom létrejöttéhez.

Igen jellemző *példa* erre az adásvételi és a bérleti tényállások illetve az adásvételi és a bérleti terminológia szétválásának folyamata,⁸³ amely az i. e. 5. és 2. század közötti időszakban zajlott le. Az emberek gondolkodása — és így a nyelvi terminológia is — hosszú időn át nem volt képes különbséget tenni „a dolog megszerzését előkészítő ügylet adásvételi vagy bérleti jellege között”.⁸⁴ *Kaufmann* ezt azzal a ténnyel magyarázza, „hogy mindkét tényállásfajta kezdetei olyan korai időkgig nyúlnak vissza, amikor még egyik sem pénz ellenében történő teljesítéssel ment végbe, amikor még mindkettő természetes csereviszony volt. Az egyik esetben dolgot dologért, a másikban dolgot bérleti (vállalkozási) szolgáltatásért cseréltek. Mivel pedig a bérleti (vállalkozási) szolgáltatások részben maguk is dologszolgáltatáshoz voltak hasonlóak, a kifinomulatlanul naiv szemlélet számára az adásvételi és bérleti tényállások éles határvonalai nem voltak láthatóak”.⁸⁵

Márpedig ezek kialakult kontúrjai nélkül a jog sem képezhette ki a szerződéstípusokat. A jog az életet, a jogi nyelv a köznyelvet követte. Nagyszerűen bizonyítja azt is *Kaufmann*, a locatio conductio tényállásain, illetve az azokhoz kapcsolódó speciális elnevezésű ellenszolgáltatás, a merces példáján.⁸⁶

A gazdasági életet egyre inkább átszövő áru- pénzviszonyok követelményeit, az árutermelésen alapuló vagyoni forgalom igényeit a préklasszikus római jog — a szerződéstípusok szülője — *elvileg sokféleképpen kielégíthette volna.* Az elméleti lehetőségek közül elég a stipulatióra utalnunk, amely ebben a korban ugyancsak előtérbe került, és számos előnye (egyszerűsége, a peregrínusok számára is nyitott volta stb.) folytán már ekkor általános szerephez jutott. A római jog mégsem ebben az intézményben „látta” a továbbfejlődés igazi célját: *nem a stipulatio-jelezte irányban, az „általános” irányában* lépett tovább, hanem a „különös” megragadásával, a szerződéstípusok létrehozásával válaszolt

⁸¹ *Kaufmann*: i. m. 320. sk. o.

⁸² *Bekker*, Ernst Immanuel: System des heutigen Pandektenrechts II. (Weimar, 1889) 121. o.

⁸³ *L.: Kaufmann*: i. m. 303. skk., o.

⁸⁴ Uo. 304. sk. o. *vö: Beckmann*: i. m. 422. — skk. o.

⁸⁵ *Kaufmann* i. m. 317. sk. o.

⁸⁶ *L.*: uo. 358. o.

a megélnékült gazdasági élet igényeire, és a szerződéstípusokon keresztül kanalizálta a tipikus vagyoni mozgásokat.

Ez a választás, a konkrét dogmatikai megoldás kimódolása — nézetünk szerint — alapvetően azzal magyarázható, hogy a római jogi gondolkodás ebben a korban elérkezett a „különös” logikai szintje „megfogalmazásának lehetőségéig”, de egyben meg is rekedt ezen a szinten, és nem jutott el az „általánosig”, noha ennek kapuja — a stipulációban — már nagyjából nyitva volt.⁸⁷ Egyértelműen bizonyítja ezt a szerződéstípusok dogmatikai bölcsője: a formuláris eljárás actio-rendszere.

9. A formuláris per: a szerződéstípusok dogmatikai bölcsője. Közismert, hogy még a klasszikus római jog is eljárásjogilag közelítette meg a tényállásokat, a korábbi jogfejlődést pedig még inkább ez jellemezte: a jogivá válás kérdése mindig úgy vetődik fel, hogy egy adott viszony peresíthető-e vagy sem, actióval védett-e vagy sem. Általános jellegzetessége ez a magánjogi jogfejlődés kezdetének. A kötelmi jog „minden más jogterületnél szorosabb kapcsolatban állt az akciókkal, . . . az adott actio az egész dogmatika középpontjában maradt”.⁸⁸

Tudomásunk szerint Bekker volt az első, aki konkrétan a szerződéstípusok vonatkozásában ráirányította a figyelmet az actio-rendszer jelentőségére, és szisztematikusabban is feldolgozta a kérdést.⁸⁹ Az ő nyomdokain haladva azután többen is hasonló utat jártak,⁹⁰ ki kevésbé, ki jobban hangsúlyozva a római jog actióinak és szerződéstípusainak összefüggéseit. Betti — Bekkerhez képest — visszalépett és nem is pontos, amikor „a jogügyletek tipizálásával szorosan összefüggő jelenségként” fogja fel az actiók tipizálását.⁹¹ Álláspontunk szerint

⁸⁷ Véleményünk szerint Watson megkerüli a legfontosabb kérdést, amikor a bonae fidei actiók bevezetését azzal magyarázza, hogy ily módon pótolták a stipulációk közötti réseket. Ez ugyanis — szerintünk — védhető hipotézis ugyan, de nem veti fel azt a problémát, hogy miért ezen az úton és miért nem a — mai szemmel kézenfekvő — kiterjesztéssel, általánosítással töltötte ki a praetor a stipulációk közötti repedéseket. *l.*: Watson, Alan: The origins of Consensual Sale; a Hypothesis. Tydschrift voor Rechtsgeschiedenis 32 (1964) 245. skk. o.

⁸⁸ Levy, Ernst: Weströmisches Vulgarrecht. Das Obligationenrecht (Weimar, 1956) 13. o., 17. o. Ugyanúgy már Bekker is: „A klasszikus római jog mind fő forrásában, a praetori ediktumban, mind a jelentősebb tudományos felfogásokban az actióból mint alapfogalomból kigondolt és rendezett matériaként jelenik meg.” i. m. 122. o. Hadd szögezzük le már itt, hogy az eljárásjogi és anyagi jogi közelítés között nem látunk jelentős minőségi különbséget. *Vö.* mégis Bekker: i. m. 119. skk. o.

⁸⁹ *L.*: Bekker: i. m. 121. skk. o.

⁹⁰ Hoeniger, Heinrich: Die gemischten Verträge in ihren Grundformen (Mannheim—Leipzig, 1910) 338. skk. o.; Betti, Emilio: Der Typenzwang bei den römischen Rechtsgeschäften und die sogenannte Typenfreiheit des heutigen Rechts (Festschrift Wenger I., München 1944), különösen 254. sk. o.; 259. skk. o. Pringsheim, Fritz: Natura contractus und natura actionis. *In.*: Gesammelte Abhandlungen I. (1961) 381. skk. o.; Wolff, Hans Julius: Prozessrechtliches und materiellrechtliches Denken in rechtsgeschichtlicher Beleuchtung. *In.*: L'Europa e il diritto romano, Studi in memoria di Paolo Koschaker II (1954) 403. skk. o.; Leenen, Detlef: Typus und Rechtsfindung (Berlin, 1971) 124. sk. o. *vö.*: Kaser: i. m. 197. sk. o., 404. skk. o. 438. o.; Kaufmann: i. m. 110. o., 118) o., és különösen: 207. skk. o.

⁹¹ *L.*: Betti: i. m. 259. o. Nézetünk szerint Betti már azért sem megy a Bekker által taposott úton, és azért nem azonosítja a szerződéstípusokat, illetve azok kauzáit az actiókkal, hogy a Codice civile objektív causa doktrínáját (l. u. o. 275 skk. o.) történetileg megalapozza. A kódex indokolása maga is, a causa-tan elfogadásának egyik fő

azok járnak el helyesen, akik a szerződéstípusokat a preklasszikus és klasszikus jogban azonosítják a megfelelő actiókkal; így *Leenen*, aki szerint „az ügyletfajták meghatározása azonos az actiókkal”⁹², vagy *Sundberg*, aki a következőképpen fogalmaz: „A római szerződési jog tipizálása az actiók kategorizálására támaszkodott”.⁹³ *A formuláris eljárás szerződéses actiói ugyanazt fejezték ki processzuális megközelítésben, amit a szerződéstípusok az anyagi jog nyelvén, azaz alanyi jogok megfogalmazásában.* Találón írja *Bekker*: „Amíg actiók voltak, könnyen lehetett (a szerződéstípusokat) definiálni: valamennyi ügylet. . . , amely ugyanazzal az actióval járt, egyazon típushoz tartozik.”⁹⁴ A definíció rossz, szinte tautológia, de éppen ez bizonyítja a két kategória: az actio és a szerződéstípus azonosságát.

A formuláris eljárást megelőző peres formák, a *legis actiók* nem voltak még alkalmasak a tipikus megragadására, a szerződéstípusok eljárásjogi megfogalmazására, mivel túlságosan általánosak, rugalmasak, képlékenyek voltak. *Kaufmann* a bérleti stipulatio kapcsán szögezi le, hogy „a stipulatio illetve az annak érvényesítését szolgáló actiók nem voltak olyan kategóriák, amelyek a bérlet jogi fogalmaira, mint *merces* és *pretium*, *locare* és *vendere* továbbá *conducere*, *emere* és *redimere* alakító vagy szelektív hatást tudtak volna gyakorolni. A stipulatio incerti kontúr nélküli rugalmassága sokkal inkább teljes szabadságot adott a feleknek megállapodásuk tárgyi és terminológiai kialakításában. Mivel a jogi forma nem adott megfelelő eszközt a felek kezébe, azok kénytelenek voltak a köznyelven fellelhető anyagot használni. . . Nehéz nyomot találni arra, hogy a stipulatio incerti talán később mégis közvetett hatással volt a vételi és a bérleti terminológia elkülönített tipizálására.”⁹⁵ *Bekker* szerint sem „tudhatni pontosan, mennyiben fejlődött ki a típusképzés a legis actiók eljárásban. Az egészen általános formulák . . . kevésbé kedveztek ennek.”⁹⁶

Helyes talán ebben a kérdésben is *folymatos fejlődést* feltételezni, amely a formuláris eljárás ediktumaiban érte el a csúcst. Ezt látszanak alátámasztani a köztársaságkor utolsó századaiban keletkezett formulás-könyvek is, amelyek kereseti és ügyleti mintákat adtak.⁹⁷ „A klasszikus korban perbeli formulák gyűjteményére nem volt már szükség, mivel a kifejlődött ediktum átfogó hivatalos formulagyűjtemény volt. Szerződési . . . mintagyűjteményre azonban változatlanul fennmaradt az igény.”⁹⁸

okát a római jogi hagyományokhoz való ragaszkodásban jelöli meg (25. §. Nr. 79, idézi *Betti* uo. 276. o.).

⁹² *L.*: *Leenen*: i. m. 124. o.

⁹³ *Sundberg*, *Jacob*: *The Law of Contracts. Jurisprudential Writing in Search of Principles In: Skandinavian Studies in Law* 7 (1963) 127. o. 7. l.j.

⁹⁴ *Bekker*: i. m. 124. o.

⁹⁵ *Kaufmann*: i. m. 341. skk. o.

⁹⁶ *Bekker*: i. m. 121. sk. o.

⁹⁷ *Vö.*: *Bechmann*: i. m. 526. skk. o.; *Bekker*: i. m. 122. o.

⁹⁸ *Schulz*: i. m. 185. o., *vö.*: uo. 106. o.

Mindezekből bizonyosra vehetjük, hogy valóban a formuláris perben, pontosabban a *praetori ediktumban érkezett a római magánjog arra a szintre, hogy a szerződések jogi elismerését a tipikusban fogalmazza meg*. Ekkor kapja meg valamennyi jogi hatással járó szerződés „... a maga önálló actiók formuláját, amelyek az ediktum magját alkotják, és amelyekre a jogi tanácsadók gyümölcsöző munkája épül.”⁹⁹

Ma is szinte általánosnak tekinthető az a felfogás, amely a formuláris eljárást az idegenek, a peregrinusok külön jogából, az *ius gentium*ből eredezteti. Kaser nagy tekintélyű monográfiájában ezt írja: „A legis actiók római eljárás az idegenek pereiben nem volt igénybevehető, mivel az a polgárok számára fenn tartott eljárás volt. Jó okunk van feltételezni, hogy a formuláris eljárás, amely a legis actiókkal szemben mentes a szigorú formalizmustól, az idegenek peres eljárásából indult ki. Létrehozása vagy — inkább — különös kiképzése arra az időre tehető, amikor az idegenek pereinek irányítására külön magisztrátust, a praetor peregrinus tisztségét hívták életre.”¹⁰⁰ Egyetértés tapasztalható a római jog tudományos irodalmában azzal kapcsolatban is, hogy az új peres eljárás az idegenek jogából terjedt át a római polgárok közötti jogviták rendezésére, és vita legfeljebb akörül van, hogy milyen szerepe volt ebben a folyamatban a *lex Aebutianak*, az i. e. 2. század közepétáján.¹⁰¹ Egyesek szerint ez a törvény terjesztette ki a polgárok egymás közti pereire és a formuláris eljárást a régi civiljogi eljárás mellett,¹⁰² mások szerint a formuláris per a praetor impériuma alapján már e törvény előtt is használatos volt a rómaiak saját vitáiban is,¹⁰³ és a *lex Aebutia* szerepe csak az volt, hogy — az Augustus-i eljárásjogi *leges Iuliae* előtt és mellett — bizonyos, meghatározott korlátok között civiljogi érvényt is adott az új peres eljárásnak.¹⁰⁴ Watson egyenesen azon az állásponton van, hogy „a *lex Aebutianak* semmi köze sincs a formuláris eljárásnak a római polgárok pereiben történt bevezetéséhez”.¹⁰⁵

Az újabb kutatások fényében Kaufmann megkérdőjelezi — legalábbis a bérlet vonatkozásában — a praetor peregrinus szerepét a formuláris per bevezetésében, és az új eljárás kialakulását — a bérleti viták vonatkozásában mindenestre — római polgárok közötti fejleménynek tekinti. Következtetését a tár-

⁹⁹ Bekker: uo. Felszínes és elnagyolt *Betti* megállapítása: „A római jogtudomány kezdettől fogva foglalkozott a tipizálás feladataival, különösen a jogügyletek területén; nevezetesen a különböző ügyleti típusok létrehozásával és elhatárolásával.” i. m. 252. o., vö: uo. 260. o.

¹⁰⁰ Kaser: i. m. 180. skk. o.; ugyanúgy: Marton: i. m. 98. skk. o., Brósz—Pólay: 112. o.; vö.: Schulz: i. m. 59. skk. o.

¹⁰¹ Brósz—Pólay szerint „a II. század derekán keletkezett” (i. m. 71. o.), Watson a 150 és 144 közötti évekre datálja (37. l.j.-ben i. m. 40. o.)

¹⁰² L.: Marton: uo., Brósz—Pólay: uo.

¹⁰³ Már *Mitteis* ezt a nézetet vallotta (l.: Marton: 99. o. l.j.).

¹⁰⁴ L.: Kaser: *Die lex Aebutia*. Studi Albertario I. (Milánó, 1953) 25. skk. o., uő: i. m. 181. o.

¹⁰⁵ Watson: 37. l.j.-ben i. m. 147. o., vö.: uo. 40. o., 126. sk. o., továbbá uő: 30. l.j.-ben i. m. 431. skk. o.

sadalmi viszonyok elemzése alapján, a bérleti tényállásokat feltérképezve vonja le: „A tárgyi adatok a legcsekélyebb mértékben sem utalnak a praetor peregrinus szerzőségére. A bérleti tényállások súlypontja sokkal inkább kezdettől fogva egész egyértelműen a római polgárok viszonyaiban található. Nagyon meglepő volna, hogyha az esetleg peregrinusok részvételével létrejött, viszonylag kevészámú bérleti viszony vezetett volna e iudicium kialakításához. Ennek folytán, legalábbis a bérlet tekintetében, nem tartható . . . a praetor peregrinust a formuláris eljárás alkotójaként felfogó hipotézis.”¹⁰⁶

Bármennyire alaposak is *Kaufmann* kutatásai és meggyőzőek érvei a bérlet tekintetében, nem adnak okot arra, hogy a formuláris per eredetét ne a peregrinusok vitás ügyeinél keressük. A magunk részéről azt a feltevést látjuk a legvalószínűbbnek, amely szerint a *ius gentiumban kialakult* új peres eljárás intézményei és — mindenekelőtt — elvei folyamatosan és már a *Lex Aebutia* előtt „*átszivárogtak*” és *gyökeret vertek a római polgárok vitáiban is*, pl. éppen a bérleti viszonyok területén; a törvény csak szentesítette és mederbe terelte ezt a folyamatot. Erre vall — és témánk szempontjából ez a legfontosabb — az a tény is, hogy a római jogászok *ma már nem tekintik a ius gentiumot valamennyi fontosabb szerződéstípus szülőanyjának*. *Bechmann* még valamennyi konszenzuális szerződés perelhetőségét az idegenek jogában gyökerezeteti,¹⁰⁷ *Max Weber* pedig ugyanezt tételezi fel valamennyi „*ex bona fide*” perelhető ügylettel kapcsolatban.¹⁰⁸ *Kaser* szerint „*a konszenzuális adásvétel — ha nem is egyetlen — gyökere az idegenek jogában lelhető, és elképzelhető ugyanez a societas esetében is*”, a másik két konszenzuális szerződés (a mandátum és a locatio conductio) esetében viszont kizárt ez az eredet.¹⁰⁹ Ez nem változtat azon a tényen, hogy a szerződési jog a *ius gentiumtől* kapta „*az első és egyben legerősebb lökést az új jogi formák kiépítéséhez*”, mindenekelőtt a könnyen kezelhető, célszerű, lényegében formátlan ügyleti típusok kialakításához.¹¹⁰ Megint más kérdés, hogy „*az idegenek joga a maga ügyleteit gyakran nem önállóan alkotta meg, hanem azokat a polgárok jogából fejlesztette tovább*. A formátlan készpénzvételt — *ex causa emptionis* traditíóval — a *ius civile* a *res nec mancipire* elismerte, és a peregrinusok számára ugyanez a *res mancipire* is nyitva állott. . . . Más esetekben a civiljogi eredetű ügyleteket, mint pl. a *mutuumot*. . . egyszerűen átvették a peregrinusok kapcsolataiban.”¹¹¹ Mindezek azt mutatják, hogy *a szerződéstípusok kialakítása a ius civile és a ius gentium* aktív kölcsönhatásában ment végbe.

A formuláris pert szinte arra teremtették, hogy a jogi „különös” kifejezője, a szerződéstípusok dogmatikai kötőanyaga legyen. A formula *intentiója*

¹⁰⁶ *Kaufmann*: i. m. 344. o. vö: uo. 324. o.

¹⁰⁷ *L.: Bechmann*: i. m. 437. o.

¹⁰⁸ *L.: Weber*: i. m. 144. o.

¹⁰⁹ *Kaser*: i. m. 455. o., vö: 456. o., 477. o., 181. sk. o.

¹¹⁰ *Vö: Kaser*: i. m. 397. sk. o.

¹¹¹ *Uo.* 180. o.

(esetleg a demonstrációval) pontosan meghatározta azokat a ténybeli és jogi feltételeket, amelyeknek bizonyítottóságától függött a felperesi igény megalapozottsága. A praetornak a bíróhoz szóló instrukciója szükségképpen olyan fogalmakat kellett alkalmazzon, amelyek egyrészt túlmutattak a konkrét pere-sített tényálláson, általánosabbak voltak az adott ügy jellegzetességeinél, másrészt elhatároltak más tényállás csoportoktól; az *intenciónak* tehát a „különöst” kellett megragadnia.¹¹² A *formuláris eljárás kialakulásáig a szerződések főbb tényállás csoportjai, fontosabb típusai már nagyjából szétváltak a vagyoni forgalom gyakorlatában*, és ez kifejezésre jutott a *köznyelvi terminológiában is*.¹¹³ Az új peres forma illetve a *praetor érdeme*, hogy jogilag foghatóvá és rögzítetté képezte ki, s emellett — az *iuris consultusok* tevékenységétől nagyban segítve — alakította, finomította az egyes típusokat. A klasszikus korra már legtöbbjükét „véglegesítették” is — természetesen eljárásjogi öltözékben, *actiókként* ismerve el őket. „Az egyes *actiókat* tényállásaik alapján, . . . a személyes kötelezettségvállalás jellege alapján egyéniesítették, többnyire állandó névvel is ellátták, s az elnevezés technikai jelentőségüvé merevedett. Ennek megfelelően minden *actio* élesen profilírozott és a többi keresettől elhatárolt egységet képezett. . . . A praetori ediktumban,¹¹⁴ a preklasszikus és klasszikus kor legfontosabb jogforrásában, mint a *civiljogi* és a *ius honorarium* -beli *actiók* katalógusában a címvonatba írt elnevezéseik alapján erősen egyéniesítve sorolták fel az egyes kereseti igényeket, a megfelelő mintaformulával, amely pontosan meghatározta az igény feltételeit és a jogkövetkezményeket.”¹¹⁵

A római jog sokak — többek között *Ihering* és *Max Weber* — által megcsodált „elsődlegesen analitikus jellege”¹¹⁶ valóban bámulatra méltó lehetőséget termelt ki a „tipikus” jogivá tételére a *formuláris eljárás* kialakításával. Hogy részleteiben miként ment végbe ez a folyamat, arra ma már hipotéziseket felállítani is nehéz. Homályba vesznek azok a formák is, amelyekkel az ediktumban biztosított szerződési *actiók* hézagait a klasszikus jog kitölteni igyekezett. Valamiféle támpontot nyújtanak e fejlődés elképzeléséhez az ún. *in factum actiók*. „Ezek formulájában a konkrét tényállásból véve, egyedileg fogalmazták meg a *condemnatio* feltételeit. Ahol azonban az adott tényállás kapcsolatteremtést engedett egy vagy több elismert szerződéssel, vagy pedig a megállapodás csupán szabályozott szerződések közötti típust képezett, a formulában is megkíséreltek utalni erre a rokonságra. . . Sőt, úgy tűnik, a bizomány esetében az ediktum még mintaformulát is ajánlott, amely a *De bonae fidei iudiciis* cím alá került, és amelynek demonstrációja egyéb esetekben helyettesíthető volt

¹¹² *Vö.: Weber: i. m. 207. sk. o.; Betti: i. m. 256. sk. o., 261. o.*

¹¹³ Az adásvétel és a *locatio conductio* terminológiai szétválását ragyogóan mutatja be *Kaufmann: i. m. 303. skk. o.*

¹¹⁴ *Vö.: Schulz: i. m. 174. skk. o.*

¹¹⁵ *L.: Kaser: i. m. 198. sk. o.* A *ius civile* illetve a *ius honorarium* alapján álló keresetek formuláinak eltéréseiről *l.: uo.* Az *actiórendszer* és a *precedensrendszer* lényeges különbségéről *l.: Koschaker: i. m. 94. sk. o.*

¹¹⁶ *Vö.: Weber, i. m. 209. o.*

más, a praetor által in factum megfogalmazott klauzulákkal.”¹¹⁷ Úgy gondoljuk, valahogy hasonló módon ment végbe eredetileg is az actiók illetve a szerződés-típusok kikristályosodási folyamata: az áru-pénzviszonyok forgalmában — és ezt tükrözve a köznyelvi terminológiában — *tényálláscsoportok váltak ki, különültek el más típusú tényállásfajtáktól, és ezeket a praetor a maguk „típusában” tette jogivá a formuláris eljárás keretében, fokozatosan pontosítva, csiszolva a típusok határait.* És mindez gyakorlatilag a császárkor elejéig befejezett folyamat volt.

10. *Az actióktól az anyagi jogias megközelítésig.* A római magánjog fejlődésének utolsó — sok szempontból már hanyatló — időszakára a szerződés-típusok kialakulási folyamatából már csak egy lépcső maradt: az *actio-rendszer, az eljárásjogi ruha levetközése.* Ez is *fokozatosan* ment végbe. „Az idők folyamán az actio anyagi jogi jelentőséghez is jutott, és azt a jogot jelölte, amely a peres eljárással az ellenféltől elérhető... Ez az anyagi (magánjogi) kereseti jog... nem kifejezett alanyi jog, hanem pusztán reflexe annak, hogy a ius civile vagy a praetor meghatározott előfeltételek esetén actióval megindítható eljárásban jogi védelmet helyez kilátásba... Ez a csak csírájában kifejelesztett anyagi jog actio-fogalom a mi igény-fogalmunkkal hasonlítható össze, ha a római jog sajátosságát kellőképpen figyelembe vesszük... A római klasszikusok (természetesen) sem alanyi jogi elméletet, sem kifejecesedett igényfogalmat nem ismertek.”¹¹⁸ Egyébként is az actiók tipizálását, a formulák elhatárolt megfogalmazását a vagyoni forgalom, az áru-pénzviszonyok igényei által életrehívott ügyleti fajták — végső soron tehát anyagi jog követelmények — segítették és sürgették. A praetori ediktumok „csak” jogi igazgyönggyé nemesítették az életben kifejlődött — „anyagi jogias” igényeket hordozó — ügyleti formákat, amikor — processzuális jelleggel — elhatárolták őket egymástól. Az *eljárásjogi köntös mögött* azonban *kezdetől fogva ott bújlik* — még ha „pusztán reflexként” is — az *anyagi jog*: a formulák — nagyobb vagy kisebb mértékben — kimerítően megjelölik a marasztalás anyagi jogi feltételeit.¹¹⁹

Az actiókban — gondolkodásnak a *császárkori perrendi reform* adta meg a lassan ható kegyelemdöfést. A császári per, az eredetileg „extraordinaria” cognitio előbb a provinciákban, majd Rómában is egyre nagyobb jelentőséghez jutott a formuláris, azaz „rendes” eljárás rovására. Adatok vannak arra, hogy például Egyiptom provinciában gyakorlatilag már a korai császárkortól a hivatásos bírák előtt folyó cognitíós pert alkalmazták.¹²⁰ Az i. u. 3. század végén, Diocletianus alatt a cognitíós eljárás gyakorlatilag magában Rómában is uralkodóvá vált, és 342-ben a formulák használatát kifejezetten meg is tiltották.¹²¹ Az új peres eljárásban pedig nincs többé szükség az actiókra épülő

¹¹⁷ Kaser: i. m. 486. o. a 9. l.j.-tel.

¹¹⁸ Kaser: i. m. 197. sk. o. vö: uo.: 404. sk. o., 438. o.; továbbá: Leenen: i. m. 125. o.; Kaufmann: i. m. 5. o., Levy: i. m. 13. sk. o.

¹¹⁹ Vö.: Kaser: i. m. 404. o.

¹²⁰ L.: Koschaker: i. m. 95. o.

¹²¹ Vö.: Marton: i. m. 121. o.; Brósz—Pólay: i. m. 118. o., 128. o.

formulákra. Érdekes, talán paradox jelenség, amelyet azonban a tradíciók ereje megmagyaráz, hogy a formuláris eljárás kimúlása közben, sőt után *az actiókban-gondolkodás még hosszú ideig fennmaradt*: nemcsak az egyébként is átmeneti, a klasszikus és a hanyatló periódus határát képező 3. század második felében,¹²² hanem még utána is egy ideig. Mivel azonban a gondolkodásmód éltető alapja, a formuláris per fokozatosan megszűnt létezni, „ellentmondás keletkezett a fennmaradó régi fogalmak és az új per között, ami rányomta bélyegét a 3. századra . . . Az actio most már csak az anyagi jogi igény nézőpontjából ítélve konzerválódott, és végül egyáltalán talaját veszítette.”¹²³ *A posztklasszikus elmélet már nem a keresetből, hanem az anyagi magánjogból indult ki.*¹²⁴ „A birodalom keleti részének tudományos tanításában kialakult a *natura contractus* eszméje, mint a formuláris actiók anyagi jogias helyettesítője, amelynek . . . az volt a szerepe, hogy az egyes szerződéstípusoknak szilárdságot és határokat adjon, mégis olyan rugalmas megfogalmazásban, hogy az adott konkrét szerződési akarat hozzáigazítható legyen.”¹²⁵

A jövő fejlődés szempontjából igen fontos záróköve a szerződéstípusok születésének *Justinianus* kodifikációja, amely — mint általában — ebben a kérdésben is a klasszikus hagyományokat támasztotta fel: „a császári digeszták lényeges vonásaikban nem egyebek, mint a praetori ediktumok modernizált reprodukciói, és a császári törvények gyűjteménye („codex”) is az akciórendszerhez igazodik. Az ediktumnak az actió eljárás szempontjaitól függő rendszere képezi a pandekták alapsémáját, amelyet a Codex címeinek sorrendje is követni próbál. A rubrikák változatlanul túlnyomórészt az actiók (és nem az ügyletek) elnevezései szerint alakulnak . . . Csak helyenként kerül ügylet szerinti cím a rubrikákban, pl. „de contrahenda emptio”. A digestahelyek — főleg az ediktumkommentárokból alkotott részek — tartalmilag nagyrészt olyan állapotban maradtak, amint a szerző aktiószerű gondolkodásából következett. A jusztiánuszi törvényhozás fő művében is általános, hogy az actiók feltételeiről és következményeiről beszélnek. Mivel azonban actiók nincsenek többé, . . . szükséges, . . . hogy az egyes tényállásokat és következményeiket közvetlenül egymáshoz kapcsolják. Ehhez — természetesen — sok tételt . . . módosítani, alakítani is kellett.”¹²⁶

Ez az a szellemi hagyaték, és nem kevesebb, amit Róma a szerződéstípusok terén örökül hagyott az utókorra: *az eljárásjogi burkukból kibomlóban levő szerződésfajták zárt rendszere*. A rendszer zártsága azt jelenti, hogy a római jog végig csak *az elismert típusokban* adott segítséget az áru-pénzforgalom bonnyolításához. *Típuskényszer* alkalmazott,¹²⁷ mégha ezt nagymértékben oldotta

¹²² L.: *Levy*: i. m. 3. o., 13. sk. o.; *Kaser*: i. m. 162. o., 197. skk. o.

¹²³ *Levy*: uo.

¹²⁴ L.: *Kaser*: i. m. 496. o.

¹²⁵ *Levy*: 32. sk. o.

¹²⁶ *Bekker*: i. m. 122. sk. o.; *vö: Betti*: i. m. 265. skk. o.

¹²⁷ L.: *Betti*: i. m.

is, főleg a stipulatio széles körű lehetőségeivel, továbbá az egyes típusok tényállásainak szélesítésével, rugalmas kezelésével.¹²⁸

A római magánjog eredményeinek nagyságát húzzuk alá, ha emlékeztetünk arra, hogy a római jog alakítóinak szemléletére mindvégig az egyes esetből való kiindulás volt a jellemző.¹²⁹ „A jog művelésének középpontjában a jogeset egyedisége és nem a jogszabály általánossága áll; . . . jellegzetessége a jogi maximáktól való húzódozás, az általánosítás alacsony foka.” Eörsinek ez a megállapítása¹³⁰ a burzsoá magánjog előtörténetét adó magánjogi jogtípusról általában tett értékelés, de áll a római magánjogra is. Még akkor is, ha szemünk előtt lebeg *Rabel* figyelmeztetése: „Túlságosan általános és ezért nem hagyható minden további nélkül helyben az a kijelentés, hogy a római jogfejlődés növekvő mértékben a kazuisztika és nem az absztrakció irányában haladt volna.”¹³¹ Az bizonyos, hogy a szerződési jogban a rómaiak a típusokban érték el „absztrakciós küszöbüket”. Ezek viszont — döntő többségükben — a jogi típusalkotás klasszikus remekei, amit hosszú életük is jól mutat. Egyedül a locatio conductio bizonyult később hibás konstrukciónak,¹³² bár a rómaiak gazdasági-társadalmi viszonyait és a processzusális jogi közelítés módszerét szem előtt tartva ez is magyarázható.¹³³

Ha végül a római jogi típusalkotás legfőbb és legtartósabb erényét keressük, arra kell rámutatnunk, hogy a rómaiak tipikust kifejező jogi fogalmainak homogenitása mögé rendkívül változatos gazdasági tartalom, igen sokféle gazdasági funkció elhelyezhető; az egységes, jól kezelhető jogi fogalmakkal a konkrét áru-pénzmozgások széles skálája közvetíthető.¹³⁴

11. *Appendix: A szerződéstípusok recepciója a kontinensen.* Hogyan sáfárkodott az utókor a római jogi örökséggel? Elfogadta, vagy — passzív, terhes hagyatékként — visszautasította a szerződéstípusok kínálta lehetőségeket az áru-pénzviszonyok jogi rendezéséhez? A válasz e kérdéseknél is — mint általában a római magánjog utóéletét illetően — alapvetően kétfelé ágazik: a kontinens recipiálta a római jogi típusrendszert, az angol *common law* lényegében tudomást sem vett róla, és önálló utakon járt. A főbb kontinentális jogok átvették és továbbfejlesztették a római szerződési jog kényszerpályáit, erre

¹²⁸ *Vö.*: *Leenen*: i. m. 125. o.; *Diósi György*: Atipikus szerződések a bírósági gyakorlatban. *Jogtud. Közöny XXVI.* (1971) 89. skk. o. — A típuskényszer-típusszabadság kérdéseivel egy önálló tanulmányban részletesen foglalkozunk.

¹²⁹ *Vö.*: *Kaser* i. m. 200. skk. o.

¹³⁰ *L.*: *Eörsi*: 9. l.j.-ben i. m. 50. sk. o.

¹³¹ *Rabel*: i. m. 379. o.

¹³² A mandatum utóéletének viszontagságai, különösen a BGB-beli szabályozás korszerűtlensége nem a római jog, hanem a burzsoá, főleg a német kodifikáció számlájára írandók. *l.*: *Csanádi György*: A megbízási jogviszony (Bp. 1959) különösen 7. skk. o., és 41. skk. o.

¹³³ *L.*: *Kaufmann*: i. m. 4. skk. o., 332. o., 344. skk. o., 353. skk., o.; *Kaser*: i. m. 471. o.; *vö.*: *Weber*: i. m. 212. o.; *l. még.*: *Bechmann*: i. m. 430. skk. o.

¹³⁴ A római joglogika feltűnő sajátosságaként emeli ezt ki *Weber*, szembeállítva az angol jogi fogalmakkal, amelyek jogilag is heterogén jellegűek. i. m. 213. o.

a rendszerre emelték — hosszú fejlődés eredményeként — a szerződés általános kötelező erejének kupoláját, és erre alapozódtak a burzsoá magánjogi kódexek szerződési szabályai is. A common law önállóan alakította ki a maga sajátos forgalmi jogát, és ebből jutott el — a kontinens gyakorlatát megelőzve — a szerződésszegések általános szankcionálásához.

Ismert, hogy az — előbb olasz földön, majd Nyugat-Európa többi részein is — erőre kapó ipar és kereskedelem, az élénkülő *áru-pénzviszonyok igényei miként támasztották fel — a már szinte több mint tetszhalott — római magánjogot.*¹³⁵ Az újabb birodalomban *Koschaker*¹³⁶ lírai érzékletességgel, *Wieacker*¹³⁷ lenyűgözően alapos anyagismerettel írja le azt a folyamatot, amely hozzávetőleg a 12—15. században zajlott le, s amelynek lényeges feltétele volt a Digesták teljes kéziratának ismertté válta a 11. század utolsó harmadában.¹³⁸

Nem szorul részletes indokolásra az sem, hogy *éppen a szerződési jog* vívmányai kerültek előtérbe, azé a jogterületté tehát, amely az áruforgalom közvetlen kiszolgálására volt hivatott, s amelyet a preklasszikus és klasszikus római jogászok a legmagasabb szinten munkáltak ki.¹³⁹ Újra szerephez jutottak a római szerződéstípusok is, „a Iustinianus által kapott formájukban, tehát actiók nélkül, de igen sok actiók eredetű rendelkezéssel.”¹⁴⁰

A római magánjog középkori kontinentális hódítása a *receptio* hosszú folyamatában érte el tetőpontját. Nem tartjuk feladatunknak, hogy ezt a rendkívül érdekes jogfejlődést akárcsak fő vonásaiban bemutassuk, okait elemezzük; a bőséges irodalomból is csak néhány alapvető munkára utalunk.¹⁴¹

A római jogot a *német területeken* fogadták be leginkább, ahol a praktikus *receptio* „a régebbi német magánjog túlnyomó részének megváltozását ered-

¹³⁵ *Vö.: Marx—Engels: A német ideológia, MEM 3. k. (Bp. 1960) 75. o. Az észak-olasz városok gazdasági, társadalmi, politikai és kulturális viszonyaihoz l.: Savigny, F. K. von: Geschichte des römischen Rechts im Mittelalter III. (Heidelberg, 1822) 90. skk. o. A feudalizmus áruviszonyairól: Bloch, Marc: A történelem védelmében (Bp, 1974) 148. skk. o., skk. 267. o.*

¹³⁶ *Koschaker: i. m. 55. skk. o., 87. skk. o.*

¹³⁷ *Wieacker: i. m. 60. skk. o., 80. skk. o.*

¹³⁸ *L.: Koschaker: i. m. 62. o. és az ott id. ir.*

¹³⁹ *Vö.: Kaser: i. m. 400. sk. o.; Wieacker: i. m. 237. o.; Eörsi: i. m.: 145. o. Érdekes, sőt különös Max Weber ellentétes véleménye: „A római jog anyagi jogi szabályainak receptiójában éppen a „legmodernebb”, azaz a polgári jogkeresők egyáltalában nem voltak érdekeltek; a középkori kereskedelmi jog és városi ingatlanjog intézményei sokkal inkább megfeleltek érdekeiknek. Csupán általános formai vívmányai és a jogszolgáltatás ezzel járó fokozott szakszerűsége vitték mindenütt győzelemre a római jogot.” — i. m. 257. o.*

¹⁴⁰ *L.: Bekker: i. m. 123. o.*

¹⁴¹ *Savigny: i. m. I—III. (Heidelberg, 1815—1822); Vinogradoff, P.: Roman Law in Mediaeval Europe. (Oxford, 1929). A 19. századbeli német receptió elméletekről igen találó, kritikai áttekintést ad és egyébként is sok szempontból helytálló: Below, G. von: Die Ursachen (Berlin, 1905). Az újabb irodalomból: Wieacker i. m.: II. rész (97. skk. o.), III. rész (204. skk. o.); *uő*: Zum heutigen Stand der Rezeptionsforschung. In: Festschrift für Joseph Klein (1967) 181. skk. o.; *Koschaker: i. m. 113. skk. o., 141. skk. o. és különösen 161. skk. o. és 212. skk. o.* A legújabb magyar összefoglalást a receptió főbb okairól, a francia illetve a német receptió különbségeiről l.: *Eörsi Gyula: i. m. 143. skk. o., továbbá: 37. o., 54. o., 534. o.**

ményezte . . . mind a magánjog tudományában, mind a törvényhozásban és a jogalkalmazásban.”¹⁴² A kiindulópont a jusztiniánuszi jog volt, de a sajátos középkori értelmezés által adott formában: „Nem a (középkorban a maga eredeti alakjában még nem is ismert) klasszikus római jogot recipiálták: nem is a történelmi jusztiniánuszi jogot, mint olyant, hanem az európai *ius commune*-t, amelyet a glosszátorok és főleg a kommentátorok a jusztiniánuszi *Corpus Iuris* alapján, de a korabeli — elsősorban észak-itáliai — statutumok, szokások és kereskedelmi szokványok tudományos feldolgozásával egységben alkottak meg, . . . azokkal a korlátokkal és bővítésekkel, amelyeket a bolognai iskola hosszabb időn át fejlesztett ki.”¹⁴³

A római szerződési jognak, maguknak a szerződéstípusoknak a felújítását és átvételét nehezítette az a körülmény, hogy a *Corpus Iuris*-ban a klasszikus formuláris eljárás a bizánci idők eljárási rendjével keveredik és ez meglehetősen kiegyensúlyozatlan összképet ad.¹⁴⁴ Még ennél is komolyabb problémát jelentett a gazdasági — társadalmi viszonyok változása. A recipiált római jogot már ekkor igen gyakran az antik korban teljesen ismeretlen tényállásokra kellett alkalmazni. Ehhez fejlettebb dogmatikai megoldásokra volt szükség.

*A szerződéstípusok véglegesebb dogmatikai arculatának kialakítása az „usus modernus pandectarum” tudományának eredménye.*¹⁴⁵ Azé a tudományé, amely összekötötte a késő középkori jogtudományt és annak német recepcióját az észjog szellemi forradalmával, és amely — elsősorban német földön, de Hollandiában, Spanyolországban, Skandináviában, a közép-európai országokban és Franciaországban is — pozitívjogi dogmatikát adott a hatályos jognak, az európai *ius commune* forrás-, irodalom- és tantételgyűjteményének helyébe.¹⁴⁶ Ez a korszak fejlesztette ki a szerződéstípusoknak azt a dogmatikai vértetét, amelyet — az észjog tudományának kritikái ellenére — átvettek a természetjogi alapokon nyugvó kódexek, s amelyet aztán — kissé megújítva — a pandektajogtudomány az újabbkori kodifikációknak is átadott.¹⁴⁷

A kontinentális jog átvette tehát a római jogi szerződéstípusozást, „és pedig ügyet sem vetve arra, hogy az valójában megfelelő és alkalmazható-e a kora újkor gazdasági viszonyaira.”¹⁴⁸ Az „usus modernus” érdeme, hogy „elismerte az általános konszenzuális szerződést és ezzel meghaladta mind a jusztiniánuszi jog szerződéstípusozását, mind a régi német jog formalizmusát.”¹⁴⁹

¹⁴² *Wieacker*: i. m. 124. o.

¹⁴³ *Uo.* 133. sk. o., *vö.* 129. sk. o., 417. o.; ugyanígy: *Koschaker*: i. m. 223. o.

¹⁴⁴ *Vö.* *Bekker*: i. m. 123. o., *Wieacker*: i. m. 137. o. Ismert, hogy a klasszikus jog teljes megismeréséhez csak az 1816-os veronai Gaius-lelet adott valóban biztos támpontot. (*L.*: *Bekker*: *uo.*, *Wieacker*: 417. o.)

¹⁴⁵ *L.*: *Wieacker*: i. m. 213. o., *vö.* *Dubischar*: *Über die Grundlagen der schulsystematischen Zweiteilung der Rechte in sog. absolute und relative.* (Tübingen, 1961)

¹⁴⁶ *L.*: *Wieacker*: i. m. 214. sk. o., *vö.* *Koschaker*: i. m. 122. o., 253. o.

¹⁴⁷ *Vö.* *Wieacker*: i. m. 205. o.

¹⁴⁸ *Wieacker*: i. m. 237. o.; *vö.* *Weber*: i. m. 257. o.

¹⁴⁹ *Wieacker*: i. m. 242. o.

Igen jelentős lépés volt ez; a korabeli gazdasági igények jobb kiszolgálására tette alkalmassá a római jog gazdag, de mégis egyre kényelmetlenebbül merev, zárt típusrendszerét. Ezzel vált teljessé az a szerződési joganyag, amely a 18–19. századok fordulóján megalkotott kódexek szerződési szabályainak kiindulópontul, sőt alapul szolgált.

A megalkotandó kódexekhez elengedhetetlen *fogalomalkotás és rendszeralkotás* már a *természetjogi elmélet vívmánya*: először Grotius és főleg Pufendorf vetik fel a szerződésfajták rendszerezésének szükségességét. Az utóbbi meg is alkotta az első kötelmi jog különös részt,¹⁵⁰ a *szolgáltatások gazdasági tartalma szerint csoportosítva az egyes szerződéstípusokat*, emellett ingyenes, visszterhes és vegyes szerződések között is különbséget téve.¹⁵¹ Ezzel a római jogi gyökerekből kinőtt szerződési jog a 18. századra kodifikálhatóvá érett.

Röviden szólnunk kell a római jog *francia recepciójának sajátosságairól*. Koschaker szerint „Franciaország a recepció szempontjából középuton áll Németország és Anglia között.”¹⁵² Dél-Franciaországban – főként a *Breviarum Alaricianum* kereteiben – szinte folyamatosan „lappangott” a római jog, így ez a terület könnyen befogadta a 11–12. századi – Észak-Itáliában megújult – római jogi hatásokat. Ez az országrész már a glosszátorok idején újra kapcsolatba került a római joggal és egyfajta recepción is át esett. Egyben felfogta és enyhítette is a római jog támadásait, megtanulva, hogyan tökéletesíthető és finomítható a nemzeti jog túlnyomó része a római jog technikájával és gondolkodásmódjával. Így alakult ki a recipiált római jog sajátos délfrancia változata: a *droit écrit*.

Ami közelebről a *középkori francia szerződési jogot* illeti, a „*pays de Coutumes*” területein kifejlődött ugyan egy részben *germán eredetű* különálló kötelmi jog,¹⁵³ de ez nem volt hosszú életű és jelentős. Jellemző, hogy például az 1514-ben összeállított „*Le Grand Coutumier de France*” az egyes szerződéstípusokra egyáltalán nem tartalmazott szabályokat; *Tronçon* 17. századbeli híres szokásgyűjteménye („*Le droit Français et coutume de la Prevosté et Vicomté de Paris*”) is csak néhány rendelkezést adott a szerződésekről, azok is egyértelműen római jogi eredetűek.¹⁵⁴ A burzsoá francia szerződési jognak

¹⁵⁰ Vö: uo. 310. o. A természetjogászok fogalom- és rendszeralkotásához és annak jelentőségéhez l.: uo. 275. sk. o., 373. sk. o.

¹⁵¹ L.: Pufendorf, Samuel: *De iure naturae et gentium*, libri VIII. (1672), V. fejezet 2. skk. pontok. vö: Wenn: *Das Schuldrecht Pufendorfs*. (Göttingen, 1956). Grotius szerződési jogát l.: A háború és béke jogáról, XII. f. (Akadémiai Kiadó, Bp. 1960) II. kötet, 222. skk. o.

¹⁵² Koschaker: i. m. 221. sk. o.

¹⁵³ L.: Planiol, M.—Ripert, G.: *Traité pratique de droit civil français* VI. k.² (Paris, 1952) 2. sk. o.; vö: Esmein, A.: *Études sur les contrats dans le très ancien droit français* (1883).

¹⁵⁴ Vö.: Colin, A.—Capitant, H.: *Cours élémentaire de droit civil français* I. k.¹¹ (Paris, 1947) 16. o.; Zweigert—Kötz: i. m. I. k. (Tübingen, 1971) 82. o. (a római jog franciaországi pályafutásához általában: uo. 81. skk. o.); bővebb történeti elemzésben pedig: Viollet, Paul: *Précis d'histoire du droit Français. Sources. Droit privé*. (Paris, 1886) és Ourliac, P.—Malafosse, J.: *Histoire du droit privé*. (Éd. Themis, Paris, 1957) I. Les obligation.

tehát szintén a római jog, pontosabban az abból táplálkozó „*droit écrit*” adta meg az alapokat. Elsősorban *Dumoulin, d'Argentré, Domat* és *Pothier* munkásságának volt köszönhető, hogy a Code civil előkészületei idején a francia területeken már egységes — a római jogból kinőtt — kötelmi jogról lehetett beszélni. Ez az egyezés annál inkább figyelemreméltó, mivel egyéb kérdésekben (személyi-, családi-, dologi jog) a „*droit coutumier*” és a „*droit écrit*” még a 18. században is igen sok alapvető eltérést mutatott, komoly összehangoló munkát kívánva a Code civil megalkotásánál. Mondanunk sem kell, hogy a „*droit écrit*” távrolról sem volt azonos Iustinianus Corpus iuris civilisével, a Code civil előtti francia szerződési jog pedig számos alapvető kérdésben (pl. a szerződés és a puszta pactum közötti különbségtétel következetes meghaladásában vagy a jogcím és a szerződmód megkülönböztetésének elvetésében, nem is szólva a rendszerezés magasabbrendűségéről) eltért a római jogtól. Ezzel együtt a francia jog szerződési rendszere éppúgy mélyen gyökerezik a római magánjog talajában, mint a német vagy az osztrák.

II. A COMMON LAW KÜLÖN ÚTJA

”The life of the law has not been logic; it has been experience.”

1. *Általános jellemvonások.* Fejezetünk mottóját, *Holmes* ismert tételét,¹ sok ország jogfejlődésének példáival illusztrálni lehetne. A legtalálhatóbb példátarat mégis az angol jogtörténet kínálja.

A common law szerződési jogának kontinentális-jogi szemléletben nevelkedett bűvára megnyugtató egyetértéssel idézi *Zweigert* és *Kötz* könyvének egyik megállapítását is: „Az összehasonlító jogász gyakran jut arra a felfedezésre, hogy saját jogának magától értetődőként kezelt megoldása, amely valósággal a dolgok természetéből következő jogi formának tűnik, ténylegesen nem egyéb, mint egy meglehetősen egyszeri, különleges történelmi és szociológiai feltételeken nyugvó intézmény, és — amint többnyire csodálkozva és egyben kijózanodva kell belátnunk — más jogrendszerekben nem ismert, sőt nem is nélkülözött.”² A kontinens magánjogászát ilyen „*kijózanító ámulat*” keríti hatalmába, ha a típusokba kanalizált szerződési jogot a common law kontraktualis intézményeivel veti össze. Az eltérés olyan nagy, hogy *szinte már az összehasonlítás is lehetetlen*: „... az egyes szerződések joga a jogösszehasonlítás nehézségének egyik példáját kínálja. A magánjog e részére irányuló fel-

¹ *Holmes*: The Common Law (1881) 1. o.

² *Zweigert—Kötz*: i. m. II. k. (Tübingen, 1969) 118. o.

fogások meglehetősen eltérőek . . . a common law országaiiban . . . illetve a római jogban és a . . . kontinentális jogrendszerekben.”³

A common law és a common law-tudomány mai állapotát hasonlítva a római szerződési joghoz, találó *Lawson* formulázója: „Nálunk a szerződés jogáról, a rómaiaknál a szerződések jogáról lehet beszélni . . . Az angol szerzők figyelmük nagy részét olyan kérdések megoldására összpontosították, amelyek . . . általánosak, valamennyi szerződésfajtára vonatkoztathatók; . . . míg a római jog sokkal több figyelmet szentelt az egyes szerződések kategóriáinak, mint az általános jellegű problémáknak.”⁴ *Nem áll azonban ez az összehasonlítás a common law szerződési jogának a szerződésszegések általános szankcionálására lassan, fokozatosan alakító korábbi, több évszázados periódusára. A common law kikerülte ugyan a római jog által kínált fejlődési szintet, nem vette át annak zárt szerződési típusrendszerét, de csak hosszú idő után lépett túl ezen: századokon át fejlesztette ki a magasabb rendűt, az általánost, a típusoktól függetlenül kötelező szerződést. Sajátos, rá jellemző önálló utakon járt, primitívességét sokáig őrizte, de egészében lebilincselő ötletességgel, különös jogászai szellemességgel igyekezett szolgálni az egyre erőteljesebb kapitalizálódás igényeit.*

Melyek voltak azok a főbb körülmények (gazdasági—társadalmi mozzanatok, illetve a jogfejlődés „immanens” tényezői), amelyek a szerződéstípi- zálás római jogi gyökerű kontinentális útját a common law számára „járhatatlanná tették”, és a nekünk oly furcsa „kitérőkhöz” vezettek? Jórészt a common law általános jellegzetességeinek⁵ konkrét, a szerződési jog területén jelentkező megnyilvánulásait kell megemlítenünk.

³ *L.: Sundberg: Jakob: The Law of Contracts. Jurisprudential Writing in Search of Principles. In: Scandinavian Studies in Law 7 (1963) 125. o. A kontinentális burzsoá jogok és a common law közötti közeledés, konvergencia „strukturális” akadályainak illusztrálására Eörsi is a szerződéstípusok köréből hoz fel példákat, a képviselői megbízás és a bizomány, illetve az agency eltéréseire hivatkozza: „A common law és az európai kontinentális jogok eltérései az agency területén nagyobbak, mint a legtöbb más téren. Itt ugyanis nem csupán arról van szó, hogy egy vagy más jogi megoldás eltér, mint az ingók adásvétele körében, hanem arról is, hogy a két jogcsoport fogalmi rendszere és szabályozási alapkoncepciója más. Mindkét területnek megvan a maga struktúrája és a két struktúra egymástól eltér. Mindkét területen belül vannak alapvető megkülönböztetések, de ezek határvonalai egymást keresztezik.” i. m. 357. o. Vö.: *Zweigert—Kötz: i. m. II. k. 120. skk. o. továbbá: Nagybritanniának a Közös Piacba történt belépése szemszögéből: Chloros, A. G.: English Law and European Law: the Problem of Harmonisation. Rabels Z. 36 (1972) 601. skk. o.**

⁴ *L.: In: Buckland—Mc Nair: Roman Law and Common Law. A Comparison in Outline² (Cambridge, 1952) 267. sk. o. Lawson helyes megkülönböztetésének gyengéje, hogy meg sem kísérel a common law és a római jog ilyen eltéréseinek okait feltárni: „Why the Romans concentrated on the terms of contracts, rather than on the problems more closely connected with the general law of contract, we shall probably never know . . .” (uo.)*

⁵ A bő irodalomból *l. a*: régiek közül mindenek előtt *Blackstone, William: Commentaries on the Laws of England⁶ (London, 1774) I. k. 63. skk. o.; az újabbak közül: Allen, C. K.: Law in the Making (Oxford, 1961) 128. skk. o.; Kiválly, A. K. R.: The English Legal System³ (Cambridge-Mass., 1963) — A kontinentális fókuszon átvilágító művek közül elsősorban *Radbruch Iheringre rimelő csodálatos könyvét: Der Geist des englischen Rechts⁵ (Göttingen, 1965), továbbá Ehrenzweig, A. A.: Das Common Law. Z. f. R. (1960) 145. skk. o.; Goldschmidt, W. H.: English Law from the Foreign Standpoint (London,**

Egyetértünk *Eörsivel*, aki — Engels alapján — a common law egészen különös fejlődésének alig kibogozható tényezői mögött a legfontosabbnak, a meghatározónak azt tartja, hogy *korán jött létre osztálykompromisszum* a feudális nagybirtok és a feltörekvő burzsoázia között. Ez egyrészt lehetővé tette, hogy a jogban prekapitalista elemek jócskán továbbéljenek, másrészt — a burzsoázia viszonylagos ereje folytán — módot adott arra, hogy kialakuljanak, de egyben gyökeret is verjenek „a burzsoázia által a kor szintjén igényelt jogintézmények.” Ennek lett az eredménye, hogy — ha tekervényes pályákon is — „a szerződések burzsoá joga legelsőnek Angliában épült ki,”⁶ amely azonban magával hozta annak a kornak a jegyeit is, amely életre hívta.

A common law eredeti sajátosságai között a legtöbb szerző a *bíró alkotta jelleget (judge made law)* emeli ki,⁷ nem indokolatlanul. A szerződési jog alakításában is mindvégig a kazuisztikus precedensrendszer játszott a döntő szerepet, a „jogtalálásnak” az a középkori formája, amelyben a jog a bíró által „felfedezett” jelenség. *A bírói gyakorlat* nem racionalis rendszerre törekedett (Max Weber találó megállapítása szerint a common law-ban a „kézművesjellegű empirikusság” eleve akadályozta áttekinthető rendszer kialakulását⁸), hanem a gyakorlatban hasznosítható, *az ismétlődő egyedi igények kielégítésére alkalmas szerződési-, illetve kereseti sémákat dolgozott ki.*

Ilyen módszer mellett nemcsak ésszerű szisztematizálásra nem kerülhetett sor, nemcsak a jog racionalizálása maradt el, hanem még viszonylag általános jogi fogalmak is csak igen lassan, bonyolult úton-módon alakulhattak ki. Ehhez járult az is, hogy a common law-nak nem volt igazi elmélete, empirikus tanait kizárólag, vagy túlnyomórészt a gyakorlatban alakították ki. A burzsoázia viszonylag erősebb pozícióinak volt köszönhető, hogy a bíró alkotta jog természetes velejárója, az *esetjogi megközelítés* éppen a szerződések területén *akadályozhatta meg véglegesen általánosított jogi fogalmak képződését*, amint — a feudális érdekek szolgálatában — meggátolta átfogó tulajdoni felfogás és korszerű kártérítési jog létrehozását.⁹ A megerősödött burzsoázia igényei tehát

1937); *vö: Dainow, J.: The Civil Law and the Common Law. Some Points of Comparison, Am. J. Comp. Law* 15 (1966—67) 419. skk. o.; *Zajtay, Imre: Begriff, System und Präjudiz in den kontinentalen Rechten und im Common Law. A. c. P.* 165 (1965) 97 skk. o.; *Weber: i. m.* 284. skk. o.; 101. o., 199. o., 215. o.; *Koschaker: i. m.* 172. skk. o., *Wieacker: i. m.* 496. skk. o. — A magyar irodalomban még mindig: *új. Szladits Károly: Az angol jog kütfői (Bp, 1937)* és legújabbként: *Eörsi: i. m.* 110. skk. o.

⁶ *L.: Eörsi: i. m.* 113. skk. o. *vö: Engels: Bevezetés „A szocializmus fejlődése az utópiától a tudományig” angol kiadásához. MEM 20. k. (Bp. 1963) 598. skk. o.: „Angliában a forradalom előtti és a forradalom utáni intézmények folytonossága és a földtulajdonosok és a tőkészek közötti kompromisszum kifejezésre jutott a bírósági precedensek folytonosságában és a törvény feudális formáinak vallásosan szigorú megőrzésében.” (600. o.)*

⁷ *Vö.: Eörsi: i. m.* 118. o.; *Wieacker: i. m.* 497. o. stb. *Eltérő Ehrenzweig véleménye: i. m.* 147. o.

⁸ *L.: Weber: i. m.* 199. o.

⁹ *L.: Eörsi: i. m.* 121. sk. o., 127. sk. o.

a szerződési jogban áttörték a judge made common law precedens-módszeréből (és más jellegzetességeiből) folyó idegenkedést, tartózkodást az általánosabb jogi fogalmaktól:¹⁰ a 17. század elejére végleg kialakult az általános szerződésszegési kártérítési igény.

Mindez jól mutatja, hogy a kifejlesztett jogi eszközök mennyire nem meghatározóak: a common law a maga esetről esetre figyelő módszerével előbb jutott el a szerződés általános fogalmának határáig, mint az absztrakciókban jeleskedő, filozófikus töltésű német jog; mutatja másrészt azt is, „hogy a jogi formák és módszerek nincsenek olyan közvetlen viszonyban a jogot meghatározó, tartalmát alakító társadalmi—gazdasági viszonyokkal, hogy az e viszonyok kifejlődése által megszabott keretben bizonyos területeken ne volnának felhasználhatók nagymértékben eltérő berendezkedés szolgálatára is, ha a történelmi fejlődés sajátosságai ilyen megoldást indikálnak.”¹¹ Erről írja szellemesen *Engels*, hogy „... az angol jog a tőkés társadalom gazdasági viszonyait továbbra is azon a barbár feudális nyelven fejezi ki, amely a kifejezendő dolognak pontosan úgy felel meg, mint az angol helyesírás az angol kiejtésnek — vous écrivez Londres et vous prononcez Constantinople, mondta egy francia... ”¹²

Abban, hogy a common law a szerződési jog területén „felülmúlta önmagát”, nem vitásan a *burzsoá érdekek és igények*, a kapitalista fejlődés áru-pénzviszonyainak következményei játszották a döntő szerepet. Aligha tévedünk, ha ehhez hozzátesszük a jogfejlődés belső sajátosságainak, önálló törvényyszerűségeinek hatását is. Mindenekelőtt éppen a szerződéstipizálás „kimaradására”, a szerződéstípusok hiányára gondolunk. A vagyoni forgalom igényeit a középkori angol jognál jobban (mondhatni: adekvátabban) és főleg egyszerűbben kielégíteni képes *szerződési típusrendszer híján a common law szinte rákényszerült a továbblépésre, az általánosabb jogi elismerésére*. Azt mondhatjuk tehát, hogy a korai burzsoá-feudális osztálykompromisszum által

¹⁰ Az általános jogi fogalmaktól való idegenkedés, az a tény, „hogy a fogalmi típusú jogi gondolkodás a legutóbbi időkig nem tudott a common law hatályosulásának területein kibontakozni”, *Éörsi* szerint főleg a common law „történelmietlen történetiségére” vezethető vissza, vagyis arra, hogy „a common law a jelen problémáinak megoldását a történelem során évszázadokon keresztül teljesen eltérő történelmi—gazdasági és társadalmi viszonyok közepette, ezeknek megfelelően meghozott bírósági döntésekre alapozza.” (*L.*: i. m. 284. o.) Egyetértünk ezzel a megállapítással, megis megjegyezzük, hogy az angol filozófia mindig pragmatista volt és a kontinentális, főleg német iskolázottságú gondolkodás, az absztraktabb, filozófikus közelítésű felfogásmód és fogalomképzés nemcsak a jogászoiktól, hanem általában mindenfajta humán beállítottságú angol értelmiségitől, és nemcsak régebben, hanem még ma is meglehetősen idegen. Bizonyosságul idézzük C. P. *Snow* egyik nyilatkozatát: „Angol anyanyelvű irodalmároknak Lukács György olvasásakor legalább két nehézséggel kell megküzdeniük. Az első és komolyabbik az, hogy filozófiai kifejezésmódja teljesen idegen tőlünk. Nem tanítottak az absztrakt gondolkodásnak erre a fajtájára, s nem is érdekel bennünket. Akiket mégis tanítottak rá, s akiket mégis érdekel, azok már a hatvan év előtti Principia Mathematica napjaitól kezdve nem sok értelmet láttak a tizenkilencedik századi germán absztrakciókban, és a nyelvészeti analízishez vezető irányba fordultak, (amely még ma is a vezető angolszász irányzat)... ” (*L.*: *Nagyvilág* XVIII (1973) 1241. o.)

¹¹ *Éörsi*: i. m. 131. o.

¹² *Engels*: i. m. 600. sk. o.

konzervált szerződési jog középkori, meglehetősen primitív materiájához és szemléletéhez még nem illett, még túlságosan magas szintű volt a római jogban gyökerező szerződési típusrendszer; a kapitalizálódás igényei, a szabad és egyben jogilag biztosított vagyoni forgalom sürgető szorítására önálló utakon kifejlesztett 17–18. századi szerződési jog szintjén, a szerződés általános kötelező erejének elismerése után pedig már nem volt szükséges a kontinensen elfogadott típusok összefüggő és átfogó igényvel fellépő rendszerének meghonosítására.

A common law szerződési joga általános fejlődésvonalának — szükségképpen kissé leegyszerűsítő — bevezető vázlata két kérdésben kíván kiegészítést, mielőtt az angol kontraktuális rendszer alakulását részletesebben bemutatnánk; két olyan kérdésben, amely a szerződéstípusok mellőzéséhez, elhanyagolásához is adalékul szolgál. A common law „enfant terrible”-es alakulásának ezek a jellegzetességei:

- a) a római jog recepciójának elmaradása;
- b) a meglehetősen primitív akciórendszerre épülő eljárásjogi megközelítés konzerválódása egészen a 19. század második feléig.

2. *A római jog „kívül maradása”.* Miként a kontinensen a római jog befogadása elsősorban a szerződési jog alakulására volt meghatározó jelentőségű, úgy Angliában a recepció elmaradása döntően a szerződések jogi elismerése területén éreztette hatását. Ezért indokolt, hogy külön is kitérjünk. „az angol jog különállásának... (erre a) kísérőjelenségére.”¹³

A 19. század végéig a common law-jogászok azt vallották és hirdették, hogy az angol jogfejlődés mindenfajta római jogi hatástól mentes volt. Azóta a jogtörténeti kutatások feltárták, hogy ez ilyen sommásan nem igaz: az angol jogban elmaradt a római jog recepciója, de a hatása — két hullámban is — érte, sőt megkísértette a „splendid isolation” hazáját. Nincs kétség afelől, hogy a római jog Angliában is befolyásolta a fejlődést, részben a vallási bíróságok és a lordkancellár ítélkezési tevékenységén, részben a jog oktatásán és tudományán keresztül,¹⁴ nem is szólva a lex mercatoria „recipiálásáról.”

Az első római jogi „támadás” a normann hódítás után (és annak eredményeképpen) érte az angol jogot, a 12–13. században: „Kétségtelen, hogy a körülbelül 1150 és 1250 közötti években az öreg római jog — a glosszátoroktól nyert új, középkori formájában — jelentős befolyást gyakorolt nemcsak az

¹³ *Eörsi*: i. m. 116. o.

¹⁴ *L.*: *Potter*, Harold: *Historical Introduction to English Law and Its Institutions*⁴ (1958) 23. o., 282. skk. o.; *Pollock*, Sir Frederick — *Maitland*, Frederic William: *The History of English Law Before the Time of Edward I.* (2-nd ed., reissued by S. F. C. Milson, Cambridge, 1968) I. k. 131. skk. o., II. k. 570. sk. o. stb.; *Holdsworth*, William Searle: *A history of English Law* II. k.⁴ (London, 1936) 145. skk. o., 176. skk. o., 227. skk. o., 267. skk. o., IV. k.² (London, 1937) 218. o., 228. o. stb.; *vö.*: továbbá: *Koschaker*: i. m. 74. sk. o., 82. o., 142. o., 144. o., 213. skk. o.; *Szládits*: i. m. 4. o., *Eörsi*: i. m. 116. o. különösen: *Bónis* György: *A jogtudó értelmiség a középkori Nyugat- és Közép-Európában.* Akadémiai Kiadó (Bp. 1972) 153. skk. o.

angol jogi elméletre, hanem nem egy angol tételes jogszabályra is”.¹⁵ Nem kizárt ebben a korban bizonyos római jogi hatás a — szerződési jog fejlődése szempontjából is alapvető jelentőségű — bírói parancsok (writs) alakulására sem.¹⁶ A legfontosabb mégis a rendszerezési igény sajátos, kezdetleges megjelenése a római jogon nevelkedett államférfiak és jogtanárok (*Lafranc, Vacarius, Glanvill, Bracton*)¹⁷ működése nyomán. Az ő (római jogra épülő) ténykedésüknek volt köszönhető, hogy az ősi germán jog összefüggés nélküli jogtégeleiből — azok jelentősebb tartalmi változtatása nélkül — bizonyos rendszer alakulhatott ki. Glanvill és Bracton sokat vett át a római jog frazeológiájából, fogalomrendszeréből is.

Glanvill a szerződési jog rendszerezésére tett kísérletében is kölcsönzött római jogi fogalmakat, annak ellenére, hogy e mögött változatlanul a régi jog intézményei és szelleme éltek; használta a mutuum, depositum, commodatum, emptio venditio, locatio conductio elnevezéseket, de a hozzájuk kapcsolt jog nem a római, hanem az ősi angolszász jog volt. Emellett megkülönböztetései sem voltak világosak, egyértelműek, sőt végsősoron valamennyi szerződéses kapcsolatot (a különböző, római jogból megismert elnevezésekkel) az ősi angol jog intézményének, a *debt*-nek eltérő megnyilvánulási formáiként fogta fel;¹⁸ olyan intézmény változataiként, amely — mint még látni fogjuk — sosem vált teljesen szerződéses jellegűvé, hanem tulajdoni, sőt deliktualis jegyeket is magán viselt, kétségtelenül alkalmas volt viszont különböző szerződéses viszonyok jogi kikényszerítésére. Ez a példa, Glanvill kísérlete is mutatja, hogy ebben a korban, a 12. század végén az angol gazdasági — társadalmi viszonyok még sok szempontból igen távol álltak a római jog által kifejezett állapotoktól. Nem csoda, hogy a bolognai iskola eszméin nevelkedett Vacarius-tanítvány sem tudta összeegyeztetni a római jogi terminológiát a korabeli angol viszonyokkal és az azokban meggyökeresedett, erős hagyományoktól őrzött ősi joggal.

Ugyanez volt az alaphelyzet *Bracton* idején, tehát egy fél évszázaddal később is: „Noha . . . Bracton sokkal több római jogi szabályt vett át, mint Glanvill, nem meglepő, ha azt tapasztaljuk, hogy az alapvető jogi elvek még e korszakban is ugyanazok, mint Glanvill korában.”¹⁹ Ezért van az, hogy Bracton — valószínűleg a korabeli kontinentális gyakorlatból kölcsönzött²⁰ —

¹⁵ *Pollock—Maitland*: i. m. II. k. 559. o., *vö*: 131. skk. o.; a római jog intézményi hatásaira példákat *l.*: I. k. 146. o., II. k. 46. o., 89. o., 114. o., 503. o.

¹⁶ *Vö*: *Bónis*: i. m. 154. o. és az ott id. irodalommal, elsősorban: *Vinogradoff*: *Roman Law in Mediaeval Europe* (Oxford, 1929) i. m. 98. skk. o.

¹⁷ *Vö*: *Holdsworth*: i. m. II. k.⁴ (1936) 147. skk. o., 188. skk. o., 232. skk. o. *Lafranc* Paviában és a normandiai Bec-ben tanított jogot mielőtt Hódító Vilmostal Angliába került és Canterbury érseke lett. *Vacarius* a bolognai iskola szellemét vitte magával ahol a máig híres római jogi oktatás megalapítója és nagy sikerű mestere lett.

¹⁸ *L.*: *Holdsworth*: i. m. III. k.⁴ (1935) 414. o.; *Fifoot*, C. H. S.: *History and Sources of the Common Law. Tort and Contract.* (New York, Repr. 1970.) 217. sk. o.

¹⁹ *Holdsworth*: *uo.* 415. o.

²⁰ *Vö*: *Pollock—Maitland*: i. m. II. k. 196. o., *vö*: *uo.* 564. o.

római jogi átvételei is elsősorban nem az egyes intézmények szabályait, mint inkább a fogalmakat és a rendszert érintették.

Hiába, a római jog első kísérletjárása idején az angol gazdaság és társadalom — és ennek megfelelően a jog is, különösen a szerződési jog — még nem volt a római jog befogadására érett állapotban. Nem úgy, mint a korabeli Észak-Itáliában, Angliában ekkor még nem volt számottevő ipar és kereskedelem, amely a fejlettebb jogi eszközöket igényelte vagy akárcsak elviselte volna. A 12—13. századi angol feudális viszonyoknak tökéletesen megfelelt az ősi személyes keresetekben gyökerező primitív szerződési jog, legfeljebb nem ártott némi rendszert kölcsönözni a római jogból. „Angliában a rómaiak szerződési felfogása sohasem vert gyökeret. *Bracton* munkája bizonyítja, hogy a római szemlélet nem találkozott az angliai valósággal” — írja *Holdsworth*.²¹

Ezért, és így „verte vissza” a common law az első római jogi csábítást: bizonyos hatásokat befogadva, de alapjában véve intakt maradva. *Bracton* kora után egyre kevesebb szó esett az Intituciókról, s a 13. század végére gyakorlatilag megszűnt a római jog befolyása. A common law romanizálására tett rövid életű és — a lényegét tekintve — hatástalan kísérlet után az angol szerződési jog is megtartotta ősi angolszász (germán) jegyeit.²² A római jog az elvont tudomány, az egyetemek tápláléka maradt; mint ahogy a megkísértett 12—13. században is elsősorban az volt: a Glanvill és *Bracton* által az angol jogra gyakorolt befolyás felszíni és múlandó volt. *Bracton* félszegen megkísérelte ugyan, hogy a legisták elméletével oltsa be az angol szerződési jog anyagát, de éppen a *szerződésről* szóló sovány fejezetek művének legrosszabb részei; skolasztikus gyakorlatok, amelyek helyenként tartalmaznak ugyan igazságot, de *nincs élet bennük, mivel nincs gyakorlati tapasztalat mögöttük* — összegezik találóan, bár kissé nyersen a korabeli angol valóság és a római jog meghonosítására tett kísérletek közti szakadékszerű ellentmondást *Pollock* és *Maitland*.²³ *A római jog túl magas, a szerződési típusrendszer túlságosan kifinomult volt a kora középkori angol társadalom és jog számára.* Ezért maradt el első ízben a common law és a római jog házassága; *Albion túl durva nászágyat kínált a Rómában dédelgetett menyasszonynak.*

A római jog második „támadása” — a 16. században — erőteljesebb volt, mint az első: „ha valaha, ... úgy *VIII. Henrik* uralkodásának közepén a

²¹ I. m. III. k.⁴ (1935) 412. o.

²² Vö: *Pollock—Maitland*: i. m. II. k. 570. sk. o.; *Holdsworth*: i. m. IV. k.² (1937) 218. o.

²³ I. m. II. k. 193. sk. o. vö: uo. 570. o. — *Maine* egyenesen lekicsinylően nyilatkozik *Bracton* halálraitált kísérletéről: „Örökké a jogtudomány történetének megfellehetetlen talányai között fogják számontartani, hogy egy III. Henrik korabeli angol szerző képes volt olyan feldolgozást készíteni honfitársainak a szegényes angol jogról, amely formáját és tartalmának harmadrészét is közvetlenül a Corpus Iurisből kölcsönözte; és volt bátorsága ezt a kísérletet egy olyan országban megtenni, ahol a római jog szisztematikus tanulása kifejezetten tiltott volt. (*Ancient Law*, Chap. IV. p. 87, *Pollock's ed.* — idézi és kritikailag értékeli a *Bracton* művére vonatkozó más fontosabb véleményeket is *Féjoot*: i. m. 218. sk. o.)

common law komoly veszélybe került”.²⁴ bár az újabb kutatások szerint a recepció fenyegetése mégsem volt olyan nagy, mint ahogy azt például *Maitland*²⁵ gondolta, még e század elején.²⁶ Mindenesetre, még a 17. század kezdetén is komoly harc folyt a common law-bíróságok és a kancellária valamint más, újonnan létesített bíróságok között. Hogy a recepció ismét elmaradt, az bizonyára több tényezőre vezethető vissza.

Tetszetős, de — amint az előzőekben ismertetett tények is alátámasztják — kevésbé reális az a magyarázat, amely szerint a recepció elmaradásában jelentős szerepe volt a korai római jogi hatásnak, amely mintegy „védőoltás-ként” erősítette és óvta a common law-t.²⁷ Ez legfeljebb annyiban igaz, hogy a 12–13. századi római jogi beáramlás is hozzájárult — elsősorban a rendszerezés iránti minimális igény kialakításával — a common law szerződési jogának megizmosodásához, noha — mint láttuk — szerepét nem nehéz túlbecsülni. Az önálló, öntudatos jogászrend jelentősége²⁸ is elsősorban közvetett módon, a common law fejlesztésén keresztül érvényesült: a 14–16. századok jelentik a common law alakulásának egyik legvirágzóbb időszakát, amelyben az angol jog valóban igen sokat fejlődött, sajátos öntörvényű rendszerré vált. És ez a jogászrend érdeme.

A jogászok szerepe, társadalmi súlya valóban nagy volt,²⁹ s a jogfejlesztésben egyenesen monopolisztikus helyzetet élveztek. Egyetértünk *Eörsivel*,³⁰ hogy az ő érdekeltségük mégis kevés lett volna a common law integritásának megőrzéséhez és a római jog ismételt visszautasításához, ha komoly osztályérdekek (a kor két alapvető uralkodó osztályának kompromisszuma) nem ugyanezt kívánták volna. A burzsoá érdekeket kielégítette a szerződések jogának 15–17. századi fejlődése (amelyek során a common law — az equity-től is ösztönözve és kiegészülve — eljutott a szerződés általános kötelező erejének kapujáig), továbbá az international law merchant (mellesleg: alapvető római jogi hatásokat tükröző) joganyagának befogadása. Emellett „a recepció zavarhatta volna az osztálykompromisszum végrehajtását. Megnehezítette volna

²⁴ *Holdsworth*: i. m. IV.² (1937) 254. o., úgy: uo. 283. o.

²⁵ *L.: Maitland*, Frederic William: *English Law and the Renaissance* (Cambridge, 1909) *In: The F. W. Maitland Reader* (New York, 1957) 211. skk. o.

²⁶ *L.: Bónis*: i. m. 156. o.

²⁷ *L.: Vinogradoff*: i. m. 71. skk. o., egyetértéssel hivatkozik rá *Wieacker*: i. m. 111. o., 152. o.

²⁸ *L.: Holdsworth*: i. m. IV. k.² (1937) 252. skk. o., különösen 285. skk. o.; *Weber*: i. m. 256. o.; *Koschaker*: i. m. 214. skk. o.; *Wieacker*: i. m. 152. o.; *Zweigert—Kötz*: i. m. I. k. (Tübingen, 1971) 243. sk. o. — Az angol jogászság fejlődéséhez, szerepéhez *l.: Holdsworth*: i. m. I. k.⁶ (1938), *vö: továbbá: Bónis*: i. m. 140. skk. o., kifejezetten a középkori jogászrend helyzetéről és szerepéről.

²⁹ *Chaucer* már a 14. század angol jogását így jellemezte:

„... böles törvénytudó, amolyan félig ügyvéd és bíró; híret és tudását becsülték sokan; volt is talárja, s hány! és pénze mennyi!” — *Canterbury mesék*. (Bp. 1961) 15. o.

³⁰ i. m. 116. sk. o.

a prekapitalista ingatlanjog fenntartását azzal a tendenciájával, amely az árutulajdonjog általánosítására, fogalmi rendszerbe szerveződésére irányul.”³¹

A recepció elmaradását támogató több tényező mögött a fő ok az volt, tehát, hogy Angliának a 16–17. század fordulóján már nem volt szüksége a római jogra; nemcsak a jogászrendnek, hanem — és főleg — az uralkodó osztálynak sem, mivel érdekeit kielégítette az e korra belülről, önerőből kiépült jog, amely prekapitalista jegyei és módszerei ellenére éppen a szerződések jogában pontosan ekkorra kezdett túlhaladni a római jogot recipiáló kontinentális megoldásokon, így a szerződéstípusok zárt rendszerén is. Így és ezért maradt el másodsor is, és most már végleg a common law és a római jog frigye, és konzerválódott a common law — számunkra különös — szerződési joga.

3. *Processzualis jogfejlesztés.* a) Az eljárásjogi megközelítést a jogfejlődés kezdeteinek általános jellegzetességeként foghatjuk föl. A jog hosszú ideig nem alanyi jogok formájában vonja a maga határai közé a társadalmi viszonyokat, hanem a jogi védelem formai, processzualis lehetőségeit helyezi kilátásba: meghatározott tények fennforgása esetén kereseti jogot (actiót, writ-et stb.) ad. Az egyes jogrendszerek e téren csak abban különböznek egymástól, hogy melyik mennyi ideig viseli a kiskorúság e rövidnadrágját, hátrányaival és esetleges előnyeivel együtt. („Általában véve az eljárásjogi megközelítés merevebb, formalisztikusabb, mint az anyagi jogi. A széles értelemben vett common law-ban azonban az ellenkezőjére is vannak példák. Az equity nemegyszer éppen eljárásjogi eszközökkel visz bele rugalmasságot a merev jogba.”³²)

A római jog — mint láttuk — csak a posztklasszikus korszakban kezdte levetni eljárásjogias burkát. A nagy modern európai jogrendszerek közül ebből a szempontból is minden bizonnyal a francia járt az élen, kétségtelenül az angol zárta a sort, s a német jog valahol a kettő között állt. A Code civil Cambacérés-féle első tervezete még tárgyalni kívánta a keresetek jogát, de külön részben elhelyezve és kifejezetten úgy fogva fel e materiát, mint a szerződésekből és más jogcímekekből eredő alanyi jogok érvényesülési útját-módját. A tervezet indokolása ezért élesen elhatárolta e kereseteket és funkciójukat a római jogi actióktól, azok jellegétől és szerepétől. A szabályozás célját is abban jelölte meg, hogy az a régi, feudális elemektől átszőtt perjog helyébe olyan eljárás alapjait vesse meg, amely az új társadalom igényeit kielégítő anyagi jog és igazságosság érvényre jutását segíti elő. A későbbi tervezetek és a végleges szöveg azután teljesen elhagyta az eljárásjogi részt, külön kódexre bízva annak rendezését.³³ A német jogban az eljárásjogi módszernek korántsem volt olyan alapvető és tartós szerepe, mint a common law-ban, bár — nem utolsósorban a római jogi hatások és reminiscenciák folytán — maga a procesz-

³¹ L.: Eörsi: 117. o.

³² Uo. 119. o.

³³ Vö: Charmatz, Hans: Zur Geschichte und Konstruktion der Vertragstypen im Schuldrecht (Brünn—Wien, 1937. Változatlan új kiadás: Frankfurt/M, 1968.) 147. sk. o. és az ott idézett forrásokkal.

szuális szemlélet igen sokáig jelen volt. *Bekker* — éppen az egyes szerződésekkel kapcsolatban — még a múlt század végén is azt írja, hogy „némely jól iskolázott, a közönséges jogot alkalmazó bíróság ma is minden keresetnél azt nézi, melyik „species actio” alá vonható az ügy”.³⁴ *Eörsi* is megjegyzi, hogy a német jogban „— akárcsak a római és angol jogban — az eljárásjogi megközelítés maradványai sokáig fennállottak, noha ennek legnagyobb antagonistája, az alanyi jogfogalom igen lényeges szerepet játszott az elvontságokra hajlamos német jogtudományban. *Coing* szerint csak 1856-ban történt meg az, hogy *Windscheid* különválasztotta az anyagi jogot az eljárásjogtól és az igénytantól.”³⁵

b) *A common law-t* a kezdetektől egészen a 19. sz. második feléig *processzuális jogfejlesztés és eljárásjogi szemlélet jellemezte*, sőt az angol jogi fel fogás máig sokkal eljárásjogiasabb, mint a kontinentális.

Szemléletesen írja *Maine*: „Az igazságszolgáltatás kiskorúsága idején az akciók, az eljárási jog szerepe olyan jelentős volt, hogy az anyagi jog először az eljárás résein át tette meg a fokozatos elváláshoz vezető lépéseket.”³⁶

Glanvill és *Bracton* tudományos igényű munkái — az első „books of authority” — is a writ-ek rendszerében tárgyalják a hatályos jogot.³⁷ Nem változtatott a „processzuális jogtalálás” döntő jelentőségén a writ-k „befagyasztása” sem a 13. század második felében (*Provisions of Oxford*: 1250, majd a *II. Statute of Westminster*: 1285), sőt ezt követően a jogfejlesztés új eljárásjogi formái („actions on the case” stb.) alakultak ki.³⁸ Bár az is igaz, hogy a writ-ek szükségszerű általánosodása az alanyi-jogias szemlélet irányába is kaput nyitott.³⁹ A writ-rendszerrel csak a múlt század második felében számolt le az angol jog: a *Procedure Acts* (1852, 1854, 1860) és a *Judicature Acts* (1873, 1875) szakítottak az akciórendszerrel és egységes polgári eljárást vezettek be az egyes writ-ek különböző eljárási rendje helyett. Magának a processzuális gondolkodásmódnak természetesen ez a reform sem vethetett véget; az évszázados hagyományokra támaszkodó eljárásjogi szemlélet nyomai — például éppen a szerződési jogban is — tovább élnek. A szerződési jog modern kézikönyveiben is még gyakran a kereseti formák szerint rendszerezik a joganyagot. A „forms of action” elvesztették ugyan pertechnikai jelentőségüket, megmaradt viszont az anyagi jog feldolgozásában és rendszerezésében játszott szerepük. „A kereseti formákat eltemettük ugyan, de azok még sírjukból is irányítanak bennünket” — írta *Maitland* néhány évtizeddel ezelőtt.⁴⁰

³⁴ *Bekker*: i. m. 123. o.

³⁵ *Eörsi*: i. m. 151. o.

³⁶ *Maine*, H. S.: *Early Law and Custom* (1889) 389. o.

³⁷ *Vö*: *Zweigert—Kötz*: i. m. I. k. 232. o.

³⁸ *Vö*: *Pollock—Maitland*: i. m. II. k. 564. o.; *Zweigert—Kötz*: i. m. I. k. 233. sk. o.; Az „action on the case” es a II. Statute of Westminster kapcsolatát cáfolja *Fifoot*: i. m. 66. skk. o.

³⁹ *Vö*: *Pollock—Maitland*: i. m. II. k. 564. o.; hasonlóan *Eörsi*: i. m. 405. o.

⁴⁰ *Maitland*, F. W.: *The Form of Actions at Common Law* (1936) 2. o. (idézik: *Zweigert—Kötz*: i. m. I. k. 250. o.); *vö*: *Salmond*, Sir John—*Williams*, James: *Principles of the Law of Contracts* (London, 1945) 29. skk. o.; *Contracts and Choses in Action*. *Vö*. még: *Rheinstein*, Max: *Die Struktur des vertraglichen Schuldverhältnisses im anglo-*

c) Hogy ez a — bizonyos szempontból igen fontos — jellegzetesség ön-magában mégis milyen keveset árul el a common law lényegéből, arra aligha találni jobb példát a szerződési jog alakulásánál: a preklasszikus és klasszikus római jog — amint az előző fejezetben bemutattuk — eljárásjogi úton, a *formuláris per actióiban vetette meg a hosszú életű szerződéstípusok első dogmatikai ágát; a common law a maga igen hasonló megközelítésével egészen más szerződési jogot alakított ki*. Ezért látszik szükségesnek, hogy e munkában kissé részletesebb vizsgálat tárgyává tegyük a common law jogfejlesztési módszerét, mindekenelőtt a writ-ek rendszerét és ezek továbbfejlesztési módjait. Kíváncsnak látszik megvizsgálni: ténylegesen mi a hasonlóság a római jog actiói és a common law writ-jei között, és főleg azt, hogy milyen társadalmi—gazdasági viszonyokat és milyen jellegű gondolkodási absztrakciót tételez fel, illetve tükröz a két intézmény, amelyek a két jogfejlődést — a jogfejlesztés hasonló formája ellenére — olyan eltérő eredményre vezették a szerződések területén.

Az angol jog writ-jeit a legtöbb kontinentális szerző a római jog actio-rendszeréhez hasonlítja,⁴¹ de rámutatnak erre a rokonságra maguk az angolok is.⁴²⁻⁴³ A párhuzambeállítás nem indokolatlan: a 12—13. századig az egyes writ-ekhez is kialakultak írásba foglalt formulák, amelyek meghatározott tényállásokhoz kapcsolták a jogvédelmet, látszatra teljesen a praetori formuláris perhez hasonlóan. Még azon sem lehetne csodálkozni, ha kifejezetten *római jogi hatásra* is alakult volna a common law peres eljárása, hiszen — mint láttuk — éppen a writ-rendszer kiépülésének időszakában, kb. 1150 és 1250 között érte az első római jogi befolyás a szigetország jogát. *Erről azonban szó sincs!* Márcsak azért sem, mert e korszak római jogon nevelkedett (vagy azt legalább is tanult) angol jogászai számára a formuláris eljárás lényege teljesen ismeretlen volt. Ők — akárcsak a kontinens középkori romanistái — Iustinianusból indultak ki, mivel számukra ez volt hozzáférhető. A klasszikus római jogot is csak a nagy kodifikátor-császár alkotásaiból, a Digestákbeli és Institutiókbeli feldolgozásban sajátíthatták volna el, ha egyáltalán képesek lettek volna különbséget tenni a klasszikus, posztklasszikus és jusztiniánuszi jog között. E differenciákat azonban egyáltalán nem is ismerték, mivel — amint *Pollock* és *Maitland* megjegyzik — „nem voltak történészek, eszükbe sem jutott, hogy kiássák a köztársaságkor vagy a korai császárkor jogát. Jogászok voltak, s Iustinianus utolsó éveinek joga volt számukra az a római jog, amelyet megkíséreltek helyreállítani. . . . Minden, amit Iustinianus vagy valamely elődje

amerikanischen Rechts. (Berlin—Leipzig, 1932) 129. skk. o., 136. skk. o.; *Zweigert—Kötz*: i. m. I. k. 249. sk. o.

⁴¹ *L.: Rheinstejn*: i. m. 10. o., 12. skk. o.; *Szladits*: i. m. 30. o., 33. sk. o.; *Zweigert—Kötz*: i. m. I. k. 234. sk. o.; *Eörsi*: i. m. 119. o., 129. sk. o. — A különbségeket hangsúlyozza *Weber*: i. m. 99. o., 120. o.

⁴² *L.: Pollock—Maitland*: i. m. II. k. 558. skk. o. stb.

⁴³ A probléma átfogó — jogtörténeti és összehasonlítójogi módszert egyaránt alkalmazó — bemutatását *l.: Peter*: *Actio und Writ. Eine vergleichende Darstellung römischer und englischer Rechtsbehelfe* (1957).

eltörölt, tiltott terület volt a számukra, és távolról sem kívánták feléleszteni. Márpedig a formuláris rendszerről tudták, hogy azt a császári bölcsesség első-pörte. Következésképpen befolyásukat olyan egyszerű peres eljárás érdekében vetették latba, amelyben az eljáró magisztrátus minden ténybeli és jogi kérdésben döntött volna, munkamegosztás és bármiféle formula nélkül. Ha elképzelésük elfogadást nyert volna, az angol világi igazságszolgáltatás eljárása — az egyházihoz hasonlóan — a keresetre induló per lett volna, amelyben sem a kereset alapját irányadó módon meghatározó „eredeti writ”-ek, sem az esküdtbíróóság elé bocsátott jogkérdés („issue”) számára nem lett volna hely.”⁴⁴

A hosszú életű középkori angol peres eljárás tehát nem római jogi hatások alatt fejlődött ki, és alakult úgy, ahogy alakult. Eörsi mutat rá a lényegre, amikor a common law „római-jogszerű” jelenségeiről azt mondja, hogy ez a hasonlóság „nem valamiféle recepció következménye, hanem bizonyos viszonyok hasonlóságáé. Egy birodalom egységes jogáról van szó, amikor a jogászai munka már különvált, amikor az életviszonyok és gazdasági viszonyok jóval bonyolultabbá váltak, mint a birodalmon kívül, de az általános érvényű jogalkotás különválásának feltételei még nincsenek meg, viszont a korai gyakorlat merevségeit már oldani kell. Az actió-k, illetve writ-ek általánosodnak, sőt a ius strictum mellé le kell rakódnia egy ius aequumnak is.”⁴⁵

A római formuláris per és az angol writ-es eljárás „társadalmi tudatalatti párhuzamának” példája azt is megvilágítja, hogy miért rímel a középkori angol jog „inkább a köztársaságkori, mint a császárkori („klasszikus”) jogra”, „míg a legtöbb kontinentális európai jog a császárkori római joghoz rokonul”.⁴⁷ A római jog ismeretforrásai Angliában is ugyanúgy a jusztiniánuszi művek voltak, mint Észak-Itáliában, sőt — mint utaltunk is rá — a római jog hatásai a paviai (Lafranc) és bolognai (Vacarius) iskolák közvetítésével érkeztek a szigetországba; csak hogy itt egészen más, sok szempontból lényegesen fejletlenebb gazdasági-társadalmi talajra találtak. Ezért és így érthető, hogy „mialatt Nyugat-Európa többi nemzete sajátjává kezdte tenni a római jog alakulásának végső eredményeit, Anglia öntudatlanul megismételte a római fejlődés-menetet”.⁴⁸

Mindezek — úgy gondoljuk — megalapozzák azt a következtetésünket is, hogy elsősorban nem a római formuláris per és az angol writ-es eljárás — egyébként nem elhanyagolható, sőt több szempontból lényeges — technikai különbségei,⁴⁹ hanem a writ-ek kialakulásának korát jellemző gazdasági és

⁴⁴ Pollock—Maitland: i. m. II. k. 560. o.

⁴⁵ Eörsi: i. m. 130. o.

⁴⁶ Wieacker : i. m. 498. o. a 26. lj.-tel. Vö: Ehrenzweig: i. m. 146. sk. o.

⁴⁷ L.: Eörsi: i. m. 129. sk. o. és az ott idézett irodalmat.

⁴⁸ Pollock—Maitland: i. m. II. k. 558. o.

⁴⁹ Pollock—Maitland: szerint „a két formuláris eljárás közötti különbségek leg-alább annyira jellegzetesek, mint a hasonlóságok”; pl. „míg a praetor a formula megalkotása előtt mindkét felet meghallgatta, a királyi kancellár sohasem hallotta az új writ kibocsátása előtt az alperes álláspontját, és a legtöbb esetben a felperes „mint magá-

társadalmi körülmények és az azokkal összefüggő jogi gondolkodásmód jellegzetességei segítenek kiinduló kérdésünk megválaszolásában. Ezek világítják meg, hogy miért alakított ki a common law — a praetori eljárást sokban „leutánzó” peres rendjének formái között — a rómainál teljesen eltérő szerződési jogot.

d) Az angol jogfejlesztés törzsanyagát képező writ-ek kialakítása a központi királyi hatalom megerősödését követő két évszázadban (azon belül a gyors fejlődés 1154 és 1272 között) ment végbe.⁵⁰ Olyan időszakban tehát, amikor — mint a római jogi befolyás első hullámának hatástalanságát indokolva már utaltunk is rá — mind az angol gazdasági-társadalmi viszonyok fejlődése mind a jogi gondolkodás meglehetősen alacsony szinten állt. A normann hódítás utáni Angliát nyugodtan lehet a *feudalizmus mintaoszágának* nevezni, a földbirtokos nemesek szigorúan felépített feudális piramisával. (Egyedül a már kezdetben kialakult erős központi királyi hatalom adott sajátos irányt az angol fejlődésnek; az a jellegzetesség, amely éppen a jogfejlesztés szempontjából — az igazságszolgáltatás centralizálásával és a jog egységesítésével — döntőnek bizonyult.) Ebben a feudális közegben évszázadokon keresztül csak *periférikus szerep jutott az áru-pénzviszonyoknak*. Mégpedig ezek a századok éppen a writ-ek kibocsátásának, azaz a common law megalapozásának korát jelentették, a jogfejlesztés módszere szempontjából pedig egyenesen meghatározónak bizonyultak. Nem csoda, hogy a szerződések szabályozása csak a mellékajtókön kaphatott bebocsátást ebbe a rendszerbe, és — mint látni fogjuk — így is csak a feudális viszonyok szempontjából jelentősebb *dologi jogias* vagy *deliktuális* jogvédelem reflexjelenségeként.

Ezek a viszonyok tükröződtek a writ-ek kibocsátásában és azok megformulálásában is. A királyi kancellária gyakorlatilag pusztán *fiskális és politikai* szempontok alapján adott ki writ-eket, a fent jelzett hőskorban egyiket a másik után, merőben tapasztalati alapon, minden tudományos, absztraháló megalapozás nélkül. Ezzel függ össze az is, hogy az 1285-ig kibocsájtott többszáz writ közül 30—40-re tehető azoknak a közhasználatú akcióknak a száma, amelyek között jelentős különbség volt.⁵¹

A témánk szempontjából legfontosabb jellegzetessége az egész ősi angol writ-rendszernek az *alacsony absztrakciós szint*, amelyet még a régi germán jogból hozott magával és megőrzött ebben a korban, sőt később is. A római jogról szoktuk mondani (és nem alap nélkül), hogy távol állt tőle a fogalmi gondolkodás. A preklasszikus és klasszikus római jogban kifejlesztett szerződési (pontosabban: akció) típusrendszer mégis jogi fogalmakkal operált (*emptio venditio, locatio conductio, mandatum, societas* stb., illetve ezek akciói).

tól értetődött” kapta meg a writ-et, pusztán annak kijelentésére, hogy jogvédelmet akar és megfizetett érte.” (u.o. 560. o.) Ezért mondják ugyanők, hogy a „writ jellegzetesen angol jelenség, de bizonyos értelemben nagyon római is.” (uo. 558. o.). — *vö: Weber: i. m. 99. o., 120. o.*

⁵⁰ *Vö: Pollock—Maitland: i. m. II. k. 559. o.*

⁵¹ *L.: uo., továbbá 564. sk. o.*

Ezzel szemben a *common law writ-jei nem jogi kategóriához kapcsolódtak, hanem egyszerűen a perbeli dolog fajtája szerint váltak el egymástól*; a lényeg az volt, hogy mi a felperesi kereset tárgya: földterület, valami egyedi ingóság, pénzösszeg stb. Az egész writ-rendszer absztrakciós szintjére jellemző Pollock és Mailland finoman „csomagolt” összegezése: „A türelmetlen diák, aki az „általános jogelmélet’ fennkölt magaslatairól letekintve néz végig a középkori jogon, a legtöbb angol akcióra azt fogja mondani, hogy vegyes, s sokukra azt, hogy igen vegyes.”⁵²

Az angol akciórendszer csak *rigorózus külsőségeiben* formázta a római formuláris per sajátosságait. Még Blackstone idején is előre meg kellett jelölje a felperes, hogy igényét melyik keresetfajtára (forms of action) alapítja a lehetséges 70–80 közül. Választását nem változtathatta meg, így ettől függött minden: az ítéletnél irányadó presedens éppúgy, mint a bizonyítás és a végrehajtás rendje.⁵³

Ilyen jogi fegyverzet még akkor sem lett volna alkalmas a római jogéhoz hasonló szinten álló szerződési jog kialakítására, ha a gazdasági-társadalmi viszonyok többet kívántak volna ezen a területen a common law-tól, mint amit az ténylegesen nyújtott. Ebből is látszik, hogy a római *akciós rendszer* és a középkori angol *writ-ek hasonlósága sok szempontból felületi, a két eljárás a fogalmi absztrakciók más-más szintjére épül*. Nem véletlen tehát, hogy az előbbi a szerződéstípusok dogmatikai szülője lett, az utóbbiból lassan és nehezen bontakoztak ki a 15. századtól angol földön is erősödő árutermelés követelményeinek, majd a kapitalizálódás igényeinek megfelelő szerződési-jogi megoldások.

4. *Az angol szerződési jog fejlődéstörténeti csomópontjai*. Az elmondottak után nem meglepő, ha úgy találjuk, hogy a *korai common law szerződési joga*⁵⁴ — amennyiben egyáltalán lehet ilyenről beszélni — a legősibb római jog színvonalát mutatja: *dologi jogias* vagy *deliktuális* jellegű akciókba rejtett részletmegoldásokkal lehet csak találkozni, s ezek csupán bizonyos szerződéses természetű igények jogi védelmére adtak lehetőséget.

a) A common law első — legalább részben — szerződéses jellegű intézményeként az *action of debt-detinue*-t⁵⁵ tartják számon. Az eredetileg egységes, vagy mindenesetre szoros kapcsolatban álló két writ a 13. század folyamán vált szét, és határaik a 14. század közepére alakultak ki véglegesen. *Glanvill* még a kettős kereseti alakzat védelmi területét kísérli meg körülírni a római jogból

⁵² Uo. 571. sk. o.; *vö: Rheinstein: i. m. 17. o., 20. o.*

⁵³ *L.: Zweigert—Kötz: i. m. I. k. 249. o.*

⁵⁴ Az angol szerződési jog alakulását tárgyaló fontosabb angol művek közül *l.: Pollock—Mailland: i. m. II. k.; Holdsworth: i. m. III. k.⁴ (1935); Fífoot: i. m. 217. skk. o. — A kontinentális szemüvegen át vizsgálódó munkák közül l.: Rheinstein: i. m.; David, René — de Kerstrat, F. G.: Les contrats en droit anglais (Paris 1973) 13 skk. o.; *vö: továbbá: Khalfina, R. O.: Dogovor v anglijszkom grazdsanzskom prave (Moszkva, 1959); Eörsi: i. m. 127. sk. o.**

⁵⁵ *L.: Fífoot: i. m. 24. skk. o., 217. skk. o.; Pollock—Mailland: i. m. II. k. 169. skk. o., 203. skk. o.; Holdsworth: i. m. III. k.⁴ (1935) 318. skk. o., 420. skk. o.*

kölcsönzött kategóriákkal: az *actio of debt* alkalmas „*ex causa mutui aut ex causa venditionis, aut ex commodato aut ex locato aut ex deposito aut ex alia justa debendi causa*” keletkező igények érvényesítésére. (*Fifoot* joggal jegyzi meg ehhez: „nehéz elhinni, hogy ilyen fogalmak találóan fejezték ki II. Henrik korának embrionális állapotban lévő *common law*-ját.”⁵⁶) A szétválás után a *debt* meghatározott pénzösszeg vagy más helyettesíthető dolog követelésére szolgált, míg a *detinue*-val meghatározott ingó dolog, illetve annak értéke volt perelhető. A *detinue*-t a modern angol szerzők többsége nem is tartja szerződéses jellegűnek, *Fifoot* is a *tort*-ok között tárgyalja.⁵⁷

A máig ívelő pályájú *debt* kezdeti jellegzetességei igen amorf képet mutattak. *Holdsworth* szerint „a korai időszakban a *debt* tulajdonjogi sajátossága dominált, de annyira azért szerződési jellegű is volt, hogy bizonyos eltérő szerződésfajták pénzzolgáltatásainak (kölcsön, vételár, haszonbér stb. . .) kikényszerítésére lehetett felhasználni; emellett némi deliktuális elemei is voltak. . . . Teljesen szerződési jellegűvé soha nem is lett.”⁵⁸ Alkalmazási köre meglehetősen széles volt, pl. perbeli egyezségnél vagy teljesítés biztosításánál is fel lehetett használni. A korai időkben (13–14. század) többnyire pecsétes okirat alapozta meg.

A szerződéses jelleg csak a 15. század elején kezdett előtérbe kerülni a *debt* vegyes funkciójú *writ*-jén belül. Ez az elméleti tisztulási folyamat elsősorban annak volt a következménye, hogy ebben az időben az *action of debt* felhasználási köre még jobban kibővült: az említett hagyományos esetek mellett más tényállások (elsősorban munkavégzés) alapján előálló határozott pénzösszeg követelésére is alkalmazták, és fokozatosan minden olyan esetre kiterjesztették, ahol pénzellenszolgáltatás állt valamely szolgáltatással szemben. Az ekkor meghonosodott „*debt on a contract*” elnevezés mögött természetesen még nem volt sem szerződés, sem szerződéses ígéret a szó modern értelmében; a kötelezett helytállását nem a teljesítés ígérete alapozta meg, hanem a kapott szolgáltatásból fakadt a fizetési kötelezettség. Ez a kölcsönösség-elem volt a *common law* szerződéses jogának első felismerhető jele: a már a 14. században előfordult „*quid pro quo*” formula a 15. században a jogok (benefit) és kötelességek (*duty*) szükséges kapcsolatának, megfelelőségének terminus technicusává lett. Nem meglepő, hogy *Holmes* ebben a fejlődési fázisban a későbbi *consideration*-tan gyökereit véli felfedezni.⁵⁹

⁵⁶ *Fifoot*: i. m. 217. o.

⁵⁷ *L.*: uo. 24. skk. o.

⁵⁸ *L.*: *Holdsworth*: i. m. III. k.⁴ (1935) 420. o., 425. o., *vö.*: uo. II. k.⁴ (1936) 368. o. — *Max Weber* a primitív jogok általános jellegzetességeként tárgyalja a szerződéses funkció deliktuális megközelítését, és példaként külön is utal a középkori angol jogfejlődésre. A két jogterület egybecsúszásának legfontosabb jegyeiként a szubjektív felelősség-alapító mozzanat ismeretlen voltát és a kétfajta tényállás csoport jogkövetkezménybeli differenciálhatóságát emeli ki. *L.*: i. m. 93. skk. o. *vö.*: uo. 114. o., 117. o., 120., 214. o.

⁵⁹ *L.*: *Fifoot*: i. m. 220. skk. o.; *Pollock—Maitland*: i. m. II. k. 207. skk. o., különösen 212. skk. o.; *Holdsworth*: i. m. III. k.⁴ (1935) 421. o. A *debt* technikai jellegzetességei és a *consideration*-tan összefüggéseiről, végeredményben tagadó álláspontot foglalva el: *Fifoot*: i. m. 395. sk. o.

Mindezek azt is mutatják, hogy a common law kezdetben csak *reálszerződéseket* szankcionált. Figyelemreméltó ugyanakkor, hogy már a 14. század közepéről ismert egy olyan eset is, amelyben az adásvételi szerződés *konszenzuál* jellegűvé való átalakulásának *csírái* figyelhetők meg,⁶⁰ s ez a fejlődési folyamat a 15. század folyamán be is fejeződött: a század közepén — úgy tűnik — a common law-bíróságok elismerték azt az elvet, hogy az eladó a *debt* kereseti formájában perelheti a vételárat, a vevő pedig (különösen egyedi dolgok esetében) *detinue*-val a megvett dolgot. Azon az alapon jutottak erre az eredményre, hogy a tulajdon átadás nélkül is átszállhat.⁶¹

A *common law* számunkra szinte érthetetlen *rejtett lehetőségeit* mutatja mindez, és valóban csodálatraméltó fejlődést jelez. Még akkor is, ha ezeknek a konszenzuális szerződésnek a *quid pro quo*-elv reáljellegéhez képest elszigetelt kontrasztként történt elismerése nem valamiféle szándékolt logikus folyamat kimeneteleként értékelendő. A bíróságok — a középkori writ-ek határai között — csupán reagáltak a kereskedelmi élet nyomására.⁶² A folyamat *szinte véletlenszerűen* indulhatott: a bíróságok „egyszer megengedték az eladónak a vételár perlését, pusztán azért, mert a vevő pecsét alatt garantálta annak megfizetését, s aztán már sohasem tudták visszanyerni primitív egyszerűségüket. Az okirathoz való változatlan ragaszkodás egy annyira kereskedelmi jellegű kapcsolatnál (mint az adásvétel) felesleges pedantéria volt ezután. Az eladó writ of *debt*-jét ki kellett egyensúlyozza a vevő writ of *detinue*-ja, és az utóbbi tulajdonjogi sajátossága elég erőteljes volt annak sugalmazásához, hogy szükséges vagy legalábbis kívánatos annál a félnél elismerni a tulajdonjogot, aki az adott dolog használatát kívánja elérni. Így aztán a reál-jelleg elvének az eredetileg kényelmességből fogant áttörését befedték az ésszerűség álarcaival.”⁶³ Mindenesetre *a középkori angol jogban az adásvétel volt az egyetlen — bár igen fontos — kivétel.*

A *debt* egyébként változatlanul csak akkor állt nyitva perlési lehetőségként, ha a követelés alakszerűen bizonyított volt vagy ha a felperes lényeges előnyt tudott igazolni az alperesnél (esetleg az ő kívánságára kedvezményezett harmadik személynél). Ezen kívül is több kötöttsége végig behatárolta a *debt* középkori alkalmazhatóságát, mindenekelőtt az a „technikai” szabály, hogy a *debt* alapjául határozatlan követelés nem szolgálhatott.⁶⁴

⁶⁰ *Groome's Case* (1348) Y. B. 21 Ed. III. f. 11, pl. 2.; idézi *Fifoot*: i. m. 227. o.

⁶¹ Uo. 228. sk. o.

⁶² Uo. 229. o.

⁶³ Uo.

⁶⁴ Uo. A *debt* mai szerepéhez *L.: Salmond—Williams*: i. m. 589. skk. o. — A középkori common law szerződési jogában jelentős *action of account* — amely részben az *action of debt*-tel konkuráló jogorvoslat volt — a 18. században fokozatosan háttérbe szorult, mivel az *equiti* hasonló lehetőségeivel nem bírta a versenyt (*L.: Fifoot*: i. m. 268. skk. o.; *vö.: Pollock—Maitland*: i. m. II. k. 221. skk. o.; *Holdsworth*: i. m. III. k.⁴ (1935) 426. skk. o., II. k.⁴ (1936) 367. o.) Ezért, és főleg a jogfejlődés elvi vonala szempontjából kévessé jelentős volta miatt nem foglalkozunk alakulásával, ahogy az angol szerződési jog

b) A common law szerződési jogának másik gyökere szintén a 13. század elejéig nyúlik vissza, az *action of covenant* perlési lehetőségeiben. E writ-forma kialakulása földingatlanok haszonbérletével és más jogviszonyaival hozható kapcsolatba: a korai precedens-regiszterekben található esetek, és a *Bracton* által földolgozottak is, mind ingatlanra vonatkoznak. *Fifoot* ugyanakkor bebizonyítja, hogy nem megalapozott az az általános vélemény, amely — legalábbis a korai időszakra nézve — a writ of covenant szerepét ingatlanügyekre korlátozza.⁶⁵

A szerződés elvi alakulása szempontjából talán a writ of covenant egy sajátos — bár elterjedt — alkalmazási esetének volt a legnagyobb jelentősége. Már *Glanvill* korában természetes és bevett felhasználási módja volt a covenant-nak a peres ügyekben kötött és bíróilag jóváhagyott egyezségi megállapodások biztosítása; méghozzá a vita többnyire csak imitált, fiktív volt és földterület átengedésére irányuló megegyezés peresíthetőségét célozta. (Nem sokkal *Glanvill* után alakszerűleg is kikristályosodott a covenant e formája: a felek bíróilag jóváhagyott egyezségét egy háromrészes okiratba foglalták, amelynek egy-egy részét a felek kapták meg, a harmadik a bíróságnál maradt. Ez a megoldás, amely a bizonyítást nagyban megkönnyítette, egészen 1833-ig fennmaradt.) E perlési esetcsoport elvi jelentőségét az a tény adta, hogy itt jelentkezett először a common law-ban a szerződési ígéret, a megállapodás szerepe: „a covenant arra volt szánva, hogy beváltsa az elnevezésében is sugallt reményt és általános szerződési jogorvoslattá váljék.”⁶⁶ Hogy ez a remény nem vált valóra, és a common law a covenant intézményén át nem jutott el elvi jelleggel a szerződés gondolatáig, az abban nyeri magyarázatát, hogy a covenant-hoz — eredetileg is, de a 13. század végére—14. század elejére minden bizonnyal — pecséttel ellátott okiratot kívántak,⁶⁷ s ez nagyban behatárolta, megnehezítette alkalmazási lehetőségeit. Az *action of covenant* így is jelentős szerepet játszott abban, hogy az angol jogászok — mint *Holdsworth* írja — „megbarátkoztak a szerződés gondolatával.”⁶⁸

A 13. század végére kialakultnak látszanak az *action of debt* és az *action of covenant* határai is; a *debt* volt az exkluzív jogorvoslat: ahol ennek helye volt (tehát meghatározott pénzüsszetre irányuló kötelezettség esetében), *covenant* nem volt igénybevehető. Az okirat szerepe egyébként az *action of debt* esetében pusztán bizonyíték-jellegű volt, míg az *action of covenant* esetében az okirat a writ *conditio sine qua non*-ja volt. Ezek a formai kötöttségek megakadályozták a *covenant* továbbfejlődését: nélkülük — írja *Fifoot* — „a common

fejlődésének fontosabb kontinentális összefoglalásai — így *Rheinstein* és *René David* művei is — mellőzik bővebb tárgyalását.

⁶⁵ Uo. 255. skk. o. vö: *Pollock—Maitland*: i. m. II. k. 216. skk. o.; *Holdsworth*: i. m. III. k.⁴ (1935) 417. skk. o.

⁶⁶ *Fifoot*: i. m. 257. o.

⁶⁷ *L.*: uo. 257. sk. o.

⁶⁸ *Holdsworth*: i. m. III. k.⁴ (1935) 420. o.

*law a 14. század elejére birtokában lett volna az általános szerződészegési jogorvoslatnak, amely az egyoldalú ígéreten és nem — mint végülis — a kétoldalú alkun alapult volna.*⁶⁹

Úgy hisszük, aligha lehetne jobb példát találni a jogfejlődés talányos mellékutcainak illusztrálására. Bár a szépreményű jogi eszköz, a covenant megrekedésének végső magyarázata ezúttal is kézenfekvőnek tűnik: a 14. századi angol gazdasági-társadalmi viszonyok nem is igényelték még a szerződési jognak ezt a viszonylag magas szintjét.

c) A common law 12—15. századi fejlődésében az előremutató kezdemények (a konszenzuális adásvétel „megtűrése”, a covenant említett lehetőségei stb.) csak kivételekként erősítették a szabályt: *nem alakult még ki komolyabb forgalmi igényeket is kielégíteni képes szerződési jog.* Az előbbieken vázlatosan bemutatott lehetőségek csupán eseti megoldásokat jelentettek, és semmiképpen sem adekvát jogi eszközt a szerződéses viszonyok védelmére. A szerződéses mozzanatok kikényszerítésére alkalmas writ-ek (debt, covenant, account) elég széles területek fogták át ugyan, részben ki is egészítették egymást, sőt sok esetben konkurráltak is egymással, egészében mégis távol voltak attól, amit szerződési jognak nevezhetünk.

Ennek kialakulásához mindenekelőtt gazdasági fejlődésre, *jelentős kereskedelemre* volt szükség. Tapasztalat szerint a jog azután — előbb-utóbb — megfelelő eszközöket alakít ki a gazdasági követelmények számára. Így történt ez az angol jogban is.

Ha az újabb gazdaságtörténeti kutatások eredményeinek fényében nem is áll meg az a korábbi sommás álláspont, hogy „Anglia a középkorban végig gazdaságilag visszamaradt állapotban volt”,⁷⁰ sőt bizonyos területeken ennek éppen az ellenkezője igaz, ⁷¹ valóban számottevő kereskedelemről csak a 15. századtól kezdve beszélhetünk. A fokozatosan fellendülő kül- és belkereskedelem jogi igényeinek kielégítése pedig ekkor még jelentős részben nem a common law eszközeivel, hanem — a kontinensen erős római jogi hatásokkal kialakított lex mercatoria angol variánsa — a *Law Merchant*, illetve a *városi (helyi) szokásjogok* keretében történt. Ezeknek módszerei számos kérdésben fejlettebbek, és főleg rugalmasabbak voltak a common law megoldásainál: a formátlan covenant-ot, sőt — adott esetben — a szóbeli megállapodás megsértését is szankcionálták már a 14. század közepén, bizonyos szokásokkal a kereskedőket védték, külföldi kereskedőknek perjogi kedvezményeket adtak stb. Érthető, hogy elsősorban az adásvételi jogot fejlesztették. A kereskedelem jogi támogatásában az ún. *vásári bíróságok* jártak elől, amelyeknek a szerepe csak a 15. század második felében kezdett csökkenni és a 16. században szorult háttérbe; nem utolsósorban éppen a common law fejlődése és — a helyi szokás-

⁶⁹ *Fifoot*: i. m. 258. o.

⁷⁰ *Holdsworth*: i. m. V. k.² (1937) 113. o.

⁷¹ *Vö*: *Fifoot*: i. m. 289. skk. o.

jogokat részben magábaszívó, részben kizorító — szigorúbb ellenőrzése folytán.⁷² (A common law életképességét mutatja, hogy később, a 17. 18. században a Law Merchant főbb szabályait is magába tudta olvasztani.)

A 15. század második felétől a common law-nak új riválisa is támadt: az önálló igazságszolgáltatási fórumként elismert kancellári bírászkodás gyakorlatában alakuló *equity*, amely a szerződési jog fejlődésére is számottevő hatást gyakorolt.⁷³ Különösen a common law nyerseségéből fakadó méltánytalanságok oldásában játszott fontos szerepet: a határozatlan pénzkövetelés peresíthetőségének elismerésével, az okiratba foglalt követelés kezesi megerősítésének lehetővé tételével és — mindenekelőtt — a szóbeli megállapodásoknak nyújtott erőteljesebb jogsegéllyel.⁷⁴ A szerződés elméleti fejlesztéséhez a kancellárok (többségükben egyházi emberek) a *kánonjogból* merítettek ösztönzést, amelyben a szótartás kívánalma, a jóhiszem megsértésének szankcionálható volta már rég elfogadott elv volt.⁷⁵

Több, mint érdekes, hogy az angol szerződési jog döntő fejleményére, a szerződésszegés általános szankcionálására, majd a consideration-tan kialakítására mégsem az equityben, hanem a szűkebb értelemben vett common law-ban került sor — természetesen az equity jelentős társadalmi hatására is, sőt kissé a kancellári bírászkodás hatásköri terjeszkedésének szorításától sarkallva.⁷⁶

d) A common law persze nem lett volna common law, ha a maga szerződési jogát a már kitermelt eszközökre építve alakította volna tovább. Természetesnek vehetjük, hogy nem így történt, hanem új úton, az angol jogfejlődésben is feltűnő és látványos *jogképzési trükkkel*: a deliktualis jellegű writ of *trespass* ötletes továbbképzésének felhasználásából kiindulva. Nem a covenant formai béklyóit oldotta, nem is a debt kötöttségeit (*quid pro quo*-elv, fix pénzüsszeg) lazította, hanem inkább egy váratlan fordulattal új kiindulópontot keresett, és talált. — „The life of the law has not been logic: it has been experience!”

A writ of *trespass*-t eredetileg olyan esetekben alkalmazták, amelyekben az alperes erőszakkal és a király békéjét megsértve („vi et armis et contra pacem domini regis”) támadt egy más személy birtokában lévő dolog vagy az illető testi épsége ellen. Később (kb. a 14. század második felétől) a *trespass* deliktualis esetköre lényegesen bővült, és olyankor is használható volt, amikor dolog vagy személy elleni közvetlen támadásról nem volt szó, s a felmerült kár

⁷² *L.*: uo. 293. skk. o.

⁷³ *Vö*: *Barbour, W. T.*: History of Contract in Early English Equity (Oxford, 1914); *Fifoot*: i. m. 301. skk. o.

⁷⁴ *Vö*: *Fifoot*: i. m. 302. skk. o., 330. o.

⁷⁵ *Vö*: *Fifoot*: i. m. 304. skk. o.; *Holdsworth*: i. m. I. k.⁶ (1938) 455. sk. o., V. k.² (1937) 294. skk. o. Az egyházi bíróságok gyakorlatának a szerződés-fogalom alakításában játszott jelentékeny szerepéhez *L.*: *Pollock—Maitland*: i. m. II. k. 189. o., 197. skk. o.; *Holdsworth*: i. m. II. k.⁴ (1936) 86. o.

⁷⁶ *Vö*: *Holdsworth*: I. k.⁶ (1938) 455. skk. o.; III. k.⁴ (1935) 453. sk. o.; VI. k.² (1937) 658. skk. o.; *Fifoot*: i. m. 330. o.

pusztán közvetett folyamánya volt az alperes tevéseinek vagy mulasztásának. Ilyenkor a felperes „*action of trespass on the case*” formájában kapott jogvédelmet.⁷⁷

Fifoot szerint a 14. század utolsó évtizedéig⁷⁸ nyúlnak vissza ezen „*action of the case*” egy különös variációjának, az „*assumpsit*”-nak a szála, amely előbb szűkebb, majd egyre táguló körben adott jogorvoslatot a szerződés megszegésének eseteiben, s végső formájában a vállalt kötelezettség nemteljesítését is szankcionálta. Igen érdekes, bár nehezen kibogozható az a több mint száz éves folyamat, amelynek során az *assumpsit* a deliktuális gyökerekből (a *trespass on the case* mellett a „*deceit*” (becsapás) tortja volt az új szerződési intézmény másik forrása) a *legadekvátabb, általános szerződési jogorvoslattá fejlődött*.⁷⁹ (Maga az elnevezés — *assumpsit* = elvállalt — ezúttal „bevéltotta” a belőle sugárzó ígéretet, nem úgy mint a *covenant*.)

Tény, hogy a hozzá kapcsolódó vitás ügyekben már „*a 16. század közepére megfogalmazódott esszenciálisan a szerződés modern felfogása*”⁸⁰: az *action of assumpsit* a szerződési ígéret, vállalás eszméjén nyugodott. Egy további fél évszázad múlva az *assumpsit* alkalmazási köre tovább általánosodott: 1602-ben a híres *Slade's Case*⁸¹-ben — amelyben a felperesi álláspontot *Coke*, az alperesit *Bacon* képviselte — a bíróság kimondta, hogy „*minden végrehajtható szerződés magában foglalja az action of assumpsit igénybevételének lehetőségét, mivel ha valaki megállapodik (egy másik személlyel) abban, hogy fizet egy pénzösszeget vagy szállít valami dolgot, ezzel egyben elvállalja vagy megígéri a fizetést vagy szállítást . . .*” Ezzel elismerést nyer az az elv, hogy a nem kifejezett, hanem a megállapodásban foglalt (debt-en alapuló) vállalás (*indebitatus assumpsit*) is perbeli következményeket von maga után. Ebben az elvben pedig — szinte elrejtve, öntudatlan szeméremmel — az is kimondatott, hogy *a szerződés minden megszegése jogi szankciót von maga után*. «Így vált az *action of assumpsit* a 17. század elejére — levetkezve deliktuális jellegzetességeit — *a common law általános szerződésesszegési szankciójává*,⁸² és biztosította, hogy — jó két évszázaddal megelőzve a kontinenst — az angol jog gyakorlatilag eljutott a szerződés általános, elvi elismeréséig, szankcionálásáig.⁸³

⁷⁷ A *trespass* alkalmazásának fejlődéséhez l.: *Fifoot*: i. m. 44. skk. o. és 66. skk. o.

⁷⁸ L.: *Fifoot*: i. m. 331. o. Egy 14. század közepén elbírált esetig vezetik vissza az *assumpsit* gyökereit: *Holdsworth*: i. m. I. k.⁶ (1938) 456. o., III. k.⁴ (1935) 429. o.; *Plucknett*, T. F. T.: *A Concise History of the Common Law*⁴ (London, 1948) 441. sk. o. A vita említése nélkül ugyanígy: *Zweigert—Kötz*: i. m. I. k. 233. sk. o.; *vö*: még: *Weber*: i. m. 120. o., 214. o.

⁷⁹ L.: *Holdsworth*: i. m. III. k.⁴ (1935) 428. skk. o. és főleg: *Fifoot*: i. m. 331. skk. o.

⁸⁰ *Fifoot*: i. m. 339. o.

⁸¹ 4 Co. Rep. 91a, 92b, idézi *Holdsworth*: i. m. III. k.⁴ (1935) 444. skk. o., *Fifoot*: i. m. 371. skk. o.

⁸² *Vö*: *Pollock—Maitland*: i. m. II. k. 196. o.; *Holdsworth*: i. m. III. k.⁴ (1935) 451. skk. o.; *Fifoot*: i. m. 358. skk. o.

⁸³ *Vö*: *Eörsi*: i. m. 127. o.

Nem csoda, hogy a *formátlan szerződésekhöz kapcsolódó és technikai költőségektől mentes* action of assumpsit a gyakorlatban egyre elterjedtebb lett, és mind nagyobb területeket „hódított el” a többi szerződéses akciótól. Már a *Slade's Case*-ben kimondta a Queen's Bench (maga a report King's Bench-et ír, noha az ügyet Erzsébet királynő uralkodása alatt bírálták el), hogy „két fél kölcsönös, végrehajtható megállapodása a szerződő partnereknek az action on the case igénybevételét éppúgy biztosítja mint az action of debt lehetőségét,” amivel az assumpsit a *debt általános alternatívájaként nyert elismerést.*

Ugyancsak az assumpsit eszközehez folyamodtak az angol bíróságok a *nem fix pénzösszeg* peresítésének lehetővé tételénél is. A 17. század első negyedében úgy tágitották az action of assumpsit határait, hogy az alkalmassá vált szerződésből eredő (s megállapodásban vállalt), előre nem minden részletében precízen meghatározott, de ésszerű pénzösszeg perlésére. Elsősorban vállalkozási jellegű szolgáltatások (dolog elszállítása, megőrzése stb.) vetették fel ezt a problémát, előre nem látható költségkihatásaikkal. (A magyar jogászt — talán nem túl merész asszociációval — a probléma és megoldása egyaránt a Legfelsőbb Bíróság XXXII. PED-ére emlékezteti, ami pedig 1966-ban keletkezett.) Korábban — mint a *debt*-nél említettük — csak meghatározott pénzösszeg követeléséhez adtak a common law-bíróságok jogsegélyt.⁸⁴

Talán — a végrehajtás problémái mellett — a deliktuális gyökerekre is visszavezethető, hogy az assumpsit — ugyanúgy, ahogy a szűkebb értelemben vett common law többi más szerződési intézménye⁸⁵ — *csak kártérítési igényt alapozott meg szerződésszegés esetére, és természetbeni teljesítés kikényszerítésére nem volt alkalmas.* Ennek lehetőségét — meglehetősen kivételes jelleggel — az *equity* teremtette meg, a *specific performance* intézményében.⁸⁶

Egészen kb. a 18. századig a kancellári bírászkodás mérlegelési joga volt, hogy mely esetekben kötelezi az alperest természetbeni teljesítésre; ha az igazságosság vagy a méltányosság követelményei úgy kívánták, ingó dolog átruházásánál vagy tevékenységre irányuló kötelezettség esetében is helyt adtak ilyen igénynek. Ekkor azután kialakult az a szabály, hogy *specific performance* csak akkor ítéltető meg, ha a kártérítés nem volna *adekvát jogorvoslat.* Ez a megszorítás gyakorlatilag jórészt a föld-ingatlanok szerződéseire korlá-

⁸⁴ *L.: Fifiot: i. m. 360. skk. o.* Az action of assumpsit egyéb alkalmazási formáit és előnyeit *l.: uo. folytatólagosan.*

⁸⁵ Említésre érdemes mégis, hogy a 13–14. században common law-bíróságok covenant-ra indult perekben — diszkrécionális alapon, de nyugodt lélekkel — adtak helyt természetbeni marasztalásra irányuló kereseteknek. Végrehajtási nehézségek és más okok is közrejátszhattak abban, hogy a 15. században ez a megoldás teljesen elcsökevényesedett, és a természetbeni teljesítésre kötelezés az equity-bíróság „kizárólagos hatáskörébe” került. *l.: Fifiot: i. m. 259. o., 262. o.*

⁸⁶ *Vö: Holdsworth: i. m. I. k.⁶ (1938) 456. sk. o., VI. k² (1937) 658. skk. o.* A *specific performance* mai helyzetéhez *l.: Salmond—Williams: i. m. 593. skk. o.* és mindenképp *Chitty: on Contracts*²³ (1968) I. k. 709. skk. o.

tozta a természetbeni teljesítésre kötelezés lehetőségét. A kivételes jelleget erősítik azok a szabályok is, amelyek — különböző okokból — kizárják a teljesítés természetbeni kikényszeríthetőségét, noha a kártérítés elismerten nem megfelelő jogorvoslat. Érdekes ezzel összefüggésben Max Weber véleményét idézni, aki a természetbeni végrehajtás nehéz befogadását az angol jogban az igazságszolgáltatás szociológiai jellegzetességeire, kevésbé bürokratizált voltára, és az ezzel összefüggő kontinuitásra vezeti vissza, és szembeállítja a kontinentális jogfejlődéssel, amelyben — a gyorsan növekvő fejedelmi hatalom alapján — már viszonylag korán, a kora középkorban elfogadást nyert ez a marasztalási forma.⁸⁷ Behatóbb vizsgálatot igényelne ez a megállapítás, például abból a szempontból, hogy a covenant-hoz kapcsolódó 13–14. századi common law-gyakorlat,⁸⁸ csak szabályt erősítő kivételként fogandó-e föl, vagy több annál. (Nem is szólva itt most újból arról, hogy miben rejlik a kontinuum jogfejlődés magyarázata!) Az mindenképpen plauzibilisnek látszik, hogy a pénzübeni marasztalás — legalábbis a kezdeti időszakban, kb. a 17. századig — „nem a fejlett piaci viszonyok valamifajta következménye, nem egy olyan fejlődési szint terméke, amelyen a társadalom megtanult mindent pénzüben mérni.”⁸⁹ Később, a kapitalizmus teljes kibontakozása után ennek a szociológiai tényezőnek a szerepe sem vonható kétségbe, amit a specific performance alkalmazási körének behatárolása is mutat.

e) Az angol szerződési jog mégoly vázlatos fejlődéstörténeti bemutatása sem zárható le anélkül, hogy legalább röviden ne szóljunk a furcsaságokban, logikai bújócskákban és szellemes megoldásokban egyaránt bővelkedő jogfejlődés talán leghíresebb — mondhatjuk: leghírhedtebb — építőkövéről: a *consideration-tanról*. Semmiképpen nem szeretnénk viszont a magunk és az-e sorokig eljutó olvasó kezébe valaminő „ellen—Ariadnefonalat” adni a common law labirintusában való biztos eltévedéshez. Ezért megkíséreljük, hogy a legszükségesebbre, a leglényegesebbre korlátozzuk és összpontosítsuk mondanivalónkat.

A doktrina kialakulásának történeti gyökereit maguk az angolszász jogászok is a legkülönbözőbb intézményekben eredeztetik, nyugodtan mellőzhetjük hát a kezdetekre vonatkozó teóriák előadását.⁹⁰ Nem vonva kétségbe, sőt valószínűnek tartva a *consideration* elméleti-történeti előzményeit, *Fifoot* magyaráztátát tartjuk a legrealisabbnak: „Sem eredetében, sem természetében nem titokzatos intézményről van szó. A szerződés minden jogrendszerben akár az ígéret, akár az üzleti alku elvén alapulhat, és egyik felfogás sem élvez veleszületett felsőbbrendűséget a másik felett. Az Erzsébet-kori angol bírakat

⁸⁷ L.: Weber: i. m. 94. o.

⁸⁸ L.: a. 85. lj.-ben.

⁸⁹ L.: Weber: uo.

⁹⁰ A legfontosabb elméletek kritikai bemutatását l.: *Fifoot*: i. m. 395. skk. o.; a tan kialakulását a bírói gyakorlatban l.: uo. 399. skk. o. vö: *Holdsworth*: i. m. VIII. k. (1937) 2. skk. o.

— noha a választás nem volt tudatosan átgondolt — a common law minden hagyománya arra ösztönözte, hogy az alku elvét részesítsék előnyben. Az ingyenes szerződési ígéretek a writ of covenant-hoz kapcsolódtak, és ki voltak rekesztve a kontraktuális debt tartományból. Az assumpsit korai alkalmazása során kitartóan megkívánták a kölcsönösség elvét. . . . Az új korszak hatalmas kereskedelmi igényei nem könyörületos adományok, hanem üzleti vállalkozások számára igényeltek általános jogi elismerést. Ilyen körülmények között nem meglepő, hogy a bírának meg kellett kívánniok valamifajta materiális indokot az alperes kötelezettségvállalása mögött. Ennek az elvárásnak a felperes két módon tehetett eleget. Egyrészt annak bizonyításával — és ezzel a debt eljárási rendjében rég megbarátkoztak a peres felek —, hogy előnyben részesítette az alperest; másrészt úgy, hogy igazolta, hogy az alperes szerződési ígéletét a sajátjának megtételével „vette meg.” Tevés vagy ígélet volt tehát az ára annak, hogy valaki sikerrel pereljen az assumpsit új konszenzuális keresetével. Mindebből látszik, hogy a consideration-tan nem exotikus importcikk valamely szebben fénylő jogtudománytól, és — noha a common law hazai találmánya — nem igényli azt sem, hogy forrásait gonddal és furfanggal hajszoljuk a múlt labirintusában. Ilyen módon értelmezve a „consideration rejtélye”, amelyet a Victoria-korabeli jogászok olyan lenyűgözőnek találtak, nem lesz egyéb, mint praktikus felelet egy sürgető problémára.”⁹¹ Úgy gondoljuk, az „elbűvölő doktrina” lényegét csak ilyen életközeli felfogásban lehet foghatóvá tenni, különösen „kontinentális agyak” számára.

A 17. század elejére a tan teljesen felszívódott a bírói gyakorlatba, és a consideration az eredményes perlés feltételévé vált minden szerződészegési ügyben, kivéve a pecsétes okiratba foglalt szerződéseket.⁹² *Ezzel teljesedett ki tulajdonképpen az angol szerződési jog* — önálló utakon és kerülő utakon, de éppen időben, hogy a gyorsuló kapitalizálódás igényeit ki tudja elégíteni.

Számos definíciós kísérlet, megközelítés született a consideration mibenlétére. *Fifoot* már 1587-ből idéz egy meghatározást, ⁹³ s a későbbi hasonló próbálkozásoknak még a felsorolása is oldalakat tenne ki! *Holdsworth*, mint „a klasszikus definíciót” idézi egy 1875-ös jogeset meghatározást.⁹⁴ A lényege az egész tannak arra egyszerűsíthető, hogy a szerződés csak „*kielégítő* kölcsönösség (kompenzáció)” esetén válik jogilag szankcionálhatóvá.

Kétségtelen, hogy a 20. század követelményei erősen kikezdték az angolszás szerződési jognak ezt a fundamentális tételét. Az is biztos, hogy az egész doktrina problematikus voltát a *Fifoot* által kritizált viktoriánus történet

⁹¹ Uo. 398. sk. o.

⁹² uo. 406. o. *vö.*: *Holdsworth*: i. m. I. k.⁶ (1938) 456. o.; V. k.² (1937) 321. sk. o.; *Chitty*: I. k. 15. sk. o.

⁹³ *L.*: *Fifoot*: i. m. 401. o.

⁹⁴ *L.*: *Currie v. Misa* (1875) L. R. 10 Ex. at p. 162, idézi *Holdsworth*: i. m. III. k.⁴ (1934) 413. o.

misztifikálás, elméletieskedés is súlyosbította. Nem véletlen, hogy még *Holdsworth* is a következőkkel zárja ötvenoldalas történeti eszme-futtatását a tanról: „Valóban, a consideration doktrínája — jelenlegi formájában — anakronisztikus”; és — korábbi, hasonló célú javaslatokhoz kapcsolódva — arra a következtetésre jut, hogy a tételt fel kellene adni, a szerződések jogi hatályát (leszámítva a jogszabályi alakszerűségi követelményeket) minden különös feltétel nélkül el kellene ismerni.⁹⁵ Bár a bírói gyakorlat — különösen az Egyesült Államokban — a század húszas-harmincas évei óta erőteljesen a consideration lazítása, megszüntetése irányába megy, a tan eltűnéséről még korai volna beszélni.⁹⁶

f) Az *assumpsit* kiszélesedett alkalmazásával és a *consideration-tan* ki-kristályosodásával és gyakorlati meghonosodásával az *angol jog* tehát elérkezett az általános szerződésfogalomhoz. A gyakorlat — mint láttuk — a 17. század elejére minden szerződéses megállapodás peresítésének lehetőségét biztosította, és — rendszerint kártérítés formájában — minden szerződésszegést szankcionált. Az elméleti feldolgozás — az elmélet sajátos angol helyzete⁹⁷ folytán — kissé késett, de a 17–18. században a fogalmi tisztázódás is végbement. *Blackstone* 1765-ben megjelent híres kommentárjában már tiszta és tömör definícióját adja a szerződésnek: „a szerződés kielégítő kölcsönösségen alapuló megállapodás, valamely meghatározott tevére vagy nemtevére”.⁹⁸

Az általános szerződésfogalom — középpontjában a consideration-nal — átfogta mindazokat a tényállásokat, amelyek a common law-ban évszázadok során kialakított „szerződéses” keresetekkel peresíthetők voltak. Rendkívül fontos azonban megjegyezni, hogy ez a fogalmi összefoglalás ekkor még csak az igény létrejötté szempontjából történt meg. Tartalmilag, a szerződésszegés következményei szempontjából és perjogilag az akciórendszer — mint fentebb, más vonatkozásban már utaltunk rá — egészen a múlt század második felében végrehajtott igazságszolgáltatási és eljárásjogi reformig fennmaradt,⁹⁹ Jól mutatja ezt *Blackstone rendszere*, is: könyvében a szerződés a tulajdonszerzés esetei között szerepel (2. könyv), de itt csak a szerződés megkötéséről — mindenekelőtt a megegyezésről és a consideration-ról — beszél, és a szerződések — tárgy szerinti — osztályozását adja; ezzel szemben a szerződésszegés problémáit külön, a private wrong-ok között (3. könyv) tárgyalja. Ez nemcsak azt

⁹⁵ *L.: Holdsworth: i. m. VIII. k.² (1937) 47. o.*

⁹⁶ *vö.: Anson, Sir William R: Law of Contract²³ (ed. by A. G. Guest, Oxford 1969) 16 sk. o.; Atiyah, P. S.: An Introduction to the Law of Contract.² (Oxford, 1971) 23. sk. o.; és főleg: Chlors, A. G.: The Doctrine of Consideration and the Reform of the Law of Contract. Int. and Comp. Law Q. 17(1968) 137. skk. o., továbbá Chitty: I. k. 50. skk. o., különösen: 56. skk. o.*

⁹⁷ *Max Weber* szerint „Angliában a legutóbbi időkig, de Austinig mindenképpen, csaknem teljesen hiányzott a tudomány elnevezést megérdemlő jogtudomány, ha a kontinentális fogalmat vesszük alapul.” *l.: i. m. 285. o.*

⁹⁸ „A contract . . . is . . . an agreement, upon sufficient consideration, to do or not to do a particular thing.” *Blackstone: i. m. II. k.⁸ (1774) 442. o.*

⁹⁹ *Vö.: Rheinstein: i. m. 129. o.*

mutatja, hogy a szerződési jog még Blackstone-nál is „pusztán kiegészítő toldalék a tulajdonjoghoz”,¹⁰⁰ hanem azt is, hogy a kialakított szerződésfogalom még nála sem képes áttörni a tradicionális akciók mágnesez terén.

Fentebb utaltunk arra is, hogy ezeknek az akcióknak a vonzása még a perjogi reform után, tehát az egyes akciók megszüntetését, az egységes polgári eljárás bevezetését követően is fennmaradt. Olyannyira, hogy századunk angol-szász jogásza is különbséget kell tegyen a szerződéses kötelezettségek három különböző tartalmú esete között: 1. az *assumpsit*-ből származó formában a kötelmijogi szerződés ma sem valamely szolgáltatás teljesítésére vonatkozó kötelezettséget alapoz meg, hanem kártérítési kötelezettséget a nem szerződészerű teljesítés esetére és a nemteljesítés esetére; 2. az *actio of debt*-ből származó szerződések (ma is *debt* az összefoglaló elnevezésük) fixen meghatározott pénzüsszeg követelésére adnak feltétlen igényt; vagy okiratba (*deed*) foglalt megállapodások, vagy reálszerződések; 3. végül létezik a természetbeni teljesítés lehetőségét (*specific performance*) biztosító szerződések csoportja. Az igazságszolgáltatási és eljárásjogi reformok egységesítették a *common law* és az *equity* különböző bírósági- és perjogi rendszereit, az ezekben kialakított anyagi jogi szabályokat azonban nem. Szerkezetét, tartalmát tekintve tehát az angol-amerikai szerződési jog ma sem egységes; máig őrzi páratlanul érdekes kialakulásának egyre korszerűtlenebb és kényelmetlenebb jegyeit.¹⁰¹

g) Az angol szerződési jog tradíciókhoz szögezett voltán jelentősebb mértékben az sem változtatott, hogy a múlt századtól a törvényhozási jogalkotás erősebben éreztette hatását az anyagi jog területén is. Az törvények többsége ugyanis csak az esetjogban kialakult szabályok helytelen következményeinek nyesegetésére szorítkozott. Átfogóbb — legalább részterületeket érintő — törvényhozási aktusokra csak a századforduló körül került sor, amikor a jog racionalizálását, egyszerűsítését, a jogbiztonság növelését sürgető *Bentham* kodifikációs követelése¹⁰² bizonyos kereskedői érdekekkel találkozottak. Ekkor születtek meg a fontos kereskedelmi-jogi törvények: a *Bill of Exchange Act* (1882), a *Partnership Act* (1890), a *Sale of Goods Act* (1897), a *Marine Insurance Act* (1906). A szerződési jog egyes szelvényeinek törvényhozási úton történő rendezése ebben a században is folytatódott, sőt az utóbbi évtizedben újabb lendületet kapott. Nem szólva a szerződés általános kérdéseit érintő törvényhozásról (pl. *Missrepresentation Act*, 1967), csak példaként említünk néhány idevágó jogszabályt: *Hire-Purchase Act* (1965), *Resale Prices Act* (1964), *Monopolies and Mergers Act* (1965), *Road Traffic Act* (1960) stb., továbbá néhány nemzetközi egyezményt (pl. nemzetközi adásvétel, közúti és légi fuvarozás stb.). Eltekintve attól, hogy a törvények többsége is alapvetően a

¹⁰⁰ L.: *Pollock—Maitland*: i. m. II. k. 184. o.; vö: *Schwarz, A. B.*: *Einflüsse deutscher Zivilistik im Auslande. In: Rechtsgeschichte und Gegenwart* (Karlsruhe, 1960)61. o.

¹⁰¹ L.: *Rheinstein*: i. m. 233. sk. o., vö: uo. 129. skk. o.; vö: *Salmond—Williams*: i. m. 576. skk. o.; *Chitty*: I. k. 659. skk. o.

¹⁰² *Bentham, Jeremy*: *A General View of a Complete of Law* (1802)

common law bírói gyakorlatában kialakult szabályok összefoglalását célozta (ún. „*codifying statutes*”), a mégoly fontos részletek nem árnyékolják be az egészet: *az angol szerződési jog máig a hagyományos alapokon nyugvó, kodifikálatlan jogterület.*¹⁰³

A rendszerezés iránti igény, a jog racionalizálása az angol jog hagyományos és tartós Achilles-sarka.¹⁰⁴ *Wieacker* megállapítása cseppet sem túlzó: „A természetjog elméleti hatása Angliában a jogtudományra is egészen csekély maradt, az angol jogi felfogásnak a rendszeralkotással és az általános fogalmakkal szembeni meggyökeresedett ellenállása következtében. *Jeremy Bentham* küzdelme az „áttekinthetetlen” common law történelmi és hagyományos kazuisztikája ellen és egy ésszerű kodifikációért, talán hatott a kontinentális kodifikációra, hazájában azonban — jellemző módon — nem talált visszhangra.”¹⁰⁵

A kodifikálatlanság okait az egyes szerzők különbözőképpen meggyarazák. *Max Weber* például a jogászi rend szociológiai sajátosságaiiban és a tudományos igényesség hiányában¹⁰⁶ látja a fő okokat; *Vadon* a common law egysegés volta, a római jogi recepció hiánya, a kötelező precedensrendszer, a statute law kiegészítő jellege és a reformok széttöredezettsége mellett a sajátosan gyakorlati jogi oktatást és a fejlődés folyamatosságában formálódó angol nemzeti gőgöt is megemlíti a kodifikáció elmaradásának eredőit keresve.¹⁰⁷ *Aligha* érdemes azon vitatkozni, hogy a felsorolt — valóban létező — sajátosságok közül melyik oka és melyik csupán kísérőjelensége, esetleg egyszerűen tünete az angol jog kodifikálatlanságának.

Eörsi a lényegét, az eredeti alapot ugyanúgy az angol *osztálykompromisszumban* és annak specifikumaiban találja meg, ahogy az angol jogfejlődés többi sajátos jegyének magyarázatát: „A földtulajdonosnak . . . nem (volt) érdeke a burzsoá gondolatok általánosodása, kódexbe foglalása. . . . A bíró alkotta jog esetjogi szemlélete mellett ez a helyzet általánosodott egy általános általánosításellenes felfogássá. Ez az alaphelyzet nyomta rá a bélyegét az angol jogfejlesztésre, adott újabb és újabb impulzusokat a valóságos érdekviszonyoknak, és eközben tradícióvá színtelenedett: a jogfejlesztésre kifejtett hatását önmagában a tradíció ereje termeli újra, a tradíció eredete után pedig senki sem érdeklődik, az feledésbe megy. A tradícióvá színtelenedés biztosítja e hatás újratermelését az eredeti okok elhalványulása vagy éppenséggel megszűnése ellenére is.”¹⁰⁸ Ez a megvilágítás — tetszetős volta és reális magja

¹⁰³ *Vö*: *Zweigert—Kötz*: i. m. I. k. 250. sk. o.

¹⁰⁴ *Vö*: *Weber*: i. m. 101. o., 215. o.

¹⁰⁵ *Wieacker*: i. m. 279. o., *vö*: 497. sk. o.; *vö* még: *Weber*: i. m. 285. o.

¹⁰⁶ *L.*: *Weber*: i. m. 101. o., 215. o., 285. o.

¹⁰⁷ *L.*: *Vadon, Jean*: Le problème de la codification du droit anglais (1962) 55. skk. o., *idézi*: *Varga Csaba*: Kodifikáció az angolszász rendszerekben. Állam- és Jogtudomány XVI (1973) 627. o. *vö*: *Schwarz, A. B.*: Grundzüge der englischen Rechtsquellenlehre *In*: Zivilgesetze der Gegenwart II. k. (Berlin, 1931); *Pound, Roscoe*: Codification in Anglo-American Law *In*: The Code Napoleon and the Common Law World (New York, 1956).

¹⁰⁸ *Eörsi*: i. m. 131. o., *vö*: 117. o., 494. o.

ellenére — nem tűnik mindenben meggyőzőnek: a lényegre egyszerűsítés — nézetünk szerint — *túlzott egyszerűsítésnek* bizonyul. Az angol jog jelenlegi állapotban annyi *objektív akadályt* támaszt a kodifikáció útjába, hogy azok leküzdése a legforradalmibb törvényhozó számára is több évtizedes feladatot jelentene. Talán még egy Napóleon lendületes irányítása, három Pothier és három Cambracérés közreműködése is kevés volna akárcsak a common law szerződési jogának belátható időn belüli kódexbe foglalásához. A hatályos jog mozaiklapjának rendszerezése, szelektív értékelése önmagában is óriási munka (s az ebben a matériában meghúzódó tradíciók ereje is objektív nehézség); még nagyobb feladat a korszerűsítés, egy modern és a szüntelenül változó gazdasági-társadalmi viszonyoknak megfelelő törvénymű megalkotása. (Az „apróbb” problémákat, mint például a kontinentális ihletésű skót jog különállását, már ne is említsük.)

Nemcsak a személyes tekintély hitelesíti hát *Guest* több mint *szeptikus* megállapítását a szerződési jog beindított kodifikációs munkálataival kapcsolatban: „... the work of codification (is) both difficult and protracted. It therefore seems unlikely the common law of contract will be banished from the courts for some considerable time to come.”¹⁰⁹

Úgy tűnik (legalábbis kontinentális szemléletünk hajlamos annak elhittetésére), hogy a szerződési jog rendszerbefoglalását *a szerződéstípzálás hiánya is nehezíti*. Valóban, a kontinens kódexeiben a szerződéstípusok alkotják a szerződési jog törvénykönyv berendezésének alapvető építőköveit, előre-gyártott elemeit. Igaz az is, hogy a common law szerződési jogának nem egy fogalmi absztrakciója a kodifikációt nehezítő átfedések hordozója. Már e fejezet bevezetőjében utaltunk az *agency* intézményére, amely a képviselőt igen sok válfaját átfogja, egész a „del credere” felelősséggel járó bizományig.¹¹⁰ Ha lehet, még „komplexebb” a *bailment* fogalmi gyűjtőköre. E kategória alá vonja a common law idegen dolog megőrzési és visszaadási kötelezettséggel járó birtoklásának minden formáját; akár ingyenes (letét, megbízás, haszonkölcsön stb.), akár visszerhes (bérlet, őrzés ellenszolgáltatás fejében, dolog megmunkálása, fuvarozás, zálog, stb.) jogviszonyon alapul az a kötelezettség akár a birtokba adó (bailor) érdekében jön létre a kapcsolat (letét, megbízás, őrzés ellenszolgáltatás fejében, megmunkálás, fuvarozás stb.), akár a birtokba vevő (bailee) a jogviszonyt iniciáló érdekelttség alapvető lététeményese (bérlet, zálog) esetleg a jogviszony egyedüli haszonélvezetője (haszonkölcsön); függetlenül továbbá attól, hogy a dolog megőrzése a jogi kapcsolat egyedüli, kizárólagos célja, vagy csupán egy más cél (használat, illetve kielégítési fedezet biztosítása a bailee számára; ügyintézés, elszállítás, megmunkálás stb. a bailor érdekében)

¹⁰⁹ *Guest*, A. G. in: *Chitty*: I. k. VIII. o.

¹¹⁰ *Vö*: *Chitty*: II. k. 2. skk. o.

természetes, elengedhetetlen kísérőjelensége stb.¹¹¹ Kontinentális gondolkodásmód mellett legalábbis, alig képzelhető el egy olyan kódex, amely ilyen és ehhez hasonló jogi fogalmakra épül.

Az illendőség mégis azt kívánja, hogy kétségeink félénk fölemlítését *önkritikusan* zárjuk. Nemcsak a *Uniform Commercial Code* sikere¹¹² kell erre késztesen bennünket, hanem elsősorban a *kompetencia hiánya*: a common law-t kószolató kontinentális jogász be kell lássa, hogy gondolatainak logikáját túlságosan kötik jogi neveltetésének béklyói, és sokkal több tanulmányra van szüksége ahhoz, hogy a számára olyannyira kívülálló jogi világ lényegéhez juthasson el, hát még ahhoz, hogy e lebilincselően idegen jogrendszer jövőjéről ítéletet mondhasson. Egyébként is e fejezet megírásával csupán az volt a szerző célja, hogy ellenőrző tesztet készítsen a szerződési jog kontinentális felfogásának megítéléséhez: *lehetséges-e* (s ha igen, miként, milyen eszközökkel és milyen áron) az *áruccsere jogi szabályozása szerződéstipizálás nélkül, pontosabban a mi elképzelésünk szerinti szerződéstipizálás nélkül*. És erre a kérdésre a common law — egészében — pozitív választ képes adni. Ha ezen alapvető célkitűzésünk érdekében sikerült egy többé-kevésbé hiteles, de mindenképpen igen változatos képet festenünk az angol szerződési jogról, az fáradságos munkánknak szinte „praeterintentionalis” eredménye. Az pedig semmiképpen sem volt szándékunkban, hogy az olvasóban az a benyomás keletkezzék, mintha a szerződési jog két „portréja” közül a kontinentális volna az „ideális”, a common law-é pedig a „torz”.

¹¹¹ Vö: uo. 77. skk. o. Chitty a fuvarozás kivételével valamennyi említett szerződéstípus common law-beli szabályát kizárólag a bailment-ről szóló fejezetben tárgyalja, csupán a szárazföldi- és légifuvarozásnak szentel önálló fejezetet, l.: uo.

¹¹² Vö: Robinson, William G.—Catena, Arnold P.: Business Law (Boston, 1972) XI. sk. o.; a kódex teljes szövegét l.: uo., appendixként közölve.

A TISZTESSÉGTELEN VERSENY ELLEN KÜZDŐ LIGA XXIII. KONGRESSZUSA

DR. TAKÁTS ENDRE — DR. KOLOZSVÁRY ISTVÁN

A Tisztességtelen Verseny ellen küzdő Liga (Ligue Internationale contre la Concurrence Déloyale) XXIII. kongresszusát 1974. október 6–10-ig tartotta Rómában, az olasz nemzeti csoport rendezésében. A Liga több évtizede kizárólag társadalmi megmozdulásként a nemzetközi összefogás eszközeivel foglalkozik a tisztességtelen verseny jelenségeivel. Alapító tagjai és a tagság többsége a fejlett tőkés országok állampolgárai közül kerülnek ki, azonban a szocialista gazdasági rendhez tartozó országok közül Csehszlovákia, Jugoszlávia, és Lengyelország is aktív tagja a Ligának. Hazánk képviselői megfigyelőként vettek részt már néhány ízben a szervezet megmozdulásain. A Liga alapokmány szerinti tevékenysége elsősorban a kapitalista gazdálkodási rendszerben tapasztalható gazdasági jellegű visszaélések, tisztességtelen módszerek elítélése és a helyes magatartás kialakítására vonatkozó iránymutatás. Ezért a Liga tevékenysége a mi szempontunkból is egyértelműen pozitív, célkitűzései haladó jellegű törekvések, a kapitalista gazdálkodás fonák jelenségeinek jogi eszközökkel való visszaszorítását célozzák. A római kongresszus is azzal foglalkozott, hogy a nemzetközi kereskedelemben tapasztalható tisztességtelen verseny jelenségek témaköreit, jellegzetes csoportjait megvitassa, javaslatokat, ajánlásokat készítsen. A Liga már évekkel ezelőtt felismerte azt a tényt, hogy a nemzetközi kereskedelemben Európa merev gazdasági kettéosztottsága kelet-nyugati táborra mindkét félre hátrányokat rejt magában, ezért igyekeztek munkájukba bevonni szocialista országokat is. Ebben a vonatkozásban hasznos a Ligának az a tevékenysége is, hogy a fejlett tőkés államok gazdasági vezetői és szakemberei előtt megismerteti a szocialista országok gazdaságának rendjét, bemutatja országainknak a nemzetközi kereskedelem gyakorlatával kapcsolatos jogi szabályait, és így közvetett módon elősegíti a szocialista országoknak a nemzetközi kereskedelemben való fokozottabb bekapcsolódását.

A kongresszuson tárgyalt témáknak nemzeti előadói voltak, akik általában írásbeli vitaanyagot készítettek előadásukhoz. A témákat három csoportra osztották:

- tájékoztató beszámolók (rapports d'information)
- folytatólagosan tárgyalt kérdések (questions en continuation)
- új kérdések (questions nouvelles).

A Kongresszus megnyitóján *Prof. Remo Franceschelli*, a római egyetem tanára elnökölt, aki a Liga olasz csoportjának elnöke, míg *Yves Saint-Gal* (Franciaország) töltötte be a főrapartőr tisztét.

Az alábbiakban a kongresszuson tárgyalt témák közül a magyar szakembereket közelebbről érintő kérdésekről adunk -- teljességre nem törekvő -- beszámolót.

A Liga minden kongresszusa mérleget szokott készíteni a tisztességtelen verseny terén a legutóbbi kongresszus óta történt eseményekről. Az 1972. évi kongresszus óta eltelt időről adott beszámoló¹ megállapította, hogy a verseny területén számos bírói döntés született. E bírói megállapítások főleg tiltott utánzásokra és más tisztességtelen versenycelemekre vonatkoztak. Néhány olyan jogvita is bírói fórum elé került, amelyben a kereskedelmi név (cégnév) tulajdonosai és védjegytulajdonosok álltak szemben egymással, előbbieik szerzett jogaira utaltak és a tisztességtelen verseny szabályaira hivatkoztak. Számos döntés foglalkozott a befeketéssel, a személyiség rágalmozásával, az összehasonlító és a csalárd reklámmal stb.

Jelenleg is folyamatban vannak még a tárgyalások az európai közös szabadalom tervezetéről és az európai közös védjegyeztetés megoldásáról. Ezek a tervezetek nagyjából egyesített európai piac elképzeléseinek felelnek meg.

A verseny gyakorlatban való korlátozása kérdésében a jogviták az utóbbi időben számban és jelentőségben növekednek, bár a kép a különböző országokban eltérő. Bizonyos fejlődést lehet látni az Európai Gazdasági Közösség vonalán azokban az esetekben, ahol a nemzeti törvényhozások a régi és az újabb egyezmények értelmezését illetően nem halaszthatják el döntéseik meghozatalát. Ugyanakkor némi bizonytalanság is mutatkozik az új egyezmények ismeretében és abban az új koncepcióban, hogy a bíróság iparjogvédelmi és különösen védjegyügyekben prejudiciumot gyakorolhatna.

A vállalati (üzemi) titok versenyjogi szempontból való vizsgálata mint folytatálagos kérdés² tárgyában a vita jelenlegi szakaszában az a kérdés került megvitatásra, hogyan kellene meghatározni a titok jellegét és a titoksértés fogalmát. A titoksértésnek az angol jog megfogalmazása szerint olyan „valóságos titok” tekintendő, ami csak igen kevés személynek tudomására jutó információ legfeljebb egy vállalatnál (egy szervezetben) és azt harmadik személyek részére nem teszik nyilvánossá a legszigorúbb értelemben vett közlések kivételével. Felfogható azonban a titok oly módon is a tulajdonos szemszögéből, hogy minden jogtalan információszerzés, ami egyébként nem nyilvános, a szerző fél részéről titoksértésnek minősül. Az igazi klasszikus üzemi titok pedig az a recept, vagy gyártási előírás, amely egy borfajta, avagy egy gyógyszer előállítására szolgál. Az ilyen titoknak felhatalmazás nélkül harmadik személyek birtokába való jutása és felhasználása azzal jár, hogy üzemi titok jellegét elveszti és ebből

¹ Yves Saint-Gal (Franciaország) A. Braun (Belgium)

² John Burrell (Nagybritannia)

a tényből az összes jogi következményeket le kell vonni. Ezzel szemben bizalmas jellegű üzemi adat mindaz, amit ma know-how gyűjtőfogalommal illetünk, így pl. adott gépre vonatkozó műszaki rajz, amelyet egy szerződés teljesítése során terveztek. Ezeknek az információknak jellemzője, hogy ismeretüket szükségszerűen sok ember között kell megosztani, akik a vállalatnál dolgoznak, akiknek az információk a munkavégzés rendes menete során tudomására jutnak. Feltétlen szükséges követelmény azonban e bizalmas információ csoportnál is, hogy ezeket a dolgozókat a vállalat vezetőségének köteleznie kell arra, hogy a tudomásukra jutott információkat nem hozhatják nyilvánosságra illetéktelen személyekkel, különösen nem közölhetik a versenytársakkal.

Az AIPPI (Nemzetközi Iparjogvédelmi Szövetség) évekkal ezelőtt éppen magyar kezdeményezésre foglalkozott a know-how fogalmának meghatározásával a következőkben: „A know-how lényege műszaki, kereskedelmi, pénzügyi, igazgatási, vagy más természetű ismeret és gyakorlat, melyet egy vállalat tevékenységi körében vagy egy foglalkozás gyakorlatában alkalmaznak.” A titoksértés fogalmát pedig a következőképpen jelölte meg: „A nyilvánosságra hozatalt akkor lehet jogtalannak tekinteni, ha a szóban forgó know-how-t tulajdonosa titkosnak, vagy bizalmasnak tartja.” Figyelemreméltó itt is a titkos és bizalmas jelleg tekintetében fennálló megkülönböztetés. A jogtalan nyilvánosságra hozatal esete abban az esetben áll fenn, ha a know-how egésze, vagy része, amelyet titkosnak, vagy bizalmasnak kell kezelni, olyan személy által került nyilvánosságra a know-how tulajdonosának akarata ellenére, akinek kötelessége volt, hogy a know-how-t titkosan vagy bizalmasan kezelje. A vita során az alakult ki, hogy a Liga a know-how fogalmát nem kívánja olyan széles körben értelmezni, hogy pl. egy foglalkozás gyakorlatára vonatkozó technikai ismeretek ide tartozzanak. Ugyanakkor a kereskedelmi vállalatok vonatkozásában a know-how körébe tartoznak a verseny-vállalatok üzleti tevékenységének adatai, mert ezek jogosulatlan nyilvánosságra hozatala a tulajdonosok számára igen jelentős károkat okozhat. Az előadó felfogása szerint vállalati titoknak versenyjogi szempontból olyan információkat kell tekinteni, amelyek a vállalat gyakorlatában írásban vagy szóban alkalmazást nyernek, amelyeket tulajdonosa titkosnak, vagy bizalmasnak tart, és amelynek jogosulatlan megszerzése, vagy használata harmadik személy által az eredeti tulajdonosnak anyagi károsodást okoz.

Vannak természetesen a vállalati titok tulajdonosának is bizonyos kötelességei, amelyek adott esetben a jogi megítélést illetően döntően esnek latba. Nyilván nem lesz elegendő csupán óhajtani, hogy ezeket az információkat titkosan vagy bizalmasan kezeljék, hanem a megfelelő elhelyezést is biztosítani kell. Ha valaki gondatlanul a papírkosárba hajít ilyen információkat tartalmazó iratot anélkül, hogy tudatosan ártani akart volna, nem valószínű, hogy a találonak a jogtalan megszerzés vagy használat körülményei terhére fognak esni a bírósági megítélés során. Felmerül továbbá az is, feltétlenül bíróság elé kell-e

állítani olyan személyt, aki — így vagy úgy — titkos információk birtokába jutott. Ez a kérdés viszont csak akkor válaszolható meg, ha megismerjük a körülményeket: volt-e megbízhatóan zárható páncélszekrény a szóban forgó okmányok tartására. Az a személy, aki megszerezte azokat, tudhatta-e, hogy azok titkosak vagy bizalmasak és végül joggal elvárható volt-e tőle, hogy azokat visszaadja jogos tulajdonosának.

Mindezek a kérdések és még sok más, alapos megfontolást igényelnek és szabályozás hiányában érthetően vita tárgyát képezik. Márpedig a bírói gyakorlat egységének kialakítása érdekében szükség lenne arra, hogy a fogalmak elhatárolásának körvonalait és a legfontosabb alapelveket az egyes országok belső törvényhozása számára elfogadható módon meghatározzák annak érdekében, hogy a bíróságok ítélkezése ne térjen el lényegesen egymástól. Ne adjanak a bírák mentesítést a vétkes félnek, ugyanakkor ne rójanak valakinek a terhére alaptalanul olyan cselekményt, amelyben nem vétkes. A vita alapján az a vélemény alakult ki, hogy az előadó vezetésével munkabizottság vizsgálja tovább a témakör megoldatlan kérdéseit.

A termelők és értékesítők közötti küzdelem védjegyezett áruk esetében, a kereskedelmi védjegyek térhódítása volt a következő előadás tárgya.³ Az árukat általában gyári védjegyekkel ellátva hozták forgalomba, néhány évtizede kezdett kialakulni, hogy a nagy áruházak (szupermarketek) áruikat, vagy azok egy részét egységes áruházi védjegyekkel jelölték meg. Megtörtént, hogy a házi-asszony az áruházban meg akarta venni a jól ismert kétszersültet és egy szép napon a nagy áruház védjegyével ellátva feküdt a polcon. A kérdés az értékesítés során felhasznált ún. kereskedelmi védjegyek etikájába vág. Kereskedelmi védjegy az a jelzést értjük, amit az értékesítő szerv tesz a termékre oly módon, mintha a gyár a terméket az ő számára gyártotta volna. Míg a gyári védjegy lényegében kapcsolatot teremt az áru és a gyártómű között, addig a kereskedelmi védjegy összeköti a terméket az értékesítő szervvel anélkül, hogy azonosítaná a gyártóművel, amely a terméket valójában előállította.

Nyugat-Európa fejlett tőkés országaiban a nagy áruházak (szupermarketek) lényegében három csoportba sorolhatók. Az első a 400 m² alapterületű kis marketek, amelyek a kisvárosokban monopolisztikus elosztó szerepet töltenek be a háztartások területén. A második kategória a 400-tól 2000 m² alapterületig terjedő szupermarket, amely biztosítja a fogyasztási cikkek java részének egy helyen való megvásárlását, míg a harmadik kategória a 2000 m² feletti ún. hypermarket, amely még szélesebb áruválasztékot kínál. Franciaországban pl. megfigyelhető, hogy négyféle áruházi típus fordul elő: a hagyományos nagy áruházak, amelyek évtizedek óta bevezetett hírnévre tettek szert, a népszerű olcsó nagyáruházak a tömegek számára, majd a modern bevásárlási szempontok szerint tervezett szupermarketek és hypermarketek.

³ Mme Thery Monseu (Belgium)

A nagy áruházak érthető módon igen nagy befolyást gyakorolnak a fogyasztókra, hírnevük segítségével megoldhatják, hogy saját védjegyükkel adják el az árukat, amiket nem ők gyártanak. A forgalom fokozása érdekében egyes áruházak gépkocsi üzemanyagot és autógumikat is árusítanak az autós ügyfelek részére. Figyelemreméltó adat, hogy az USA-ban a nagyszámú szupermarketben az áruházak 84%-a saját védjeggyel árusítja termékeit. A fűszer kiskereskedelemben és a drogériákban is egyre növekvő mértékben terjednek a kereskedelmi védjegyek, egyes adatok szerint már 25%-ot is elérnek az összes árumennyiséghez viszonyítva. A nagy áruházak, szupermarketek gazdasági és pénzügyi erejük tudatában, ill. annak segítségével nemcsak hírnévre és közismertségre tettek szert a fogyasztóknál, hanem saját védjegyük erejének növelésével tudatosan és érezhetően egyre csökkentik az ismert régi gyári védjegyek jelentőségét.

Azok a termékek, amiket kereskedelmi védjegyekkel lehet eladni, elsősorban élelmiszeripari készítmények, konzervek, háztartási cikkek, drogok, parfümök. A nagy áruházak monopol helyzete miatt ezeknek a cikkeknek a forgalmazása egyre inkább áttolódik a kiskereskedelemről az áruházak irányába. Néhány nagy áruház az áruk nagy részét maga konfekcionálja és ily módon saját neve alatt hozza forgalomba.

A vállalatok részéről a megfelelő kereskedelmi védjegy kiválasztása gyakorlatában kétféle módszer figyelhető meg. Az egyik az, amikor a választott elnevezés, pl. „Coop” utal a szövetkezeti formára, és ezt a fogyasztónak is világosan tudomására hozza. A másik módszer, hogy a védjegy teljesen eltérő az áruház tevékenységétől, más fogalmat takar. Megfigyelhető az is, hogy az átlagos fogyasztó nem tesz különbséget a gyári és az áruházi védjegy között, őt csak az ajánlott áru érdekli és közöttük válogat, melyik lesz számára megfelelőbb. Kétségtelen, hogy a nagy áruház védjegye a fogyasztóra erős vonzó hatást gyakorol. A tapasztalatok szerint a bevásárló háziasszony a szupermarketben a többféle áru közül az áruházi védjeggyel ellátott árut választja, mert az nagyobb bizalmat kelt benne. Feltehető a kérdés, vajon mi okozza a szupermarketek védjegyeinek eme vonzerejét. Az árut minőségében általában nem lehet keresni, mert a termék rendszerint nem tér el lényeges mértékben a nagy gyári védjeggyel ellátott áruk minőségétől. Az árban már inkább kereshető az ok, mert sok esetben kedvezőbb árat tudnak szabni a nagy gyári védjegyekkel ellátott cikkek árainál. A fogyasztó, amikor az áru megvásárolja és rajta a nagy áruház védjegyet látja, attól állandó minőséget is vár, noha tudja, hogy a forgalomba hozott áruk nem magától az áruházról származnak. Döntésével a fogyasztó a kereskedő véleményéhez csatlakozik, feltételezi, hogy az áru minősége ugyanaz és egyetért azzal, amit a nagy áruház az áru vonatkozásában elvár a szállítótól, a gyártó vállalatától. Ily módon a nagy áruházak védjegyei az átlag fogyasztó fejében olyan szimbólumként jelennek meg, amelyek számára előre válogatott minőséget és egyúttal alacsonyabb árat is jelentenek.

A feltételezett kitűnő minőséget nem ellenőrzi minden esetben, nincs is ideje az előnyök és hátrányok mérlegelésére, amikor az árut megveszi. Magasabb ár esetén viszont feltételezi, hogy az jobb minőséget rejt magában és ez is az áruház jellegéhez tartozik. A nagy áruházaknak a kisebb üzletekkel szemben további előnyük, hogy áruiknak forgási sebessége lényegesen nagyobb és ez a fogyasztóban a frissesség érzetét kelti. Látszólag nincs köze a vásárláshoz és a védjegyekhez, de a vevő számára a túlsúfolt nyugati nagyvárosokban nagyon lényeges szempont, hogy a nagy áruházak saját parkolóhelyei megkönnyítik az autóval való bevásárlást.

Az áruházi védjegyek jelentősége a gyári védjegyekkel szemben növekvő tendenciát mutat. A sütőiparból vett példa igazolja: a pirított kenyér, kétszersült minden szupermarket polcain megtalálható, azelőtt pedig a kenyérféle jellegzetesen kiskereskedelemben forgalomba hozott cikk volt. A történeti fejlődés is eltérő. A nagy szupermarketek szülőhazája az Egyesült Államok, Európában elterjedésük lassúbb folyamat eredménye volt. Európában a hagyományos nagy áruházak száma csökkent, a tőkekoncentráció következtében számos áruház megszűnt, mások beolvadtak nagyobb cégekbe. Ma gigantikus nagy áruházak látják el a piacot, melyeknek nem érdekük, hogy a jólismert nagy gyári védjegyekkel ellátott árukat adjanak el.

Ezzel szemben Argentínában pl. az áruházi védjegyek jelentősége nem számottevő. E fejlődő országban a kiskereskedők hosszú ideig vissza tudták szorítani a nagy áruházak létrehozását, mert saját létük alapvető érdekeivel ellenkezett. A szupermarketek áruházi védjeggyel eladott másodrendű minőségű termékei nem vonzották magukhoz a vásárlók nagy részét, mert Argentínában még ma is gyakori, hogy a háztartások a kis fűszeresnél bevásárló könyvre vásárolnak és azt egy hónapban egyszer fizetik ki.

A Német Szövetségi Köztársaság a másik szélső példa, ahol a szupermarketeknek egyre nagyobb a jelentőségük, egyes szakágakban az áruházi védjeggyel ellátott termékek mennyisége többszöröződött. Belgiumban a fejlődés még szembetűnőbb: 1956-ban még egyáltalában nem volt szupermarket, 1972-ben már 588 létesült és 46 hypermarket is megnyílt. Franciaországban is általános, hogy a nagy áruházak használnak saját védjegyeket, de a nagy gyári védjegyek is szép számban megtalálhatók. Angliában az utóbbi években az áruházi védjegyek elterjedése tekintetében fejlődés tapasztalható, a fogyasztók részéről nagy a bizalom e védjegyek iránt. Svájcban viszont a gyárosok ezt a jelszót hangoztatják: az áruházak és üzletek egyformaságával szemben választatok ti magatok, legyetek a minőség bírálói, ne legyetek a hatalmas áruházak eszközei.

Az áruházak védjegy gyakorlata az elmondottak szerint felveti a gazdasági hatalommal való visszaélés kérdését. Az áruházi védjegyek piacon való elhelyezésének indítékai röviden a következők:

A kereskedelmi védjegy az áruház részére reklámot jelent és érdeke a

fogyasztók részére kedvezőbb ár felajánlása. Célozza az áru megfelelőbb kerekben való bemutatását, az üzleti forgalom megszilárdulását és a jövedelmezőség javítását. Minél gyengébb valamely gyári védjegy, annál könnyebb meghonosítani az áruházi védjegyet.

Megállapítható, hogy a szupermarketek gazdasági versenyükkel komolyan tudják befolyásolni a gyártóművek termelését. A szupermarket nem indítja meg az értékesítést saját védjegyével mindaddig, amíg egy adott termékre vonatkozóan a jó gyári védjegy a piacot meg nem alapozza. Ilyen módon az ipar ruház be, viseli a kutatási költségeket, a szupermarketnek alig van kockázata és kiadása az áru bevezetésével kapcsolatban. Nem közömbös az sem, hogy az áruházi védjeggyel rendelkező cikkek alacsonyabb áron, ugyanakkor nagyobb haszonkulccsal vezethetők be, mint a gyári védjeggyel ellátott áruk. További előnyök származnak az áruház részére abból, hogy nincsenek piachevezetési költségek és üzletszerzői jutalékok sem. Az áruház hasonló nagy vállalatokkal összefogva gazdasági befolyása erejénél fogva könnyen meg tudja szerezni a gyártó vállalattól a teljes kizárólagossági jogot az értékesítésre nézve. A gyártómű közben elhagyja egyéb vevőit és így egyre jobban rászorul erre a nagy vevőre, az áruház viszont ebben a helyzetben már kényszeríteni tudja a gyártóművet az alacsonyabb árra. Amikor a gyárosnak már nincs más vevője, csak a nagy áruház, arra kényszerül, hogy az árból a lehetséges mértékig engedményeket adjon. Így kétségtelenül kialakul a nagy áruház gazdasági hatalma, amelyet még azzal is tud növelni, hogy a gyártót vagon tételekben teljes szériákat vásárol. Ezenkívül a nagy mennyiségben forgalomba kerülő cikkek számát csökkenti, ami az eladásban nagy forgási sebességet biztosít részére, csökkenti a készleteket és leszorítja az általános költségeket.

Mindez nem kifogásolható addig a határig, amíg az árkülönbség a nagy áruházak részére ésszerű hasznot biztosít. Ezen a ponton azonban már felvetődik az üzleti tisztesség kérdése, mert a verseny végül olyan árat is rögzíthet, ami nem fedezi a termelési költségeket, veszteséget okoz.

A nagy áruház társadalmi hatása erős, köre sokfajta árura terjed ki, a nagy gyári védjegy hatóköre ennél sokkal korlátozottabb. A gyári védjegy általában bizonyos meghatározott termékekre korlátozódik és legfeljebb néhány védjegy osztályba van bejegyezve. A kereskedelmi védjegy skálája ennél sokkal szélesebb. A legkeresettebb áruk bemutatásával csökkenteni tudja a gyári védjeggyel ellátott áru készletét és sorozatát, ezáltal az ipar struktúrájára is hatást tud gyakorolni és diszkriminációs politikát gyakorolhat azzal a gyári védjeggyel szemben, amit maga is forgalmaz. Világos, hogy az árut haszonkulcs nélkül, vagy éppen veszteséggel eladni, tisztességtelen verseny cselekményt képez és az áruk (!) befektetését jelenti.

Az előadó végkövetkeztetésként mindezekből azt vonja le, hogy a vázolt problémakör az egyes országokban lényegesen különböző. Az Egyesült Államokban az áruházi védjegyek jelentősége különösen nagy, Argentínában

ugyanakkor elenyésző. Európában országonként lehet különböztetni, de a különbség nem ilyen éles. Kérdés, merre kellene haladni, a helyzet állandóvá válik-e, avagy háttérbe kell-e szorítani a kereskedelmi védjegyek alkalmazását. A kérdés a fejlett nyugati országok megoldásra váró jogi problémájaként jelentkezik, mert előállhat az a helyzet, hogy az egyre növekvő mammut vállalatok, — különösen egyes szektorokban — az egész kereskedelmet kisajátíthatják és a nagy gyári védjegyek progresszív eltüntetését eredményezhetik. Kisebb piacokon bekövetkezhet, hogy a gyári védjegyek teljesen kiszorulnak és a gyakorlatban való használatuk teljesen megszűnik. A gazdasági élet jelenlegi recesziója a nyugati világban a felvetett problémát bizonyos mértékig korlátozza, de feltételezhető, hogy a nagy vállalatok további koncentrációja a jövőben újabb lendületet kap.

*Az eredetmegjelölések és a származási jelzések*⁴ terén tapasztalt fejlődésről szóló beszámoló jelentős eredményekről adott számot. 1974. január 1-én a többoldalú nemzetközi egyezmények közül a Párizsi Unió Egyezménynek, mint a legjelentősebb iparjogvédelmi intézménynek 80 tagállama volt, a téves és csalárd eredetmegjelölések ellen létrejött Madridi Egyezménynek 31, a származási jelzések és eredetmegjelölések oltalmáról és bejegyzéséről szóló Lisszaboni Egyezménynek pedig 11. A Lisszaboni Egyezmény stockholmi szövegének életbeléptetése öt állam, (köztük Magyarország) részéről megtörtént. A Lisszaboni Egyezmény 1974. január 1-i életbeléptetése óta 586 eredetmegjelölést jegyeztek be, ebből 22 magyar bejegyzés. Jelenleg is számos ország foglalkozik még a Lisszaboni Egyezményhez való csatlakozás kérdésével. A WIPO (a Szellemi Tulajdon Világszervezete) genfi irodája tanulmányozza a megoldásra váró problémákat a csatlakozás akadályainak elhárítása érdekében. Napirenden van a Lisszaboni Egyezmény bizonyos módosítása annak jegyében, hogy megkönnyítsék újabb országok csatlakozásának lehetőségét.

1973-ban szakértő bizottság alakult az eredetmegjelölések és származási jelzések oltalmára vonatkozó típus törvény szövegének kidolgozására, amelyben 18 fejlődő ország képviselői, a Malgas Iparjogvédelmi Unió, — a Liga és más társadalmi szervezetek képviselői mint megfigyelők — vettek részt.

A kétoldalú egyezmények köréből említés történt arról, hogy Ausztria és Magyarország 1972-ben megállapodtak a származási jelzések és eredetmegjelölések, a mezőgazdasági és ipari termékek elnevezésének oltalmáról, továbbá az Egyesült Államok és Mexikó között egyezmény jött létre egyes termékek elnevezésének oltalmáról. Az Európai Gazdasági Közösség szabályozta és meghatározta a szőlőtermelő szakmában a termelők és a kereskedők kötelezettségeit. Az egyezmény a minőségi borok termelésére vonatkozik, melléklete tartalmazza a borok felsorolását, és minőségi vizsgálatokat ír elő, amelyeket el kell végezni ahhoz, hogy a borok a felsőfokú minősítést elnyerjék. Ezenkívül szá-

⁴ M. A. Devletian (Franciaország)

mos bírói döntés is született a témával kapcsolatban annak érdekében, hogy véget vessen csalárd használatoknak az eredetmegjelölések terén.

*A közvetlenül fogyasztók részére történt eladások*⁵ során alkalmazott tisztességtelen módszerekről szóló rapport a lakáson történő eladásokat és levelezés (írásban adott megrendelés) útján történő vásárlásokat említette meg, e témakörbe tartozó esetekként. Ezekre a kereskedelmi ügyletekre is állnak természetesen a verseny szabályai, mégis előfordulnak tisztességtelen versenycselekmények, mint pl. a minőségről való hamis, valótlan tájékoztatás a gyártó részéről, továbbá hirdetés útján annak állítása, hogy a kereskedelmi forgalom útjának lerövidítése anyagi előnnyel jár, noha a közvetlen eladás költségei azonosak hagyományos eladás költségeivel. Valamint az a jellegzetesen tisztességtelen módszer, ha valaki azt hirdeti, hogy áruai árverésből vagy kiárusításból származnak.

Ezek a módszerek elítélendők, mert egyrészt a fogyasztók érdekeit sértik, másrészt a jóerkölcsös és tisztességes kereskedelmi szokásokkal ellentétesek. Ugyanilyen károsak a kereskedők részéről gyakorolt bizonyos üzleti fogások. pl: annak állítása a nagykereskedő részéről, hogy több üzleti rayon birtokosa, holott ilyenekkel nem rendelkezik, illetve ilyen funkciót nem lát el. Vagy: a gyáros részéről a fogyasztók közvetlen kiszolgálása annak előtte, hogy nagykereskedő és kiskereskedő ügyfelei igényeit kielégítené. Ezekről az üzleti fogásokról azonban meg kell jegyezni, hogy nem minden ország jogában tiltottak, noha általában a tisztességtelen módszerek közé tartoznak.

A közvetlen fogyasztók részére történt eladások területén alkalmazott tisztességtelen módszerek kiküszöbölése érdekében a Liga egyik munkabizottsága tervezetet dolgozott ki, amely tartalmazza ezen a területen alkalmazandó magatartási szabályokat. E szabályzat tervezet hangsúlyozza: a tisztességes kereskedelmi gyakorlat nem hasonulhat a szokásokhoz. A tisztességes gyakorlat pedig az, ahogyan a tisztességes kereskedő köti üzleteit és amit a tisztességes embernek tudata diktál, mit kell tennie egy adott helyzet összefüggésében.

*Az értékreklámok különféle forrásai és ezek versenyjogi megítélése*⁶ volt a következő előadás tárgya.

Az üzleti életben szokásos reklámeszközök sajátos csoportját teszik az úgynevezett „értékreklámok”, amelyek elsősorban nem a figyelemfelkeltés célját szolgálják, hanem a vásárlók anyagi és presztizs érdekeit használják fel a kereslet irányítására.

Ez az eszköz a belföldi piacon még nem terjedt el olyan mértékben, hogy a terminológia megfelelő fordítást talált volna.

Az értékreklámok két fajtáját különböztetjük meg. Az ún. „ráadások” egy főügylet tárgyát tevő árucikk mellé adott ajándék, amelyeket csak azok

⁵ A. de Caluwe (Belgium)

⁶ Werner Müller (Német Szövetségi Köztársaság)

kaphatnak meg, akik a kérdéses árucikket valóban megvásárolják. Ez a többlet nem kétségesen alkalmas arra, hogy a kereslet elhatárolását befolyásolja. A szűkebb értelemben vett „értékreklám” azonban ennél az egyszerű megoldásnál sokkal ravaszabb módszerrel dolgozik. Felhasználja a vevők hálaérzetét, morális kötelezettségükre hivatkozik, számol azzal, hogy az átlagvevő rendkívül érzékeny mások megítélésére és olyan motívumokat használ fel, amelyek a kérdéses áru minőségi tulajdonságaival vagy árával semmiféle összefüggésben nincsenek.

Az értékreklám így teljesen el is szakadhat a hirdetett áru tulajdonságaitól és valójában nem az árura, hanem saját magára hívja fel a figyelmet. A probléma lényege tulajdonképpen itt jelentkezik. Voltak üzletek, amelyek anélkül, hogy jobb minőséget, vagy alacsonyabb árat ígértek volna, az értékreklámok alkalmazásával 35 %-kal voltak képesek emelni üzleti forgalmukat. Ez a tény nem jelentéktelen hátrányt jelentett a versenytársaknak. Saját jól felfogott érdekükben ezek is kényszerítve érezték magukat arra, hogy hasonló fogásokat alkalmazzanak és végül is a fogyasztókért vívott harc során azok a szempontok, amelyek tulajdonképpen irányadó szerepet kellene, hogy játszzanak, — így a minőség és az ár — teljesen a háttérbe szorultak, és helyüket a tisztességes versenyben lényegtelen tényezők vették át. A vevők már csak azt keresték, hogy hol kívánatosabbak az áruval együtt kínált nyeremények, és nem azt, hogy hol találnak jobb árukat.

Néhány példa alkalmas lehet arra, hogy bemutassa e módszerek lényegét.

Egy gyártó vállalat kiskereskedők számára kirakatpályázatot hirdetett. Ennek során a vállalat által forgalmazott camping cikketek dekorációként kellett felhasználni. A verseny után a kiskereskedők a camping felszereléseket — mintegy ajándékként — megtarthatták. Igen sokan jelentkeztek a versenyre emiatt és így az élelmes vállalat rendelkezésére bocsátották kirakatukat, ami nem kis mértékben nehezítette meg a többi versenytárs hirdetési lehetőségeit.

Egy másik vállalat áruit utánvétellel forgalmazta. A vevőknek ugyanakkor felajánlotta a visszalépés lehetőségét. Harminc napig használhatták az árut minden kötelezettség nélkül. Ezt a próbarendelést úgy tette még kívánatosabbá, hogy minden megrendelő egy viszonylag értékes ajándékot is kapott, amelyet akkor is megtarthatott, ha az árut később visszaküldte. Az ajándék tulajdonképpen azt a célt szolgálta, hogy a potenciális vevőket kicsalogassa tartózkodásából, de ugyanakkor az erkölcsi kötelezettség érzését keltse bennük az áru megvásárlására vonatkozóan.

Egy harmadik esetben egy bornagykereskedő hirdetést tett közzé, hogy ajándéksorsolást tart, amelyen a születési dátumok közlésével lehet részt venni. A nyereményt az üzlet egyik alkalmazottja fogja kikézbesíteni. Egy másik alkalommal egy könyvkereskedő egy óvodában rajzpályázatot hirdetett azzal, hogy minden résztvevő nyerni fog valamit. A nyereményeket — egyébként jelentéktelen értékű apróságokat — az üzlet képviselője vitte el a nyertesek

lakására. Így személyesen bejutott a szülők privát-szférájába, ahol kedvező légkörben ajánlhatta az üzlet könyveit megvételre.

Tulajdonképpen az árukapcsolás is ehhez a körhöz tartozik. Ha például egy adott kávéfajtából egy bizonyos mennyiséget megveszünk, aránytalanul olcsó áron juthatunk hozzá egy teljesen más árucikkhez. Nyilvánvaló, hogy ez akció eredményeként a kávé forgalmát nem annak minősége vagy ára, hanem a hozzá kapcsolt áru kívánatossága fogja növelni.

E példák alkalmasak voltak annak érzékeltetésére, hogy az értékreklámok a piac tisztességtelen befolyásolására is alkalmasak.

A többségi vélemény azt tartja, hogy ezek a reklámok önmagukban nem tilthatók el, azonban feltétlenül harcolni kell a káros kinövésük ellen. Esetenként kell elbírálni a tényállást, mégis általános mérceként megállapítható: az értékreklámok mindaddig tisztességesek, ameddig nem szakadnak el a propagált áru tényleges tulajdonságaitól, de tisztességtelenek akkor, ha az áru jellemzőitől teljesen független körülményekkel próbálják befolyásolni a piacot.

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója
Műszaki szerkesztő: Agócs András
A kézirat nyomdába érkezett: 1976. I. 14. — Terjedelem: 17,5 (A/5) ív
76.2682 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

TARTALOMJEGYZÉK

<i>Eörsi Gyula</i> : A magyar civilizztika 30 éve	301
Az ipar és az iparvállalatok gazdaságtanának helyzetelemzése és fejlődési prognózisa	315
Társadalmi, gazdasági fejlődésünk és az öröklési jog (Az MTA Állam- és Jogtudományi Bizottságának vitaülése.)	343
<i>Nizsalovszky Endre</i> referátuma	343
Korreferátumok: <i>Bacsó Jenő</i>	372
<i>Weiss Emília</i>	383
<i>Szolcsanszky Vilmos</i>	391
<i>Nagy László</i>	395
Hozzászólások: <i>Szászy István</i>	397
<i>Vékás Lajos</i>	399
<i>Szentpéteri István</i> : A szervezeti munkamegosztás és kooperáció	405
<i>Vékás Lajos</i> : Gazdaság és jogi gondolkodás a magánjogi szerződési rendszer kialakulásánál. (Két portré)	433
<i>Takáts Endre—Kolozsvári István</i> : A Tisztességtelen Verseny Ellen Küzdő Liga XXIII. Kongresszusa	489

Megjelent: 1976. IX. 15.

Index : 26.264